

Lenkovics Barnabás

Ember és hit

FÜVESKÖNYV

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Lenkovics Barnabás
EMBER ÉS HIT

A könyv címét és a címlap fotómontázsát két ok ihlette. Az egyik Douglas Murray *Európa furcsa halála* című könyvének egyik mondata: „Bár elvesztettük a történetünket, még mindig itt vagyunk, és élünk a hitünk törmelékei között.” A másik a Gamás külterületén keresett és megtalált kőkereszt romja, amelynek restaurálása és újonnan történő felállítása reményeim szerint megvalósul. A képen feleségem és Benedek unokám látható, amikor a búzamezőben megtaláltuk a romokat.

Lenkovics Barnabás

EMBER ÉS HIT

Füveskönyv

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2025

Kiadja: Nemzeti Közszerológati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Inzsöl Kata
Olvasószerkesztő: Bujdosó Hajnalka
Korrektor: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Fehér Angéla

Nyomdai kivitelezés: OOK-PRESS Kft.
Felelős vezető: Szathmáry Attila ügyvezető

DOI: <https://doi.org/10.36250/01277>

ISBN 978-963-653-254-3 (nyomtatott)
ISBN 978-963-653-255-0 (elektronikus PDF)
ISBN 978-963-653-256-7 (ePub)

© A szerző örökösei, 2025
© A kiadó, 2025

Minden jog védve.

*Feleségemnek,
gyermekeimnek, unokáimnak
és az ő gyermekeiknek és unokáiknak*

Útravaló gondolatok

Szerzői előszó a második Füveskönyvelé

„Minél idősebb leszek, annál kevésbé hiszek,
ám annál szilárdabban.”

Fidelis Ruppert: *Időskor és növekedés*

A magyar népmesék hőse, ha nagy útra indult, elhagyva a szülői házat, édesanyja „hamuban sült pogácsát” rakott a tarisznyájába, éhenhalás ellen. Ennek a pogácsának a receptje nem ismert, de az elnevezéséből az következik, hogy nagyon egyszerű étel lehetett, nem volt romlandó, bírta az úton levés viszontagságait, az éhséget csillapította, az út folytatásához erőt adott, az otthon melegét, szeretetét idézte. Átvitt értelemben megszületésével minden ember nagy útra indul, van saját *életútja*, amelyen végig kell mennie. Ehhez – optimális esetben, ha már az indulásnál szerencséje van – kap szeretetet, hitet, erkölcsi tartást, élettapasztalatot, tudást előbb a szüleitől, nagyszüleitől, majd a saját családjától, házastársától, gyerekeitől, unokáitól, a tágabb rokonságától, aztán a barátaitól, tanítóitól és tanáraitól, lakóhelye és egyházi közössége tagjaitól, szülőföldje és hazája, nemzete nagyjaitól, erőt merít és töltkezik hitéből és kultúrájából. „Útravaló” lehet egy verssor is, vagy egy ige a Bibliából. Az én ilyen *útmutatóm* Pál apostol Timótheushoz írt 2. levelében található: „Te annakokáért, én fiam [...] igyekezzél, hogy Isten előtt becsületesen megállj, mint oly munkás, aki szégyent nem vall, aki helyesen hasogatja az igazságnak beszédét.” (2Tim 2,1 és 15) Amikor gimnáziumba mentem, és a városba költöztem, apám útravalója hasonló volt:

„Fiam, te tudod, hogy a tanulásban nem segíthetünk, ezért csak azt kérjük, hogy ahova az élet állít, ott állj meg a helyedet!” Ezek kész, komplett *életprogramok*. „Útközben” aztán megtanulja az ember, mi a *bizalom* és a *biztonság*, a *hűség* és a *hála*, mit kíván a *becsület* és a *tisztesség*, mire való az *okosság* és az *erő*, a *mértéktelenség* és a *békesség*. Mikor kell az embernek a külső *támogatás*, kire számíthat a *gyengeség* idején. Hova és kihez térhet vissza, ha mind ezeket – az örökségét – esetleg eltékozolná. Vagy ha úgy érezte volna, hogy túl sok és nehéz teher neki ez az „útravaló”, és idő előtt kidobta, így most, ha nagyon megéhezik, nincs, ami az éhségét csillapítsa, az éhenhalástól megmentse. Az útravaló „pogácsák” tehát lehetnek nagyon egyszerű *igazságok*, az *ősök által kigondolt gondolatok* is, a felhalmozott tapasztalati tudás, a *népi bölcsességektől a hittételekig*, a *természeti törvényektől a tudományos igazságokig*. Olyan értékek, amelyek az életutat járóknak segítenek a helyes utat megtalálni, azon megmaradni, aki mégis letért róla, annak arra visszatérni. A mai „bedrótozott”, „behálózott”, „meghekkelt agyú” (manipulált) generációkat – és az őket fenyegető veszélyeket – látva arra gondoltam, megkínálom őket az én hamuban sült pogácsámmal, hitemmel és értékeimmel, *útravaló gondolataimmal*, tegyék ők a tarisznyájukba, és vegyenek és „egyenek” belőle, ha mégis emberi fogyasztásra alkalmas gondolatokra, tartós (maradandó) értékekre éheznének. Ne dőljenek be a *cancel culture* terjesztőinek, a fogyasztói „dobd ki, vegyél újat, próbálj ki más” mentalitásnak! Főleg kerüljék a drogokat, a pornográfiát, a *kábító és csábító* új eszméket, a függőséget okozó álértékeket, a lelketlen és embertelen új ideológiákat! Ne hagyják el a járt utat a szakadékba vezető járatlanért! Csak a 20. században is két nagy szakadékba zuhanást alig élt túl az emberiség, és máris új szakadékok felé tántorog. Nem állítom, hogy minden régi út járható, hogy minden régi érték maradandó. De az „újratervezéssel” és a „lomtalanítással” is körültekintőnek és óvatosnak, meggondoltnak

kell lenni. A körütekintéshez és a meggondoltságához is – olykor fárasztó és nehéz – gondolkodásra van szükség. „Gondolkozz, ember! Használd a fejedet! Vedd elő a józan eszedet!” Ilyeneket mondunk a barátunknak, ha azt látjuk, hogy a „vesztébe rohan”. A gondolkodáshoz persze az is kell, hogy a barátunk *képes* legyen és *akarjon* is gondolkodni. Segíteni kell őt ebben, képessé kell tenni, és inspirálni (ösztönözni) kell. Ilyenfajta segítségnek szánom ezt a könyvet, remélve, hogy alkalmas rá. Azért „bátorkodom” ezzel előállni, mert nekem sok nagyszerű segítőt volt az *életutamon*, szorgalmas, becsületes, hívő és tudós emberek, akiknek rengeteget köszönhetek, és akiknek halálával tartozom. Könyvem ennek a hálás köszönetnek a jele is.

„Jobb adni, mint kapni” – mondja a Biblia (ApCsel 20,35), bár az emberek zöme jobban szeret kapni, mint adni. A jogtudomány művelői körében feléledt az a régi szép hagyomány, hogy a kerek születésnapokra (65., 70., 75., 80. stb.) egy „tisztelgő kötetben” gondolatokkal ajándékozzák meg barátjukat. A *főszabály* alóli *kivételként* én ezt most megfordítom: 75. születésnapom alkalmából én ajándékozom meg a barátaimat e könyvben összegyűjtött gondolataimmal. Úgy gondoltam, hogy „jobb könyvet adni, mint kapni”, bár én is jobban szeretek jó és értékes könyvet kapni. Ezért is nagyon igyekeztem, hogy értékes ajándékot adjak. József Attila a 32. születésnapjára magát lepte meg versével, azt ígérve: „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / tani- / tani!” Jogtanárként (Sárándi Imre, kedvelt professzorom, szerette ezt a titulust) és közjogi funkcióimban (ombudsman, alkotmánybíró) ez lett az *ars poeticám*. Ha egyszer a tanításra, a tanárságra kaptam talentumot, és *tankönyveket* is írtam, ezt a könyvet most közhasználatra szánom, hogy bárki *tanulhasson* belőle. Legalább gondolkodni, a gondolkodást megszeretni. Igyekeztem úgy írni, hogy minden olvasó könnyen megértse (erre törekedtem tankönyveim írásakor is).

Ahhoz, hogy valaki taníthasson, előbb neki kell sokat tanulnia, majd folyamatosan egyre többet, egyre nehezebbet, élete végéig (*lifelong learning* – élethosszig tartó tanulás). Az, aki kényszernek, sőt büntetésnek tekinti a tanulást és az iskolát, annak ez valóban „teljes életfogytig tartó szabadságvesztés”, ezért „falat bont”, „alagutat ás”, hogy kiszabaduljon a tanulás börtönéből, valójában azért, hogy *tanulatlan, képzetlen* (műveletlen, kulturálatlan) maradjon! (Elég kulturáltan, tapintatosan, kíméletesen fogalmaztam?) Mondhattam volna csúnyábban, keményebben: nem tanul, hogy buta, ostoba maradjon. Én „szebben mondtam”, mert ezt tanultam Cyrano de Bergeractól, Rostand könyvéből, amelyet gimnáziumi osztályfőnökömtől, Eti nénitől kaptam jutalomként, mert jól tanultam. Pedagógiai célzattal azért ezt a könyvet adta nekem, hogy tanuljak belőle, éppen erre a tudásra volt (van) szükségem, hogy „parasztgyerek” létemre megtanuljak kifinomultan beszélni, árnyaltan fogalmazni. Ma már tudom, hogy ez a „felebaráti szeretet” beszédmodora, stílusa. Tanárként és jogásként is nagy hasznát vettem.

Tanítani csak jót szabad – *jót, s jól, ebben van a nagy titok* – ehhez azonban meg kell ismerni és ismertetni a rosszat is. Ehhez pedig meg kell ismerni az embert, a belső világát és az őt körülvevő világot is. Az ember saját, egyéni világképet, *emberképet és társadalomképet* alkot (kigondol, konstruál) magának, eszerint éli az életét, és közben használja, birtokolja a természeti (élő és élettelen, szerves és szervetlen), a teremtett világot is. Külön-külön mindkettőt, a kigondolt és a teremtett világot, és e kettő viszonyát, kölcsönhatását is alaposan ismernie kell. Ebből a hatalmas és egyre bővülő ismeretanyagból kell kiszűrni (absztrahálni, desztillálni) a jót, erős akarattal a jót választani, ellenben lemondani arról, elkerülni azt, ami rossz. Amióta Ádám és Éva a Teremtés könyve szerint szakított, és evett a tudás fájáról, azóta tud választani is, csakhogya benne lakó rossz

(a Gonosz, az ostobaság) miatt gyakran a rosszat választja. Ezen folyamatosan és mélyen el kell gondolkodni.

Jónak lenni jó – a jóról gondolkodni is jó, a jó gondolat és annak a jó tanítása még jobb, mert szükséges és hasznos: az ember *javát* szolgálja, „javára” van; a jóra való gondolatoktól és a jó tudásától lesznek *jóra törekvő*, „jóralaló” emberek, *jó emberek*, tőlük lesz jobb a világ. Így megy „a könyvek által előbb a világ” (Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*). Így ment (múlt időben biztosan) a Gutenberg-galaxisban előre a világ, művelve (szelidítve, jobbítva) az embert a maga teljességében, fejlesztve (civilizálva, humanizálva) az emberiséget, a maga összességében. Gondolkodni, tanítani tehát jó; a jót választani és azt tanítani jobb; a jó gondolatokat átadni, közvetíteni még jobb; továbbgondolni a legjobb. A jó ismeretének, tudásának stafétáját átvenni, az élet útján tovább futni vele, és a végén átadni: ehhez kellenek a gyerekek, tanulók, a jövő generációja, aki át tudja venni, tovább tudja vinni, és tovább is tudja adni. Ennek a stafétának nem lehet soha vége, ahogyan a gondolkodásnak és a jóságnak, a jobbulásnak sem. A jó, a helyes utat keresni, rátalálni, rajta megmaradni, és azon végigmenni, ez az ember és az Isten közös célja, valamennyi világvallás cselekvési programja; a tudás, a hit és a bölcsesség tartalma; a tanok és a tanítás helyes tartalma is. Ez a tartalom a gondolkodás célja és értelme is. Bibó István szerint *a jó emberré válás* „az európai társadalomfejlődés értelme”, ettől *európai és keresztény* ez a civilizáció. Nem pusztán csak létezni (vegetálni) kell, hanem – ha már vagyok – legyen is, gondolkodjam is. A gondolkodás nem teremti, de jobbítja, javítja, formálja, neveli és növeli, feljebb emeli az embert. Legalábbis képes rá, ha még képes az ember a tanítást elfogadni és befogadni, ha nem túl büszke, nem rátarti és öntelt, nem önelégült és elbizakodott, nem önző és egoista stb. Az okos ember is kell hogy szeresse önmagát, de mint a teremtés csodáját más csodákkal együtt, nem önmagát

kiemelve, trónra ültetve, istenítve! Ha jól szereti önmagát, akkor képes jól szeretni a felebarátját (embertársát, embertestvérét, élete párját, a gyermekét stb.) is. Aki tudatosan műveli és gazdagítja önmagát, és ezt a tudásgazdagságát, az *eszmei vagyonát* szétosztja a nála „szegényebbek” között, az is a cselekvő szeretet megnyilvánulása. Ha áldozatot hoz az új, a több tudásért, hogy azt felebarátaival megosztva őket gazdagítsa, ez is „áldozatos szeretet”. A krisztusi példamutatás és tanítás: keresztény érték, vallási érték. Erőforrás és inspiráció (ösztönzés) az ember, különösen a hívő ember számára. Tehát gondolkodj, tanulj, javulj, tökéletesedj és szentelődj meg: emelkedj önmagad fölé! Egy kicsivel tedd mindig magasabbra az *emberség, a jó emberré válás* lévét, hogy feljebb juss, hogy megdöntsd eddigi egyéni csúcspontodat! Fogadd ehhez jó szívvel mások segítségét, az „edzők” (nevelők, tanítók) tanácsait! Fogadd jó szívvel ezt a könyvet is, a benne neked ajándékozott gondolatokat is!

I. Gondolatok és társítások

1. Még több csokit!

Amikor 1988-ban Grazban voltam egy kéthetes intenzív nyelvtanfolyamon, a napidíjamból megspórolt osztrák schillingért az olcsó Hofer diszkontáruházban sok és sokféle csokit és más édességeket vásároltam, amelyek itthon akkor még keresett hiánycikkek voltak. Mielőtt hazaindultam, ezt elmondtam telefonon a családomnak, és megkérdeztem, mit vegyek/vigyek még. Enikő lányom, aki akkor 10 éves volt, röviden és tömören válaszolt: „Még több csokit!” Ez a három szó az akkor már startra kész *rendszerváltás jelszava* is lehetett volna. A nép a „több mézet a madzagra” szocialista jelszó helyett valódi *jólétet*, a fogyasztói társadalom bőségét akarta: valódi csokoládét, videómagnót, fagyasztóládát, nyugati autót, külföldi nyaralást. Ja, és nem mellékesen, de másodlagosan *szabadságot* („az oroszok menjenek haza”) és *demokráciát* (jogállamot). Mondhatjuk, hogy minden álmunk megvalósult. De most, hogy felébredtünk, rájöttünk, hogy egy aprócska kérdés nyitva maradt: miből fogjuk mindezt finanszírozni? Ha a magyar munkaerő idehaza csak egyharmadát éri a nyugatinak? Hány tíz- és százezrek, netán milliók mennek nyugatra a magasabb bérért, a nagyobb jólétért, álmaik valóra váltásáért. Itthon ki és mi pótolja a hiányukat? Ki és mi pótolja a piacot vásárló nyugati tőke által bezárt

és lebontott gyárat, a privatizált mezőgazdaságot és élelmiszeripart? Hogyan és mire használjuk majd ilyen körülmények között a szabadságot és a demokráciát? Mit kezdünk a *fenntarthatatlan jóléttel*, a pénz- és profithajszával, a zömmel kommunistákból lett új magyar „*comprador*” burzsoáziával, az állami bérabszolgáság helyett ránk köszöntő *multinacionális bérabszolgásággal*, a fogyasztásfüggő *konzumidiotizmussal* (Ferenc pápa finoman és az ember iránti szeretettel a *kommunizmust* felváltó *konzumizmusról* beszélt!). Mit kezdünk a szexuális szabadosság tobzódásával, a pornográfiajárvánnyal, a trágár beszéddel, az osztálygyűlöletet felváltó *politikai gyűlölettel*, a manipulált (piacosított) demokráciával? Még több jólétet, még több egyéni szabadságot (szabadosságot) és még több manipulált demokráciát követelünk? Vagy vannak ezeknél fontosabb értékek, amelyeket követelni kellene/lehetne? Mik volnának azok? Ki mondja meg? Az USA liberális demokratai, az általuk fizetett hazai NGO-k hivatásos mozgalmárai? Kire hallgathatunk még egyáltalán, és képesek vagyunk-e, akarunk-e még bárkire hallgatni, bárkit követni „a néppel tűzön-vízen át”? Vagy képesek lettünk-e és vagyunk-e már végre a kezünkbe venni a saját sorsunk irányítását, és ha igen, a körülményeink lehetővé teszik-e ezt egyáltalán? Amikor a „szovjet unió” birodalma helyett az „európai unió” birodalmának uniformisát akarják ránk erőszakolni, holott az is szűk és túl szoros nekünk, nem kapunk benne levegőt! Sodródjunk-e a globális tömeggel, ha az örvényes és zuhatagos, ha lehúzó és összetörő, vagy jobbról előzve az élre kerülhetünk? Van-e élet az Európai Unió és a globalizáció kívül is, vagy aki kimarad, az (most is, sokadszor is) lemarad? Hányszor hallottuk már ezt, amikor nem maradtunk ki, és mégis lemaradtunk, itt a periférián! Erre is igaz: nem az a fő (avagy elsődleges) kérdés, van-e élet a halál után, hanem hogy élet-e (értékes, értelmes, hasznos élet-e) az, amit a halál előtt élünk. Nem az a kérdés, van-e élet az unió és a globalizáció fő sodrásán kívül,

hanem hogy emberségesebb élet-e az, amelyet azok kínálnak nekünk. Szent István királyunknak köszönhetően keresztények lettünk, és azok is maradtunk, az európai (keresztény) civilizáció oltalmazói itt a keleti határvidéken, az európai periferián. Mint keresztényeknek (Krisztus követőinek) Krisztus tanítása, példázatai, áldozatos és megváltó szeretete, a hitünk ereje a régi és jól bevált válasz a kérdéseinkre. Már „csak” az a kérdés, van-e még, van-e elegendő, és elég erős-e a hitünk. Vagy „*még több hitet*” (erős hitet és tiszta szívet) kívánjunk magunknak? Ha a sorsunk felteszi nekünk a kérdést: mit hozzon még nekünk a 21. század?

2. Még több pénzt!?

Cristiano Ronaldo és Lionel Messi csodálatra méltó labdarúgó-karrierjének a – még több pénzt, rengeteg pénzt ígérő – végállomása sok tanulsággal szolgál és még sokkal több nehéz kérdést vet fel. Az egyetemes emberi civilizáció tanulságai és mai fő kérdései ugyanezek:

- a) *Igazságos-e* a javak mai – súlyosan torz és egyenlőtlen – globális megoszlási rendje?
- b) *Meddig* gazdagodhatnak még a világ és az egyes nemzetek leggazdagabb emberei, anélkül, hogy a következményekkel számolnának?
- c) *Mire való* a gazdagság, hogyan éljünk vele, hogy a szegények tömegei számára elviselhető legyen?
- d) *Materiális* vagy eszmei (*kulturális*) javakban gazdagodjunk-e inkább?
- e) *Meddig* fenntartható és mettől fenntarthatatlan a haszonelvűség, a növekedés- és profitkényszeres fejlődés?
- f) *A természeti* vagy az emberi (társadalmi) törvények az erősebbek, melyiket kövessük?

- g) Az *erkölcs* vagy a *jog* az erősebb, lehet-e erkölcs nélküli a jog?
- h) A *hit* útját járjuk, vagy bízzunk a jó és a rossz ismeretében, abban, hogy – késve, hezitálva, de végül mégis – a jót választjuk?
- i) *Ösztönlényvággyainktól* tovább távolodjunk, vagy vissza-ösztönösödjünk, kockáztatva, hogy a rossz győz felettünk, és kipusztulunk?

„Szegény” Ronaldóban és „szegény” Messiben biztosan nem tudatosultak ezek a kérdések, „egyszerű” emberként engedtek a csábításnak, a *pénzisten* (a Mammon) csábításának, miként *Ádám és Éva a kígyó* (a Sátán) csábításának. Nem voltak képesek, és így nem is akartak ellenállni. Ahogyan sokan mások sem, az egész globális világ sem képes, és (még) nem is akar ellenállni. Sodródik a javak bőségének áradatával, a fenntarthatatlan fejlődés fő sodorvonalában a vízesés, a szakadék felé. A zuhanás után – az, aki életben marad – majd felteszi magának ezeket a kérdéseket, és megválaszolja: jól vagy rosszul. Mindent előlről kezd és másként csinál, vagy folytatja azt és ott, ami és ahol abbamaradt. Partra evickél, vagy sodródik az újabb, a következő zuhatag felé. A 21. század eddig a borzalmas 20. század folytatása volt, mint új évszázad valójában még el sem kezdődött. Ideje volna elkezdeni: legalább a kérdéseket feltenni és a válaszokat keresni.

3. Abszolutizmus

Perfect, mondja az angol, *absolutlich*, mondja a német. Mindkét szónak tucatnyi jelentése van, mindkettő jelenti azt is, hogy: *tökéletes*. Ezt a tökéletességet azonban csak a tökéletlen emberek tökéletlen világában lehet és szabad értelmezni. Az ilyen *relatív*

tökéletes értelmezéshez a „perfekt” áll közelebb: hiánytalan, elegendő, megfelelő, kész, rendben lévő, oké! Tudjuk, hogy lehetne tökéletesebb is, de azt megkövetelni már *perfekcionizmus* volna, ami ugyebár *mentális zavar*. A német értelmezés ez utóbbit közelíti, a hegeli filozófiából „hozzáadott értéknek”, az *abszolútum* (világész, Abszolút Szellem) fogalmának köszönhető: ami lehetne tökéletesebb, az még nem tökéletes, nem megfelelő, nem elegendő. Ha ezt a párhuzamot rávetítjük az állam és a társadalom alkotmányos felépítésére és működésére, előttünk áll az angol *joguralom* (*rule of law*) és a német *jogállam* (*Rechtsstaat*) *különbözősége*. Előbbi egy jogosultság peresíthetőségéből, az életviszonyok valóságából, az eseti igazságosságból indul ki, utóbbi a tökéletes állam és tökéletes társadalom illúzióját kergeti. Kétféle gondolkodás, kétféle világlátás, kétféle emberfajta, miközben mindkettő európai, fehér és keresztény. És persze ott vannak még a franciák, az olaszok, a spanyolok és a görögök, a skandinávok és a lengyelek, a csehek és a szlovákok, a magyarok és a románok, a szerbek és a horvátok stb. Ahány nép, annyiféle néplélek (*mentalitás*), annyiféle felfogás a teljességről és a tökéletességről; annyiféle kultúra, népzene, néptánc és népköltészet, ideértve a népmeséket is, amelyeken a gyerekek nevelkednek. Sokféle gazdasági rendszer, sokféle viszonyulás a magántulajdonhoz és a köztulajdonhoz, a munkához, a gazdálkodáshoz, a vállalkozáshoz, a tőkéhez és a profithoz. Ezek függvényében sokféle szociális ellátórendszer, eltérő viszonyulás az öngondoskodáshoz és a paternalizmushoz, más-más közoktatási, egészségügyi, ellátási és nyugdíjrendszer. Különbözők a társadalmi elvárások az állammal szemben, ennek megfelelően különböznek a politikák és a politikai rendszerek is. És mindezek mögött ott a sokféle nemzeti történelmi múlt, beidegződés, félelem és előítélet, telezsúfolva rengeteg „történelmi” (nemzeti és nemzetiségi) sérelemmel. És itt nyílik ki a közös európai jövő kérdése, benne a nemzetek és népek, a sokféle nemzeti sajátosság jövője. Megmarad

az eddigi sokszínűség, vagy beköszönt az *egyformaság kora*? Ez akkor igazán nagy veszély, ha a hatalom egyetlen személy (az uralkodó, a monarcha) vagy egyetlen (ugyancsak uralkodó) eszme, ideológia képviselőinek a kezében koncentrálódik, és ez a hatalom *korlátlanul, önkényesen* gyakorolható. Ha az uralkodó *felvilágosult*, ezt a korlátlan főhatalmat országa felvirágoztatására, modernizációra, a fejlettebb országokhoz való felzárkózásra használhatja fel. A felvilágosodás eszméiből az abszolutista uralkodók persze csak azokat vették át és próbálták megvalósítani a gyakorlatban, amelyek a *monarchia* (fennmaradásának) érdekeit szolgálták. Voltak, akiknek ez túl sok, másoknak túl kevés volt. De a legnagyobb probléma az volt az abszolutizmussal, ha a „jó monarcha” visszaélt teljhatalmával, és zsarnokká fajult. Ha saját magát tökéletesnek képzelve államszervezési, vezetési elveit és módszereit is tökéletesnek hitte, ha az eszközökben nem válogatva az elgondolásait, döntéseit „tűzzel-vassal”, az abszolútumot hajszolva, végre is hajtotta. A németek vegyék sorra saját uralkodóikat, én két magyar példát, két felvilágosult abszolutista uralkodót említek. Mária Terézia jobbító szándékú, jó uralkodó volt, fia, II. József (a „kalapos király”) már viszonylag szelíd erőszakkal a tökéletességre törekedett; de legalább a halálos ágyán visszavonta rendeleteit, amelyekre még nem érett meg az idő, befogadásukra még nem volt kész a társadalom. Eszerint a legnemesebb felvilágosult, tudományos eszméknek is társadalmi *érési, befogadási, kihordási ideje van*. Az erőszakos siettetés súlyos anyagi, sőt emberáldozatokkal jár, nem is beszélve a tévedés kockázatáról, amelynek az árát a nép fizeti, pedig a rá vonatkozó döntéseket nélküle hozták.

Magyarország ma (2010 óta) viktoriánus korszakát éli. Az angoloktól eltérően nem gyarmatbirodalmat, nem sajátos „kárpát-medencei nemzetközösséget” épít, hanem egy *nemzeti „feudálglobalizmust”, mérsékelt lokalizmussal fűszerezve*. Most ez tűnik

felvilágosult és tudományos megoldásnak, és mi az eszmék és az állam- és társadalomszervezési elvek „keresztkezésében” a világelelmények között vagyunk (lásd: szocialista demokrácia, piaci szocializmus, személyes társadalmi tulajdon, vállalati gazdasági munkaközösség stb.). Visszaállítottuk például a „vármegye” elnevezést, a „túl erős” központi hatalmat korlátozó és ellensúlyozó helyi hatalom nélkül. A politikai és gazdasági hatalmat újból egy kézben koncentráltuk, „felvilágosult” attitűddel, kétharmados legitimitációval, bízva az „uralkodó” jóságában, nem számolva a tévedés kockázatával. Látna a minket körülvevő világot (háborúk, klímakatasztrófák, globális népvándorlás) enélkül is van bajunk bőven. Rendben is van, ha a népnek abszolutizmus kell, legyen meg a nép akarata, de legalább felvilágosult legyen az az abszolutizmus! Ehhez azt is jó volna tudni, mi ma a *felvilágosult* tartalma, melyek az ismérvei?

- a) *Észszerűség és igazságosság* a nemzeti sajátosságok figyelembevételével vagy a korszerű technológia követése (digitalizáció, robotika, mesterséges intelligencia, beállás a világ gazdaság, a világkereskedelem, a globális tőkeáramlás és a munkaerő-áramlás fősodrába)?
- b) *Önzés vagy együttműködés és társadalmi szolidaritás*, piaci „szabad” verseny vagy állami gondoskodás (paternalizmus)?
- c) *Nyertes-vesztes* (sőt, *ad absurdum vesztes-vesztes*) játszmák vagy áttérés a *nyertes-nyertes* játékokra?
- d) *Emberséges vagy embertelen* világ építése, a világ további humanizálása vagy civilizációs hanyatlás?
- e) *Hívó vagy hitetlen* ember- és társadalomkép, a *jó emberre* válas folytatása, a felebaráti szeretet civilizációjának építése vagy visszalépés az ösztönlények világába, a „lelketlen” és erkölcs nélküli emberek világába?

Mindezek függvényében a *szinglizmus* és a *hedonizmus* szabadjára engedése vagy a házasság és a család támogatása, értékeinek a megmentése? Nemzetpolitika vagy geopolitika, kulturális sokszínűség vagy globális egyformaság? A lokális és a regionális érdekek favorizálása vagy a geopolitikai érdekek kiszolgálása (birodalmi terjeszkedés, új gyarmatosítás újfajta eszközökkel és módszerekkel, az emberi agyak meghekkkelése, marketing- és reklám-eszközökkel való manipulálása, szemfényvesztő és hazug média)? A tömegek eszmélése vagy a tébolya? Pluralista demokrácia vagy *ochlokrácia*, az aljanép uralma? Élés vagy visszaélés az egyéni szabadság jogával? Bevonás a politika formálásába vagy kirekesztés abból? A jó és a gonosz harcában a jó választásának ösztönzése, a szabad akarat tisztelete, a döntés felelősségének tudatosítása, vállalása. A *rendiség*, a széthúzás meghaladása, visszaszorítása, az abszolutizmus elfajulásának megakadályozása. A monarchia és a monarcha érdekei helyett a köz javának (*pro bono publico*) szolgálata, mindenkor a szem előtt tartása. Nem kis feladatok és kötelességek, hogy az abszolutizmus elfogadható, a társadalom által tolerálható, a jogállamisággal összeegyeztethető legyen.

4. Szeress, ne háborúzz!

A felszólítás angol nyelven: *Make love, not war!* Kitől származik, ki mondta először, nem tudjuk biztosan, többen vallják magukénak, illetve a szerzőséget többeknek is tulajdonítják (így például John Lennonnak és Yoko Onónak). Valahol olvastam azt is, hogy Lyndon B. Johnson is mondta elnöki beiktató beszédében, aztán eskalálta a vietnámi háborút. Ezzel a „szeress” értelmezése hitelét is veszítette, és átadta a helyét a háborút ellenző hippimozgalom jelszavává vált „szeretkezz, ne háborúzz” értelmezésnek. Így vált világhírűvé és minden háború elleni tiltakozás jelszavává, így

ismerik szerte a világon. Aktualitása – a háborúk szakadatlan sorozata miatt – töretlen. Napjainkban az orosz–ukrán háború mellé csatlakozott az izraeli–palesztin háború, és ezekkel párhuzamosan folyik még ötven fegyveres konfliktus a világban. A terroristák háborúja minden eddiginél erőszakosabb, brutálisabb, embertelenebb. Nőket, öregeket és gyerekeket túsul ejteni, meglincselni, kínozni és köpdösni, majd mindezt büszkén közzétenni az interneten, a nyugat-európai nagyvárosokban győzelemként ünnepelni, rendkívül aggasztó új jelenség. Hasonló módszerek a második világháborúban is előfordultak, még mint kivételek, most azonban ez lett a főszabály. Humanitárius megfontolásoknak, a civil lakosság védelmének, az emberség megnyilvánulásainak nyoma sincs. Az *emberiességet* oltalmazó nemzetközi egyezmények teljesen hatástalanok, mintha nem is léteznének. Az egyébként sérthetetlen emberi méltóság tömegesen és súlyosan sérül, nincs, aki megvédje. Csányi Vilmos humánetológus szerint *két démoni lény* él a Földön, aki nemcsak legyőzni és megsemmisíteni akarja az ellenségét, de előbb kéjes örömmel meg is kínozza: a *csimpánz* és az *ember*. A „démoni” azt jelenti, hogy *ördögi, sátáni, gonosz, irgalmatlan, kegyetlen*. Holott az emberre válás, az evolúciós és civilizációs fejlődés az ember megszelídítéséről, a világ humanizálásáról, a felebaráti *szeretet parancsáról* szól. Az ember a további felkapaszkodás helyett mintha visszacsúszott volna ezen az úton, Arisztotelész szavaival, mintha újból *elállatiasodott* volna, ami azt jelenti, hogy a legborzalmasabb rémtettek, gonoszságok elkövetésére is képes. Ahelyett, hogy az emberiség nagy családjának tagjaként, *testvéri szellemben* viseltetne egymás iránt (ahogyan az ENSZ Alapokmánya és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata előírja), elfogadhatatlan okokból, sőt ok nélkül (puszta gyűlöletből) halomra gyilkolja egymást. Teszi ezt akár hitetlenül, istentelenül, akár fanatikus hívőként, a saját istenének dicsőségére. Mikor, ki és hogyan fog ennek véget vetni?

Csakis *a szeretet fegyverében és annak erejében bízhatunk*, feltéve, hogy *megmarad a szeretet*. Mi, keresztények hiszünk ebben, és ezt reméljük: hogy „*azért megmarad a hit, a remény és a szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet*” (1Kor 13,13). De nem elég hinni, tenni is kell érte, mert nem a szavak, a tettek döntenek el a világ sorsát: a jó vagy a gonosz tettek.

5. Ösztön és tudat

Az ember ésszel és szabad akaráttal bíró lény, az evolúciós fejlődés csúcsa, avagy a teremtés koronája, ezeket az állításokat azonban sokan kétkedve fogadják. Az azonban biztosnak tűnik, hogy eredendően *ösztönlény volt*, bár a múlt időt is sokan kétségbe vonják. Biológusok, pszichológusok, orvosok és humánetológusok egybehangzón vallják, hogy az ember egy nagyon összetett és bonyolult, *bio-pszicho-szociális lény*. A biológia mellett alá van vetve a fizika és a kémia természeti törvényeinek is, van lelke, ezért *istenkereső és pokoljáró lény is*, egyedi, egyszeri és megismételhetetlen *individuum*, de társadalomban él, ezért *közösségi lény is*, a közösség normáinak, törvényeinek is alávetve. Mivel a kötöttségeket és különösen az alávetettséget nehezen tolerálja, gyakran és szinte minden ellen lázad: a természeti törvények ellen, Isten ellen, a közösségi normák és az emberi törvények ellen. Ami eddig biztosnak tűnt, az az, hogy az ember életét a két legerősebb ösztön, a *létfenntartás* (az életben maradás) és a *fajfenntartás* (az élet továbbadása) ösztöne, más szóval a *természeti törvénye* motiválja. A jóléti, fogyasztói, hedonista társadalom és mentalitás azonban mindkettőt kétségbe vonja, vagy legalábbis meggyengíti, elhalványítja. Az ember mint természeti lény emiatt kezd *életképtelenné* válni, teljes egészében *társadalmi lénné* alakulni. A természet törvényei és az isteni törvények alól való „felszabadulása” ezáltal

totális társadalmi (gazdasági, szociális, politikai, állami) függőséghez vezet, az emberi (*ad hoc*, változó, kiszámíthatatlan) törvényeknek való alávetettséghez. Ez is elemi erővel (*vis maiorként*) hat az életére, ez ellen is (előbb vagy utóbb) fellázad, de mi lesz utána, hova, mibe meneküljön?

Az „ösztönlét” korlátja és ellensúlya a tudat, az emberi tudás volt: az „önismeret” és a környező világ (a természeti környezet és az élővilág, a növények és az állatok, valamint a közösség tagjainak, szokásrendjének, elvárásainak az) ismerete. Ezekhez az ismeretekhez kellett igazodni, a tudást egymással megosztani, az érdekeket egyeztetni, a konfliktusokat feloldani, az egyéni önzés helyett a közösséggel (a közösségben egymással) együttműködni. A tudás mércéje, értékmérője a jó és a rossz ismerete lett, az ember értékmérője a jó választása (szabad akaratából, a belátás erényére alapozva). A jó és rossz közötti választás felelősséggel járt mind a közösséggel, mind az Istennel szemben. Ez a felelősség, a jó jutalma és a rossz büntetése terelte az embert a jó irányába, a jó útra. A jó szabad akarását támogatta a tudat mellett a hit erejének hozzáadása a gyenge akarathoz. A ráció (a tudomány) és a hit együttes ereje ma is nélkülözhetetlen a jó választásához. De hogy mi a jó, az néha csak évszázadok alatt dől el. Példa erre a folyók szabályozása, szűk mederbe szorítása, majd száz év után ideiglenes szükségtározóként a volt árterek újbóli megnyitása. A *túlkorlátozás*, *túlszabályozás* átbillenés a természeti törvényekről az emberi törvényekre, a természet újratereztése az ember által. A természet aztán visszaköveteli azt, ami neki jár, amit el sem kellett volna venni tőle. Hasonlóan ehhez az ember természetes életmódjában (ősi közösségeiben) kifejlődött és a génjeibe bevésozott tapasztalati tudása, az evolúciót (az evolúciós fejlődést, az életben maradást és az élet továbbadását) szolgáló *természetes* tudása is megőrzendő, visszaállítandó, újra hasznosítható. Ennek belátása az ember (az emberség) jobbulását, fejlődését,

a *javát* szolgálja. Önzetlenség és hála, kommunikáció és együttműködés, békesség és biztonság, altruizmus és szociocentrizmus, elidegenedés és széthúzás helyett összefogás és társadalmi szolidaritás: megannyi alapvető érték, és mind rehabilitációra szorul. Uralom helyett szolgálat, háború helyett igazságos béke, erőszak helyett szeretet. A társadalmat atomizáló önző individualizmus helyett a szeretet civilizációjának továbbépítése, a világ humanizálása. A hit erejével, ha az ember akaratereje önmagában (már megint) kevésnek bizonyulna.

6. Játék – gondolatokkal

A „*homo ludens*”, a „játékos ember” szeret játszani. A játék komoly dolog. A játékban nincs helye semmi erőszaknak! Játsszani csak barátságosan, szelíden, a szabályokat betartva, tisztességesen szabad. Ezek a legértékesebb tulajdonságok, ezek által vált emberré az ember. A barátságosság és szelídíthetőség alapján „domesztikálta” az ember az állatokat is, amikor letelepedett, és mezőgazdálkodni kezdett. Ezen tulajdonságok alapján értékelhetők az emberek is. A vadak, az agresszívek, az erőszakosak hátrébb sorolódnak, pedig az élre „törnek”. Vesztes focimeccs után gyakran halljuk: nem voltunk elég agresszívek! Pedig azt kellene mondani: nem tudunk eléggé focizni, nem vagyunk elég technikásak, nem volt összhang a csapatban stb. Vagy egyszerűen csak: nem ment ma a játék.

A játék szerves része az ember egész életének, a bölcsőtől a halálos ágyáig. Írhattam volna azt is, hogy a koporsóig vagy a sírig, hiszen a meghalásnak, a temetésnek és a gyásznak is van – miként a születésnek és a keresztelőnek, a házasságkötésnek és az elválásnak – rítusa, szertartása, amelyet az érintettek maguk rendezhetnek. Ezek mind *Emberi játésmák*, amelyekről Eric Berne

írt világsikerű könyvet. *Homo ludens* címmel Johan Huizinga írt könyvet. Dante Alighieri *Isteni színjátéka* az európai kultúra alapműve. Shakespeare szerint „színház az egész világ, és színész benne minden férfi és nő”. Egész életünkben – szereposztásunk szerint – szerepeket játszunk. A játék komolyságához és jelentőségéhez méltón jelen van a magyar irodalomban, a költészetben is. Madách Imre fő műve *Az ember tragédiája* címet viseli. Ádám, az ember folyton új eszméket tanul, új célokat tűz ki, új sikerekre vágyik, és bár mindig kudarcot vall, nem adja fel a küzdelmet. Kosztolányi Dezső *Akarsz-e játszani* című versében kérdezi: „a játszótársam, mondd, akarsz-e lenni, / akarsz-e mindig, mindig játszani, [...] játékban élni, mely valóra vált?” József Attila a *Levegőtben* a szabadságot, a rendet és a játékot egy szinten említi: „Jöjj el szabadság! Te szülj nekem rendet, / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!” A sor vég nélkül folytatható.

A jó játék a személyiséget fejlesztő, a gyermeket nevelő, az ember értéktartalmát növelő hatású. Ezért nem mindegy, hogy gyermekeink „háborúsdit” játszanak, vagy figyelmüket, gyorsaságukat, ügyességüket fejlesztik, esetleg művelődnek. Ugyanezen szempontok miatt az sem mindegy, mit tekintünk „felnőtt játékoknak”. Bizonyos szempontból a tudomány is játék. Játék a gondolatokkal, szavakkal, elvont fogalmakkal, hipotézisekkel, tézisekkel és antitézisekkel, tudományos (annak vélt vagy annak elfogadott) igazságokkal. Intuíciókkal és tényekkel, bizonyítékokkal. Niels Bohr, a kvantumelmélet atyja állítólag minden előadását azzal kezdte, hogy megkérte hallgatóságát, „minden kijelentésemet tekintsék kérdésnek”. Szent-Györgyi Albert szerint csak két dolog van, amiért küzdeni érdemes: „az új tudás és az új szépségek alkotása” (a tudományok és a művészetek). Mindkét területen sok a próbálkozás, kevés az igazi siker, de a játékos ember nem adja fel, nem adhatja fel. A tudós is, a művész is új gondolatokkal, régi gondolatok új kombinációival,

új megközelítésekkel és nézőpontokkal, új konstrukciókkal és új értelmezésekkel próbálkozik, a nagyobb vagy jobb hatás érdekében.

Talán a legkifinomultabb, legrafináltabb, legkitartóbb, leg-szenvedélyesebb és legkudarcosabb játékok a szerelmi játékok, ezek okozzák a legnagyobb örömet vagy a legnagyobb bánatot. Egymást észrevenni, szemkontaktust létesíteni, a másikat meg-éríteni, kezet fogni, simogatni, egymással szót érteni, őszintén beszélgetni, a másiban szimpátiát kelteni, hozzá gyengédnek, figyelmesnek lenni, a kapcsolatot ápolni, erősíteni, a másikhoz bizalommal, hűséggel kötődni, közös erőfeszítéssel, egymást támogatva egyre feljebb és feljebb, a csúcsra jutni, ez mind-mind a játékos ember és a játék magasiskolája, tudománya és művészete. A barátkozástól a szerelmen át két személy teljes egybeolvadásáig (*filia-szex-agapé*). Komplet életút; az itt tanultak az élet sok más területén hasznosíthatók. Kizárja az önzést, a másikat alanynak, és nem tárgynak tekinti, tiszteli méltóságát. A felek egymást felszabadítják, nem rabságban tartják. A szerelmi játék a legsze-mélyesebb, legbensőségesebb, legintimebb, különösen érzékeny páros játék. Nem csoportos, nem tömeges, nem büszkélkedés tárgya. Van kémiája, de nem ösztönös, hanem emberségtudatos, mértéktartó, tiszteletet, hálát és hűséget parancsoló, tisztességes és becsületes, szolidáris és kölcsönös, egészséges és természetes. Az emberi jóság, a szépség és az öröm – együtt: a boldogság – for-rása. Erre aztán igazán ne mondjuk (nem mondhatjuk), hogy „ez csak játék, nem kell komolyan venni”! Éppen ellenkezőleg: ez az életnek is nevezett *társas játék*, amelyet a legkomolyabban kell venni. Ennek a része minden más játék, ezért kell valameny-nyit komolyan venni, ezt jelenti *homo ludensnek lenni*. Ezt jelenti embernek lenni.

7. Ez itt a kérdés!

Feleséggemmel rendszeres nézői vagyunk az *Ez itt a kérdés!* című televíziós „beszélgető” műsornak, az M5 csatornán, minden hétköznapi este 20 és 21 óra között. A cím egy népi szólásra utal: amikor az ember egy probléma megoldását keresi, és megpróbálja magát a problémát, annak a lényegét megfogalmazni, olyankor mondja, hogy: „Ez itt a kérdés!” Feltételezi, hogy megtalálta a probléma lényegét. A kérdés helyes feltevése ugyanis egy probléma megoldásának az első lépése. A jó kérdés – fél megoldás, szokták mondani. Az „Ez itt a kérdés!” a rátalálás örömet is hordozza, már majdnem „Heuréka!” – megvan, megtaláltam!

A probléma lényegét kifejező „Ez itt a kérdés!” megtalálása után azonban még nehezedik is a helyzet: a jó megoldást is meg kell keresni és találni, meg kell konstruálni, előbb „csak” gondolatban, majd a tettek világában, a gyakorlati életben is. A rossz kérdésfeltevés rossz válaszhoz vezet, a nem lényeges kérdésfeltevés félrevezeti, kisiklatja a gondolkodást és a megoldást is, lényegtelen (lényeg nélküli) válaszokat, megoldásokat szül. A saját életében minden egyes embernek más-más lehet a problémája, más a „lényeges” kérdése, és a válasza is. Az egyes nemzetek, országok sorsának is mások a kérdései és eltérők a lényegesnek tekintett megoldásai is. Ez a politikai gondolkodás és a politikai megoldáskeresés elméleti és gyakorlati terepe. És ma már globalizálódik a politika is: alapvető, lényegi kérdéseket globálisan kell megfogalmazni, és azokra globális válaszokat kell adni (lásd: klímaváltozás, világszegénység és népvándorlás). A lényegi kérdések feltevése és megválaszolása még a családokban, a nemzetben, az Európai Unióban sem megy (könnyen), globális szinten pedig még sokkal nehezebb. Előkérdés, hogy vannak-e egyáltalán „az embert” (minden egyes, a világon eddig élt, most élő és a jövőben születő minden embert) érintő lényeges

kérdések, problémák, amelyekre „egyetemes” választ, megoldást kell keresni. Vannak, mindig voltak és mindig is lesznek ilyen kérdések: ezek a létezés, az emberi élet alapvető kérdései. Van-e az életnek értelme, és ha igen, akkor mi az? Van-e élet a halál után? Van Isten, vagy nincs Isten? Ha a nagy, monoteista világvallások szerint van, akkor melyik az igazi, az egyetlen, a fő Isten? Az ember teremtett lény, vagy az evolúciós fejlődés eredménye? Az ember individuális, önző vagy szociális (közöségi) lény? Az erő és a hatalom vagy az áldozatos szeretet uralja az embert és a világot (a világot, és benne az embert)? Mi az egyén szerepe, lehetősége és esélye a saját élete, a nemzete és a hazája (országa) sorsának alakítására? Mi a jó, és mi a rossz, mi szolgálja az ember javát, és mi van az ártalmára? Képes-e az ember a jó választani, és azt cselekedni? Az igazán fontos kérdések sora is szinte végtelen, ugyanígy a válaszoké is. És ezek elsősorban a filozófiák és a vallások (a filozófusok és a próféták) gondolkodási területei, az ideológiák és a hitek vitáinak, harcainak, háborúinak a színterei. De ma már, a világháló által bedrótozott, összefűzött, beprogramozott és át- meg átprogramozott „globális elme” gondolkodásának, tépelődésének színterei is. Csányi Vilmos jól érzett rá ennek az új jelenségnek az esélyére, a nehézségére és a veszélyeire is. Van-e világelme, képes-e egyáltalán a lényeges kérdések megfogalmazására, majd a jó válaszok megtalálására, gondolati megkonstruálására és aztán a jó megoldások gyakorlati megvalósítására? Ez itt a kérdés! Mert hogy rombolni képes, azt már tudjuk.

Bagdy Emőke pszichológus az egyik adásban arról beszélt, hogy „az ember” nem képes normák nélkül élni. A normák közösségi értékek hordozói, amelyek az egyesek javát is szolgálják. Azok nélkül értelmetlen, céltalan, értéktelen az ember élete: pusztá vegetáció. Ugyanakkor napjainkban, globális méretekben, a *normák szétesése* és vele a *társadalom* és a kisebb közösségek *atomizálódása*

tapasztható (lásd: általános értékrelativizmus, *cancelkultúra*, az értékek derogációja, összeroppanása). Ez a folyamat az *emberség* és az *emberiesség* hanyatlásához, megropppanásához, széteséséhez vezethet. Más szóval az egész eddigi emberi, civilizációs fejlődés hanyatlásához, megropppanásához, széteséséhez, az *emberi méltóság* – mint az érték- és normapiramis csúcsa – megsemmisüléséhez. Ez itt a kérdés! Lehet mindent előről kezdeni? Lehet az emberré válás folyamatát a főemlős, csúcsragadozó, vadállat szintjéről újraindítani? Lehet az embert „újratervezni”, sőt „újratereíteni”? És főleg: az ember lehet önmaga újratereítője? Ez itt a kérdés! Az ember az Isten teremtménye, a teremtés koronája, vagy önmagát tekinti Istennek, és *homo Deusként* viselkedve a teremtés „kalandora”, nagy játékos és mókamester? Játékból viccpártokat alapít, vicces politikai programokat kínál, vicctársadalmat szervez, hogy önmagát – drogos kábulatban – elszórakoztassa. Mert az a „hite” és a véleménye, hogy az Isten is, az ember is, az egész élet is vicc, egy nagy buli, szórakozás és élvezet, kábulatban. Ez itt a kérdés! Az ostoba, tomboló és romboló hedonizmus és a józan ész, az önuralom, az önmérséklet és az önkorlátozás között kényszerülünk-e választani? Az előbbi mások és önmagunk tárgyként kezelésével, tulajdonosi lelkülettel és korlátlan uralommal, az utóbbi szellemi és akarati erőfeszítéssel, a jóságba és a szeretetbe vetett hit erejével valósítható meg. Az előbbi erőszakot és háborúkat szül, az utóbbi békességet. Az előbbi a halál kultúrája, az utóbbi a felbecsülhetetlen értékű élet kultúrája, más szóval *a szeretet civilizációja, a világ humanizálása, testvéri szellemben*. Ez itt a kérdés! Romboljuk le vagy inkább építsük tovább a szeretet civilizációját? Az utóbbi a helyes válasz, de egyúttal egyetemes emberi kötelezettség is (nem pedig senkit semmire nem kötelező emberi jog, amely önmaga ellentétébe átfordulva romlásba viszi a világot). Az új, a törvéynél szigorúbb erkölcsi parancs, amely belülről vezérli az embert, mert a szívébe van írva. A sokaknak

új, másoknak újjászülető megoldást, a szeretet parancsát minden egyes embernek el kell fogadnia, sőt követnie, teljesítenie kell, minden nap minden órájában, az életviszonyok és szituációk sokaságában. Szent Ágoston szerint szeretni kell embertestvérünket (felebarátunkat) vagy azért, mert jó, vagy azért, hogy jó legyen. Ez eddig sem volt könnyű, most úgy tűnik, hogy egyre nehezebb lesz: a fegyverek szeretetét *a szeretet fegyverével leszerelni*. Pedig nincs más út, csak ez a leszerelés hoz békét a világnak.

8. Könyvbemutató

Győrben, a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karán (már a névadás magasra tett mércére utal mind az egyetem egésze, mind a jogi kar tekintetében) 2024. április 15-én 13–17 óra között *könyvbemutatót* szerveztek, a kar oktatóinak a 2023. év folyamán megjelent könyveiből. Az én *Ember és emberség* című könyvemet Menyhárt Ádám docens úr, tanszéki kolléga mutatta be (méltatta, laudálta). A bemutatás jobb volt, mint maga a könyv, de ez így szokás, köszönet érte. Mondtam is Ádámnak, elég lett volna annyit mondani, hogy ez egy jó könyv, aki jó könyvet akar olvasni, annak jó szívvel ajánlja. Erről viszont az a kérdés jutott eszembe, hogy *mitől jó egy könyv?* Hamvas Béla *A bor filozófiája* című könyvéből sokan és gyakran idézik, hogy „az élet túl rövid ahhoz, hogy rossz bort igyunk”. Ennek parafrázisa, hogy *az élet túl rövid ahhoz, hogy rossz könyvet olvassunk*. Mitől jó egy bor? Sok okot fel lehet sorolni: természeti adottságok, a szőlőt termő talaj ásványianyag-tartalma, a napos órák éves száma, a csapadék mennyisége, sikeres növényvédelem, a pince tisztasága, a szőlőművelés és a borkészítés szakértelme, a tradíciók és a modern technológiák együtthatása, a szőlő fajtája, a szőlős- és borosgazda szorgalmas és precíz munkája, összesítve: a szőlő- és a borkultúra

színvonala. De a jó bor legmegbízhatóbb jele, hogy nehéz a poharát letenni, az ivását abbahagyni, amíg egy csepp is van a palackban (kancsóban, kulacsban). No és persze *mértékkel* fogyasztva *a jó bor – jó egészség!* A jó bor az ember javát szolgálja.

Hasonló pozitív megfogalmazásban: egy könyv is attól jó, hogy *az olvasó javát szolgálja, javára válik*. De mi az ember java? Minden, amitől rossz emberből jó (jobb) ember lesz. Nem „teljesen jó”, nem tökéletes, mert az emberi jóságnak nincs felső határa (nyílt végű fogalom), hanem „csak” jobb lesz, akár egy *kicsivel*, akár *sokkal* jobb lesz. *Még jobb* lesz, ha már valamennyire jó volt, vagy rádöbben, hogy eddig rossz ember volt, és elkezd jónak lenni. Minden kezdet nehéz, ha eddig jó volt rossznak, gonosznak lenni, és most újra kell tervezni: mi a jó és mi a rossz. Mint azt például, hogy mi a rossz, mert fenntarthatatlanná vált, holott eddig jó volt. Mi a jó és fenntartható, tovább folytatható és a jövő generációknak továbbadható. Mi az *uralom*, és mi a *szolgálat*? Mi az *önzés*, és mi az *önzetlenség*? Mit jelent Pál apostol kérése, hogy mindenki a *más javát* (érdekét) is nézze, ne csak a sajátját? Lehet teljes egészében is a más javára tekintettel élni: például a házasságban, a családban, a nemzetben. Lehet tisztán a köz javára (*pro bono publico*) politizálni, sőt céget működtetni is. Hívó keresztény szolgálhatja a felebarátait, a keresztény közösség, a szeretet civilizációja érdekeit is. A másik javára van az, amiért hálás nekem. Áldás a másik javára az, amiért Istennek ad hálát, az én jó cselekedetem hatására. Persze nem a háláért kell jónak lenni, hanem önmagáért a jóságért, mert *jónak lenni jó!* A hála érzéséért, amely felém sugároz, és az nekem jó, jobb leszek tőle, jó érzésem lesz.

Negatív megfogalmazásban: attól jó egy könyv, hogy nem árt másoknak, az olvasóknak. A rossz könyv az olvasó ártalmára van, már akkor is, ha nem lett jobb tőle, de elrabolta az idejét. Igazán árt, ront az a könyv, amelytől az olvasó rosszabb ember lesz, mint olvasás előtt volt. A jó és a rossz közötti választást összezavarja,

megtévesztő módon a rosszat állítja be jónak, tévútra vezet. Mint lord Keynes javaslata 1930-ban, a nagy világgazdasági válság idején: „Még legalább száz évig el kell hitetnünk magunkkal és mindenkivel, hogy ami jó, az gonosz, és ami gonosz, az jó, mert a gonosz hasznos, a jó nem az. A kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek még egy kis ideig az isteneink. Mert csak ők vezethetnek ki bennünket a gazdasági szükség alagútjából a napvilágra.”¹ Albert Schweitzer és Kalkuttai Teréz anyja (a 20. század emberei) „programajánlata” ezzel szögesen ellentétes. Van bőven miről jó könyveket írni, mégis – az individuális önzés jegyében – a jót rossznak, a rosszat jónak beállító gondolatok, vélemények, eszmék és ideológiák terjednek rohamos tempóban, a „tömegek tébolyát” előidéző (lásd Douglas Murray könyvét), tehát az emberek ártalmára. Óvatosan és körültekintően kell tehát olvasnivalót, jó könyvet választani.

9. Anyaföld

A német azt mondja: *Vaterland* (apaföld). A magyar azt mondja: *anyaföld*. Ebből következően azt is mondjuk: *szülőföld*. Logikus, hiszen szülni csak a nők tudnak (képesek), ezáltal válnak anyává. Minden ember az anyjától születik, aki anyatejével táplálja, majd eteti, tisztába teszi (pelenkázza) és öltözteti, jó szóval okítja és neveli, magához öleli és vigasztalja, aki a világon egyedülálló módon és mértékben – anyai szeretettel – szereti. Mindehhez folyamatosan „társul” az apa, ebben kiegészíti, támogatja a feleségét, gyermeke anyját és a gyermekét, létezésük feltételeit előteremti (megteremti), oltalmazza és védelmezi őket.

¹ SCHUMACHER 1991: 22.

A két szülő együttesen alkot egy *emberpárt, házaspárt és szülőpárt*, egyik a másiknak az *élete párját*. A holtomiglan-holtodiglan tartó kapcsolat *végleges és kizárólagos*: ez a monogám házasság lényege. Ez a kapcsolat nem nyitott, nem is átjáróház, nem két „szingli” szimpla szerződése. Nem is „vedd meg – használd – dobd el” fogyasztói szerződés. Több annál: egy életre szóló szövetség, *megszentelt szerződés*; ünnepélyes szerződés, esküvel megerősítve. Magasabb minőség, amely önmaga fölé emeli az emberpárt, a párkapcsolatot. Egyesíti őket egy életre, mintha őket egymásnak teremteték volna. Jóban és rosszban, egészségben és betegségben, gazdagságban és szegénységben. Jogokban és kötelességekben is kiegyensúlyozva, harmonikus egységben. Két személyiség egy testté és egy lélekké válva. Családot alkotva, nagyszülőkkel, testvérekkel, nagybácsikkal és nagynénikkel, sógorokkal, unoka-testvérekkel, dédszülőkkel, dédunokákkal. A házasság és a család a társadalom, a nemzet alkotóeleme (építőköve). Tagjai „embert faragnak” egymásból, nemzetet a családokból. Keresztény hitünk szerint a *házasság: szentség*; ez a szentség sugárzik át a nemzetre is, amelynek földje *szent anyaföld*. Ez a föld a mi hazánk, a haza védelme minden polgárának *szent kötelessége* (ezt még az 1949-es kommunista-ateista alkotmányszöveg is így kimondta!). A szentségi házasságban a *gyermek: áldás*; a *család: boldogságforrás*. A házasság és a család az egyes ember életének a legfőbb *értéke és értelme*. A házasságot és a családot védeni és menteni annyi, mint a hitet, a keresztény értékrendet és a hazát védeni és menteni. Közös értékeinket, kultúránkat, nemzeti identitásunkat, keresztény civilizációnkat őrizni, menteni és megvédeni.

Isá por és homou vogymuk! Bizony por és hamu vagyunk! Ezt mondja már egyik legrégebbi nyelvemlékünk is, a *Halotti beszéd és könyörgés*. „Porból lettél, és porrá leszel, visszatérsz a porba” – mondja a pap hamvazószerdán civilizációnk szent könyve,

a Biblia alapján. Előbb életedet táplálja a föld (megművelve, arcod verítékével öntözve), majd tested táplálja a földet. Ez a föld ettől is *szent anyaföld*. És attól is, hogy a szervetlen, élettelen anyagból szerves, élő anyag lesz, belőle élet születik, így a te életed is, majd haláloddal visszatérsz a szervesből a szervetlenbe, az élőből az élettelenbe, a mulandó életből az öröklétbe. De az életet átörökítve gyermekeidben, unokáidban, a génjeidben és a génjeikben élsz tovább. Ez a „körforgásos örök élet”. Ha lehet, ne szakítsd meg, inkább csodáld, és légy hálás érte, háláld meg! „Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!” (Kölcsey) Légy *hű* a házastársadhoz, a családotodhoz, a nemzedetedhez, a szülőföldedhez, a szent anyaföldedhez, szülőfaludhoz, szülővárosodhoz, szülőhazádhoz! Őrizd meg, és ha kell, védj is meg annak kultúráját, hitét, értékeit, gyarapítsd civilizáltságát! Erősítsd erkölcsét, vallását, tiszteld szentségeit, történeti emlékeit! Ebben az értelemben a magyarok legyenek *hűek a magyarok istenéhez*, a magyarságukhoz, az anyaföldhöz! Jézus tanítása szerint „legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes” (Mt 5,48), és szentelődjete meg, ami legalább annyit jelent, hogy *törekedjete rá*! Aki törekszik jobb ember lenni, az nem gyűlöli a másik embert, nem él haragban, hanem szereti felebarátját. Nem mondja a jót rossznak és a rosszat jónak. Nem öl, nem lop, nem hazudik. Nem él vissza az Isten irgalmával és kegyelmével. A jó törvényeket és parancsolatokat nem fordítja az ember ellen, csakis a javára használja. Nemcsak a maga hasznát nézi, a másokét is. Erre való a hit és a szeretet: az anyai, az apai, a gyermeki és a felebaráti szeretet, és az anyaföld szeretete, a *hazaszeretet* is, amely ezeket mind magában hordozza. Ez garantálja, hogy az ember otthon érezze magát a hazájában és a teremtett világban. Ami által az remélhető, hogy a mi Föld nevű bolygónkat minden ember mint szülőföldjét szereti, óvja, védi, és ha kell, akár áldozatot vállalva is, de megmenti.

10. Agresszív futball?

Szól a rádió, a természeti katasztrófák, a háborúk és a terrorista merényletek hírei után: sporthírek. Tegnap (2024. augusztus 21-én) sajtótájékoztatót tartott Marco Rossi, a magyar labdarúgó-válogatott szövetségi kapitánya, aki a csapattal együtt csúfosan leszerelt az idei Európa-bajnokságon. Már az első meccs első félidejében – Svájc ellen játszva – kiderült, hogy a magyar válogatott játékosok azt sem tudják, hogy a focit nem a saját kapu felé, hanem az ellenfél kapuját támadva kell játszani; hogy a kapus nem mezőnyjátékos, csak vészhelyzetben szabad neki hazaadni a labdát; hogy a győzelemhez gólokat kell rúgni, minimum eggyel többet, mint az ellenfél; hogy a *fair play* a futballpályán is (sőt, elsősorban ott) kötelező; hogy a futballhoz nemcsak erős, gyors, ügyes *láb*, de *fej és szív* is kell; hogy aki erőszakot akar nézni, az bokszmeccset vagy pankrációt (ketrecharcot) néz, és nem focit. A jó focihoz briliáns labdakezelés, labdavevétel és -továbbítás, pontos passz, technikai tudás, térlátás a pályán, helyzetfelismerés és helyzetteremtés, egymás helyzetbe hozása, a védősoron „átlövés” és az ellenfél kapujának eltalálása, a labda hálóbá juttatása kell (lábbal vagy fejjel, belsővel, külsővel vagy sarkazással, lövéssel vagy pöccintéssel, csukafejessel vagy hátra ollózással, begurítással vagy oxival, mindegy, csak gól legyen, azt szereti a közönség, azért vált jegyet a meccsre).

Egy biztos: durvasággal, agresszióval, erőszakkal a futballban sem lehet (nem szabad) sikert elérni. Annak ellenhatása a még több durvaság, még nagyobb agresszió, a testi épséget, sőt akár az életet is veszélyeztető erőszak lesz. Marco Rossi terve mégis az, és összesen annyi, hogy *agresszívebb játékot szeretne látni* az új idényben. Nincs még elég erőszak és agresszió a világunkban? Túl sok van belőle, másról sem lehet hallani. A futball a legnépszerűbb sport a világon, jó példát kellene mutatnia. A magyar

Aranycsapat tudott focizni, kiváló volt a csapatjáték, a játékosok közötti összjáték, volt csapatszellem, technikai tudás, és 3:2:5-ös felállásban *támadó futballt* játszottak. És több gólt rúgtak, mint az ellenfél, ezzel hódították meg a közönséget és a futballszerető világot. És egyetlen játékosnak sem volt extrém frizurája, se bokától a fejtetőig tetoválása, se briliáns fülbevalója. Az edzőpályán töltötték az idejüket, nem fodrásznál vagy tetoválószalonban. Nem a divatörületet követték, hanem a náluk is jobban focizóktól tanultak. Jól játszottak. Jobban, mint az ellenfelek.

11. Gondolatgyűjtögetés

Neves agykutatónktól, Freund Tamástól olvastam (vagy hallottam egy interjúban vagy előadásban), hogy még ma is „ősemberi aggyal élünk”. Ez az agy csak meghatározott mennyiségű információt képes befogadni, feldolgozni, szelektálni és elraktározni. Tanulással, tapasztalatátadással, tudáscserével és -megosztással ez a kapacitás bővíthető, a szelektálás megkönnyíthető, de nehezíthető is. A mai *infokommunikációs* világ ontja ránk az információkat, a *gondolatsunami* túlterheli, lebénítja az agyunkat, elsodorja, lerombolja a civilizációnkat, benne a nemzeti kultúrákat. A számítógépes rendszerek elleni kibertámadások gyakran ilyen túlterheléses, lebénító támadások. Az emberi agyat pedig sokan hasonlítják a komputerekhez, mint ahogyan a mesterséges intelligenciát is az emberi agyhoz. A *gondolatok erdőjében* („rengetegében”, „tengerében”) ma is ősemberi aggyal *gyűjtögetünk, vadászunk, halászkodunk* (lásd: adathalászat). Ha szerencsénk van, jó, hasznos, értékes gondolatokat találunk, amelyek emberi fogyasztásra alkalmasak. Ezeket feldolgozzuk, „elfogyasztjuk”, elraktározzuk a nehezebb időkre, beépítjük a személyiségünkbe. A gyűjtögető ősközösségek

legfőbb törvénye az volt, hogy „az élelmet meg kell osztani”.² Az életben maradás szigorú törvénye volt ez. Megszegése kiközösítést – halálbüntetést – vont maga után. Az infokommunikációs korban és társadalomban a jó gondolatokat kell megosztani. Ki mit talált, akinek szerencséje volt, a maga épülésére fogyaszt az ehető és emészthető, építő gondolatokból, de a gondolat ezáltal nem fogy el, sőt gyarapítható is, így másokkal mindig megosztható, hogy általa a közösség is épüljön és gyarapodjon.

Vannak azonban nem ehető, sőt mérgező gondolatok is, amelyek nem építik, inkább rombolják az embert és a közösségeket. „Emberi” fogyasztásra alkalmatlanok, veszélyesek, enyhébb esetben csak hallucinációt, gyomor- és tudatrontást okoznak, rosszabb esetben az ember *emberségét rongálják*, károsítják, esetleg el is pusztítják az embert. Ki segít és hogyan a szelekcióban? Vannak célzottan a közösségeket rongáló, *megosztó gondolatok* is: az önző individualizmus, az uralmi rátelepedés, a hatalommánia gondolatai. Valójában ezek is *mérgező gondolatok*: megbetegítik, meg is ölhetik a közösséget.

Olyan nincs, hogy az erdőben a gomba jön szembe az emberrel, és megtalálja az embert. A gondolatok erdője-mezője azonban tele van olyan gondolatokkal, amelyek keresik az embert, és meg is találják: kínálják, kelletik magukat, bizonygatva, hogy ehető, hogy építő, az embernek csakis a javát szolgáló gondolatok. Szakmák fejlődtek ki erre a kínálatra: gondolat- és eszme-marketingesek, influenzaszerek, elemzők, szakértők, tanácsadók, sőt, vannak gondolatbefektetők és gondolatbrókerek is, ők húzzák a legnagyobb hasznot az általuk is gerjesztett bőséges gondolatfogyasztásból.

No és végül – de nem utolsósorban – megjelent, és itt van köztünk és bennünk a világhálónak köszönhetően a *globális elme*

² MICHEL-SCHAIK 2019: 62.

globális gondolatának nagy talánya (gyűjtögette: Csányi Vilmos), *a mesterséges intelligenciával* nehezítve, holott az egyik is bőven elegendő, hogy túlterhelje őseMBERi agyunkat.

12. Ráncfelvarrás

Feleségem nem festi magát, se a haját, se a száját, se a körmeit. Életfilozófiája egyszerű: az ember legyen az, aki, nézzon ki úgy, ahogy kinéz, ha öreg, legyen öreg, vállalja a korát, egész önmagát! Legyen tiszta és tisztességes, ápolt és művelt, okos és bölcs! Pedagógusként fél évszázadon át ebben a szellemben oktatta (történelemre) és nevelte a „gyerekeit”. A nagy többség szereti és tiszteli ezért ma is. Minden héten megveszi a legnépszerűbb – immár 75 éve megjelenő – női magazint, nem a címlapjáért, hanem a belső tartalmáért. A címlapfotókon megjelenő nők (és kisebb számban a férfiak is) néha magukra sem ismernek, és mi is csak találgatunk, ki lehet az illető: viaszfigura a panoptikumból, esetleg egy „guminő”, vagy a mesterséges intelligencia alkotása, netán a hús-vér valóság égi mása? A digitális fotótechnika ma már „csodákra képes”, 40-50 évvel is megfiatalítja a páciensét. A régi pesti fotós anekdota szerint egy úrinő elment a fotós műtermébe az elkészült arcképéért, amire rápillantva felkiáltott: pfuj, de ronda! Mire a fotós, hogy üzlete jó hírnevét mentse: az lehet, asszonyom, de ismerje el, hogy élethű! A „ronda, de élethű” később, absztrahálódva, sok más szituációban is használatos. Ma mintha ennek a fordítottja érvényesülne: jaj, ez nagyon szép, csak kár, hogy élettelen! A kozmetikumok, az arcfestés (smink), a botox és a plasztikai sebészet nem csupán elleplezi a valóságot, de új, más, hamis „álvalóságot” képes létrehozni. Öreg férfiakból kamasz legénykét, idős nőkből kamasz leánykát varázsol, sőt, a férfiból nőt, a nőből férfit hív elő, legalábbis a felszínen. De hogy

mi van, mi marad a mélyben, azt senki sem tudhatja. A felszín, a látszat átalakítása valójában hazugság, mások megtévesztése, becsapása, csalás. Szigorú felfogás szerint a „Ne hazudj!” parancsának és az elemi emberi tisztességnek a megsértése. Az ember azonban szeretne szép és fiatal maradni, ezt a kis *kegyes hazugságot* elnézi magának. A jog pedig – az által, hogy nem tiltja – elismeri és védelmezi is mint az *önrendelkezés szabadságát*. Ahogyan a tetoválást, a testékszerek viselését vagy az extrém hajviseletet is. Egyes mintaadó labdarúgók több időt töltenek a hajvágó és a tetoválószalonokban, mint az edzőpályán. Meg is látszik a játékokon. Az emberiség is rengeteg időt, pénzt és energiát fordít önmaga szépítésére, kozmetikumokra és plasztikai sebészetre (itt kivételt képeznek az orvosilag indokolt „korrekciós” műtétek, habár minden kozmetikázás korrigál valamit).

A *ránccfelvarrás* mint a megfiatalítás orvosi szakkifejezése átment az autóiparba is. Négy-öt éves modelleket megújítanak, hogy az új autók vásárlását ösztönözzék. Valamikor 20-30 évre gyártottak autókat, még *bennük volt az anyag*, időtálló volt a motor, a karosszéria. Ma a „vedd meg, használd, cseréld újra” fogyasztói mentalitása uralja az autóiipart és a kereskedelmet is. És sok más műszaki, elektronikai áruval – régen „tartós használatra szánt dologgal” – ugyanígy vagyunk, nem beszélve a ruhákról, cipőkről és a divatcikkekről. A *fenntarthatatlan fejlődés* fogalma döbrentette rá az embert, hogy ez mekkora pazarlás. De régen egy életre szólóan kötöttek házasságot is, ma csak élettársi viszonyt létesítenek, azt is csak néhány évre. Vagy egyáltalán nem köteleződnek el párkapcsolatban, túl komplikált és sokba kerül, hátráltatja a fogyasztás bőségét és örömét. Ugyanezért nem vállalnak sokan gyermeket sem.

Egyes ideológiák, egész eszmerendszerek is áteshetnek ránccfelvarráson, az új körülményekhez, az új generációk új igényeihez igazodva. A marxizmus például most mint *woke*-mozgalom kínálja

magát és terjed az eszmék piacán. A lényeg azonban ugyanaz maradt: a nem formális (üres, látszólagos), hanem érdemi és *teljes egyenlőség* erőszakolása, globális szinten. *Világ szegényei, egyesüljete!* A hajtőereje, az energiaforrása is ugyanaz: *a gyűlölet*, és abból fakadóan az erőszak, az agresszió, a forradalom, a polgárháború és a fenyegető világháború. Öljétek meg a szupergazdagokat, sőt, a gazdag népeket (különösen, ha fehérek és keresztények), foglaltok el, hódítsátok meg, és népesítsétek be a gazdag országokat, vegyétek el, és osszátok szét a gyarmatosítással szerzett vagyonukat! Ez jár nektek is, mert megérdemlitek, mint a luxus-piperecikket. De mi lesz azután, ha elfogy a mások vagyona? A szegénység is, a gazdagság is újratermeli önmagát. Nem lenne jobb program helyett az élethez való jog és az emberi méltóság feltétlen tisztelete és védelme, és egy igazságosabb és békésebb, élhetőbb emberi társadalom felépítése? Világháború helyett *a világ humanizálása!* Az erőszak, az erkölcstelenség és a lelketlenség ráncait kellene végre felvarratni, eltüntetni világunk arcáról. De nemcsak a felszínen, hanem a mélyben, az emberségünkben is. És persze a nemzeti identitásokban, a kultúrákban, a világvallásokban és a nagy civilizációkban is. Az erőszak, a háború, a rablás nagyon öregít és rövid életűvé tesz itt a földön. Ki kell találni (vagy újra felfedezni) valami *szelíd*, barátságos (*felebaráti*), *békés* és *boldog* világot, amelyben hosszú életű lehet az ember, és érdemes is annak lenni.

13. Méltóság és szabadság

Az emberi méltóság *sérthetetlen*, ez a jogban imperatív tiltó parancs, feltétlen érvényesülést kíván. Következésképpen az ugyancsak egyetemes érvényű alapvető szabadságokkal és az emberi jogokkal is tilos oly módon élni, hogy az megsértse a méltóságot!

Minden egyes ember, konkrét személyiség méltósága is sérthetetlen, tehát a személyi szabadságok és a személyiségi jogok bármelyikét is tilos oly módon gyakorolni, hogy az más méltóságot sértse! A *szabadság* tehát a legáltalánosabb értelemben és egy konkrét személy vonatkozásában is: *méltóságkorlátozó intézmény*. Egy szabad társadalmi közösség szabad tagjaként élni – ez a legtöbb embernek az egyik legfőbb vágya, *szabadságvágy*. A társadalmi közösségek a 19. században *nemzeti* közösségekké/nemzet-államokká szerveződtek: akkor és azóta is a nemzetek jelszava, vágya a szabad *nemzetté válás* és az abban való megmaradás. Ez az Európai Unió egységének, az Európai Egyesült Államoknak a fő, a legfőbb kérdése. Csak *szabad nemzetek* alkothatnak *szabad Európát*. A szabad Európa nem lehet sem az USA, sem a NATO, sem a globális gazdasági-pénzügyi elit uralmának tárgya, alanyiságát, méltóságát éppúgy meg kell őriznie, mint a tagállamokét. A szabad nemzetek szabad Európájának polgárai tekinthetnek magukat szabad embereknek, akiknek a méltósága sérthetetlen.

Méltóság és szabadság viszonyán többször is elgondolkoztam már, amikor a feleségem rám szól: „Barna! Te meg mit csinálsz?” Erre a kérdésre még „őszinte kisgyerekként” rezzen össze az ember. Pedig csak ezután jön a neheze, a kérdés feltevésének indoka: „Ez nem méltó hozzád!” A bűnelkövetés, a vétkes magatartás, a tévedés vagy a hibázás „leleplezése” azonnal *bűntudatot és lelki-furdalást* vált ki. De csak abban, akinek van még bűntudata, és van még lelke. A *nyugati* – valaha keresztény – civilizáció eljutott oda, hogy egyre kevesebbeknek van. A *szekularizáció*, majd a *deszakralizáció* következtében egyre kevesebb a hívő, vallásos ember, üresek a templomok. Ez jelzi, hogy egyre kevesebbeknek van lelke és bűntudata, lelkiismerete és lelki-furdalása. Viszont egyre több a verbális és a fizikai erőszak, a gyűlölet, és most itt van az orosz–ukrán proxiháború, az izraeli–palesztin háború, és velük a világháború rémisztő veszélye. Fel lehet és kell is tenni a kérdést:

„Emberek! Ti meg mit csináltok?” És e kérdés oka is ugyanaz: ez nem méltó hozzátok! Ez nem méltó az emberhez. Hagyjátok abba! Azonnal tűzszünetre, béketárgyalásokra és igazságos, tartós békére van szükség. Fel kell támasztani Európa és a világ lelkét, büntudatot és lelkipurdalást kell ébresztetni az öldöklés, a pusztítás miatt. Különben soha nem lesz béke a világban. Tudni illene, hogy ha – tévesen – azt hinnénk is, hogy mindent szabad nekünk, akkor sem minden használ! A háború egészen biztosan nem használ. A háború nem méltó az emberhez. Aki háborúzik, az gyilkol. Aki gyilkol, az nem tiszteli se a saját, se az ellensége emberi méltóságát. Csak a „Ne ölj!” parancsa és a konfliktusok békés megoldása méltó az emberhez.

Méltóság és szabadság viszonyához kapcsolódik ezek viszonya a hatalomhoz. Nem mindegy azonban, hogy milyen *hatalomról* beszélünk. Férji és atyai hatalomról a családon belül a feleség és a gyerekek felett, munkaadói hatalomról a munkaviszonyban, orvosi hatalomról a betegek felett, felsőbb szerv hatalmáról az alsóbb felett, az egyház hatalmáról a hívek felett stb. Rengetegféle hatalmi viszony létezik, amelyekkel szemben általános követelmény a *rendeltetésszerűség, a hatalmi visszaélés tilalma*. Állami *közhatalom* nélkül ma már nem lehet meg a társadalom, közhivatalnokok nélkül nem működnének a közszolgáltatások, a közművek, az infrastruktúrák, és így tovább. Nem mindegy azonban, hogy az állam uralkodik-e a társadalom felett, vagy – a hatalmat szolgálatnak tekintve – a társadalom uralja, ellenőrzi és felügyeli az államot. A túlzott hatalmat, ha a társadalmi szabadság rovására megy, a társadalom egy idő után nem tűri, fellázad ellene. A hatalom (bármely hatalom) *szabadságkorlátozás* jelenség; a szabadság pedig, mint láttuk, *méltóságkorlátozás*. Csak a szabad élet méltó az emberhez, a szabadság elvonása, önkényes korlátozása, megsértése tehát a méltóság megsértése is, ami tilos, akár magántulajdonosi (gazdasági-pénzügyi), akár politikai

hatalom sérti meg. A tulajdon évezredek óta a szabadság garanciája és a méltóság forrása volt. A tulajdonosi *hatalom koncentrációja és centralizációja* (akár magánszemélyek, akár államok kezében) azonban háborúkhoz, forradalmakhoz, durva és brutális diktatúrákhoz, hatalmi visszaélésekhez vezetett. A tulajdon ma már csak akkor *szabadsággyarapító*, ha társadalmi rendeltetésének megfelelően, közérdekű funkcióit, szerepét betöltve, felelősséggel működtetik. Ha a tulajdon nélküliek tömege hálás lehet a működtetésért. A Biblia nyelvén: ha *áldásos* a tevékenysége. Ha úgy növeli a szabadságot, hogy közben tiszteli és erősíti a méltóságot is. Ha a társadalmi szolidaritás és a felebaráti szeretet civilizációját építi, és ezzel a világot humanizálja, ami az egész emberiség létérdeke. Ha a háborúkkal ellentétben hozzáad az emberiséghez, nem pedig elvesz belőle.

14. Legszebb öröm?

Közismert a „népi bölcsesség” válasza arra a kérdésre, hogy mi a legszebb öröm: *a káröröm!* Amennyi bölcsességet, annyi szomorúságot is érzek ebben a nagy igazságban. Az ember *amennyire* Isten képmása, *annyira* van embersége és méltósága. De sajnos legalább annyira démoni, gonosz lény is. Amennyire képes örülni az isteni és az emberi jósnak és szeretetnek, annyira képes örülni a más kárának (hátrányának, bosszúságának, csalódásának, veszteségének stb.) is. Mintha neki annyival jobb lenne, amennyivel a másiknak rosszabb. Mintha az ő öröme annyival több lenne, amennyivel több a másik szomorúsága, bosszúsága, tehetetlen dühe. Persze a másik is emberből van, megkeresi, és rendszerint meg is találja a módját a „viszonzásnak”, ő sem marad adós a gonoszságban sem, és ő is szeretne örülni is. Így aztán a káröröm egy lefelé húzó tendencia, a gonoszság örvénye,

mindent maga alá temető sárlavina. A kitörés, a menekülés ebből csakis a tevőleges szeretet lehet, a másik javát szolgáló jóság, az áldozatvállalás a másikért és a támogatása a bajban. Azért, hogy az öröm teljes és emberséges, Istennek tetsző legyen.

15. Jóvátétel

Nyelvünk gazdagságának ez a fogalom is újabb bizonyítéka, rengeteg árnyalata, rokon értelmű szava van ugyanannak: valami *rosszat tettem*, amit azután *jóvá teszek*. Akció és arra egy reakció. Történhet önkéntesen, a rosszat cselekvő *belátása* alapján, szülői, baráti *jótanácsra* vagy *kényszer* hatására, például ha *törvény írja elő*. *Kártérítés* jár annak, akinek jogellenesen kárt okoztak (személyi kár esetén ez lehet *sérelemdíj* is). *Kártalanítást* az kap, akinek jogosan okoztak kárt (például a telkét kisajátították). *Kárpótlást* annak ítél meg a bíró, akinek a kára bizonyítható, de az összecszerűen pontosan nem határozható meg. A törvény a tulajdonban és a személyi szabadságban okozott történelmi sérelmekért is kárpótlást írt elő. A büntetőjogban ismert *pénzbüntetés* vagy a *vagyonelkobzás* is tekinthető jóvátételnek, de azt nem az áldozat kapja. A nemzetközi közjogban ismert a *háborús jóvátétel*, amelyet a vesztesek fizetnek a győzteseknek, a háborús veszteségek enyhítése céljából (a „hősi halottak” és más áldozatok életét, testi épségét nem lehet pénzben kifejezni). A törvénysértés (jogsértés) esetére előírt *szankció* is tekinthető jóvátételnek, amely ilyen tág értelemben egy sérelem *orvoslása*, *helyreállítása*, *kompenzációja*, *kijavítása* stb. A jóvátétel mértéke és módja tekintetében a legáltalánosabb követelmény az *arányosság* és az *egyenértékűség* elve, a „*káronszerzés*”, a *nyerészkedés* tilalma. A jóvátétel mint szankció elsődleges célja, funkciója a *reparáció*, az érdek- és értékegyensúly helyreállítása,

de van *prevenció*s (megelőző, nevelő) célzata is, hogy az „elkövető” a jövőben tartózkodjon a hasonló magatartástól.

A jóvátétel összetett szó, szétválasztva: *jóvá tétel*! Kijavítás, megjavítás, jobbítás. A Bibliában a Teremtés könyvéig visszanyúlva: az ember *jóvá tétele*, *jó emberré* nevelése, önmaga fölé emelése. A Teremtő jónak teremtette az embert, de az szakított, és evett a tudás fájának tiltott gyümölcséből, és most a jó és a rossz ismeretének birtokában istennek képzei magát: *homo Deusként* viselkedik. Holott a bűnbeeséstől kezdve mind a mai napig tökéletlen, istentelen, szentségtelen. Súlyos bűnöket követ el, de nincs *bűntudata*, emiatt nincs *lelkifurdalása*, mert nincs már lelke sem. Fel kell támasztani az ember lelkét. A bűn elkövetését annak belátása, bűnbánat és lelkifurdalás, bocsánatkérés és jóvátétel kell hogy kövesse. A bocsánatkérést pedig *megbocsátás*, *irgalom* és *kegyelem* követheti, erős fogadás a bűn jövőbeni elkerülésére, a Gonosznak való ellene mondásra. De a legfontosabb a bűn hátrányainak kiküszöbölése, a jóvátétel természetben, pénzben, jó szóban, betartott ígéletben, az adott szóhoz való hűségben. Mindez a mérce magasabbra tétele, megugrása, feljebb lépés a civilizációs fejlődés lépcsőfokán, ami a *Menyekbe* vezet, Isten országába, már itt a földön. A világ és benne az ember *humanizálása*, hogy ne viselkedjen „csúcsragadozó” módjára. Hogy ne csak ismerje a jót, de legyen képes azt választani és megcselekedni is. A világ *jóvá tétele* csak az ember *jobbítása*, jóvá tétele útján képzelhető el.

16. Óvónő, védőnő, ápolónő

Három foglalkozás, sőt, három hivatás, amely összeforrt a női nemmel. Lehetne több példát is említeni, a férfiak nagy szerencséjére. Karinthy Frigyesztől szokás idézni: ül egy *ember* egy

szobában, és bejön egy másik is. Ha az érkező nő, a bent ülőből férfi lesz. Annyira lesz férfi, amennyire az érkező nő. A nemi szerepek tanulhatók, taníthatók, módosíthatók, összeegyeztethetők, összehangolhatók: nagy hasznunkra és szerencsénkre. Nem véletlen, hogy az őskorban nőuralom (*matriarchátus*) volt előbb és sokkal hosszabb ideig. Ranschburg Jenőnél olvastam, hogy genetikailag az XX kromoszómájú nő volt előbb, az ő *mutációja* az XY kromoszómájú ember, a férfi. A genetika eltér a teremtés bibliai történetétől. A nőuralom ellenhatása a férfiuralom (*patriarchátus*), a mezőgazdasági forradalom következménye. A feleségről és közös gyermekeikről gondoskodó és őket védelmező férj és apa átvette az uralmat, és *családfő* lett. Mindkét uralom (a nőuralom és a férfiuralom) lehet természetes és emberséges, boldoggá teheti a másikat és a többi családtagot, de pokollá is teheti a többiek életét. Az *uralmi rátelepedés*, a *zsarnokság* alól a családban is fel kell szabadulni. A *feladatmegosztás* (későbbi nevén *munkamegosztás*) a létfenntartáshoz és a fajfenntartáshoz igazodva lehet *a természet rendje*, lehet áldás a többiek javára. Amiért hála és hűség jár cserébe. Ha ennek a természetes feladatmegosztásnak – amely *kötelességmegosztás és felelősségmegosztás is egyúttal* – az egyensúlya kibillent, akkor azt helyre kell állítani, nem pedig a nő és férfi monogám házasságát lerombolni, a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni. A *genderideológiának* ennyiben – de csak ennyiben – igaza van. Bér munka-társadalomban, a kétkeresős családmodellben a férfi-nő (férj-feleség) szereposztást újra kell írni és újra kell tanulni.

II. Tulajdon és gazdaság

1. Szerencsekártya

Kereskedelmi cégeknél régebb óta elterjedt a különböző vásárlói kártyák használata. Ezek birtokosai, a törzsvásárlók kedvezményekre, akciókban való részvételre jogosultak. A klubkártyák, hűségkártyák, pontgyűjtő kártyák és más elnevezések ellenére a közös lényegük a forgalom növelése, a bevétel fokozása, a kibocsátó nagyobb haszna. Fontos azt a látszatot kelteni, hogy a kártyabirtokos jól jár, ha még többet költ, sőt, hogy minél többet költ, annál jobban jár. A kártya a céghez köti a vásárlókat, fokozza a fogyasztásfüggőséget, közvetve a termelést is bővíti, súlyosbítja az ökológiai lábnyom és a fenntarthatatlanság problémáját. A kereskedők után a szolgáltatók (mobiltelefon-, internet-előfizetés hűségidővel, készülék árkedvezménnyel, előfizetési díj engedménnyel) is alkalmazzák. Ők is növelik a „kütyüfüggőséget”, értve alatta a tartalomfüggőséget is, a személyiség formálását és a magánszféra kiüresítését is. Most a Szerencsejáték Zrt. is bevezette a *játékoskártyát*. Az alapjátékokhoz nyújt kapcsolódó pluszszolgáltatást (tájékoztatás, információk), külön akciókat hirdet a kártyabirtokosok számára, növeli ezzel a szerencsejátékfüggőséget, kihasználja a szenvedélybetegséget is. A szerencsejáték-függőség és a mentális zavar mögött rendszerint családi

konfliktusok, munkahelyi problémák, teljesítményhiány húzódik meg, és ezeknek társadalmi súlya van. A szerencsejáték ráadásul állami monopólium, a Zrt. állami cég, bevételének és nyereségének növelése tehát ugyanakkor az egész társadalom érdeke is. Ez bizony paradoxon! Ami tisztességtelen, az hogyan lehetne közérdek? Kielezve a kérdést, olyan ez, mintha a kocsmák *alkoholkártyát*, a szexiparosok és -szolgáltatók *pornókártyát*, a kaszinók *rulettkártyát* stb. vezetnének be. A még több pénz, még több profit, még több élvezet, még több pazarló luxus, még több hedonizmus reményében.

„Szerencsére” sok jó ellenpélda is akad. 40 éve vagyok Autóklub-tag, sokféle kártyájuk sokféle hasznos szolgáltatásra jogosít. Gyakran járok gyógyszerárba, törzsvásárlói kártyájuk 5% árengedményt ad a nem vényköteles termékekre. Hasonló kártyát adott kedvenc könyvesboltom is. Van „kerületi” kártyám is, kereskedők, vendéglők, szolgáltatók adnak rá engedményt a helyi lakosoknak. Bankkártyával fizetek és volt hitelkártyám is, de azt visszaadtam, nekem nem érte meg. A Vállalkozók Országos Szövetségének kisvállalkozói hitelkártyája viszont sikeres és népszerű. Ugyanígy a SZÉP-kártya (Széchenyi-kártya pihenési, üdülési, turisztikai célokkal). Legutóbb a Covid-járvány idején volt védőoltást igazoló kártyánk. A példáknak se szeri, se száma.

Kártyázunk, nyakra-főre, ha akarjuk, ha nem. Egy kicsit mindannyian *kártyafüggők* lettünk. Megint csak „szerencsére” nem a régi értelemben, amikor sokan *elkártyázták* a fizetésüket, sőt a vagyonukat. A cselekvőképességet érintő *gondnokság* alá helyezés egyik gyakori oka a *kártyaszennvedély* (betegség) volt. Aki eljátszotta „gyermeke szájából a kenyeret is”, az persze elvesztette a saját *becsületét, az emberségét is*. Sok ilyen ember lett hirtelen, amikor a kocsmákban megjelentek a *pénznyerő* automata, amelyek valójában „pénzvesztő és jellemvesztő” játékok voltak. Ezért mondhatjuk, hogy a pénznyereménnyel kecsgető

eszközök *nem játékok!* Nagyon is komolyan kell venni azokat. Az „arany középút” ismerete és a *mértékletesség* *erénye* nélkül senki ne bocsásson ki, és senki ne váltson ki és ne használjon *játékos kártyát* (játékoskártyát), és ne játsszon szerencsejátékot! A visszaélések és veszélyek miatt megfontolandó egy speciális állami *kártyafelügyelet létrehozása*, a „gyengébb fél”, az esendő ember védelmében.

2. Felügyelet

A *szülői felügyelet* a gyermek felett szülői kötelesség: a gyermek gondozása és nevelése, a törvényes képvisellete. A gyermek testi, lelki, szellemi és erkölcsi fejlődésének biztosítása. A gyermek belső és külső rendje és biztonsága. Az értékek rendje és a lét-feltételek biztonsága. Gyermek nem maradhat felügyelet nélkül. Felügyeli az iskola, ahova jár, a nagymama, akinél nyaral, vagy a bébisitter, akire a szülők bízták, amikor színházba mentek. Ha a gyermek kárt okoz vagy károsodik, az első kérdés az lesz, kinek a felügyelete alatt állt éppen, és az mulasztott-e.

A *felügyelő* a rendőrségnél munkakör és rang, hivatás: „a rend őre” a rendőr, a közrendre és a közbiztonságra felügyel. Hogy rend legyen a társadalom életében, és a polgárok biztonságban érezzék magukat és a vagyonukat. A gazdasági életben *versenyfelügyelet* (Gazdasági Versenyhivatal) működik, ügyel a *fair play* szabályainak betartására, a piac, az üzlet tisztességére. A *pénz világában* a Magyar Nemzeti Bank és annak szerve, a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete felel a rendért és a tisztességért. Fogyasztói társadalomban élünk, ahol az egyes fogyasztó mindig „gyengébb fél”, védelmét a fogyasztóvédelmi felügyelőségek (és a Főfelügyelőség) rendszere látja el. De vannak speciális, szakosított felügyelet is: élelmiszer- és gyógyszerfelügyelet (az emberi élet

és egészség védelmében); egyes termékek (gyermekjátékok, ruhaneműk) felügyelete; műszaki cikkek és elektromos berendezések biztonsági felügyelete; a Nemzeti Adó- és Vámhivatal a közteherviselés rendjét felügyeli; a Közbeszerzési Tanács a közpénzek tisztességes felhasználását felügyeli; a Költségvetési Tanács az állami költségvetés, a bevételek–kiadások–államadósság egyensúlyát felügyeli; a *tanfelügyelet* rendszere az oktatás egységére és minőségére ügyel; külön hatóság felügyeli személyes adataink védelmét és felhasználását; a negyedik hatalmi ágat, a médiát (valójában az emberi jogok és az alkotmányos alapjogok érvényesülését) is külön hatóság *ellenőrzi és felügyeli*. Felügyeleti szerv és tevékenység tehát rengetegféle van. Mindegyik a törvényes rend és biztonság őre a maga területén (hatáskörében).

De mi az, ami hiányzik? Pedig a hiánya visszahat az összes többire!

Hiányzik a *birtokpolitika*, a föld és más alapvető termelési eszközök és tényezők megoszlási rendje, azaz a *birtokosi uralom* rendje és annak felügyelete, nevezzük *birtokfelügyeletnek*.

Hiányzik egy stratégiai *tulajdonmegoszlási* törvényes rend (a rendszerváltás idején voltak ilyen törvények a *tartós* és az *ideiglenes* állami tulajdonról), amely egyúttal a tulajdonosi (gazdasági) hatalom megoszlási rendjét is jelentené, így nincs *tulajdonfelügyelet* sem. Ez gazdasági hatalomkontrollt gyakorolna, különös tekintettel a gazdasági és a politikai hatalom összefonódására, a hatalmi koncentrációra, a hatalmi gócok kialakulására.

Miután se birtokfelügyelet, se tulajdonfelügyelet nincs a nemzetállamok szintjén, így nincs az Európai Unió szintjén sem, és még kevésbé létezik globális szinten. Holott globális uralmi-hatalmi gócok már vannak. A Világgazdasági Fórum és a Bilderberg-csoport már gyakorolnak egyfajta globális uralmat, felügyelet és kontroll nélkül. Az Oxfam éves egyenlőtlenségi jelentései (Inequality World Report) ehhez nem elegendők.

Egyre megdöbbenőbb adataikat közzéteszik – és aztán nem történik semmi.

Közeleg a klímakatasztrófa – de globális klímafelügyelet még nincs. Nincs népesedésfelügyelet sem, pedig *egyfelől a népességfogyás, másfelől a túlnépesedés* egyre súlyosabb gond. Nincs globális népvándorlás-felügyelet sem. Nincs globális szociális felügyelet sem, holott a népvándorlók zöme szociális „menekült”. És bár a fenntarthatatlan fejlődés mutatószámai helyett már felmerült a *boldogságindex* mutatószámainak használata, nincs globális *boldogságfelügyelet* sem. Pedig a világon minden ember – nemre, vallásra, bőrszínre, nemzetiségre és politikai meggyőződésre tekintet nélkül – boldog akar lenni. „Mindenki felelős önmagáért” – mondja az Alaptörvényünk, ami azt is jelenti, hogy „mindenki felelős a saját boldogságáért”, és ettől elválaszthatatlanul a házastársa, a családja, a nemzete, a kontinense, a világa boldogságáért is, ebben a sorrendben. A szabály úgy is szólhatna: *mindenki önmaga felügyelője*. Az *önfelügyelet* eszközei: az *önuralom* és a *mértékletesség* (*temperantia*) erénye.

3. Választékbővítés

Ha egyetlen szóba kellene sűríteni a „fenntarthatatlan fejlődés” legfőbb okát, az lehetne a *választékbővítés* is. Ez egy tipikus piaczgazdasági (versenygazdasági, fogyasztói társadalmi) kategória. A termelők és a kereskedők vevőkért (fogyasztókért) vívott versenyének egyik eszköze, a képlete: szélesebb választék + több vevő = nagyobb profit. Vagyis az egész kényszeres választékbővítés a profitkényszer és a profithajszá miatt van. A fogyasztásfüggőség (csúnyább szóval: konzumidiotizmus) mint „népbetegség” ragályos, úgy terjed, mint régen a kolera vagy a pestis, a spanyolnátha vagy a Covid-vírus. Ezek ellen ma már tudunk védekezni,

a választékbővítés és a belőle fakadó túltermelés és pazarlás ellen még nem. Sőt, még inkább – nagy marketing- és reklámyomással – gerjesztjük. Gerjeszteni a fogyasztást, felkelteni és fokozni a szükségletet, azt is, ami nem alapvető, felesleges, vagy akár kifejezetten káros. A több fogyasztáshoz többet kell termelni, ahhoz a természet javaiból többet kell felhasználni, több munkásra (*bérrabszolgára*) van szükség, a több kizsákmányolásból (a természeti javak és mások munkájának az elsajátításából) több lesz a tőke haszna, a profit. Akinek több a tőketulajdona és abból a profitja, több a pénze, annak több és nagyobb a hatalma, vagy csak a befolyásolási képessége a politikára, a közhatalomra, de a civil mozgalmakra, sőt akár az egyházakra is. *Cuius regio, eius religio*, akié a föld, azé a vallás – mondták a feudalizmusban. Most akié a pénz, azé a vallás? Azé a vallásként viselkedő új ideológia? Azé a társadalom működését meghatározó alapvető értékrend? Már Diderot megmondta: aki enni ad neked, az előbb megmondja, mit mondhatsz, és mit nem mondhatsz, majd azt is meg kívánja szabni, mit gondolhatsz, és mit nem. Közben – álnok, képmutató farizeusként – a szólas és a gondolat szabadságát sulykolja beléd, sőt, ezek választékát is bővíti, hogy te „szabadon” tudj választani. Ez az írástudó liberálisok filozófiája. Te pedig csak állsz, vagy bók-lászol az elektronikai áruház, az élelmiszer-hipermarket vagy bármely nagyáruház áruval megrakott gondolája előtt, ahol akkora a bőség, hogy képtelen vagy „tudatos” fogyasztóként választani. Találomra leemelsz valamit a polcról, amire nincs is szükséged, de az „jár neked”, és egyben biztos lehetsz: nem te jártál jól. Mindig csak egy jár jól, mindig ugyanaz, aki feletted uralmat gyakorol, akinek hatalma van téged befolyásolni, manipulálni, kihasználni, kizsákmányolni, kiuzsorázni. Ez volt fenntarthatatlan már eddig is, és az most is, sőt egyre inkább az, amíg a katasztrófák sorozata véget nem vet neki. Vagy az emberi belátás, a józan ész vet véget a pazarlásnak, ha még van józan eszünk, ha még maradt

belőle, vagy ha visszatér hozzánk (ha hagyják visszatérni). Vagy a puritán erkölcsi értékrend vet véget a herdálásnak, ha ahhoz visszatér az ember! De a fejlődést így is, úgy is fenntarthatóvá kell tenni. Többek között a választék szűkítésével és a fogyasztás csökkentésével.

4. Szabadság és tulajdon

Deák Ferenc születésének 220. évfordulója alkalmából az Igazságügyi Minisztérium tudományos konferenciát szervezett a Pesti Vigadóban *Deák 220 – Joggal a hazáért* címmel. Egy kérdés jutott eszembe: de milyen joggal? (Milyen tartalmú joggal?) A kérdést a *tartalom és forma* viszonyának kérdése indukálja. Ugyanez más megfogalmazásban a *cél és eszköz* viszonyának kérdése. Az írott jog, a jogszabály: írott szöveg, amelyet értelmezni kell, *helyes tartalmát* értelmezés útján kell megállapítani, és azt kell alkalmazni, hogy a jog a célját elérje. A *jogalkalmazás* az igazságszolgáltatás (mint harmadik hatalmi ág) feladata, amely nem pusztán (formális, betű szerinti) jogszolgáltatás. Az igazságosság az országok talpköve (*Iustitia regnorum fundamentum*), ha a talpkő, az alap gyenge, összedől a ház, összeomlik a jogrend és vele a társadalmi rend, az ország. A jog és az igazságszolgáltatás elsődleges társadalmi célja tehát az igazságos társadalmi berendezkedés és vele a társadalmi béke megteremtése és fenntartása. Mikor (mitől) igazságos egy társadalom? Ha abban mindenki megkapja a magáét, azt, ami neki mint embernek és polgárnak érdemei (tettei, jó cselekedetei és bűnei) szerint jár (amit megérdemel, amit kiérdemelt stb.). Minden ember, már azon tény alapján, hogy embernek született, megérdemli, hogy szabad legyen, hogy békében és biztonságban élje az életét, a családjá életét, és az ehhez (a megélhetéshez) szükséges *javait* biztonságban tudja. Ennek garanciája, biztosítéka

a neolitikus (mezőgazdasági) forradalom óta a magántulajdon volt. Első helyen és elsősorban a termőföld és a termelési eszközök, az állatállomány tulajdona. A magyar felvilágosodás és reformkor nagyjai – köztük Deák Ferenc – jól tudták ezt. „A szorgalomnak két hatalmas rugója van: *szabadság és tulajdon*. Két hatalmas ösztön ad a polgárnak erőt s lelkesedést a hon védelmében, s e két ösztön: *szabadság és tulajdon*. Csak két erő köti biztosan a népet honhoz és törvényhez, s e két varázserő: *szabadság és tulajdon*. Azon törvény, melyet az örökmegváltásról alkotott mostan a törvényhozás, a szabadság és tulajdon boldogító közaldásainak első alapját tette le, s ezen alapról biztosan fog emelkedni honunk szebb jövődjéje. A tulajdonnal bíró szabad polgárok számát növeli ezen törvény, csak ezek által erős a haza, mert a szabadság többekkel megosztva becséből nem vesz, sőt erejében nyer s biztonságában nevededik”³ – mondotta az Országgyűlésben Deák Ferenc 1840-ben. Gondolatának voltak előzményei, majd következményei: Hajnóczy József alkotmánytervezete már 1793-ban, majd a *reformországgyűlések főszereplőinek* megnyilvánulásai. Kölcsey Ferenc (arra a kérdésre, hogy mivel lehet a társadalmi békét megteremteni): „Nem egyébbel pedig, csak oly közös érdekekkel, mely a társaság tagjait egyformán kösse a hazához; s ez érdek csupán két szó: szabadság és tulajdon” (1834). Széchenyi István: „Bírhasson minden magyar a törvény védőpajzsa alatt ingatlant [...] és oly munkaerő fog kifejlenni e hazában [...] rövid idő alatt igazi csudák fognak elő tűnni” (1846). Táncsics Mihály: „Magyarhonban minden emberlény tökéletesen egyenlő jogú s szabadságú. E néhány szónak oly varázsereje van, hogy a pusztán heverő magyar földet paradicsommá változtatja [...] Nem gondolhatni oly akadályt, melyet szabad emberi erő s állhatatosság le nem győzhetne, ha tudja, hogy magáért s övéiért izzad és fáradozik” (1842). Wesselényi

³ DEÁK 1889: 71–72.

Miklós: „Minden iparnak s ebből folyva a mívelődésnek az önnön sorsjavításra tág kinézés a fő rugója. Törd el ezt, s minden emberi igyekezet összeroskad [...] A szegényedés az elnyomottság csíráját hordja magában, s az elszegényedést rabság követi” (1831). Magda Pál: „A nemzet pallérozásának előmozdítására nemcsak tudományok és mesterségek kívántatnak, hanem szabadság is, és tisztelet, becsület s tulajdon jószág” (1819). Horváth Mihály: „A viszonyok 1848 tavaszán végre megengedték, hogy a régóta óhajtott, megvitatott és sürgetett reformok néhány hét alatt egész összességökben létrehozassanak. E reform nagyszerű, mondhatni, teljes átalakulás volt, átfogta a nemzet összes társadalmi, polgári s politikai életét. Felszabadította az egyént, a munkát, a gondolatot s lelkiösmeretet” (1865).

Ezek a gondolatok csupán kiragadott idézetek a 19. század nagyszerű eszmefolyamából. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc vérbe fojtásával a polgárosodás eszméinek gyakorlati megvalósítása elakadt, majd a kiegyezést (1867) követően megkésve és a feudalizmus maradványaival keverten folytatódott. Különösen a mezőgazdaságban a nagybirtokrendszer fennmaradása, a legnagyobb néptömegek sorsát meghatározó földosztás elmaradása gátolta a magyar polgárosodás kiteljesedését. A földosztás végül 1945-ben *elemi erővel* áttörte a politikai és jogi gátakat, de a szovjet megszállásnak és a kommunista diktatúrának „köszönhetően” *élt mindössze három évet*, az ázsiai mintájú kényszerkolhozosítás áldozata lett. Pedig ha valódi *tulajdonosztás* és *hatalomosztás* maradhatott volna, a „létező szocializmus” közegeiben is „csudákra” lett volna képes (a „háztáji” gazdaságok ezt be is bizonyították). Magyarország az 1989–1990-es rendszerváltás során sem nyerte vissza a valódi polgárosodás folytatásának esélyét. A globális kapitalizmusnak (tőkének) egy függő és kiszolgáltatott perifériaországra volt szüksége. Pedig változatlan igazság: *tulajdon nélkül nincs szabadság*. Szabadság nélkül nincs *emberi méltóság*.

Emberi méltóság nélkül nincs *emberség*. Emberség, tisztesség nélkül nincs *polgárság* és nincs *demokrácia*. Demokrácia nélkül nincs *köztársaság*, és nincs *demokratikus jogállam* sem. Csak királyság van, feudalizmus van, és függőségek vannak. Jobbágyság van, sőt bérabszolgaság, proletárok vannak, és fokozódó feszültséggel teli várakozás a rabszolgaság eltörlésére, a jobbágyfelszabadításra vagy a proletár világforradalomra és a múlt végleges és teljes eltörlésére. Jobb esetben várakozás a *polgári forradalomra*, még jobb esetben a *polgárosodásra*, a *polgári átalakulásra*, amelynek egyszer, valamikor, ha nagy késedelemmel is, de mindenütt a világon, minden országban be kell következnie. Történelmi tapasztalat, hogy ez itt, az európai periférián nem megy könnyen, de a legnehezebb a világ „fejlődőnek” nevezett, valójában a legszegényebb országaiban és régióiban, különösen a muszlim világban.

5. Bírviség

Közkeletű vélekedés, hogy eddig ugyanaz a két hatalmas ösztön tartotta életben az embert is, mint a többi élőlényt: a *létfenntartás* (életben maradás, a létért való küzdelem, az élet megóvása, az önvédelem) és a *fajfenntartás* (az utódnemzés, a gének továbbadása, az élet folytatása a gyermekekben – az „örök” élet – a generációk „szakadatlan” sorában, a „magszakadás” elkerülése). Az élet és a faj *fenntartása és fenntarthatósága* évezredek (milliókon) át ugyanazt jelentette, a két fogalom nem vált el egymástól, és főleg nem került szembe egymással. Ami a fennmaradáshoz feltétlenül *szükséges volt*, az egyben *elégéses is volt*. Az ember túl nagy „ökológiai lábnyoma” és a klímakatasztrófa egyre súlyosbodó veszélye kapcsán legújabbán felmerült *fenntarthatóság* kontra *fenntarthatatlanság* dilemma megoldása ugyanez kell hogy legyen: ami feltétlenül *szükséges*, az egyben *elégéses* is az emberi élet

és az emberi faj fennmaradásához. De azt is mondhatjuk, hogy az ember *boldogságához*.

Van azonban egy bökkenő: a két hatalmas erejű ösztön kielése egyúttal *örömforrás is* (amit nevezhetünk és nevezünk *boldogságforrásnak is*), az öröme és a boldogságra pedig *vágyik* (folyamatosan *vágyakozik, epekedik*) az ember. A létfenntartás szükséglete elsődlegesen az evés, tápanyagok és energia bevitele az ember élő szervezetébe, ahogyan minden más élőlényébe is. Ha nincs élelem, gyötri az éhség, nő az étkezés utáni *vágya*, ha élelemhez jut, kielégül az *étvágya*, ha pedig bőséges, választékos és finom is az étel, akkor az evés nagy öröm! És persze a túlzásba vitt evés (a zabálás, a falánkság, a torkosság) nagy veszélyek forrása: az ember egyik fő bűne a természettel, a közösséggel és önmagával szemben. Ha viszont az ember jóllakott, és a létfenntartása hosszabb távon is biztosított, akkor utódot is akar, és az utódnemzéssel együtt szexuális kielégülésre és öröme is *vágyik*. Az étvágyhoz hasonló rövidséggel ez a magyar nyelvben a *kéjvágy*. (Így ezt a szót már nem használjuk, de a *kéjes öröm, kéjhölgy, kéjenc* szavak még előfordulnak.) A kéjvágy kielégülése Erich Fromm szerint *az orgiasztikus (önkívületi) állapotok egyike*. „A nemi kielégülés a révülethez vagy bizonyos kábítószeres hatáshoz hasonló állapotot idézhet elő.”⁴ Ezekhez társul leggyakrabban az *alkoholizmus*, a társas evészet, ivászat része. *Az orgiasztikus örömek* „minden formájának három jellemző vonása van: intenzívek, sőt erőszakosak; áthatják az egész személyiséget, az elmét és a testet; mulékonyak és időszakosak.”⁵ Ezek arra ösztönzik az embert, hogy egyre gyakrabban és intenzívebben folyamodjon („meneküljön”) ezekhez az örömhöz, ami már a *függőség* mentális zavara, korunk súlyos és tömeges betegsége, *kortünet és kórtünet*.

⁴ FROMM 1993: 20–22.

⁵ FROMM 1993.

És itt jön még egy bökkenő: az *étvágy* és a *kéjvágy* mellé becsatlakozik egy harmadik, a *bírvágy*, azaz a birtoklás vágya. Birtokolni *valamit vagy valakit (!)* annyit tesz, mint *uralom alatt tartani, uralkodni, hatalmat gyakorolni felette*. A bírvágy kifejezést még kevésbé használjuk, mint a kéjvágyat, talán éppen mert a „kéjenc uraknak és hatalmasoknak” az elhallgatás az érdeke. Miközben maga a jelenség már az ősi emberi közösségekben is jelen lehetett, még ha nem is „nevesítették”. A nők uralhatták a férfiakat szexuális vágyuk kielégítésén vagy éppen ki nem elégítésén keresztül. „Jutalmazhatták” őket, ha a jutalmat „kiérdemelték”, feltételeket szabhattak, kérhettek valami ellenszolgáltatást, esetleg parancsolhattak is. Ez az 1-2 millió év volt a *matriarchátus* kora. A nő döntött, melyik férfit ajándékozza meg a szerelmével, utóddal, kinek a gyerekeit gondozza és neveli fel. A férfi ezért hálával és engedelmességgel, hűséggel és gondoskodással, figyelmességgel és gyengédséggel tartozott. Ugyanakkor a férfi *élelmezte* asszonyát és gyerekeit, gyűjtögetett és vadászott, halászott, *védelmeszte a családját* a támadásokkal szemben, akár az életét is kockáztatva értük. A begyűjtött élelmet, az elejtett vadat, kifogott halat *megosztotta a közösség tagjaival*, az asszonyokkal és gyerekekkel, köztük a saját asszonyával és gyerekeivel. Ők is hálával és engedelmességgel tartoztak neki. A férfinak ezt a pozícióját erősítette fel a neolitikus, más szóval a *mezőgazdasági forradalom*, az emberiség eddigi legnagyobb *paradigmaváltása*, különösen a *magántulajdon* jogintézménye, a vele járó *kizárólagos jogi hatalommal*. A gazdálkodó ember a gazdasága (földje, háza, állatai, terménye) birtokosa (ura) lett, abszolút – negatív szerkezetű jogviszony jogosultjaként közvetve (férji és atyai) hatalmat gyakorolt felesége és gyermekei fölött is. Alig tízezer éve beköszöntött a *monogám házasság* és a *patriarchátus* kora.

Karinthy Frigyes szerint férfi és nő között béke soha nem lehet, hiszen mindkettő mást akar: a férfi a nőt akarja (uralni), a nő a férfit akarja (uralni). Ezt a két *ellentétes bírvágyat* kell

kiegyensúlyozni, hagyni, hogy egymást kölcsönösen kioltásák, illetve tudatosítani férfiban és nőben, hogy jobb, ha erről mindketten lemondanak, és egymással inkább együttműködnek, egymást kölcsönösen támogatják. XVI. Benedek pápa a *Deus caritas est* enciklikájában párhuzamot vont a *monoteizmus* és a *monogámia* között: mindkettő közös lényege a *véglegesség* és a *kizárólagosság*. Ez a kötelék uralja Krisztus és az ő egyháza viszonyát is: Jézus a vőlegény, az egyház a menyasszony, „és lesznek ketten egy testté”. Az *agapé* a szeretetben egyesülés legmagasabb rendű formája, teljes önátadás, *interperszonális* egyesülés. Egyik sem uralkodik, mindkettő szolgál (szolgálja a másikat), megosztja vele, amije van, megmossa a lábát, bekötözi a sebeit. A szólító és a szólóvesszők egysége: csak így és ezáltal teremhetnek jó gyümölcsöket, esetünkben *emberséget* és *emberiességet*. Ezek szerint kell „újratervezni” férfi és nő, férj és feleség, szülők és gyermekeik viszonyát. *A bírvágyat magát kell uralni*, megfékezni és kordában tartani, negatív irányultságából pozitív irányba áttérlni, a másikat zsarolva megkapni és tőle erővel *elvenni helyett* neki önzetlenül *adni* és őt szelíden és gyengédséggel *szolgálni*. Ez a 21. századi *paradigmaváltás* kihatna a társadalmi együttélés egészére, sőt a nemzetközi békére és biztonságra is.

6. Mindenki felelős önmagáért

Ez a három szó Magyarország Alaptörvényében, annak is az Alapvetés című – a Nemzeti Hitvallást követő – első részében, az O) cikk első fordulataként olvasható. Akár felkiáltó jel is lehetne a végén, és akkor egy *parancsoló norma*, figyelmeztetés, figyelemfelhívás volna. Csakhogy vessző van utána, és a szöveg így folytatódik: „képeségei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatokhoz hozzájárulni.” Így, egy összetett

mondat első feleként, a másik felével együttesen kell értelmezni. Elsődlegesen mindenki önmagáért felelős, de másodlagosan létezik az egyre növekvő *társadalmi szolidaritás intézményrendszere és az állami redistribúció*, amelyek fenntartásához mindenki köteles hozzájárulni, és amelyek aztán az egyesekről gondoskodnak. A „mindenki felelős önmagáért” önálló jelentéstartalmát persze így sem veszti el, de más megvilágításba kerül. Tovább árnyalja ezt a jelentéstartalmat, hogy előtte az L) cikkben a házasság és a család védelméről, a gyermekvállalás támogatásáról van szó, az M) cikk az értékteremtő munkáról és a vállalkozás szabadságáról szól, az N) cikk pedig a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás elvét fogalmazza meg. Utána pedig a P) cikkben a természeti erőforrások, különösen a termőföld védelméről és hasznosításáról van szó. Ebben a keretben és összefüggésrendszerben kell tehát értelmezni azt, hogy „mindenki felelős önmagáért”. Nézzük először a szavakat külön-külön!

A *mindenki* a jogban minden egyes jogképes embert jelent, bármiféle megkülönböztetés nélkül. A törvény előtt mindenki egyenlő, nincsenek előjogok és kiváltságok, se alávetettség vagy extra terhek. A polgári jogban az *alanyi hatály* tekintetében annak is jelentősége van, hogy a szövegben *mindenki* szerepel, és nem az, hogy *minden ember*. Az előbbi (a mindenki) hatálya *minden személyre, minden jogalanyra kiterjed*, tehát a természetes személyekre (az emberekre) és a jogi személyekre, a jogalanyiséggel rendelkező szervezetekre is, míg a „minden ember” csak a természetes személyekre. Az alig 50 éves alkotmányjog dogmatikája azonban a 2000-3000 éves magánjoghoz képest nem ennyire kifinomult, könnyen lehet, hogy itt a „mindenki” a *minden embert* jelenti.

A *felelős* szó *felelősség* viselését jelenti valamely kötelesség megszegéseért, teljesítésének elmulasztásaért. A kötelesség alapulhat önkéntes vállaláson vagy törvényi előíráson. A szöveg úgy

is szólhatna, hogy „mindenki köteles önmagáról gondoskodni”, vagy „mindenki köteles önmagát (személyiségét) megvalósítani”, azaz dolgozni, termelni, saját magát és a családját eltartani, tanulni, önmagát művelni, fejleszteni. Az előbbi az élet, a létezés anyagi feltételeinek megteremtését, biztonsági készletezését, gyarapítását, ehhez pedig munka végzését követeli meg. De nem csak fáradságos munkából és nemcsak kenyérrel él az ember, a munkához ismeretekre, tudásra van szükség, amihez tanulni kell. Szaktudást kell szerezni, és a világban való eligazodáshoz általános műveltség, művelődés is kell. Ezen túlmenően az embernek nemcsak teste, de lelke is van, azt is gondozni kell. A testi, szellemi és lelki szükségleteket egyaránt ki kell elégíteni. Az ember az anyagi javak, a szellemi javak és a lelki javak terén egyaránt gazdagodhat, gyarapodhat, fejlődhet.

Mindezt elsősorban *önmagáért* köteles megtenni, ezt jelenti, erre való az *önrendelkezés szabadsága, az egyéniség önmegvalósítása, a személyiség kiteljesítése*. Mindez azonban nem öncélú kötelezettség. Az embert a pusztá életben maradás, a *létfenntartás* ösztöne mellett a másik legerősebb ösztön, a *fajfenntartás* ösztöne is motiválja. Ehhez a másik nemből *párt választ* magának, közösen gyermeket vállalnak, őt felnevelik, egymást és a gyermekeiket segítik és támogatják, vagyis *egymásért is felelősséget vállalnak*. Az „önmagáért” tehát – az emberpár, a férfi-nő egysége és a család mint a legszorosabb közösség, a házassági és a családi *kötélék* folytán – kiterjed a házastársra és a közös utódokra, a tágabb családra, a le- és felmenőkre, a testvérekre is. És mivel a család „a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme”, a *koncentrikus körök elve* szerint a „mindenki felelős önmagáért” csökkenő intenzitással ugyan, de kiterjed a lokális közösségre, a kisebb-nagyobb társadalmi szerveződésekre, az állampolgári közösségre és a nemzet államhatáron túlnyúló kulturális közösségére is. És végül, de nem utolsósorban kiterjed arra a civilizációs közösségre (például

a „keresztény” Európára), amelyhez a nemzet tartozik, legvégül pedig az egész emberiség „nagy családjára”, az egyetemes emberi civilizációra is. A hívők szerint az egész *teremtett világra*.

Minden egyes ember, azaz mindenki felelős önmagáért, a saját *emberségéért*, de az egész emberiség *emberiességéért* is, ugyanakkor a nemzet és az emberiség is felelős minden egyes tagjáért, annak emberségéért és az egyetemes emberiségéért. Ha ennek „mindenki” tudatában volna, vállalná ennek felelősségét, és teljesítené ezzel kapcsolatos köteleseit, nem lehetne többé háború, nem folyhatna a természet kirablása, több milliárd ember kizsákmányolása, nem működhetne az „uzsoracivilizáció”, nem fenyegethetne a klímakatasztrófa, se az emberi civilizáció szociális-kulturális-morális összeroppanásának veszélye. Szerényebben, de intellektuálisan és spirituálisan gazdagabban, magasabb minőségben és békességben élhetnénk az életünket. Ezek lehetnének azok az „állami és közösségi feladatok”, amelyeknek ellátásához „képességei és lehetőségei szerint” *mindenki köteles hozzájárulni*.

Vajon Magyarország Alaptörvénye O) cikke („Mindenki felelős önmagáért, képességei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatok ellátásához hozzájárulni.”) szövegének *objektív, originalista, textualista, szűkítő értelmezése a helyes*, vagy éppen fordítva, a *szubjektív, túlzottan aktivista, kiterjesztő jogértelmezés*? Lehet akár ez, lehet akár az, akár mindkettő is, ha a jog lényegének megfelel: ha *az emberért van, az ember javát szolgálja*. Ma még olyan jogelvek, alapvető értékek és normák, és főleg olyan értelmezések mentén (keretében) működik a világ, amelyek az ember ártalmára vannak, embert ölnek, pusztítják az élet természeti alapjait, veszélyeztetik az élővilágot, azaz életellenesek, erkölcs nélküliek vagy erkölcstelenek, önzők és gátlástalanok, irgalmatlanok és könyörtelenek, lelketlenek és embertelenek. Többségük eredetileg nem ilyen volt, csak ilyenné lett, hozzátorzult az emberi

gonoszsághoz, irigységhez, kapzsisághoz, mohósághoz, hatalom- és uralomvágyhoz. Ilyen a tulajdon intézménye, legyen az földtulajdon, tőketulajdon vagy szellemi tulajdon, amely a dolgok helyett az emberek feletti uralom eszközévé lett. Ilyen a munka, amely a természetnek való kiszolgáltatottság alól felszabadította az embert, majd a munkaadóknak való kiszolgáltatottságba taszította. Ilyen a kereskedés és a haszon, amely profithajszához és fogyasztásfüggőséghez vezetett. Ilyen a közhatalom, amely a demokrácia és a közjó szolgálata helyett egy szűk politikai elit hatalmi visszaélésének színtere lett. Ilyen a liberalizáció: szabadság helyett a szabadosság tobzódásához vezetett. Ilyen a tőke szabad áramlása: valójában újfajta gyarmatosítás, a természet és a szegény népek kirablása. Az eltorzult értékek sora még hosszan folytatható. A jog pedig inkább ezek szolgálóleánya, mint az ember, az emberség, az emberiség és az erkölcsi világrend oltalmazója. Ha aktivizmusnak minősül is, ki kell mondani: *a jog is felelős önmagáért*. Elvégre a jog van az emberért, és nem az ember a jogért. Ahogyan *a szombat van az emberért, nem pedig az ember a szombatért* (Mk 2,28). Ha ez igaz, akkor *a jog felelős az emberért is*. A jog arra való, hogy jobbítsa, tökéletesítse az embert, hogy jobbítsa és tökéletesítse az államot és a társadalmat. Ezért vallják sokan, hogy a jogász *a társadalom mérnöke*. De nem Isten, nem teremthet embert a saját képére és hasonlatosságára, nem konstruálhat emberimitátumot, sem mesterséges intelligenciával működtetett *homo roboticust*. Az ember a *természet gyermeke*, nem szakadhat ki gyökerestől a természetből, nem fordulhat szembe önmagával, nem élhet vissza emberi jogaival, ellenben kötelessége emberré válni és embernek maradni. Ahogyan Arany János írta: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindég, minden körülményben.” (*Domokos napra*)

7. A tulajdon ösztöne

Egy legenda szerint Grosschmid Béni, az egyik legnagyobb magyar magánjogász egy alkalommal üldögélt a parkban és pihengetett, miközben nézte a homokozóban játszó gyerekeket. Két kétéves forma kisfiú összekapott egy kis vödörön, amelybe az egyik lapátolta a homokot, de a másik kikapta a kezéből, elvette tőle. Az utána kapott, és rángatta vissza, lett nagy sírás-rívás, kié a kis vödör, ki játszhat vele. A professzor elgondolkodott, vajon a tulajdon egy *veleszületett ösztön* vagy egy veleszületett *alapvető jog*, amiről persze kétéves gyerekek még semmit nem tudhatnak. Akinek a birtokában (kezében) van a dolog, az ösztönösen védi a *sajátját*, a másik pedig ugyancsak ösztönösen el akarja venni, részesedni akar belőle, mert az *neki is jár*. Ha ehető a dolog, akkor nyilvánvaló, hogy a háttérben a *létfenntartás ösztöne* működik mindkettejükben, és az persze szorosan összefügg a *fajfenntartás* ösztönével. E két hatalmas erejű ösztön tartja életben az embert, és tartja fenn az emberi fajt. Ha ezek „kihalnak” belőle, kihal maga az ember is. A tulajdon kérdése és a tulajdonhoz való alapvető emberi jog azóta is ezen kérdések körül forog: kinek mi a sajátja, és abból még ki, milyen feltételekkel és milyen mértékben részesedhet? Az ősközösségi társadalmat a nyers és nagyobb erő törvénye helyett egymás önzetlen részesítése tartotta fenn. Az emberiség történetének legnagyobb életmódváltása, a mezőgazdasági forradalom következtében jött létre a *magántulajdon* és az *önzés*, mindkettő „megszelídítése” azóta is az evolúció napirendjén van. Ahogyan a tulajdon védelme is. Még ma is akadnak, akik a más kertjében „gyűjtögetnek”, vannak orvvadászok és orvhalászkok is. A „lopós” emberre azt is mondják: „amit a szeme meglát, azt a keze nem hagyja ott.” Ha gombát szedünk az erdőben, vita lehet abból, ki szedheti fel, ki ért oda előbb, ki látta meg előbb. A vitát gyakran az dönti el ma is, ki tette rá előbb a kezét, *prior in tempore*,

prior in iure, mondja a jog is: aki előbb van időben, előbb van a jogban is (előbb kéri tulajdonjoga bejegyzését a telekkönyvbe, előbb adja be kérelmét a hatósághoz stb.). Az adásvételek zöme ma is *kézen-közön* zajlik, a tulajdonjog a kézről kézbe átadással száll át. A szerződéses megegyezést a felek kézfogással erősítik meg, ígéretet cserélnek. De kézfogás „pecsételheti meg” a kibékülést is. A „kézrátételnek” ma is lehet nyugtató, gyógyító hatása is. Ősi *beidegződések*, ősi reflexek, ösztönök, velünk született *természetes jogok*. Több figyelmet érdemelnének.

8. Koncentráció és centralizáció

A „létező szocializmus” időszakában az egyetemen a *tudományos szocializmus* és a *politikai gazdaságtan* című tantárgyak keretében a *magántulajdon* koncentrációjáról és centralizációjáról tanultunk, amely magántulajdon természetesen a *tőkét* jelentette. Ez a kapitalizmusban a *gazdasági hatalom* és azon keresztül a *politikai hatalom* koncentrációjához és centralizációjához vezetett, aminek a következtében a proletariátus (és vele a széles és szegény néprétegek) a tulajdonból, a gazdálkodásból és a politikából is kiszorultak. A tulajdon *társadalmasítása* lett volna hivatott ezt a problémát orvosolni. Csakhogy ehelyett a tulajdon *államosítása és kolhozosítása* zajlott le, ami még fokozta is a koncentrációt és a centralizációt, megalapozva a totális diktatúrát. Vagyis – ahogy ma mondják – a szocialista állam *lábon lőtte magát, túltolta a biciklit*. Persze ez nem volt ilyen vicces, sőt „véresen” komoly volt. Rendszerváltás ide, rendszerváltozás oda, a (bármiféle) hatalom koncentrációjának és centralizációjának problémája nem oldódott meg, sőt fokozódott, és mára már *globális méretűre* növekedett. Ellentéte, a diverzifikáció és a lokalizáció még a „szárnyát is alig bontogatja” és „gyerekcipőben jár”. Viszont mindkét jelenség

a társadalmi viszonyok sok más területén is megjelent, illetve fennmaradt és kimutatható. Így például a házasságban és a családban, ha az egyik házastárs *uralkodik* a másik házastárs felett vagy az egyik szülő a gyermekek felett. A többpártrendszerű parlamentáris képviselői demokráciában, ha egy politikai erő kizárólagos hatalomgyakorlásra tör. Az alkotmányosan *egységes nemzetállamnak deklarált*, valójában soknemzetiségű államokban, ha a kisebbségeket kirekesztik a hatalomból, vagy korlátozzák jogait. A kisebbségi szervezetek és mozgalmak körében, ha jogaikkal visszaélve a többséget zsarolják, kényszerítik előnyök szerzése érdekében. Egyházi, vallási szervezetek és mozgalmak körében, ha funkciójukon túllépve a politikát is uralni akarják. Nem kormányzati (civil) szervezetek és mozgalmak körében, ha ideológiai egyeduralomra törnek. Ez a sor még folytatható. A hatalmi koncentráció és centralizáció legjobb ellenszere a *kölcsönös együttműködés* és a *társadalmi szolidaritás*, aminek vallási alapja és civilizációs gyökere: a *felebaráti szeretet*. A szolgáló és támogató szeretet ugyanis nem igényli, és nem is tűri a mások feletti uralmat, idegen tőle a hatalom, és így a hatalmi koncentráció és centralizáció is. A szeretet ad, nem pedig elvesz, szétoszt, nem pedig begyűjt. Ez pedig csak akkor működik, ha van mit adni, és ha van mit szétosztani. Paradoxon, amelyet fel kell oldani. Államnak és egyháznak, közösen.

III. Globalizáció – fenntarthatóság

1. Glokális

A *globális* és a *lokális* szavakból összeállított új szó, *műszó* (*terminus technikus*), fogalom, általánosság, még kidolgozatlan, kialakulatlan konkrét jelentéstartalommal. Külön-külön úgy-ahogy ismerjük a két szó jelentését, ebben az összevont alakban még inkább csak *intuíció*, megérzés, ráérzés valamire, de még nem tudjuk pontosan, hogy mire (mit jelent, mit nem jelent, mire való, mire nem való). Még nem tudjuk, mi elfogadható glokálisan, és mi nem elfogadható, mi nem glokális, mi nem fér bele az általánosságba. Mi fenntartható glokálisan, és mi fenntarthatatlan? Majd a gyakorlatban meglátjuk, mivé alakul, mi lesz belőle, hova fejlődik. Valószínűleg nem az, amit most – *érzés*, de nem tapasztalati *tudás* alapján – elképzelünk, amit most szeretnénk, hogy legyen belőle. Mi ez az elképzelés?

Történelmi/történeti tapasztalatunk és eddig szerzett és felhalmozott tudásunk alapján: a) *Érdekegyensúly*; ellentétes érdekek összeegyeztetése; a *helyi* létfenntartás és a közösségi reprodukció (fajfenntartás) szükségleteinek/feltételeinek, valamint az azt körülvevő *globális* körülményeknek és feltételeknek az egymáshoz mérése és egymásra tekintettel történő alakítása, formálása, összeigazítása, egymáshoz illesztése (illeszkedése). Mindkettő előnyeinek

a másik általi „katalizálása”, fokozása, hátrányainak a kiküszöbölése, ha lehet, a megelőzése vagy a csökkentése. Aki a globálisból teljesen kimarad, az lemarad, de lehet, hogy életben marad. Avagy az hanyatlik, esetleg el is pusztul? b) Mindkettő a másik *korlátja és ellensúlya!* Önmagában mindkettő elégtelen, nem megfelelő, fenntarthatatlan, ha túlzott szerephez jut, veszélyes, a szakadék felé rohan, végül bele is zuhan. Egyik a másikat nem győzheti le, nem semmisítheti meg, hanem mederbe terelheti, és abban tarthatja, irányt és mértéket szabhat a másiknak. Az a) jelentés *magánjogi*, a b) *közjogi/nemzetközi* megközelítés. Az egyéni (önző, egocentrikus, egoista) és a közösségi (szolidáris, szociocentrikus, kollektivista, kommunista) megközelítés, elgondolás. E kettő összehétközítése, egy irányba fordítása lehet a cél, az egymás rovására történő érvényesítésük, harcuk, háborújuk helyett. Közös fejlődés, haladás, a jó és bevált helyi értékek „maradásával”, megőrzésével, erősítésével. Mindkettőnek vannak saját értékei, előnyei, ezeket nem egymás rovására kell érvényesíteni, és tilos a „nagy” erőfölényével visszaélni! A *globális* nem ki kit győz le, mi mit győz le *játszma*, csak *nyertes-nyertes* játék lehet. Nem is játék, ahhoz túl nagy a tétje: élet vagy halál. Egyértelmű, hogy melyik a *szabadon választható*.

2. Kiáradás

A születési anyakönyvi bejegyzés szerint Rakamazon születtem 1950. július 26-án, ahol Apám egy gyümölcsöst bérelt lakóépülettel a Gombás-tanyán, 1950 végéig, akkor visszaköltöztek Tiszanagyfaluba, ahol a szüleim mindketten születtek. Ezért aztán én is mindig Tiszanagyfalut tekintettem szülőfalumnak, ott eszméltem rá a világra, ott éltem boldog gyerekkoromat. A falu egyik fő színtere a Nagy-Morotva volt (mert délebbre a falu alatt

volt Kis-Morotva is), a Holt-Tisza-ág, amely persze nagyon is élt, csak olyan lassan áramlott benne a víz, hogy tónak is mondhattuk volna. A 19. századi Tisza-szabályozás során „levágott” kanyarulatok közvetlenül a falu szélén, a töltés (a gát) alatt magát a paradicsomot jelentették a gyerekek számára. A fő Tisza-meder 1-2 kilométerre került a falutól, gyors folyása, erős sodrása volt, a Nagy-Kanyarban tele örvényekkel. Gyerekek számára tiltott terület. A folyómeder és a falu közötti árterületen erdők és legelők voltak (szilaj tartású tehéncsordával, a kevés, de nagyon termékeny szántóföldön rövid tenyészidejű, árvízálló takarmánynövényeket termeltek, lucernát, lóherét, cukorrépát, takarmányrépát, káposztát stb.) Volt ott egy elhagyott ártéri szilvaskert is, mézédés „névtelen” szilvával. A tavaszi nagy árvizek minden évben „megtrágyázták” a földet, ettől volt bőven termőereje. Ahogyan a Tisza északkeletről délnek fordulva eléri az Alföld sík vidékét, egyre „kanyargósabb” lett, a folyószabályozás egyre több és nagyobb ágat vágott le, egyre nagyobb árterek kerültek a gátakon kívülre. Ezek betelepültek, benépesültek, és szántó művelésbe kerültek. A nagy tavaszi árvizek a megtermékenyítő hordalékot a szűk, párhuzamos gátak között rakták le, évről évre „feltöltve” azt. A töltések azonban nem magasíthatók az égig. Az árvízi védekezés sikere megkövetelte a gátak átvágását, és a nagy vizek időleges szétterítését a régi ártereken. Most új, időszakosan használt árvízi víztározókat építünk. A Tisza visszaköveteli magának azt, ami régen az övé volt. A gazdálkodó-földművelő ember pedig újratanulja az ártéri gazdálkodás régi, „természeti” törvényeit. Most a víz „kiárasztása”, szétterítése szolgálja a városok, falvak, az emberi életek megmentését.

Amikor Mózes lehozta a tízparancsolatot a Sínai-hegyről, Isten törvényt adott az embernek, hogy aszerint éljen, és életben maradjon. A törvények szabályozzák, gátak közé terelik az ember életét, emberséges mederben tartják az ember „ösztlénny

természetét”. A törvények nélküli, „természetes szabadság” ósállapotához képest a „törvényes szabadság” kétségtelenül szűk mozgásteret hagy az embernek. Ráadásul ha minden törvénysértés, tilalomszegés bűn, akkor – mivel egyre több a törvény – egyre bűnösebb az ember. És mivel sok bűn „halálos”, a törvény az ember „halálos ítélete”, a betű szerinti törvényi szigor megöli az embert (mondja Pál apostol). Ezért az Ószövetség után Isten új szövetséget kötött az emberrel, egyszülött fiának kereszthalála, feláldozása által megváltotta az embert, irgalommal és kegyelemmel örök életet ajándékozott neki. Micsoda örömhír ez! Vannak azonban – egyre többen –, akik nem hisznek ebben, hanem – a krisztusi áldozatos szeretet és annak követése helyett – a törvényt tekintik bűnösnek, a törvényt akarják eltörölni. Átvágni a gátakat, utat nyitni és teret engedni az ember ősi, ösztönlénytermészetének, visszakövetelve mindazt, ami valaha, az ősidőkben az ember természetes szabadságában állt. De vajon ez megmenti-e városainkat és falvainkat, az emberi életet, megtermékenyíti-e, és ezáltal gazdagítja-e a társadalmi élet „termőtalaját”? Vagy egyfelől a „folyószabályozás” és szélesebb értelemben a „természetszabályozás”, valamint másfelől a „társadalomszabályozás”, az emberi természet szabályozása nem ugyanaz, más-más a hatásmechanizmusa. Az ember értelemmel, szívvel (érzelemmel) és lélekkel bíró lény, aki közösségben él, ezért csak közösségben élheti meg a szabadságát is, és határa, gátja: mások szabadsága. Csak az válik az ember javára, ami a közösségei (családja, nemzete, vallási közössége) javát is szolgálja. Leginkább ilyen a „szeretet törvénye”, minden más szigorú törvény „betöltése”, célja, haszna és értelme. A túlélés garanciája. Evolúciós kényszer. A legfőbb törvény és a legfőbb parancsolat: az Isten és az ember szeretete, teljes szívedből, teljes lelkedből, minden erődből és teljes elmédből. Ennek belátása nem kényszer, hanem maga a szabadság, a felszabadulás a bűn terhe

alól. A „visszaállatiasodás” nem az ember útja, az emberré válás *a tökéletesedés és a megszentelődés útja*, amely csak előre és felfelé vezethet, arról nincs visszaút, se hátramenet.

3. Jövevények

Az európai, nyugati civilizáció génjeibe bevéődtek, beégtek a kereszténység alapvető értékei, így ezek akkor is hatnak, ha ateista dühvel szekularizálják, sőt deszakralizálják (egyházatlanítják és szentségtelenítik), ha „fecseg a felszín és hallgat a mély”. Hadd illusztráljam ezt egy bibliai fogalommal, a *jövevény* fogalmával. Jézus tanítása szerint a jövevényeket *be kell fogadni*; ez a tevőleges felebaráti (embertestvéri) szeretet egyik egyszerű (vagy csak egyszerűnek látszó!) parancsa, amelynek viszont a végítélet napján sorsdöntő jelentősége lesz. „Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében, és ővele mind a szent angyalok, akkor beül majd az ő dicsőségének királyi székébe. És elébe gyűjtetnek mind a népek, és elválasztja őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. És a juhokat a jobb keze felől, a kecskéket pedig bal keze felől állítja. Akkor ezt mondja a király a jobb keze felől állóknak: Jertek, én Atyámnak áldottai, örököljétek ez országot, a mely számotokra készített a világ megalapítása óta. Mert éheztem és ennem adtatok; szomjúhoztam, és innom adtatok; jövevény voltam, és befogadtatok engem; mezítelen voltam, és megruháztatok; beteg voltam, és meglátogattatok; fogoly voltam, és eljöttetek hozzám. [...] Akkor szól majd az ő balkeze felől állókhoz is: Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre, amely az ördögnek és az ő angyalainak készített. Mert éheztem, és nem adtatok ennem; szomjúhoztam, és nem adtatok innom; jövevény voltam, és nem fogadtatok be engem; [...] És ezek elmennek majd az örök gyötöremre; az igazak pedig az örök életre.”

(Mt 25,31–46) De ki a *jövevény*? Ami biztosnak tűnik, az annyi, hogy nem közölünk való, idegen, valamiért eljött valahonnan, most itt van, és bebocsátást, sőt befogadást kér: enni kér, mert éhes, inni kér, mert szomjas, fedelet kér a feje fölé, fekhelyet kér, ahol kipihenheti magát, mert nagyon fáradt. Nem tudjuk, miért jött el onnan, ahol előzőleg volt, továbbmegy-e, vagy végleg itt marad nálunk, mi a terve a jövőre nézve, hálás-e azért, amiért befogadtuk, hálája jeleként mit nyújt nekünk a befogadásért cserébe. Az is biztosnak tűnik, hogy nem rablógylkos, nem kerget ki a saját házunkból, nem akar kirabolni, nem akar meggyilkolni minket. Jó szándékú, jóakarátú ember, aki éppen szerencsétlen, segítségre, támogatásra szorul. Nem akar hosszan élösködni a nyakunkon, felélni a tartalékainkat és „továbbállni”. Ezek mind jóhiszemű feltételezések, remélve, hogy valósággá válnak. Menekültek, jövevények az emberiség eddigi története során mindig és mindenütt voltak, és ahogy most alakul a környezeti (klíma-) és a globális vagyonmegosztási (szociális) helyzet, egyre többen lesznek. Nem tudjuk, Jézus idejében hány ember élt a földön, de sokkal kevesebb, mint ma, talán 1-2 százmillió, szemben a mai 8 milliárddal, és mennyi volt akkor a jövevény. Ma a Föld népességének több mint a fele él mélyszegénységben, és lehet jövevény, más szóval *globális népvándorló*, legális bevándorló vagy illegális migráns. A gazdag országok befogadóképessége és befogadási készsége, hajlandósága pedig lényegesen különböző. Vannak a befogadást támogató, és vannak az azt ellenző országok és emberek. A befogadást támogatók zöme ma már nem Krisztus követője, nem vallásos keresztény, „csak” az erkölcsi értékrendje, emberbarátsága alapján támogatja az irreguláris inváziót. Sokan leginkább *humanistának* gondolják magukat, erkölcsi (belső) parancs alapján mondanak véleményt és cselekszenek. Aki pedig Jézus követője, annak sincs oka a szégyenkezésre, ellenkezőleg, büszke lehet a befogadásra. Amit tesznek, felebaráti

szeretetből teszik, nem üzleti megfontolásból. Ahogyan az ENSZ EJENY 1. cikk (1) bekezdésének 2. mondata előírja: egymással *testvéri szellemben* viseltetnek. Maga a befogadás *szeretetgesztus*, kizárja a gyűlöletet, az erőszakot, a homofóbiát, a rasszizmust, természetsszerűleg a befogadó mellett a befogadott oldalán is. Ezt követeli az *emberi méltóság* tiszteletének univerzális parancsa, hiszen az minden egyes emberrel – nemre, vallásra, bőrszínre, nemzetiségre vagy származásra tekintet nélkül – veleszületett, tőle el nem idegeníthető és sérthetetlen. A jövevény befogadása a méltóság mellett az ember *istenképűségéből* következik, az isteni igazságosság és irgalom megnyilvánulása, mint a szőlőmunkások bérezése Jézus egy másik példázatában. Minden munkás, akár végigdolgozta a 12 órás munkanapot, akár csak 9, 6, 3 vagy csupán 1 órát dolgozott, teljes napszámot, 10 pénzt kapott (Mt 20,1–16). Mert mindegyiküknek (gyerekeiknek, családjuknak) enni kell, inni kell, ruha kell, lakhatás kell, orvos és gyógyszer kell, és ha jövevény, befogadás is kell. Az emberi törvény és az emberi igazságosság más mércével mér, más igazságosság alapján működik: a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás egyensúlya, egyenértékűsége, arányossága alapján. Ennek alapján a bevándorlókkal mint jövevényekkel a befogadás feltételeként egy *bevándorlási* vagy *integrációs szerződést* kellene kötni, annak elemeit pontosan meghatározni, a feltételek teljesítését szigorúan ellenőrizni, nemteljesítés (szerződésszegés) esetén a szerződést fel lehetne mondani, és a jövevényt kiutasítani (kitoloncolni). A szekularizált, sőt egyre inkább deszakralizált Európa nem képes eldönteni, hogy az isteni vagy az emberi törvény alapján kezelje-e a migrációt, a népvándorló jövevények befogadását, illetve a be nem fogadását, a kiutasítását. Az pedig egyenesen abszurd, hogy a keresztény Európától remélik, sőt követelik életük, sorsuk jobbra fordítását, miközben szélsőséges imámjaik és hívőik gyűlölettel és gyilkos indulattal támadják a „*hitetlen keresztesekeket*”. Erőszakgesztusaikkal

(terrorista merényleteikkel) szemben már az is szeretetgesztus volna, ha vallásmentes, tisztán az érdekek egyeztetésén alapuló, „rideg”, tárgyilagos bevándorlási szerződéseket kötnének velük.

Yuval Noah Harari szerint a bevándorlási szerződés három pontból állna:⁶ „1. pont: Az ország beengedi a bevándorlókat. 2. pont: A bevándorlóknak ezért cserébe magukévá kell tenniük az ország alapvető normáit és értékeit akkor is, ha ez az ő tradicionális normáik és értékeik némelyikének feladásával jár. 3. pont: Ha a bevándorlók elégséges mértékben asszimilálódnak, idővel az ország társadalmának egyenlő és teljes jogú tagjává válnak. *Őkből mivé lesznek.*”⁷ A szerző maga is belátja, hogy mindhárom pont egzakt jelentése vitatott. A *beengedés* köteleesség vagy lehetőség, szívesség? Kik minősülnek bevándorlóknak? A bevándorlókat lehet-e előzetesen kontrollálni, tesztelni, leinformálni, szelektálni? A beengedés személyre szól, vagy családtagokra is kiterjed, milyen körben? Milyen fajta és milyen mértékű, mennyi ideig tartó ellátásra, gondoskodásra válnak jogosulttá? Ellentételezés-ként milyen kötelezettségek, milyen ütemezésben terhelik őket? Ki ellenőrzi ezek teljesítését? Mi a nemteljesítés, illetve a nem megfelelő teljesítés szankciója, azt ki és hogyan hajtja végre? Melyek a befogadó ország alapvető normái és értékei, és ugyanígy, melyek a bevándorlók tradicionális normái és értékei, ezek közül mit kell feladniuk, és mit nem? Hol van a befogadó ország toleranciahatára, és meddig terjed a bevándorlók asszimilációs kötelezettsége, mi annak az elégséges mértéke? Pontosan milyen feltételek teljesítése esetén, mennyi idő után kaphatnak teljes jogú állampolgárságot? Mekkora bürokráciát igényel ezen hatalmas és bonyolult szerződéstömeg létrehozása, lebonyolítása, adminisztrálása, milyen vitarendezéssel és jogorvoslatokkal?

⁶ HARARI 2019: 127–133.

⁷ HARARI 2019: 128.

Mibe lehet bevonni a befogadóországot és a bevándorlók civil szervezeteit, a gazdasági szereplőket, az egyházakat? A kérdések sokasága és a feladat nagysága és nehézsége nem ok a halogatásra és a meghátrálásra. Minden kezdet nehéz, de annyira nem, hogy közel tíz éve ne történjen semmi. Az Európai Unió, sőt az európai civilizáció megmaradása vagy elpusztulása a tét. Harari ezt is jól látja: „Az Európai Unió a franciák, németek, spanyolok vagy görögök közötti kulturális különbségek áthidalásának ígéretére épült. És lehet, hogy azért fog összeomlani, mert képtelen lesz elviselni az európaiak, illetve az afrikai és közel-keleti migránsok közötti különbségeket.”⁸ Az emberfajta közötti genetikai, biológiai különbségek elhanyagolhatók. „Ugyanakkor azonban az antropológusok, szociológusok, történészek, viselkedési közgazdászok, sőt agykutatók tömérdek adatot gyűjtöttek, amelyek azt igazolták, hogy a kultúrák között jelentős különbségek vannak.”⁹ Nem mondhatjuk, hogy minden kultúra egyenlő, de azt sem, hogy egyes kultúrák felsőbbrendűek. Az viszont tény, hogy vannak fejlettebb és gazdag országok, amelyek a civilizációs fejlődés magasabb fokára jutottak, ahol nagyobb a „kiművelt emberfők sokasága”, színvonalasabb az oktatás és a tudomány. Nem véletlen, hogy a globális népvándorlás tömegei özönlenek ezekbe az országokba, elsősorban Európába és az USA-ba. Ennek a *civilizációs nagy ugrásnak* azonban nagyon nagy ára és kockázata van, ha egyáltalán lehetséges. Másolható vagy adaptálható történelmi példa és minta nincs. Említhető a birodalmi terjeszkedés vagy gyarmatosítás, de ma már egyik sem járható út. Ahogyan a „civilizációk összecepapása” sem az, és történelmi megtorlasként a fejlettebb országok *irreguláris inváziója*, *viszontgyarmatosítása* sem. Erre bizonyíték az Európai Unió három tartópillére közül az első kettőnek, a görög

⁸ HARARI 2019: 127.

⁹ HARARI 2019: 133.

és a római civilizációnak a sorsa. A Római Birodalom meghódította ugyan, de nem elpusztította, hanem magába olvasztotta a görög civilizáció alapvető értékeit, hozzájuk adva a római jogot. A barbárok és a vandálok beözönlése viszont elpusztította a római civilizációt. Az Európai Unió harmadik tartópillére, a kereszténység bőven merített a görög filozófiából és a római jogból, *recipialta*, azaz elfogadta, átvette, továbbfejlesztette azok alapvető normáit és értékeit, az *erényes ember* ideálképét, a *jó erkölcs* (a tisztesség) és az *igazságosság* követelményeit. Most ennek a tartópillérnek a sorsa forog kockán, ezt tette nyilvánvalóvá a palesztin Hamász terrorszervezet agressziója és a mellette zajló szimpátiatüntetések szerte a világon. De a vandalizmus és a barbárság tüneteit mutatják a kiújuló és eszkalálódó háborúk borzalmi is, hozzájárulva a menekültek áradatához. A bevándorlók *integrációjának* eddigi kísérletei csődöt mondtak. Ugyanakkor a probléma egyedüli, békés megoldása csakis a különböző *civilizációk integrációja* lehet. Kitartóan kell keresni, mert meg kell találni a közös, illetőleg a kölcsönösen vállalható alapvető normákat és értékeket, amelyek mentén a békés együttélés és együttműködés tartósan lehetséges. Európa részéről ilyen a *felebaráti szeretet* és a *társadalmi szolidaritás* értékrendje és intézményrendszere. Mindkettő Európa *keresztény lelkiületében* gyökerezik, és fel kell támasztani, mert jelenleg *tetszhalott* állapotban van. Holott Szent II. János Pál pápa szerint Európa küldetése a világban *a szeretet civilizációjának építése*, annak egyetemes értékévé tétele. Ez volt Robert Schuman és az uniót alapító kereszténydemokrata atyák álma is. Ezt tudjuk felkínálni a világnak, ami ellen nehéz kifogást találni. Ez felel meg az ENSZ EJENY 1. cikk (1) bekezdésének 2. mondatába foglalt *testvéri szellemnek*, a *világalkotmányoknak tekintett* dokumentum legalapvetőbb normájának és értékének. Feltételezve, hogy a testvérek szeretik, segítik, védelmezik egymást, és nem vívnak testvérháborút, nem ölik egymást.

4. Fordítás

A „fordítás” beszéd vagy írott szöveg egyik nyelvről egy másik nyelvre ültetése. Nem könnyű szellemi munka, feltételezi mindkét nyelv anyanyelvi szintű ismeretét, értését és használatát. Van egyszerű, szó szerinti, *nyers fordítás*, és van magasabb minőségű *műfordítás*, amely a „művészi alkotás” színvonalára utal. Előbbit a „szöveghűség”, utóbbit a „tartalmi hűség” jellemzi. Többes jelentésű, sokértelmű szavakat, elvont fogalmakat nagyon nehéz pontosan fordítani. Az általános, absztrakt, tudományos, teológiai, filozófiai szövegek (fogalmak) jellemzően ilyenek. És ilyenek a törvények, a nemzetközi jogi és az emberi jogi dokumentumok szövegei is. Ezeket az általánosság magas fokán szövegezik, hogy mindenkinek megfeleljenek, a konkrét jelentéstartalom később nagy viták alakulnak ki. Kivételesen nehéz a régi, archaikus nyelveken írt szent szövegek, isteni törvények és parancsok fordítása, így a Szent Biblia fordítása is. Nem véletlenül jelennek meg újabb és újabb, finomított, az eredeti jelentéstartalmat jobban kifejező fordítások. Ennek ellenére mindig maradnak a Biblián belül is ellentmondások, magyarázatra szoruló szövegütközések, amelyek *egységes értelmezése* nagyon nehéz, ezek az értelmezési viták és az eltérő bibliamagyarázatok forrásai. Egyetlen példával kívánom ezt illusztrálni.

Lukács evangéliumának 14. rész 26. verse így szól: „Ha valaki én hozzám jő, és meg nem gyűlöli az ő atyját és anyját, feleségét és gyermekeit, fitestvéreit és nőtestvéreit, sőt még a maga lelkét is, nem lehet az én tanítványom.” Ezt a megdöbbenő szöveget a 27. vers így folytatja: „És valaki nem hordozza az ő keresztyét, és én utánam jő, nem lehet az én tanítványom.” A 33. vers pedig így összegez: „Ezenképpen azért valaki közületek búcsút nem vesz minden javaitól, nem lehet az én tanítványom.” A szöveget olvasva az első reflexiónk az, hogy Jézus ilyet egészen biztosan

nem mondhatott, így nem fogalmazhatott, vagy nem így értette, amit mondott. Második gondolatunk, hogy e szöveg alapján rettenetesen nehéz, csaknem lehetetlen Jézus tanítványának (Krisztus követőjének, kereszténynek) lenni. A harmadik gondolat az, hogy aki Jézus tanítványa szeretne lenni, annak át kell értékelní és rangsorolní az életében addig legfontosabb értékeket, hogy Jézus kerüljön az első helyre. Az ő tanítványának lenni, az teljes önátadást követel. Ez már Jézus „mentegése”, szavainak megmagyarázása, értelmezése, „emberi” fogyasztásra alkalmassá tétele. Hiszen ő az önfeláldozó szeretet prófétája, maga nevezte a második legnagyobb parancsolatnak a *felebaráti szeretetet*, amelynek a csúcsa az élet feláldozása (részéről a kereszthalál vállalása) azokért, akiket szeret. És ki más szeretne legjobban az ember, mint *atyját és anyját, a feleségét és a gyermekeit*, fivéreit és nővéreit, unokáit és nagyszüleit, röviden a családja tagjait, akikért leginkább hajlandó áldozatot hozni, akár az életét is feláldozni. Ebben segíti az, sokaknak ehhez szükséges az, hogy Krisztus követője (Jézus tanítványa) legyen. De semmi esetre sem gyűlölheti őket, a gyűlölet a Sátán fegyvere, a Sátán (a Gonosz) pedig Jézus ellensége. Aki gyűlöl, az előbb-utóbb ölni is képes lesz, de nem magát feláldozni.

Mennyire másként hangzik mindez Máté evangéliumában! A 10. rész 37. verse így szól: „Aki inkább szereti atyját és anyját, hogyanem engemet, nem méltó énhozzám; és aki inkább szereti fiát és leányát, hogyanem engemet, nem méltó hozzám.” A 38. versben a folytatás már hasonló: „És aki föl nem veszi az ő keresztyét, és úgy nem követ engem, nem méltó én hozzám.” Az összegző 39. vers pedig így szól: „Aki megtalálja az ő életét, elveszti azt; és aki elveszti az ő életét én érettem, megtalálja azt.” Ezen szöveg alapján sem könnyű *méltónak lenni* Jézushoz, de legalább nem tűnik lehetetlennek, mert nem kell gyűlölni. Ha már *inkább* (jobban) szereti valaki Jézust, akkor *méltó* őhozzá, így szeretheti

a saját hozzátartozóit és a felebarátait, áldozatot is hozhat értük, és ez lehet az ő keresztény élete. Iránymutatásnak, célkitűzésnek ez bőven elég, erre törekedhet az ember, kudarcok esetén mindig újrakezdve. Ez lehet a tökéletesedés és megszentelődés útja, amely göröngyös ugyan, és keskeny is, de nem járhatatlan út. Ez az én szövegértelmezésem, a magam számára.

Azt pedig, hogy pontosan mit is mondott Jézus, mely szavakat használta, senki sem tudhatja, nem volt „gyorsíró” a helyszínen, szavait évtizedekkel később, emlékezetből írták papírra. Az írásokat aztán fordították arámi nyelvről héberre, azt görögre, azt latinra, Luther Márton németre, Károli Gáspár magyarra, ezt olvassuk mi sokadik finomított (javított) kiadásban. Azt viszont, hogy mit is *gondolt* Jézus, mi volt a kívánsága, az ajánlása azoknak, akik a tanítását akarják követni, akik méltók szeretnének lenni hozzá, azt mindenki maga is kitalálhatja, azaz saját értelmezéssel kiolvashatja a szövegekből, lefordíthatja a maga embersége javára. Életed fő helyén, normáid, elveid, értékeid csúcán Jézus tanítása, példája legyen: higgy a szeretet Istenében, az isteni erőben, az áldozatos szeretet erejében; a rosszat jóval, az erőszakot szelídséggel, a gonoszságot a szeretet erejével győzd meg és győzd le! És akkor találod meg az életedet, a helyes utat, az Isten útját, amely *biztos út*.

5. Zsákcás fejlődés

Ha a műholdas „égi” navigáció eltéved – pontosabban mindig az ember téved el, aki nem követi az *égi útmutatót* –, *újratervez*i az útvonalat, de az úti cél a régi marad. Persze közbejöhet olyan új útszakasz, amely még nincs a GPS szoftverében, vagy az ember, aki bekapcsolta, és beírta az úticélt, utóbb mégis más célt vagy más útvonalat választ. A GPS mindig *újratervez*.

A *fenntarthatatlan fejlődés* – járhatatlanná vált út az ember számára, ezen az úton az eredeti célját nem tudja elérni. Ha a cél változatlan, annak eléréséhez más utat kell keresni, járható utat, fenntartható fejlődést. De mi is volt az ember eredeti célja? A javak habzsolása, a pazarló fogyasztás, a *hedonizmus*, az élvezetek hajszolása? Kevesek magamutogató, fitogtató luxusa, sokak megalázó szegénysége árán? Vagy ahogy Arany János ír: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindég, minden körülményben.” (*Domokos napra*) Vagy Ady Endre: „Nem volna más vallás, / Nem volna csak ennyi: / Imádni az Istent / És egymást szeretni... / Karácsonyi rege / Ha valóra válna, / Igazi boldogság / Szállna a világra...” (*Karácsony*) Egymást szerető, jó emberré válni, és ezáltal boldog lenni. Szerintem is ez az ember eredeti célja, és maradhat is az. De torkosság, irigység, erőszak és háborúk nélkül kell elérni. Növekedéskényszer és profithajszó, a szupergazdagok globális uralma, a természet kirablása, a szegények kiuzsorázása nélkül kell a célt elérni. Klímakatasztrófa, globális népvándorlás, civilizációs összeroppanás nélkül. Hogy ennek mi az ára? Belátás, lemondás, önkorlátozás, önuralom; okosság, igazságosság, erősség, mértékletesség: csupa réges-régi, *emberi erény*, amelyet a kereszténység is átvett, és *keresztény erkölcsként* hirdetett. A tízparancsolat, a nyolc boldogság, a hét főbűn, a krisztusi példabeszédek és Pál apostol szeretethimnusa mind ugyanezeket mondja. Ezek jelölik ki a járható, a fenntartható utat.

Az emberi igyekezet eddig kevésnek bizonyult. Hiába volt a rabszolgák felszabadítása, ha azt a feudális függőségek rendszere és a jobbágyok robotolása követte. Hiába volt a jobbágyfelszabadítás, ha azt proletársors és kapitalista vagy szocialista (állami) bérabszolgaság váltotta fel. „Cseberből vederbe” kerültünk, ha a kommunista diktatúrától való függőséget jóléti fogyasztásfüggőség és adósságfüggőség váltotta fel. És mindez alkohol- és drogfüggőséggel, pornófüggőséggel és netfüggőséggel egészül ki.

Ha a régi tébolyult ideológiákat új tébolyult ideológiák váltják fel, ha a világháborúkat új haditechnikai eszközökkel, új tömegpusztító fegyverekkel vívják. És ebben nagy szerepe van a szekularizációnak, sőt a deszakralizációnak, az egyháztalanításnak, a vallástalanításnak és az istentelenítésnek, amelyek összességében *embertelenítéshez, elembertelenedéshez* vezettek. Mai világunkat is a harag, a gyűlölet, az erőszak, a terror, a gyilkosságok, a háborúk, a megtorlás, a bosszú, az elrettentés uralják. Egymás kölcsönös elpusztítása, kiirtása a cél, nem a kölcsönösen előnyös együttműködés. Még mindig a tálió elve, nem a szeretet krisztusi parancsa: tartsd oda a másik arcodat is; dobd vissza kenyérrel; a rosszat jóval győzd le, ne valami még rosszabbal. A „szemet szemért, fogat fogért, életet életért” világa: a vakok és fogatlanok, a halottak világa, a halál kultúrája. Még mindig él két démoni faj: a csimpánz és az ember. Az ember is még mindig *főemlős és csúcsragadozó*: nemcsak legyőzni akarja az ellenfelét (a másik embert), de élvezettel meg is kínozza, szenvedésében örömét leli. Vannak sokan, akik a brutalitást, a borzalmas gonosztettet az utcán ünneplik, és az ellenség (más faj, más vallás) teljes kiirtását követelik.

Jégeső veri a szőlőt. A szőlősgazda kiránt egy karót, és ő is üti-vágja. Felnéz az égre: lássuk, Uram Isten, mire megyünk ketten!¹⁰ Természeti katasztrófák pusztítják a világot. Az ember is „ad neki”, az ember is lehet elemi csapás, *vis maior*, gonosz, pusztító erő. Ezt az erőt kellene önmagában legyőznie, efelett kellene önuralmat gyakorolnia. Sokszor bebizonyosodott már, hogy a saját ereje ehhez kevés, az emberi gonoszság legyőzéséhez isteni erő is szükséges. Ahhoz pedig *hit* kell. De melyik Isten, melyik hit és melyik vallás a sok közül? Elegendő egy, a nagy

¹⁰ „A szőlős gazda is, az egyszeri, / Magánkívül s őrlöngve kacagott fel, / Látván, hogy szőlejét a jég veri, / Dorongot ő is hirtelen kapott fel, / Paskolni kezdé, hullván könnyei: / »No hát, no!« így kiált; »én uram isten! / Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten!«” (Arany János: *Bolond Istók*)

világvallások közös nevezője, a közös értéke, a *testvéri szellem*, amely más szóval a *felebaráti szeretet*. Ennek része az *élet feltétlen tisztelete*, a saját *méltóság*, az *emberség* tisztelete, a másik ember méltóságának *sérthetetlensége*, az egyetemes *emberiesség* megóvása. Az emberré válás, a jobb emberré válás kulcsa, az individuális emberség és az egyetemes emberiesség lényege: a *szelídség* és a *barátságosság*. A gyengédség és tapintat, a féltő és óvó szeretet. Kell hozzá irgalom és kegyelem is, a Teremtőtől kölcsönözve. Ahhoz, hogy az ember tökéletes legyen (tökéletesedjen), meg kell szentelődnie. Ebben bízni kell, Isten gyermekeként ugyanazzal az *ősbizalommal*, amellyel gyermek bízik a szülőanyjában. Akkor is, ha ez gyermeki naivitás, mert jobb, mint a zsákutcás fejlődés, az eltévelyedés, a pokolra jutás.

6. Nyílt társadalom

2025-ben lesz negyedszázada, hogy New Yorkban megjelent Soros György könyve, *A nyílt társadalom*, amelynek alcíme *a globális kapitalizmus megreformálása*.¹¹ A 25 év mindenütt a világon minden tekintetben „nagykorúságot” jelent. A felnőtté válás leglényegesebb mozzanata, ismérve az önálló döntéshozatal és ezzel együtt, ettől elválaszthatatlanul az *önálló és teljes felelősség*! Aki felnőtt emberként képes gondolkodni, szólni és cselekedni, az képes helyesen dönteni, választani a Jó és a Rossz között, felmérni döntése *következményeit*, és vállalni azokért a *felelősséget*. A gyerekekért, a kiskorúakért még a szülei (gondozói, nevelői, felügyelői) viselik a felelősséget, mivel *belátási képességük* még nem teljes, még nem képesek belátni magatartásuk következményeit és vállalni az azzal járó felelősséget. Éveik

¹¹ SOROS 2001.

számától függetlenül vannak – egyre többen – ilyen felnőttek is. Ennek oka az *önző individualizmus* terjedése: nem is érdekli őket magatartásuk következménye, nem is tudják, mit jelent felelős döntést hozni, vállalni a felelősséget. Mennek a maguk feje után, élik a saját világukat, vallják az *egocentrikus liberalizmus* hármasszavát: 1. én önmagamért vagyok; 2. a világ énértem van; 3. te is énértem vagy! Soros György az eleven példája és legnagyobb hatású terjesztője ennek a gondolkodásmódnak. Volt és van hozzá elegendő pénze és azon keresztül hatalma is, hogy globális intézményrendszert építsen ki és működtessen *a nyílt társadalom mint eszmény* terjesztésére (147). „Egy tranzakciókra épülő globális társadalomban” ő a maga részéről felvállalta ezt a feladatot. „A nyílt társadalmat tekintem eszményképnek, és azt mondom, hogy globális társadalmunknak erre kell törekednie [...] Szeretnék minél több hívet szerezni ennek az eszmének, hogy hamarosan valósággá válhasson” (147). „Pestiesen” szólva: létezik az az összeg, amennyiért lehet híveket szerezni ennek az eszmének. Pedig könyve zárszavában mintha kicsit meg-inogna: „Mindig érthetően fejeztem ki magam? Volt összefüggés a gondolataim között? Mások is olyan fontosnak tartják őket, mint én?” (394). De gyorsan helyrebillenti önmagát: „Akár sikerült meggyőznöm másokat, akár nem, magamat mindenesetre meggyőztem. [...] Most ismét tisztán látom, milyen feladatokkal kell megbíznom az alapítványi hálózatomat” (395). Tisztánlátását azonban nem osztja meg a felizgatott olvasóval: „Erről egyelőre nem kívánok beszélni, mert ennek éppen a megvalósításhoz szükséges rugalmasság látná kárát” (395). Vagyis időtől, helytől, körülményektől és szituációktól függően azt tesz, amit akar, érdekei szerint, sohasem törődve a következményekkel. Az érdekei pedig egyetlen szóba sűrítethetők: *profit*. Egy kicsit bővebben: *extraprofit*, magyarul a *maximális haszon* elérése, bárkitől, bármi áron. Ehhez szükséges a nyílt társadalom, amelynek lényege

a tőke szabad áramlása, szabad befektetése, a hasznok szedése, kivitele az országból kötelezettségek, közterhek, szociális kötöttségek és társadalmi felelősségvállalás nélkül.

Ennek a *nyílt társadalomnak* mindössze egyetlen hibája van: ha nyílt, akkor nem társadalom! Pontosan úgy, ahogyan a *nyitott házasság sem házasság*. A házasság az egy *emberpárt* alkotó férfi és nő egész életre szóló *szövetsége, utódok vállalásával*, egy család mint szeretetközösség, *a társadalom természetes alkotóeleme*. A család is, a családok alkotta társadalom is *közösség*. Az ember közösségben szeret élni, azon egyszerű okból, mert közösségi lény. Olyan közösségben, amelyet átlát, kontrollálni és irányítani képes, amelyet ő ural, és nem az uralja őt. A társadalom mint közösség együttélését az *állam* szervezi, amely egyfelől *nemzetállam*, másfelől *alkotmányos jogállam*. Az állam szuverenitásából adódó egyik feladata az, hogy megvédje polgárait és a családokat az idegen, külső uralmi törekvésektől. Így – többek között – a globális kapitalizmus gazdasági, pénzügyi, ideológiai uralmi törekvéseitől is. Nem véletlen tehát, hogy a nyílt társadalom eszméjének és alapítványi intézményrendszerének két legfőbb támadási célpontja a család és a nemzetállam, és ezek mellett a vallás és az egyházak, amelyek szintén közösségek. A közösségeket összetartó és megtartó alapvető értékek – a hit, a szeretet, a bizalom, a hűség, az együttműködés, egymás kölcsönös és önzetlen támogatása – külön-külön is támadások kereszttüzében állnak, kétségbe vonják, lejáratják, relativizálják azokat. A jót rossznak, a rosszat jónak mondják, önmagukat büszkén ünneplik és ünnepeztetik. Vörös vonalakat nem húznak, a határokat eltörlik, a korlátokat lebontják. A társadalmat *atomizálják*, immunrendszerét, védekezőképességét gyengítik. A globális, *nyílt gazdaságnak* való kitettség, függőség, kiszolgáltatottság ellen is védekezni kell, a *nyílt társadalom* pedig fogalmi képtelenség. Ha egy társadalom mint közösség nem képes a tagjait megvédeni, azok „szabadon”

kifoszthatók. A nyílt társadalom globális urai éppen ezt akarják. Ezért az atomizálódó, elidegenedő, széthúzó, széteső emberkép és társadalomkép az eszményképük, amelynek a terjesztéséhez hatalmas anyagi erejük van. Csak azonos súlycsoportban lévő ellenerővel lehet ellenük védekezni, amihez szintén közösségi összefogás szükséges, a közösségi értékek bázisán.

7. Éhbér

A világ „túlnépesedett” (legszegényebb) országaiban rengeteg a „felesleges ember”, óriási a munkaerő-túlkínálat, ami a minimumra nyomja le a munkabért. Ezt nevezzük *éhbérnek*, amely éppen csak arra elég, hogy a munkás ne haljon éhen, és hogy regenerálja a munkaerejét, és másnap is képes legyen dolgozni. Ez már a rabszolgatartó társadalmakban is így volt, legfeljebb az okos és erős rabszolgák – akik képesek voltak a munkát szervezni és a többi rabszolgát felügyelni – kaptak több fizetést, képesek voltak megtakarítani is, hogy később kiválthassák („felszabadíthassák”) magukat. Így van ma is. És bár a szociológusok korunk társadalmát *bérmunka-társadalomnak* nevezik, nevezhetnék *bérrabszolga-társadalomnak* is. Saját tulajdon (föld, műhely, üzlet, üzem, vállalkozás) hiányában az emberek zöme nem magának, hanem másnak, a munkaadónak dolgozik éhbérért. Ebből a szempontból mindegy, hogy a magántőke vagy a szocialista/paternalista állam a munkaadó, legfeljebb az utóbbi esetben *állami bérrabszolga*, ahogyan Liska Tibor nevezte. A magántőke is átalakult, ma már személytelen, transznacionális, globális nagytőke, amelynek tulajdonosi összetétele a globális tőzsdehálózaton percről percre változik, követhetetlen és beazonosíthatatlan. Ahogyan a termelés és a termékek nagy része is. Az összetett dolgok alkatrészeit, részegységeit szerte a nagyvilágban gyártják, majd

egy helyen – a végterméket előállító országban – összeszerelik. A legtöbb ország ma már *összeszerelő ország*. A *csereszabatos* termékek és gyártási technológiák *csereszabatos munkaerőt* igényelnek, akik valójában *csereszabatos emberek*, *egyformák* bárhol a világon. *Human power* a nevük, de hívják őket *homo roboticusnak* is. Ma már nem rabszolga-kereskedők fogdossák össze, és szállítják őket az *új világba*, hanem ők maguk mint munkaerő szabadon „áramlanak” oda. Ezt, a szabad áramlás *jogát* követelik maguknak az illegális migránsok és a globális népvándorlók is. Tömeges mérete és személytelensége folytán ez a folyamat kezd megállíthatatlanná, visszafordíthatatlanná és kontrollálhatatlanná válni. A folyamatot kihasználja egy nemzetközi embercsempész bűnözői hálózat, „belekeveredik” a nemzetközi terrorizmus, és ideológiai alapot próbálnak teremteni neki olyan új baloldali ideológiák és mozgalmak, mint a *woke-mozgalom*, a *cancel culture*, a BLM-mozgalom vagy a *genderideológia*. Az illegalitás módszertanát és az emberi jogi „igazolást” alapítványi finanszírozású NGO-szervezetek tanítják a résztvevőknek. Emberi jogvédőknek vallják magukat, holott visszaélnék e jogokkal, akaratukat erőszakkal kényszerítik a többségre. Ez a történelemből jól ismert és bevált *bolsevik módszer*. Leplezett proletárforradalom, amely a hiányzó munkaerő pótlása helyett *népességcserét*, majd *civilizációcserét* fog hozni. Vagyis elpusztítja azt a civilizációt, amely az alapvető szabadságokat és az emberi jogokat „kitermelte” magából. Azt a civilizációt, amelyet valaha kereszténynek is neveztünk, a felebaráti szeretet és a társadalmi szolidaritás civilizációját, amely megpróbálta *humanizálni a világot*. Vagyis a globális népvándorlásnak is nevezett illegális és irreguláris migránsinvázió önmaga alatt vágja a fát, civilizációs öngyilkosságot követ el. Tilos ebben közreműködni! A szegény világot az éhenhalástól más módon kell és lehet megmenteni. Például a szupergazdagok vagyonának újraelosztásával

(„globális redisztribúcióval”), a „szupergazdagodás” lehetőségének megakadályozásával, a napi 1-2 dolláros éhbérek tisztességes bérszínvonalra emelésével. Ehhez valóban emberi joguk van: „Mindenkinek, aki dolgozik, olyan méltányos és kielégítő fizetéshez van joga, amely számára és családja számára az emberi méltóságnak megfelelő létet biztosít.”¹² „Minden személynek joga van saját maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz, nevezetesen élelemhez, ruházathoz, lakáshoz, orvosi gondozáshoz, valamint a szükséges szociális szolgáltatásokhoz, joga van a munkanélküliség, betegség, rokkantság, özvegyiség, öregség esetére szóló, valamint mindazon más esetekre szóló biztosításhoz, amikor létfenntartási eszközeit akaratától független körülmények miatt elveszíti.”¹³ És idézhetném a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának teljes szövegét is, a szociális chartákat, munkaügyi egyezmények sokaságát is. Absztrakt jogokban nincs hiány, csak a konkrét valóra váltásukban, ami csak tudatos és akaratlagos lehet, nem pedig spontán és ösztönös, avagy tudatos, de téves. A probléma nem mai, nem is új keletű, a megoldás sem könnyű, de nem is lehetetlen. Már Jézus azt tanította, hogy az éhezőknek enni kell adni, a szomjazónak inni kell adni, a ruhátlannak ruhát, a jövevénynek hajlékot kell adni, a beteget gyógyítani és a foglyot látogatni kell. Ezek a legegyszerűbb, leghétköznapi *szeretetgesztusok*, amelyek által működőképesebb a világ, és emberségesebb a (nem nyílt, de nem is zárt, hanem szolidáris) társadalom, élhetőbb az élet. Nemzetállami és nemzetközi szinten is ezeket kell *intézményesíteni*, szeretetintézményeket létrehozni és működtetni, ahogyan XVI. Benedek pápa is ajánlotta

¹² EJENY 23. cikk (3) bekezdés.

¹³ EJENY 25. cikk (1) bekezdés.

(a *Deus caritas est* enciklikájában). A keresztény gyökerű európai civilizáció a bizonyíték rá, hogy meg lehet csinálni, „csak” jó példát mutatva akarni és cselekedni kell.

8. Rewild

Magyarul: *visszavadtítás* vagy *újravadtítás*. Hallom reggel a rádió vidékmagazinjában, hogy egy mezőgazdasági termelésből (telek-könyvileg: művelésből) kivont területre bivalyokat telepítenek vissza abból a célból, hogy ott helyreállítsák az eredeti, természetes ökoszisztémát. A nagytestű növényevő állatok is résztvevői a komplex műveletnek, de részesei még a növények és az apró mezei rágcsálók, a rovarok és a gombák is. A bivalyokat tehát nem vadítják vissza, azok ugyanolyan szelídek maradhatnak, mint eddig voltak, csak az életmódjuk alakul vissza, az eredeti természeti közegbe illeszkedve. A szerencsésebb terminológia tehát a *visszatermesztetés* lehetne, az fejezné ki széles összefüggésben a teljes folyamatot, de nem rossz a *visszavadtítás* (*újravadtítás*) sem, hiszen a tudományos szakkifejezések gyakran más (is) jelentenek, mint a köznyelvben.

Az ökoszisztéma lokális helyreállítása, az eredeti természeti állapot regenerálása sem új keletű jelenség, legalább ötvenéves, ha a stockholmi környezetvédelmi világtalálkozótól (1972) számítjuk, de még régebbi, ha a Római Klub világhíresítése és ajánlásai a kiindulópontja. A kiirtott erdők újratelepítése, a kiszárított árterek újramocsarasítása éppen úgy *fejlődés*, mint előzőleg a mezőgazdasági művelésbe vonás volt. Csakhogy az ember – a tulajdonjogért, a több és a nagyobb haszon szerzéséért – túllépte azt a mértéket, amelyet a természet már nem képes elviselni, a fejlődés fenntarthatatlanná vált. Most jutottunk el oda, hogy keresni kényszerülünk az új egyensúlyokat, új alapra helyezve az ember

és a természet viszonyát. Az ember nem megfutamodik, de visszavonul, belátva, hogy most ez a racionális, mértéktartó megoldás. A *belátás* az egyik sarkalatos emberi *erény*, nagyon nehéz gyakorolni. Önuralmat követel, lemondást a további hódításról, a természet legyőzéséről, felette az uralom gyakorlásáról. Be kell látni, hogy az eddig fejlődésnek vélt úton meg kell állni, vissza kell fordulni, ha nem akarunk többet ártani sem a természetnek, sem az uralmat tévesen értelmező embernek. A bibliai *uralkodjatok* ugyanis lehet *ab ovo* téves, nem leigázást és kiuzsorázást jelent, hanem megóvást, gondozást, védelmet, a *teremtés folytatását*. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a bivalyokat, de az embert is vissza kell vadítani, más szóval tovább kell nemesíteni, jobbítani, tökéletesíteni, sőt, megszelídítve visszatermesztésíteni. Nem háborút vívni sem a természettel, sem a többi emberrel. Az ember nem lehet újra *csúcsragadozó*, a természetesítés nem *elállatiasodás*, nem *elaljasulás*, nem gyilkolás és rablás. Ellenkezőleg, békés együttélés a természettel és az emberi közösség többi tagjával. Lévéen az ember a természet gyermeke, természeti és társadalmi közösségi lény.

IV. Jog, politika, demokrácia

1. Uralmi rátelepedések

A 60 éves Varga Attilát, jogtanár és alkotmánybíró kollégámat köszöntő írásom címét Bibó István¹⁴ ihlette, akiben *az európai társadalomfejlődés értelmét* keresve és Európa történelmét áttekintve felmerült az a gondolat, hogy „a forradalmi reformok nyomán megjelenő új meg új *uralmi rátelepedések* a történelem szükségszerű fejleményei, s ezek ellen hiábavaló mindennemű hadakozás”. A fogalmat olvasva csupa negatív dolog jutott eszembe: elnyomás, kizsákmányolás, kihasználás, kiuzsorázás, kényszerítés, leigázás, gyarmatosítás stb. Mindezekkel tele volt és tele van a világ, érdemes tehát ezen a jelenségen elgondolkodni. Uralmi rátelepedés megvalósulhat két ember egymás közti viszonyában, a házasságban és a családban is, a munka világában, az erőfölényes gazdasági viszonyokban, a politikában vagy akár a tudomány és a kultúra, az eszmék és a médiumok világában is. A társadalom többsége szempontjából majdnem mindegy, hogy az *uralkodók* a tőketulajdonosok, a politikai elit vagy például a szocialistának nevezett kommunista pártelit. Azért csak „majdnem mindegy”, mert a szocialista állam (*pártállam*)

¹⁴ Bibó 1986b: 93.

a politikai közhatalmát az állami (össznépi) tulajdonosi hatalmával (gazdasági erejével) egyesítve totális diktatúrát gyakorolt a társadalom egésze felett, *embertelen* eszközöket és módszereket alkalmazva. Vagyis a tőketulajdon – és vele együtt minden más *polgári és magántulajdon* – „elkommunizálásával” a marxizmus hatalmas öngólt lőtt.¹⁵ Mert nem az egyes emberek más emberek feletti uralmát szüntette meg, hanem azt – totális diktatúrát gyakorolva – a végletekig fokozta. A „szocialista forradalom” csak uralomváltás volt, de nem a kizsákmányolás és nem az uralmi rátelepedés megszüntetése.¹⁶

Az uralmi rátelepedés gondolata rendkívül inspiráló (mint minden kiváló gondolat). Lehetséges ezt egyrészt szélesebb összefüggésekbe és nagyobb időtávba helyezni, másrészt tovagyűrűző hatását a tőke–munka ellentétén túl más területeken is kimutatni. Az uralmi rátelepedés kiindulópontja valószínűleg a mezőgazdasági forradalom, *a birtok és a tulajdon, a saját dolog feletti uralom és a teljes jogi hatalom* kiépülése. A letelepedés és a gazdálkodás mint főhatás mellett ez a *magántulajdon nem kívánt mellékhatása*, szándékon túli eredménye. A magántulajdon fejlesztette az ember személyiségét (kreativitását, gondosságát, kötelességtudatát, felelősségét, tisztességét, becsületét stb.), de sok tekintetben el is torzította azt. A tulajdonosi birtoklás és uralom az ember természetévé, lelkületévé vált.

Szűk értelemben magát a *tulajdonosi uralom* társadalmi jelenségét Kopátsy Sándor a mindenkori *legszerűbb keresztmetszethez* kötötte, azzal magyarázta. Ez alatt azokat a javakat, tulajdoni tárgyakat, termelési eszközöket és tényezőket értette, amelyek alapvetően meghatározták egy-egy történelmi kor arculatát, mert mindig kevés volt belőlük. Ilyen a rabszolgatulajdon, a földtulajdon,

¹⁵ BIBÓ 1986b: 55.

¹⁶ BIBÓ 1986b: 67, 93.

a tőketulajdon és legújabban a szellemi tulajdon.¹⁷ A tulajdonosi uralmi rátelepedés tehát már a tőketulajdon (ideértve a szocialista állam eszményi, egyszemélyes „össztőkés” tulajdonát is) előtt létezett, és a társadalom fejlődésére döntő befolyást gyakorolt. A tulajdonosi uralmak váltották egymást, de az uralom jelensége változatlanul fennmaradt.

Az uralmi rátelepedés fogalma kiterjeszthető, rávetíthető például az *ökológiai lábnym* problémájára, az ember természet feletti uralmára. Továbbá kiterjeszthető *a férfiak és nők párkapcsolataira*, a nőuralomra és a férfiuralomra, a matriarchátust felváltó patriarchátusra. Mindhárom esetben, a szellemi tulajdonosi uralom, a természet feletti uralom és a nemek közötti uralmi viszonyok vonatkozásában is ugyanaz a fő kérdés: miért alakult és alakul ki folyton az uralmi rátelepedés, és most, különösen pedig a közeli és a távolabbi jövőben kiküszöbölhető-e? Az ember és az emberi társadalom evolúciós fejlődésének útján most milyen uralomváltás és paradigmaváltás előtt állunk?

Akik a 19. század végén a beköszöntő új évszázadtól csodát vártak, azok többségében hatalmasat csalódtak. A 19. század – amely valójában 1789-ben, az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatával* kezdődött, és 1914-ig, a nagy háború kitöréséig tartott – *a polgárosodás évszázada* volt. A saját munkájával tulajdont szerző és gyarapodó *vagyonos polgárság* (*Besitzbürgertum*) és a kötelező népoktatásnak is köszönhetően növekvő számú *művelt polgárság* (*Bildungsbürgertum*) társadalmi súlya és részaránya jelentősen megugrott. A vagyon és a műveltség *szabadságnövelő és személyiségfejlesztő* hatása tömegesen érződött és utat tört magának. A szolgaság és alávetettség megelőző állapotaihoz képest a legfontosabb társadalmi rendező elvek az *egyenjogúság és mellérendeltség* elve, a minden egyes emberre kiterjedő *általános, egyenlő és feltétlen*

¹⁷ KOPÁTSY 2013: 225–235.

jogképeség elve lettek, amelyeket a nagy magánjogi kódexek kodifikáltak. A polgárosodás és a polgári forradalmak hármasszavából a *szabadság* és az *egyenlőség* egyszerre, egy startvonalról indultak egy közös cél, a mindenkivel veleszületett és senkitől el nem idegeníthető *egyenlő emberi méltóság* irányába. A *testvériség* azonban – az egyházak és az európai keresztény értékek mellőzésével, az állam és az egyházak elválasztásával, majd a szekularizáció túl tág, de szigorú értelmezésével – lemaradt, és ezáltal – a szabadsághoz viszonyítva – fáziskésésbe került az egyenlőség is. Pedig a szabadság–egyenlőség–testvériség a kiteljesedett polgárosodás tartópillérei, a *polgári társadalom* „három lába”: ha bármelyik rövidebb, vagy pláne, ha hiányzik, oda a stabilitása. Az egyensúlyvesztést a *magántulajdon*, különösen a méretétől függetlenül magántulajdonnak tekintett *tőketulajdon* „alapvető szabadsága”, a társadalomra és az államra való *uralmi rátelepedése* okozta. De – különösen a *Rerum Novarum* pápai enciklika 1891-es megjelenése után – felgyorsult a magánjog *etizálása és szocializálása*. Demokratikus, parlamentáris úton valóságos *szociális jogalkotási hullám* indult be a munkások, a nők, a betegek, a szegény néposztályok *védelme, felemelése, tényleges egyenlősége*, az uralmi rátelepedés alóli felszabadítása érdekében. Ez a folyamat azonban a gazdasági (tőketulajdonosi) és nemzetállami érdekütközések mentén kitört első világháború miatt megtorpant. A háborút lezáró súlyosan igazságtalan békediktátumok pedig beprogramozták a második világháborút. A 20. század összességében és visszatekintve katasztrofális évszázad volt. A század kezdetétől a tudomány és a technika produkált ugyan rengeteg csodát, de az ember mintha semmit sem változott volna, sőt: „úgy elaljasult, hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra” (Radnóti Miklós: *Törédék*). Embert megváltó, emberségesnek látszó új eszméket agyalt ki és telepített rá a tébolyult (megtébolyított) tömegekre, embertelen eszközökkel és módszerekkel. A hamis próféták emberek millióit

áldozták fel önmagukért és az eszméikért, birodalmi, országok és emberek feletti *uralmi* törekvéseikért. Magukat képzelték isteneknek, ezért megtagadták Istent, és üldözték az áldozatos szeretet krisztusi egyházát, meggyalázták az emberek vallását, a papokat és a hívő embereket, és közben elvesztették a saját lelküket. Akinek nincs lelke, annak nincs lelkifurdalása, mert nincs büntudata sem, sőt bűneit dicső tetteknek tekintve ünnepli és ünnepelteti önmagát. Nem csoda, ha most az ilyen – nyugat- és kelet-európai – embert olyan súlyos mentális zavarok gyötrik, mint a kiégés, a depresszió és a pánikbetegség. Ezeken nem segített az 1989–1990-es rendszerváltó hullám, a látszólag „egypólusúvá” vált világ, sőt! Politikai, ideológiai és gazdasági *ellensúly nélkül* az immár globális tőketulajdon mintha ismét súlyosabban rátelepedett volna a világra (a „győztes mindent visz” téves elve alapján). A *tőke szabad áramlása* (valójában a kizsákmányolás, a munkabéruzsora és a hiteluzsora szabadsága) európai és bizonyos mértékig globális alapelv lett, a *tőketulajdon immár globális pénztulajdon* formájában társadalom- és világszervező erő. Douglas Murray¹⁸ szerint ez „Európa furcsa halála”, és kérdés, meg lehet-e menteni Európa lelkét, lesz-e feltámadása? Francis Fukuyama¹⁹ szerint ez a teljes nyugati, kereszténynek is mondott civilizáció „Nagy Szétbomlása”, és kérdés, követi-e „Nagy Újjáépítés”? Ezeket a kérdéseket csak tovább nehezítette a 2008–2010-es globális pénzügyi krízis, a klímakatasztrófa veszélye, a Covid-világjárvány, a globális népvándorlás beindulása és a (nem csupán fegyverekkel, de gazdasági és pénzügyi szankciókkal is vívott) *harmadik világháború* beindulása és nukleáris háborúvá szélesedésének fokozódó veszélye. Ezek egyidejű és együttes megválaszolásához

¹⁸ MURRAY 2018: 210–218.

¹⁹ FUKUYAMA 2000: 47–90.

és kezeléséhez nincs meg a *globális elme* (Csányi Vilmos)²⁰ kapacitása, sem az emberiség közös erkölce, sem a nemzetközi intézményrendszere, sem az esetleg mégis megszülető békés megoldások kikényszerítéséhez szükséges ereje. A valójában *sokpólusú világban* ezek megteremtése politikailag sokkal nehezebb, technológiai értelemben (a gondolkodó agyakat összefűzve, „behálózva”) azonban könnyebb. Az ember soha nem adhatja fel, az új kihívásokra olyan új válaszokat kell találnia, amelyek az élő természet, a gazdaság és a társadalom fenntarthatóságát, az ember fennmaradását biztosítják. Ez az élet parancsa. Egy nagy ellene fele van: az öngyilkosság. Az embernek van rá hajlama, vannak tünetei is. Öngyilkosság nemcsak a saját élet kioltása, de a heteroszexuális házasság, a gyermekvállalás és ezzel a társadalmi reprodukció megtagadása, az élő természet felélése, elpusztítása, a tőke érdekei szerint gerjesztett termelés és fogyasztás további, fenntarthatatlan bővítése, az újabb világháború (atomháború) is. Korunk súlyos problémáinak a megoldása nagyon nehéz lesz, mivel *oksági láncolatok* sokaságával állunk szemben, amelyek ráadásul átszövik egymást. Ezért *multidiszciplináris* megközelítésre és *holisztikus* szemléletre van szükség, különben beleveszünk a részletekbe, de nem találunk rá semmilyen átfogó megoldásra.

Ha tehát összes régi és új bajunk mint okozatok egyetlen, vagy legalább az *egyik legfőbb* okát keresnénk, az szerintem is nagy valószínűséggel és leginkább a *birtoklás egzisztenciális létformája*, és ami vele jár, az *uralom jelensége* volna. Ma már minden egyes ember *uralkodónak*, sőt egyeduralkodónak érzi önmagát, elsősorban a saját személyisége felett, akinek rengeteg emberi joga és alapvető szabadsága van, de nincsenek kötelezettségei, sem felelőssége senkivel szemben, vele szemben viszont mindenki más kötelezett, neki és érte mindenki más felelősséggel tartozik. Vallásos hite

²⁰ CSÁNYI 2018: 20–21.

a neoliberális szentháromságban van: 1. én önmagamért vagyok; 2. a világ érterem van; 3. te is érterem vagy! Az *önző individuum* tehát az uralmát mindenki másra kiterjeszti, a másikat saját szolgájának tekinti, miközben fennén hangoztatja, hogy ő maga nem szolgája senkinek, nem szolgál senkit, nem köteles áldozatot hozni senkiért. Ahogyan a tőketulajdonos egyén igyekszik kibújni a tulajdon közterhei, szociális kötöttségei és társadalmi felelőssége alól, ugyanúgy szolgája, az egocentrikus, önző ember sem kíván tudomást venni az ENSZ EJENY 29. cikk (1) bekezdése egyetemes érvényű normájáról: „A személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.” Az emberi közösségek pedig – ősidőktől fogva – az *egyenlőség és testvériség* alapján épülnek, és állnak fenn. A *jóléti jogállam* – paradox módon az *esélyegyenlőség alapján* – mind a jogok és szabadságok, mind a materiális javak tekintetében elkényeztette az embert, és mindezért nem kért eddig szinte semmit cserébe. Ne csodálkozzunk hát azon, ha az *önző individualizmus lett úrrá* a világunkon, és azon sem, ha mindenki a saját önzéséért még gátlástalanabb önzést kap cserébe! „Ki mint vet, úgy arat”, és „aki szelet vet, vihart arat”! Katasztrófák sorozatának viharai tépázzák világunkat, de lehet, hogy ezek még csak az igazi nagy vihar előszelei. Ha így van, akkor nagyon gyorsan kármegelőző és kárelhárító intézkedéseket kell tenni. Ezekhez józan észre, higgadt körültekintésre, összefogásra és együttműködésre, önzetlen, szociocentrikus egyénekre van szükség, ideértve a kölcsönös áldozathozatalt is, vagyis csupa olyan dologra, ősrégi alapértékre, amelyben ma nagy a hiány. A téves értékválasztások, az értékzűrzavar, az általános *értékválság és értékhiány* a teljes reményvesztettség állapotához vezet, megbetegíti a lelket, a beteg lélek a testet, a betegség tudata megnehezíti a józan gondolkodást. De a *krízis* esélyt is ad az élet igazán fontos kérdéseinek újragondolására, új fontossági sorrend

felállítására, mai értékrendszerünk, prioritásaink átértékelésére, méltatlanul lerombolt, mellőzött értékeink rehabilitálására. Rá kell döbbernünk, hogy ami új, az még önmagában nem feltétlenül jó, vagy még csak nem is jobb, mint a régi, hogy ami rabul ejt, az nem szabadít fel. A mennyiségi növekedés nem jár mindig együtt a minőségi javulással. Attól, hogy többünk van, mi magunk még nem vagyunk sem többek, sem jobbak. Amit szabad nekünk, az nem feltétlenül használ. Az önző individualizmus uralmi rátelepedése a világra lehet, hogy új uralomváltás, de ez sem azonos az uralom jelenségének megszüntetésével.

Jó volna tudni, miért borít el folyton bennünket, az emberi közösségeket és az egyes embereket az *uralom jelensége*, hogyan itatta ennyire át az egyes ember, a legtöbb ember személyiségét, mindennapi életét is. A kiváló jogász, tudós és politikus Bibó István már kereste, és részben meg is találta rá a választ, mégpedig *a tulajdon társadalmi intézményében* és a szent és sérthetetlen magántulajdon *jogintézményében*. Az *európai társadalomfejlődés értelme* című – már idézett – nagy tanulmányában hosszan foglalkozik a tulajdon fogalmával és a körülötte levő fogalmi zűrzavarral, és megpróbálja ezt a zűrzavart eloszlatni, a *tulajdon* fogalmát egyértelművé tenni. Különbséget tesz *valóságos tulajdon* és *áltulajdon* között: az előbbi egy ember (jogalany, a tulajdonos) és egy dolog (a jogtárgy) direkt kapcsolata, amelynek *személyiséggyarapító és szabadsággyarapító* hatása van; áltulajdon a túlméretes *mamuttulajdon*, a más emberek feletti hatalom eszköze, akár tőkés magántulajdonról, akár szocialista állami tulajdonról van szó. A valóságos és a nem valóságos tulajdon egy fogalomba sorolásában van a tulajdon védelmezőinek a *csalása*.²¹ Ugyanerre a következtetésre jutottak – Bibótól teljesen függetlenül és más-más alapon – Ernst Schumacher ökoközgazdász és Erich Fromm

²¹ Bibó 1986b: 69.

pszichológus is, mindketten a jogot és a jogászokat téve felelőssé a csalásért, a fogalmi egyeneműsítésért.

Schumacher szerint: „Ami a magántulajdont illeti, az első és legalapvetőbb megkülönböztetés a) a kreativitást segítő tulajdon és b) a kreativitást helyettesítő tulajdon közti különbségtétel. Az elsőben van valami természetes és egészséges, gyümölcsöző és jogos – ez a dolgozó tulajdonos magántulajdona; az utóbbiban viszont van valami természetellenes és egészségtelen – ez a passzív, mások munkáján élőködő birtokos magántulajdona.”²² Hozzáteszi még, hogy az első tulajdon kis léptékű, személyes és helyi, nem eredményez nagy magánvagyon, társadalmi haszna rendkívüli. A magántulajdon kérdésében döntő szerepe van tehát a méret problémájának. A közepes méretek felé haladva „a tulajdon és a munka közti kapcsolat már elhalványul”.²³ Elérkezve a nagy méretű vállalatokhoz „a magántulajdon eszméje immár képtelenség”. R. H. Tawney-val egyetértve írja: „[e]zt a tulajdont passzív tulajdonnak nevezhetjük, illetve a szerzésre, a kizsákmányolásra vagy a hatalmaskodásra szolgáló tulajdonnak [...] A jogász számára természetesen az egyik ugyanolyan teljes mértékű tulajdon, mint a másik”,²⁴ holott a magántulajdon a nagy méretű vállalat esetében már pusztán *fikció*. Nem a jogászok védelmében mondom, de a jog világában ismert és kivételesen használatos is a fikció, egy tudottan valótlan tényállítás valóságnak elfogadása, ha segítségével egy probléma megoldható, egy élethelyzet kezelhető. Azaz ha pozitív hatása, haszna van, ha az ember javát szolgálja. Az óriás méretek – Bibónál a *mammuttulajdonok* – hajszolása azonban az *önpusztítás* szenvedélye. Ezért „a fejlődésnek új irányt kell szabni, olyan irányt, amely a fejlődést visszavezeti az ember

²² SCHUMACHER 1991: 270.

²³ SCHUMACHER 1991: 271.

²⁴ SCHUMACHER 1991: 273.

valódi igényeihez, vagyis: az ember tényleges méreteihez. Az ember kicsi, következésképpen a kicsi szép.”²⁵ Ma, ötven évvel később, az élő természet és benne az ember védelmében, ez a gondolat már a növekedés nélküli, fenntartható fejlődésről szól.

Ugyanehhez a kérdéshez Erich Fromm a pszichoanalízisben szerzett tapasztalati tudása alapján az ember lelkülete oldaláról közelít. „Minthogy olyan társadalomban élünk, amely a magántulajdon, a profit és a hatalom hármas pillérén nyugszik, ítéletünk módfelett elfogult. Szerzés, birtoklás és nyereségszerzés az egyén szent és elidegeníthetetlen joga az ipari társadalomban. Az elv így hangzik: senkinek semmi köze hozzá, hol és hogyan szereztem a tulajdonomat, és mit teszek vele. Jogom korlátlan és abszolút – amíg csak nem ütközöm törvényekbe. A tulajdon e formáját *magántulajdonnak* nevezik (privát tulajdon, *privare* [latin] = kirabol, kifoszt), mert másokat kizár annak használatából és élvezetéből, és engem tulajdonossá, annak egyedüli urává tesz.”²⁶ A tulajdonnak ezek a társadalomban érvényesülő normái meghatározzák egyedeinek, az egyes embereknek a karakterét is (*társadalmi karakter*). A túlnyomó többség semmit sem birtokol a tőkejavak tekintetében, mégis tulajdonosnak érzi, érezheti magát, talán azért, mert a legnagyobb élvezet nem is az anyagi dolgok, hanem az élőlények, különösen más emberek feletti uralomban van.²⁷ De erről majd kicsit később és bővebben.

A tulajdon méretnövekedésével, koncentrációjával és centralizációjával a *tulajdonosi hatalom* mértéke, koncentrációja és centralizációja is növekszik, ami emberek ezrei, milliói, sőt – globális léptékben akár – milliárdjai feletti uralmat tesz lehetővé, látható birodalom és totális politikai diktatúra nélkül is.

²⁵ SCHUMACHER 1991: 163.

²⁶ FROMM 1994: 73.

²⁷ FROMM 1994: 74.

„Valójában a tulajdonnak nem az államosításában kell a megoldást megtalálni, és nem is szükségképpen a kollektivizálásában, hanem a tulajdoni viszonyok *felbontásában és humanizálásában*” – írta és javasolta Bibó²⁸ a szocialista állami tulajdonnal kapcsolatban. Másként fogalmazva harcolni nem a tulajdon intézménye ellen kell, hanem az ellen, hogy tévesen vagy csalárd módon tulajdonnak nevezett, immár globális méretű *uralmi gócok jöjjenek létre*. Az európai társadalomfejlődést áttekintve úgy tűnhet, hogy „a forradalmi reformok nyomán megjelenő új meg új *uralmi rátelepedések* a történelem szükségszerű fejleményei, s ezek ellen hiábavaló mindennemű hadakozás; [...] A helyzet azonban az, hogy ez ellen muszáj hogy legyen orvosság. A feladat nem egyszerű *uralomváltás*, hanem az *uralom jelenségének a megszüntetése*.” Enélkül ugyanis „olyan politikai tömeghisztériák jelentkeznek, amelyek rendkívül veszedelmesek, mert az embereket a végső kétségbeesett erőszak ideológiájához sodorják”.²⁹ Ez a gondolat már az ENSZ EJENY preambulumaának harmadik deklarációjában is megfogalmazódott: „Tekintettel annak fontosságára, hogy az emberi jogokat a jog uralma védelmezze, nehogy az ember végső szükségében a zsarnokság és az elnyomás elleni lázadásra kényszerüljön.” Zsarnokság és elnyomás, leigázás és uralom nemcsak ideológiai–politikai–közhatalmi alapon, de magántulajdoni alapon is létrejöhet és intézményesülhet. Bibó ehhez hozzáteszi: „amióta a társadalmi szabadságprogram komolyan megfogalmazódott, azóta nem lehet megállni az emberiségnek addig, amíg meg nem találja azokat a szervezeti formákat, azokat az erkölcsi beidegződéseket, amelyek mellett ezt a szabadságprogramot *uralmi rátelepedés nélkül* meg tudja valósítani.” Bibó igazi demokrata volt, tehát a kommunista diktatúrában sem félt

²⁸ BIBÓ 1986b: 70.

²⁹ BIBÓ 1986b: 93.

kimondani, hogy „a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul. A modern demokrácia erkölcsi követelménye az *egyenlő emberi méltóság*, ez pedig azt jelenti, hogy a szabadságprogram jegyében minden embernek joga van kinyilvánítani azt a szándékát, hogy az őt irányító és kormányzó kisebbséggel nincs megelégedve, és joga van részt venni annak elmozdításában.”³⁰ Egy másik kisebbség választása azonban – bár esély, de – nem garancia az újabb uralmi rátelepedés ellen. Ha az uralmi rátelepedés (bármilyen uralom, legyen az állami-közhatalmi, tőketulajdonosi, vagy akár civil-mozgalmi) megalázó, akkor az méltóságsértő is, ami viszont tilos! Vagyis az egyenlő emberi méltóság tiszteletének – nemcsak mások méltósága, de minden ember saját emberi méltósága feltétlen tiszteletének is – *erkölcsi beidegződéssé* kell válnia. Ezzel válna a méltóságsértés tilalma az *uralmi rátelepedés tilalmává*. Ez a tilalom ily módon *természetjogi elvként* az ember „szívébe íródna”, mondhatni az ember természetévé, embersége belső lényegévé válna. Most, a 21. század elején még mindig, újra és újra az uralmi rátelepedés az ember természete, az ellenkezőjére váltás *paradigmaváltás volna*. De mi az uralom, az uralmi rátelepedés *ellenkezője*? A szolgálat, a szolgáló és áldozatos *szeretet*, a *szolidaritás*, a kölcsönös *együttműködés és egymás támogatása*. Emberségesnek lenni egymáshoz, *áldássá lenni* egymás számára. Lehetséges ez? A válaszhoz érdemes alaposan tanulmányozni az emberiség történetének eddigi legnagyobb paradigmaváltását, a vadászó-gyűjtögető életmódról a letelepedett és mezőgazdálkodó életmódra való áttérést, különösen a *magántulajdon* és a *monogám házasság és család* kialakulását, ezek hatását az emberi személyiségre és a társadalmi közösségre. Ehhez az áttekintéshez nemcsak jogtudósokat, hanem evolúciós szemléletű biológus, etológus, történész és pszichológus kutatókat

³⁰ BIBÓ 1986b: 94–96.

is segítségül kell hívni, és aztán jogászként (a „társadalom mérnökeként”) saját véleményét mondani, megoldást (megoldásokat) találni, amelyből a politikusoknak kell társadalmi cselekvési programot (programokat) összeállítani és a választóknak felkínálni.

A modern evolúciós pszichológia tudománya szerint az ember *bio-pszicho-szociális lény*,³¹ testi, lelki és tudati adottságainak, természeti és társadalmi meghatározottságainak a kölcsönhatásában alakul, formálódik a személyisége. Ez a „kölcsönhatás” azonban csak így, leírva tűnik egyszerűnek, a valóságban nagyon bonyolult és küzdelmes folyamat. A test igyekszik a maga szükségleteit, vágyait kielégíteni, a lélek igyekszik ezeknek mértéket szabni, a tudat igyekszik mindkettőt kontrollálni, összhangba hozni. A test, a lélek és a tudat harmóniája a felnőtt, az ép és egészséges személyiség előfeltétele és garanciája. A harmónia hiánya vagy a meg bomlása mentális zavart okoz, amelyből sosem volt hiány, és minden kornak megvoltak és megvannak a maga saját mentális zavarai. „Az evolúciós pszichiátria a ma széles körben elfogadott biopszichoszociális modellt egy fontos elemmel, az evolúciós szemlélettel egészíti ki, mely sokféle pszichopatológiai jelenségnek újfajta jelentést ad, s így a mentális működés mélyebb megértését teszi lehetővé. Míg a mai biológiai pszichiátria az egyes mentális zavaroknak csak a pathomechanizmusát vizsgálja (pl. hogyan, milyen biokémiai mechanizmusokkal jön létre a depresszió), addig az evolúciós megközelítés az etiológiára, az okra kérdez rá. Ez azért tűnik nélkülözhetetlennek, mert mivel számos pszichiátriai tünet voltaképpen indokolatlan, de normális védekező reakciónak tekinthető, ezért a mögötte álló biokémiai folyamatok is valószínűleg normálisak. [...] A veszélytelen szituációban kialakuló patológiás pánik biológiailag ugyanúgy folyik

³¹ Kovács 2007: 122.

le, mint a veszélyes szituációban kialakuló normális pánik.”³² Ha tehát napjainkban egyre több a „pánikbeteg”, az azt jelzi, hogy korunk, természeti és társadalmi környezetünk egyre veszélyesebb az emberre nézve. Ennek okait kell tehát feltárni. Az okok lehetnek az emberen kívül álló, külső okok, de egy részük (még lehet a nagyobb részük) az emberben rejlő belső ok, amelynek persze további evolúciós, genetikai, humánétológiai, kulturális antropológiai stb. okai vannak, amelyeket tudományosan kutatni, elemezni kell. Ahogyan az orvoslásban nem elég egy tünetre reagálni, a beteg embert egészében kell gyógyítani.

Az emberben rejlő belső adottságokat, meghatározottságokat az ember természetének is mondjuk. Michel Kai és Carel van Schaik szerint³³ az embernek (legalább) három természete van. Az ember *első természete* „a velünk született érzéseinket, reakcióinkat és preferenciáinkat öleli fel”. Ezek több százezer év alatt genetikusan rögzültek, a vadászó-gyűjtögető csoportok életmódjában hatékonyak voltak, illeszkedtek az ökológiai és a szociális környezethez. Olyan hajlamok tartoznak ide, mint a szülők és a gyermekek közötti szeretet, az igazságérzet, az igazságtalanság és egyenlőtlenség miatti felháborodás, a vérfertőzéssel és a gyermekgyilkossággal szembeni iszony, az ismeretlentől való félelem, az elismertség, a köztisztelet és a megbecsülés ápolása, a másokkal szembeni hálaérzet ajándék vagy segítség elfogadása után, a féltékenység, az undor, a természetfelettibe vetett hit. Az új, letelepedett életmóddal új szokások, konvenciók, mentalitások alakultak ki. Ezek kulturális produktumok, amelyeket meg kell tanulni, és ha beváltak, tovább kell adni. Az ember *második természete* a kulturális természetünk, erkölcsök és szokások, a valóság mint kulturális produktum, az illendőség, az udvariasság, a jó

³² Kovács 2007: 121–123.

³³ Michel–Schaik 2019: 28–29.

modor, a civilizáltság. Az ember harmadik természete a racionalitás. Alapvető szabályok, gyakorlatok és intézmények, amelyekhez tudatosan igazodunk. Ez a három természet olykor konfliktusba keveredik, hadakozik egymással. Különösen a változékonyabb második és harmadik az elsővel, amely sokkal régebbi keletű, így sokkal stabilabb. „A neolitikus forradalommal olyan folyamatok indultak meg, amelyek gyökeresen átalakították az emberi társadalmat.”³⁴ A begyűjtött, zsákmányolt élelmet a termelt, tenyésztett élelem váltotta, amelyet többé nem kellett megosztani. A „szabad idő” megszűnt, folyamatossá vált a munkavégzés a földeken és az állatok körül; megjelent a lopás mint bűnözés, a magántulajdont meg kellett védeni; a táplálék mennyisége nőtt, választéka beszűkült; a növekvő népességet éhínségek és járványok fenyegették; a matriarchátust a *patriarchátus* váltotta fel, a nők kereskedelmi áruvá, tulajdonná váltak. Az „eladó” lányok a családok közötti szövetségekötésre szolgáltak, illetve áruként cseréltek gazdát. A paradigmaváltás, a természet egy darabjára való birtokosi és tulajdonosi *uralmi rátelepedés* első áldozatai tehát a nők voltak. „A patriarchális világ normává emelte a női hűséget, holott az egy férfit korlátozó szexualitás tisztán csak kulturális kötelezettség, nem biológiai meghatározottság.”³⁵ A három fő probléma, amellyel az ember azóta viaskodik, mióta áttért a letelepedett életmódra: a kénkeserves munka, a magántulajdon elismerése, a nők alárendeltségének zavarba ejtő ténye. „Ebből a szempontból tízezer év alatt sem sokat változott a helyzet.”³⁶

Hasonlóan vélekedik Yuval Noah Harari *Sapiens* című könyvében, aki szerint a mezőgazdasági forradalom a történelem legnagyobb csalása.³⁷ Az ember 2,5 millió évig élt növények

³⁴ MICHEL-SCHAIK 2019: 62–63.

³⁵ MICHEL-SCHAIK 2019: 64–65.

³⁶ MICHEL-SCHAIK 2019: 71.

³⁷ HARARI 2020a: 79, 81.

gyűjtögetéséből és állatok vadászatából, és mindez alig 10 ezer évvel ezelőtt változott meg. „A mezőgazdasági forradalom nem egy könnyebb élet korát hozta el, sőt általában jóval bonyolultabbá és kevésbé kielégítővé tette a földművelők életét.” Népe sségrobbanást és elkényeztetett elitet eredményezett. Szerinte nem annyira az ember domesztikálta azt a néhány növény- és állatfajt, mint inkább azok házasították a *Homo sapienst*. „Ez a mezőgazdasági forradalom lényege: a képesség, hogy rosszabb körülmények között is több ember maradjon fenn.”³⁸ A magántulajdon (bősége, szűkössége, avagy a hiánya) hierarchizálta az emberi társadalmat. „A különböző társadalmak különböző elképzelt hierarchiákat tesznek magukévá. [...] Egyetlen hierarchia azonban minden ismert emberi társadalomban kiemelt jelentőséggel bír: a nemeké. Az emberek mindenütt férfiakra és nőkre osztották magukat. És majdnem mindenhol a férfiak jártak jobban, legalábbis a mezőgazdasági forradalom óta.”³⁹ Azok a férfiak is, akiknek egyébként nincs is magántulajdonuk.

Miképpen érezheti magát az ember tulajdonosnak anélkül, hogy tulajdona lenne? – tette fel a kérdést Erich Fromm a *Birtokolni vagy létezni* című könyvében.⁴⁰ „A legnagyobb élvezet talán nem is anyagi dolgok, hanem élőlények feletti uralomban van. A patriarchális társadalomban még maga a legszegényebb férfi is felesége, gyerekei és jószágai tulajdonosa volt, azok abszolút urának érezhette magát. Erre a társadalomtípusra feltétlenül igaz: a sok utód az egyetlen útja annak, hogy embereket birtokolj anélkül, hogy kénytelen lennél dolgozni, vagy tőkét befektetni ennek érdekében. Ha meggondoljuk, hogy mindennek a terhét a nők kell viselnie, aligha tagadható, hogy az utódok felnevelése a nők

³⁸ HARARI 2020a: 86.

³⁹ HARARI 2020a: 136.

⁴⁰ FROMM 1994.

durva kizsákmányolásának folyamata. Azonban az anyának is van egyfajta tulajdona: a gyermeke, amikor az még kicsiny. Ördögi kör ez: a férfiak kizsákmányolják feleségüket, a nők kizsákmányolják gyerekeiket, a felnövekvő férfiak csatlakoznak apjukhoz és kizsákmányolják a nőket. A férfi uralma a patriarchális rendszerben mintegy hat-hét évezreden át tartott, s ha elkezdett is bomlani, korántsem tűnt el, különösképp a szegény országokban és a társadalom alsó osztályaiban nem. A nők, a gyerekek, a fiatalok emancipációja, úgy tűnik, az életszínvonal emelkedésétől függ.”⁴¹ Ebből és az eddigi gondolatmenetekből már most több lényeges következtetés is levonható.

- a) A leggazdagabb országokban jutott a legmagasabb szintre a nők, a gyerekek és a fiatalok emancipációja, jogegyenlőségük és jogaik védelme, valószínűleg azért, mert ezekben kevesebb tulajdonosi uralom, kevesebb harc és erőszak kell a pusztá létfenntartáshoz.
- b) A világ legszegényebb országaiban és társadalmi rétegeiben jellemző a „túlnépesedés”, a férfiuralom, a nők (feleségek és anyák) és a gyerekek alárendeltsége.
- c) A túlnépesedett országokból kiinduló globális népvándorlással „népességcsere” és „civilizációcsere” következményeként visszatérhet a nyugati világba a patriarchális rendszer és a férfiuralom.
- d) A nemek teljes (biológiai) „kiegyenlítése” ezt a súlyos problémát nem oldja meg, viszont súlyosbítja, a megoldását nehezíti.
- e) A probléma megoldása: az uralom jelenségének a megszüntetése, de legalább a kezelhető szinten tartása,

⁴¹ FROMM 1994: 74–75.

kezdvé a hagyományos férfi-nő házasság és család, benne a férfiszerep „újratervezésével”, uralmi rátelepedés nélküli szereposztással.

A férfiak és a nők, úgymint férjek és feleségek, apák és anyák szereposztása a házasságban és a családban az elmúlt 100-200 évben már óriási változáson ment keresztül, de még nem jutott nyugvópontra, sőt ez a változás ma is intenzíven zajlik. A változások iránya részben pozitív, részben negatív. Pozitív, ha a nők és a férfiak törvény előtti egyenlősége, teljes társadalmi egyenlőségűsítése, a házasságon belül a felek egyenrangúsítása irányába mutatnak, negatív, ha a nemek háborújához, a férfi nem (vagy mindkét nem) eltörléséhez, a nemek biológiai kiegyenlítéséhez vezetnek. A negatív változások mind az ember személyiségében (természetében), mind a társadalomban beláthatatlan következményekkel járhatnak, sőt akár a „civilizációk összecsapását” idézhetik elő. A pozitív változásokat viszont stabilizálni kell, egyetemessé tenni, továbbiakkal kiegészíteni. A változások pozitív-negatív minősítéséhez látni kell azok mögöttes kiváltó okait is, a társadalmi-gazdasági életben és az emberek, a családok mindennapi életében bekövetkezett szerepmódosulásokat is. Az *ipari forradalom* jelentősen átalakította a gazdaság *mezőgazdálkodó* jellegét és szerkezetét. A *családi gazdaság* mára már *sem a mezőgazdaságban, sem az iparban, sem a szolgáltató szektorban* nem a nemzetgazdaság meghatározó, alapvető építő-alkotó eleme, maga a *nemzetgazdaság* is a globális gazdaságba integrálódott, amelyet viszont a transznacionális monopolkapitalizmus (TMK) óriáscégei uralnak. Ez is egy *globális uralmi rátelepedés* a nemzetgazdaságokra (sőt, a nemzeti jogrendszerekre, a nemzeti alkotmányokra és az egyetemes emberi jogokra is). A saját tulajdonban végzett *saját munkát* a más tulajdonát működtető *idegen munka* (bérmunka) váltotta fel, *bérmunka-társadalom* alakult ki. A férfiak, a férjek és apák többé

nem egyedüli családfenntartók, nem családfők, a *bonus et diligens pater familias*, a római jogi „jó és gondos családapa” és vele együtt a magyar *jó gazda* is jogi fogalmakká, jogeszmékké, általános magatartási mértékké absztrahálódtak. Szerepük a családban alapos újragondolásra szorul. Hasonlóan nagy mértékben átalakult a nők társadalmi-gazdasági szereposztása, ők is integrálódtak a bér-munka társadalmába. Az uralkodóvá vált *kétkeresős családmódel*ben ugyanolyan családfenntartók, mint a férfiek. Viszont lényegesen kevesebb idejük és energiájuk maradt a családra, a gyerekek-nevelésre és a háztartásvezetésre, ezért fokozott az igény a férfiak (férjek és apák) bevonására ezeken a területeken. Vagyis a külső körülmények lényeges átalakulása *átalakítja* a házastársak és a családok belső, egymás közti viszonyait is. A nemek közötti munkamegosztás, feladatmegosztás, teherelosztás és minden más szereposztás változása számos tudományterület (családi jog, szociológia, pszichológia, közgazdaságtan, humánétológia stb.) új kutatási témája. A *genderkutatások* pedig specifikusan erre a területre, ezekre a változásokra irányulnak. Amíg a *sex* szó a *biológiai nemet* jelenti, amelynek a meghatározása sokkal könnyebb és egyértelműbb, addig a *gender* jelentése *társadalmi nem*, összetettebb és bonyolultabb, ráadásul állandóan változó, időtől, tértől és neveltetéstől függő fogalom. A biológiai nem az élőlények világában általánosságban ismert, a *férfiség és nőség* genetikailag rögzült, míg a társadalmi nem, a *férfiasság és nőiesség* kizárólagosan emberi, tértől és időtől függő társadalmi jelenség. „Azokat a tulajdonságokat foglalja magába, amelyek a társadalmi, kulturális hagyományok, szerepek változásai következtében jellemzik magatartásunkat, melyeket születésünktől fogva nevel belénk a környezetünk, és nagymértékben meghatározzák a viselkedésünket.”⁴² Felesleges, sőt ártalmas – történeti visszatekintésben

⁴² KOPP-SKRABSKI 2020: 58.

is – minden, a nőket ért sérelem miatt kizárólag a férfi nemet okolni és kárhozatni. Nem kis mértékben ezzel magyarázható, hogy a férfiak nem akarnak hosszú távra elköteleződni, házasságot kötni és gyermeket vállalni. Holott a lassan *apátlanná váló* társadalomban ezeket kellene számukra – ismét, de más módon, mint eddig – vonzóvá tenni. „Ha ugyanis a férfiak értékrendjében is fontossá válik a család, a gyermekkel való foglalkozás, ez felszabadítja őket az alól, hogy kizárólag a munkahelyi, társadalmi helyzet miatt aggodalmaskodjanak. Ennek szellemében a *Pelenkázz, tovább élsz!* jelszó nagyon is megszívlelendő a férfiak számára.”⁴³ „A genderkutatások epidemiológiai vonulatának célja objektív módszerekkel elemezni, hogy a XXI. század új kihívásai között milyen módon biztosítható a legjobb életminőség, a legegészségesebb és leginkább értelemmel teli élet mind a nők, mind a férfiak számára. Ennek megfelelően ma már nem annyira *feminizmusra*, mint inkább *familizmusra* van szükség.”⁴⁴ „Ennél fontosabb kérdés nemigen van napjainkban. Legalább annyira lényeges ez, mint amilyen fontos volt a XIX. század végén a szociális kérdés, melyet a kereszténység sajnálatos módon átengedett a marxizmusnak. Ilyen ma a gender ügye, következésképp ha a kérdést átengedjük kizárólagos használatra másféle értelmezések képviselőinek, akkor annak következményei is hasonlóak lehetnek.”⁴⁵ A *férfi-nő* viszony újratervezése, a *család* megerősítése azért elsődrendű feladat, mert ez a *természetes és alapvető alkotóeleme* a kisközösségekből *újjaépítendő* társadalomnak, az uralom nélküli, demokratikus nagyközösségnek. Mivel azonban a legkisebb közösség is egyes emberekből, szuverén személyiségekből áll, tovább kell

⁴³ KOPP-SKRABSKI 2020: 62.

⁴⁴ KOPP-SKRABSKI 2020: 69.

⁴⁵ KOPP-SKRABSKI 2020: 70.

kutatnunk – hogy jobban megértsük – az egyes ember uralkodó természetét, a másik (mások) feletti uralmi hajlamát.

Itt azonban tegyünk egy megjegyzést: ahogyan van jó ember és rossz ember, úgy lehet jó uralom és rossz uralom, jó uralkodó és rossz uralkodó is. A jó uralom inkább *szolgálat, áldozatos szeretet, áldás* az uralom alatt álló(k) számára. Az ilyen uralkodónak „imába foglalják a nevét” (mint Jézus Krisztusét, aki *vincit, regnat, imperat*). Belőlük nagyon kevés volt és van. Ezért ha uralomról beszélünk, azt inkább negatív értelemben használjuk: zsarnoki, elnyomó, kizsákmányoló, kényszerítő, erőszakos stb. Rossz, holott lehetne jó is, sőt, jónak kellene lennie, akkor volna *emberséges*. Sokak véleménye szerint az ember uralmi természete a teremtés, sőt a Teremtő hibája, de legalábbis a tévedése, avagy az ember veleszületett típushibája.

Popper Péter a kutakodást a teremtéstörténettel kezdi. „És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra; és *uralkodjék* a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön, és a földön mozgó mindenféle állatokon. Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonnyá teremté őket. És megáldá Isten őket, és monda nekik Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtátok birodalmatok alá; és *uralkodjatok* a tenger halain, az ég madarain, és a földön mozgó mindenféle állatokon.” (1Móz 1,26–28) Ráadásul: „És látá Isten, hogy minden, amit teremtett vala, ímé igen jó.” (1Móz 1,31) Popper Péter olvasatában: „Íme a boldog kezdet. Az ember ura lett az egész teremtett világnak, minden élőlénynek, kivéve a másik embert. Az ember nem kapott hatalmat senkifia másik ember felett. Ember nem uralkodhat emberen. S ezzel eljutottunk a Sátán legfőbb szerelmi kísértéséhez. Sajnos, az emberi szívekben nincs felírva a jelmondat: *Az ember nem tulajdon!* [...] A Sátán gyűlöli a szabadságot! Minden szabadságot gyűlöl, csak az alávetettséget, a függőséget, a rabszolgaságot

kedveli. A szabad, az egyenrangú, a szimmetrikus kapcsolatokat is gyűlöli.”⁴⁶ Az ember a bibliai felhatalmazást az uralkodásra a *birtok* és a *tulajdon* társadalmi intézményei segítségével gyakorolja. A birtok lényege az *uralom* a birtokolt dolog felett, a tulajdon lényege a teljes és kizárólagos jogi *hatalom* a tulajdonjog tárgya felett. Az ember ezeket *tágon értelmezve* kiterjesztette uralmát és hatalmát más emberekre is. Ezzel magyarázható, hogy „a legtöbb halálos küzdelem a szerzés és a birtoklás körül alakul ki. Akármilyen furcsa, úgy tűnik, hogy emberi viszonylatban éppen a szerzés-birtoklás ösztönvilága humanizálódott a legkevésbé.”⁴⁷ Pedig – írja Popper *Az Írás. Az Ószövetség* című könyvében – „[a]z emberek feletti hatalmat Isten magának tartja fenn. Ezért [...] mindenféle testi, anyagi, politikai, lelki-érzelmi birtoklás, emberi hatalom gyakorlása ember felett, tiltott és istenkáromló.”⁴⁸ Ez persze vonatkozik a házasságon és a családon belüli akár férfi-, akár nőuralomra is. Helyette a *férfi-nő egység* a cél: „Annakokáért elhagyja a férfiú az ő atyját és az ő anyját, és ragaszkodik feleségéhez: és lesznek egy testté.” (1Móz 2,24) Ez az egység kizárja az uralmi rátelepedést a másik félre, és ennek az egységnek kellene jótékonyan áthatnia a család életét és azon keresztül kisugározni a társadalmi közösségi élet egészére is. Ha ettől még nem is szűnne meg teljes mértékben az *uralom jelensége*, az uralmi rátelepedés elviselhetetlen, nyomasztó *mértéke* azonban a még elviselhető szintre vagy az alá csökkenhetne. Bibó Istvánhoz hasonlóan Erich Fromm sem kerget illúziókat: „Ha mások birtoklásának régimódi, patriarchális formája lassanként elenyészik, hogyan fogja a fejlett ipari országok átlagpolgára a tulajdon felhalmozására, megtartására és gyarapítására irányuló vágyát csillapítani?

⁴⁶ POPPER 2002: 69–71.

⁴⁷ POPPER 2002: 82.

⁴⁸ POPPER 2004a: 35.

A válasz a tulajdonlási terület kiterjesztésében rejlik: a barátokra, a szerelmi partnerre, egészségre, utazásra, műtárgyakra, Istenre és a saját énrre. Az emberek tárgyakká lesznek, egymáshoz való kapcsolatuk tulajdonviszony jelleget ölt. Az *individualizmus*, amely pozitív értelemben a társadalmi bilincsektől való felszabadulást jelentette, negatív értelemben *ön-birtoklást* jelent, jogot (és kötelességet) arra, hogy az ember az energiáit saját boldogulásának szolgálatába állítsa. A birtoklásérvzés legfontosabb tárgya saját énünk.”⁴⁹ Ez a negatív értékelés azonban csak az *önző*, mások rovására érvényesülő individualizmussal szemben indokolt. A nem önző, a saját énje értékét gyarapító, személyiségét tartalmilag gazdagító, másokat ösztönző és ezáltal a közösség (a család és a társadalom) szabadságfokát növelő, boldogulását előmozdító *önzetlen* individualizmus nem csupán elviselhető, de hasznos is. A személyiség ilyen értelmű kibontakoztatása, önmegvalósítása többnyire fáradságos, küzdelmes folyamat, amely sok lemondással, önmegtagadással, *önuralommal* lehetséges. Ez egyúttal kijelölheti az uralom mint önbirtoklás jelensége pozitív irányba és mederbe való áttérelésének, átalakításának egy lehetséges útját. Nem új keletű megoldás ez, valami hasonlót tanácsolt az Úr Káinnak, aki önző irigysége és féltékenysége miatt testvérgyilkos haragra gerjedt: „Hiszen, ha jól cselekszel, emelt fővel járhatsz; ha pedig nem jól cselekszel, a bűn az ajtó előtt leselkedik, és reád van vágyódása; *de te uralkodjál rajta*.” (1Móz 4,7) A bűn – így az önzés – feletti uralkodás az emberré válás feltétele és programja. Az egyes embereken múlik, ki meddig jut el ennek a programnak a megvalósításában. És mivel az ember gyarló és esendő, sokan elbuknak ezen az úton, vagy neki sem vágnak. Pedig muszáj elindulni, felkelni és továbbmenni, mert ez az emberség parancsa. Akkor hát mi is a Genézis könyvében a Teremtő parancsának

⁴⁹ FROMM 1994: 75.

– *uralkodjatok!* – a jelentése és a helyes értelmezése? Ehhez három részkérdést kell jól megválaszolni: *min, miért és hogyan* uralkodjatok? *A természet*en, dolgokon és tárgyakon, és nem más embereken, mert ők alanyok! Azért, *hog*y az élő természet *megmaradjon*, hogy több legyen, és jobb legyen. Gondoskodó, féltő és óvó *szeretettel* kell fölötte is *uralkodni*. Az ilyen uralom alatt az élő természet áldássá válik az ember javára. Ellenkező esetben az önző és gonosz ember válik átokká a természet és benne az emberi társadalom számára. Mi mást kívánhatunk végezetül, mint egyfelől a más emberek feletti uralmi rátelepedések megszüntetésének, másfelől az önuralomnak, a bűn feletti uralkodásnak a sikerét, az emberre válás folytatása érdekében?

2. *Non-derogation principle*

Korszakot alkotni

Előrebocsátom, hogy írásomat nem „rendes” jogtudományi publikációnak szánom, hanem sokkal inkább a „rendhagyó” gondolkodás illusztrációjának, amelyet nem csupán lehetségesnek, de egyre bonyolultabb és egyre zavarosabb világunkban kívánatosnak is tartok. Alapvető értékek válságának korát éljük. Értékeink, amelyek mentén eddig az életünket éltük és társadalmi életünket szerveztük, relativizálódnak, mert tudatosan relativizálják (erodálják, derogálják) őket vagy jó szándékú, vagy gonosz, ártó szándékú emberek. Az emberi *jóakarat* vagy *rosszakarat* eredménye ebben az esetben ugyanaz: *általános értékválság*. A folyamat olyan, mint a *termőtalaj eróziója*, az életben maradásunk függhet attól, hogy termő (éltető) erejét fenntartsuk és megvédjük. Újra kell tehát gondolni egész eddigi értékrendünket, az életünket és a társadalmunkat rendező elveinket. Mely értékeinket kell megmenteni, megvédeni és megőrizni, melyeket kell feladni,

és milyen új értékekre kell cserélni azokat? Egy ilyen új, eredetileg környezetvédelmi alapelv mentén járom körbe a témát.

Lassan egy emberöltőnyi visszatekintésben tárgyilagosan megállapítható, hogy a magyar Alkotmánybíróság 28/1994. (V. 20.) ABh. határozata új korszakot nyitott az egészséges környezethez való jog mint harmadik generációs alkotmányos alapjog értelmezése és érvényesítése terén. Az akkor hatályos Alkotmány 18. §-a nagy általánosságban annyit mondott: „A Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.” Ebből olvasta, azaz *aktivista* módon értelmezte ki az Alkotmánybíróság a környezet- és természetvédelem máig legfontosabb alapelvét, a *non-derogation principle*-t, azt, hogy az állam a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti! Ez minimum annyit jelent, hogy az állam köteles a természetvédelmi *status quo fenntartására*, illetve annak a megőrzésére. De az elv – az ismert *a contrario* joglogikai következtetéssel – azt is jelenti, hogy az eddig elért védettségi szintet az állam (csak) növelheti és erősítheti. Az Alkotmánybíróság határozatában az elv további lényeges elemeit is kifejtette. Az egészséges környezethez való jog érvényesítéséhez az állam köteles sajátos *intézményeket* kialakítani és működtetni (például szakhatósági rendszert, nemzeti parkokat, természetvédelmi őrséget, génbankot stb.). Ezt nevezzük az adott jog *intézményes védelmének*. Ami pedig az egészséges környezethez való jog védelmének lényegi tartalmát illeti, az nem más, mint az élet természeti alapjainak védelme. Ez természetszerűleg kiterjed az emberi életre mint értékre is, amelybe pedig beletartozik a jövődő generációk életfeltételeinek biztosítása is. Mint harmadik generációs alapjog: *államcél és feladat*, azaz kötelesség is egyben. Ez többet jelent, mint az addig szokásos „elismeri”, „oltalmazza”, „támogatja”, „tiszteltben tartja” stb. enyhébb formulák. Aktív, cselekvő, tevőleges kötelezettség, amelynek az intézményes védelmi oldala a meghatározó. Az új, szigorúbb állami kötelezettség és felelősség

onnan ered, hogy az egészséges környezethez való jog legszorosabb kapcsolata az élethez való joggal áll fenn, amelynél pedig nincs nagyobb érték, amelyet az állam feltétel nélkül és minden körülmények között védeni köteles. Az emberi élet természeti alapjának fenntartására vonatkozó állami kötelezettség ezért a 18. § nélkül is, az 54. § (1) bekezdéséből is levezethető lett volna: „A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Az élethez és a méltósághoz való jog együttesen értelmezendő, a méltóság előfeltétele az élet, az élet veszélyeztetése a méltóságot is veszélyezteti. Ebből adódik az én joglogikai következtetésem: az élő természet károsítása, sőt már a veszélyeztetése is sérti az emberi méltósághoz való jogot, avagy más megfogalmazásban, nem méltó az emberhez mint tudattal és lélekkel bíró élőlényhez, az élővilág szerves részéhez! Akkor sem, sőt pláne akkor nem, ha az élővilág urának – legújabban a teremtőjének⁵⁰ – képzeletét. A felfuvalkodottság, az önteltség, a magamutogató birtoklás, a fitogtató gazdagság, az uralomvágy, ezek mind gyarló emberi bűnök, nem emberi erények. Nem gazdagítják az ember emberségét, emberi méltóságát, hanem az élet természeti alapjaival együtt veszélyeztetik azt.

Az egészséges környezethez való jog további sajátossága abban áll – érvel az alkotmánybíróági határozat indoklása –, hogy annak alanya valójában az „emberiség” és a „természet” lehetne. Ide vezethető vissza, hogy egyes környezetvédő, természetvédő, állatvédő stb. mozgalmak, sőt tudományos publikációk is szorgalmazták, kapjanak „jogokat” a veszélyeztetett növény- és állatfajok, azok egyedei, természetes élőhelyei, a különleges természeti képződmények (erdők, mocsarak, barlangok, hegyek stb.). Mások a még meg sem született *jövő generációk jogairól* beszélnek. Ezek, ha

⁵⁰ HARARI 2020b: 65.

nem is lehetnek jogalanyok, *törvényes képviselőjük* lehet, aki érdekeik védelmében – valójában az ember, tehát a ma élő generációk életének és egészségének a védelmében is – felléphet. Sajátosság az is, hogy a környezeti, természeti javak igen nagy része *véges* jószág, károsodása, pusztulása *visszafordíthatatlan*. Ebből adódik védelmük terén egyrészt a fokozott szigor, másrészt az, hogy védelmükre kevésbé alkalmas az utólag reagáló kártérítési felelősség, mint a *preventív* hatósági intézkedések. Ezért is az egyik környezetvédelmi alapelv a *megelőzés elve*, amely helyett nem lehet visszalépni a *fizessen a károkozó* elvére (a két elv együttesen, egymást kiegészítve érvényesíthető). Hasonlóan viszonylagos az állam szabadsága más jogi eszközök alkalmazása, illetve az intézményes védelem kiépítése és működtetése (szakhatóságok létrehozása, átszervezése vagy megszüntetése; hatáskörök és illetékességek megállapítása, módosítása stb.) terén. A környezeti állapot romlása, annak korlátozása, veszélyeztetése ezek körében sem engedhető meg. Az egyszer elért, kiépült védelmi szinttől visszalépés csak nagyon kivételes esetben képzelhető el, amikor más alanyi alapjog korlátozásának is helye lenne. Egy alanyi alapjog korlátozása egy másik alanyi alapjog érvényesülése érdekében csak akkor engedhető meg, ha az *szükséges és arányos*, azaz ha kényszerítő oka van, és az így okozott hátrány kisebb, mint az elért előny. Ez az *összemérés* gyakran rendkívül nehéz, hiszen gazdasági, beruházási, területfejlesztési, munkahelyteremtési, szociális stb. érdekek csapnak össze a környezet védelmével, de nem lehetetlen, vagy ha annak tűnik is, elkerülhetetlen. A *non-derogation principle* ereje olykor-olykor a *szerzett jogok* védelmének elvét, a *bizalom védelmét* is áttörhette, felülírhatta. Az alapelv erejét tovább növelte, pontosította néhány későbbi alkotmánybírósági határozat. A 27/1995. (V. 15.) ABh. például kimondta, hogy: „Az épített gazdasági érdeke nem elegendő a védettségi szint csökkentéséhez.” Egy környezetvédelmi tilalom

alól egyedi hatósági felmentés nem adható azon az alapon, hogy a környezetbarát megoldás „túl drága” volna az építető számára. *Alkotmányos követelmény* lett a területrendezés körében, hogy egyfelől a környezetvédelmi célokat, másfelől a fejlesztési célokat a döntéshozatal során azonos súllyal mérlegeljék. A 14/1998. (V. 8.) ABh. is azt hangsúlyozta, hogy „az ágazati koncepciók nem élveznek elsőbbséget a környezetvédelmi érdekekkel szemben”. A szocialista iparosítás és az állami tervgazdaság előző, négy évtizedes gyakorlatához, majd a külföldi tőke nyomulásához képest is ez az értékszemplélet óriási fordulatnak tekinthető. Mág ható, korszakos jelentősége volt és van. A *fenntarthatatlan fejlődés* fogalma és a *klímakatasztrófa veszélye* nemcsak visszamenőleg is igazolták a *non-derogation principle* korszakalkotó voltát és szigorát, de súlyát és jelentőségét aktualizálták és fel is értékelték: ma nagyobb szükség van rá, mint tegnap volt, amint látni fogjuk, több okból is.

Az elv érvényesítése

Amikor az – egyébként a maga korában és jogi környezetében úttörő jellegű és jelentőségű – 1976. évi II. törvény „Az emberi környezet védelméről” megjelent, mint fiatal tanársegédet magához hívatott Világhy Miklós professzor úr, a tanszékvezetőm, és azt mondta: „Ez itt valami egészen új dolog. Te vagy a tanszék legfiatalabb tagja, foglalkozz vele te!” Ennek a feladatnak köszönhetően *környezetvédő* lettem, a témával való foglalkozás gyümölcseként pedig átfogó tanulmányt írtam a környezetvédelem és a polgári jog határkérdéseiről.⁵¹ Később – oly sokakkal együtt – részt vettem a Duna-mozgalomban is, egyik alapítóként (Sólyom Lászlóval és tizenegy további társunkkal) próbálkoztam

⁵¹ LENKOVICS 1980.

a Duna Kör országos környezetvédelmi egyesületté szervezésével, akkor még sikertelenül. Ilyen jogi és mozgalmi háttérrel lettem az állampolgári jogok országgyűlési biztosa (ombudsman) 2001-ben, és nagy súlyt fektettem a környezetvédelem ügyére. Már ismertem a *non-derogation principle* alkotmánybíróági határozatot és az elv mellett felhozott jogi és jogon túli érveket. Ombudsmanként ezekre az érvekre hivatkozva álltam ki a *Zengő megvédése* mellett egy katonai légvédelmi radarállomás építésével szemben (OBH 3631/2003. sz. Jelentés). A légvédelmi radarokat szerte a világban, érthető okokból, magas hegyekre telepítették, céljuk a légtérbiztonság, a katonai biztonság, a létbiztonság, végső fokon az emberi élet védelme. Hasonló logikai láncolattal a Zengő-hegyi *bánáti bazsarózsa* védelmének célja is egy fokozottan védett növényfaj *természetes élőhelye*, a biodiverzitás, az élővilág, az élet természeti alapja, az *emberi élet* védelme, ideértve a *jövő generációk* életfeltételeit és választási lehetőségeit is. Magyarországot ráadásul nemzetközi emberi jogi és környezetvédelmi egyezmények egyaránt kötelezték – mindkét jogi úton – az emberi élet védelmére. A döntési dilemmát a *non-derogation* elv útmutatása és követése alapozta meg: „A biztos megállapította, hogy a Zengő-hegyre tervezett létesítmény odatelepítésével és üzemeltetésével a természetvédelmi terület jogszabályokban biztosított védettségi szintje csökkenne.” Azóta – a földi és műholdas radartechnológia fejlődésének is köszönhetően – a légtér biztonságát más módon garantálják.

Egy évtizeddel később előadó alkotmánybíróként jegyeztem a 16/2015. (VI. 5.) AB határozatot, amely a *non-derogation* elvre alapozva mondta ki egy még ki nem hirdetett törvény alaptörvény-ellenességét. Az Országgyűlés 2015. április 28-án fogadta el „az állami földvagyon kezelésével összefüggő egyes törvények módosításáról” szóló törvényt, amely alapján a Nemzeti Park Igazgatóságok helyett meghatározott esetekben a Nemzeti Földalap

kapott volna vagyongazdálkodási feladatkört. A köztársasági elnök mint indítványozó és az Alkotmánybíróság szerint is ez a megoldás csökkentette volna a jogszabályokban eddig biztosított védettségi szintet. „Megállapítható annak a kockázata, hogy a hatékony gazdálkodás szempontja elsőlegessé válik a természetvédelmi szempontok rovására. [...] Az a körülmény, hogy bizonyos, korábban fennálló és egyértelműen beazonosítható, jogszabályok által biztosított hatáskörök a szabályozási környezetből hiányoznak és emiatt egyes feladatok ellátatlanul maradnak, a jogszabályi védelmi szint csökkenését eredményezi, még akkor is, ha emiatt a természeti állapot romlásának *csak* a kockázata merül fel.” Láthatóan a *non-derogation* elv kiterjesztő értelmezése, azaz szigorítása történt itt is.

A *fenntarthatatlan fejlődés* tényének felismerése és elismerése, valamint a *klímakatasztrófa* közvetlen veszélye és naponta tapasztalt súlyos tünetei az elv további szigorítását és kiterjesztő értelmezését indokolják. Mert miről is van szó valójában? Ami egyfelől nézve a természet és az élővilág fokozott védelme, ugyanaz másfelől az ember természet és élővilág feletti uralmának a korlátozása. A dolgok, így a természeti javak feletti uralom forrása a *tulajdon és a birtok* jogintézménye, az abszolút és kizárólagos (mindenkivel szemben érvényesülő) jogi uralom ezek első számú *részjogosítványa*. Mint ilyen előfeltétele a további részjogosítványoknak, a *használatnak, a hasznok szedésének, a hasznosításnak és a szabad rendelkezésnek*. A természet feletti emberi uralom korlátozása tehát döntően a tulajdon és a birtok korlátozása. Ezzel próbálkozik az ember több száz, de lehet, hogy több ezer év óta, mindeddig átütő siker nélkül. Ellenben az *uralom kiterjesztése* új területekre és azok természeti javaira, majd pedig a dolgok közvetítésével az emberekre (rabszolgákra, jobbágyokra, hűbéresekre, bérmunkásokra, humán erőforrásokra és fogyasztókra stb.) sokkal sikeresebbnek bizonyult, éppen a jog mint eszköz

segítségével. A tulajdon ma is szent és sérthetetlen, alkotmányos alapjog és emberi jog. De legalább már nem korlátozhatatlan, részben *humanitárius*, *szociális* okokból, részben *természeti* okokból. Utóbbinak az egyik alapvető elve a *non-derogation principle*. Fontos elvek még: az *előrelátás és hatásvizsgálat elve*; a *megelőzés elve*; az *akie a haszon, azé a kár elve*; a *fizessen a szennyező elve*; az *intézményes védelem elve stb.* Persze itt sem több elvre, hanem hatékonyabb védelemre van szükség.

Az elv kiterjesztése

Ahogy az emberi uralom kiterjedt a dolgok, a természeti javak után más emberekre is, ugyanúgy a védelemnek is ki kell terjednie az élő természet egyedei után az *élő társadalomra* és annak az embert éltető, természetes alkotó elemeire, különösen a házasságokra és a családokra, azok tagjaira is. Más szóval a *non-derogation* elvet nem csupán a természet, az élet természeti alapja, az élővilág és közvetve az emberi élet védelmére, de természeti gyökerű alapvető társadalmi értékek, egyes alapvető szabadságok és emberi jogok, alkotmányos alapjogok, iránymutató eszmék és jogi alapelvek védelmére is ki kellene terjeszteni. Azokra a mai jogi értékekre, amelyek mentén az emberek az életüket ősidőktől fogva élik, és a társadalmak életét, a közösségi együttélésüket szervezik. Az újnak mondott és a legújabban hirdetett absztrakt eszmék és ideológiák, szabadságfelfogások és jogértelmezések várható hatásait is generációkra előretekintve kellene mérlegelni, veszélyeiket, értékromboló kártételüket megelőzni, illetve elhárítani. Ezek egyike-másika olyan *művi, emberi (akarati) konstrukció*, amelyről gyakorlati, tapasztalati tudásunk még nincs, viszont a mások feletti uralom legújabb eszközeként használható. Példaként említem a *politikai korrektség* irracionális követelményét, módszereit és gyakorlatát, mások gondolat-,

vélemény- és szólásszabadságának korlátozását és elfojtását, amely tulajdonképpen a *demokratikus diskurzus* és a *kritika elfojtása*. A *pc* a maga merev dogmái mentén uniformizálná a sokpólusú világot, az emberi gondolkodást, egyszínűvé tenné a végtelenül sokszínű emberi személyiséget. Hasonló veszély miatt meg kell állítani a *genderideológia* és az *LMBTQ-mozgalmak* burkoltan erőszakos nyomulását, a kisebbségek látszólag „puha” zsarnokságát a többséggel szemben. A kommunista totális diktatúra évtizedeiből jól ismerjük az ilyen társadalmi jelenségeket. Nem csak az atombomba, a dogmák ereje⁵² is hathat tömegpusztító fegyverként, mély nyomokat, nehezen vagy soha be nem gyógyuló sebeket okozva az emberek tudatában és lelkében. Mint a német emberekében a náciizmus eszméje és gyakorlata, amelynek hatását még ma sem tudják/tudjuk pontosan felmérni, az adekvát gyógymódját megtalálni. A mai agresszív eszmék erőszakgesztusainak mi lesz a következménye ötven, száz vagy kétszáz év múlva? Hasonló kérdés tehető fel a *nyílt társadalom* fondorlatos, csalárd, megtévesztő eszméjével kapcsolatban, amely a zárt kommunista totális diktatúrákkal szemben fogalmazódott meg. A kétpólusú világrend kommunista pólusa azóta összeomlott, az eszme azonban él és virul, most az illegális migránsok tömeges betelepítésével és sikertelen integrációjával kapcsolatban, ami a *népességcsere*, sőt a teljes *civilizációcsere* vagy civilizációs *hanyatlás* veszélyét idézi fel. A Nyugat nagy kérdése az is, helyes-e az egyéni szabadságnak az emberi jogi értékhierarchia csúcsára és az Európai Unió tevékenységének középpontjába helyezése, ha az mára *önző individualizmusba torzult*, bomlasztja a házasságot és a családot, közvetve az egész társadalmat is mint szolidaritási közösségeket.

⁵² LORENZ 1988: 75–81.

Minden szabadság gyakorlásának korlátja mások szabadságának a sérelme, minden jog értelmezésének és gyakorlásának szabadsága is csak mások jogainak határáig terjed. Bármely alapvető szabadsággal és emberi joggal is tilos visszaélni, tilos a jogszerűség látszatát keltve jogtalanságot elkövetni! Egocentrikus, szubjektív jogértelmezést tilos kisebbségi jognak álcázva a többségre kényszeríteni. Tilos az eltérő többségi véleményt elfojtani, képviselőit homofóbnak, rasszistának, szegregálónak bélyegezve megfélemlíteni! Egyre nő az emberi jogi szemfényvesztők, mágusok és *varázslók* száma, a *Mariók* pedig egyre megalázottabbaknak érzik magukat. Thomas Manntól tudjuk, ennek nem lesz jó vége, ez is egyfajta „fasizmus” előszele, akkor is, ha egy *liberálfasizmusé*. (József Attila 1936-ban *Világosítsd föl* című versében *fasiszta kommunizmust* vizionált, amely be is következett!) Az alapvető szabadságokkal és az emberi jogokkal visszaélők a totális diktatúrákban élt nagypapák unokái, a puha diktatúrákhoz szokott apák gyermekei, akik nem tanultak a múltból, ezért hajlamosak elkövetni ugyanazokat a hibákat, bűnöket. Ők a mai globális uzsorakapitalizmus prófétái, valójában a jól megfizetett ügynökei, hivatásos mozgalmárok és permanens forradalmárok. Ők az új, a természettől és a józan észről elszakadt absztrakt ideológiák *drogdílerei*, a legújabb *tömegkábító eszmék* terjesztői. Ilyen eszmék hasonlóan gyors ütemben és sokféle variációban születnek, mint a *partydrogok*. Elegendő, ha a saját fegyvereikkel harcolunk ellenük? Leleplezzük, ellehetetlenítsük, lejárassuk, megalázzuk, lealacsonyítsuk, kiközösítsük, virtuális máglyahalálra ítéljük, karaktergyilkolásszuk őket? Nekünk muszáj náluk különbeknek lenni. Ne engedjük lerombolni (*non-derogation*), védjük meg egyenként alapvető értékeinket, szigorú és következetes érveléssel, lépésről lépésre, múltunk időtálló és maradandó, fenntartható

értékeinek ismeretében, a jövőbe tekintve, különösen a jövő generációkra tekintettel! Ne engedjük leszedetni az állami iskolák osztálytermeinek faláról se a tízparancsolatot, se a keresztet, az áldozatos szeretet szimbólumát! Tapasztalati, biztos tudással harcolhatunk az akarati (akarnok-zsarnoki) értékrevizionistákkal (relativistákkal). Félelem nélkül, bízva a természeti törvények, a velünk született és tőlünk el nem idegeníthető értékek erejében, a józan észben és az emberi normalitásban.

Védendő és már védett értékeink ma még bőven vannak, számításba venni, „leltározni” sem tudjuk gazdagságunkat. Az értékvédelem jogi eszközei és intézményei is egyre bővülnek. A környezetvédelem, a természetvédelem, az élővilág védelme ezen a téren élenjáró és mintaadó. Vannak műemlékeink, van nemzeti kulturális örökségünk, sőt világörökségünk is. Könyvtáraink, múzeumaink, képtáraink tele vannak kincseinkkel. Van zenénk és irodalmunk, művészetünk és tudományunk. Vannak Nobel-díjasaink és más módon „világra szóló magyarok”. Van hitünk és vannak vallásaink, tele erkölcsi értékekkel, az ember helyes útját szegélyező parancsokkal és tilalmakkal. Van történelmünk és történelmi alkotmányunk, Alaptörvényünk, és vannak jó törvényeink, amelyek „értékkeretbe” foglalják életünket. Ismerjük az emberi erényeket, az arany középutat, lehet ember-séges életfilozófiánk. Van miből az emberségünket összerakni, személyiségünket, önmagunkat felépíteni és kiteljesíteni, értékeinket a gyermekeinknek továbbadni. Ezt nevezzük *tradíciónak*, *tradicionális értékeink* átadásának. Azért kell értékeinket minimum megvédeni, de ha lehet, akkor tovább gyarapítani is, hogy legyen mit továbbadni, és azért kellenek gyerekek és jövő generációk, hogy legyen kiknek – életünk folytatóinak – az értékeinket, emberségünket továbbadni.

A család mint természeti érték

A házasság és a család válsága következtében a *nyugati*, a *fejlett*, a *gazdag*, a *keresztény* világban előregszik és fogy a népesség, a társadalmi reprodukció nem biztosított. Ha az európai, fehér emberfajtat a kihalás veszélye fenyegeti, fokozottan védetté kellene nyilvánítani. Mivel a gyermekvállalás természeti alapja és hagyományos társadalmi kerete egy nő és egy férfi (mint *emberpár*, *házaspár* és mint *szülőpár*) házasságkötése és családalapítása, ezt kell védeni és támogatni. Az ember férfi és nő mivolta, *férfisége és nőisége* (amely nem azonos a *férfiasság* és a *nőiesség változékony fogalmaival*) az *apaságban* és az *anyaságban* teljesedik ki. Ezek is az ember *veleszületett és tőle el nem idegeníthető* alapvető jogai, emberségének és méltóságának összetevői. A *non-derogation principle* alapján a férfi és nő házasságának és családjának eddig elért jogszabályi védettségi szintje sem csökkenthető, csak növelhető. Más védett fajokhoz hasonlóan tiltott kellene hogy legyen minden olyan magatartás, mozgalmi tevékenység és cselekedet, amely a házasság és a család *természetes és alapvető* intézményét mint fokozottan védett értéket károsítja, szennyezi, rombolja, sérti, vagy akár csupán veszélyezteti. Az ilyen célzatú ideológiák, mozgalmak és tevékenységek a társadalmi reprodukció nézőpontjából fenntarthatatlanok, a hagyományos házasságot és családot értéknek tekintő egyesek szempontjából személyiség- és méltóságsértők, mert megalázók és lealacsonyítók. A társadalmat és benne a családot atomjaira bontó önző individualizmus eszméi és cselekményei tehát több szempontból is jogsértők, és így megengedhetetlenek. Egyetlen emberi jog sem értelmezhető úgy, hogy az a tradicionális, természetes házasság és család rombolására, megsemmisítésére irányuljon, vagy pláne hogy arra vezessen.

Ha a problémát evolúciós szemlélettel és nagy időtávlatban szemléljük, az nem új keletű, gyökerei a prehisztórikus időkbe

nyúlnak vissza.⁵³ Ezekről az időkről alig tudunk valamit, a régészeti leletekből többféle következtetés is levonható, ám azok igaz vagy hamis voltát sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Ezért gondolataink és állításaink a jogban jól ismert *vélelmek*, azaz valószínűségek, amelyeket az ellenkező bizonyításáig valósnak tekintünk. Vélelmeink megerősítéséhez nem ritkán a későbbi idők tapasztalati tudását vetítjük vissza a múltba, ami szintén hordoz kétségeket. A probléma súlya és folyamatos súlyosbodása mégis gondolkodásra kényszerít, kezeléséhez és megoldásához pedig minden gondolat hozzásegíthet, közelebb vihet. Az új gondolkodási, megközelítési módokat indokolja, hogy egy problémát nem lehet ugyanazzal a gondolkodásmóddal megoldani, mint amelyik magát a problémát előidézte, még ha az a maga idejében egzakt tényeken alapult is. A tudományban gyakran a tudós megérzéseinek, fantáziájának is nagy szerepe van. Látja, amit mindenki más is lát, de közben olyasmire gondol, amire rajta kívül senki más.

Az ember előember és ősember korában – tehát több mint kétmillió évig – *közösségi* lényként, hordaközösségben élt: nőközösségben és férfiközösségben, gyermekközösségben és vagyunkközösségben. Természetes hajlama a *poligámia* volt, amelyhez képest a *monogámia* számított devianciának. A nők szexuális vonzereje (erőfölénye) és a gyermekek leszármazásának az anyához kapcsolása *anyajogú* társadalmat (akkor még csak 150-200 fős hordaközösséget) és azon belül nőuralmat (*matriarchátust*) szült. Az esetleges, ösztönös szexuális kapcsolatok mellett, később azok helyett azonban kialakultak tartósabb szimpátiakapcsolatok, majd erős kölcsönös vonzalmak és állandó párkapcsolatok is. Ezekben kiderülhetett, hogy a közös gyerekekhez képest a *saját* gyermekéről és gyermeke anyjáról másként, odaadóbban, akár saját tartása rovására is gondoskodik a férfi mint férj és apa.

⁵³ HARARI 2020a: 17–30.

Ráadásul az apa – és így mindkét szülő – ismerete megelőzhetővé tette a *vérfertőzést*, azaz a genetikailag károsodott utódok születését. A monogámia eszerint az ember természetes evolúciós fejlődésének eredményeként is kialakulhatott, már a magántulajdon megjelenése és a mezőgazdasági forradalom előtt. Az viszont kétségtelen tény, hogy a letelepedés, a növénytermesztés és állattenyésztés, a magántulajdon és a családi gazdálkodás megszilárdította és kizárólagossá tette a monogám házasság intézményét. A vadászó-gyűjtögető életmódról, azaz a természetben *létezés* egzisztenciális módjáról az ember a *birtoklás* egzisztenciális módjára tért át. A birtoklás lényege az *uralom*, a magántulajdon lényege a teljes és kizárólagos *hatalom*, mindkettő az ember által megmunkált tárgyak, dolgok felett. A birtok és a tulajdon jogosultja pedig a termelő munkát végző férfi lett. Így az uralom és a hatalom átsugárzott a tulajdonos férjtől és apától függő feleségre és gyermekekre (férji hatalom, atyai hatalom), majd más, tulajdon nélküli emberekre (rabszolgákra, hűbéresekre, bérmunkásokra) is. Az átalakulás (paradigmaváltás) legnagyobb vesztesei a nők lettek, a nőuralmat a férfiuralom (*patriarchátus*) váltotta fel. A férfiuralom jelenségén nem változtatott az ipari forradalom és a tőkés magántulajdon, sőt még a szocialista forradalom sem, amely csak uralomváltást hozott, de a tulajdonosi uralom jelenségét nem szüntette meg, sőt, totális diktatúráként gyakorolta. Ugyanakkor az anyákról és a gyermekekről egyre nagyobb részben nem a férfiak és az apák, hanem a munkaadók és a szociális jogállam gondoskodnak. A család mint kétkeresős fogyasztói közösség nem igényli és nem is tűri sem a nőuralmat, sem a férfiuralmat. Eljött az ideje a férfiak és a nők valódi egyenjogúságának, erős vonzalmon alapuló szabad házasságkötésének, egymáshoz való kölcsönös hűségének és egymás önzetlen támogatásának, közös utódok vállalásával harmonikus család alapításának.

A család mint jogi érték

A házasság és a család természeti és társadalmi evolúciós fejlődését folyamatosan követte, leképezte és tükrözte a jog, miközben maga is fejlődött, változott, és változik ma is. Közel kétezer éven át a házasság vonatkozásában az egyházjog dominanciája érvényesült, amely a házasságot szentségnek minősítette, és felbonthatatlannak tekintette. Ezzel valójában a mezőgazdasági forradalom hatásait (negatív hatásait is) *szentesítette*. Ezen a téren paradigmaváltást a *szabadság, egyenlőség, testvériség* eszméit kitermelő polgárosodás, a *polgári házasság* intézményesítése jelentett, amely a házasságot két egyenjogú és mellérendelt szabad ember, egy *férfi* és egy *nő szerződésének* tekintette, amelyet nemcsak megkötni, de felbontani is lehet. A bontást eleinte a *vétkességi elv* uralta, és ez a bontópert a felek háborújává változtatta, annak minden érintett a vesztese volt. Ezt követte a *feldúltsági elv*, amely békésebb az előbbinél, amíg az egyik fél nem tiltakozik a válás ellen. A leg egyszerűbb, leggyorsabb és legolcsóbb módja a bontásnak a *felek megegyezése*, a kötés kori *két igen* helyett most *két nem* a házasságra. Ha ilyen esetben lényegében a felek bontják fel a saját házasságukat, nincs szükség bíróságra sem, elegendő az anyakönyvvezető (több országban). Ha viszont a szent és felbonthatatlan házasság köteléke így fellazult, miért is kell azt egyáltalán megkötni? Hiszen csak egy papír! El is kezdett emelkedni a házasságkötés nélküli, *alternatív* együttélési, párkapcsolati formák, az élettársi viszonyok száma és aránya. Különös módon azonban az ezekben élők elkezdtek követelni maguknak a házastársak jogait, az azokkal együtt járó házastársi kötelezettségek nélkül. A jog – nyilvánvalóan politikai okokból, de családszociológiai és demográfiai tényekre is figyelemmel – folyamatosan engedett az egyre erősebb társadalmi elvárásnak, aminek végeredményeképpen a férfi-nő

élettársi viszony, lényeges tartalmi elemeit tekintve, a házasság rangjára emelkedett. Ugyanígy teret nyert a *szociológiai család* fogalma is, amiben nagy szerepet játszott a házasságon kívül született gyermekek hátrányos megkülönböztetésének tilalma. A házasság és az arra épülő család tudatos és akaratlagos elutasítása, helyette egy lazább forma választása mint jogi tény alig nyert értékelést. Az élettársi viszony a házassággal és a családdal lényegében „egy homogén csoportba” került, holott a nem egyenlők egyenlőként kezelése is lehet diszkriminatív. A másik oldalról szemlélve ugyanis mindez a hagyományos házasság és család mint alapvető társadalmi és jogi értékek további fokozatos erózióját okozta. A jogi nagyvonalúság ráadásul sem a házasság és a család válságát, sem a társadalmi reprodukció hiányát nem oldotta meg, sőt – nem kívánt mellékhatásként – inkább tovább növelte azokat. A problémát fokozta, hogy újabb és újabb párkapcsolati és együttélési formák jelezték igényüket a házassági és családi jogállásra, különösen az azonos nemű párok esetében. És végül mindezekhez járul legújabbban a globális népvándorlás beindulása, az illegális migránsok befogadásának kérdése, a felszínen mint a hiányzó munkaerő pótlása, mélyebben a fogyó népesség (a társadalmi reprodukció hiányának) pótlása, még mélyebben és hosszabb távon azonban mint *népességcsere*, sőt *civilizációcsere* problémája. Vajon mindez a házasság és a család *evolúciós* fejlődésének legújabb állomása, vagy egy olyan mély *krízis*, amelynek az orvoslása nem tűr további halasztást? A jogi szabályozás terén elérkeztünk az *eddig, és ne tovább* piros vonalához, amelyet tilos átlépni. A házasság és a család jogi védelmét mostantól csak növelni és erősíteni lehet. A családvédelem egyúttal társadalomvédelem, kulturális identitásvédelem és civilizációvédelem is.

Az élet és a család természeti alapja

Mint a bevezetőben láttuk, a magyar Alkotmánybíróság szerint az egészséges (biológiai, természeti) környezethez való jog intézményes védelme lényege szerint az élet természeti alapjainak védelmét jelenti. Az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 16. cikk (3) bekezdése szerint: „A család a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme és joga van a társadalom, valamint az állam védelméhez.” Ahogyan az élet természeti alapja az egészséges környezet, a társadalom természeti alapja az egészséges (harmonikus) család. Ha ezt a két emberi jogot, az egészséges környezethez való jogot és a családhoz való jogot, valamint ezek védelmét, a környezetvédelmet és a családvédelmet összekapcsoljuk, csaknem teljes tartalmi átfedésben vannak egymással, lényegi egyezést mutatnak. A természetes család része az élet természeti alapjának, a család intézményes védelme az élet természeti alapjának védelme is. Ahogyan az egyes ember mint élőlény része az élő (biológiai, természeti) világnak, ugyanúgy a család és a családok által alkotott társadalom emberi közössége is része annak. Ha az ember, a család vagy a társadalom elszakad az élet természeti alapjaitól, netán szembefordul azzal, és pusztítja, önmagát sodorja pusztulásba. Gyökerek nélkül nincs élet a földön. A föld táplálja az embert, és elég gazdag ahhoz, hogy kielégítse minden ember elemi létfenntartási szükségletét, de nem elég gazdag ahhoz, hogy kielégítse minden ember mohóságát, gazdagodási és uralomvágyát. A létfenntartás és a fajfenntartás természetes szükségletek, ezzel szemben a gazdagság, a bőség és az élvezetek hajszolása társadalmi-gazdasági konstrukció, kulturális és racionális, tehát akarati kérdés. A mértékletesség (*temperantia*) erényének nagy kérdése. Elemi szükségletek kielégítése vagy mérsékelt jólét és szociális biztonság, illetőleg mértéktelen gazdagság és fenntarthatatlan pazarlás: melyiket választja az ember?

A környezetnek, az élet természeti alapjának és a társadalom természetes és alapvető alkotóelemének, a családnak a kímélete és védelme vagy a szennyezése, károsítása, pusztítása és vele az élet pusztulása? Ezek is a *béke vagy háború, építés vagy rombolás, élet vagy halál* nagy kérdései. Alkalmas már az ember a felelős választásra? A *ráció*, az okosság, a tudás (*prudentia*) alapján ezek nem is lehetnének kérdések. Akkor miért választja mégis az ember a rosszat? Mert ilyen a természete – tartja a mondás. De hát milyen is az ember természete?

Az ember természete

Egy evolúcióbiológus és egy történész szerzőpáros (Kai Michel és Carel van Schaik) sikerkönyve szerint *az embernek három természete van*. „Az első természet a velünk született érzéseinket, reakcióinkat és preferenciáinkat öleli fel. Ezek több százezer év alatt alakultak ki, és bizonyították hatékonyságukat [...] Olyan hajlamok tartoznak ehhez az első természethez, mint a szülők és gyermekeik közötti szeretet, az igazságérzet, [...] a vérfertőzéssel és a gyermekgyilkossággal szembeni iszony, a másokkal szembeni kötelességérzet az ajándék vagy segítség elfogadása után, a féltékenység, az undor, és nem utolsósorban a vallási tudatunk.”⁵⁴ A második természetünk a „kulturális természetünk”, amely sokféle lehet, és változhat is, idetartoznak az erkölcsök, a szokások és a vallások, az illendőség, az udvariasság és a jó modor stb. A harmadik természetet racionális természetnek nevezzük: a józan ész szabályai, bevett gyakorlatok, társadalmi intézmények.⁵⁵ Ez a három természet olykor-olykor ellentmond egymásnak, de ugyanakkor kölcsönhatásban működik. Szerintem

⁵⁴ MICHEL–SCHAİK 2019.

⁵⁵ MICHEL–SCHAİK 2019: 28–29.

van még néhány természete az embernek, és sok függ attól, mikor melyik kerekedik felül.

Azt írják például Kopp Mária és Skrabski Árpád: „A szexualitás képes az embert a transzcendens világba emelni, de állattá is tenni.”⁵⁶ *Állatiasság vagy emberiség*, melyik az ember igazi vagy az erősebb, meghatározóbb természete? Ez a legősibb dilemma az emberré válás, az egyre emberségesebb emberré válás ma is tartó és soha véget nem érő folyamatában, ahol a legnagyobb veszély, amely az embert fenyegeti, az *el-/visszaállatiasodás*. Ki tudja biztosan, vajon *a biológiai nemek és a szexualitás forradalma nem ellenforradalom-e?* Az ember szexuális felszabadítása nem az *ösztönök és függőségek új fajtájú rabsága-e?* Voltak oly korok itt e földön, mikor az ember „míg balhitekben hitt s tájékozott téveteg, befönték életét vad kényszerképzetek” (Radnóti Miklós: *Töredék*, 1944). Félő, hogy vannak, és még lesznek is ily korok, ki tudja, mikor, és meddig tartanak, és hogy hogyan akadályozhatjuk meg, ha megakadályozható egyáltalán?

Az ember az Édenkertben (a természetben, azzal harmóniában) boldogan élhetett volna, de szakított a tudás fájáról, és áttért a termelő-gazdálkodó életmódra, hogy magáról és a családjáról a saját munkájával (arca veritékével) gondoskodjon. A *létezés* egzisztenciális módjáról áttért a *birtoklás* egzisztenciális módjára, és ezzel rászabadította az *uralom* jelenségét a világra, a természetre és a társadalomra egyaránt. Nem lett könnyebb az élete, viszont rengeteg versengést és lázadást, harcot és háborút gerjesztett maga körül, ami mérhetetlen pusztítással járt. Ez így mára fenntarthatatlanná vált, kérdés, van-e, és merre van a kiút? Létezés vagy birtoklás, melyik természete uralja az embert?

A vadászó-gyűjtögető ősközösségi társadalom legfőbb törvénye az volt, hogy „az élelmet meg kell osztani”. Az ősközösségi

⁵⁶ KOPP-SKRABSKI 2020: 158.

társadalom – nem önző célokkal, de nem is teljesen önzetlenül – egymást kölcsönösen támogató, *szolidáris* közösség volt. A neolitikus forradalom ezt alakította át öngondoskodó, önellátó, magántulajdoni alapokon magángazdálkodást folytató, a tulajdonos javaiból mindenkit *kirekesztő* közösséggé. *Közös vagy saját*, szolidáris vagy kirekesztő, illetve a kettő milyen arányú keveréke az optimális, melyik inkább az ember természete? Máig ez a legsúlyosabb kérdés politikában, közgazdaságban, jogban egyaránt. A társadalmi szolidaritás a keresztény Európában ma már intézményesítve, hatalmas újraelosztó rendszerekben működik (népoktatás, közegészségügyi ellátás, nyugdíjrendszer, a szociális biztonság és az esélyegyenlőség intézményei). Ez oly vonzó a globális népvándorlók számára. A kiterjedt szolidaritás a keresztények nyelvén: *a felebaráti szeretet*, Európa legnagyobb civilizációs értéke.⁵⁷

Az előbbi dilemma folytatása a materiális javakon túl, hogy *önzetlen*, viszonzás nélkül is adakozó, segítő, szeretettel szolgáló lény-e az ember (amilyenre a kereszténység törekszik formálni), vagy gátlástalanul *önző*, individualista, egymástól elidegenedő lény. *Altruista vagy egoista*, a pszichológia nyelvén *szociocentrikus* vagy *egocentrikus* az ember lelkülete, természete?⁵⁸ Az előbbi az együttműködés, az összefogás, a közös erőfeszítés, végeredményben a túlélés garanciája, az utóbbi a rivalizálás, a konfliktusok, a harcok és háborúságok, a pusztulás okozója. *Homo homini lupus est* és *bellum omnium contra omnes*, vagy kölcsönös együttműködés és *áldozatos szeretet*? Eredendően jó vagy rossz az ember? Hinnünk kell, hogy jobbak vagyunk, mint eddig hittük, de főleg, hogy jobbak lehetünk, mint eddig voltunk.⁵⁹

⁵⁷ ZLINSZKY 2007: 20.

⁵⁸ KOVÁCS 2007: 80.

⁵⁹ BREGMAN 2020: 331–334.

Már említettük a nő-, férfi-, gyermek- és vagyonszövetségben élő ember eredeti *poligám* természetét, amely az evolúciós fejlődés eredményeként *monogám* természetű fejlődött. Később már a *bigámia* is bűncselekmény lett. Sok házasságban élő embernek van azonban egyidejűleg házasságon kívüli szexuális kapcsolata is, és sokan kötnek több házasságot is, egymást követően. Mi ez, ha nem az ember kétféle természetének keveredése, részleges átfedése. Pedig a „tisztá” monogámiához olyan értékek társulnak, mint a *hűség*, a *bizalom*, *egymás kölcsönös támogatása*, a jogegyenlőség és a terhek megosztása (a fele-fele elve). Ezeket kár veszélyeztetni. A nyugati világban a hagyományos házasság válságát nem visszafejlesztéssel kell orvosolni.

Az emberi természetek közül a jó, a jobb választása *erőt és önuralmat*, erősséget és mértékletességet (*fortitudo és temperantia*), erényeket és hitet követel. Az ember figyelmét, akaratát, vágyait és cselekedeteit a jó irányába kell terelni, áttéríteni és transzformálni, és akkor csodákra lesz képes. Ebben kell hogy segítse a hit, az erkölcs, a jog, a mindezekben felhalmozott értékek rendszere, amelyek eddig elért szintje nem csökkenthető, csak növelhető. A *non-derogation principle* ebben az értelemben az értékörzés, értékmentés, értékvédelem és értékgyarapítás legáltalánosabb és legértékesebb alapelve. Az ember természete csak az *emberség és emberiség* eddigi fő irányában fejleszthető tovább.

Az emberség értéke

Ahogy Arany János írta *Domokos napra*: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindég, minden körülményben.” Az embernek lenni előfeltételezi az emberré válást, majd pedig az embernek megmaradást a próbatételek során. A házasság és a családi élet, különösen a gyermek vállalása és nevelése az emberré válás színtere és emberségünk apróbb-nagyobb

próbatételeinek sorozata. A házasság és a család válságán töprengve eljutottam addig a gondolatig, hogy az alapvető probléma nem ebben a két *természetes és társadalmi* intézményben, hanem a házasodni és családot alapítani (gyermeket vállalni) nem akaró emberben van. És akkor mi az alapvető probléma ezzel az emberrel? Ha a házasság és a család intézménye alapvető emberi (személyes) és társadalmi értékek, az egyéni és a társadalmi értékhierarchia csúcsán állnak, az ember mégis elfordul ezektől (mert ezeknél kisebb értékek, sőt értéktelenségek elcsábítják, és az ember mindennek ellen tud állni, csak a csábító kísértésnek nem), akkor az ember válsága valójában *értékválság*. Nem az alapvető értékek válsága (!), hanem az emberi *értékválasztás válsága*. Tömegek választják a bőség, a vásárlás és fogyasztás, az utazás, a szórakozás, az élvezetek bármekkora áron való hajszolásának és habzsolásának széles útját, és csak kevesek az erények – az erősség, a bátorság, okosság és mértékletesség – és a mások iránti áldozatos szeretet és felelősség keskeny ösvényét. A testi örömek útja még mindig csábítóbb és könnyebb, mint a lélek és a szellem útja, mint az emberség útja. Sokan sodródnak a tömeggel az önző individualizmus útján, a felebaráti szeretet, az ősök tisztelete, az Isten és az ember (a másik ember és az önmaguk embersége) tisztelete helyett. Nem más ez, mint *elszakadás*, elszakadás a természeti és az isteni törvényektől, az erkölcsi jótól, és elszakadás az emberi, eddig jól bevált és bizonyított emberi törvényektől, az emberi civilizáció alapvető értékeitől.

Az elszakadás a legnehezebb periódusa az ember életének: az ember felnőtté válása, leválása a szüleiéről, a saját útjának keresése és megtalálása, személyisége önmegvalósítása, a saját életének az élése. Ez jó, ha ez az élet több (tartalmasabb, értékesebb) és jobb (szabadabb, boldogabb) mint a szülei, elődei élete volt. De mi van akkor, ha ez az új út, saját értékrend mentén élt saját élet

tévút, zsákutca, ha üres és értéktelen, ha tele van függőséggel és rabsággal, szorongással és boldogtalansággal? Van-e az elszakadó embernek ereje saját tévedésének a belátására, a megállásra és a visszafordulásra, van-e még füle az intő szó meghallására, tékozló fiúként a megtérésre, a visszafogadó szeretet elfogadására és meghálálására (akkor is, ha az atyai szeretet önzetlen és nem vár hálát cserébe)? A házasság és a család *szeretetközösség*, az emberség és a szeretet elemi iskolája, ahol az *apai szeretet* szigora és az *anyai szeretet* szelídsége jól kiegészítik és kiegyensúlyozzák egymást,⁶⁰ a *szülői szeretet* a *gyermeki szeretet* és ragaszkodás viszonozza. A házasság és a család választása *értékválasztás*, a szeretet és a közösség választása, az egyéni önzés feladása. Vagy tovább sodorja az embert a saját büszkesége, még inkább a gyengesége a „tömegek tébolyának” útján⁶¹ a pusztulás mocsarába? Az elszakadás valójában csak az ősök hibáitól elszakadás, a hibák kijavítása kellene hogy legyen, ami nem más, mint az elszakadó generáció jobbulása. Ez az emberré válás evolúciós útja, az ember fejlődése, és ez a keresztény hit és az európai civilizáció fejlődési útja is. Az élő természet útja, hitünk szerint: az Isten útja, amely egy közös célhoz kell hogy vezessen: az emberséges emberré váláshoz, a görög filozófia szerint az *erényes emberré* váláshoz, a kereszténység szerint a *jó emberré* váláshoz, az emberi jogok lényege szerint az *emberiességhez*, az ember *saját és mások méltóságának* (ember mivoltának, emberségének) feltétlen tiszteletéhez. Nincs más járható út, erről nem lehet, nem szabad letérni, ettől nem lehet elszakadni, ezen *tovább* kell haladni, másként hangsúlyozva *ezen kell és lehet* tovább haladni. Csak ezt lehet haladásnak nevezni.

⁶⁰ FROMM 1993: 57–63.

⁶¹ MURRAY 2020: 7–19.

A szeretet civilizációs értéke

Az áldozatos (krisztusi) szeretetnek, az önzetlen segítségnyújtásnak és egymás kölcsönös támogatásának, a szolidaritásnak is az elsődleges mikroközössége, iskolája és gyakorló terepe *a házasság és a család: szeresd házastársadat* (légy hű hozzá és támogasd), *szeresd* (gondozd és neveld) gyermekedet, *szeresd* (tiszteld) apádat és anyádat! A természet törvénye (rendje) szerint egy nő és egy férfi alkot egy emberpárt, ez az emberpár egyúttal házaspár és szülőpár is. Ők alkotnak gyermekeikkel együtt egy családot, szüleikkel (nagyszüleikkel) több generációs nagycsaládot. A család mint elsődleges és alapvető érték alkotja a *familizmus* lényegét. A nagycsaládok alkotnak nemzetséget, a nemzetségek alkotnak *nemzetet*. A nemzet ma már nem kirekesztő és hódító, nem uralkodó, hanem kulturális, közös történelmen és értékeken alapuló *szolidaritási közösség*, a felebaráti szeretet társadalmi közössége. Ez a *nacionalizmust felváltó kulturizmus* lényege. A közös történeti gyökerű és hasonló értékrendű kulturális nemzetek (*kultúrnemzetek*) közössége alkot egy-egy civilizációs közösséget. Az *európai civilizációs közösség* (a keresztények szerint *a szeretet civilizációja*) a világ más nagy civilizációs közösségeivel együtt alkotja az *emberi civilizáció* globális közösségét, az egész emberiség *nagy családját*. Ez az egymásra épülés, közös építkezés csak közös nevezők, azonos alapvető értékek kölcsönös elismerése és tiszteletben tartása, tényleges érvényesítése mentén lehetséges. Az univerzális érvényű emberi jogi dokumentumokban és a nagy világvallások mindegyikében is ott vannak ezek a *közös nevezők*, csak ki kell olvasni, *ki kell értelmezni* belőlük, össze kell hangolni, *összeértelmezni* őket: az élet feltétlen tisztelete; önzés helyett együttműködés; háborúk helyett béke (háborúság helyett békesség); emberiség és segítségnyújtás; szabadság és felelősség. És ebben a sorban – ami még hosszan folytatható – ott van ma

már az *élet természeti alapjainak védelme* és a *non-derogation alapvető elve is!* Ezeknek a közös értékeknek az elfogadása és érvényesítése globalizálódó világunk fenntarthatóságának és fennmaradásának a kulcsa és lényegi feltétele. Nem lesz könnyű, mivel eddig más értékek és fogalmak uralták a világot, az emberek gondolkodását és cselekedeteit: harc és győzelem; hódítás és uralom; érdek és haszon; gazdagság és irigység; önző egocentrizmus; mohóság és hedonizmus stb. Ezt mind fel kell adni és el kell hagyni, nincs más választásunk. A jó értékeket meg kell védeni, növelni és erősíteni kell, a hamis értékeket le kell leplezni és mellőzni kell! Vagy a jó győz, vagy a rossz. Vagy életben maradunk, vagy kipusztulunk. Életben maradásunknak és emberségünk megőrzésének (e kettőnek így, együtt) elemi feltétele az emberi élet természeti alapjainak megvédése, a klímakatasztrófa elhárítása. Ez kikényszeríti, hogy átalakítsuk eddigi értékszemléletünket, egész értékrendszerünket, hogy felértékeljük és újraértelmezzük alapvető értékeinket. Azokat az értékeinket, amelyek a *társadalmi élet* fennmaradásához és fenntarthatóságához, az emberi civilizáció és az *emberiesség* megőrzéséhez nélkülözhetetlenek, fokozott védelem alá kell helyezni. Ebben segíthet mind a természeti, mind a társadalmi környezet tekintetében a *non-derogation principle* korszakos követelménye.

Az élet értékkerete

Képtárban járva látjuk, hogy az értékes képek hozzájuk méltó, értékes keretben vannak. Néha az az érzésünk, hogy a keret értékesebb, mint a benne lévő kép. Más hasonlattal élve: az államháztartásban éppúgy, mint a magánháztartásokban a kiadások legfőbb *korlátja a pénzügyi keret*. Fogyasztásfüggő világunkban ez a *mérték mint érték* is relativizálódik. Mind a jóléti jogállam, mind a magánháztartások tömege hajlamos a *túlköltekezésre*.

Vagyis többet költenek a bevételüknél (jövedelmüknél), megtakarításuk, tartalékuk nincs, sőt! Mivel hitelből (is) költenek, adósságot halmoznak fel, azt hagyják örökségül utódaikra, azok jövőjét terhelve. És ez a probléma több generáción át halmozódik, pénzügyi, gazdasági, szociális és környezeti katasztrófával, összeomlással fenyegetve.

Ahogyan a jó háziasszonyoknak, a jó pénzügyminisztereknek és kormányoknak a háztartásvezetés kereteit és korlátait ismernie és tisztelnie kell, ugyanúgy minden embernek ismernie és tisztelnie kellene a jó *életvezetés* elemi szabályait, törvényeit és korlátait, alapvető értékeit, mindezt együtt: *az élet értékkeretét*. Mi az a gondolat, mi az a szó, akarat és cselekedet, amit személyes adottságai, készsége és képessége, képzettsége és tisztessége alapján, a „fogadó oldalra” is tekintettel megengedhet magának. Úgy, hogy ne törje át (szét) az értékek keretét, és ne is merítse ki teljesen a saját lehetőségeit, hagyjon esélyt későbbi, más lehetőségeknek is. Ahogyan az ember nem lépheti át a saját árnyékát, úgy az élet értékkeretét se próbálja átlépni. Az értékek keretei és korlátai származhatnak hitből, erkölcsből, a józan eszből, a becsületből, az igazságosságból, a tisztességből, a jó szokásokból, a hagyományokból, a közös hiedelmekből, a tudományból, sőt a jó törvényekből, az értékhordozó jogból is. Az értékek együttesen alkotják az ember életét és a társadalmi együttélést is *rendezőelvek rendszerét*, együttesen az *emberi civilizáció* eddig elért szintjét és színvonalát. Egyénenként *az emberség*, az egész emberiség vonatkozásában *az emberiség* eddig kiküzdött, megszenvedett *minőségét*, amelyből nem volna szabad semmit feladni, amelyhez képest nem volna szabad visszalépni, visszafejlődni, visszaesni. *Non-derogation principle!*

A jog és annak rendszere a maga egészében is csupán egy része a társadalmi rendezőelvek rendszerének, de a hozzá kapcsolható közhatalmi kényszer folytán különös és fontos szerepe van.

A történelem tanúsága szerint a közhatalommal és a joggal súlyosan, olykor brutálisan is vissza lehet élni. Ezért nem mindegy, milyen értéktartalmú jogról és milyen értékek mentén gyakorolt közhatalomról beszélünk. Nem mindegy a közjog és a magánjog, a tiltó és parancsoló vagy ajánló és megengedő jog aránya sem. Én a magánjogot azért szeretem jobban, mert tele van a feleknek eltérést engedő *diszpozitív* szabályokkal és tág, nyitott *keretnormákkal*, generálklauzulákkal. De a magánjogi szabadság, a *privát autonómia* sem korlátlan, azt is keretbe foglalják a jogon kívüli, a jog fölött álló alapvető *elvei, iránymutató eszméi*, értékelő és értelmezési szempontjai, mint az *ésszerűség, az igazságosság és a tisztesség* (a magánjogban: a *jó erkölcs*). Valójában ezek *uralják a jogot, a jog uralma* pedig védelmezi az embert más emberek uralmával, azaz az értékeket semmibe vevő önkényével, zsarnokságával szemben. És ez nem csupán a magánjog, hanem a *jog*, a közjog és az emberi jogok alapvető funkciója is.

Ha pedig azt a kérdést is feltesszük, van-e kerete a legalapvetőbb értékeknek, a válasz igenlő, és ez is több elemből áll. Ilyenek a természeti törvények, amelyeket az ember nem írhat át, és nem helyezhet hatályon kívül. Ilyenek az isteni törvények is, az emberek hitének, a nagy világvallásoknak a letisztult, alapvetően erkölcsi értékei. És ilyenek a megtapasztalt, kipróbált tudományos igazságok is, az emberi elme nagy felfedezései. Utóbbi az előző kettőt is magába foglalja. Ahogyan Einsteintől szokás idézni: „A tudomány vallás nélkül sánta; a vallás tudomány nélkül pedig vak.” A természet felismert törvényeit, a hit és a tudomány értékeit is szokás együtt *kultúrának* vagy emberi civilizációnak nevezni. Szladits Károly az *emberiség kultúreszményeiről* beszélt. Ezen legáltalánosabb *kereteket és korlátokat* is tilos rongálni, széttörni, kitörni belőle ésszerűtlen, kártékony és felelőtlen! A szabadságot és a biztonságot, az emberi boldogságot ezeken belül kell megtalálni és megélni. Azért is, hogy *elkerüljük az értékek*

zsarnokságát, ami persze megint csak nem volna más, mint az értékeket értelmező és érvényesítő *emberek zsarnoksága*, az értékek visszájára, más emberek ellen fordítása. Az értékek kerete és tartalma az emberért van, nem az ember ellen. Az értékek korlátja védi az embert a szakadékba zuhanástól.

Minden ember egyik leghőbb vágya, hogy boldog legyen. A „boldogságkutatás” az embertudományok körében mégis csak éppenhogy elkezdődött. „A tudósok mindössze néhány éve kezdték el a boldogság történetét kutatni, és még mindig a kiinduló hipotéziseket alakítjuk ki, és a megfelelő kutatási módszereket keressük.” „Úgy vélem, ez a legnagyobb fehér folt történelmünk megértésében. El kellene kezdeni kitölteni.”⁶² Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád ezen fáradoztak. „A valódi boldogság – az arisztotelészi meghatározás szerint – nemcsak hangulat, nem is állapot, hanem állandó törekvés. Az embert az állatvilágtól a közös értékek, az erények különböztetik meg, és ezek tesznek boldoggá minket, mint a bölcsesség és tudás, a bátorság, a szeretet és az emberségesség, az igazságosság, a mértékletesség, valamint a spiritualitás és a transzcendencia élmény. Az élet céljának és értelmének keresése valójában a boldogság lényegét jelenti. Amennyiben ezt tartjuk a legfontosabbnak, úgy ha mindenünket elveszítjük is (anyagi javakat, egészséget), akkor is élhetünk teljes, harmonikus, »egészséges« életet.”⁶³ Az *értékek értéke, a boldogság* eszerint felbecsülhetetlen. A felbecsülhetetlen értékeket tilos a leginkább derogni!

Összefoglalva gondolataimat: mire tanít és mire használható a *non-derogation principle*? Az emberi élet *természeti alapjainak* – az élő természet emberi élethez nélkülözhetetlen alkotó elemeinek – a védelme nem csökkenthető, ellenben növelhető,

⁶² HARARI 2020a: 352.

⁶³ KOPP–SKRABSKI 2020: 12.

sőt növelendő. Ugyanígy: vannak az ember társadalmi életének is *természetes és alapvető* alkotóelemei, más szóval *alapvető értékei, rendezőelvei*, amelyeknek a védelme, védettségi szintje sem csökkenthető, ellenben növelhető, sőt növelendő. Tilos ezeket rombolni, erodálni, relativizálni, *derogálni*! A természeti erőforrásokhoz hasonlóan ezek olyan *társadalmi erőforrások*, amelyek segítik az egyes embert az emberség, az emberre válás, az egyre jobb emberre válás útján, az emberiséget pedig az emberieség felé vezető úton. A „háború tilalmát” mint a konfliktuskezelés útját és módját ezekre is ki kell terjeszteni; ehelyett békés vitarendezésre van szükség! *Erőszakgesztusok helyett szeretetgesztusokra*, ahogyan Bibó István is ajánlotta,⁶⁴ és ahogyan egy keresztény gyökerű civilizációhoz, Európához illik.

3. *Pacta sunt servanda*

„A megegyezés kötelez”, avagy *a szerződést teljesíteni kell*, egy általános *jogelv* (jogi alapelv, *absztrakt jogelv*), amely nemcsak a szerződési jogban, tágabban a kötelmi jogban, még tágabban a magánjogban, de a közjogban, sőt a nemzetközi jogban is érvényesülő alapvető elv. Az alkufolyamatban, kölcsönös engedmények árán létrejött *megállapodást* a két (vagy több) részt vevő félnek egyaránt teljesítenie kell. Az európai civilizáció és a jog fejlődése csak a 18–19. századi magánjogi kodifikációk során jutott el addig, hogy „*a hibátlan kötésnek*”, a szerződésnek a felek között *törvényereje van*. Ez összefügg két további jogelv születésével. Az egyik a felek *egyenjóságának és mellérendeltségének elve*: a születési előjogok, többletjogok és kiváltságok *vertikális* (alá-fölé rendeltségi) feudális rendszerét a *felvilágosult és polgárosodott* Európában a törvény előtti

⁶⁴ BIBÓ 1986b: 44–45.

egyenlőség, az egyenjogúság és mellérendeltség elve és horizontális rendszere váltotta fel. A másik a *diszpozitivitás elve*: a szerződő felek eltérhetnek a törvénytől, bárkivel, bármilyen típusú, sőt vegyes és atipikus szerződést is köthetnek, annak tartalmát is szabadon határozhatják meg, de közöttük a félretett törvény helyett a saját szerződésük lesz „a törvény”! A felek szerződési szabadságát, a *privát autonómiát* tehát a törvényi erő garantálja, és egyben keretezi, korlátozza és ellensúlyozza is. A francia *Code Civil* után – mivel az *kanonizálta* az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatából a felvilágosodás nagy eszméit – a magánjog alapvető elvei az emberi jogi gondolkodás, az európai civilizáció *fokmérői* lettek.

A *pacta sunt servanda* elve azonban *erkölcsi parancsként*, már a jog előtt, a jogon kívül is létezett. A közfelfogást tükrözte és közösségi elvárást fogalmazott meg „az ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó” erkölcsi normája. Ezt erősítette meg „az adott szó szent” vallási felszólítása is. „A ti beszédekben az igen legyen igen, a nem nem” (Mt 5,37). „Ne nézze ki-kí a maga hasznát, hanem mindenki a másikat is” (Fil 2,4). A *Ne lopj!*, *Ne hazudj!* parancsolatai azt is jelentik, ne csapj be senkit, ne károsíts meg senkit, ne ígérj olyasmit, amit nem fogsz teljesíteni. Ha a szavadat adtad valakinek, minden tőled telhetőt el kell követned, hogy teljesítsd is azt. Ezek levezethetők a *tökéletesedjetek és szentelődjetek meg, legyetek jó emberek* legmagasabb szintű vallási (bibliai) előírásokból is. Vagyis a jog nem csupán önmagából merített, az értékek tára a jognál sokkal gazdagabb volt.

A megegyezés: egyezsége jutás egy alku végén. Az egyezés („*egyezőség*”): a kettősség, a kétfelé húzás, a két ellentétes érdek feladása, meghaladása egy magasabb rendű, fontosabb, hosszabb távra szóló közös cél elérése érdekében; az egymással ütköző, konfliktust gerjesztő érdekek helyébe egy közös érdek találása, kitűzése, érvényesítése. A „mindkét fél mondja a maga

igazát”, erőlteti a másakra a maga érdekét, a „meddő vita” helyett konstruktív kibontakozás, a másik fél érdekének az előmozdítása: új cél és eszköz, új magatartási irány és módszer. Versengés, érdekharc és háborúskodás helyett együttműködés, összefogás, összehangolódás; rombolás helyett építkezés, károkozás helyett életesély és értékmentés. Az ügyvédek és a bírák talán a szomszédjogi pereket utálják a legjobban: kerítésviták, telekhatárviták, szántóföldi mezsgyeviták, „tyúkperek”, tipikusan elfajuló, verbális erőszakból tettelegességre váltó, néha öléssel végződő viták, amelyeknek a végén feltett kérdés: megérte? A kérdést nem a végén, rögtön az elején kell feltenni. Egy üveg jó borral a szomszédhoz átmenni, asztalhoz ülni, kölcsönösen engedményt tenni, egyezsége jutni, megegyezni. Mire a bor elfogy, szent legyen a béke. Ezt a receptet a háborúzó feleknek is ajánlani lehet, a háborúk oka is gyakran terület- és határvita.

„A politika a kompromisszumok művészete” – lehet, hogy Lenin találta ki, de a kommunisták alig alkalmazták. Az államok közötti békéhez ugyanúgy alku, egyezés, megegyezés (paktum) szükséges, mint a szomszédok között. Itt is használható a felebaráti szeretet, a kompromisszumkészség tekinthető szeretetgesztusnak, amelyet az erőszakgesztusok helyett alkalmaznak, *testvéri szellemben*, ahogyan azt az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 1. cikke a háborúk helyett „univerzális” érvénnyel elvárja. A végtelenített *vesztes-vesztes* játszma helyett a *nyertes-nyertes* „emberi” játék választása. Életek és értékek mentése, sőt gyarapítása mindkét oldalon. Még a politikai, ideológiai és más *hitviták* is terület- és határviták, azokat sem lehet erőszakkal, háborúval megoldani, csakis egyeztetéssel és megegyezéssel. Az eszmék, nézetek, vélemények mögött is eltérő érdekek, személyes vagy materiális, hatalmi, uralmi vagy egzisztenciális érdekek húzódnak meg. Ambíciók, víziók, hitek, hiedelmek: ezek ütközése is gyűlölethez, harchoz, háborúhoz,

gyilkoláshoz vezet. A dogmákba merevedett nézetek vitája is meddő birtokvita. Enyém-tied vita, feloldása a *miénkben* való megegyezés. Közös értékeket csak közösen, együttműködve lehet megvédeni. Ahogyan például a „határokon átnyúló” környezeti-természeti értékeket: a tiszta vizet, a tiszta levegőt, a termőtalajt, az emberi élet természeti alapjait, nélkülözhetetlen létfeltételeit. Vannak „határokon átnyúló” eszmei, civilizációs, emberiességi, kulturális, tudományos, művészeti értékeink is. Vannak alapvető szabadságaink és emberi jogaink is, azokat sem szabad beszennyezni, megmérgezni, az emberség és az emberiesség ellen (a visszájára) fordítani. Mi az alapvető érték, és mi annak a megmérgezése, azt is meg kell vitatni, és meg kell benne egyezni. Nem csak a tulajdon, ez is kötelez, és társadalmi (egyetemes emberi) felelősséggel jár.

A *Rerum Novarum* enciklika szerint Isten a földet nem keveseknek, hanem az egész emberiségnek teremtette, sőt, az egész élővilágnak, magának az *életnek*, és ezért az embert tette felelőssé. De a kinek-kinek mit és mennyit határvonalait nem jelölte ki, azokat az emberre, az emberi-társadalmi intézményekre bízta: a szomszédokra, a nemzetállamokra, az Európai Unióra, az ENSZ-re. A keresztény Európára, hogy jó példával járjon elől, hogy békét teremtsen, hogy ne gyarmatosítsa, hanem civilizálja a világot. A világ „evangelizálása” is az áldozatos szeretetre, a megegyezésre, a kölcsönösen előnyös megoldásokra, a nyertes-nyertes játszmákra, az áldozatos szeretet *lefegyverző erejére* hívja fel a figyelmet. Nem könnyű, sőt nagyon nehéz feladat ez: szeretni az ellenséget is, kenyérrel visszadobni, odatartani a másik arcunkat is. Itt adni kenyeret a „jövevénynek”, ha már idejött, oda vinni a kenyeret, ahonnan elmenekült, hogy ne kelljen ide menekülnie. Mindezek feltételeiben, követelményeiben és következményeiben is meg kell egyezni: befogadási (integrációs) szerződést kell kötni. Az integrációs szerződést be kell tartani és tartatni. A konfliktusokat meg

kell előzni, el kell hárítani. Ehhez „szerződési kultúra” kell, ami az egyetemes emberi civilizáció egyik alapvető értéke. Az ember *jobbulásának*, tökéletesedésének egyik megnyilvánulása. Az eddig folyton háborúzó ember önmaga fölé emelkedésének evolúciós lépcsőfoka, ahonnan visszalépni tilos!

Az eddig mondottakból nyilvánvaló, hogy *a paktum nem punktum!* Nem az egyik fél diktátuma, és nem is örök időkre szóló megváltoztathatatlan előírás. Az idő nem áll meg, a körülmények folyton változnak, így a kötéskori, a megegyezést motiváló körülmények is. A körülmények változásával együtt változnak az érdekviszonyok, a nézetek és vélemények, sőt az emberi generációk is. Változnak az erkölcsök (*oh tempores, oh mores!*), változnak a törvények, sőt – igaz, a leglassabban – még a vallási előírások is. Az idők és a körülmények változásával megbillenhet, sőt fel is borulhat az eredetileg rögzített érdekegyensúly, sérülhet az egyenértékűség elve, azaz az *igazságosság* magasabb rendű követelménye is. Az egyik fél többet nyer, a másik többet veszít. Az eredetileg nyertes-nyertes játék *nyertes-vesztessé válik*. Mit kíván ilyenkor *a tisztesség és az igazságosság*? Vagy abba kell hagyni a játékot, vagy újra ki kell egyensúlyozni az érdekeket, amelyek a kialakult jó viszony további fenntartását indokoltá teszik. Erre szolgál a *szerződési igazságosság* elve, a *clausula rebus sic stantibus*. Az eredeti szerződéskötési alku most szerződés-módosítási alkuval folytatódik, és a szerződés módosításában (újrakötésében) végződik. Később ez az idő és a körülmények szakadatlan változásával ismétlődhet. Amíg ember él a földön, a jövő generációk újraköthetik szerződésüket Istennel is, de a hitet „abbahagyni”, a reményt feladni, a folytatást befejezni nem lehet. Az ember hite nélkül nincs Isten, Isten nélkül nem eléggé jó az ember! Ezért kell Istennek és az embernek egymásban megmaradnia. Hogy az ember életben maradjon, hogy embernek megmaradjon, hogy ki ne pusztuljon.

A „földi” (profán, világi), ember és ember közötti szerződés-kötés során is elvárható a felektől az előre tekintés, a várható, az előre látható és kalkulálható körülményváltozások (úgy is mint kockázatok) felmérése, az érdek- és értékegyensúly kialakítása során a figyelembevétele. Mint a műtéti hozzájárulásnál vagy akár egy gyógyszer bevitelénél: hatás, mellékhatások, ellenhatás, kontraindikáció; ami túl kockázatos, az nem vállalható. De ha életmentő, ha nélküle az életre nincs esély, akkor kivételesen vállalható.

Előre nem látható (nem előrelátható) körülményeket, következményeket nem lehet mérlegelni. De az előre látható következményeket figyelmen kívül hagyni: az bűn, sőt több mint bűn, *hiba!* Önhiba, szerződéskötési hanyagság (*culpa in contrahendo*). Ha csak az egyik fél lát előre, köteles együttműködni, a másikat figyelmeztetni, mérlegelésre felhívni. Ez is bibliai gyökerű valláserkölcsi parancs: senki ne nézze csak a maga hasznát, mindenki nézze a másikat is. Grosschmid szerint a szerződés lényege: a másik fél érdekére való hűséges tekintettel lét! Ha az egyik fél látja a kockázatokat, sőt azt is, hogy azok csak a másik felet fogják hátrányosan érinteni, mégsem figyelmezteti, akkor ezt azért teszi, hogy a saját hasznát növelje, akár meg többszörözze. Vagy azért nem figyelmezteti, mert tudja, hogy a kockázatok ismeretében a másik fél a szerződést meg sem kötné. Ez az információs erőfölény, az előrelátáshoz szükséges tudás, ismeret intellektuális erőfölénye, az ezen a téren a *gyengébb fél* kihasználása, azaz kifosztása, kirablása, nem erőszakkal, nem gyilkolással, bár azzal az eredménnyel végződhet. (Példák erre: a biogilisztások, a libahízlalók, az ingatlanbefektetési szövetkezetek károsultjai, a devizaadósok, a *magáncsődők* tömege, az öngyilkosságok sokasága. Pénzügyi összeomlások ezek is, mint a nagy tőzsdekrachok.) Az *egyensúlyhiányos* élethelyzeteket és az ezekből származó nyertes-vesztes szerződések tömegét sokan mint *pénzügyi tömegpusztító fegyvereket*

írták le. Gyilkos, könyörtelen háború ez is, embertelen pénzügyi háború – a profitért, a nagyobb haszonért. Soros Györgytől halottam többször is: csak a hasznot néztem, a következményekkel sohasem számoltam. Pedig 1919 óta, a weimari alkotmányból tudjuk, a tulajdon nemcsak jogosít, de kötelez is. A tulajdon *szociálisan kötött*, a köz javát is kell hogy szolgálja. Van társadalmi rendeltetése is, tilos vele visszaélni, mások, a társadalom kárára használni. Ahogyan Magyarország Alaptörvénye is fogalmaz: a tulajdon társadalmi felelősséggel jár. Ezt kell jó törvényekkel végrehajtani. Próbálkozik is vele az emberiség bő két évszázada, nem elég sikerrel: antitrusztörvényekkel, kartelltilalommal, a tisztességtelen verseny törvényi tilalmával, a gazdasági-pénzügyi erőfölénnyel való visszaélés tilalmával, egyensúlyhiányos helyzetekben a gyengébb fél védelmével. Idesorolható a munkásvédelem a kollektív szerződésekkel és a munkajoggal, valamint a fogyasztók védelme és az egész fogyasztóvédelmi jog. Ahol nem sikerül a gyengébbeket megvédeni, és ezért önhibájukon kívül károsodnak, ott lép be a társadalmi szolidaritás és a szociális jog, rendkívüli segélyekkel, ellátásokkal, áldozatvédelemmel. Mindez mégsem elegendő, mert az immár globális pénzügyi uralom hatalmas erőfölénnyel nyomul és virágzik. A „tőzsdejog” a fegyverarzenálja, a brókerek a hadserege, rizikómenedzser-szakértőkkel, bennfentes ismeretekkel, speciális infokommunikációval, világhálós villámgyors reagálással, átláthatatlanul, követhetetlenül, személytelenül, társadalmi felelősség nélkül. Legújabbán a *mesterséges intelligencia* segítségével is: a pillanatnyi haszonmaximalizálást erre kidolgozott szoftverek segítségével számítógépek végzik. A globális *Máté-effektus* pedig nőttön nő: akinek van, adatik annak, és még inkább bővítködik; akinek nincs, attól pedig az is elvétetik, amije van (Mk 4,25). Önszabályozó, önfejlesztő, önvezető és önkontroll nélküli (erkölcs nélküli) mechanizmus ez. Társadalmi kontroll és jogi korlátok nélküli *elektronikus uzsoracivilizáció!* Haszonélvezői

a szupergazdagok, kárvallottjai a nyomorgó szegények milliárdjai, akik most globális népvándorlásba kezdtek. Így nevezzük most a rabszolgalázadást, amelynek a kezdetét már látjuk, de a végét szerencsénkre mi már nem fogjuk látni. Kik és hogyan rendezhetnék egymás közti megegyezéssel ezt a problémát? Alapvető érték-e még – ennyire egyensúlyhiányos világunkban – az egyenjogú és mellérendelt felek közötti megállapodás? Létezik-e még a *szerződési szabadság* mint a gazdasági és a társadalmi szabadság alkotóeleme? Vannak-e még olyan alapvető értékeink, mint a tisztesség és az igazságosság? Van-e még emberség és felelősség a földön? Társteremtő-e (a Teremtő társa-e) még az ember, vagy a teremtet világ elpusztítója? Kedves gyermekeink és unokáink: ezekre kérdésekre kell nektek a válaszokat keresni és megtalálni! Ez az emberősök (lehet, hogy még mindig őseimbek?) hagyatéka. Ha nem találtok emberi válaszokat, keressetek újra isteni válaszokat: azok között vannak szép számmal örök érvényűek is. Például *a hit, a remény és a szeretet, e három*, amelyek közül legnagyobb a *szeretet, mert nincs nélküle élet a földön*, vagy ha van is, az olyan, amit nem érdemes élni. Elegendő volna ebben az egy kérdésben megegyezni, paktumot kötni ember és ember, Ember és Isten között.

És végül, de nem utolsósorban feltehető a kérdés, hogyan néz ki mindez a „társadalmi szerződés”, a politika és a demokrácia világában? Van-e ott *szerződési ajánlat, ígéret-e a választási program*, és ha az, akkor annak elfogadása-e a rá leadott szavazat? Megállapodás jön-e létre a politikai elit (pártelit, élcsapat) és a társadalom egy csoportja, a rájuk szavazók között? Az egyéni jelölt és szavazói között van-e egy négy évre szóló szerződés, annak tartalma beazonosítható-e? A körülmények változásával ez a tartalom automatikusan módosul, vagy módosítani kell? Előrelátó és kellő mértékben körültekintő volt-e a politikus és a választója a program kidolgozása és a rá leadott szavazat során? Értelmi

vagy érzelmi alapon döntött-e a szavazó, amikor az adott politikusra szavazott? Direkt rá szavazott, vagy inkább egy másik ellen („protestszavazó”)? Döntését a ráció és a bizalom vagy inkább a harag és a gyűlölet motiválta? Ha *igazságtalan* a politika, meddig tolerálható érzelmi alapon? Ha *tisztességtelen*, azaz a jó erkölcsbe ütköző vagy erkölcs nélküli a politika, az tolerálható-e egyáltalán, tekintve hogy „fejétől búzlik a hal”? Következmények nélkül megszeghetők-e a választási ígéretet? Az ígéretet nem teljesítése vagy megszegése mikor önhiba, és mikor történik a politikus önhibáján kívül? Láttuk, hogy a vagyonjogban sem könnyű a *pacta sunt servanda* elvének alkalmazása, kivételesen a szerződési igazságosság elvével való finomítása, a társadalmi szerződések, a politika világában azonban még sokkal nehezebb. Ez persze nem jelenti azt, hogy lehetetlen vagy felesleges volna. A vállalt kötelezettséget maradéktalanul teljesíteni, az igazságosság érdekében módosítani akkor is törekedni kell, ha tudjuk jól, hogy mint cél – sok más helyes célhoz hasonlóan – elérhetetlen. Ez vonatkozik az országon belüli, és még inkább a nemzetközi politikára. Most éppen az igazságos békeszerződés kötésére, a háborúk lezárására kell törekedni, a teljesítést hosszú távon garantálni.

4. Bírói hatalom vagy bíróuralom?

A címben feltett kérdést természetesen az Európai Unió Bíróságának (EUB) az európai parlamenti választásokat követően kihirdetett, Magyarországot elmarasztaló és súlyosan megbüntető ítélete váltotta ki bennem. A politikai kommenteket figyelve a leggyakoribb jelzők: elfogadhatatlan, elképesztő, abszurd, felháborító, vérlázító stb. Utóbb csatlakozott ezekhez a jelzőkhöz és az elutasító bírálatokhoz az ítéletet motiváló (feltételezett)

magyargyűlölet („hungarofóbia”), amely – ha kimondjuk, ha nem – a 19–20. század óta jelen van Európában és általánosságban jellemző. Továbbá a *bosszúállás* azért, mert Magyarországnak alapvető mai kérdésekben (Ukrajna támogatása és a háború eszkalációja, a *genderideológia* és a szexuálisidentitás-mozgalmak, az illegális migráció kezelése, a házasság, a család és a gyermekvállalás támogatása) eltérő a politikai véleménye és gyakorlata, mint az EU „hivatalos” álláspontja. Magyarország önfejű, konok és akaratos, nem engedelmeskedik az EU nagyhatalmú vezetőinek, olyan, mint a dacos kiskamasz, aki pokollá teszi a folyton parancsolgató szülei életét. Ráadásul Magyarország álláspontja és viselkedése a nyugati tagországok „népessége” körében egyre népszerűbb. A markáns eltérő vélemény mögött ott van a magyarság egész történelme és kulturális önazonossága, de ez vajon érdekeli-e valakit a magyarokon kívül? Pedig érdekelhetne, mert látszólagos ellenszegülése ellenére – ahogyan egy magyar ragaszkodik a hazájához, annak identitásához, megmaradásához és szabadságához – Magyarország is ragaszkodik Európához, védi Európát, aggódik érte, „érte haragszik, nem ellene”. De ezt is csak azok értik, akik ismerik József Attilát, értékelik a magyar kulturális identitást, tudva, hogy mekkora hozzájárulás ez az európai közös identitáshoz és civilizációhoz. Mi tudjuk ezt Victor Hugoról és Lev Tolsztojról, Petőfiről és Puskinről, Michelangelóról és Rubljovról, Wagnerről és Lisztről, Balzacról és Csehovról, és ez a sor szinte végtelen. Mi nagyra értékeljük az *európai* (nyugati és keleti, északi és déli) kultúrát, az államalapítás óta mindig is sokat merítettünk *belőle*, és igyekeztünk a saját kultúránkkal gazdagítani is azt. Ez a hatalmas *összeurópai* kulturális örökség nem veszhet kárba, nem tűnhet el. Ez, a nemzeti kultúrákból táplálkozó, egymást inspiráló és *összefonódó* sokszínűség alkotja és erősíti az „*európaiságot*”, viszont az erőszakolt egység által eltörölt sokszínűség egészen biztosan bomlasztja azt. Ahogyan

az erőszakolt „Európai Egyesült Államok” is bomlasztja az Európai Uniót. Mi, magyarok, akikre nemrég még a kommunista eszmét és a proletárdiktatúra államát erőszakolták, tisztábban látjuk ezt. Ezért nagyon nem szerencsés, ha az Európai Parlament és a Bizottság után most az EUB is beállt a „Magyarországot meg kell büntetni” követelést hangoztatók kórusába. Ugyanezt tette I. Ferenc József *osztrák császár* az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése után, és *Moszkva* 1956 leverése után: egyik sem tűrte a magyar szabadságot, megtorolta a saját utat kereső forradalmiságot. Ez az Európai Unió és most ez a bíróság is, Pilátus előtt is azt kiáltotta volna: „Feszítsd meg!”, jól tudva, hogy Jézus nem követett el bűnt, sőt ellenkezőleg, csupa jót tett: tanított, gyógyított, kenyeret szaporított és halászni segített, a kereső lelkeknek békét, nyugalmat és megváltást szerzett. Európának és a világnak ma is ugyanezekre van szüksége. Hogy hogyan, arról lehet másként gondolkodni, és a másként gondolkodás nem bűn. Magyarország más módokon gondolja ugyanazokat a célokat elérni, de nem követett el bűnt és nem okozott senkinek kárt. Sőt, sokat tett és tesz Európáért, amiért hálát érdemelne. Egy volt kommunista vezetőnk, amikor ő úgy érezte, hogy a rendszerváltás után méltánytalanság érte, azt mondta: *a hála nem politikai kategória!* És a méltánytalanság, sőt a büntetés az volna? Pláne a keresztény (gyökerű) Európában?

Az EUB Alapokmányának 2. cikke azt írja elő, hogy minden egyes bírója és maga az EUB egésze a „feladatát pártatlanul és lelkiismeretesen látja el”. Az ítélet ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Nézzük meg közelebbről, miért fordulhatott ez elő? És próbáljuk meg értelmezni, mi az EUB *feladata*, mit jelentenek itt a *pártatlanul* és a *lelkiismeretesen* szavak!

Az első kérdés (előkérdés) mindjárt az, hogy *miféle bíróság* az EUB, sőt, hogy bíróság-e egyáltalán? A kérdés jogosságát a nemzeti alkotmánybíróságok, köztük a magyar Alkotmány-

bíróság vitatott minősítése indokolja. A *nevében bíróság* ugyan, de tudjuk, hogy nem az, hanem *jogállami alapintézmény*, a hatalom-megosztás elvének újabb keletű *intézménye*, gyakorlati fejleménye, a *korlátok és ellensúlyok rendszerének* egyik fontos alkotóeleme. Ennek a rendszernek az alkotmánybíróság és az ombudsmanok mellett olyan további *nonjudicial intézmények* is az elemei, mint az Állami Számvevőszék, a Gazdasági Versenyhivatal, a Nemzeti Bank, a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, és mivel ez a sor nyitott, még hosszan folytatható a nemzeti sajátosságok függvényében. Közös tulajdonságuk, hogy ezek a hagyományos törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmi ágaktól *független*, új keletű intézmények, de még állami szervek. Nagy kérdés azonban, hogy *milyen államnak milyen szervei?* A kapitalista és szocialista, *kétpólusú világrendszer* „hideg- és melegháborúinak”, majd az enyhülés és a *konvergencia* eredményeként a mai államok jelentősen átalakultak: *jóléti és/vagy szociális jogállamok* lettek. A klasszikus hatalmi ágak – a törvényhozás, a kormányzás és az igazságszolgáltatás – tovább *osztódtak*, és *igazgatási-szervezési* feladatokra specializálódtak. A politika fő feladata az lett, hogy minél több szeletre vágja a tortát, és minél többeknek minél nagyobb szeletet adjon, hogy minél több szavazatot „vásároljon”. Nagyobb szeletet azonban csak akkor tud adni valakinek, ha másvalaki kisebbet kap. Állandó és súlyos vita kérdése, kinek mire van *alkotmányos alapjoga és emberi joga*, és hogy az államnak kivel szemben mi a kötelessége. A *jog* egyre többretegű, túlbujánzó és gyorsan avuló, változékony és *igazgatási-szervezési jellegű*. A bíróságok és más, nem bírósági jellegű független szervek ebben a jogi dzsungelben próbálják a jogot megtalálni, értelmezni és alkalmazni, igazságot szolgáltatni. Vannak, akik ezekhez sorolnak további állami szerveket is, mint a fogyasztóvédelmi, bank- és tőkepiaci, élelmiszer- és gyógyszerbiztonsági, energiateljesítési,

természetvédelmi stb. *felügyelőségeket* is. A legtagabb értelmezés szerint korlátok és ellensúlyok (jogállami intézmények) a *helyi önkormányzatok*, a *szakmai és hivatásrendi kamarák*, a *hegyközségek* és *erdőbirtokosságok*, az olyan egyesületek, amelyek hatósági jellegű feladatokat is elláthatnak, a *szubszidiaritás elve alapján*. Az érintőlegesen felsorolt szervek a feladatkörük, hatáskörük és illetékességük szempontjából rendkívül sokfélék és változók (fejlődők, formálódók). Ami közös bennük, az az, hogy a társadalmat és annak minden egyes tagját (az állampolgárt) törekszenek megvédeni az állami (adminisztratív, bürokratikus) túlhatalommal, a hatalmi visszaéléssel szemben. Ez az érdemi, lényegi jellemző, amely a felszínen az alkotmányos alapjogok és az emberi jogok védelmeként jelenik meg. Ez a védelem azonban fordított irányban is működik: az egyének és a társadalmi (civil, nem kormányzati) szervezetek sem élhetnek vissza alkotmányos és emberi jogaikkal, nem akadályozhatják vagy béníthatják meg a legitim közhatalom, az állam működését. Azért, hogy se totális állam ne alakuljon ki, se a korlátlan individuális önzés ne uralja el a társadalmi szabadságot, a jogállami intézményeknek egyfajta *mediációs szerepe* is van: közvetítenek és érdekeket egyeztetnek a társadalom és az állam, a közösség és annak tagjai között. Legfőbb eszközük ennek a célnak az eléréséhez az *érvelés*, és *nem a büntetés*. Mindebből nyilvánvaló, hogy *sem a jogállamnak, sem a joguralomnak nincs sem fix szervezeti modellje, felépítése, sem uniformizált, egységes tartalmi működése*. „Ahány ház, annyi szokás”, ahány ország, annyi jogrendszer és annyiféle jogállam, annyiféle (-fajta és mértékű) szociális járandóság. Ehhez képest az Európai Uniónak mint sajátos nemzetközi szervezeti képződménynek még kevésbé van fix és egységes szervezeti és működési modellje. Ezzel magyarázható az EUB képlékenysége, feladatának és működésének rendkívül tág kerete, amely az *önkényesség* határát súroló módon és mértékben értelmezhető és tölthető ki konkrét tartalommal. Ahogyan

a magyar Alaptörvény 9. cikk (1) bekezdése kimondja, hogy „a köztársasági elnök kifejezi a nemzet egységét, és őrökdi az állam-szervezet demokratikus működése felett”, a 24. cikk (1) bekezdése pedig általánosságban kimondja, hogy „[a]z Alkotmánybíróság az Alap-törvény védelmének legfőbb szerve”, de kényszerítő büntető ha-talma egyiknek sincs, ugyanúgy az Európai Unióról szóló Szer-ződés 19. cikk (1) bekezdés 2. mondata azt mondja: „Az Európai Unió Bírósága biztosítja a jog tiszteletben tartását a Szerződések értelmezése és alkalmazása során.” Ennek „értelmezésével” ki-mondható, hogy az EUB a jogállamiság és a joguralom intézménye az Európai Unión belül. Az EUB azonban nem „törekszik” és „köz-vetít” vagy ajánl, hanem értelmezéssel normát alkot és végrehajt, ítéletet hoz, kötelez és büntet is. Néhány fontos kérdés ezért nagy súllyal fel is merül a rendkívül kiterjesztően értelmezhe-tő – és az EUB által kiterjesztően értelmezett – szöveg egyes sza-vaihoz kapcsolva. Mit és hogyan biztosít? Ajánl egy értelmezést, esetleg több alternatívát, az eltérő gyakorlatokat egységesíti, a „végső szót” mondja ki, de nagyon nem mindegy, hogy diszpozitív, kógens vagy imperatív jelleggel. Döntését ki is kény-szeríti, a szegést szankcionálja, esetleg bevetheti – mint *ultima ratiót* – a büntetőjog fegyverét is (pénzbüntetés, vagyonelkobzás)? Mert ha igen, akkor *nem jogállami* alapintézmény, nem az Európai Unió Parlamentjének és a Bizottságnak a korlátja és ellensúlya, nem a szerződések mint „uniós alkotmány” legfőbb őre és védelmezője, hanem az unió mint centralizált „birodalom” tagállamok feletti bürokratikus (igazgatási és szervező), vagy ha úgy látja jónak, akkor a büntető hatalmának kiterjesztője és érvényesítője. Nem a jog uralmát, hanem a birodalmi központ perifériák feletti politi-kai uralmát terjeszti ki, védelmezi és erősíti, a tagállamok, a régiók és a lokális intézmények autonómiájával szemben, a szubszidiaritás rovására. Mert az EU és az EUB vonatkozásában is mi „a jog”? Csak az unió jogalkotási hatáskörrel felruházott szervei által kibocsátott,

tételes, hatályos joganyag, szűk, textualista-pozitivisták értelemben, vagy az ókori görög demokráciák alkotmányjogára és a római magánjogra is kiterjedő „európai jog”, széles történeti értelmezésben? Utóbbi esetben a jog a jogágazati-jogterületi, jogintézményi alapelvekre, a közös, nemzetállami és uniós alkotmányos jogelvekre, hagyományokra is kiterjed! Ezek befolyásolták az egyházjogot, belefolytak a nemzeti jogokba, és mint *jogeszmék, alapvető jogi értékek* ma is élnek és hatnak. Tagállami jogok nincsenek közös európai értékek nélkül, és közös európai értékek sincsenek nemzetállami (tagállami) értékek és sajátosságok nélkül! Ha ez nem tiszta és egyértelmű, akkor a közös európai értékek a „birodalmi elit” által, egzisztenciális és manipulált hatalmi érdekeik szerint átirhatók, átértelmezhetők, lecserélhetők. Ha a jog uralma a „birodalmi” központi akarat egyeduralkodója, akkor azt kötelező tiszteletben tartani, „megadni a császárnak, ami a császáré”! Ebben az esetben a tiszteletben tartás feltétlen engedelmességet, mechanikus jogkövetést parancsol, és sem a helytől, sem az időtől, sem a különös körülményektől függő eltérést nem enged! Az uniót alapító Szerződések az egységesülő és erősödő, békés és biztonságos Európáért kötöttek, ám ez egyesek szerint Európai Egyesült Államokat jelent, nem a távoli jövőben, hanem itt és most, azonnal; mások szerint viszont az erős és virágzó tagállamok szövetségét jelenti, az unió azt köteles előmozdítani. Vagyis hogy az unió van a tagállamokért, és nem a tagállamok vannak az unióért. Az értelmezés és alkalmazás minden bíróság (és más jogalkalmazó szerv, hatóság) munkájának szakmai értelemben a legnehezebb, de a legértékesebb mozzanata. Egy adott életbeli tényállásra a neki megfelelő törvényi tényállást megkeresni, annak szövegét, helyes tartalmát feltárni, a konkrét és az általános tényállási elemeket egyeztetni, egymással megfeleltetni és végül jó (törvényes és igazságos) döntést, ítéletet hozni, ez a „minőségi jogalkalmazás” garanciája, és mint ilyen valóban lelkiismereti kérdés. A sorrend

azonban rendkívül fontos: előbb van az életbeli tényállás (az emberek közötti életviszony, maga az élet), és azután keresi meg a bíró az erre alkalmazható jogot, nem pedig előbb alkotok szerintem helyes jogot, és utána ahhoz igazítom az életet. Az igazi bíró *az emberre figyel*, a bürokrata *a felettes szerve* (ahogyan az EU bürokratái az EUB döntéseire). Pedig régi és nagy igazság, hogy *a jog van az emberért, és nem az ember a jogért*. Ennek parafrázisa, hogy *az Európai Unió van a tagországokért, nem pedig a tagországok az Európai Unióért!* Hasonlatosan ahhoz, ahogyan *a szombatnap van az emberért, nem pedig az ember a szombatnapért* (Mk 2,27)!

A Magyarországot megbüntető ítélet alapja az Európai Unió működéséről szóló szerződés 260. cikke. Az (1) bekezdés szerint: „Ha az EUB megállapítja, hogy egy tagállam nem teljesítette a Szerződésekből eredő valamely köteletségét, az adott államnak meg kell tennie az EUB ítéletében foglaltak teljesítéséhez szükséges intézkedéseket.” A (2) bekezdés szerint, ha mégsem teszi meg, „a Bizottság az EUB-hoz fordulhat. A Bizottság *meghatározza az érintett tagállam által fizetendő átalányösszeg, vagy kényszerítő bírság összegét*, amelyet az adott körülmények között megfelelőnek ítél. Ha az EUB megállapítja, hogy az érintett tagország nem tett eleget az ítéletében foglaltaknak, a tagállamot *átalányösszeg vagy kényszerítő bírság* fizetésére *kötelezheti*.” A hivatali és a *bírói önkény* tipikus példája a törvényből folyó, ráruházott döntési hatalom körének *kiterjesztő értelmezése*, bővítése, erősítése. Európai peres eljárási alapelv a *rendelkezési elv*, amely szerint a peresített igény mértéke, meghatározása, a per során a felemelése, illetve a leszállítása *a felperes kezében van*. Ha a bíróság csak részben ad helyt a keresetnek, kevesebbet megítélhet, de többet nem. Választania is kellett volna, hogy vagy az átalányösszeget, vagy a kényszerítő bírságot ítéli meg, de mindkettőt, ráadásul mindkettőt – megsértve a rendelkezési elvet – felemelve, nem ítélhette volna meg. Az egyik megítélése is csupán lehetőség, nem kötelezettség. A Bíróság tehát

betű szerint sem tartotta be a jogot, de ha a kiigazító igazságosság, az eseti méltányosság gyakorlása nélkül betartotta volna, az is jogtalanság lett volna: *summum ius, summa iniuria!* Ez a római jogi *jogelo* is része a mai EU jogának, mondhatni civilizációs örökségünk, a Szerződések értelmezése és alkalmazása során sem hagyható figyelmen kívül. Csakúgy, mint az Arisztoteléstől származó, a törvényi (általános) igazságosság szigorát enyhítő kiigazító (bírói, konkrét) igazságosság, az *eseti méltányosság*. A „kötelezheti” szó mintegy „felhívás” az eseti méltányosság gyakorlására, az EUB ezt mégis elmulasztotta. Így az ítélet túlzott aktivizmusra vall, *visszaélés a joggal és visszaélés a bírói (értelmezési) hatalommal*, a diszkrecionális mérlegelés lehetőségével.

Mit mulasztott el mérlegelni ítéletében az EUB? Számos fontos életbeli tény, magát a valóságot. Mennyi kiadást spórolt meg Magyarország az EU-nak a (fizikai és jogi) „határzár” kiépítésével és fenntartásával? Mennyi európai civilizációt, kultúrát, keresztény gyökerű erkölcsi elvet, emberi jogot, különösen női és gyermekjogot védett meg? Mennyi biztonságot (közbiztonságot, közegészséget, közrendet/jogrendet, köz-erkölcsöt) óvott meg? Mi az EU legfőbb rendeltetése? A béke és biztonság megteremtése és megvédése, a szuverén tagállamok békéjén és biztonságán keresztül. Az EU rendeltetése nem a nemzetállamok felszámolása, ellenkezőleg, a kisegítése, felzárkóztatása, megerősítése. Az emberek nem „birodalmak alattvalóiként” szeretnének élni, hanem általuk átlátható, kontrollálható és irányítható, emberléptékű, tagolt közösségekben. Nem egy birodalmi bürokrácia és egy birodalmi bíróság uralma alatt, hanem szabadon és felelősen, kulturális identitásukhoz és a hitükhöz ragaszkodva. Nem ellenzik a *legális, a jog uralma* alatt zajló és integrációval párosuló bevándorlást, feltételezve, hogy az nem veszélyezteti önazonosságukat és alkotmányos értékrendjüket, a megmaradásukat, és olykor-olykor a pusztá

létüket, az életüket. A bevándorlás csak így válna az Európai Unió előnyére is, és ez garantálná Európa jövőjét is.

A „*Birodalom vagy szövetségi rendszer?*” kérdése Európában újra és újra felmerül, a birodalmak létrejöttével, virágzásával és pusztulásával a történettudomány külön ága foglalkozik (birodalomkutatás, civilizációkutatás). Ennek eredményeit minden tagország és maga az unió (annak minden intézménye és tisztségviselője) tanulmányozhatná és hasznosíthatná. Különösen a volt európai (és egyben gyarmattartó) birodalmak tanulhatnák újra a saját történelmüket. De mi magyarok is – a Magyar Királyság története mellett – elővehetjük és tanulmányozhatjuk a tatár birodalom, az oszmán-török birodalom, a Habsburg Birodalom, a német „harmadik birodalom” és sajnos, a cári orosz birodalom és a szovjet kommunista birodalom történetét is. Ezek mind alaposan elbántak velünk – „bal sors akit régen tép” –, és most mégis, az új orosz, a régi amerikai és a legrégebb kínai birodalomépítők mellett még az Európai Unió *„birodalmasodásával” is szembe kell néznünk*, vele kell harcolni a szabadságunkért és szuverenitásunkért, holott a szabadságunk és a szuverenitásunk *megvédeése érdekében* léptünk be az unióba. Németország (hivatalos, alkotmányos neve – nem véletlenül – Németországi Szövetségi Köztársaság) történelmében a hitleri harmadik birodalom bukása után merült fel legutóbb élesen a „Birodalom vagy szövetségi rendszer?” kérdése, és a válasz egyértelműen a szövetségi rendszer volt. Ezt a választ „vitte be” mint alapító tagország az európai egységesítési folyamatba, így ez a válasz ma már az unió és egész Európa közös értéke és alkotmányos hagyománya. A *tagolt szövetségi rendszer* nemcsak az NSZK Alaptörvényének (Grundgesetz) örökkevelőségi klauzulája, hanem az unióé is. Az EUB tehát köteles volna az EU minden *birodalmasodás*gyanús törekvését még csírájában elfojtani, megakadályozni vagy megszüntetni, ha már kibontakozott, ahelyett, hogy erősíti az ilyen törekvéseket, amelyeknek

csupán egyik, rendeltetésellenesen használt *eszköze az uniós jog*. Már ami „fent” születik, és „lent” mint diktátum érvényesül, éppen az EUB jogértelmezésén és jogalkalmazásán keresztül. Ehhez kellett az EUB hatalmát a tag kereteken belül (és azokon túl) kiterjeszteni, ami által valóságos „*Richtermacht*”, bírói uralom épülhetett ki, amelynek jelenleg nincs korlátja, sem ellensúlya. Egyes nemzeti alkotmánybíróságok (nem véletlenül a Német Szövetségi Alkotmánybíróság példáját követve) még „utóvédharcokat” vívnak, „az unió ügyének árulói” bélyeggel a homloklukon, lanyhuló harci kedvvel, látva a „behódolók” növekvő számát. A fordulathoz, a birodalmasodás megállításához és visszafordításához ennél többre volna szükség: a kereszténydemokrata alapító atyák szellemének, Európa lelkének feltámasztására. A gondolat Robert Schumantól származik: „Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani.”⁶⁵ Néhány ma is aktuális további gondolat, ugyancsak tőle: „Úgy vélem, túlzott sietség volna idejekorán és meggondolatlanul rátérni a lényegi kérdéseket illető nemzeti szuverenitás átruházásának útjára. [...] Európa nem fog egy csapásra, súrlódások nélkül létrejönni. [...] Mindazonáltal nem az egyes államok egybeolvasztásáról, vagy egy szuperállam létrehozásáról van szó. [...] Ez a sokféleség valójában öröndetes, és mi nem akarjuk sem egy szintre hozni, sem pedig egybemosni a meglévő különbségeket. [...] Véleményünk szerint az európai léptékű politika egyáltalán nem ellenkezik a valamennyiünk által vallott hazafias eszményekkel.”⁶⁶ Ezt az útravalót dobta félre mind a Bizottság a keresetében, mind az EUB az ítéletében. Az alapítók álmának valóra váltásához erős hitre, szilárd meggyőződésre, stabil értékrendre, ennek az értelmezésére és alkalmazására volna

⁶⁵ LEJEUNE 2015: 249.

⁶⁶ LEJEUNE 2015: 246–248.

szükség mind a jogalkotók, mind a jogalkalmazó bürokraták és bírák által. Hitre, reményre és szeretetre volna szükség, amelyek közül legnagyobb a szeretet, minthogy *a szeretet civilizációjának* továbbépítéséhez nélkülözhetetlen, de a legfontosabb a remény, amelyet soha nem szabad feladni. E kettőhöz az erőforrás pedig az erős hit, amelyet az európai keresztény gyökerek táplálnak. Már ha – reméljük – vannak még ilyen gyökerek.

Ha egy fát kivágnak, de annak gyökerei a földben és életben maradnak, abból sarjak erednek, amelyekből új fák nevelhetők, és újraéledhet az egész erdő („sarjerdő”). Európa alapvetően keresztény gyökerű emberi jogi és alkotmányos értékrendjével is ez történhet, kivéve, ha láncotalpas traktorokkal gyökerestől tépik ki a fákat. Ez a fajta „értékrendirtás” vagy egy, az emberi elmékbe és lelkekbe is behatoló totális ateista diktatúrához vezetne (mélyebbhez és átfogóbbhoz, mint a 20. századi fasiszta és kommunista diktatúrák voltak), vagy egy „európai iszlám kalifátushoz”, amelyhez az Európát előzőnlő irreguláris migráns invázió és a globális népvándorlás vezetne, ha azt nem sikerül erővel, fizikai és jogi akadályokkal, törvényes eszközökkel megállítani. Ezért nem mindegy, honnan és kitől ered az „*a jog*”, amely aztán uralomra jut (*joguralom*). Ha az egyre több rétegű és egyre bonyolultabb jogot *bürokratajogászok* alkotják, értelmezik és érvényesítik, a joguralom valójában *jogászuralom* (*jurisztokrácia*), amely *nem demokrácia*, hanem egy hivatásrend uralmi rátelepedése a társadalomra. Ennek egyik szelete a *bíróuralom*, az értelmezéssel, a végső szó kimondásával alkotott jog és annak kikényszerítése. A bírói ítélet is *állami parancs*, esetünkben *uniós parancs*. A parancs *fent* születik, a *felettes* adja, és az alattvalót, az alárendeltet kötelezi. A parancs az *uralom eszköze*, uralmi közegben a bíróság ítélete is a *parancsuralmi jog* része.

A 20. század egyik legnagyobb tévútja, sőt *bűne* itt Európában, hogy – különösen a fasiszta és a kommunista

diktatúrák – az államot döntő mértékben *erőszakszervezetnek* tekintették, és annak is használták. „Holott a valóság az, hogy már a keresztény középkorban, pláne a modern újkorban, a demokratikus állam korában óriási haladást tett az állam funkciójának és működésének a moralizálására; és a moralizált állam jelentős számú és kiterjedésű társadalmi réteget épített ki és fejlesztett ki [...] Ahelyett, hogy ezt a réteget, ezt az emberfajtat erősíteni és növelni igyekeznénk, most az állam tisztességes funkciójának a viselőit is olyan értelemben ideologizáljuk, hogy nehegy elfeledkezzenek arról, hogy ők erőszakszervezetnek a részei, és ehhez képest viseljék magukat. Mindez az állam humánus és morális gyakorlatának ténylegesen a romlását idézi elő” – írta Bibó István már 1973-ban.⁶⁷ Az államon belül külön felhívta a figyelmet a bíróságokra. „Másik példa: több évszázados európai erőfeszítés eredménye a bíróság függetlensége. [...] Most jön a marxizmus, és azt mondja, ezt az erőfeszítést hagyjuk abba, a bíróság egyáltalán sose volt igazán független, tehát mivel nem száz százalékgig független, ne legyen egyáltalán se az, hanem kezeljük a bíróságot az osztályharc éles fegyvereként. A bíraskodás funkcióját nem lehet tökéletesebben agyonütni, mint azzal, hogy éles fegyverként kezeljük, holott a bíróság eredendően a társadalmi kiegyenlítésnek az eszköze.”⁶⁸ Bibó minden szava igaz és megfontolandó egyfelől az EU és az EUB relációjában, másfelől ezeknek az egyes tagállamokkal vívott politikai és ideológiai *harca* vonatkozásában.

A nagy politikai és törvényi felhatalmazás és a széles értelmezési *hatáskör* sem jogosít tehát egyetlen politikust, törvényhozót vagy kormánytagot, bürokratát vagy bírót sem arra, hogy más emberek felett – az Európai Unióban: a tagországok felett, azok népe vagy nemzete felett – uralmat (különösen *korlátlan*, avagy

⁶⁷ BIBÓ 1986b: 121.

⁶⁸ BIBÓ 1986b: 122.

totális uralmat) gyakoroljon! A politikai közhatalom arra való, hogy *szolgáljon, a közjót szolgálja*, a társadalmat és azon belül a kisebb emberi közösségeket szolgálja. Ahogyan a régi megyeházák homlokzatán ma is olvasható: *Pro bono publico*. Ahogyan már Cicero megfogalmazta: *Salus populi suprema lex esto*. Vagy ahogyan ezt Meszlény Artúr, a *szociális magánjog* atyja vallotta: *a jog arra való, hogy adjon, nem pedig hogy elvegyen*.⁶⁹ A kommunisták, akik nemrég még korlátlan jogi hatalmat és totális politikai uralmat gyakoroltak a társadalmi közösség egésze és benne minden egyes ember magánélete, sőt, a hite és a meggyőződése felett is, ezt éppen fordítva gondolták és gyakorolták is: mindenkitől mindent elvettek, a vagyona, a magántulajdona után még a gondolatait, a véleményét is, mert azt is uralni akarták. Elvették az emberek hitét is, az isteni jóságba, irgalmasságba és kegyességbe vetett hitét is, hogy új hitet, a saját diktatórikus (irgalmatlan, könyörtelen és kegyetlen) ideológiájukba vetett hitet kényszerítsenek, erőszakoljanak rá. Nagy jogtudósunk, politikusunk és államférfink, Bibó István ezt nevezte nagyon finoman *uralmi rátelepedésnek*, amely a közhatalom birtoklása terén gyakran, mondhatni törvényszerűen felüti a fejét. Bibó az *európai társadalomfejlődés értelmét* a „jó Isten” és a jézusi tanítást követve a *jó ember* projektben látta. Ezt a célt azonban nem a fegyverek erejével akarta elérni (mint Marx és Engels, Lenin és Sztálin, és a hozzájuk hasonló ideológusok és vezérek), hanem a „szeretet lefegyverző erejével”. A jézusi tanítást – dobod vissza kenyérrel, tartsd oda a másik arcodat is, szeressétek ellenségeiteket is, az vesse rá az első követ, aki közületek bűn nélkül való – nagyon nehéznek tartotta, de nem lehetetlennek! A rosszat, ha lehet, és ameddig csak lehet, jóval győzd le! Légy *türelmes* felebarátod, embertestvéred iránt, és ezt a türelmet *tűrés* által tanuld meg és gyakorold! És csak ezek

⁶⁹ MESZLÉNY 1917.

kudarca esetén, mint tudottan rossz megoldást tartotta alkalmazhatónak a legelvetemültebb gonosztevőkkel szemben a büntetőjog fegyverét mint *ultima ratiót*.

Régi népi bölcsesség, hogy a vitatkozó felek mindegyike *mondja a maga igazát*. Nincs ez másként az akár polgári, akár büntetőperben sem: a felperes és az alperes, a vádló és a vádlott is mondja a maga (szubjektív) igazát, köztük a „harmadik fél”, a független és pártatlan bíró *szolgáltató igazságot*. Csakhogy ő is ember, ő is szubjektum, az ő igazsága is lehet *szubjektív igazság* (személyiségétől, politikai értékrendjétől, tudományos nézőpontjától stb. függően). Ez nem feltétlenül rossz, ha mindkét perlekedő fél elfogadja az ítéletet, és megbékél egymással. De a bíró az *objektív igazság* kimondására törekszik, amelyet a *törvény* ír elő, és a bíró a törvényt alkalmazza. Ám a törvény is lehet igazságtalan, legalább két okból: egyrészt, ha maga a törvényhozó (uralkodó, diktátor, zsarnok, alkalmatlan parlament) igazságtalan törvényt alkotott, vagy másrészt, ha a törvény igazságos ugyan, de túl általános, miközben minden egyes eset konkrét, és e kettő nem fedí egymást, köztük feszültség (eltérés) van. A túl általános „törvényi igazságosság” hibáját korrigálja, hiányosságát pótolja a bírói „kiigazító igazságosság”, amely nem más, mint az *eseti méltányosság*. A törvényi vagy másként az objektív igazságosság csak az eseti méltányosságon keresztül érvényesülhet, amelyet vagy alkalmazott a bíró, vagy nem. Jogászi körökben ismeretes a régi anekdota: Az ítélet kihirdetése után a vesztes fél felszól a pulpitusra: De bíró úr, hát ez az igazság? Mire a bíró cinikus válasza: Nem, kérem, ez az ítélet! A konkrét eset összes, különös méltánylást érdemlő körülményének a számításba vétele és mérlegelése egyrészt hosszadalmas és fárasztó, másrészt szubjektív lehet, ezért a bírók az egyszerűbb, gyorsabb, könnyebb utat választják: a törvény betűjét alkalmazzák. Így lesz az ítélet látszólag törvényes, ámde igazságtalan. Márpedig egy

bírói körökben ugyancsak ismert régi mondás szerint: a bírói pulpitusról nemcsak halálos ítélettel lehet embert ölni, hanem igazságtalan ítélettel is! Ez mára annyiban változott, hogy halálos ítélet már nem hozható. Igazságtalan ítélet pedig nem fordulhatna elő, hiszen régi a már idézett jogelv: *summum ius, summa iniuria!* A legszigorúbban (betű szerint) alkalmazott jog a legnagyobb jogtalanság! A törvény formális betartása az álnok farizeusok „jogalkalmazása”. Csak a konkrét eset körülményeihez igazított, a felekre szabott bírói (ítéleti) jog lesz az érdemi, tartalmi, igazságos jogalkalmazás. (Olyan ez, mint a jó kereskedő, aki nemcsak elad, de szolgáltat is: a konkrét vevőhöz igazítja a konfekcióruhát.) A jó ítélet megfelel az immár egyetemes érvényű jogelveknek, az alapvető jogi értékeknek is. Ilyenek például a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elve: ma sincs törvény, amely az illegális migránsok be nem fogadását bűncselekménnyé nyilvánítaná, és megszabta volna a büntetést is. Ilyen a vád bíró általi súlyosításának tilalma a büntetőjogban; vagy a *rendelkezési elv* a *polgári* (anyagi és eljárási) *jogban*. A bíró nem ítéltet többet, mint amit a vádindítvány (az ügyész) vagy a felperes kért. Ehhez azt sem ártana tudni, hogy az EUB büntető, polgári vagy közigazgatási bíróság-e? Vagy egyik sem, ezért semmilyen jogelv nem kötelező rá? Ez csak a háborús időkben a katonai (statáriális) és a kommunista „népbíróságok” sajátossága volt – eddig. Ha a Bizottság *felperes*, és *keresete* folytán itt egy *polgári peres eljárás folyt*, akkor nem mindegy, hogy szerződészegésről vagy szerződésen kívüli károkozásról van-e szó. Ha az EUB szerződészegés miatt kötbért szabott ki, annak a felperes által eltúlzott mértékét mérsékelhette volna, nem pedig ő túlozhatta el. Ha kártérítési a felperesi igény, ahhoz a felperesnek bizonyítania kell a kárt, annak mértékét és az okozati összefüggést a kár és az alperesi magatartás között. Esetünkben azonban az alperes maga is károsult, a nagyobb kár megelőzése és elhárítása érdekében hatalmas terheket, kiadásokat,

költségeket vállalt magára, amelyeket a Bizottság és az EU elhibázott menekültpolitikája okozott. A felperes az, aki nem tett meg minden elvárhatót a kár megelőzése, elhárítása, enyhítése érdekében. Az EUB ítélete tehát nem csupán méltánytalan, de jogellenes is. Sérti a kiigazító igazságosság elvét és követelményét, valamint a jogágazati alapelveket is. Az alkotmányjognak nincsenek sajátos jogágazati alapelvei, azokat a nagy kódexek tartalmazzák, amelyeknek az alapelvei egyúttal alkotmányos jogelvek is. A nemzeti alkotmányok jogelvei pedig az európai alkotmányos hagyományok és értékek összetevői. Az EUB ítélete ezeket is sérti. A jogsértő ítélet nem ritka kivétel, ezért vannak a rendes és a rendkívüli *jogorvoslatok*. Csakhogy itt ilyen sincs. Eszerint az EUB tévedhetetlen, *omnipotens* és *omnikompetens*, *generalista*, uniós közhatalmi intézmény, az önkényes jogértelmezés és jogalkalmazás hatáskörével, a végső szó kimondásának jogával felruházva. A helyzet abszurditását fokozza, hogy az EUB viszont méltányosságot nem ismerve, könyörtelen szigorral kérheti számon mindenki máson „a jog” megfelelő értelmezését és alkalmazását, követését és betartását. Hogy az mikor megfelelő, és mikor nem megfelelő, azt is az EUB mondja meg. Neki nem mondja meg senki, mert ő anélkül is tudja. És ha nem megfelelőnek minősíti másvalaki (egy tagállam) jogértelmezését, jogalkalmazását, akkor szankcionálhatja, keményen meg is büntetheti, azaz a saját értelmezését rákényszerítheti. Az EUB tehát mint végső értelmező olyan *jogalkotó* hatalom, amelynek *végrehajtó*, sőt *büntető* hatalma is van. Semmi hatalommegosztás, semmi korlát és ellensúly, tiszta *hatalomkoncentráció* és *hatalomkumuláció*, ami együtt *bíróuralmat* eredményez. Utoljára az abszolút uralkodók kezében koncentráldott a jogalkotó, a végrehajtó és az ítélkező hatalom, éppen velük szemben fogalmazódott meg a hatalommegosztás igénye. Nálunk a kommunista totális diktatúra és a személyi kultusz idején egyetlen embernek volt ilyen és ekkora hatalma, ezért is

vártuk annyira a rendszerváltást és az Európai Unióhoz való csatlakozást. És ezért is olyan nagy a mi csalódásunk az unióban, a Parlamentben, a Bizottságban és a Bíróságban is.

Jó bírókra és valódi bíróságokra persze ma is szükség van. A valódi bíróság éppen *az uralmi rátelepedés ellen van*, akár egyik ember egy másikra, akár az állam a polgárára, akár az unió a tagállamára akar rátelepedni, felette uralmat gyakorolni. Például megtiltani, hogy másként gondolkodjon, hogy szabadon szóljon és véleményt nyilvánítson, hogy bíráljon, hogy más értékeket (is) valljon és kövessen. Mert meg van győződve a maga igazáról, és azt kívánja követni. Itt azonban – a tagállamon és az unión belül egyaránt – felmerül a többségi elven működő demokrácia mint alapvető érték sérelme, ezért nézzük meg ezt is közelebbről!

Ha „mindenki mondja a maga igazát”, abból nagy összevisszaság lesz, ahogy a magyar ember mondja: „mindenki beszél össze-vissza.” Ahol nagy a hangzavar, ott nehéz szót érteni. Az egymás mellett „elbeszélés” és az ütköző, egymást kioltó vélemények zűrzavarában nem alakulhat ki sem teljes egyetértés, sem működőképes többségi vélemény. Felmerül az igény: a „véleménykáoszbán” rendet kell teremteni. Nem erővel, hanem a józan eszünkkel. Válasszunk ki a sokféle és egymásnak ellentmondó igazság közül egyet, azt írjuk le, hiszen „a szó elszáll, az írás megmarad”! Esetleg vessük kőtáblákba, még jobb, ha márványba, az nem porlad el; írjuk állatbőrre, pergamenre, papirusztekercsre, nem fakuló festékkel, tintával, amely nem halványodik meg, és nem szívódik fel, amely maradandó, és nem mulandó! Legyen köztünk egy igazság, az, amit mindenki – de ilyen nincs –, vagy legalább az egyszerű, jobb esetben minősített többség el tud fogadni! Nevezzük el ezt az igazságot *törvénynek*, amelyet mindenki köteles tisztelni, követni és betartani! Csakhogy a nyelv, amelyet beszélünk, és amelyen írunk, tökéletlen, nincs mindenre megfelelő szavunk, és ami van, az csúszható és csavarható, kiforgatható,

sőt a visszájára is fordítható. Kell tehát valaki, aki írni is tud, olvasni is tud, a szavakat, a nyelvet is érti, érthetően el is tudja magyarázni a törvény szövegét azoknak, akik el se tudják olvasni, akik nem ismerik a törvényt, vagy akik elolvasták ugyan, de nem értik, vagy félreértették azt. Ilyen ember azonban nem lehet akárci, *igaz embernek kell lennie*, aki jól ismeri és érti is a törvényt is, az igazságot is, a vitákat el tudja dönteni, a vitatkozók eltérő igazát össze tudja mérni, meg tudja ítélni, ki tudja mérni és meg tudja osztani köztük az igazságot! Mivel *elbírálja*, külön-külön megméri, majd összeméri, összeegyezteti a felek konkrét igazát, *pro és kontra érveit*, érdekeit, *ő bírja* (birtokolja) az igazságot, nevezzük *bírónak*, és a döntését *ítéletnek*, amelyet ugyanúgy kövessünk és tartsunk be, mint a törvényt! A törvényi igazság ugyanis a bírói (ítéleti) igazságon keresztül, az által érvényesül. Ha pedig a törvény hiányos, hézagos, hibás, nem egyértelmű, a bíró képes kiegészíteni, kipótolni, kijavítani, egyértelműsíteni. A bírói hatalom tehát valóban nagy és erős hatalom, ezért legyen a bíró független, befolyásolhatatlan, megvesztegethetetlen, aki csakis a törvényt, a törvényességet, a törvényi igazságot és az eseti méltányosságot szolgálja. A *vázolt szisztéma* lényege az *alulról építkezés*. A törvény az emberek konkrét életviszonyaiból és igényeiből születik, és érvényesülésén, a bírói ítélet általi érvényesítésén keresztül oda hat vissza. Ez a *jog uralma*, a közakarat és a közérdek, a *közjó szolgálata*.

Ahol azonban hierarchia van, alá-fölé rendeltség van, ott nagy a kísértés és a veszély az uralmi rátelepedésre, a közjó szolgálata helyett a hatalom, a hatalmon lévők szolgálatára. Uralmi közegben a bíróság is uralmat gyakorol, mivel fölötte is uralmat gyakorolnak. Ha Iustitia mérlege a hatalom felé billen, a bírói ítélet lezárja ugyan a felek közötti jogvitát, de nem oldja meg, nem teremt békességet a felek között. Ha az igazság mérlege egyensúlyban van, azt mindkét fél el tudja fogadni, *megbékél* az ítélettel és egymással. Az igazságos ítélet tehát *békességszerző*, összességében a jó

igazságszolgáltatás társadalmi békét teremtő hatalom, hatalmi ág. Ahogyan egyébként a törvényhozó és a végrehajtó hatalmi ág rendeltetése is végső fokon a társadalmi béke elérése: jó és igazságos törvényekkel és kormányzással, függetlenül és pártatlanul, korrupciótól mentesen. Amihez korrupciótól mentes társadalmi közeg, jó polgárok, jó emberek szükségeltetnek. Akik hisznek az isteni és az emberi jóságban, a becsületben és a tisztességben. Ezeket nem csupán emberi erényeknek tekintik, de „meg is szentelik”, szent és sérthetetlen, alapvető értékeiknek vallják. Ők vagy Istenben, az isteni jóságban, a felebaráti szeretetben és az isteni törvényekben hisznek, vagy az *emberi jogokban* és a nemzeti alkotmányokban, a jogrendszer „piramisának csúcsában”, azt tekintve „szentnek és sérthetetlennek”. Mindkettő igyekszik (törekszik) önmaga fölé emelni, tüköletesíteni, megszentelni az embert, feljebb lépni az emberré válás (az egyre emberségesebb emberré válás) lépcsőjén. Mindkettőnek igyekeznie kell megőrizni az eddig elért civilizációs színvonalat (emberi minőséget), megakadályozni annak lebontását, pláne a pusztulását. Ahogyan az élővilágot, az élet természeti alapjait védelmezni kell, ugyanúgy a társadalmi, közösségi, családi együttélés eddig elért törvényi feltételeit is óvni kell.

Ma, az internet világában még sokkal nehezebb eligazodni; globális méretekben, az egész emberiség „összevissza” beszél, 8 milliárd ember hangoztathatja *a maga igazát*. Minden alapvető értékünk viszonylagossá válik, „elrelativizálódik”, erodálódik. Az európai *felvilágosodás* tudatosodó folyamata *elsötétülésbe* fordul át (vissza). A technológia gyors fejlődése és a mesterséges intelligencia egyelőre elterelik az ember figyelmét az alapvető értékekről. Hatalmas erők saját uralmi törekvéseikből kifolyólag rá is segítenek erre a folyamatra, a saját (profit) érdekeik érvényesíthetőségének „rendjét” kínálják a globális értékkáoszban. Holott az immár *globális elme* feladata éppen az emberi civilizáció eddig elért szintjének tartása, megőrzése és megvédése

volna. *Non-derogation principle!* – a természetvédelem alapelvét a társadalomvédelem területén is érvényesíteni kell! A *lokalitás* és a *szubszidiaritás* szellemében, a *nemzeti identitás* és a *tagállami szuverenitás* tiszteletben tartásával. Átlátható, kontroll alatt tartható, ellenőrizhető *tagolt szerkezetben*, amely emberléptékű, és az emberért van, nem pedig ellene. Amely az ember javát, szabadságát és felelősségét szolgálja. A felettes, uralmi jellegű, büntető hatalom, úgy is mint *bíróuralom* éppen az ellenkező irányba tart. Meg kell állítani, amíg – rossz emlékű történelmi példákat idézve – el nem fajul. A jogállam közhatalmi intézményrendszere eleve csak *tagolt és kiegyensúlyozott* lehet, és egyetlen eleme, hatalmi ága sem ruházható fel túl nagy és „korlátlan” hatalommal, értelmezési monopóliummal, bírói hatalommal sem!

5. Emberi jogizmus

Czine Ágnes kollégámat és barátomat köszöntő írásom kitekintés a jogból és a jogtudományból más embertudományok területére, új összefüggésekre, arra, hogyan lehet gondolkodni ugyanarról, másként. Például az emberi jogok rendszeréről úgy mint az ember és az egész emberiség javát szolgáló új eszmerendszerről vagy mint az egyes ember és a társadalom szabadságát veszélyeztető új ateista vallás dogmákba merevedett eszméiről és gyakorlatáról. Globalizálódó világunkban ugyanis globalizálódnak és ezáltal globális egyeduralomra törhetnek a gondolatok, a hagyományos vagy akár a vadonatúj, még ki nem próbált tudományterületek is. Szándékom nem új elmélet képzése, csupán az elmélkedés. Leginkább a humánetológusok gondolkodtattak el, különösen Konrad Lorenz, aki a dogmaképződés veszélyére és a dogmák olykor tömegpusztító erejére figyelmeztetett. De figyelemreméltók a politikai korrektség jegyében tiltott szavak is, amelyek új kifejezések

fedezékébe menekülnek: nacionalizmus helyett kulturizmus, feminizmus helyett familizmus stb. A sok-sok *izmus* között nekem, tanári és kutatói hivatásomnál, különösen pedig ombudsmani és alkotmánybírói megbízatásomnál fogva, leginkább az *emberi jogizmus* már eleve globális jelensége tűnt fel, azt vettem szemügyre közelebbről. A 20. század uralkodó izmusai, a fasizmus és a kommunizmus után ezt is sokan gyanakvással szemlélik, nem minden alap nélkül. Mintha kezdene globális uralmi eszközzé válni, holott éppen az uralom jelenségének meghaladása volna a rendeltetése. Meglehet, az alapvető szabadságok és az emberi jogok is fikciók, légvárak, de ha jó irányba húznak, kezelhetőbb általuk a világ. Tilos viszont az emberi jogokkal is visszaélni, azokat rendeltetésükkel ellentétesen gyakorolni: kisebbségekként nem szervezhetők új, uralkodó élcsapatok, nem gyakorolhatnak totális hatalmat a többség felett. Ezért is az emberi jogok világában mind a *túlabsztrahálás*, mind a *túlkonkretizálás* veszélye elkerülendő. Különben újból a *tömegek tébolya*⁷⁰ lesz úrrá az *értéksemlegesnek mondott* (valójában inkább értékmentes) világon. Az újabb téboly megelőzésének, elhárításának eszköze az eddig bevált, alapvető *civilizációs értékek* őrzése, mentése, rehabilitációja.

Ez az *írás* – hangsúlyozottan *nem jogtudományi mű* – egyfajta *gondolatcsokor* a világról és benne az emberről, az ember belső világáról, életről és halálról, hitről és tudományról, jogról és erkölcsről. Egy újfajta *izmusról*, amely hetven éve *deklarációként* született, nagy gondolatként és embert jobbító eszmeként, nagy sikereket is elért, hatása a mindennapokban ma is érzékelhető, de mára *emberi jogizmusként* ugyanúgy kezd rendeltetésellenessé válni, mint a 18–20. századi nagy elődei (a nacionalizmus, liberalizmus, szocializmus). Igaz, a pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve – tartja a népi bölcsesség. Jó lesz tehát az emberi jogokkal is, különösen

⁷⁰ MURRAY 2020: 312–319.

azok szélsőséges értelmezéseivel óvatosnak lenni, a minden új iránt mindig lelkesedő új generációkat megfontoltságra és körültekintésre inteni. Nyugdíjasként, hátam mögött több mint hetven év élettapasztalatával és ötven év felhalmozott elméleti tudásával nem csupán jogosultnak érzem magam az intésre, de *professor emeritusként* (örökös tanárként) kötelességemnek is tekintem. Jogász szakmájuk és hivatásuk aktuális hazai és európai művelői gyakran bagatell fogalmi vitákat folytatnak heveskedve, miközben az atomháború és a közelgő klímakatasztrófa (ez a két veszély bőven elég, a többit említeni sem kell) az emberi (emberséges) élet erkölcsi és természeti alapjait készülnek elpusztítani. Valakinek szólnia kellene már a felelős (?) döntéshozóknak! A jogász mégis csak *a társadalom mérnöke* (vagy sokan azt gondolják, hogy az; néha maga magát is annak gondolja): megtervezi, megkonstruálja a társadalom és az állam szerkezetét és működését, *az észszerűség, a tisztesség és az igazságosság jegyében* elrendezi az emberek egymás közötti konfliktusait, életviszonyait. Békességet teremt, ami a minden ember által keresett boldogság előfeltétele és szilárd alapja. Azért, hogy „mégis jobbak legyünk, mint eddig hittük”. Mert „a legtöbb ember a lelke mélyén egészen tisztességes”.⁷¹ Nem kis felelősség tehát jogásznak lenni! A feladat rendkívül nehéz, de nem lehetetlen. A jó eszmék, a társadalmi rendezőelvek kudarca nem az eszmék és nem az alapvető elvek hibája, az ember rontja el azokat. A hiba tehát az emberben van, az embert kell megjavítani, egyre jobba tenni. Kihozni belőle, kiteljesíteni benne a jót, elfojtani, visszafejleszteni benne a gonoszt. Hittel és tudással, lélekkel és lelkesedéssel, küzdéssel és bizalommal. És hálával elődeink iránt, akik előttünk már ezzel és így próbálkoztak, akik az ember jobbításán fáradoztak, akik az ember javát szolgálták. Művüket folytatni a mi kötelességünk.

⁷¹ BREGMAN 2020: 17.

A globális gondolatról

Olvasom – és mindenkinek ajánlom – Csányi Vilmos humán-etológusunk válogatott gondolatait (elmélkedését) a világról. A könyv címe: *A globális elme*.⁷² Az emberi elme a gondolkodás szerve, minden ember fejében ott van, de hogy már globális változatban is létezik, az meglepő. Legalábbis első olvasásban. Aztán alaposabban átgondolva és látva a *netfüggő* unokákat már nem is annyira meglepő. „Az archaikus közösség alapja a gondolatok kommunikációja volt, ez kizárólag a beszélt nyelven nyugodott, abban keletkezett és abban is végződött. [...] A modern technológia lehetővé teszi nyolcmilliárd ember közvetlen kommunikációját. [...] Ha elmének tekintjük a nyolcmilliárd, modern kommunikációval összekötött emberi agy tevékenységét, jó közelítéssel ráismerhetünk magunkra, csak éppen a méretek és a hatások mások. Milliós szám tülekednek hírek, események, teendők, elméletek, elképzelések, javaslatok a világ figyelméért. Racionalitásnak kevés nyoma van. A globális elme bóklászik. [...] ez az elme meglehetősen bamba, gyermekes még. Nem az igazán fontos dolgokra figyel.”⁷³ Csányi Vilmos humán-etológus tudós azonban a felszín alatt a mélyrétegekre is figyel, és ott biztató jeleket is talál. Ha létezik globális elme, annak kell hogy legyenek globális gondolatai is, méghozzá racionális, lényeges gondolatai. Emlékeztet az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára (EJENY, 1948), annak első cikkét idézve: „Minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemenben kell hogy viseltessenek.” 2018-ban volt, hogy ez a deklaráció „hetven éve született, és bár lassan, de hatással van a világra

⁷² CSÁNYI 2018.

⁷³ CSÁNYI 2018: 18–19.

ma is. Ez már globális gondolat volt.”⁷⁴ Dicséretesek ezek a dicsérő szavak. Adódik viszont a kérdés, hogyan, miből, miért születik egy-egy globális gondolat, mi a globális gondolathoz vezető helyes gondolati út. Nyolcmilliárd konkrét egyéni gondolatból hogyan lesz absztrakt globális gondolat? Ha ez megszületik, az egyes embernek már nem is kell tovább gondolkodnia? De igen, minden kimondott szó, minden cselekedet előtt. Bár a szólás szabad, jól gondold meg, mit mondasz, és mit nem mondasz! A gondolat is szabad, de jól gondold meg, annak alapján mit cselekszel, és mit nem! Ha mindent szabad is, neked nem minden használ. Az EJENY *a háború után, a háború ellen* született, azzal a célzattal, hogy az ember az *erőszakgesztusok* helyett válassza a *szeretetgesztusokat*, ahogyan Bibó István is ajánlotta, azok által biztosan jobb ember lesz belőle.⁷⁵ Az éhezőnek enni adj, a szomjazónak inni, a ruhátlanak ruhát adj, a menekülőnek hajlékot, a beteget ápolj, a rabot látogasd: egyszerű, konkretizált cselekvési program. Jobb lesz általa a globális világ is. De a világ összes gondját megoldani egyedül nem vagy képes, cselekedj mindezt a koncentrikus körök elve szerint, kezdve a hozzád legközelebb állókkal: szeresd a házastársadat, akinek esküt tettél; a gyermekeidet, akiket vállaltál; a családod tagjait, akikre te is leginkább számíthatsz; lokális közösséged tagjait, akik között élsz; munkatársaidat, akikkel együtt dolgozol; nemzettársaidat, akikkel a kultúrában osztozol; polgártársaidat, akikkel egy államban élsz; embertársaidat, akikkel egy bolygón élsz! Légy jó és gondos családapa; légy jó gazda; légy jó polgár; légy jó (rendes, derék) ember, ahogyan azt már Szladits Károly is ajánlotta!⁷⁶ Ez volt a római magánjog és a klasszikus magyar magánjog *emberképe*, és ez ma az európai

⁷⁴ CSÁNYI 2018: 20.

⁷⁵ BIBÓ 1986b: 44–45.

⁷⁶ SZLADITS 1941: 365.

jogrendszerek és az egyetemes emberi jogok emberképe is. Ennél jobbat nehéz lenne kitalálni, sőt az is kérdés, hogy ki kell-e találni (például a *genderembert*), avagy elegendő volna ezt a régi, de nem elavult *embereszményt* tömegméretekben – végre valahára, esetleg gyorsított ütemben – valóra váltani.

„Világosan látni kell, hogy a globális elme sokkal lassabban működik, mint egy emberé. Iszonyú lenne, ha sokkal gyorsabb volna, mert akkor a hibás, káros, végzetes gondolatok esetleges térnyerése visszafordíthatatlan károkat okozna. A maga ütemében a nagy elme megfelelő sebességű. Jó lesz, ha még gyermeknek tekintjük, »akit« tanítani, nevelni kell. Minél több értelmes emberi gondolat jut az ismeretek rekombinációs világterébe, annál hatékonyabb lehet a világelme tanítása. A globális elmét minden lehetséges módon, írással, beszéddel, a média minden eszközével győzködni kell az emberi jóról. Tanulóképes.”⁷⁷ Én ennél pesszimistább vagyok, de én is reménykedem. Pesszimizmusomnak legalább két oka van. Az egyik, hogy az EJENY globális gondolatai lényegüket tekintve már az 1789-es francia forradalom Deklarációjában megfogalmazódtak az európai felvilágosodás és polgárosodás eredményeként, de több mint két évszázad kevés volt a megtanulásukhoz. A másik, hogy az egymás iránti testvériszellemben viseltetés, Jézus szerint az egyik *legfőbb parancs*: *szeresd felebarátodat, mint önmagadat* – már elmúlt kétezer éves! Pedig ha minden ember Isten képére és hasonlatosságára teremtetett, akkor Isten gyermeke, tehát testvér, és egyenlő méltósága van. Tehát nincs új a nap alatt! Reménységem oka pedig az, hogy mindezekre a globális elme is rájött, és mint globális gondolatot újrafogalmazta, illetőleg megerősítette. Már „csak” az ezeknek megfelelő globális tettek vannak hátra, azok pedig úgyszintén változatlanok: a békesség és az áldozatos szeretet cselekedetei, gesztusai.

⁷⁷ CsÁNYI 2018: 21.

Egyszerű igazság ez, könnyű belátni, ha az ember és a globális elme valóban tanulóképes, ha nem butul, hanem okosodik. A Gutenberg-galaxis generációinak kihalását és az újabb generációk „netfüggőségét” látva az *okosodás-butulás* mérkőzés még jóindulattal szólva is legfeljebb döntetlenre áll. Az információözhöz nem tudás, a tudás szerzéséhez szelektálni kell, a szelekcióhoz viszont szilárd értékrendre, rendezőelvekre, alapvető értékekre van szükség. Az általános értékrelativizmus és a nyomában járó értékválság azonban a megfelelő szelekció és az okosodás ellen hatnak. Mellette és érte próbálnak hatni az *alapvető szabadságok* és az *emberi jogok* mint a civilizált emberiség *kultúreszményei* (Szladits Károly kifejezése), feltéve, hogy a *kultúrnemzetek* és a *kulturált emberek* elfogadják, magukévá teszik, és követik, érvényesítik azokat. Nézzük ezt meg közelebbről!

Az emberi jogizmusról

Értékes nemzet a magyar. Ezt magyarként elfogultan, emberként elfogulatlanul is kijelenthetem, kijelenthetjük. Értékes azért, mert van értékes kultúrája. Van értékes irodalma, művészete és tudománya, népmeséi, népzeneje, néptánca és népi hagyományai, van értékes történelme és annak során szerzett tapasztalati tudása és túlélési képessége. Mindezekkel értékes a hozzájárulása az európai keresztény civilizációhoz és az egyetemes emberi kultúrához. Volt a történelmének – miként minden más nép történelmének is – egy sovinizmusba torzuló nacionalista korszaka, de keserves áldozatok árán a magyar nép is megtanulta, hogy az önmagában vett magyarsága helyett a nemzeti kultúrájára legyen büszke, és *nacionalizmus* helyett inkább *kulturizmusról* beszéljen, hogy hazáját szerető *patriótaként* inkább a kulturális önazonosságához (*identitásához*) ragaszkodjon. Történelméből azt is megtanulta, hogy nemzeti büszkesége nem fordulhat át

önteltségbe, felsőbbrendűség-érzésbe, más nemzetek, különösen a szomszéd népek gyűlöletébe. Már a harag is rossz tanácsadó, a gyűlölet pedig – legyen az fajgyűlölet vagy osztálygyűlölet – erőszakot szül, és mind a gyűlölő, mind a gyűlölt oldalán megalázó, tehát méltóságsértő. A gyűlölet szinte mindig ember- és kultúrapusztító háborúhoz vezet. Az embertestvérüket szerető (emberséges) emberek viszont egy békés világban, békés életet szeretnének élni. A béke az emberiség legfőbb vágya, az emberiség fokmérője. A háború a gonoszság (az emberben is ott lakó Sátán) győzelme és tobzódása. A 20. századi második világháborút követően az emberiség az Egyesült Nemzetek létrehozásával és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával (EJENY) egyszer s mindenkorra hitet tett az emberi jóság és a béke mellett, a háború ellen. Nagy igazság van abban, hogy a történelem az élet tanítómestere (*historia est magistra vitae*). Ez akkor is így van, ha sokan nagyon rossz véleménnyel vannak a történelemről (valójában a gyűlölködő és háborúskodó emberről), hiszen háborúk mindig is voltak, 1948 óta is folyamatosan (lokálisan) ki-kitörtek, és ma is vannak.

Hermann Hesse szerint „a történelem olyan ocsmány, közönséges és ördögi, förtelmes és unalmas, hogy ő nem érti, miként is foglalkozhat vele az ember. [...] A világtörténelem végeérhetetlen, szellem és feszültség nélküli tudósítás arról, hogyan erőszakolják meg az erősebbek a gyengéket [...] A világtörténelem versenyfutás az időben, versengés a nyereségért, hatalomért, kincsekért, s közben mindig minden azon múlik, kinek van elég ereje, szerencséje, ki elég aljas ahhoz, hogy a kellő pillanatban el ne szalassza az alkalmat.”⁷⁸ Ugyanakkor „a szellem, a kultúra, a művészetek történetét” tartja igazi történelemnek, amely „az ember átlendülése ösztöneinek és lomhaságának sarából egy

⁷⁸ HESSE 2012: 360–361.

másik síkra, az időtlenbe, az időtől mentesbe, az istenibe...”⁷⁹ Hasonlóan vélekedett a mi Szent-Györgyi Albertünk is, aki szerint a történelem nem szól másról, mint a nemzeti határok értelmetlen ide-oda tologatásáról. Uralkodóink és hadvezéreink szobrai annál nagyobbak, talapzatuk annál magasabb, minél többet hódítottak, minél több csatát nyertek meg, azaz minél több embert öltek meg.⁸⁰ A történelemnek a tudományról, a művészetekről, a kultúráról, ezek meghatározó személyiségeiről (Galilei, Newton, Darwin, Pasteur, Bach, a Buddha stb.) kellene szólnia, nem a háborúkról, nem a hódításokról.

A jog is évszázadokon át létezőként, sőt elkerülhetetlen tényként *szabályozta* a háborút, megpróbálta *humanizálni*, nem sok sikerrel. A háborúk folyton eskalálódnak, elhúzódnak és eldurvulnak, a háborúzó emberek pedig *elembertelenednek*. A háborúnak – minden háborúnak, akár hatalmi, hódítási vagy gazdasági céllal, akár vallási vagy ideológiai konfliktusok miatt indultak – ilyen a természete, mivel az erő alkalmazásának, az *erőszaknak az eszköze*. De mert a háborút emberek vívják emberek ellen, az erőszak, az agresszió, a brutalitás, a kegyetlenkedés nem a háború, hanem *az ember természete*. Ha tehát az ember emberre válása, fejlődésének evolúciós folyamata az ember *jobbá válásának folyamata*, szükségszerűen eljön az idő, amikor nem lesz, nem lehet többé háború. Nem azért, mert tiltja a nemzetközi jog, hiszen a tilalom betartatásához is végső esetben (*ultima ratióként*) erőszakot kell alkalmazni, hanem azért, mert az *emberiesség* belsővé vált erkölcsi ereje visszatart tőle. A második világháború – „az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekmények” – után az ENSZ Közgyűlése ezzel a céllal nyilvánította ki az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. „Tekintettel annak fontosságára, hogy

⁷⁹ HESSE 2012: 360–361.

⁸⁰ SZENT-GYÖRGYI 1983: 255.

az emberi jogokat a jog uralma védelmezze”, és ne a fegyverek védelmezzék. Az EJENY tehát az a *közös eszmény*, „amelynek elérésére minden népnek és minden nemzetnek törekednie kell”.⁸¹ Ezt az eszményt *bele kell nevelni* az emberiségbe, minden egyes emberbe. „A nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti megértést, türelmet és barátságot, valamint az Egyesült Nemzetek által a béke fenntartásának érdekében kifejtett tevékenység kifejlődését”.⁸² Látva a 21. század eddigi háborúit és a most folyó orosz–ukrán háborút megállapítható, hogy ez a nevelés eddig sikertelen volt, vagy legalábbis nagy lemaradásban van. Talán ezekbe a közös eszményeinkbe vetett *erősebb hitre*, annak ismételt megerősítésére *volna szükség*. Az ember (Ádám óta) oly sok eszméért lelkesedett már vallásos hevülettel, igaz, végül mindegyikből kiábrándult, mert a gyakorlati kivitelezés során valahogy mindegyik más lett, a visszajára, háborúságba, az ember ellen fordult. Ez az *ember tragédiája*, ahogyan azt már Madách Imre a magyar irodalom igazgyöngy értékű drámájában megírta. De talán ha újra próbálkoznánk, és az *egyetemes* emberi jogokat mint globális gondolatot és *közös eszményt*, mint *emberi jogizmust* is új vallásnak tekintenénk, akkor hinnénk bennük? Nos, vannak ilyen nézetek, de ezek sem feltétlenül optimisták.

Alain de Benoist a 20. századi tömegpusztító *izmusok* (fasiszmus, kommunizmus) ismeretében *Az emberi jogizmusról* elmélkedett (sok szerzőt idézve), amely szerint egy új, egyetemes uralmi eszköz.⁸³ „Az emberi jogok korszakunk morális horizontját képviselik” – idézi Robert Badintert; „minden társadalom alapjává kell válniuk” – teszi ehhez hozzá Kofi Annan; és „egy igazi

⁸¹ EJENY Bevezető 3. és 8. deklaráció.

⁸² EJENY 26. cikk (2) bek. 2. mondat.

⁸³ BENOIST 2003.

világkormány fogalmának a csíráját” tartalmazzák, állapítja meg Jean Daniel. „[...] Az emberi jogok egy új Tízparancsolatként mutatkoznak, mintha az emberi rend új alapjaként szakrális jellegűk lenne. Ily módon az emberiség vallásaként (Nadim Gordimer), vagy *szekuláris világvallásként* határozhatták meg őket (Elie Wiesel). Az evidencia a dogma rendjébe tartozik: nem vitatható. Ezért tűnik ma ugyanolyan illetlennek, ugyanolyan szentségtörőnek, ugyanolyan botrányosnak az emberi jogok ideológiáját kritizálni, mint valaha Isten létezésében kételkedni. Mint minden vallás, az emberi jogok diskurzusa is igyekszik dogmáit megannyi abszolút igazságként feltüntetni. [...] az emberi jogok krédójának hívei is úgy tekintik magukat, mint akiknek az a törvényes küldetésük, hogy ráerőltessék elveiket az egész világra.” Tehát az emberi jogizmus is „[m]indenek előtt egy uralmi eszköz, és annak is kell tekinteni”.⁸⁴ Pesszimista, de nem minden alapot nélkülöző álláspont. Nem mindegy ugyanis, hogy *külső kényszerítő*, a törvény erejével ható vagy *belső ösztönző*, az erkölcs erejével ható uralmi eszköz. E kettő ráadásul lehetne optimális esetben és optimális arányban *együtt ható* erő is.

Az emberi jogok mint közös eszmény ugyanis *közösséget*, egyetemes érvényű normaként *az emberiség családját* feltételezi. *Az emberi jogizmus uralma* tehát az egész emberiség feletti globális (jogi és erkölcsi) uralmat jelentene. Ez viszont az egyéni szabadság mai túlhangsúlyozásával, a korlátlan, és főleg az önző individualizmussal nem összeegyeztethető. Francis Fukuyama így ír erről: „Az emberek azonban hamar észrevették, hogy komoly bajok vannak a féktelen individualizmus kultúrájával, amelyben – bizonyos értelemben – a szabályok áthágása marad az egyetlen szabály. Éspedig azért, mert az erkölcsi értékek és a társadalmi szabályok [gondolatmenetünkben: az emberi jogok – L. B.] nem

⁸⁴ BENOIST 2003.

afféle önkényes korlátok, amelyek gátolják az egyének kibontakozását, hanem sokkal inkább az együttműködésen alapuló bármينemű vállalkozások előfeltételei. A társadalomtudósok épp ezért a társadalom közös értékeinek összességét újabban *társadalmi tőkének* nevezik. Akárcsak a materiális tőke (föld, épületek, gépek) és az emberi tőke (a készségek és ismeretek a fejünkben), a társadalmi tőke is értéket hoz létre, s ennél fogva kézzelfogható haszonnal bír egy nemzetgazdaság számára.”⁸⁵ „Egy olyan társadalom, amely eltökélten és következetesen irtja a normákat és szabályokat az egyéni szabadság fokozása nevében, egyre szervezetlenebbé, atomizáltabbá és elszigeteltebbé válik, és képtelen lesz közös célokat elérni, közös feladatokat végrehajtani.”⁸⁶ Ez a képtelenné válás vonatkozik az emberi jogok mint közös eszmények valóra váltására, azaz az érvényesítésére, így a háborúk megakadályozására is. Persze mondhatnánk azt is, hogy a háború tilalmához nincs (nem lett volna) szükség új közös eszményekre, új hitre és új vallásra, elég lett volna ezzel kapcsolatban is a „régí” tízparancsolatból csupán egyet betartani: Ne ölj! Nemcsak háborúban, nemcsak fegyverrel, de más módon se ölj, még gondolattal, szóval vagy mulasztással se! Ezt sem sikerült még máig megvalósítani, az állam és az egyház szétválasztása, a *szekularizáció* óta a háborúk elkerülésének esélye tovább romlott. A látszólag „semleges” állam és az annak hatalmi eszközévé vált jog emberi lelkek feletti hatalma nőtt ugyan, hatékonysága azonban a békességteremtés terén semmivel sem jobb, sőt! A 20. századi *tömeggyilkos ideológiák*, a *fasiszmus* és a *kommunizmus*, a fasiszta és a kommunista államok és jogok totális uralma után minden új közös eszményre, minden „vadonatúj”, emberek által kiagyalt ideológiára, minden szekularizált államra és minden jogra rávetül a gyanú árnyéka.

⁸⁵ FUKUYAMA 2000: 30.

⁸⁶ FUKUYAMA 2000: 31.

A közös cél – az emberi jóság és a békesség – érdekében az állam és az egyház (az EJENY és a tízparancsolat) újra összefoghatna és együttműködhetne, ez az újfajta *hatalommegosztás* mindkettőnek, az államnak és az egyháznak is jót tenne.

Douglas Murray *Európa furcsa halála* című könyvében így ír erről: „Bár elvesztettük a történetünket, még mindig itt vagyunk, és élünk a hitünk törmelékei között. A Párizson áthaladó tömegben kevesen vannak, akik a Notre-Dame-ba mennek imádkozni, de ettől még a katedrális áll. [Sőt, a tűzvész után most éppen újjáépül! – L. B.] A Westminsteri Apátság és a Kölni Dóm jelenléte még mindig meghatározó, s bár már nem zarándokhelyek, még mindig szimbolizálnak valamit; habár pontosan nem tudjuk már, hogy mit.”⁸⁷ Idézi Don Cupitt angol *ateista teológus* véleményét: „Nyugaton senki nem lehet teljes mértékben nem keresztény. Mondhatod magadról, hogy nem vagy keresztény, de az álmaid akkor is keresztény álmok maradnak.”⁸⁸ Például az az álom, hogy *a fegyverek szeretetét egyszer majd a szeretet fegyvere fogja felváltani*. Vagy hogy Európa a szeretet civilizációját építi, és egyszer *a szeretet civilizációja lesz*. Ezt nem segíti elő – és ezért nyugtalanító –, ha a 20. századi ateista izmusok mintáját követve az *emberi jogizmus* is a hit és a vallás kisajátítására tör. A 20. századi „uralkodó ideológiák” ilyen irányú próbálkozásainak sem lett jó vége. „Az emberi jogok háború utáni kultúrája úgy tesz (illetve rajongói tesznek így), mintha maga is vallás lenne, s mint ilyen a keresztény tudat szekularizált verzióját vezetné be. Ez lehet, hogy részben sikeres kísérlet volt. Ám ez egy olyan vallás, ami soha nem biztos magában, hiszen nincsenek meg a biztos pontjai. A nyelv árulkodó. Ahogy az emberi jogok nyelvezete egyre grandiózusabbá vált, s egyre inkább önáltatóvá, úgy vált egyre inkább világossá,

⁸⁷ MURRAY 2018: 210.

⁸⁸ MURRAY 2018: 210.

hogyan ez a rendszer nem képes betölteni eredendő feladatát.”⁸⁹ Pedig az emberi jogizmus is egyre jobban *intézményesül*, vannak egyre nagyobb számban hivatásos (mozgalmár) hittérítői, *papjai, prófétái*, sőt *önjelölt pápája* is akadt. Csakhogy a hitet nem lehet, nem szabad *erőltetni*, *ius cogensnek* minősítve, azaz kötelező erejű nemzetközi közjogi normákba foglalva a társadalmakra kényszeríteni. A kényszernek a társadalmak ellenállnak, mert ez a társadalmak számára „nemcsak aggodalmat okoz, hanem érzelmileg kimerítő is”.⁹⁰ Az európai ember nem hisz már a *megváltó eszmékben*, az újabbnál újabb *egyedüli üdvözítő igazságokban*. Nem akar többé „minden eszmének folyamatosan és fáradhatatlanul a végére járni – bárhová is vezessen ez”.⁹¹ Az emberi jogok sem hordozzák az abszolút igazságot! „Az abszolútumokkal leginkább az a baj, hogy a beléjük vetett hit egyszer összeomlik. A liberális maszlaggal ellentétben – ami lehetőséget ad minden mindenki által történő hibáztatására – ha az abszolútum széttörik, mindent romokban hagy maga után: nemcsak emberekkel és országokkal, de eszmékkel és elméletekkel is ezt teszi”.⁹² „[...] A filozófiai és politikai ideák minél népszerűbbek, annál nagyobb pusztítást hagynak. [...] Európa 20. századi problémái a politikai abszolútum kereséséből fakadnak.”⁹³ Tegyük hozzá, hogy Európa 21. századi problémái is ugyanebből fakadnak, csak most az emberi jogizmus általuk kreált legújabb dogmáit akarják sokan az abszolútumig vinni, a végletekig kiterjeszteni! Ennek ellenhatásaként lassan mindent megkérdőjelezünk, de így soha nem jutunk el sehová. „Az eszmék elpusztítása talán éppen amiatt valósul meg, hogy

⁸⁹ MURRAY 2018: 211.

⁹⁰ MURRAY 2018: 211.

⁹¹ MURRAY 2018: 212.

⁹² MURRAY 2018: 213.

⁹³ MURRAY 2018: 214.

félünk attól, ahová vezethetnek.”⁹⁴ Ezért inkább nem szabad engedni, hogy az emberi jogizmus új szekuláris vallássá, új hittételek gyűjteményévé váljon, különösen hogy alapvető tételeinek sajátos értelmezései dogmákká merevedjenek.

A dogmák erejét Konrad Lorenz *a civilizált emberiség nyolc halálos bűne* egyikének tartotta. „Az ilyen, mindent átfogó, vallássá vált dogma kinyilatkozásszerű, végső felismerése szubjektív megnyugvást nyújt követőinek. Minden ellentmondó tényt letagadnak, ignorálnak, vagy pedig leggyakrabban *elnyomnak*, azaz a tudati küszöb alá űznek. [...] Igazán sátáni módon azonban csak akkor hat a dogma ereje, ha igen nagy tömegeket, egész földrészeket vagy akár az egész emberiséget egyetlen gonosz tévhit egyesíti.”⁹⁵ Ennek fényében érthető és egyben érthetetlen is, miért akarják az emberi jogizmus hívői már megint az egész emberiséget uniformizálni, az embereket és a nemzeteket, a nemzeti kultúrákat homogenizálni, egyenruhába (értsd: ideológiai kényszerzubonyba) bújtatni. Hangsúlyozom, nem az emberi jogokkal, hanem azok szélsőséges és torz értelmezéseivel, az értelmezések kizárólagosságával és dogmákba merevítésével, a dogmákba vetett hit tömegekre kényszerítésével, az emberi jogizmus mint szekularizált vallás gyakorlatával van probléma. Nem új keletű, hanem a 20. századból jól ismert probléma ez. Mi, magyarok közelmúlt történelmünkéből, a kommunista totális diktatúra időszakából ezt a problémát is jól ismerjük: „Az ideológiájukat dogmák védték az újító szándékkal szemben. A merev ideológiát jobbító szándékú gondolatot eretneknek, az ő szavukkal revizionistának bélyegezték”, és üldözték, diszkreditálták, sőt meg is semmisítették, a kigondolójával együtt.⁹⁶ Többek között ennek

⁹⁴ MURRAY 2018: 221.

⁹⁵ LORENZ 1988: 81.

⁹⁶ KOPÁTSY 2013: 34.

a problémának is a megoldására születtek az emberi jogok, nem pedig a megismétlésére vagy az elmélyítésére, semmi esetre sem új dogmák képzésére.

Kopátsy Sándor szerint: „Az idealisták között a legnagyobb Marx volt. Magát következetes materialistának tartotta, mégis ő volt a történelem legnagyobb idealistája, vallásellenessége ellenére az utolsó nagy vallásalapítója.”⁹⁷ Nagy paradoxon ez, keletkezésének, ismétlődésének érdemes mélyebben utánanézni. Nekünk, magyaroknak fél évszázados tapasztalati tudásunk van ezen a téren, talán ezért is vagyunk a nyugati népeknél óvatosabbak és gyanakvóbbak minden új vallásalapítóval és új „ateista vallással” szemben. Hívjuk segítségül ismét a *humán-etológia* tudományát, Konrad Lorenz után újból Csányi Vilmost! „A humán-etológusok nagy része egyetért abban, hogy a vallásos hitre való képességnek fontos evolúciós szerepe lehetett a közösségek kialakulásában.”⁹⁸ Ez a képesség lehet átlagos, az átlagosnál erősebb vagy gyengébb. Vizsgálatok igazolták, hogy a két szélső csoport között vannak genetikai különbségek. „[...] A VMA2 gén [...] sokkal gyakrabban fordul elő a spirituálisok esetében, mint a spiritualitásra kevésbé hajlamosak csoportjában. A sajtó az eredményeket fel is kapta, és elkezdtek az »Isten génről« beszélni. Persze a pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy ez csak egyike a sokféle génnek, amely a spiritualitást befolyásolja [...] Ez csupán azt mondja, hogy vannak olyan emberek, akik *genetikai okok* miatt fogékonyak arra az elgondolásra, hogy van valami fölöttük lévő, őket meghaladó transzcendens világ, amelybe különleges tudatállapotban beléphetnek. [...] Azt, hogy a spiritualitás megnyilvánulásaiban jelentősek a genetikai hatások, ikervizsgálatok is megerősítették. [...] Természetesen az a tény,

⁹⁷ KOPÁTSY 2013: 37.

⁹⁸ CSÁNYI 2018: 137.

hogy valakiben ez a képesség megmutatkozik, nem jelenti, hogy az illető egyben vallásos is, vagy ha mégis az, bármelyik vallást követheti. Éles különbséget kell tenni a spiritualitásra való készség és valamilyen vallás gyakorlása között.”⁹⁹ Ezek szerint abban nincs semmi meglepő, ha egyesek *hívő kommunisták*, mások *hívő liberálisok*, megint mások *hívő keresztények* vagy *muszlimok*, *hinduk* vagy *buddhisták*, avagy legújabban *hívő emberi jogisták*! Ami viszont igazán meglepő, az a *vallási gyűlölet* fennmaradása, sőt újraéledése a más vallásúak (más véleményen lévők) iránt, azaz végső fokon az embertársaink, embertestvéreink iránt, amely erőszakban, eretneküldözésben, valóságos vagy csak virtuális máglyán megégetésben, vallásháborúkban törhet ki, civilizációk összezapását okozhatja még napjainkban is, lokális vagy akár globális méretekben. A különbözőségekre mind a hitre való képesség fokában, mind a különböző vallásokban (ideértve az ateizmust is) azért is szükség van, hogy ellen tudjunk állni „a tévhiteknek, babonáknak, becsapásnak, megfélemlítésnek. A szkeptikusok pedig mindig az ilyesmire figyelmeztetik a közösségüket, az ő tevékenységük is hasznos.”¹⁰⁰ Ahogyan – evolúciós szerepe folytán – a szelíd, az erőszakmentes hit és vallásosság is az, sőt az az igazán hasznos.

Más megközelítésben és összefüggésekben írt ugyanerről Hankiss Elemér. „A héroszok hőstettei, vallásos hittételek, erkölcsi normák, világképek, műalkotások, játékok és tréfák, mindezek segíthetnek nekünk abban, hogy ideig-óráig enyhüljön szorongásunk, és már-már itthon érezzük magunkat ebben a világban. [...] Hans Vaihinger német filozófus 1911-ben azt fejtegette, hogy az emberiség nem tud megenni s megélni *fikciók* nélkül. [...] az emberi tudat és képzelet *konstruktumai*: fogalmak,

⁹⁹ CSÁNYI 2018: 138.

¹⁰⁰ CSÁNYI 2018: 139.

osztályozások, viszonylatrendszerek, logikai képletek, *törvények*. Eszmék, amelyeknek nincs megfelelőjük a tárgyi világban, de amelyek ennek ellenére képessé tesznek minket arra, hogy kezeljük ezt a tárgyi világot. [Megjegyzésem: ilyen eszméknek tekintem az emberi jogokat is – L. B.] Eszközök, katalizátorok, útjelzők, amelyek segítenek minket abban, hogy tájékozódjunk és megéljünk ebben a világban. [...] Annak során váltunk Homo sapiensszé, hogy szimbólumokból és szimbólumrendszerekből felépítettük a magunk világát. [...] Nem ismernénk magunkra és egymásra, ha a szimbólumoknak az a ragyogó csillagképe, amelyet mi teremtettünk meg, hirtelen eltűnne a világból és eltűnne a tudatunkból. Lehet, hogy kiderül majd, hogy a szimbólumokból épült légvárak végül is igazi várak. S néha még erősebbek is, mint a kőből épült erődítmények. Kiderülhet, hogy az emberi szellem teremtette formák és alakzatok, ámbár törékenyek és veszendők, fontosabbak, mint manapság hisszük, hinni akarjuk, hinni merjük.”¹⁰¹ „Teremteni valamit a semmiből, csillagképeket építeni szimbólumokból, talán a semmiből, fölépíteni a szabadság, az értelem és a méltóság világát egy néma és üres univerzumban: ez, úgy hiszem, emberhez méltó munka volt. Igazi emberi kaland.”¹⁰² Ebbe a gondolatmenetbe sem fér bele, hogy a különböző légvárak, konstruktumok megálmodói, építői és védelmezői gyűlöljék és halomra gyilkolják egymást. Ellenkezőleg, közös siker csak a konstruktív együttműködéstől remélhető. Tekintsük hát akár az emberi jogok grandiózus rendszerét és vallását, az emberi jogizmust is szimbólumok rendszerének, légvárnak vagy fikciónak, így is, úgy is erős és értékes emberi konstrukció, az ember evolúciós és civilizációs fejlődésének csúcsa, amely nélkül már

¹⁰¹ HANKISS 2014: 405–411.

¹⁰² HANKISS 2014: 412.

nem tudunk élni. Az életben maradásunkhoz azonban az emberi jogizmus önmagában kevés.

Hermann Hesse ironikus megfogalmazásában „nem mindenki képes egész életén át kizárólag absztrakciókat lélegezni, enni és inni. Az absztrakciók elragadóak, de én úgy vélem, lélegezni is kell, kenyeret is kell ennünk.”¹⁰³ Ebben a gondolatban több figyelmeztetés is van. Az egyik az, hogy minden absztrakció (közösségszervező eszme, rendezőelv, elmélet és ideológia) annyit ér, amennyi abból a gyakorlatban megvalósul, és az ember javára hasznosul. Ebből következően a másik figyelmeztetés az, hogy az absztrakció sohase legyen *túl távoli*, ne szakadjon el a valóságtól, az emberek életétől és reális szükségleteitől. Minden elméleti konstrukció hajlamos önálló életre kelni, önmagában valóvá és önmagáért valóvá válni. A *fogalomalkotó*, az emberi tudást és ismereteket fogalmakba sűrítő, majd a saját fogalmainak elemző és értelmező *jogtudományt* azonban különösen fenyegeti a *túlabsztrahálódás* veszélye, az elszakadás a realitásoktól, a valóságtól, az ember javától. Ez a veszély akkor a legnagyobb, ha a jog már egy eleve túlabsztrahált eszme, ideológia tételeit, dogmáit írja át a jogba, annak fogalomrendszerébe azért, hogy azokat normaként rákényszerítse az emberekre. Ez lesz az az eset, amikor az emberek lesznek a jogért, nem pedig a jog az emberekért. Ez a jog *visszájára fordulása* (visszájára fordítása), a jog „elembertelenedése”. Ez a *rendeltetésellenes* jogalkotás, jogértelmezés és jogalkalmazás, a jog rendeltetésellenes gyakorlása, a *visszaélés a joggal*. A törvény tiltja a joggal való visszaélést, így az EJENY is tiltja¹⁰⁴ az alapvető szabadságokkal és az emberi jogokkal való visszaélést is.

Az emberi jogok *közösségi eszmények*, az ember pedig – minden ellenkező híresztelés ellenére – közösségi lény (mindig is

¹⁰³ HESSE 2012: 362.

¹⁰⁴ EJENY 29. és 30. cikkek.

az volt és az is maradt). Akkor is az, ha egyesek (a nyugati civilizációban nem is kevesek) az *önző individualizmus* vagy a *szinglizmus* zsákutcájába tévedtek. Éppen ezért „a személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése”.¹⁰⁵ A közösség érdekeire (a közérdekre, a közjóra) minden egyes ember köteles figyelemmel lenni. „Jogainak gyakorlása és szabadságainak élvezete tekintetében senki sincs alávetve más korlátozásnak, mint amelyet a törvény kizárólag mások jogai és szabadságai elismerésének és tiszteletben tartásának biztosítása érdekében, valamint a demokratikus társadalom erkölcse, közrendje és általános jóléte jogos követelményeinek kielégítése érdekében megállapít.”¹⁰⁶ Más szóval a szabadság az a *közösségben* való szabadság, nem pedig a *közösségtől* való szabadság, pláne nem a közösséggel szembeni, annak rovására, kárára, ártalmára gyakorolható szabadság. De a törvényes korlátokon belül maradván is „[e]zeket a jogokat és szabadságokat semmi esetre sem lehet az Egyesült Nemzetek céljaival és elveivel ellentétesen gyakorolni”.¹⁰⁷ Ez a visszaélés egyetemes tilalma, az egyébként magas absztrakciós szinten megfogalmazott alapvető szabadságok és emberi jogok visszacsatolása a valóságos, sokszínű és változatos emberi közösségekhez (társadalmakhoz, vallásokhoz, kultúrákhoz, civilizációkhoz, népekhez és nemzetekhez).

A *túlabsztrahálódás* veszélyéből a *contrario* következtetni lehet a *túlkonkretizálás* veszélyére is. Minél magasabb egy norma absztrakciós szintje, annál több (-féle, -fajta) emberi magatartásra terjeszthető ki, annál több konkrét életviszony vonható be a norma hatókörébe. Minden tág és nyitott *generálklauzulával* (általános

¹⁰⁵ EJENY 29. cikk (1) bek.

¹⁰⁶ EJENY 29. cikk (2) bek.

¹⁰⁷ EJENY 29. cikk (3) bek.

személyiségi jog, szükségtelen zavarás, jó erkölcsbe ütközés stb.) kapcsolatban ugyanez a helyzet. Ebben a helyzetben a legnehezebb a jogalkalmazó dolga, a *szubsumció*, vagy *szubsumálás*, azaz a mindig konkrét életbeli tényállás és a neki megfelelő mindig absztrakt törvényi tényállás kiválasztása és egymással való megfeleltetése. Ez adja a bírói hivatás nehézségét és szépségét, ez keletkezteti a jó precedenseket és a bírói szokásjogot, amelyet végül a kodifikáció hasznosít. Ezt a nehézséget azonban napjainkban két új jelenség súlyosbítja. Az egyik az, hogy a túl absztrakt emberi jogokat nemcsak a hivatásos bírák, hanem a hivatásos (olykor jól fizetett) mozgalmárok (forradalmárok, jogvédő aktivisták) értelmezik és alkalmazzák. A másik az, hogy a tág norma egymással szögesen ellentétes értelmezéseket tesz lehetővé. Az eltérő értelmezésekre mozgalmak szervezhetők, amelyek harcolnak egymással, nem ritkán erőszakos módszerekkel. Ez nagyon nem tesz jót az emberi jogizmusnak, a jogrendszer belső koherenciájának és a jogbiztonság követelményének. Néhány fontos példát említek. Minden embernek (minden emberi lénynek) joga van az élethez és az emberi méltósághoz. Ebből levezethető a személyiség szabadsága, abból a nők önrendelkezési szabadsága, abból pedig a művi terhességmegszakítás szabadsága, de levezethető az élet feltétlen tisztelete és védelme, a magzati élet védelme és az abortusz tilalma is. Az állam és az egyház elválasztásából levezethető a tízparancsolat és a kereszt eltávolítása az állami iskolák osztálytermeiből, a kulturális identitás jogából viszont ennek az ellenkezője is. A kínzás tilalmából és a fogvatartottak számából kiolvasható a börtöncella minimális mérete (vagy nem olvasható ki!). A szólásszabadságból kiértelmezhető a vörös csillag használatának szabadsága, ellenben a horogkereszté nem. Ha a hasonló ellentmondások elkerülése érdekében kinevezünk egy *értelmezési* (azaz konkretizálási) *főhatalmat*, akkor valójában egy kézbe adjuk a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató politikai

közhatalmat, demokratikus legitimáció nélkül. Ha ez a főhatalom egy bíróság, *bírói hatalomról (Richtermacht)* beszélünk. Ha egy civil szervezet (NGO) vindikálja magának ezt a hatalmat, és az ráadásul egy kisebbség álláspontját képviseli, akkor az egy társadalmi kisebbség főhatalma a többség felett („bolsevik”, élcsapatlelkülettel). Ez a demokrácia fejtetőre állítása, a jog politikai fegyverként való használata. Ha az ilyen civil szervezetek globális hálózattá szerveződnek, akár globális főhatalomra, véleményuralomra is szert tehetnek. „Egyetemesebbek” a katolikus egyháznál, omnipotensek és omnikompetensek, „pápábbak a pápánál”. Ilyen szervezeti hálózatot épített ki a Nyílt Társadalom Alapítványok a „zárt kereskedelmi állammal” és a zárt kommunista diktatúrákkal szemben a kétpólusú világhatalmi rendszer idején, és ez akkor lehetett pozitív fejlemény. Ma viszont – egy sokpólusú világban – egy egypólusú, uniformizált világ megteremtésének (homo Deus?), kreálásának az eszköze lett. Globális „kulturális forradalom” ideológiai egyenruhában, a neoliberalizmus dogmáinak gyűjteményét lobogtatva és hangoztatva? Egyenagyak egyenprogramozása, bionikus lények tömegtermelése, *homo roboticus* teremtése? Aki ezeket programozza, az vezérli is őket, az a világ ura. Mivé lesz általa a világ, benne az ember és az ember belső világa? Douglas Murray újabb könyve szerint ez *A tömegek tébolya*, alcíme szerint *Áldozatok a politikai korrektség oltárán?* Holott a cél az ember felszabadítása, az emberek feletti uralom jelenségének és lehetőségének a megszüntetése lett volna. Ahogy az EJENY fogalmaz: „Tekintettel arra, hogy az ember legfőbb vágya egy olyan világ eljövetele, amelyben az elnyomástól, valamint a nyomortól megszabadult emberi lények szava és meggyőződése szabad lesz, [...] hogy az emberi jogokat a jog uralma védelmezze, nehogy az ember végső szükségében a zsarnokság és az elnyomás

elleni lázadásra kényszerüljön.”¹⁰⁸ Ez ma is és változatlanul az emberi jogok egyetemes rendeltetése, ezért tilos velük bármilyen fondorlatos módon és leplezett uralmi céllal visszaélni. Jobb tehát, ha az emberi jogokat nem engedjük emberi jogizmussá, új dogmák vallásává és egyetemes uralmi eszközzé válni. Annak kell tekinteni, ami eredetileg is volt: deklaráció, azaz azon társadalmi rendezőelvek és alapvető értékek kinyilvánítása, amelyek mentén az egész emberiség az életét élni kívánja, célkitűzések, amelyek felé a társadalmak (az ENSZ tagállamai és az EJENY aláírói) és azok tagjai, az egyes (de nem önző) emberek törekedni fognak. Közös eszmények, amelyeknek a segítségével a szuverén nemzetek jogrendszerait összehangolják, és ezáltal az egyébként saját nemzeti (kulturális) identitásukat megőrző népek egymáshoz – „testvéri szellemben” – közelebb kerülnek, egy értékes, sokszínű, civilizált, kultúrában gazdag, békés és biztonságos világ, a fenntartható jövőnk érdekében.

6. Passzív rezisztencia

A magyar 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot olyan hatalmas érzelmi és lelki erők motiválták, hogy azokat csak a Habsburg császári és az orosz cári birodalom egyesített katonai erővel volt képes leverni, megbosszulni, vérbe fojtani. Magyarország ezt a hatalmas erejét az európai *polgárosodás eszméiből* és a *nemzeti öntudatra ébredésből* merítette. Előbbi az egyes embert, utóbbi a nemzetet szabadította (volna) fel. Nem véletlenül nevezte Bibó István a polgári forradalmat az *emberi méltóság* egyetlen nagy forradalmának. Ehhez járult a nemzetek születésével és a nemzetállamok kialakulásával a *nemzeti méltóság* (akkor még

¹⁰⁸ EJENY Előszó 2. és 3. bekezdés.

nem használt) fogalma, érzése, vágya. Az emberi és a nemzeti méltóság kemény magja egyaránt a *szabadság*, az egyén szabadsága és a nemzet szabadsága, azaz függetlensége és szuverenitása. Még egy teljes évszázad – országok közötti háborúkkal, polgárháborúkkal, forradalmakkal és két borzalmas világháborúval – kellett ahhoz, hogy megszülessen az ENSZ, annak Alapokmánya és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, amely a 19. századi alapértékeket, az *alapvető szabadságokat* és az *emberi jogokat* az egész emberiség számára *iránymutató* univerzális normákba foglalta. Az iránymutatás változatlanul jó, a helyes irányban való *haladás* azonban lassú, elégtelen, kitérőkkel és zsákutcákkal terhelt. Az egyéni szabadsággal és a nemzeti szuverenitással helyesen élni még alig sikerült, súlyosan és durván *visszaélni*, mások feletti uralomra, más népek és országok elnyomására használni annál inkább. A visszaélés eszköze a háború, az önvédelem eszköze a forradalom, a szabadságharc, a felszabadító mozgalom (lázasadás, összeesküvés, gerillaharc, terrorizmus) maradt. Ezek mind öléssel, gyilkolással, anyagi, kulturális, civilizációs veszteségekkel, a *méltóság visszaesésével* járnak. Ezért nem tudunk az egyéni *emberség* és az egyetemes *emberiesség* útján a cél felé gyorsabban, és nem tévelyegve haladni.

1848–1849 tragédiája után a megalázott, de dacos és büszke magyarok jelszava a „Nem engedünk 48-ból!” volt. Az 1956-os forradalom és szabadságharc gyalázatos vérbe fojtása után – 1848. március 15-re visszautalva – a jelszó „Márciusban újrakezdjük!” lett. Előbbinek azonban – „a haza bölcsének”, Deák Ferencnek köszönhetően – az osztrák császárral való „*kiegyezés*”, utóbbinak a „*kádári konszolidáció*” vetett véget. Mindkettő lényege a *hatalom és a társadalom megegyezése*: hagyjon nekünk *békét a politika*, és mi *békét* hagyunk a politikának. A kiegyezést az Osztrák–Magyar Monarchiában a *boldog békeidőknek* is nevezett fél évszázad követte, hatalmas gazdasági és kulturális fellendüléssel. A Kádár-korszak

negyedszázada idején a háztáji gazdaságoknak, a szocialista kisvállalkozásoknak, a „második gazdaságnak” (az „új gazdasági mechanizmusnak” és a „piaci szocializmusnak”) köszönhetően Magyarország lett a szovjet tábor „legvidámabb barakkja”, Budapest lett a „Kelet Párizsa”. Az előbbi a sajátosan magyar *feudálkapitalizmus*, az utóbbi az ugyancsak sajátosan magyar *feudálszocializmus* paternalista korszaka volt. Közös jellemzőjük, hogy a társadalom részlegesen és időlegesen beletörődött a polgári szabadság ember- és társadalomképének elvételébe, cserébe viszont elvárta a kiterjedt állami gondoskodást. Most is hasonló folyamat zajlik. A rendszerváltást követően kiépült az iparban és a szolgáltatási szektorban a *transznacionális monopolkapitalizmus*, a mezőgazdaságban a *monokultúrás nagybirtokok* rendszere, amelyet talán *feudálliberális* rendszernek nevezhetünk, kiterjedt *szociális gondoskodással*. Ez éppúgy *fenntarthatatlan*, mint a tiszta (nem hibrid) jóléti jogállamok, úgy is mint szociális jogállamok rendszere. A kérdés újra ugyanaz: merre tovább, Magyarország? Merre tovább, Európa és a világ? A *polgári demokrácia* felszedett (vagy le sem rakott) alapjait a *globális* helyett a *lokális* jegyében el kellene kezdeni újra lerakni. Vagy marad a gondoskodó, akármilyen feudalizmus bevándorlókkal, újraterlepített falvakkal és városokkal, népességcserével és civilizációcserével. Esetleg új földosztással és „hatalomosztással” a betelepülő migránsoknak? „Adjanak egy ásót, felásom Magyarországot!” – hallottam egy afgán menekült szájából 2015-ben a Keleti pályaudvarnál. Az ajánlatot előbb vagy utóbb meg kell fontolni és meg kell válaszolni.

Az 1867-es kiegyezést 12 évig (1849–1861) tartó *passzív rezisztencia* előzte meg. Ez az *erőszakmentes ellenállás* a hatalommal szemben, *békés együtt nem működés* az elnyomó hatalommal. Egyúttal *növekedésmentes és fejlődésmentes* állapot. A *növekedésmentes fejlődés* ma a *fenntarthatóság* követelményének és az „*antiglobál*oknak” az új jelszava. A *passzív rezisztenciára* annak *harcias ellenzői*

akkor azt mondták, hogy az a „gyengék fegyvere”. A túlerővel szemben azonban értelmetlen a nagy veszteségekkel és áldozatokkal járó ellenállás. Kérdés, hogy a *globalizmus* ma mekkora túlerőben van, és hogy milyen és mekkora veszteségekkel járna maga a globalizmus hatalmával szembeni passzív ellenállás. Mahátma Gandhi a Brit Birodalom ellen ajánlotta és alkalmazta (sikerrel) az erőszakmentes ellenállást. Ennek a célja India függetlensége, felszabadítása volt. Gandhi sokat írt és beszélt az erőszak nélküli ellenállásról és együtt nem működésről, ez lett a politikai filozófiája, alapvető vezérlő elve. Deák minderről nem írt, ösztönösen volt passzív ellenálló és az erőszakot elutasító, nem volt szüksége elméleti alapokra. Vezéralak volt, de nem vezér, szervező erő volt, de ő maga nem szervezte a passzív ellenállást, ideológusa és programadója volt úgy, hogy nem volt se ideológiája, se programja. A békés megoldás keresése és a társadalmi nyugalom a spontán létformája volt, és ez bizonyult működőképes túlélési stratégiának. Most az államok, köztük India és Magyarország függetlensége és szuverenitása látszólag és formálisan adott. Ráadásul a globalizmus gyarmatosító hatalomként nem azonosítható be. Kivel szemben kell és lehet ma erőszakmentesen ellenállni? A nagyon is beazonosítható geopolitikai, a hegemon, a birodalmi uralmi törekvésekkel szemben. Ha azok túlerőben vannak. Márpedig ahogy mindig, úgy most is túlerőben vannak. „A történelem az élet tanítómestere” – itt az ideje, hogy tanuljunk belőle, illetőleg az erőszakmentesség történelmi személyiségeitől. A véres és kegyetlen háború értelmetlen, *vesztes-vesztes* játék, az erőszakmentes ellenállás, a kiegyezés és a megegyezés viszont ma is lehet *nyertes-nyertes* játék.

7. Aktivizmus

A Sólyom László elnöksége idején működött Alkotmánybíróságot gyakran érte az a vád, hogy túlzott mértékben *aktivista*. A köznyelvben ez a szó inkább pozitív tartalmú, ha valaki *aktív* – tevékeny, cselekvő ember –, az jobb, mint ennek az ellenkezője, a *passzív*. A bíráskodásban, így az alkotmánybíráskodásban az *aktivizmus* a jogalkalmazás egyik legnehezebb műveletének, a *jogértelmezésnek* a jelzője, módja. Nem a szövegre, annak „betűjére” *szűkítő*, hanem éppen azon túltekintő és túlmutató, *kiterjesztő jogértelmezés*. A bírónak nemcsak azt kell tudnia, látnia, mit írt le a törvényhozó, de azt is, hogy közben mire gondolt, mi volt az akarata, a célja a törvénnyel. A tankönyvekből ismert, a jogszabály *helyes tartalmát* feltáró, hagyományos értelmezések – a történeti, a rendszertani, a nyelvi és a logikai – mellett az ötödik, az *értékelő értelmezés* a legnehezebb, amely a normaszöveg *értéktartalmát* igyekszik feltárni. Ebben segítik a bírót jogági, jogterületi, jogintézményi *alapelvek*, az *évszázadok alatt kikristályosodott és letisztult iránymutató eszmék* (jogeszmények), a *jogtudomány általánosan elfogadott alapvető tételei* (jogtételek), újabban *az alkotmány értékrendje és az egyetemes érvényű alapvető szabadságok és az emberi jogok*. Utóbbiakat Szladits Károly még *az emberiség kultúreszményeinek* nevezte, de nevezhetjük őket *civilizációs alapértékeknek* is. Ma már ezek is – a nemzeti alkotmányokba vagy a nemzetközi egyezményekbe foglalt – írott jogi normák, a konkrét törvény *általános háttérnormái*. Idetartoznak az Európai Unió alapvető dokumentumai is. Nevezhetnénk ezeket *láthatatlan jognak* is, ha nem volnának nagyon is láthatók, sőt alkalmazandók. Ezek alkalmazásához ugyanúgy értelmezésük is szükséges, amely viszont még nem kiforrott és nem letisztult, nem egységes. Az aktivista bíró sincs tehát könnyű helyzetben. Szereti a *kiterjesztő jogértelmezést*, szeret kiolvasni, kiértelmezni a jogszabály általános (absztrakt) szövegéből olyan tartalmat,

jelentést, amely abban *expressis verbis* (szó szerint, vagy még inkább betű szerint) leírva nincs. Könnyebb a helyzete a *szűkítő jogértelmezés* barátjának, aki csak a szöveg betűjét látja; az ilyen bírót *originalistának* (az eredeti szöveghez ragaszkodónak), vagy még szűkebben *textualistának* mondják. Mindkettő hozhat pozitív vagy negatív eredményt, attól függően, hogy megfelel-e a jog felett álló *tisztesség és igazságosság* követelményének. A *túlzott* jelző viszont mindkettő esetében („túlzott kiterjesztés, túlzott szűkítés”) negatív értékelésre utal. Ha nem túlzott, akkor a kiterjesztő és a szűkítő értelmezés is a helyes eredményre vezethet.

Az Alkotmánybíróság esetében nem önmagában a (túlzott) kiterjesztő értelmezés volt a negatív kritika oka, hanem a vele járó *hatáskör- és hatalomkiterjesztés*. Ha minden fontos törvényhozási kérdésben az AB mondja ki a végső szót, hogy mi a helyes jog, mi lehet a törvényben, azzal a legitim Országgyűlés (Parlament) fölé helyezi önmagát. Az AB 1989-ben alakult, még a „kommunista” Országgyűlés működött. Ha ez oka volt is a nagyon erős AB-hatáskörnek, ez az ok 1990-ben, az első szabad választásokkal megszűnt. Persze ez a kijelentés is *hatáskör-értelmezés* kérdése, a körülményekben beállt lényeges változás figyelembevétele, amire 1999-ig az AB nem volt hajlandó. Talán azzal az indokkal, hogy 40 év diktatúra beidegződései után a demokráciát egy ideig még tanulni kell, pláne hogy a kommunista utódpart bent maradt az Országgyűlésben, sőt, 1994-ben újra kormányra is került. Az aktivizmusnak azonban nem ez volt a valódi oka, hanem *az elvek és értékek választása*. Két példát említek. Az egyik az úgynevezett *élvülési határozat*, amely a „kommunizmus bűnei” elkövetőinek nyújtott *jogállami menedéket*; a másik a *halálbüntetés eltörlése*. A kettő nyilvánvalóan össze is függ egymással. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő brutális megtorlás tettesei, a sortűzeket vezénylők nem csupán halálra nem ítéltetők, de büntetőjogi felelősségre sem vonhatók. Két idézet Az alkotmánybírósági

gyakorlat I. kötetéből. „A jogviszonyok igazságtalan eredménye [...] önmagában nem érv a jogbiztonsággal szemben. [...] A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbre való.”¹⁰⁹ „Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy *értelmezéseiben* megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint *láthatatlan alkotmány*, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe.”¹¹⁰

Mindkét álláspont aktivista. Pedig az első szűkítő, textualista, objektív „jogértelmezést” sugall, a második kiterjesztő, szubjektív, értékelő értelmezés, és inkább csak ezt nevezik aktivistának. Ha az AB egyszer az egyiket, másszor a másikat alkalmazza, hogyan lesz ebből „koherens rendszer”? Az Alaptörvény (az új alkotmányunk) és az Országgyűlés mint törvényhozó és alkotmányozó hatalom azóta „tisztába tette” az AB aktivizmusát. Alkotmány-szöveget és koherens alkotmányjogi rendszert csak és kizárólag az Országgyűlés alkothat. Ha tudna „tökéleteset alkotni”, nem is volna szükség Alkotmánybíróságra. De nem tud, ezért elkel olykor az AB segítsége. Anélkül, hogy ezzel „a tökéletesség jogát” magának vindikálná.

8. Relativizmus

Szövegszerkesztőm helyesírás-ellenőrző programja ezt a szót – akárhányszor, bármely változatban: relativizálás, elrelativizál

¹⁰⁹ JAKAB 2021: 198.

¹¹⁰ TÓTH J. 2021: 56.

stb. – piros cikcakkvonallal aláhúzza, jelezve, hogy ilyen szó nincs is, vagy legalábbis a program nem ismer ilyen szót! A programokat időközönként frissíteni kell, hozzáigazítani a változó világhoz, a körülményekhez. Mint a szél: nem tudjuk, honnan jön, hova tart, de érezzük, hogy fúj, érezzük az erejét, átjár a hidege, rombol, ha viharos. A *relativizmus* minden alapvető érték megkérdőjelezése, minden maradandónak a kétségbe vonása, a múlt és a történelem eltörlése és kidobása, de minimum annak a kísérlete. Mindent viszonylagossá tenni és mindenkit elbizonytalanítani. A relativizálás itt van, söpör, rombol, borogat, tör-zúz, pusztít, érezzük az erejét.

Egy utcai plakát (poszter) szövege – zenei koncert reklámja – szerint: „Komolyzene NINCS, csak ZENE van.” A nyomaték kedvéért karmesterek, zenészerzők, zenészek és énekesek arcképével, nevével „hitelesítve”. Mit is jelent ez a szöveg? Valójában azt jelenti, hogy nincs többé zene, csak annak elvont neve, absztrakciója létezik. A zene ugyanis – amely eddig volt – az nagyon sokféle, sokfélesége éppen a szépsége és az értéke. Mint egy virágos kert, ahol sokféle virág nyílik. Ha nincs zene sem, akkor csak hangok vannak: zaj, zörej, ricsaj, csikorgás, nyikorgás, dörgés, zúgás, bűgás, csörömpölés, sikoltás, hörgés, és a sor végtelen, de ez mind nem zene. A zene emberi alkotás – Bach szerint isteni sugallatra –, a zenét *alkotni, komponálni* kell. A zene: *művészet!* Szépség, esztétikum. Ahogyan a Zeneakadémia menüjében definiálva van: Dallam, Ritmus, Harmónia. E három együttesen. Egynek a hiánya esetén már nem teljes zene, csak valami csonkított változat. Hangok zavaros keveréke, amilyen a mai modern zene, és amilyen a lelkünk. Korunk leképezése. Mint a modern festészet vagy a modern szobrászat. Nem kép, nem szobor, csupán „kompozíció”. „A zene arra való, hogy harmóniát hozzon a világba.” Ami nem hoz, az nem zene. És ha nincsenek zenei hangok sem,

akkor *csend* lesz, nyugalom lesz, halálos csend, halálos nyugalom. Haláli harmónia.

Olvastam a fél évszázados tetszhalott állapotából nemrég feltámadt, megelevenedett sikerkönyvet, *A szentek tábora* a címe, és Jean Raspail írta 1973-ban. Témája Franciaország bevándorlók általi előzőnlése. Akkor kirekesztőnek, fajgyűlölőnek, sőt fasisztának bélyegezték, és „agyonhallgatták” (értsd: virtuálisan halálra ítélték és kivégezték) a balliberális, demokrata, kommunista, zöld, emberjogi, együtt: progresszív erők, az akkori „*mainstream*”. Az illegális migráció, az irreguláris invázió, a globális népvándorlás jelensége, objektív ténye napjainkra bebizonyította, hogy a könyv kritikussai, elutasítói nagyot tévedtek, öngólt lőttek. A szerzőnek volt és van, lett és lesz igaza. Ő idézte akkor a befogadás pártolóinak propagandaszövegét: „Nincsenek többé hinduk, nincsenek többé franciák, csak az Ember van, és most semmi más nem számít!” 2015 óta tudjuk, tapasztaljuk, hogy ember és ember között óriási, *civilizációs különbségek* vannak, amelyek áthidalhatatlanok. A „csak ember” egy *csereszabatos tömegember* volna, az ipari civilizáció standardizált tömegterméke. Ez azt is jelentené, hogy nincs többé *egyenjogság*, csak *egyformaság* van. Nincsenek többé emberfajták, bőrszínek, kultúrák, nemzetek és vallások, sőt emberi nemek sem. Nincs se férfi, se nő, se gyerek, se felnőtt, se fiatal, se öreg, nincsenek egészségesek és betegek, se gazdagok, se szegények, se okosok, se ostobák, se szorgalmasok, se lusták, se szépek, se csúnyák, se kövérek, se soványak, csak egyformaságra programozott *robotemberek*, *emberrobotok* vannak. Ezek egy „öntőformában” készülnek, mint a téglák. Nem véletlenül írta Illyés Gyula *Óda a törvényhozóhoz* című versében: „Jogot tehát az árnyalatnak”; és nem véletlenül lett ez a mottója Sólyom László *A személyiségi jogok elmélete* című könyvének. És ahogyan Ady Endre írta: „Vagyok, mint minden ember: fenség, / Észak-fok, titok, idegenség” (*Sem utódja, sem boldog őse...*). Ugyanez, másként, Kosztolányi Dezsőtől:

„Ilyen az ember. Egyedüli példány. / Nem élt belőle több és most sem él / s mint fán se nő egyforma-két levél, / a nagy időn se lesz hozzá hasonló.” (*Halotti beszéd*) A költők, a *mágikus szókapcsolatok* mesterei jobban tudják, igaz, legfeljebb csak addig, amíg vannak még költők, és van még költészet, ameddig a könyvégetők, a máglyák gyújtogatói őket is el nem pusztítják. A természeti törvény, a *biodiverzitás* árnyalatokat követel: férfit és nőt, fehéret és feketét, sárgát és barnát, ezek árnyalatait, a sokfélék biocönózisát, békés egymás mellett és együttélését. Az egyformaság tehát merénylet az ember ellen. Mint például a „lakótelepek” egyforma panelházai és panellakásai, amelyeket Konrad Lorenz a „haszonállat telepek” analógiájára „*haszonembertelepeknek*” nevezett. Az igaz, hogy az ember a legalkalmazkodóképesebb élőlény a földön, de hogy mivé lesz az egyformaság által, amelyhez alkalmazkodni kényszerül (kényszerítik), azt még nem tudja senki sem. Főleg ha *totális egyformasághoz kényszerül alkalmazkodni*. Ha végleg és teljesen kiszakad a természetből, elszakad a természettől. Félő, hogy eltávolodik a saját ember mivoltától, emberségétől, civilizáltságától, méltóságától is. Ezért kellett triviális alapigazságokat az új alkotmányunk szövegébe beleírni: a házasság egy nő és egy férfi életszövetsége, egysége; a család alapja a nő és férfi házassága; az apa férfi, az anya nő. Azért kell kimondani, mert egyre többeknek ez már nem magától értetődő, mert az alapvető igazságainkat rosszakaratú, felelőtlen és meggondolatlan új ideológusok, új vallásalapítók és hittérítő álpróféták egyre erőszakosabban kétségbe vonják, azaz *elrelativizálják*.

9. A természet rendje

Az élő természet rendje: az élet rendje. Ugyanez törvénybe foglalva, leírva, kőtáblába vésve: törvényes rend. A rend törvénye:

a természet rendjének törvénye! A kör bezárult, „körforgásos rend”, mindig magasabb szinten. Az idő előrehaladtával szaporodnak az ismeretek, növekszik, halmozódik a tapasztalati tudás mennyisége, javul a minősége. Egyre több természeti törvényt fedez fel az ember, egyre több és egyre bonyolultabb összefüggést ismer fel, ezeket szelektálja és rendszerezi. A rendszerezett tudás *konzisztens és koherens*, átlátható, követhető, kontroll alatt tartható, belső ellentmondásoktól mentes, működőképes és az életet működtetni képes kell hogy legyen és maradjon. Azért, hogy életben tartson, megtartsa és fenntartsa: hogy fenntartható legyen.

Mégis fenntarthatatlan lett! A Föld saját tengelye körüli forgásából és a Nap körüli keringéséből adódó nagyon érzékeny egyensúlyok megbillentek, *a klímakatasztrófa veszélye* mindenki számára közvetlenül is és a híradásokból is érzékelhető, megtapasztalható. Télen tavasz van, tavasszal tél, ősszel nyár, egyszer özönesők, sárlavinák, hegyomlások, tornádók pusztítanak, mászor aszályos forróságok, országok sivatagosodnak el és válnak lakhatatlanná. *Klíma menekültek* tíz-, majd százmilliói keresik új helyüket a világban. Az őskorban és a mezőgazdasági forradalmat követően is még az ember alkalmazkodott a természet rendjéhez. Az ipari forradalomtól kezdve azonban a saját rendjéhez, a világkapitalizmus haszonelvűségéhez igazította a természet rendjét. A túltermelés és a túlfogyasztás (az *ökológiai lábnyom*) problémája nemcsak azt jelenti, hogy az ember kilépett a természet körforgásos rendjéből, de sok vonatkozásban szembe is megy azzal. Ez már nem evolúciós fejlődés, sokkal inkább evolúciós krízis. A evolúciós fejlődés a túlélést biztosította, a krízis, ha folytatódik, kipusztuláshoz vezet. A klímaváltozáshoz tehát nem elég alkalmazkodni, azt meg kell állítani, sőt vissza kell fordítani. Ehhez is törvények kellenek, ahogyan a klímaváltozás előidézése is emberi törvények keretei között zajlott. A környezet- és természetvédelmi (állat- és növényvédelmi, talaj-, víz- és levegővédelmi) törvények

csupán a kezdőlépéseket jelentik ezen az úton. Ezeket sokkal radikálisabb lépéseknek kell követniük. A természet törvényeit *szentnek és sérthetetlennek kell újból tekinteni*, isteni törvényeknek, amelyeket az ember nem írhat át, és nem hatálytalaníthat, még akkor sem, ha istennek képzei magát (*homo Deus*). A Teremtő Isten is fejlődött: büntető, megtorló, bosszúálló istenből – az ember túlélése érdekében – irgalmas és kegyelmes, „megváltó Isten” lett. Ezzel felszabadította az embert a bűn terhe alól, szabaddá tette, de nem „*elszabadította*” magától, és nem „*rászabadította*” a természet rendjére! A korlátlan uralmat sem a természet felett, sem más emberek felett nem engedélyezte senki emberfiának. A több profithoz például több termelés, több fogyasztás, ezekhez pedig több termelő és fogyasztó ember kell. A túlnépesedés viszont felborítja a Föld eltartóképeségének és a népességszámnak a kényes egyensúlyát. A kapzsiság, a mohóság, a gazdagság és az uralom így függ össze a túlnépesedéssel, ami – Konrad Lorenz szerint – a civilizált emberiség nyolc halálos bűnének csupán az egyike, és van még hét másik (az élettér elpusztítása, a versenyfutás önmagunkkal, az érzelmek fagyhalála, a genetikai hanyatlás, a tradíció lerombolása, a dogmák ereje, az atomfegyverek), amelyekkel szintén szembe kell nézni, és meg kell küzdeni. Most például az *atom-világháború* veszélye a legsúlyosabb és a leginkább aktuális: lehet, hogy előbb kipusztítja az embert, mint a klímakatasztrófa!? Gondolkozz tehát, és cselekedj, hogy légy, hogy életben maradj, hogy túlélő lehess! Találd ki, de gyorsan, hogyan lehet fenntartható életet élni, az életet továbbadni, de nem túlnépesedni! Hogyan lehet a természet törvényeit tisztelni és betartani, a természet rendjét megőrizni és az élhető természetet továbbadni. A Teremtő képására méltónak bizonyulni.

10. EEÁ – Mennyország?

Az Európai Egyesült Államok lenne az új Mennyei Birodalom itt a földön? Már ha megvalósulna. Ahogyan azt a baloldali, liberális és zöldpolitikai erők megpróbálják kikényszeríteni. Ezek az erők az EEÁ kérdésében kisebbségben vannak, de hát a bolsevikok is abban voltak 1917-ben, erőszakosságukkal mégis egy egészen nagy birodalmat és világrendszert építettek ki, amely több mint 80 évig létezett, mielőtt megbukott. Most mégis vannak, akik fel akarják támasztani. Sokan Oroszországot és Putyin elnököt vádolják ezzel, holott az igazi veszélyt a *woke*-mozgalom jelenti, amely az USA-ból indult, de most Európába akarja áthelyezni a bázisát. Végül is itt van a kommunizmus szülőhelye, méghozzá Nyugat-Európában, onnan exportálták Oroszországba, Leninnel együtt. Most ki akarja az új kommunizmust az Európai Unióba exportálni? Mégis kinek az érdeke az európai polgárosodás folyamatát megállítani és a visszájára fordítani, egész Európát *pauperizálni* (proletarizálni), akár az illegális migráció inváziójával is? A közvetlen hatalmat gyakorló uniós vezérkar érdeke nem lehet, hiszen őket söpörnék ki elsőként a hatalomból. Akkor nyilvánvalóan az őket is mozgató, felettük is *közvetett* hatalmat gyakorló globális gazdasági, pénzügyi, politikai erők érdekéről lehet csak szó. Eszerint az EEÁ nem lenne szuverén, a maga ura, de hogy kinek a birodalma lenne, azt nem látjuk pontosan, csak sejtjük. Mint ahogy azt sem tudjuk pontosan, hogy miféle új tartalommal, milyen új értékek mentén, milyen új civilizáció épülne a régi helyén. Csak egyet látunk biztosan, hogy milyen nem lehetne az EEÁ: *keresztény nem lehetne*. Pedig nem túl régen, a 20. században az *ateista zsarnokság* két tömegpusztító kísérlete is lezajlott, de úgy látszik, az uniós elit nem tanult semmit a saját hibáiból, sem a történelemből. Ezért aztán az újabb generációk

elkövetik apáik (az ősök) hibáit újra meg újra. A látszólag új eszméiket is az abszolútumig akarják erőszakolni, hogy aztán ők is csalódjanak, és büntudatuk és lelkiismeret-furdalásuk legyen. Amihez persze lélek is kell, ahhoz pedig hit szükséges, de *istenhit*, nem pedig önhittség.

A legnyilvánvalóbb a baloldali (liberális, progresszív) erők és mozgalmak álnoksága és hazug volta a jobboldali (konzervatív) eszmékhez és véleményekhez való viszonyukban. Ők magukat a tolerancia bajnokainak tartják, megkövetelik mindenfajta más-ság feltétlen elismerését, sőt a tiszteletét, miközben ők semmiféle másságot nem ismernek el, nem tisztelnek és nem tolerálnak. A konzervatívokat eleve „szélsőjobbna”, fasisztoidnak, sőt fasisztának bélyegzik, még jó, hogy nem kötelezik őket valamiféle megkülönböztető jelzés nyilvános viselésére. „Kordonszanitert” vonnak köréjük, kizsorítják őket az egyetemekről és a médiumokból, diszkreditálják és ellehetetlenítik őket, ahol csak lehet, néha rájuk is lőnek (lásd Robert Fico és Donald Trump esetét). Eszméik érvényesülését visszaható hatállyal kérik számon, könyveket égetnek és szobrokat döntenek. „A múltat végképp eltörölni” az ő jelszavuk is, átírják a történelmet, átnevezik a dolgokat, átértékelik a legalapvetőbb értékeket is. Ahogyan a kommunisták is csinálták. Ami eddig jó volt, az nekik rossz, ami áldás volt, az most átok, büszkék olyasmire is, ami miatt mások szégyenkeznek. Átlátszó, régi, ócska trükköket vetnek be, és embertelen módszerekkel operálnak. Erre kellene őket magukat rádöbbsenteni, mielőtt még inkább elfajulnak, és a „kritika fegyvere” helyett „a fegyverek kritikájához” fordulnak, ahogyan azt Marx és Engels nevű elődeik tanácsolták. Egy *globális proletárforradalom* és proletárdiktatúra senkinek se hiányzik.

11. Dominancia

Nálatok ki *dominál*? Kinek a szava, az akarata érvényesül? Feletted ki uralkodik? Te kinek engedelmeskedsz? A te urad milyen módon, milyen eszközökkel érvényesíti az akaratát? Használ-e kényszerítő eszközöket és módszereket? Ha igen, közvetlen, nyers fizikai erőt, kínzó eszközöket, fegyvert? Vagy közvetve, finoman, fondorlattal, kerülő utakon, befolyásolással, hízélgéssel, ígéretekkel készíted akaratának az elfogadására? A *dominancia* jelensége a *domináns hím*, a *falkavezér*, a *vezérürü*, a *főkolompos* csordavezér a *csúcsragadozó előember* és a hordaközösségben élő ősember korából öröklődött az emberi társadalomban. Ezt az örökséget erősítette a mezőgazdasági forradalom, a letelepedés és a *magántulajdonosi uralom és hatalom* társadalmi-gazdasági jelensége. A jelenség érzékelhetően jelen van a *jogban*, a *politikában* és az *állam működésében* is. Ezzel kapcsolatban idézi Simon István a 70 éves Pokol Bélát köszöntő kötetben Csányi Vilmos humánetológus véleményét: „Amikor az ember szabályoknak engedelmeskedik, lényegében egy elszemélytelenedett dominanciának engedelmeskedik. Ezt nevezzük szabálydominanciának. A domináns egyed helyébe egy társadalmilag elfogadott szabály lép. A szabálykövetés segít a konfliktusok és az agresszió elkerülésében. A szabályok soha nem semlegesek, a domináns egyed határozza meg őket.”¹¹¹ Ha eddig csak azon filozofálgattam, hogy a *jog* szimpla *feliülről* jövő *állami parancs*, vagy inkább egy *alulról építkező*, az emberek közötti életviszonyokból kifejlődő (szokás, erkölcs, jog) normarendszer, a dominancia következtében most mindent újra kell gondolni. A jogi gondolkodást magával a jog fogalmával összefüggésben is ki kell szélesíteni, „társadalomtudományosítani”, sőt még

¹¹¹ KARÁCSONY–TÉGLÁSI–TÓTH J. 2021: 253.

szélesebb értelemben „tudományosítani” kell (ahogyan azt Pokol Béla szorgalmazta).

Domináns egyed minden szinten (házasságban, családban, nemzetben és államban, az Európai Unióban és a globális geopolitikában) nagy számban van, és mindig újratermelődnek: ilyen az ember természete. A kérdés is mindig ugyanaz: hogyan tartsuk féken őket, sőt, hogyan ne engedjük a hatalom közelébe sem őket. Ezzel kapcsolatban olvastam valahol Henri Lacordaire (19. századi francia „liberális teológus”, prédikátor, a Wikipédia szerint „a világ legnagyobb szószéki szónoka”) gondolatát: *az erős és a gyenge, a gazdag és a szegény közötti viszonyban a szabadság elnyomóként jelenik meg, míg a törvény a felszabadító*. Micsoda hatalmas paradoxon! Ennek a feloldása a 20. századi totális diktatúrák (dominanciák) és a 21. századi *pénzügyi uzoracivilizáció*, annak fő- és mellékhatásai ismeretében még sokkal nehezebbnek tűnik, mint még a 19. században volt.

A *keresztény* Európában, a Bibliában, az Ószövetségben még a törvény (különösen a tízparancsolat) jelent meg elnyomóként: az ember természetében a *rossz*, a *gonosz* elnyomójaként, és Krisztus önfeláldozó szeretete, kereszthalála (az Újszövetség) lett a *felszabadító*. Jézus azonban hangsúlyozta, hogy nem azért jött, hogy félretegye („hatályon kívül helyezze”) a törvényt, hanem hogy *betöltse*, azaz kiterjesztő értelmezéssel *kiteljesítse*, a *békesség* (az egyén lelki békéje és a társadalmi béke) érdekében. *Krisztus törvénye és békéje* a jó emberre válásra, a tökéletességre, a megszentelődésre való *törekvést követeli meg*, de a kudarcot, sőt a kudarcok sorozatát megbocsátja, mert irgalmaz és kegyelmez az embernek. *Realista és nem perfekcionista*. Nem kényszerít el az abszolútumig, mert az lehetetlen, elérhetetlen az ember számára, sőt, akkora áldozatokkal járna, hogy irracionális is volna. Egy és ugyanazon célhoz több úton is el lehet jutni. Jézus az erős törvények és a méltányos kompromisszumok prófétája. Az áldozatos

szeretet és az erőszakmentesség megtestesítője, tanítása követhető a világ, más világvallások számára is. Mahátma Gandhi például sokat tanult tőle. Tanulhatnának a dominanciára törekvő politikusok is. Az „elnyomó szabadság” és a „törvény általi felszabadítás” paradoxonának feloldása terén például. Konkrétabban a *fenntartható fejlődés* és a *növekedés nélküli fejlődés* értelmezése terén; az *egyéni szabadság* és a *társadalmi szolidaritás* összehangolása terén; a különböző civilizációk *integrációja* terén; a *természeti és az emberi törvények* összehangolása terén; a *hit és a tudomány* egymást kiegészítő erőfeszítései terén; az *államok és az egyházak* közös célokért való együttműködése terén. Ahogyan a társadalmat nem lehet *államtalanítani*, úgy az *államot sem lehet egyháztalanítani és vallástalanítani*, mert ezek „*átfedik*” egymást, és az átfedésben emberek vannak. Az emberek közötti konfliktusokat és az agressziót, a vallásháborúkat és a nemzeti és geopolitikai érdekek mentén vívott háborúkat viszont meg lehet előzni és el lehet kerülni. A 21. század nagy kihívásaival és a *csúcragadozó emberi természettel*, a dominanciára törekvéssel egyszerre, egyénileg és közösen kell szembenézni. A túlélésünk a tét.

12. Hátrányos egyenlősítés

A diszkrimináció egyik, tipikus megnyilvánulása a *hátrányos megkülönböztetés*: egy homogén csoport akár egyetlen tagjának, kisebb részének (kisebbségének) hátrányos megkülönböztetése a csoport többi tagjához (többségéhez) képest. Ez a – jellemzően a jogszabályok *alanyi hatálya* körében előforduló – jogsértés, mivel *megalázó*, mint méltóságsérelem szigorúan tilos.

De mi a helyzet a diszkrimináció másik, többnyire „*agyonhallgatott*” esetével, amikor egy nem egyenlőt, nem a homogén csoportba tartozót besorolnak a csoportba, és egyenlőként kezelnek. A „szocializmus építésének” 40 éve (a Szovjetunióban több

mint 70 éve) lényegében erről szólt, a *nem formális* jogegyenlőség, azaz a tényleges és *teljes materiális* egyenlőség megvalósításának történelmi kísérlete volt. Ez a diszkrimináció a többségre nézve megalázó, méltóságsértő, a kísérlet hatalmas emberáldozat ellenére el is bukott, bár a bukásának sok más oka is volt. Mai példaként említem a *bevándorlók* („illegális migránsok”) *kedvező elbánását* vagy a homoszexuális élettársak házastársakként való kezelését, egészen a gyermek örökbefogadásáig. Ők ma még egy hiányt pótolnak, de nem tudhatjuk, ez az út hova vezet (a szocializmusról sem tudtuk). A legújabb példa az Y kromoszómával rendelkező női bokszoló esete a párizsi olimpián. A *férfiás*, nagyobb ütőerő akár halált is okozhat, nem véletlenül vannak (lettek) a bokszban súlycsoportok, és csak az azonos súlycsoportba tartozók (a bokszban ők a homogén csoport!) bokszolhatnak egymással. A tudomány fejlődésének köszönhetően sok esetben tehát újra kell definiálni a *homogén csoport fogalmát*, kiterjesztve a vizsgálatot például a tesztoszteronszintre és a kromoszómákra is. Nem ez az első eset, amikor a jogalkotás lemaradásban van a tudomány legújabb eredményeihez képest. A környezetszennyező anyagok kibocsátási határértékei, a tiltott kábítószeres birtoklásának küszöbértékei régóta folyamatosan szigorodnak, igyekezve lépést tartani a bűnözők „vegykonyháival”. A jog végül eljut majd a *zéró toleranciáig*, mint az alkoholfogyasztás tekintetében a gépjárművezetés esetén. A tudomány és a jog lépéstartása rugalmas keretnormák alkotásával is biztosítható volna, ez azonban a jogalkotó helyett a jogalkalmazó bíróságokra és más hatóságokra ró nagyobb terhet. Az átmenetileg szabályozatlan területeket, joghézagokat a visszaélők tömegesen használják ki. Gyakori, hogy kisebbségek követelik maguknak a többség jogait, a kedvező elbánást, sőt, a többség által élvezett legnagyobb kedvezményeket is, diszkriminációval vádolva a *homogén többséget*. Ilyen esetekben gyakran az isteni *igazságosság*, az irgalom és a kegyelem és az *emberi igazságosság*

(ki mit érdemel, mit szolgált meg) kerül összeütközésbe. Még ha el is ismerjük, hogy minden egyesnek személyválogatás nélkül *jár egy jog*, de „fedezet” hiányában *nem mindenkinek jut*. Aki ezt a dilemmát akár csak megemlíti, azt máris azzal vádolják, hogy *homofób, rasszista, szélsőjobbos, fasisztoid stb.*, és kirekesztik, megbüntetik, ahol csak lehet hátráltatják, lejárattják, becsmérlik, megalázzák, ami nem csupán igazságtalan és tisztességtelen, de antidemokratikus és méltóságsértő is.

13. Intézményesülés

Vajon mit jelent ez a nyakatekert műszó? Az értelmezőtől és az értelmezéstől függ, ki milyen jelentést, értelmet tulajdonít neki. Az eszmék, ideológiák, vallások világában jellemző, hogy azok megvalósítása, a gyakorlatba, azaz a mindennapi életbe való átültetése céljából intézményeket hoznak létre, az intézmények intézményrendszerre terebélyesednek. A rendszerben hierarchia épül ki, létrejönnek alsó-, közép- és felsőfokú intézmények, belső szervezeti egységekkel, vezetőkkel és beosztottakkal. A rendszer csúcán egy vezető áll (ül), övé a legfőbb irányító és értelmező hatalom. Minden vezetőnek és beosztottnak megvan a maga – az intézmény működéséhez fűződő – személyes, egzisztenciális érdeke, az intézményeknek a szervezeti érdeke, összességében *a rendszer érdeke*. Az intézményrendszer addig működik, ameddig legalább a látszatát fenntartja annak, hogy működése *társadalmi érdek* is. Másként: hogy több a haszna, mint a költsége. Néha, kivételesen, egyes intézmények „túlélnek önmagukat”: már semmi hasznuk, de még működnek.

A legnemesebb eszmék, legszebb ideológiák is átalakulnak, mire az intézményrendszeren keresztül eljutnak a megvalósulásig (vagy valameddig a megvalósulás útján). Történelmi példaként

említhetném a marxizmus eszme- és intézményrendszerét, a tudományos szocializmust és a szocialista (kommunista) pártot, annak szervezetrendszerét (a „pártállamot”), az apparátust és a bürokráciát, az értelmezési vitákat, amelyeknek súlyos politikai-gazdasági-szociális következményei voltak. Aztán jött a rendszerváltás, mindenki többpártrendszerű, parlamentáris demokráciát akart, csak nem olyat, amilyen megvalósult. Jogállamot is akartunk, a korlátok és ellensúlyok szervezeti rendszerével, de hogy milyen szűk vagy tág korlátokkal és mekkora ellensúllyal, az máig vitatott. Magántulajdoni alapú piacgazdaságot is akartunk, de sokkal több magyar tulajdonossal és kevesebb multinacionális piaci szereplővel. A Nyugathoz tartozást, az európai egység eszméjét és az Európai Uniót is nagyon akartuk, de az uniós apparátus és bürokrácia „brüsszeli birodalmát” és az Európai Egyesült Államokat, az *intézményesült uniót* eredetileg senki nem akarta. Az uniós intézményrendszer is önérdéke és öntörvényei (dogmái) szerint működik, intézményvédelmi harcot vív az uniót másként értelmezőkkel szemben. Az intézmények egyre kevesebb sikerrel bizonygatják, hogy működésük szükséges és hasznos, hogy Európa népeinek éppen rájuk van szüksége, hogy nélkülözhetetlenek. Holott csak több hatalmat, több emberek feletti uralmat, szilárdabb és jövedelmezőbb egzisztenciát szeretnének. Pedig tudniuk illene, hogy egy közös célhoz több úton is el lehet jutni, az eltérő véleményeket és érdekeket is lehet egyeztetni, ugyanazt a fogalmat, eszmét lehet többféleképpen értelmezni, ami önmagában nem csökkenti sem az eszme szépségét, sem az értékét. A megvalósításban pedig önzés és kirekesztés helyett együtt kell működni. Szeretni kell nemcsak a felebarátunkat, de még az ellenfelünket is. Ehhez azonban nem csak józan ész (belátás), de haragtól és erőszaktól mentes szív és lélek (hit) is kell. Az Európai Unió azért jött létre, hogy feltámassza és megmentse Európa lelkét.

14. Totális individualizmus?

A „totális kollektivizmus” nagy eszméi, a nemzetiszocializmus (nácizmus) és a marxizmus-leninizmus (kommunizmus) a 20. században totális (katasztrófális) kudarccal végződtek. Holott az ember eredendően *közösségi lény*. Az előemberek korától a mezőgazdasági forradalomig csak közösségben létezett, génjeiben ez a létezésforma rögzült, agya erre lett programozva. A közösségből való viszonylagos kiválást a letelepedés, a magántulajdon és a monogám házasság, a termelés és a gazdálkodás tették lehetővé. Nagy vagyoni különbségek alakultak ki, ennek megfelelően hierarchizálódott a társadalom is. Ezért születtek folyamatosan nagy hatású *egyenlőségeszmék*, amelyeknek a torzulásai vallottak kudarcot a 20. században. A kudarc ellenhatásaként került sor az *egyéni szabadság* eltúlzott hangsúlyozására. Például az Európai Unió Alapjogi Chartája a preambulumban kimondja, hogy az unió „[t]evékenységei középpontjába az egyént állítja”. Hozzáteszi ugyan, hogy mindeközben „*tiszteletben tartja az európai népek kultúrájának és hagyományainak sokféleségét, a tagállamok nemzeti identitását és központi, regionális és helyi közhatalmi szervezetét*”, a sorrendet azonban szigorúan betartja. Az egyéni és a kollektív szabadság hívei mint *progresszív liberálisok és maradi konzervatívok* között – kölcsönös tisztelet helyett – ádáz harc dúl, és ez jó esetben is döntetlenre áll. Az individuális önzés mára áthatotta a nyugati világot, egyének kreálnak „kiscsopor-tos” kisebbségeket, és követelnek maguknak még több jogot és szabadságot a közösséggel szemben, szétverve és lerombolva a közösség (a többség) eszméit, hitét és értékrendjét, amely szerint a többség élni akar, az életét berendezi és elképze-li. A közösségek lassan atomjaikra hullnak szét. Ez is egyfajta *nukleáris láncreakció, amelyet ugyanúgy meg kell előzni és el kell hárítani*, mint az atom-világháborút.

Az ENSZ EJENY kodifikátorai már érzékelték az önzés veszélyét, és elhárítására megtették az első lépést is, amikor a 29. cikk (1) bekezdésében kimondták: „A személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.” Ebbe a rendkívül tág *keretnormába* sok és sokféle kötelezettség belefér, illetőleg kiolvasható (kiértelmezhető, kiolvasztható) belőle. Például a tisztelet kötelessége, amelyet már a preambulum 8. deklarációja átfogóan előrebocsát: „a közgyűlés kinyilvánítja az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, mint azt a közös *eszményt*, amelynek elérésére minden népnek és minden nemzetnek törekednie kell abból a célból, hogy *minden személy* és a társadalom minden szerve, állandóan szem előtt tartva a jelen Nyilatkozatot, oktatás és nevelés útján előmozdítsa e jogok és szabadságok *tiszteletben tartásának kifejlesztését*, valamint azoknak fokozatosan megvalósuló hazai és nemzetközi jogszabályok útján történő általános és tényleges alkalmazását és elismerését mind a tagállamok népei között, mind pedig a joghatóságuk alatt álló területek népei között” (kiemelések tőlem: L. B.). Ez olyan fontos, hogy a 26. cikk megismétli és konkretizálja: „(1) Minden személynek joga van a neveléshez, legalábbis az elemi és alapvető oktatást illetően ingyenesnek kell lennie. Az elemi oktatás kötelező. [...] (2) A nevelésnek az emberi személyiség teljes kibontakoztatására, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok *tiszteletben tartásának megerősítésére kell irányulnia*” (kiemelés tőlem: L. B.). Miért oly fontos az emberi jogok *tisztelete*? Mert – folytatja a (2) bekezdés – „a nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti megértést, türelmet és barátságot, valamint az Egyesült Nemzetek által a béke fenntartásának érdekében kifejtett tevékenység kifejlődését”. Ezekből a magasztos, egyetemes érvényű normákból kiolvashatjuk, amit tapasztalatból már tudunk: *a tiszteletlenség neveletlenség*; és *vice versa: a neveletlenség tiszteletlenség!* És kiderül

az is, ami szintén történelmi tapasztalat, hogy *a tisztelet tartalma* a megértés, a türelem és a barátság, amelyek hiánya a nemzetek, fajták, vallások közötti harag, gyűlölet, erőszak és végső soron a háborúk forrása. A tisztelet tehát alapvető érték kell hogy legyen minden ember egész életében. A tisztelet hiánya bomlasztja a házasságot, rombolja a családot, az emberi kapcsolatokat, megmérgezi a politikát, működésképtelenné teszi a társadalmi életet és a nemzetközi kapcsolatokat is. A kellő tisztelet megadása viszont hálaérzetet kelt, bizalmat ébreszt, békességet szerez, kölcsönösen előnyös együttműködésre készítet. Sajnos, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása máig nem valósult meg, illetve hiányos. A tisztelet *hiánya* viszont egyetemes jelenség, és nagyon meglátszik a világunkon.

15. El az abszolútumig

Európa sorsának alakulásában, sőt, az alakításában mindig is nagy szerepet játszottak a németek. Németország Európának túl nagy, a világnak viszont kicsi. De ha a 20. század két világháborúját tekintjük, a világ sorsát ez a „kicsi” is alakította. Ha kitaláltak valamit, azt tökéletesen és teljes mértékben meg is akarták valósítani. Legyen az akár a náci fajelmélet és az antiszemitizmus, az *Übermensch programja*. Túllőttek a célon, és olyat tettek, amit eredetileg nem is akartak. Túlfeszítették a húrt, és az elpattant, így most nem szól a zongora. A büntetőjogban ez a „szándékon túli eredmény”. Enyhítő körülményeket lehet keresni, de felmentő ítélet nincs, a körütekintő gondosság, az előrelátás mindenkitől elvárható. Mint a jogalkotásban az előzetes és az utólagos hatásvizsgálat. *Clausula rebus sic stantibus*: amit egyszer, adott körülmények között *kigondoltunk*, azt a később megváltozó körülmények között újra kell gondolni, és módosítani kell. *Újratervezni*, mint

a GPS, ha eltévesztettük a célt vagy az ahhoz vezető útvonalat. Ez jutott eszembe a maradék három német atomerőmű bezárásáról a német (sötét)zöldek nyomására. Sőt, le is akarják szereltetni, nehogy újraindíthatók legyenek. El az abszolútumig, bármi áron. És egész Európa fizetni fogja a számlát. Ahogyan fizette a nácizmus árát a második világháborúval, és fizeti még ma is Auschwitz gyötrő emlékével és büntudatával. Douglas Murray szerint ennek szerepe lehet *Európa furcsa halálában*, amelyet az illegális és irreguláris migránsinvázió elhibázott kezelése (*Willkommenskultur*) idéz elő. Eszerint még egy humanitárius (annak látszó) döntés is bizonyulhat hosszabb távon tévesnek, azt is tilos az abszolútumig elvinni, erőszakolni, kikényszeríteni.

Az *abszolútum* legáltalánosabb jelentése: *teljes és tökéletes*. De csak *elméletileg* létező, amely teljesen mentes a megszorításoktól, tulajdonságai maradéktalanul ideálisak. *Gyakorlatilag* csalóka látszat, fikció vagy illúzió. Jobb, ha megmarad a filozófia területén, ahonnan származik. A hegeli filozófiában az *Abszolút Szellem* mint a legfőbb *világész*: befejezett, feltétlen, semmitől sem függő, korlátlan; *a relatív ellentéte*. Ahogyan az *abszolutizmus* ellentétéként terjed napjainkban a *relativizmus*, és ez a kettő ádáz küzdelmet folytat, el az abszolútumig. Holott mindkettő híveinek az *arany középutat kellene keresniük*. Vannak időtlen abszolút értékeink, és vannak értékek, amelyek kihullanak az idő rostáján. Melyik értékünk melyik, abban kellene megegyezni, nem pedig virtuális és valóságos háborúban egymást halomra gyilkolni.

16. Alkotás és alkotmány

Az *alkotás* a *kreatív* emberi elme produktuma, a gondolkodás eredménye, gyümölcse. Rengetegféle alkotás van, de ha ezt a szót halljuk, leginkább valamelyik kiemelkedő szellemi alkotó

tevékenységeredményére gondolunk: regényre, versre, szoborra, festményre, zeneműre, találmányra, épületre, más építményre; de az is lehet, hogy egy „műremek” tortára, egy barokk vaskapura vagy intarziás szekreterre. Az alkotás lehet pusztán csak *gondolati* konstrukció, de lehet annak „megvalósult” tárgya, gyakorlati kivitelezése, dologi megjelenítése is. A gondolati konstrukció lehet egy *új eszme*, amelyből egészen nagy és bonyolult *eszmerendszer* építhető, amelynek értékeiben, pozitív hatásaiban hinni lehet. Ha sokan hiszik ugyanazt, *hiedelem* lesz belőle, abból *hit* lehet, arra *vallás*, a vallásra *egyház* épülhet. Az egyház vagy más *intézményrendszer* egy eszmerendszer érvényesítője, gyakorlati kivitelezője. Az intézményrendszer lehet egyeduralkodó (mint például a proletárdiktatúra állama a tudományos szocializmus esetében), és akkor a szabadságvágytól hajtva hamarosan egy elleneszmerendszer épül ki vele szemben, az eszmerendszerek (eszmék, hiedelmek, ideológiák) harca a politika területe, és annak fegyveres változatai, a forradalmak, polgárháborúk és világháborúk az elfajult megnyilvánulásai. A ma már nyolcmilliárd emberi elme is (konstruktív lévén) szinte *futószalagon* „gyártja” az új és még újabb, a legújabb vagy csak „ránckelvarráson átesett” gondolati konstrukciókat. Ahogyan a dologi formában megjelenő napi vagy tartós fogyasztási cikkeket is. Ha ez a gondolatmenet kaotikusnak tűnik, az nem véletlen: a mára kialakult *fogalom- és eszmeekáosz*ból következik. A zavarosban könnyű halászni, a fuldokló, oxigén után kapkodó halakat kifogni. Ezért aztán egyre többen a tiszta, átlátható, már bevált, a gyakorlatban kipróbált és bizonyított, tartós gondolati konstrukciókat, a maradandó értékeket keresik.

A jogászok, különösen a jogtudósok is keresik – mint „a társadalom mérnökei” – az új, értékes jogi konstrukciókat, de gyakran és jellemzően a régi, jól bevált építőelemeket is felhasználják. Ami vadonatúj, az itt is gyanús, arról sejteni lehet, hogy kevésbé tartós,

még nem elég szilárd, arról gyakran bebizonyosodik, hogy a régi jobb volt. Ha egy új híd vagy épület tetszetős konstrukciója nem elég szilárd, összeomlik, különösen ha olyan árvíz, hegyomlás, földrengés stb. hat rá, amellyel a tervezők „nem számoltak”. Jöhet az új körülmények számításbavétele, az új konstrukció, az új kivitelezés. Hankiss Elemér szerint egy-egy új gondolati konstrukció – még ha *fikció* is csupán, de „használható” – igazi *emberi kaland*. Csányi Vilmos szerint ugyanez a *teremtő képzelet szüleménye*. Az összeomlás is tanulságos, lehet újrakezdeni a gondolkodást. Amikor *Zorba, a görög* (Anthony Quinn) drótkötélpályát épített a hegyoldalban kitermelt fatörzsek völgybe szállítására, és a próbauzem során az megsemmisült, fölig érő szájjal nevetve kérdezte a csalódott tőkés befektetőt: Uram! Látott már ekkora összeomlást? Nemrég még a szovjet típusú szocialista világrendszer, annak alapja, a marxizmus-leninizmus ideológiája, eszmerendszere (Kopátsy Sándor szerint: vallása) omlott össze, és vele együtt összeomlott a szocialista jogrendszer, a szocialista állam és a szocialista alkotmányosság is. A tartóssá válás és a gyakorlati érvényesítés érdekében ugyanis az eszme, az ideológia dogmákba merevedett (tudatosan merevített) tételeit törvényekbe írták, így azok társadalmi normaként kikényszeríthetővé váltak. A törvények alapvető normáit átírták a szocialista alkotmányokba, azért, hogy a szocializmus is *alkotmányos jogállam legyen*. Az alapok azonban nem voltak elég szilárdak, bár egyes pártvezérek „istencsászároknak” képelték magukat, de mindenki tudta róluk, hogy gonosztevők, és mint ilyenek a kivitelezés során súlyos hibákat (embertelenségeket) követtek el. Így aztán 1989–1990-ben az építményük látványosan és gyorsan összeomlott.

Helyükre rögtön benyomult a tőke (értsd ma már: a multi-milliárdosok, a világ leggazdagabb vékony rétege) a nagyon jól megfizetett ideológushadával (politikai és ideológiai reklám- és marketingszakemberekkel, gondolat- és véleményformálókkal,

ideológiabrokerekkel), és azóta a saját dogmáikat írják törvényekbe és a nemzeti alkotmányokba. Az alapvető szabadságok és az emberi jogok eszmerendszerének léggömbjét fújják tovább, a szivárvány minden színében pompázó léggömbökből, csillogásból, bulikból és élvezetekből nincs hiány! De az individuális önzés, a versengés és a haszonszerzés állandó feszültsége túlterheli a rendszert, a fő tartóelemek (a tőke, a munkaerő, az árak és a szolgáltatások szabad áramlása, a *dereguláció* – *liberalizáció* – *privatizáció*) már recsegnek-ropognak, a fegyverek dörögnek, az elleneszmerendszerek formálódnak. A klímakatasztrófák, a fenntarthatatlan fejlődés, a szegény világban a népeség-robbanás nyomása alatt a kapitalista világrendszer is hamarosan összeomlik. Tág tere nyílik az új gondolati konstrukcióknak, a *globális elme kreativitásának*. A liberális jogállam alkotmánya éppúgy „tákolmányoknak” bizonyul, mint előbb a szocialista alkotmányok. Körül kell nézni a régi, jól bevált, tartósnak bizonyult gondolati konstrukciók lomtárában, „a történelem szemétkosarában”, ahová a kommunisták és most az újmarxisták sok régi értéket kidobtak. A konzervatívok már elő is kapták az *Isten, haza, család tradicionális értékeit*. Ezeket azonban nem elég csak „leporolni”, megváltoztak a körülmények, a közeg, a tudat, a globális világ, amelyben hatniuk kell. Meg kell tehát ezeket is újítani, hogy egyes építőelemeik újrahasznosíthatók legyenek. Mint a római bélyeges téglák egy új ház falában. Mint a görög templom oszlopoi Baalbek ősi pogány templomának a keresztes lovagok által újjáépített falában.

A győri Széchenyi Egyetem mérnök hallgatói rendszeresen jól szerepelnek a nemzetközi *tésztahídépítő* versenyeken. Az egyenként törekeny tésztaszálak jó konstrukcióba rendezve hatalmas terhet bírnak el. Hasonlóan a tésztahídhez, egy jó alkotmány egyenként gyengének tűnő elemei jól megkonstruálva, statikailag szilárd konstrukcióba illesztve ugyancsak nagy terhet bírnak el, akár egy földrengést is. A házasság, a család, a nemzetség,

a törzs, a törzsszövetség, a nemzet, a nemzetállam, a jogállam, az egyetemes jogok és értékek (az alapvető szabadságok és az emberi jogok) jól összeillesztve, a visszaélésektől, torzulásoktól, rendeltetésellenes céloktól és eszközöktől megtisztítva használható, hasznos építőelemeknek tűnnek. Köztük (mint alkotó részük) a *monoteizmus* és a *monogámia*, az egyistenhit és a férfi-nő házassága is alapvető értékek, amelyek megújíthatók, bővíthetők is. A világvallások „egyeztetésével”, közös értékeik feltárásával (az élet feltétlen tisztelete, békesség, biztonság, boldogság, bölcsesség, szeretet) és bővítésével, a család – mint „a társadalom alapvető építőeleme” – erősítésével, a népek együttműködésének szélesítésével és mélyítésével, a nemzeti és az egyetemes kultúra, a civilizáltság fejlesztésével, a világ humanizálásával – van jövő: meg lehet konstruálni. Sőt: meg kell konstruálni. Az individuális önzés favorizálásával ez nem lehetséges. A személyeknek, minden személynek vannak kötelességei, feladatai: talentumait a közösségei javára hasznosítani, ez által mások számára áldássá lenni. Tökéletesedni és megszentelődni – azaz jó emberré válni. Felebaráti szeretetben, társadalmi szolidaritásban, biztonságban, boldogan élni. A szeretet civilizációját építeni, ezt Európa által hitelesíteni a világban, szelíden és barátságosan, békésen és önzetlenül. Hűséggel a házastárshoz, a családhoz, a nemzethez, a keresztény lelkületű európaisághoz, a hitünkhöz. Reménnyel és cselekvő szeretettel, szeretetintézmények rendszerével és mindezek jól működő konstrukcióival. Teremtő képzelettel. A kreativitást és konstruktivitást elősegítő tulajdoni-gazdasági-politikai-társadalmi-kulturális-tudományos (nemzeti, európai és globális) berendezkedéssel. Ez lenne az igazán „új világrend”! Új ember kell hozzá. Olyan új ember, aki által valóban újnak nevezhető minden új generáció.

17. Örökkévalósági klauzulák

Az emberi élet véges, az ember halandó, hátrahagyott dolgai mulandók. Mégis arra törekszik, hogy valami *maradandót alkosson*, hogy valami maradandó nyomot hagyjon maga után. Lehetőleg olyat, amiért hálával emlegetik majd a halála után, áldják majd a nevét. A politikus, a hadvezér, az államférfi a tömegek hálájáról ábrándozik, az átlagember a családtagjai, barátai, ismerősei, munkatársai háláját reméli. A tudósok az egész emberiségnek alkotnak, annak a háláját várják, a próféták Isten áldásában reménykednek. A jogászok az egyetemes érvényű emberi jogi dokumentumokba és a nemzeti alkotmányokba foglaltak olyan *örökkévalósági klauzulákat*, a jogtudomány csúcsteljesítményeit, amelyeket törölni, vagy csak megváltoztatni, módosítani is tilos. A sort a Németországi Szövetségi Köztársaság Alkotmánya nyitotta meg öt ilyen klauzulával: az *emberi méltóság védelme*; az *emberi jogok* elismerése; a *szövetségi rendszer*; a *köztársaság*; a *szociális demokrácia*. A közvetlen előzmény hatása nyilvánvaló: soha többé fasizmust, se erős központosított birodalmat, se totális diktatúrát, de még szélsőséges szabadversenyessé kapitalizmust se! Aztán jöttek a mintakövetők, elsősorban a „posztszovjet” kelet-európai országok, és egyre szaporodott az örökkévalósági klauzulák száma: *népszuverenitás*; a *hatalommegosztás* elve; a hatalmi ágak *alkotmányhoz kötöttsége*; a végrehajtó és a bírói hatalom *törvényhez kötöttsége*. Zétényi Zsolt specifikus magyar örökkévalósági klauzulaként említi az *állami és nemzeti függetlenséget*. Szlovákiában ilyen klauzulák a köztársaság, a demokrácia, a jogállamiság, az alapvető jogok és szabadságok védelme. A nemzeti alkotmányok sokban hasonló, itt-ott eltérő listái hozzájárulnak az *alkotmányos identitások* kimunkálásához. Ezek az identitások addig érvényesek, amíg egy új alkotmányozó hatalom új alkotmányt fogad el, és abba új listát ír. Addig azonban nem módosíthatók, eltérést nem

engedők, és ezt a nemzeti alkotmánybíróságok ellenőrzik. A nemzeti alkotmányos identitásokból összerakható egy uniós és egy tágabb európai *civilizációs identitás*. Ez – más, a földön ma létező civilizációs identitásokkal – együtt alkot egy *univerzális identitást*, Csányi Vilmos szavával (és könyvének címével) egy *globális gondolatot*. Gondolati konstrukciókban tehát láthatólag nincs hiány, az ezekre való nevelés és a gyakorlati érvényesülés azonban még hiányos. Ezért dúlnak ma is pusztító háborúk a földön, és ezért fenyeget a harmadik, apokaliptikus *atom-világháború* veszélye. Ami örökre véget vetne az örökkévalósági klauzulák fikciójának.

18. A méltóság forradalma

„A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól” – írta Bibó István 1945-ben.¹¹² Akkor még joggal félt mind a kettőtől, a *hivatásos* forradalmároktól és a *hivatásos* reakcióstól. De a jaltai konferencia, Churchill úr és a Szovjet Vörös Hadsereg segédletével „győztek” a hivatásos forradalmár kommunisták, *népi demokrácia helyett* megvalósították a *proletárdiktatúrát*, negyven évre likvidálták a reakciós politikai erőket és a *klerikális* reakciós egyházakat, velük együtt teljes egészében a *magyar demokráciát is*. Ma, 2025-ben, egy emberöltővel a politikai rendszerváltozás után is feltehető a kérdés: válságban van-e a magyar demokrácia? Itthon és az unióban a magyar kormány ellenfelei nem is kérdezik, hanem tényként állítják ugyanezt. Sőt, egyesek szerint nem lehet válságban a magyar demokrácia, mert az nincs is, ami van, az nem az. Nézzünk mélyebben a kérdés/állítás mögé!

¹¹² BIBÓ 1986a: 15.

Ma a kérdés sokkal bonyolultabb, megválaszolása sokkal nehezebb. Mindjárt vissza lehet kérdezni: melyik (vagy milyen) magyar demokrácia? Mert a *politológia* és az *államtudomány* azóta több mint egy tucat *demokráciafajtát* különböztet meg. Röviden, csak felsorolva a fontosabbakat: 1. közvetlen (helyi vagy országos, népszavazásos); 2. közvetett (képviseleti); 3. konszenzusos (közmegegyezésem, együttműködő); 4. konszociális (érdekcsoportos, csoportarányos); 5. likvid (váltakozva közvetlen vagy közvetett); 6. pártmentes (pártok nélküli); 7. participációs (részvételi, az érintetteket bevonó); 8. deliberatív (diskurzív, mindent megtanácskozó); 9. illiberális (irányított, pszeudó, részleges, alacsony intenzitású, üres, hibrid); 10. szabadelvű (szabadságközpontú, liberális); 11. szovjet mintájú (demokratikus centralizmus); 12. többségi (arányos, vagy „a győztes mindent visz”); 13. ochlokrácia (Platón: a csőcselék uralma; finomabban: az aljanép uralma). Mivel ezek tetszés szerinti arányokban és mértékekben kombinálhatók, „ahány ház, annyi szokás”, ahány demokratikus jogállam, annyiféle (szinte végtelen számú) demokrácia képzelhető el. Ennek történeti, gazdasági, szociális, kulturális – erősen determináló – okai vannak.

Most tegyük fel újból a kérdést: válságban van-e a magyar demokrácia, vagy ezt csak az egyre agresszívabb, akármilyen pártállású, *hivatásos politikus* ellenzék és az önmagát progresszívnek nevező európai uniós, „balliberális”, „hungarofób” *hivatásos bürokrata* politikusok állítják? A magyar nép talán már nem él félelemben, vagy legalábbis nem a demokrácia válságától fél, mert újfajta fenyegető veszélyek gyötrik: klímakatasztrófa, atom-világháború, globális népvándorlás, illegálismigráns-invázió, nemzetközi terrorizmus, világjárvány, demográfiai válság (népeségfogyás egyfelől és túlnépesedés másfelől), hogy csak a fontosabbakat említsük. A magyar népet még valami – sajátosan magyar és történelmi ok – gyötri: a *csalódás*. (No meg a *balsors*, amely régen tépi!) Csalódott az 1989–1990-es gazdasági és politikai

rendszerelváltásban, még inkább a rendszerelváltó értelmiségi elitben és azon belül az önmagát átmentő politikai osztályban, és – ahogyan a világ más népei is – úgy általánosságban: *a politikában, az alapvető szabadságokban és az emberi jogokban, a törvényekben és a jogszabályokban; röviden: a demokráciában*. Csalódott a társadalmi igazságosság és a politikai (és emberi) tisztesség hiánya miatt. Csalódott, mert a politikai elit a *spontán privatizáció* óta (az 1980-as évek közepe óta, tehát 40 éve) folyamatosan „magánosítja”, *privatizálja* az államosított és társadalmasított közvagyonot, *liberalizálja* a korábbi tervgazdaságot és a mai piacgazdaságot, *deregulálja* a külföldi (globális) tőke útjában álló akadályokat. Az előző *pártállami* elit még a „kapcsolati tőkéjét” (szocialista összeköttetéseit, az „elvtársi segítségnyújtást”) kihasználva a szocialista *egyenlőds*hez viszonyítva szélsőségesen meggazdagodott, de közben – a figyelmet elterelve – másról, a szegények felemeléséről, érdekeik védelméről, *az esélyek egyenlőségéről és a szociális biztonságról, szabadságról és demokráciáról* beszélt. Előbb a politikai hatalmát gazdasági hatalomra váltotta, majd a gazdasági hatalmával élve vissza is szerezte hozzá a politikai hatalmat még három választási ciklusra. Ezzel szétrombolta *a rendszerelváltás illúzióját*, hiteltelennitette az 1956-os *szabadság és méltóság* forradalmát és szabadságharcát, kiűresítette és formálissá tette a *polgári demokráciát*. Legmeggyőzőbb, máig fájó bizonyítéka ennek éppen az 1956-os, 50 éves jubileumi „ünnepe” rendőri terrorja 2006 őszén. A hatalom megszerzésének, visszaszerzésének és megtartásának módszerét – a politikai hatalomhoz gazdasági hatalom szerzését – gyorsan eltanulta, és jobban is csinálta az új elit. Egymást váltva a tudatosan leértékelt állami/össznépi vagyonnal és az olcsó magyar munkaerővel csábították előbb a *privatizátor* „karvalyitőkét”, majd a globális „transznacionális” tőkét (mégiscsak más, ha az a kizsákmányoló), ráadásul a piaci előnyökhöz még hatalmas adókedvezményeket, sőt állami támogatásokat is nyújtottak nekik. Közben azt

kommunikálva, hogy mindez a magyar emberek elemi érdeke. Az államcsődöt is kockáztatva fenntartották, sőt bővítették és erősítették az *állami paternalizmust*, hogy ne lázadjon fel (ne csináljon forradalmat) a nép. Valójában a saját pénzosztó *hatalmukat, politikusi egzisztenciájukat* is bővítették és erősítették, bőkezűen jutalmazva önmagukat. Közben felnőtt *egy még újabb generáció*, amely az *új uralkodó osztály* tagjaként már készen kapva élvezi a jól jövedelmező *hivatásos* politikusi státuszt, és ugyanúgy kábítja, manipulálja és hiszékeny bolondnak nézi a népet, mint elődei. Jézus szerint ezzel már méltó a gyehenna tüzére (Mt 5,23). Bibó István szerint is az a vezető réteg, amelyik bolondnak nézi a saját népet, kihasználja annak hiszékenységet, *intellektuális és szociális kiszolgáltatottságát*, méltó a hatalomból való elkergetésre. Mint ahogy az is, amelyik *indulati alapon, haragból és gyűlöletből* politizál.¹¹³ És a nép – bár könnyű haragra gerjeszteni és gyűlöletre uszítani – tudja ezt, mert a szabadság 35 éve (egy teljes emberöltő) alatt megtanulta, mi a *demokrácia*: „a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni.”¹¹⁴ Történelmi tapasztalat, hogy ehhez „[e]lőször az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség. [...] Minden nagy demokrácia történetének kiindulópontjánál forradalom áll. [...] Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz [...] az emberi méltóság egyetlen forradalmának [...] valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk.”¹¹⁵ Bibó szomorúan konstataulta, hogy: „Ez a változás Magyarországon nem zajlott le. Megindultunk feléje 1825 és 1848 között, hogy

¹¹³ BIBÓ 1986b: 123.

¹¹⁴ BIBÓ 1986a: 50.

¹¹⁵ BIBÓ 1986a: 50–51.

azután 1849-ben végleg elakadjunk. Azóta voltak kisebb-nagyobb félforradalmaink és álforradalmaink.”¹¹⁶ De vajon a nagy, a valódi demokrácia születéséhez ma is forradalom kell?

Szerintem azóta nálunk Magyarországon egyszer már lezajlott az emberi méltóság egyetlen nagy forradalma, 1956 október végén. A nép akkor *emberarcú szocializmust*, igazi demokráciát akart, mert amit előbb *népi demokráciának* neveztek, az nem volt sem népi, sem demokrácia, és ugyanez elmondható a későbbi elnevezésről, a *szocialista demokráciáról* is. Nagy forradalmunkat vérbe fojtották ugyan, most nem orosz cári, hanem szovjet-orosz segítséggel, nem sikerült az idegen megszálló hadsereget és a zsarnok kommunistákat elkergetni, de ettől még a méltóságunkat védő forradalmunkra büszkéek lehetünk. A nép akkor az egyszer, de örök időkre kimondta, hogy *elég volt!* Elég volt a zsarnokságból, a kínzásból, a hazudozásból, a népbutításból, a megalázásból, a becsmérlésből, a szabadság hiányából: elég volt a nemzet, az egész nép méltóságának sárba tiprásából, „*pártunk és államunk*” *hiteltelenségéből*, az igazságtalanságokból és a politika erkölcsnélküliségéből (még ha ezt „kommunista erkölcsnek” nevezték is). Ha a zsarnokságtól, a közösségi méltóság tipikus megsértéseitől tartózkodik is – a demokrácia látszatának fenntartása érdekében – egy politikai elit, az igazságtalanság és az erkölcsnélküliség magában is elegendő az elkergetéséhez. *Iustitia regnorum fundamentum*: az igazságosság az országok talpköve; sok jó uralkodó jelmondata volt ez. A rossz uralkodók másként gondolták: nem baj, ha nem szeretnek, csak féljenek (ma inkább: *függjenek*) tőlem! A fondorlatosak persze régen pénzt szórtak a nép közé, hogy féljék is, de szeressék is őket. Ma *jogokat, járandóságokat, gondoskodást és ígéreteket* szórnak a nép közé. A nép pedig – mint történelmünk során mindig, sőt egyre jobban – rászorul az állami gondoskodásra, a *paternalizmusra*.

¹¹⁶ BIBÓ 1986a: 50–51.

Az „uralkodó” *elit* magában mindig is kevés volt a paternalista uralkodáshoz, *hűbéresekkkel vette körül magát*, vagy ehelyett ma a hazai, az EU-s vagy a globális hűbérurak választanak maguknak uralkodó nemzetállami elitet. Akár arisztokrácia, akár politikai elit, így is, úgy is *főurak* ők, nekik is vannak hűbéreseik. Alá-fölé rendeltségben, hierarchiában működik a rendszer, amíg túrik a legalul lévők, a *jobbágyok*, akik minden felettes szint szolgálói, amíg szabad polgárrá nem válnak, öntudatra nem ébrednek: *szabadságuk és méltóságuk tudatára*. Amíg nem állnak meg a saját lábukon, amíg állami, felettes gondoskodásra és védelemre szorulnak, addig nem szabad emberek, addig szolgák. Addig túrik maguk felett az uralmat, amelynek ki vannak szolgáltatva. De Európában „nyilvánvaló volt már a 18. századra, hogy az arisztokrácia társadalomteljesítményei tényleges kiváltságainak messze alatta maradnak”. Bibó István *demokrata* volt, *nem félt* kimondani: „Ugyanígy az egypart-bürokráciával is megeshetik az, hogy pozitív társadalomszervező szerepből élődi szerepbe vált át.”¹¹⁷ A rendszerváltó politikai elit 1986 és 1994 között gyakran hivatkozott Bibó Istvánra, aztán megfélemedezett róla. Pedig illene emlékezni rá, jól ismerni és alkalmazni tanítását, így például észrevenni azt, hogy a mindenkori politikai elit is *funkciótlanná válhat*, sőt, a helyzet lehet annál is rosszabb. Tevékenysége nem egyszerűen alatta maradhat az önmagát jutalmazó kiváltságainak, hanem szaldóját tekintve átmehet negatív értékelésbe. Több kárt okozhat, mint amennyi hasznot hoz politikai értelemben. A rendszerváltás 35 éve alatt szerzett, spontán privatizált köz- és magánvagyonokat a szocialista *állami-össznépi* és a *szövetkezeti csoporttulajdont a magyar polgárosodásra*, a *Besitzbürgertum* (vagyonos polgárság) és a *Bildungsbürgertum* (művelt polgárság) megteremtésére kellett volna fordítani, az addigra már kialakult

¹¹⁷ BIBÓ 1986b: 48, 66.

és megerősödött *második gazdaság* kistulajdonosi-kisvállalkozói körére kellett volna bízni, az erős és működőképes polgári demokrácia érdekében. Az jelentette volna a *nyugatosodást*, az *európaiságot*, az integrálódást Európába. Ahogyan Szelényi Iván hangsúlyozta 1990-ben: „a közeli jövő feladata az egész közép-európai térségben a tulajdonos polgárság értelmében vett polgárosodás. [...] e polgárosodásnak – legalábbis kezdetben – igencsak magyar »kispolgárosodásnak« kell lennie.”¹¹⁸ A folyamat programmá formálása (erős tulajdonos polgárság hiányában) a politikai hatalmi elité, új uralkodó politikai osztállyá előlépett értelmiségi polgárságra várt.¹¹⁹ Sajnos, mindhiába. Az új politikai osztály ezt nem teljesítette, mert nem is igényelte. Tudta, merte, tette, de nem azt, amit tennie kellett volna, hanem állítása szerint azt, amit tenni lehetett. Az *államcsőd* veszélyére mint kényszerítő körülményre könnyű a felelősséget áthárítani. A Nyugaton akkor uralkodó neoliberális dogmák, a *washingtoni doktrína* alapján az amerikai nagykövet kézi vezérléssel irányíthatta a gazdasági rendszerváltást. Felelősség nélkül, a következményeket a népre hárítva, éppen úgy, mint előzőleg a kommunisták, a saját dogmaik és uralmuk következményeit.

A demokrácia persze – az általános, egyenlő és titkos választójognak köszönhetően – széles vagyonos és magasan kvalifikált értelmiségi polgári réteg nélkül is működött, és működik ma is, de nem annyira *értelmi*, mint inkább csak *érzelmi* alapon, többnyire az irigység, a gyűlölet és a bosszú érzései alapján. És „természetesen” az így, ilyen alapon működő demokráciának egészen más lesz az eredménye. Még örülhet is a mindenkori, a politikai váltógazdálkodásban egymást váltó politikai elit, ha forradalom és erőszak nélkül, egy sima és egyszerű elkergetéssel,

¹¹⁸ SZELÉNYI 1990: 75.

¹¹⁹ LENKOVICS 1991: 198.

protestszavazással megússza: a népnek már 1989-ben *sem tetszett forradalmat csinálni*, és ma sem tetszik. Egyszer csinált, és akkor megmondta, soha többé nem kér a jog- és szabadságfosztásból, méltósága sérelméből, az alázásból. Ezt a helyzetet, a nép jóindulatát ki lehet használni. Van elég idő, hogy a rendszerváltó politikus elitek az egy emberöltőnyi tevékenységükről számot adjanak, elfogadható magyarázattal szolgáljanak, hogy hibáikat belássák, és ahol csak lehet, korrigáljanak. Egyszer, valamikor, ennek is le kell zajlania, miként Bibó István szerint az emberi méltóság egyetlen nagy forradalmának. A hibákat belátni és jóvátenni, bocsánatot kérni az egyszerű emberek hétköznapi életében is nagyon nehéz, hát még a hatalomban! A belátáshoz és a bocsánatkéréshez nagy erő (*fortitudo*) kell, ettől az *erősség* az egyik legértékesebb *emberi erény*. Jó volna, ha mielőbb *politikusi erénnyé válna*. Ez a nép általi politikai megbocsátáshoz éppúgy nélkülözhetetlen, mint a bűnbánat az isteni irgalmassághoz és a kegyelemhez.

Nem szeretnék „az ördög ügyvédje” lenni, nekem nem tisztem a rendszerváltó politikai elitet mentetgetni, de mivel 2001 és 2016 között én is magas közhivatalokat viseltem – *ombudsman és alkotmánybíró* voltam – a „saját házam előtt” söpörhetek. (Jézus szerint: mielőtt más szemében keresem a szálkát, vegyem ki a sajátomból a gerendát! [Lk 6,41–42]) Mindkét funkció a *jogállamiság* alkotóeleme, a *korlátok és ellensúlyok* rendszerének része. A hatalmi túlkapásokkal, a közhatalommal való visszaélésekkel szemben védelmezik az állampolgárok alapvető szabadságait és az emberi jogait, amelyek egyúttal *alkotmányos alapjogok* is. Tevékenységüket – a jogállamisághoz illő módon – törvényi keretek között, a rájuk vonatkozó hatásköri szabályok alapján végzik. Ezek a keretek és hatásköri szabályok 1989-től napjainkig nagyon jelentősen változtak, szűkültek és módosultak. A részletes elemzést meghagyom a független és pártatlan jogtudomány művelőinek, annyit azonban általánosságban mondhatok, hogy

a változások hűen tükrözték a demokratikusan választott, legitim *főhatalom* viszonyulását ezekhez az intézményekhez. Egyszerűbben szólva az állam nem szereti sem a korlátokat, sem az ellensúlyokat, főleg ha azok az állandósult *válságkezelési* jellegű, „gyors reagálású” intézkedéseiben akadályozzák, hátráltatják. A politika *taktikai* lépésekben, rövid választási ciklusokban (sőt, azokon belül két érdemi évben) gondolkodik, így nehéz neki hosszabb távú, *stratégiai* (törvényhozási, jogi) tanácsokat adni, segítséget nyújtani. Már ha ezeket *igényli* egyáltalán, hiszen a pillanatnyi politikai haszonszerzés, a választási győzelem érdekli igazán. Így aztán az lett az én filozófiám, hogy megpróbáltam segíteni, ahol és ahogyan tudtam, és ha igény is volt rá. Ebben a fő vezérlő elvem az *igazságosság* volt. Nem véletlenül, hiszen erre hívó emberként és jogász tanárként is Pál apostol tanított: „Te annakokáért, én fiam, igyekezzél, hogy Isten előtt becsületesen megállj, mint olyan munkás, aki szégyent nem vall, aki helyesen hasogatja az igazságnak beszédét” (2Tim 2,1 és 15). De hatottak rám szűkebb szakmám tudósainak az igazságosságról vallott nézetei is, ezeket írásaim tartalmazzák, itt és most csak John Rawlst idézem. „Mint az emberi tevékenységek legfontosabb erői, az igazság és az igazságosság nem tűnnek megalkuvást. [...] Az igazságtalanságba csak akkor törődhetünk bele, ha ezt még nagyobb igazságtalanság elkerülése teszi szükségessé. [...] a jól berendezett emberi egyesülésnek az igazságosság közös felfogása az alapokmánya. A létező társadalmak természetesen ritkán jól berendezettek ebben az értelemben. A közös igazságérzet lehetőséget teremt a társulás megszilárdítására. Eltérő célokat követő egyének között az igazságosság közös felfogása teremti meg a polgártársi kötelekeket.”¹²⁰ „A társadalmi rendnek csakis abban az esetben szabad létrehozni és biztosítani a jobb helyzetűek vonzóbb

¹²⁰ RAWLS 1997: 22–23.

kilátásait, ha ez a kevésbé szerencsések számára is előnyös. [...] A gazdag és a szegény közötti egyre nagyobb különbség tovább ront az utóbbi helyzetén, s ez megsérti a kölcsönös előnyösség és a demokratikus egyenlőség elvét.”¹²¹ „Az igazságosság kötelessége alapvető természetes kötelesség. Ez a kötelesség azt kívánja tőlünk, hogy támogassuk a meglévő igazságos intézményeket és teljesítsük ránk vonatkozó előírásait. Továbbá arra készítet, hogy segítsünk kialakítani új igazságos intézményeket.”¹²² Akár ombudsmanként, akár alkotmánybíróként ma sem ajánlhatnék mást sem magamnak, sem utódaimnak, sem a politikai elitnek. A politikában és a közösségi médiában – miután az ellenzék legújabb *indulatos vezére* előrehozott választásokat követelt – folyik a vita arról, van-e *kormányváltó hangulat* Magyarországon? Szerintem nincs, mint ahogyan *forradalmi helyzet* sincs. A tudományos szocializmus egyik tétele volt (de ettől még igaz lehet), hogy „forradalmi helyzet akkor alakul ki, amikor az uralkodó osztályok *már nem* tudnak a régi módon kormányozni, az elnyomottak pedig *már nem* akarnak a régi módon élni.” Ebben a „régiben” értelemben nincsenek ma már sem uralkodó osztályok, sem elnyomottak, a nép pedig a régi módon, állami gondoskodásban akar továbbra is élni. A politikai elitet azonban sokan tekintik *politikai osztálynak*, így új *uralkodó osztálynak* is tekinthető. A *politikai kultúra* viszont folyamatosan hanyatlik, a politikai életben van bőven harag és gyűlölet, uszítás és hergelés, agymosás és manipuláció, és ez nem méltó az emberhez, sem a demokráciához, mert sérti az emberi méltóságot. Ezért, de csak ezért és csak ennyiben időszzerű ma is *a méltóság egyetlen nagy forradalma*, nemcsak nálunk, hanem az Európai Unióban is, és szerte a világon. A helyzet viszont ma nehezebb, mint 300-400 évvel ezelőtt, a felvilágosodás

¹²¹ RAWLS 1997: 104, 107.

¹²² RAWLS 1997: 149.

és a polgárosodás korában volt. Felgyorsult az idő, és az új, már említett kihívások és a fenyegető veszélyek olyan komplex tudást, széles összefüggésekben való újfajta (de az is lehet, hogy a régi: körültekintő és előrelátó) gondolkodást követelnek, amellyel csak nagyon kevesen rendelkeznek, még a tudomány világában is. A demokrácia pedig nem a tudósok és nem a tudomány világa. De ha egy orvosi beavatkozáshoz a beteg *tájékozott beleegyezése* szükséges, ugyanez igaz a „beteg társadalom” életébe való *politikai és jogi beavatkozásra is. A demokratikus vitához, a politikai közmeg- egyezéshez és felhatalmazáshoz, a hatalom legitimálásához* viszont széles körű, alapos és korrekt tájékoztatásra és tájékozódásra, vitakultúrára és együttműködési készségre van szükség. Ezt sokkal nehezebb megteremteni, elérni, mint egy forradalmat csinálni, tüntetni vagy fellázadni. De régóta tudjuk, hogy jó demokráciát csinálni sokkal fárasztóbb és költségesebb, mint rossz diktatúrát. És mivel csak a jó demokrácia *méltó az emberhez*, csak az szolgálja a szabadságot és az emberi méltóságot, a megteremtését egyszer, valamikor el kell kezdeni. Amit ma megtehetsz, azt a legjobb azonnal elkezdni, holnap még nehezebb lesz, mert még bonyolultabb és még veszélyesebb lesz a világ, és benne az ember és a politika is.

V. Emberség – emberiesség – méltóság

1. Csonkítás

Szent-Györgyi Alberttől olvastam, hogy a nemiségre, a szexuális vágyra és örömforrásra az egyháznak nem sikerült „kielégítő” választ adnia. Az, ami a házasságkötés előtt eredendő bűn, utálatos és undorító, állatias és ösztönös, az a házasságkötéssel *szentség lesz*, szentséggé minősül át. A házastársak Isten ajándékai egymásnak, a szentségi házasság katarzissal és extázissal együtt járó örömforrás, teljes testi és lelki egység, *érosz* és *agapé* is egyben. Amilyen teljes egység Krisztus és az Ő egyházának, a Benne hívőknek a viszonya is.

Ez a *cezúra*, túl szigorú *határvonal* sohasem volt betartható, így sok ember számára nem volt elfogadható sem. Legfeljebb a célzata: őrizd meg magad tisztának, hogy így add oda magad a párodnak, akit egy életre szólóan választottál, és aki téged választott. Ez jutott eszembe a genderizmus erőszakos nyomulása, a kiskorúak „nemet változtató” (kiigazító) műtéteinek engedélyeztetése, törvényesítése kapcsán (sőt, a szülők börtönnel való fenyegetése, ha megakadályozzák). Ez a beavatkozás az ember veleszületett, természetes adottságának, a nemi szervének az eltávolítását, átalakítását jelenti, és nem visszafordítható. Mindezt pedig a gyermek emberi méltóságára, annak részeként a nemi

identitására és a személyi önrendelkezési szabadságára alapozva követelik. A nemiség és a szexualitás – nem mint biológiai, természeti adottság, hanem mint *társadalmi, emberi kreáció* – a legmagasabb jogi rangra, a méltóság rangjára emelkedne.

Egyes afrikai törzseknél szokás a *nők körülmetélése*, azaz nemi szervük megcsonkítása, csiklójuk kimetszése. Ez lényegesen más, mint a férfiak körülmetélése, súlyos és maradandó testi károkozás, vallási előírás, ahogyan a többnejűség is az. Ez a nők egyenjogúsága helyett a nők teljes alávetettségét, felettük a férfiuralom kiteljesítését szolgálja. Legyen ez akár ősi szokás, akár vallási rítus, a civilizált világ primitívnek, barbárnak, brutálisnak, az emberség, a női méltóság, sőt az *emberiesség elleni bűncselekménynek* minősíti. Az emberi jogok, a nők személyi szabadsága és méltósága szempontjából *kínzás és megalázás*, így egyértelműen tilos.

Ha a genderista ideológia mint új ateista vallás dogmái alapján genderisták csinálják (követelik) ugyanazt – a veleszületett női nemtől való megfosztást –, akkor az alapvető szabadság és emberi jog, az emberi méltóságból levezetve és kiértelmezve? Ez nyilvánvaló gyógykezelendő *skizofrénia, mentális zavar*, miként a nemiidentitás-zavar is.

2. Csúcsragadozó kutyuli

Ha embertársainkat jellemezni akarjuk, általában ellentétpárokból, ellentétes fogalmakból gondolkodunk: jó vagy rossz ember; rendes vagy rendetlen; becsületes vagy becstelen; tisztességes vagy erkölcstelen; igazságos vagy igazságtalan; erős vagy gyenge; szép vagy csúnya; okos vagy ostoba; megbízható vagy megbízhatatlan stb. A „személyleírás” ehhez képest többnyire megelégszik a külsődleges, látható jellemzőkkel: alacsony vagy magas; kövér vagy sovány; szőke vagy barna; öreg

vagy fiatal stb. A „személyiségelemzés” a belső tulajdonságokra, adottságokra, készségekre és képességekre, az emberi értékekre koncentrál. Vannak az embernek veleszületett testi adottságai, de bizonyos mértékig ő maga is lehet „testépítő”, és persze „testromboló” is. Vannak veleszületett készségei, hajlamai, de vannak fejleszthető képességei is. Rajta áll, mivé és milyenné fejleszti a saját személyét, személyiségét. Nevezik ezt „önmegvalósításnak” is, holott nincs kész modellje, receptje, inkább „személyiségépítés”, önkibontakoztatás, önkiteljesítés lehetne. A személyiség „gyarapítása” készségek fejlesztésével, új képességek szerzésével, tanulással, új tudással, az akarat erősítésével, a szellem és a lélek művelésével. Jól tudjuk azonban, hogy több múlik a körülményein, a környezetén, a közegén, a közösségén, amelyben él, mint önmagán. Csak Münchhausen báró volt képes a saját hajánál fogva önmagát kiemelni a mocsárból (ő meg sajnos „hazudós” volt). A közeg – leginkább a család – eleve meghatározza (predesztinálja), mivé lesz az ember. De azért nem lehet mindent a családra kenni, a társadalom és a „korszellem” is erősen hat rá, különösen kamaszkorban, a „korcsoportos” közössége emeli fel vagy húzza le az útját kereső fiatal embert. A „divatörület”, olykor a *tömegek tébolya* (Douglas Murray) lehet magával ragadó, elsodró erejű. Ilyenkor az *árral szemben* kellene úszni, ami nagyon nem könnyű.

Ritkábban használjuk önmagunk vagy embertársaink jellemzésére az *agresszív* vagy *szelíd*, az *erőszakos* vagy *gyengéd*, az *önző* vagy *önzetlen* jelzőket, az egoista vagy altruista, egocentrikus vagy szociocentrikus fogalompárokat pedig szinte kizárólag a pszichológia tudománya használja. Holott *evolúciós* szempontból, az *emberré válás* nézőpontjából, egy ember emberi minőségét, nem a munkaerőpiaci értékét, hanem az *emberségét*, ezekkel lehet a leginkább mérni, leírni. Önmagát még mindig csúcsragadozónak tekintő, erőszakos, másokon uralkodó, másokat a maga javára (vagy inkább a maga hasznára) kihasználó ember lett és maradt,

vagy a mások javát mozdítja elő, a közjót szolgálja. Vadember maradt, vagy már megszelídült? Jézus tanítása szerint „boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet” (Mt 5,5), vagyis az evolúció és a keresztény hit a szelídülés útján, a szelídség felé halad. A más emberek feletti uralomnak, területeik és javaik megszerzésének brutális eszköze a háború. A pusztító erőszak tombolása a szelídséggel ellentétes irányba tart: vissza az elembertelenedésbe, az elállatiasodásba.

Rutger Bregman könyve¹²³ szerint a farkasból, rókából, vadkutyából szelídítéssel lett domesztikált *házikutya* („kutyuli”). A fő szelekciós szempont a *barátságosság*, a *szelídség*, illetőleg a *szelídíthetőség* volt. Ugyanez igaz az összes többi domesztikált, háziállattá szelídített vadállatra is, és a szerző szerint ez alkalmazható az emberre mint csúcsragadozó főemlős vademberre is. Jó emberré csak a szelíd ember válhat, szeretni csak a szelíd embert lehet, mert szeretni is csak a szelíd ember képes. Eszerint a jóság, a szelídség és a szeretet az *emberség* alapvető értékei, jellegadó ismertetőjegyei. Ezért megengedhetetlen a háború, amely ezen értékeket, velük az emberséget is elpusztítja. Háború nélkül, békeidőben az emberek alig tíz százaléka képes ölni, és csak 1-2 százalék teszi ezt büntudat nélkül, sőt örömmel. Háborúban azonban „vagy te ölsz, vagy téged ölnek”, így mindenki mindenkit öl, még ha lesz is egyáltalán és utólag büntudata. A nagy hatósugarú, valahol a távoli messzeségben élő tömegpusztító fegyverekkel sokkal könnyebb sokakat, előzetes vagy utólagos lelkipurdalás nélkül megölni, a következményekkel, a testi-lelki szenvedéssel, gyásszal sem kell számolni. Sztálinhoz szokás kötni a következőket, bár nincs bizonyíték, hogy ő mondta volna: „egy ember halála tragédia, egymillió ember halála statisztika.” Szenvtelen, lelketlen, cinikus vélemény. Egy démoni, gonosz

¹²³ BREGMAN 2020.

lény véleménye. Ilyen lények kezébe nem adható a világ sorsa, nem volna szabad engedni, hogy háborúba sodorják a világot. Se támadóként, se védekezőként. Mindkettőnek elemi kötelessége a *békességkeresés*, a természetjog első és legfontosabb törvénye, az *emberiesség civilizációs parancsa*.

3. Nácik és nációk

Voltak és vannak emberfajták (*rasszok*), voltak és vannak *fajelméletek*, és létezett és létezik ma is a *fajgyűlölet*. Nem „fajtaelméletek” és nem „fajtagyűlölet”, mert a jogban – eltérően a biológiától – a „faj” és a „fajta” azonos értelemben használatos jogi szakkifejezés (*terminus technicus*). A biológiában az ember egy faj, emberfajta viszont sokféle van. A jogban, ha egy emberi fajról beszélünk, valamelyik fajtára gondolunk. Így egy fajelmélet valamelyik fajta (például a germán) magasabbrendűségét, más fajták alacsonyabbrendűségét hirdeti. Ugyanígy a fajgyűlölet is azt jelenti, hogy az egyik emberfajta gyűlöl egy másik (esetleg az összes többi) emberfajtat. A fajgyűlölet gyökere valószínűleg az idegenektől való félelem és a védekezés ösztöne. Az ősemberi hordaközösségek óta az emberfajták félnek egymástól, mert félnek, hogy a másik elrabolja a területüket, a javaikat, az asszonyaikat, megöli a gyerekeiket, azaz elveszi az életterüket, a természeti létfeltételeiket, a jövőjüket, az esélyeiket a pusztá életben maradásra, a fennmaradásra és a megmaradásra. A félelem és rettegés ellen védekeznek, amely ellen legjobb védekezés a támadás, a megelőző csapás, amelyre az ellenség nincs felkészülve. Az ellenséget nem elég elűzni vagy legyőzni, ki is kell irtani, meg kell semmisíteni, nehogy újraszerveződjön, megerősödjön, és visszavágjon, bosszút álljon. A millióéves őskor óta eltelt pár ezer év kevés volt ahhoz, hogy az emberi evolúciós (civilizációs) fejlődés

túllépjen ezen a félelmen és az ebből eredő beidegződésen. Ezért törnek ki gyakran (újra és újra, még mindig) a háborúk, amelyeket igyekeznek a felek (a háborúzóok mindegyike) *önvédelmi*, azaz *jogos és igazságos* háborúnak feltüntetni. Holott elsősorban az emberben genetikailag rögzült félelelmről, agresszióról, erőszakhajlamról kellene beszélni, amely olykor-olykor legyőzi a józan ész és a szabad akaratot, és úrrá lesz az emberen.

A háborúkat a történelem tanúsága és tanulsága szerint tipikusan emberfajták vívták és vívják emberfajták ellen, nemzetek nemzetek ellen, államok államok ellen. Ezért is lett a 20–21. század fordulójára a *nemzetállam* a leggyanúsabb fogalom. Holott egy nemzethez és annak államához tartozás *közösségi* (ösközösségi) érzése hatalmas inspiráló erőként jelent meg, és óriási fejlődést eredményezett (tudományban, művészetekben, gazdaságban, szociális érzékenységekben, társadalmi szolidaritásban). A sikerek azonban sok ember, sok nemzet *fejébe szálltak*, magukat másoknál felsőbbrendűnek gondolták és hirdették, más embereket és nemzeteket maguknál alacsonyabbrendűeknek minősítve. A saját nemzet (*náció*) szeretetéből, a hazaszeretetből (*patriotizmusból*) így lett agresszív *nacionalizmus*, *sovinizmus*, ebből „termelődött ki” a fajelmélet és a fajgyűlölet, szélsőséges változatában a *nácizmus*, kevésbé pusztító változataiban a *rasszizmus*, a – gyakran alap-talan – *faji büszkeség*, a saját rassz feltétlen imádata, más, idegen rasszok oktan gyűlölete, lenézése, megvetése. Holott a büszkeségtől és a gyűlöletétől még egyetlen ember sem lett értékeesebb, magasabb minőségű, emberségesebb ember, sőt, ellenkezőleg. Az „egészséges” nemzeti érzésben ugyanakkor még ma is nagy inspiráló erő rejlik, amelyet nemzeti és nemzetközi szempontból is kár lenne veszni hagyni. Ezért jó és helyeselhető, ha a *nemzeti* identitás a *kulturális* identitás irányába fejlődik, ha a *nacionalizmust* *patriotizmusnak*, még inkább, ha *kulturizmusnak* nevezzük. Utóbbi két elnevezéssel szemben viszont nem használható (mert

igaztalan) sem a rasszizmus, sem a náciizmus vádja, különösen ha ez az alaptalan vádaskodás gyűlöletből fakad, és erőszakosan terjeszkedik!

4. Testvéri szeretet

Ha két emberről azt mondjuk, hogy *testvérek*, eleve azt *vélelmezzük*, hogy *ők szeretik egymást*. Önmagában azon okból, hogy egy testből származnak (*egy anya szülte őket*), szüleik azért kötöttek házasságot, és „lettek ketten egy testté”, hogy nekik életet adjanak. Közös apjuktól és anyjuktól ugyanazokat a géneket örökölték, ugyanabban a családban nevelkedtek (szocializálódtak), ezért testvérek, nem idegenek egymásnak. A testvérek egymás javát akarják, nem akarnak ártani egymásnak, nem kell félniük egymástól. *A testvérség eltéphetetlen kötelék*, életre szóló szoros közösség. Más emberi – különösen a vallási – közösségek is arra törekszenek, hogy *testvéri közösséggé* váljanak. A testvérek segítik egymást, ápolják és védik a testvéri kapcsolatot. Érezhető, hogy mindez csak a *jó testvérekre* vonatkozik, akik együtt *jó emberek* is.

Tudjuk azonban – mert nap mint nap tapasztaljuk –, hogy ahogyan vannak rossz emberek, ugyanúgy vannak rossz testvérek is. Ők haragszanak egymásra, sőt gyűlölik egymást, vitakoznak, veszeksznek és verekszenek, olykor változatos módokon és eszközökkel *testvérháborút* vívnak egymás ellen. Ahogyan csak az egymástól „elhidegült” szerelmesek képesek gyűlölni egymást és ártani egymásnak, ugyanúgy képesek egymást gyűlölni a rossz testvérek is, kárt okozni egymásnak. Káin és Ábel óta ismert a *testvérgyilkosság* is. Isten nagyon szomorú lett, de nem pusztította el Káint, hiszen vele ki is halt volna az emberiség. Azóta is együtt kell élnünk a rossz testvérekkel és a rossz emberekkel is, amit egyetlen ellenszer tesz lehetővé: a *szeretet*; a testvéri szeretet,

a minden emberre kiterjesztett felebaráti szeretet. Nagyon szépen írt erről Erich Fromm *A szeretet művészete* című könyvében: „a lét kérdéseire a teljes válasz a személyek közötti egyesülés, a másik személlyel való összeolvadás megvalósításában rejlik: a *szeretetben*. Az interperszonális egybeolvadásnak ez a vágya a legerősebb törekvés az emberben. Ez a legalapvetőbb szenvedély, ez az erő tartja össze az emberi fajt, a törzset, a családot, a társadalmat. Ha megvalósítása kudarcot vall, az tébolyt vagy pusztítást jelent – önpusztítást vagy mások elpusztítását. Szeretet nélkül az emberiség nem létezhet egy napig sem. [...] az érett szeretet *olyan egyesülés, amelynek során az ember megőrzi integritását, egyéniségét. A szeretet tevékeny erő az emberben; olyan erő, amely áttöri az embert embertársaitól elválasztó falat, amely egyesíti őt másokkal; a szeretet legyőzeti vele az elszigeteltség és elkülönültség érzését, de lehetővé teszi, hogy azonos maradjon önmagával, megőrizze integritását. A szeretetben megvalósul az a paradoxon, hogy két élőlény eggyé válik, és mégis megmarad kettőnek.*”¹²⁴ A Teremtő megkérdezte a testvérgyilkos Káint: „Hol van a testvéred?” – ami-re az arrogáns válasz az volt: „Talán őrizője vagyok én a testvéremnek?” Ma, az önző individualizmus korában minden hasonló kérdésre ez a tömeges válasz. Ezzel szemben Erich Fromm is azt hangsúlyozza: „Aki szeret, az felelős. A testvére élete nemcsak a testvéreire tartozik, hanem rá is. Felelősséget érez embertársaiért, és felelősséget érez önmagáért.”¹²⁵ És így, kiterjesztve, a *testvéri szeretet* átnő a *felebaráti szeretetbe*. „A legsarkalatosabb szeretetfajta, amely a szeretet összes típusainak alapjául szolgál, a *felebaráti szeretet*. Ezen a bármely emberi lény iránti felelősségérzetet, gondoskodást, tiszteletet, ismeretet értem, a kívánságot, hogy

¹²⁴ FROMM 1993: 29, 32.

¹²⁵ FROMM 1993: 41.

az életét segítsük. Erről a szeretetfajtáról beszél a Biblia, mikor azt mondja: szeresd felebarátodat! A felebaráti szeretet minden emberi lény szeretete; az a jellegzetessége, hogy senki sincsen kirekesztve belőle. Ha kifejlődött bennem a szeretet képessége, akkor nem tudom nem szeretni a felebarátaimat. A felebaráti szeretetben megvalósul a minden emberrel való egyesülés, az emberi szolidaritás, az emberi eggyé válás élménye. A felebaráti szeretet azon az élményen alapul, hogy mindnyájan egyek vagyunk. A tehetség-, intelligencia- és tudásbeli különbségek elhanyagolhatók a minden ember számára közös emberi lényeg azonosságához képest. Hogy ezt az élményt átélhessük, a felszíntől a lényegig kell hatolnunk. Ha felületesen érzékelem a másik embert, akkor főleg a különbségeket érzékelem, amelyek elválasztanak egymástól. Ha a lényegig hatolok, észreveszem az azonosságunkat, azt a tényt, hogy testvérek vagyunk.”¹²⁶ Vajon miért nem veszik ezt észre az oroszok és az ukránok mint *testvérnépek*? Vajon miért nem veszik ezt észre az USA és az Európai Unió vezetői és népei, akik az oroszokkal és az ukránokkal is *embertestvérek*, az emberiség nagy családjának tagjai. Miért a fegyverek erejével folytatják a politikájukat, miért nem a *testvéri szeretet erejével*? Miért nem emelkedett eddig a szeretet sem a nemzeti politikák, sem a nemzetközi politika legfőbb értékévé és *cselekvési programjává*? Holott a szeretet képes leginkább önmaga fölé emelni, az isteni jószág, irgalmasság és kegyelem felé fordítani, az Istenhez közelebbi az embert. Azért, hogy megmeneküljön önnön gonoszságától. Nem az ember biológiai nemét kell átalakítani, hanem az emberi gonosztságot kell szeretetté „transzformálni”.

¹²⁶ FROMM 1993: 64–65.

5. Gátlás

Az autókba beépítenek blokkolásgátló, megcsúszásgátló, kipörgésgátló technikai berendezéseket a vezetés biztonsága, a vezető és a kívülállók életének és testi épségének a mentése érdekében. A kiegyensúlyozott, harmonikus, békés, biztonságos, nyugodt, emberi (emberséges) élethez is gátlások, gátló eszközök és módszerek szükségesek. Meg kell gátolni a helyes útról, a jóság és a szeretet útjáról való lesodródást, a szembeforgalmat, a zsákutcába hajtást, a karambolokat, a kátyúba ragadást, a tengelytörést. A túl sok gátlás, a túl erős gátak azonban gátáltságához vezetnek, megbéníthatják a haladást. Viszont a gátak hiánya, gyengesége, alacsonysága gátálatalansághoz, szabadság helyett szabadossághoz vezethet. A folyókat is a gátak terelik és tartják a mederben. A gátszakadás árvizet, sárlavinát, elemi erejű pusztítást okoz. A gátakat karban kell tartani, szükség (veszély) esetén meg kell emelni és meg kell erősíteni.

6. Fogyatékkal élni

Minden egyes ember élete része a földi élet csodájának. Az élet a legnagyobb érték, ezért az élet fenntartása és továbbadása (*a létfenntartás és a fajfenntartás*) a két legerősebb ösztön az emberben. Ebből következően minden élet érték, akkor is, ha nem teljes, ha fogyatéka van. *Az élethez való jog* természetes jog, mindenkivel veleszületett, tőle el nem vehető (például halálbüntetéssel sem), meg sem sérthető, és nem is korlátozható. Oltalmazni, megvédeni, táplálni, tartalommal megtölteni, értékesebbé tenni, azt lehet. Elsősorban a saját életünket, de mások életét is, különösen azokat, akiknek az élete ránk lett bízva, akiknek az életéért – a sajátunké mellett – felelősek vagyunk.

Az élethez erő is kell: *életerő*. Amíg abból van elegendő az emberben, addig él; ha az életerő elfogy, akkor az ember meghal. A testi, szellemi vagy lelki betegségekkel együtt élni, azokat elhordozni, ahhoz több életerő szükséges, különben az, ami van, hamarabb elfogy! Sokféle testi, szellemi és lelki betegséggel, fogyatékkal lehet együtt élni, amihez sokféle forrásból lehet többleterőt meríteni, kérni és – akár kérés nélkül is – kapni: házasságból, családból, barátságból, tudományból, művészetből, hitből, reményből és szeretetből, az isteni irgalmasságból és kegyelemből, az isteni szeretet megtartó erejéből.

Öregedni és megöregedni annyi, mint egyre több fogyatékkal élni. Fogy az életerő, fogy az egészség, egyre több életerőforrásból egyre többet kell meríteni. Ma, az *önző individualizmus korában* egyre több életerőforrás kiapad, kiszárad. Az önzetlen szeretet *krisztusi* (keresztény) erőforrása az egyetlen olyan életerőforrás, amely nem apad ki, sőt, szükség esetén bővebben „buzog”, kiárad az emberre, feltölti a kimerült embert. Hinni Istenben, meríteni az isteni szeretet, azaz Jézus önfeláldozó szeretetének forrásából, az annyi, mint *nem feladni*. Nem eltörni a megrepedt nádszálat, nem kioltani a pislákoló mécsest. A küzdéssel, a fogyatékkal éléssel, a tovább éléssel is lehet jó *példát mutatni*, másnak – a még jobban rászorulóknak –, a kevés, maradék életerőből is adni, meríteni hagyni. Ezért kell fogyatékkal is élni.

7. Csoportterápia

A csoportterápia egyes – különösen a mentális – betegségeknek az egyik lehetséges gyógymódja, terápiája. A hétköznapi életből is ismert a felszólítás: „Gyere, mondd el, mi bánt, mi fáj! Beszélj ki magadból a gondodat”, problémádat, kérd mások tanácsát, segítségét, hallgasd meg őket, már azzal segítesz rajtuk te magad is.

Az ember *közösségi lény*, általa átlátható, ellenőrizhető, felügyelhető, irányítható kis létszámú közösségekben érzi igazán jól és biztonságban magát. A közösség is ellenőrzi, felügyeli, irányítja minden egyes tagját, igyekszik a közösség szempontjából értékeesebb, hasznosabb, jobb emberré formálni, nevelni. „Nemesíteni” az embert, nemcsak a vadon termő növényeket és a vadállatokat *domesztikálni, megszelídíteni*, hanem az embertársakat, a *csoporttársakat* is. A legkisebb ilyen közösség a *család*, a társadalom *alkotóeleme*. De ilyen a nemzet is, az európai civilizációs közösség és az emberiség nagy „családja” is. A közösen szerzett tapasztalati tudás, a közös hiedelmek és a közös hit is ilyen emberformáló, embert jobbitó erők, életerőforrások. A hit közössége, a hívők közössége (gyülekezete, egyházközsége), a hit közös gyakorlása is egyfajta hatékony *csoportterápia*. A lélek szükséglete, az egészséges lélek épségben tartása, egészségének megőrzése, a beteg, sérült lélek gyógyítása, ápolása, erősítése. A közös hit és annak intézményei, a vallás és az egyház: *életerőforrás*. Mert a *jóra való*k. Feltételezve, hogy *jóakaratú emberek az ember jobbitására* használják. Az ősi emberi (ősemberi) hordaközösség iránti, genetikailag bevésozott vágyakozás, a közösséghez tartozás vágya, merítés a közösség megtartó erejéből. Ahogyan az éhség és a szomjúság, az evés és az ivás a test életerejének fenntartását szolgálják, úgy a közösséghez tartozás vágya és annak kielégítése, a közös kultúra, a közös hit és vallás a lélek erejének fenntartását szolgálják. Ezért légy hűséges a házastársadhoz, a „hites” feleségedhez, férjedhez, családodhoz, barátaidhoz, hazádhoz, a nemzetedhez, a vallásodhoz, a hitedhez és az Istenedhez! Légy hű a téged jó emberré, jótét lélekké formáló, megtartó és nemesítő közösségeidhez, hogy önmagadra találj, és hű lehess önmagadhoz is!

8. Veleszületett

Ez a szó így, egybeírva: jogi *műszó* (*terminus technicus*), jelző, valaminek a jelzője, ami az emberrel *veleszületett*. Azt jelzi és azt jelenti, hogy az a valami (jog, cím, rang, a biológiai nem, a gén-állomány, a testi és szellemi adottság) nem mástól kapott, nem valaki által adományozott, hanem *az emberként születés ténye* folytán, önmagában azért, mert embernek született, megilleti az embert, az az övé, az ő sajátja, sajátossága. Ezt a tényt senki nem vonhatja kétségbe, senki nem veheti el tőle, nem is akadályozhatja, hogy ő rendelkezzen felette. Annak a valaminek, ami veleszületett, és az övé, a megszerzéséhez neki magának sem kell tennie semmit, az élve születés ténye *jogszerző jogi tény*, ez a szerzés a megszületéssel keletkezik, azzal jár. Minden embernek, pusztán azáltal, hogy embernek született, joga van az *élethez*, az *emberi méltósághoz* és a *szabadsághoz*, ezek materiális alapjaként a *tulajdonhoz*, a megélhetéshez nélkülözhetetlen *javakhoz*, a *szociális biztonsághoz*, egy szóval a *boldoguláshoz*, és mindezek végső céljaként a *boldogsághoz*. Az emberi civilizáció előre haladásával, a társadalmi és gazdasági fejlődéssel ez a sor – elvileg – tetszés szerint folytatható, a lista bővíthető. Az ember és polgár jogainak nyilatkozata (1789) és az amerikai Függetlenségi nyilatkozat óta a lista folyamatosan bővült is, a nemzeti alkotmányok és törvények alkotói, de a nemzetközi egyezmények alkotói ugyanúgy nagyon szeretik a *bőkezűséget*. *Fedezet hiányában* azonban ezek az ígéretek olyanok, mint a *hamis váltó*, a *hamis pénz* vagy a *fedezetlen csekk*. A „veleszületett” *terminus technicus* nyilvánvalóan egy emberi *konstrukció*, a jogi *absztrakció* csúcsa, a jogtudomány fejlődésének eredménye és értéke. Inkább *fikció*, mint *valóság*, de olyan fikció, amelynek a segítségével az életviszonyok kezelhetők, a konfliktusok megelőzhetők és megoldhatók. *Célkitűzések*, amelyek felé törekedni kell, remélve, hogy egyszer elért célok lesznek.

Részeredmények, de még nem végeredmények. Egymással összefüggenek és kombinálhatók.

A magyar Alkotmánybíróság „monista” felfogása szerint is az *élethez* és a *méltósághoz* való jog egy és oszthatatlan – ezért tilos például a halálbüntetés. Csak a szabad emberi élet méltó igazán az emberhez, így *a méltóság és a szabadság is egymástól elválaszthatatlan*. Az ember nem szolgaságra születik, nem állhat másnak az uralma alatt, nem lehet tulajdonjog tárgya, még általánosabban: *nem lehet jogtárgy, csak jogalany*. Az ember nem eszköz, nem dolog, nem munkaeszköz, nem „beszélő szerszám”. A római jogban a rabszolgák még dolgok voltak (*servi res sunt*), adták-vették őket a rabszolgapiacon, amelyet akkor még nem munkaerőpiacnak hívtak. Ma az embernek „csak” a munkaereje (*human power*) munkaerőpiaci árucikk, de nem egészében maga az ember. Bár ez nagyon ügyes jogi szétválasztás, de jelzi, hogy a rabszolgaság eltörlése, a rabszolgák felszabadítása még ma is aktuális emberi jogi feladat, amely persze mint a munkaadók és munkavállalók egyenjogúságának és mellérendeltségének biztosítása és védelme jelenik meg. Ugyanígy, kiemelten aktuális feladat a *nők és a gyermekek* „felszabadítása” és jogvédelme is. Az *uralmi rátelepedés az emberre* jelzi ma is, hogy a *veleszületett* jogok és szabadságok fikciók, hogy a valóság az más, mégis elfogadjuk valóságnak, mert ezek által az életviszonyok jó irányba terelhetők, befolyásolhatók, az ember javát szolgálják.

A valóság másságának pedig komoly oka van: az emberrel vele születik a gonoszsága, a bűnre, a Rosszra való hajlama is. Biológiaiilag az ember még ma is *ösztönlény*, még ha *főemlős* és *csúcsragadozó* is, „a teremtés koronája”. Bertrand Russelltől olvastam, hogy „a földgiliszta véleményét ebben a kérdésben még nem ismerjük”. Ebből a természeti ösztönlény állapotból kell az embernek kiemelkednie, emberré kell válnia, még hozzá jó emberré, emberséges emberré. Ha a *jó emberség* az élet és a méltóság

lényege, akkor azt nem kapja készen az ember, azért meg kell küzdeni, dolgozni, tanulni, fáradni kell, és erre nem mindenki egyformán képes, nem egyenlő mértékben kész és hajlandó, a teljesítmények függvényében az emberi méltóság más-más szintjére lehet eljutni. Akkor tehát mi is az, ami veleszületett, és tőle el nem idegeníthető? Az emberré válás *esélye és lehetősége!* Minek kell lehetőleg egyenlőnek lennie? Az esélynek; az esélyegyenlőséget kell előmozdítani, a gyengébbet támogatni, ösztönözni, teljesítményét elismerni. Az emberré válás mindig csak előre és feljebb haladhat, az ösztönlény irányába való visszacsúszást (derogációt) nem kell sem elismerni, sem pedig (különösen nem) támogatni.

Az elismerés, ösztönzés és támogatás jöhet az egyházak, a hit és a vallás részéről is, nem az állam privilégiuma. Ilyen támogatás az ember méltóságának *istenképűsége is*, a bibliai teremtéstörténet. Isten, a Teremtő az embert a saját képére és hasonlatosságára teremtette, ennek kell megfelelnie, Isten képéhez, a Teremtőjéhez *méltóvá válnia*. A Biblia szerint ehhez az embernek folyvást *tökéletesednie kell*, és *meg kell szentelődnie*. Ebben segítheti az embert az *isteni erő*, a hit ereje, ha a maga „önereje” kevésnek bizonyulna. Veleszületett gonoszsága ezzel a segítséggel az embertől *elidegeníthető*, távol tartható.

9. Majomember vagy embermajom?

A darwini evolúciós elmélet szerint a mai ember egyik elődje, az *ősembert* és az *előembert* is megelőzően, a *majomember* lehetett. Nincs ebben semmi meglepő, ha tudjuk, hogy genetikai állományunk még ma is 99%-ban megegyezik a csimpánzával.¹²⁷ A majomember még majom volt, de már elindult az emberré

¹²⁷ BREGMAN 2020: 55.

válás útján. Ezzel szemben a mai *embermajom* már ember, de még időnként majomként viselkedik. Ez jutott eszembe, Csányi Vilmos humánetológust olvasva, aki szerint csak két *démoni lény* él a földön, a csimpánz és az ember. Ez a kettő attól démoni, hogy nem csupán legyőzni és megsemmisíteni akarja az ellenfelét, de *előbb* meg is kínozza. Örömet szerez neki a már legyőzött, vergődő, szenvedő ellenfelének a kínzása. A *szükséges és arányos* területvédelemhez (ma, államközi relációban, *szuverenitásvédelemnek* is mondjuk) kevesebb is elég. A *kíntás* pedig mint tipikus *méltóságsértő* magatartás egyébként is tilos (az emberi méltóság sérthetetlen). A démoni gonoszság az emberi civilizáció máig elért fokán tehát már megengedhetetlen. Minden attól függ, mely magatartásokat tekintünk kíntásnak, szenvedés okozásának, azaz démoni gonoszságnak!

Szent-Györgyi Albert a vietnámi háborút egészében annak tekintette. A háború ellen írt könyvének *Az őrült majom* címet adta, amelyből terjedelmes rész jelent meg magyar nyelven.¹²⁸ Az őrült majom „természetesen” (vagy inkább „emberellenesen”) az ember, pontosítva: a *háborúzó ember*. A szerző az előszót azzal indítja: „Nem lehet kétséges, hogy az emberiség történelmének egyik legkritikusabb szakaszán halad keresztül, egy olyan szakaszon, amelyik – nem túl távoli jövőben – könnyen teljes pusztulásával végződhet. [...] És nyilván itt van a végső kérdés: képes lesz-e ez az ember túlélni azoknak a társainak a mesterkedéseit, akik – úgy látszik – gyakran inkább eszeveszett majomként, mint épeszű emberként cselekszenek.”¹²⁹ És nagy tudóshoz méltó módon felteszi az alapvető, ám egyszerű kérdést: „Miért cselekszik esztelenként az ember?” (Ahogyan azt a kérdést is feltette, hogy miért barnul meg a szeletelt alma, és miért nem barnul meg

¹²⁸ SZENT-GYÖRGYI 1983.

¹²⁹ SZENT-GYÖRGYI 1983: 241.

a szeletelt zöldpaprika, amelyet a felesége vitt a laboratóriumba, hogy egyen is valamit, ne csak kutasson. És a választ keresve felfedezte a C-vitamint.) Az orosz–ukrán és az izraeli–palesztin háborút látva és az atom-világháború veszélyét érezve ezek a kérdések még ma is újra feltehetőek. Pedig a 20. századi két világháborút látva az ENSZ létrehozásával, annak Alapokmányában az *ember* (az emberiség) megígérte, hogy *megkíméli a jövő generációkat a háború borzalmaitól*. Az Európai Unió létrehozását is az inspirálta, hogy Európán belül ne legyen soha többé háború, és ne is induljon ki (ne eszkalálódjon) innen újabb világháború. Sem az ENSZ, sem az Európai Unió nem képes az ígértét betartani. Újraéled a hadiipar, fegyverkezéssel készülünk a békére. Békét akarunk, de készülünk a háborúra (mint nemrég még a „szovjet béketábor”). A háború áldozatait még mindig hősöknek hazudjuk. A legmodernebb fegyverekkel vívott minden mai háború már *vesztes-vesztes* játék, mi mégis *győztes-vesztes* háborúnak hazudjuk, helyett, hogy *győztes-győztes* játékokat játszanánk. Ennek fő oka, hogy „[j]elen világunk gerontokratikus, olyan emberek uralják, akiknek az agya még az atomkorszak előtt befagyott. [...] Egy atom- vagy egy hidrogénbomba számukra csak egy nagyobb, egy jobb bomba maradt.”¹³⁰ Max Planckot idézve írja: „Egyetlen dolog, amit tehetünk, hagyjunk időt számukra, hogy meghaljanak. A fiatal generáció az új igazságokat öleli magához.”¹³¹ Szent-Györgyi Albert ma nagyot csalódva látná, hogy a fiatal politikus vezető réteg is öreg fejjel gondolkodik, és hatalmi tébolyban szenved. Arra pedig nem várhatunk, hogy ők is meghaljanak, annyi időnk nincs, és garancia sincs arra, hogy az utánuk jövő hatalmi elit másként gondolkodna. Az ember természetét kell sürgősen megváltoztatni, az agresszív, erőszakos,

¹³⁰ SZENT-GYÖRGYI 1983: 262.

¹³¹ SZENT-GYÖRGYI 1983: 261.

ragadozó embert kell megszelídíteni. A gyerekek ma is *háborúsdít játszának*, igaz, a digitális technológia „kütyüit nyomogatva” őkik halomra az ellenséget, miközben nekik – a játékban – több életük is van. Ne csodálkozzunk, ha egyre több az agresszív, erőszakos, verekedős, „sajátos nevelési igényű” gyermek, az *iskolai lövöldözés*, a pszichopata felnőtt, a tömegpusztító fegyverek bevetésével kacérkodó politikus. A fiatal generáció új igazságairól pedig egyre többször kiderül, hogy azok „régí hazugságok”, átnevezve. Különösen ilyenek az új *egyenlőségeszmék*, de a *progresszív liberalizmus* sem különb azoknál. Közös nevezőjük az erőszakos uralmi terjeszkedés, az ugyanilyen hatalomszerzés és hatalomgyakorlás. Aki megtapasztalta és túlélte a nácizmust és a kommunizmust, az még tudja, miről van szó.

Rutger Bregman *Ember(i)ség* című könyvének alcíme (*Mégis jobbakk lennénk, mint hittük?*) optimizmust sugall, bár kérdőjellel a végén.¹³² Cáfolni próbálja Hobbes állításait, miszerint *az ember embernek farkasa*, ezért az élet nem más, mint *mindenki háborúja mindenki ellen*. A farkasok *falkában* (nem csordában, nem nyájban, ezek már az ember által megszelídített állatcsoportok) élnek, falkában védekeznek a külső támadás ellen, és falkában vadásznak (támadnak) a zsákmányállatra, ha éhesek. A falkán belül a falkavezér tart rendet. A falkában védekezés és támadás lényege ugyanaz: megosztani az ellenfél erejét és a figyelmét, kifárasztani, a leggyengébb ponton rárontani és végezni vele. Ez a „vadállati módszer” a büntetőjogban súlyosító körülmény, lévén az elkövetők és az áldozat is: emberek. A háborúban azonban megengedett, ami csak azt bizonyítja, hogy a háborúzó ember még (újra és újra) vérengző vadállat. Vagy már az is volt, azért indít háborút, illetve megy a háborúba, hogy ott szabadon öljön, vagy időlegesen visszaállatiasodik (katonaviselt férfiak néha

¹³² BREGMAN 2020.

úgy is maradnak, békében is tovább ölnek, arra lettek kiképezve, programozva). De legyünk igazságosak: többen vannak azok, akik a háborúban is megőrzik emberségüket, civilizáltságukat, „mellé vagy fölé lőnek”, de nem ölnek embert; kivéve persze a „közelharcot”, a jogos önvédelmet, amikor „vagy te ölsz, vagy téged ölnek meg”. Ez az eset békében is előfordul, de háborúban gyakoribb. A vadállatok zöme *szelídíthető*, kivétel például a zebra, abból nem lett „igásló”. A szelídítés legfőbb szelekciós szempontja a *barátságosság*, amely kölyökkorban még a legtöbb állat sajátossága. Nincs ez másként az embernél sem. A barátságos emberek szelídek, a gyerekek, ha erőszak helyett szeretetet kapnak, barátságos felnőttek lesznek. Ez a háborúk végének nagy titka.

Lényegében ebben, a barátságosságban, a szelídségben, az ezekből következő *erőszakmentességben* látta Bibó István is *Az európai társadalomfejlődés értelmét*.¹³³ Tanulmányának címét egyetlen szóval kibővíteném: Az európai *keresztény* társadalomfejlődés értelme, így jobban fedi a tartalmat. Nem önmagában az *emberre válás* a lényeges, hanem a *jó emberre válás*. Ez viszont döntően azon múlik, hogy sikerül-e az ember és a társadalom életében az *erőszakgesztusokat szeretetgesztusokra váltani*. Más szóval a *csúcsragadozó embert megszelídíteni*. Jézus tanítását idézi:¹³⁴ ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel; ha arcul ütnek egyfelől, tartsd oda a másik arcodat is; szeressétek ellenségeiteket is. Ezeknek a sokak által teljesíthetetleneknek vélt tanításoknak a lényege nem az, hogy birka módjára tūrd, amíg lemészárolnak, hanem hogy legyen erőd az erőszak láncolatát (például a háború – és minden más háborúság – eszkalációját) megszakítani, az erőszakgesztust a szeretetgesztus erejével legyőzni. Ebben kell a keresztényeknek – először a saját családjukban – jó példával elől járni, és Európának mint

¹³³ BIBÓ 1986b.

¹³⁴ BIBÓ 1986b: 44–45, 62.

keresztény civilizációnak a világ számára mintát adni. Ha békét akarsz, ne fegyverkezz, ne a háborúra készülj, hanem eszelj ki újabb és hatásosabb szeretetgesztusokat! A megátalkodott gonosztevőkkel szemben, ha valóban már *élet vagy halál* a kérdés, alkalmazd a büntetőjogot mint az *ultima ratio* eszközét! Az erőszakmentes *ellenállás, együtt nem működés* történelmi személyisége nem keresztény, hanem hindu, Mahátma Gandhi, aki sokat tanult Jézustól is. Az aktív, tevőleges és áldozatos szeretet keresztény példaképei pedig Albert Schweitzer és Kalkuttai Szent Teréz anyja. Ők a tökéletesedés és *megszentelődés* lehetőségének eleven bizonyítékai. Afrika és India ma is szívesen látná őket. Talán még Európa is.

Popper Péter szerint: „Maga az emberré válás, az emberként létezés egyben azt is jelentette: vallásosnak lenni.” Vagyis a *szakralizáció* az emberré válás velejárója. A *deszakralizáció* a „szellemi serdületlenség” jele.¹³⁵ Azok, akik tudatosan deszakralizálni akarják a világot, elegendő, ha *infantilizálják az embert*. Egyre többen vannak, akik nem akarnak felnőni, felnőtté válni, gyermekek akarnak maradni. Gyermekek lenni jó, a gyermekekről mások gondoskodnak, tetteikért mások felelősek, jogaik bőségesen vannak, kötelességeik alig, azok is inkább csak erkölcsi jellegűek, vitatni lehet őket, kikényszeríteni nem, megszegésüket szinte lehetetlen szankcionálni. Igaz, hogy felnőtté lehet válni érettségi vagy diploma nélkül is, az értékes és hasznos élethez kevesebb is elég, ha elfogadjuk, hogy az ember annyit ér, amennyit másoknak használ; ha mások javát szolgálja. Minden jószolgálat *a jó szolgálat*, a jó emberré válás előmozdítása. *Szeretetszolgálat*, amely másokból háláérzetet vált ki. Ilyen a javak megosztása az önhibájukon kívül rászorulókkal, a mélyszegénységben élő nincstelenekkel. Ilyen annak a megtanítása is, hogyan kell a javakkal élni, ne váljon senki

¹³⁵ POPPER 2004a: 9–10.

tékozló fiúvá. Sáfárkodjon jól a saját talentumaival, legyen jó gazdája a rábízott teremtet világnak! Ne hatalmat gyakoroljon, szolgáljon! Ne másokon uralkodjon, gyakoroljon önuralmat! A lényeg tehát nem a cím vagy a rang, hanem az emberi minőség, az élet minősége. A háború – még a győzelem is – az emberi minőség, az életminőség veresége, károsodása, pusztulása. Hősi halottak helyett békében és szeretetben élőkre van szükség. A fegyverek ereje helyett a szeretet lefegyverző erejére van szükség. Ez az új paradigmaváltás kulcsa. Ez a feljebb lépés az evolúciós fejlődésben, az emberré válásban, ez az emberség és az emberi civilizáció következő lépcsőfoka.

10. Méltósággal viselni...

Minden ember hiú bizonyos mértékig. Sokan sok pénzt költenek arra, hogy szépítsék a valóságot. Festetik a hajukat, hogy leplezzék az őszülést, az öregedést. Egy ideig én is sok pénzt költöttem egy svájci hajnövesztő csodaszerre, hogy megállítsam a kopaszodást. Ilyen csodaszert pedig nincs is. Asztalos professzor – aki kopasz volt – azzal vigasztalt, hogy minden igazi, nagy civilista (lásd Eörsi, Szladits), minden egyetemi professzor Szent Péter frizuráját viseli, azaz kopasz. Vékás Lajos azt mondta, hogy a kopaszodásnak, a kopaszságnak valójában csak egyetlen ellenszere van: *méltósággal kell viselni!* Ez akkora bölcsesség, hogy az egész életre is igaz. Az élet célja és értelme: méltóvá válni az élet csodájára, és azon belül az *embernek születés* csodájára, az *emberi rangra*. Méltóvá válni, ez valójában azt jelenti, hogy *emberré válni*, de nem akármilyen emberré, hanem *jó emberré*, más szóval *emberséges emberré*, egyre jobb minőségű emberré. Méltónak bizonyulni erre a feladatra, az élettől kapott más feladatokra, az egész életre. Az „ember” névre méltónak megmaradni, nem

visszaélni a „teremtés koronájával”. Méltósággal viselni a megpróbáltatást, a kudarcot, a betegséget, a szenvedést is, éppúgy, mint a sikert, a dicsőséget, a hírnevet. Méltósággal cipelni Krisztus keresztjét, és elfogadni az úgyis elkerülhetetlen halált. Méltósággal élni, és méltósággal meghalni. Méltósággal és hittel, vagy akár hitetlenül is. Az ember hitetlenül is élhet *emberhez méltó*, a hívők nyelvén *Istennek tetsző* életet. Hívó emberként törekszik *istenképűvé*, az istenképűség rangjára méltóvá válni, *tökéletesedni és megszentelődni*. Ezzel nem hivalkodik, senkinek nem árt, ellenkezőleg, mindenki másnak is használ. Tettei alapján van *önbecsülése*, de van *közmegbecsülése* is. Akár hívő, akár hitetlen emberként törekednie kell *egyénsége* tartalmi gazdagítására, *személyisége* fejlesztésére, kiteljesítésére, saját emberi mivoltának és mások méltóságának tiszteletére, közösségei gyarapítására. Mások méltóságának tiszteletére csak az képes igazán, aki a sajátját tiszteli, azt sem sérti meg, nem is veszélyezteti.

11. Módszerváltás

Néztem tegnap (2025. január 30-án) este 8–9 között az *Ez itt a kérdés* című kedvenc televíziós műsoromat az M5 csatornán, és elbizonytalanodtam. Jó volt a téma, az 1989–1990-es *rendszerváltás*, jók voltak a beszélgetőpartnerek, jó volt a műsor is. Egy ponton – csak úgy mellékesen – felmerült az a kérdés, hogy *rendszerváltás vagy csak rendszerváltozás?* „Mindegy – mondták a résztvevők –, nem lényeges, ne húzzuk vele az időt, lépünk tovább.” Én azonban itt bizonytalanodtam el. Most akkor volt rendszerváltás, vagy nem volt rendszerváltás? Ha volt, akkor mire is váltottunk, ha nem volt, akkor most mi van? Rágódom a kérdésen, mint Jiří Menzel reggel, öltözködés közben: kössek nyakkendő, vagy ne kössek nyakkendőt? *Hát nem is tudom* – ez könyvének a címe, amelyben sok más

kérdésen rágódott ő is, amelyekre nincs válasz, vagy több válasz is van: de melyik a helyes? Kötött nyakkendőt, mert úgy érezte, attól *egyenesebb a gerince*. Az ember szereti, ha vannak *egyenest* válaszok. Azoktól okosabbnak, műveltebbnek, tisztességesebbnek, civilizáltabbnak érzi magát, néha értékesebbnek is. Régen (a 17–18. században) parókát és csipkegallért, színes selyemnadrágot és díszes, zsinóros köpenyt is öltöttek a férfiak, hogy rangjukat és vagyonukat fitogtassák, de ezt „kinőtték” a felvilágosodással és a polgárosodással. A nyakkendő azonban sokféle változatban megmaradt, sőt, a 19–20. század fordulóján készült fekete-fehér fotók tanúsága szerint a munkások és a parasztok körében is az ünnepi alkalmak öltözködésének része volt, a fotózás maga is ünnepi alkalom volt. Ők is szerettek volna – nem úrnak – polgárnak látszani. Az egyre fogyatkozó lélekszámú és egyre fiatalabb generációk hogyan állnak ezzel a kérdéssel a tükör és a polgárság, a civilizáltság érzése előtt? És a volt vagy nem volt rendszerváltás kérdése előtt?

Mi a válasza a magyar értelmiségi elitnek és a politikai osztálynak arra a kérdésre, volt-e nálunk rendszerváltás, vagy csak rendszerváltozás? Vagy valami más? Még emlékszünk Antall József poénjára: „fehéreneműt vált az ember, rendszert, azt nem, azt megváltoztatja.” A nép ironikus válasza erre az volt, hogy „azért nem volt rendszerváltás, mert csak *módszerváltás* volt”. Fábri Sándor humorista még egyet csavart a válaszon: „nem rendszerváltás volt itt, hanem *genszterváltás*.” Ezek szerint csak egy a biztos: az 1989–1990-es *fordulat, átmenet, átalakulás* nem az emberi méltóság egyetlen nagy forradalma volt, ahogyan Bibó István a polgári forradalmat nevezte, úgy is mint a polgári *demokrácia* előfeltételét. Avagy ez az egyébként történelmi jelentőségű *változás* is csak egy elvetélt *félforradalom* vagy *álforradalom* volt? Ezt most nem verte le, nem fojtotta vérbe senki, csak éppen egy *másik vágányra terelte*, mint amelyen az 1968-ban – az „új gazdasági mechanizmus” bevezetésével, a háztáji és kisegítő gazdaságok, majd

a kismagántulajdon és a kisvállalkozások megerősödésével, a *második gazdaság* kiépülésével – indult, és folytatódott. A gazdaságban a *sajátosan magyar* rendszerváltás előbb kezdődött és messzebb is jutott, mint a politikában és az ideológiában. Ezt a gazdasági rendszerváltást igenis megszakította a proletariátus élcsapatából születő hazai *komprador burzsoázia* és a *rablóprivatizációban érdekelt* külföldi tőke, megghiúsítva a *reprivatizációt* és a magyar „társadalmasított” közvagyon magyar tulajdonba adását, magyar megszemélyesítését. *A tulajdon kérdése* a senki által nem legitimált *nemzeti kerekasztaltárgyalásokon* napirendre sem került. A rendszerváltás súlypontja a többpártrendszerű parlamentáris demokráciára, az alapvető szabadságokra és az emberi és alkotmányos alapjogokra helyeződött át. Holott ezek üres szölamok, *formai* kérdések, az igazán fontos *tartalmi* kérdések a tulajdon, a gazdaság és a szociális biztonság materiális kérdései lettek volna. A formai kérdések arra nagyon is jók voltak, hogy eltereljék a figyelmet a lényegi, tartalmi kérdésekről. Ehhez képest indokolt ma, egy emberöltő távlatából visszatekintve, körületekintve a mában, és előretekintve a jövőbe, az a kérdés, hogy *volt-e, lett-e, van-e itt és most demokrácia*, és ha igen, akkor miféle, a sokféle demokrácia közül melyik? Hiszen van általános, egyenlő és titkos választójog, 4-5 évenként választások is vannak, van sok politikai párt is (*többpártrendszer* van), csak az a kérdés, azok most kit képviselnek, ha most sem a népet? Vagy mit képviselnek? A saját anyagi, egzisztenciális biztonságukat, sőt a jólétüket, a meggazdagodás iránti vágyukat, a mohóságukat, a gátlástalanságukat, esetleg most is külföldi, uniós vagy globális (idegen) érdekeket vagy a mások, a társadalom feletti közhatalom és politikai uralom iránti vágyukat? Ismerik-e még Cicero gondolatát: *Salus populi suprema lex esto* (a közösség érdeke a legfőbb törvény)? Szem előtt tartják-e még a köz javát (*pro bono publico*), a haza és a nemzet üdvét? Ahogyan hajdanán Kölcsey és Deák, Széchenyi és Kossuth és a magyar polgárosodás kiemelkedő

államférfiai kétszáz éve gondolták! A „Haza és haladás” most is a jelszó? Bár szétszóródott a nemzet, *haza* („ókantri”) most is van, az a nagyobb kérdés, merre van a *haladás*, mit tekintünk annak. Beolvadni a globális „nyílt” társadalomba, áttelepülni az internetes „globális faluba” vagy egy megapolisz bádogvárosává lenni? Beolvadni az Európai Unió nevű új gyarmatosító birodalomba, ahogyan ezt az EUB, az Európai Unió Bírósága ránk akarja kényszeríteni a brüsszeli bürokrácia, az *új birodalmi elit* nyomására? Van-e még vagy már a magyaroknak kellő bölcsessége, szabad polgári méltósága, hogy ne hagyják magukat újból félrevezetni, hogy ellenálljanak (passzív rezisztenciával vagy forradalommal) az újabb beolvasztási kísérleteknek? Egyfelől a globálisnak („aki kimarad, az lemarad!”), másfelől az európai uniósnak (a nyíltnak és progresszívnek) egyidejűleg! Egy „szétrelativizált” értékrendben, a szekularizált, sőt deszakralizált Európában, ahol az eddig jót rossznak, az eddig rosszat jónak és kötelezően követendőnek mondják, ki tud még eligazodni? Az erős, a saját lábán megállni képes vagyonos középosztály és az erős, összetartó értelmiségi elit segítségével nélkül?

Hát nem is tudom...! Hát nem is tudjuk! Csak állunk a tükör előtt, fáradt, öreg és beteg önmagunk néz vissza ránk, és azon töpreng, kössön-e nyakkendő (vagy inkább kötelet?) a nyakába. Aztán marad a nyakkendőnél, ennél az ódivatú, haszontalan ruhadarabnál, azért, hogy legyen tartása, egyenes gerince, és hogy legyen ereje, hogy megmentse az unokáját, aki belép a tükörképbe, a telóját nyomogatva, és azt kérdezi: „Nagypapa, te hová mész, és mit csinálsz ma?” Konkrétan és pontosan még nem tudom a választ, de már *hiszem*, hogy meg kell menteni, és én meg tudom menteni az unokámat. „Tedd le a telót, gyere velem, és találjuk ki együtt! Na, jössz, vagy nem jössz? Nem baj, ha még te sem tudod, együtt sikerülhet! Különben visszaakaszthatjuk az almát a tudás fájára!”

12. Megszemélyesítés

Mit jelent „embernek lenni”, ez a kérdések kérdése az ember számára, a legnagyobb és legnehezebb kérdés. A biológia, a filozófia és a teológia (így együtt, e három tudomány) második legnagyobb és legnehezebb kérdése: mi az élet értelme, mi a célja? Lényegében ezt kérdezte Babits Mihály: „miért nő a fü, hogyha majd leszárad, / miért szárad le, hogyha újra nő?” (*Esti kérdés*) És ezt válaszolta meg Arany János: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / *Ember lenni mindég, minden körülményben.*” (*Domokos napra*) Ez alapján már tudhatjuk, mi a cél, de még nyitott a kérdés, mit jelent „ember lenni”? Szent II. János Pál pápa szerint *embernek lenni* annyit tesz, mint *tisztelni saját méltóságunkat*.¹³⁶ Ezzel persze kinyílik a harmadik nagy kérdés: mit jelent a *saját méltóságunk*? A pápa a választ a Teremtés könyvében találja meg: „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonnyá teremté őket. És megáldá Isten őket, és monda nekik Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok uralmatok alá...” (1Móz 1,27–28) Az Írás megadja a választ a *méltóság* kérdésére, és egyúttal megvilágítja az *értékek helyes hierarchiáját* is. A méltóság azt jelenti, hogy az *istenképűséghez* kell méltónak lenni, ahhoz méltóvá válni, istenképmásemberré válni: tökéletesnek és szentnek lenni, egymáshoz irgalmasnak és kegyelmesnek lenni. De mert az ember Istenné nem válhat, ennél kevesebb is elég: tökéletességre és szentségre, irgalmasságra és kegyelmességre *törekedni*. Ami pedig az értékeket és azok helyes sorrendjét illeti: „A Teremtés Könyvének szavai pontosan a dolgoknak a személyek alá rendelését jelzik. A látható világ »az emberért« van. A dolgok az embereket szolgálják [...] Jó lenne, ha ezt a rendet megértenék és tisztelnék, nem sértenék meg

¹³⁶ II. János Pál 2010: 91.

és nem forgatná fel.”¹³⁷ Popper Péter a Teremtés könyvéből azt is kiolvassa, hogy az „uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon”, az egész földön, az *csak a dolgokra vonatkozik*, nem terjed ki egyetlen másik emberre sem, különösen nem emberek tömegére. Az ember feletti uralmat az Isten megtartotta magának. A dolgok szolgálják az embereket, nem más emberek. A dolgok feletti uralom társadalmi intézménye a *tulajdon*, annak részjogosítványa pedig a *birtok*. A birtok lényege az elsajátítás (*occupatio*), a birtokbavétel, a tulajdon lényege a birtokolt dolog feletti teljes jogi *hatalom* gyakorlása. Embert azonban nem lehet elsajátítani, nem lehet tulajdon *tárgya*, csak az *alanya*. Ezt általánosítva: *ember nem lehet jogtárgy, csak jogalany*. A jogalany másként: *személy*. Aki tehát személy, az nem dolog. A személy lehet *természetes személy* (az ember), de lehet jogi konstrukció, *jogi személy* (szervezet) is. Az ember *egyéniesség* (egyedi, egyszeri és megismételhetetlen) és *személyiség is*, vannak személyhez fűződő, nem vagyoni, személyiségi jogai (névjog, képmáshoz és hangfelvételhez való jogok, titokjogok, jó hírnévhez, becsülethez, méltósághoz való jogok stb.). Ezek mind abszolút-negatív szerkezetű, fokozottan védett személyi státuszjogok.

Az ember *megszemélyesítése* alatt ennél szűkebben az *anyakönyvezését*, a saját neve alatt történő bejegyzését értjük. Ennek előfeltétele a *névadás*. *Névadásra a gyermek szülei jogosultak*, ennek egyházi eseménye a *keresztelő*, nem hívő szülők esetén a *névadó ünnepség*. Az ünnepek közös lényege, hogy önmaga fölé emelik az embert. A keresztelő (névadás), a házasságkötés és a temetés (gyászünnepe) az ember életének három legnagyobb fordulópontja. A keresztelés (névadás) több mint a közösségre fogadás: embernek, azaz személynek minősítés, méltósággal rendelkező alannak tekintés. Az új személyt és az ő méltóságát mindenki

¹³⁷ II. János Pál 2010: 247.

elismerni és tiszteletben tartani köteles. Az új személy oldalán ez egy kiemelten védett jog, és egyben kötelesség is: légy személy, légy alany, légy önálló entitás! A szülők és a keresztszülők ünnepelesen vállalják, hogy ebben segíteni, oltalmazni fogják. Jó emberré nevelik, aki által jobb lesz a befogadó közösség, és jobb lesz a világ. Olyan emberré nevelik, aki saját névvel és arccal, felelősen gondolkodik, szól és cselekszik, önmaga és mások javára és hasznára. A keresztelőn tett ígérek az istenképű emberré válásra is vonatkoznak.

Arisztotelész még arról írt, hogy az emberek a saját képmásukra teremtik az isteneiket, nemcsak kinézetükre, hanem az életmódjukra is. Sok istenük volt, és mindegyiknek volt neve is. Az Isten személynek tekintése, megszemélyesítése az egyistenhittel sem változott. A *monoteizmus* lényege a *kizárólagosság* és a *véglegesség*. Az egyetlen isteni személy a *jóság*, az *irgalmasság* és a *kegyesség*, a *szentség* és a *tökéletesség* megszemélyesítése. Ha az ember mint Isten képmása mindezek elérésére törekszik, amennyire ez sikerül neki, annyira lesz képmás, azaz annyira fog hasonlítani a Teremtőjéhez. Amennyiben megvalósítja mindezeket önmagában, annyiban él Isten az emberben, és válik az ember Istenben élő lénné. Mondhatni annyiban lesznek „egy testté, és egy lélekké”, miként a férfi és a nő a *monogám házasságban*. Nem véletlenül hasonlítja az Írás az ember Isten iránti vágyát és az Isten ember iránti szeretetét a férfi és a nő szerelméhez, egymás iránti vágyához. Hatalmas motiváló erő ez, és nyilvánvalóan nem a dolgok, hanem a személyek világa. A megszemélyesített Isten és a megszemélyesített ember összetartozásának és elválaszthatatlanságának világa. Annak bizonyosága, hogy bár jól tudjuk, porból lettünk, és porrá leszünk, de amíg élünk, azaz vagyunk, addig Isten képmásai vagyunk, ezért van méltóságunk és van személyiségünk. Ennek feltétlen tisztelete a mi legnagyobb kötelességünk és felelősségünk.

Isten megszemélyesítésének – *személyiségének* – eltérése az emberétől a *Szentháromság misztériuma*. Ez részben megnehezíti, de meg is könnyíti az Istenbe vetett hitet. Isten személye oly hatalmas és gazdag, hogy benne *három személy* van. „Hisszük, hogy *Isten az Atya*, az abszolút és örök teremtő erő, hisszük, hogy *Isten a Fiú*, az Atya igéjével egylényegű, aki Szűz Mária méhében megtestesült, és olyan lelket és testet öltött, mint mi magunk, és meghalt a kereszten az emberiség üdvösségeért, és hiszünk a *Szentlélek Istenben*, aki nem teremtmény, hanem az Atyától és a Fiútól származik, mint örök szeretetük, a Vigasztaló, akit Jézus megígért a földi zarándokútját járó egyházának.”¹³⁸ A pápa azonban ehhez hozzáteszi: „A misztérium azonban mélységében felderíthetetlen és elérhetetlen marad, mert ez a szeretet titka, a világoosság titka, a végtelen transzcendencia rejtélye.”¹³⁹ Ha azonban tudjuk, hogy az emberben is egységet alkot a *test*, az *értelem* és a *lélek*, mégis ezek is külön-külön létezők és vizsgálhatók, és hogy a lélek az, amely Istent keresi, és Isten felé tereli az ész gondolatait és a test kívánságait, akkor nem is tűnik túl bonyolultnak a Szentháromságot elfogadni. A porból embert, a szervetlen anyagból szerves anyagot, emberi testet teremteni az Atya erejére volt szükség. Egymással szeretetben és békességben élni, egymásért áldozatot vállalni, ahhoz Jézus tanítása és példája kellett. Istent keresni és rátalálni, hozzá hűségesnek maradni, ahhoz a lélek készítése szükséges. Ezt a hármat is egyben, egy személynek, isteni és emberi személyiségnek tekintjük. Ennek megismerése, formálása, tartalmas kiteljesítése a mi munkánk, ez se könnyű, sőt!

¹³⁸ II. János Pál 2010: 39.

¹³⁹ II. János Pál 2010: 39.

VI. Személyiségfejlődés és -fejlesztés

1. Számadás

Az ember minden nap végén *összegezheti a napját*, gondolatban elkészítheti annak mérlegét, összemérheti a jó és rossz történéseket, a végeredményt viszonyíthatja reggeli terveire. Megöregedve, megbetegedve – élete végéhez közeledve – *számadást készíthet az egész életéről*. A magyar nyelv szépségét és gazdagságát jelzi, hogy beszélhetünk *leszámolásról* vagy *felszámolásról* is, a pénzt *megszámoljuk*, a számlán lévő tételeket *átszámoljuk*, a végösszeget *kiszámoljuk*, a kirándulásról *beszámolunk*, tetteinkről (vagy mulasztásainkról) *számot adunk*. Mindezt a matematika egzaktságával, objektíven, pontosan. A számadás szigorát nem lehet enyhíteni, a végeredményt nem lehet szépíteni, hazudni tilos, de a bűnöket meg lehet bocsátani. Az ember egész életéről készített számadás hasonlatos a társasági jogban ismert *végelszámoláshoz*, amikor a tagok maguk, saját elhatározásból megszüntetik a céget. (Ha ezt a hitelezők kényszerítik ki, az a *felszámolás*, aminek előzménye a hitelképtelenné válás, a cég *csődje*.) A végelszámoláshoz a tagoknak *záromérleget* kell készíteniük: *számba kell venni* a cég működése során felhalmozott vagyont, a kintlévőségeket, a követeléseket és a tartozásokat, az aktívákat és a passzívákat, *ki kell számolni az egyenleget*. A záromérleg egyenlege lehet pozitív, de

lehet negatív is. Előbbi a tagokra (jogutódaikra) nézve előnyös, az utóbbi hátrányokkal jár.

Az ember élete is tekinthető – az egyetlen, a legnagyobb, az igazán fontos, nyereséget ígérő és kockázatos – *vállalkozásnak*, amelyet Hankiss Elemér *emberi kalandnak* nevezett, és én a most divatos angomán kifejezéssel *jó ember projektnek* neveztem el. Az embernek, minden egyes embernek külön-külön, megszületésétől kezdve, majd élete során (akár többször is) újjászületve, *emberre kell válnia*. Nem akármilyen emberre: *jó emberre*, amihez nem elegendő a megszületés pusztá ténye. A jó emberre válásért keményen meg kell küzdeni, az emberben lakó gonoszt, a *rosszat* le kell győzni. A jó és a rossz esélye egyaránt *vele születik az emberrel*. De hogy mennyire sikerült *jó emberre válni*, azt tükrözi az életvégi számadás, a zárómérleg. Ha az pozitív, azaz az embernek sikerült jó emberre válnia, akkor jobb lett vele és általa a világ is. Ezért az sem mindegy, mennyire pozitív az a mérleg. *Javára* volt-e legalább egy másik embernek, többeknek, sokaknak, lehetőleg minél több embernek, jó volt-e vele együtt élni? A családja tagjainak, rokonainak, barátainak, munkatársainak, a lakóhelye és az országa polgárainak, nemzete kulturális közösségének, civilizációja és az emberiség nagy családja tagjainak jó volt-e a kortársának, embertársának, embertestvérének lenni. Ami a világában, amibe beleszületett, addig jó volt, ahhoz hozzátett-e valamit a saját jóságával (jóságából), vagy éppen a tekintetben a zárómérlege „nullszaldós”, esetleg – és ez a negatív mérleg – elvett abból, rontott azon, nem tett hozzá semmit, vagy kevesebbet, mint amennyit elvett vagy rontott, és ezáltal rosszabb lett általa a világ. Mert az ember – ahogy Petur bán éneklí bordalában – „ront vagy javít, de nem henyél”. Aki által jobb lett a világ, annak hálás az utókor, hálásak az utódai, hálával emlékeznek rá közösségeinek tagjai, őrzik az emlékét, igyekeznek követni az élete példáját. A *jó ember*: példakép, a *jó élet*: minta.

A rosszul leélt élet és a rossz ember is minta és példa, csak *negatív* értelemben az, elkerülendő. A jóság jóra tanít, a rosszság rosszra, attól függ, hányan és melyiket követik.

Hankiss Elemér *Az emberi kaland* című könyvében legalább 200 filozófus (teológus, szociológus, jogász, bölcseész, humánológus – egy szóval: „tudós”) gondolatait idézi, rendszerezi arról, hogy *mi az élet értelme?* Egy sem tudja igazán, de ahányan tudnak valamit, mind másként gondolják, mást-mást tartanak az élet értelmének. Ebben a tudományos káoszban kell mindenkinek a maga élete célját megtalálnia, értelmet adni a saját életének. Én arra jutottam, hogy ilyen cél és értelem *a jó emberré válás* programja. *Életprogram*, ahogyan Apám utamra bocsátott, amikor gimnáziumba mentem, és elhagytam a családi házat, a falut és a rokonságot: „Fiam, ahova az élet állít, ott álld meg a helyedet!” Igyekeztem, küzdöttem azért, hogy jó emberré váljak, hogy jó legyek, hogy emberséges életet éljek. Remélem, hogy a zárómérlegem pozitív. De tudom, hogy ezt másoknak kell „utánam számolni”.

2. Identitásválaszték-bővítés

Az LMBT-mozgalom betűszavában egyre szaporodnak a betűk – miközben maguk a mozgalmárok nem szaporodnak –, egyre bővül a választék a szexuális kielégülés, az örömszerzés, az élvezetek mértéke és módzatai terén. Bővül a szexshopok tárgyi áruválasztéka, az eszköz kínálat, a művi fizikai eszközök és kemikáliák választéka, a *műférfi-* és *műnőkinálat*, a szexuális szolgáltatások kínálata, vele a *szexmunkások* köre is. Bővül a szexpartnerkereső szolgáltatások és az alkalmi *szexpartnerek* választéka, a *pornóipar* és a *pornópiac* is. Mindezek elárasztják az internetet, hozzájárulva a *netfüggőség* terjedéséhez.

A természet adta *férfi és/vagy női nem* is kevésnek, elégtelennek bizonyult, bővül a „szabadon” választható *nemi identitások* száma is. Ezért szaporodnak a betűk az LMBT után, viszont fogy a nyugati (fehér) emberi népesség, lassan pusztul az európai civilizáció. Egyre többen nem vállalnak gyermeket, ugyanakkor álnok, hazug módon követelik az egyre újabb szexuális identitások számára „a gyermekvállalás jogát”. Előbb csak az örökbefogadás jogát az azonos nemű pároknak, majd hogy a férfiak is szülhessenek gyermeket. De teremhet-e az ember által nemesített mérgező növény ehető, tápláló gyümölcsöt? Embernemesítés-e a nemiidentitás-választék szaporítása? Vagy visszalépés az evolúciós fejlődés, a túlélést garantáló fejlődés, az egyre jobb emberre válás eddig elért szintjéről az ösztönlény korába? Vajon a szexuális forradalom (mint általában a forradalmak) nem „falja fel” saját magát, forradalmár mozgalmárjait, amikor *büszkén* a paráználkodás, a fajtalankodás, a perverziók lehetőségeit legitimálja, és választékukat bővíti? Az emberjobbítás, embernemesítés helyett nem az *elállatiasodás* irányába vezet mindez? Arisztotelész szerint a visszaállatiasodás a legszörnyűbb bűn, amelyet az ember saját embersége ellen, az emberiség ellen elkövethet. Vagy már ezeket a kérdéseket sem szabad feltenni sem, miközben a *másság* tolerálásáról, a szólás- és a vélemény szabadságáról papolnak? Gyalázzák a vallásokat, miközben saját, dogmákba merevedett új vallást alapítanak. Új eretnekeket bélyegeznek meg, üldöznek, és a karaktergyilkosság az új máglyahalál. Nem *sátánista vallás* ez az új vallás? Olyan vallás, amely saját hite szerint „szentnek” tekinti a korlátlan szexuális szabadosságot, és mindjárt szent inkvizíciót is hirdet a régi, elavult, konzervatív értékekkel és az ilyen értékrendet vallókkal szemben. Elvesztették a józan eszüket, vagy gonoszságra használják azt? *Új embert* akarnak teremteni, Istent játszanak (*homo Deus*), miközben az eddigi Istent, a szeretet Istenét (*Deus caritas est*) tagadják. Ma még „csak” bíróság elé idézik azt,

aki Pál apostolt idézi egyetértőleg a homoszexualitásról, holnap egyszerűen, ítélet nélkül kivégzik (lásd: karaktergyilkosság)? Erre nem vonatkozik a halálbüntetés tilalma? A *tömegpusztító ideológia* gyártásának és bevetésének még nincs tilalma? Pedig csak a 20. században több ilyen ideológia is civilizációs katasztrófát okozott! A tömegpusztító ideológia terjesztése is *emberiesség elleni bűntett*. Korunk újra *a tömegek tébolya* felé halad, tébolyult a világ, mint a 20. század kataklizmái idején. A 21. század még el sem kezdődött, a történelem hátramenetbe kapcsolt. Elkezdődik egyáltalán a 21. század valamikor? És ha igen, akkor *a józan ész és a felebaráti szeretet évszázada lesz?* *Divina comedia* vagy *finita la comedia*, ez itt a *hamleti kérdés*.

3. Falánkság

A katolikus tanítás szerint a *falánkság* a hét *főbűn* egyike, vallási szempontból nem halálos bűn, nem megbocsáthatatlan, de biológiai szempontból okozhat számos betegséget és korai halált. A magyar nyelvben rokon értelmű szavai a *mohóság*, a *torkosság*, és mondjuk azt is, hogy *betegre zabálta*, vagy *halálra ette magát*. Miközben a világ népességének nagyobbik hányada éheznek, sokan belehalnak az *éhínségbe*, aközben a jóléti (gazdag) társadalmakban a népesség nagyobb része *túlsúlyos, és emiatt beteg* is. „Túlfogyaszt” és pazarol, az élelem harmada a hulladékba kerül. 150–250 kg felett kezdenek sokan elgondolkozni azon, emberi élet-e az, amit ekkora terhet cipelve élnek. Nem lehetne ezt a problémát megelőzni? Utólag megoldani ugyanis szinte lehetetlen. Az éhség is egy vágy (*étvágy*), amelyet ki kell elégíteni, az evés örömforrás és örömerzés is egyben, de csak egy bizonyos mértékig. A testi és lelki egészség fenntartásához, megőrzéséhez szükséges

mértékig. A mértéktartás, a *mértékletesség* (*temperantia*) az egyik legfőbb, *sarkalatos emberi erény* – nemcsak az evés tekintetében, minden más örömforrás, örömszerzés tekintetében is. A túlzott étvágy korlátozásának eszközei a *böjt* és a *diéta*, az előbbi vallási, az utóbbi orvosi előírásra. Az időleges nem evésnek és a szelektált, mérsékelt evésnek egyaránt van tudományos alapja, és mindkettőhöz kell tudatosság és akaratlagosság is. Az étvágy korlátozásának is van túlhajtása, az *elfojtás*, a tudatos és akaratlagos, tartós *nem evés*, az *asketikus koplálás*. Ennek túlzásba vitele is jelenthet halálos veszélyt, a mértékletesség erénye ennek is gátat szab.

Ahogy nem szabad „tobzódni” az evés örömeiben, ugyanúgy nem szabad túlzásba esni a nemi vágy kiélése, a szexuális örömek és élvezetek tekintetében sem. A mértékletesség ezen a területen is sarkalatos erény. Az erőszakolt, túlzásba vitt elfojtás pedig itt is egészségtelen, testi és lelki értelemben egyaránt. Erről egy hosszabb idézet Szent-Györgyi Alberttől: „A nemiség és az éhség jelenti a legerősebb vágyat az emberben, és ezek váltják ki a legerősebb érzéseket is. Az éhség gyakran vezetett háborúhoz és forradalmakhoz, a nemiség alig. Nincs politikai jelentősége, csak ökológiai szempontból jelentős. Emellett az élet legerősebb hatóereje, nélküle nyilván kialudna az élet.”¹⁴⁰ Nagy tudósunk ezt 1970-ben írta, *Az őrült majom* című tanulmányában, elsődlegesen a vietnámi háború ellen. Azóta nagyot változott a világ. Ami változatlan, az az éhség szülte globális népvándorlás kezdete, amely globális éhséglázadásba, majd újfajta világháborúba csaphat át, az éhező világ és a pazarló luxusban tobzódó, hedonista Nyugat között. Ami igazán nagyot változott, az a nem éhező, sőt jólétben élő nyugati civilizáción belül zajló *szexuális forradalom*, a *nemiség polgárháborúja* a „klerikális reakció” és a *konzervatív értékrend ellen*. A *szexuális orientáció és a nemi identitás szabadsága* (túlhajtása miatt

¹⁴⁰ SZENT-GYÖRGYI 1983.

inkább a *szabadossága*) elsődleges politikai jelentőségre tett szert. Talán ez az egyetlen civilizáció történetileg és a jelenben is, amelyik nem éhezik, sőt betegre zabálja magát, és ugyanígy túlzásba esik a nemiség, a szexuális örömök terén is. Az is nagy változás, hogy mindkét jelenségnek óriási lett az *ökológiai jelentősége*: az éhezõ világ túlnépesedése és a pazarló Nyugat ökológiai lábnyoma külön-külön és összeadódva egyaránt klímakatasztrófához, ökológiai összeomláshoz vezet. A hippik annak idején a *háború helyett szerelmet hirdettek*, ma a nemiség új prófétái a *szerelem helyett hirdetnek háborút!* Férfi és nõ szerelme és házassága, a család ellen követnek el erőszakos merényleteket, ráadásul az emberi jogaikra, méltóságukra és szabadságukra hivatkozva, visszaélve azokkal, rombolva az alapvető szabadságok és az emberi jogok erkölcsi alapokon nyugvó értékrendjét.

Világunk tele van paradoxonokkal, egymásnak ellentmondó tényekkel és véleményekkel. Egyes afrikai törzseknél szokás a nõk „körülmetélése”, azaz a csiklójuk kimetszése, a nõk „megcsonkítása”. Történik mindez jellemzően a „többnejlűség” mellett, amit a vallásuk megenged. Nem más ez, mint a nõk teljes alávetettsége, kiszolgáltatottsága, a férfiuralomtól való függése. Legyen ez bár törzsi szokás vagy vallási rítus, a civilizáltabb világ primitívnek, barbárnak, brutálisnak, az emberi méltóság (az *emberiesség*) elleni bűncselekménynek minősíti. Az egyetemes érvényű emberi jogok, a nõk szabadsága és méltósága szempontjából *kínzás és megalázás*, ami egyértelműen tilos. Ha viszont *genderisták és LMBT-mozgalmárok* változtatják meg gyermekek nemét, forgatják fel a szexualitás biológiai (genetikai, természetes) rendjét, akkor az az õ szép új (szekularizált és deszakralizált, ateista) világukban alapvető szabadság és emberi jog? Sõt, egy új vallás új rítusa? Nem inkább *szizofrénia*? Gyógyítani kellene, miként a szexuális orientáció zavarát is, mint általában a mentális zavarokat. A nemi

identitás hibáját pedig (miként más genetikai hibákat) az annak megfelelő módon kell kezelni, nem pedig jogi norma rangjára emelni, és ezzel értékrendi káoszt előidézni.

4. Elaljasulás

„Oly korban éltem én e földön, / mikor az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra” – írta Radnóti Miklós 1944-ben, tragikus halála előtt. A ma folyó két (orosz–ukrán és izraeli–palesztin) háborúban – ahogy minden eddigi háborúban – az *elaljasulás* tömeges méretű. Népiirtás, tömeges halál, gyerekek, öregek és betegek megölése, nők megerőszakolása, kínzás és szenvedés okozása nem csak az atombombával lehetséges. Az ember elaljasulása nemcsak a fronton harcolók körében, de a háborút pártolók, támogatók és finanszírozók, az uszítók és nyereszkesedők körében is óhatatlanul bekövetkezik. Nemrég a délszláv háborúban vagy a most folyó két háborúban emberek ugyanolyan borzalmas bűnöket követnek el, mint a vietnámi háborúban, illetve az első és a második világháborúban. Oksági láncolat, ahol „mindenki szem a láncban”, aki megindítja vagy eskalálja a háborút, ahelyett, hogy elkerülné, vagy véget vetne neki (például erőszakmentes együtt nem működéssel, humanitárius segítségnyújtással, mediálással a felek között stb.). Minden helyi háborúnak az egész emberiség a vesztese, legnagyobb vesztesei persze a harcoló felek, bármelyik nyilvánítja magát győztesnek. Emberségükben vesztesek azok a tüntetők is, akik a barbár, terrorista merényleteket és az emberieség elleni bűncselekményeket sikerként ünneplik. Ezzel ösztönzik és inspirálják hasonló bűntettek jövőbeni elkövetését. A háború spiráljából, örvényéből nem lehet kitörni? Mégis Hegelnek volna igaza: a történelem arra tanít,

hogyan az emberiség semmit nem tanul a történelemből?¹⁴¹ Talán most, hogy a horrorisztikus rémtetteket az interneten „élőben közvetítik”, az „bejön” a lakásunkba, tudatosan bennünk, hogy hasonló velünk is, bármikor megtörténhet. De akkor szigorúan tiltani kell ezek utcai ünneplését, nem elfogadni az alapvető szabadságokra (a szólás, véleménynyilvánítás, gyülekezés, egyesülés jogára) való hivatkozást, akkor sem, ha a szélsőséges liberálisok szerint a tiltás szabadságkorlátozás. Szerintem nem az, sőt, az ünneplés és a támogatás: *visszaélés* az alapvető szabadságokkal és az emberi jogokkal. A gyűlölet eszkalációja *clear and present danger*, nyilvánvaló és közvetlen veszélye az erőszaknak, a borzalmas bűntetteknek, felbujtás és pszichikai bűnsegédlet.

A legegyszerűbb emberek is nemrég még tudták ezt: „aki szelet vet, vihart arat!” Minősíteni is tudták akár a saját szavaikat, magatartásukat, akár mások rémtetteit: „ez aljasság volt”, aki ilyet mond vagy tesz, az „aljas ember”. Ha az aljasság siker, dicsőség és győzelem, fejtetőre áll az erkölcsi világrend, összeomlik az egész emberi civilizáció. Az *emberiesség* helyét az *állatiasság* veszi át, az elaljasulás *elállatiasulás*, visszazuhanás az erkölcsnélküliség állapotába. A legelvetemültebb gonosztettek és gonosztevők, maga a Gonosz uralma köszönthet a világra. Az ember nemcsak megöli az ellenségét, bárkit, akit annak gondol, de örömmel *meg is kínozza*. Különösen a betolakodót, a területfoglalót, az élettere veszélyeztetőjét, védelmezi a családját, a gyermekeit, a létfeltételeit. Az ember az életét védi jogos önvédelemmel, a birtokát, a tulajdonát, a szuverenitását védelmezi jogos önhatalommal, honvédő, jogos háborúval. Ez azonban nem lépheti túl az elhárításhoz *szükséges mértéket*, akkor ugyanis jogellenesbe fordul át. Az *elaljasulás* mindig átlépi ezt a mértéket. Egy őslakos kisebbség üldözése, megalázása, jogfosztása, lincselése, akár csak virtuális

¹⁴¹ HEGEL 1966: 144.

„népirtása” még enyhe vagy leplezett módon is aljasság. Csúszós lejtő a totális *elaljasuláshoz*. A kárpátaljai magyarság ne lenne őshonos azért, mert van anyanemzete? Ezzel a minősítéssel az ukránok nem adnak jogokat a kisebbségeknek, hanem elvesznek tőlük. Megsértik a magyar *kisebbség méltóságát*, holott a méltóság sérthetetlen. Ez eddig *casus belli* volt, csak hogy a *háború nem megoldás*, hanem még súlyosabb méltóságsérelem. A gonoszságra nem gonoszság, az erőszakra nem a még nagyobb erőszak az adekvát, a megfelelő válasz, mert nem emberséges válasz. A háború maga mindig tömegesen *elaljasít*, a háború már önmagában véve is mindig tömegpusztító eszköz. A háborús konfliktusok megoldásához csak erőszakmentes eszközök vehetők igénybe, hadiipar helyett a „szeretetipart” kell fejleszteni, a *szeretefegyvereket* kell bevetni, és ha ilyenek még nem volnának, azokat kellene feltalálni. De a világvallások kialakulása óta már vannak ilyenek, ha netán kidobtuk őket, azokat kellene megtalálni és rehabilitálni.

5. Hand made

„Kézzel készített” – ha ezt a jelölést látjuk egy terméken (árun, dolgon), az magasabb minőségre, nagyobb emberi figyelemre, igényesebb kidolgozásra, egyediségre utal vagy a dolog készítője (eladója), vagy az egyedi igényű vevő oldalán. Utal arra is, hogy az adott dolog nem ipari termék, nem sorozatgyártású, nem tömegtermék. Az elkészítéséhez több és jobb munkára volt szükség, ennek megfelelően az ára is magasabb. A *kézműves* (régies szóval: *míves*) termék már-már *művészi alkotás*, legyen szó bútorról, cipőről vagy ruháról, netán a cukrász- vagy szakácsművészet remekéről. Már az ipari forradalom előtt is, a céhes időkben is voltak a szakmájukat magasabb színvonalon űző mesteremberek, *műbútorasztalosok, műkovácsok, aranyművesek, üvegművesek, hímzők*

és fazekasok, „ügyes kezű” kreatív és produktív emberek, akiknek az alkotásai ma éppúgy a múzeumok kincsei, mint az igazi műalkotások, *műkincsek*.

Történések vitatkoznak azon, mi tette emberré az embert. Sokak szerint a *munka*, vannak, akik szerint a munkavégzést lehetővé tevő *csiptető fogás* (a kéz hüvelyk- és mutatóujjának egymás felé fordítása), mások szerint a *munkaeszközök* (szerszámok) készítése és használata. A variációk végtelenjének közös nevezője valószínűleg a tapasztalati úton szerzett *tudás*, annak a másokkal való megosztása és kommunikációja (megbeszélése, amihez szavakra és közös nyelvre volt szükség), no meg a munka eredményének *szépsége, maradandósága, magasabb értéke* (a közösség általi többre becslése, elismerése, az alkotó megbecsülése). A testi erő az ügyességgel, készségekkel, a tapasztalás a gondolkodással és a művészi érzékkel (esztétikummal) egészült ki. Az emberré válás tehát biztosan hosszú és bonyolult, összetett folyamat, és ma is tart, soha nem is fejeződhet be. Messze van még az ember a tökéletességtől, sőt, ha a gépek (robotok) végzik helyette a munkát, akár vissza is zuhanhat az emberré válás eddig elért szintjéről. Ezért én nagyon örülök a *hand made* árujelzőnek és a *kézműves termékek* keresletének, reneszánszának. Az egyéni *kreativitás és produktivitás* nem mellőzhető a jövőben sem, a munka méltósága hozzájárul az emberi méltósághoz, az egyedi termék minősége fejleszti az ember minőségét.

Aki még járt gyerekkorában asztalos- vagy kovácsműhelyben, az elámulhatott a *kéziszerszámok* sokféleségén, a szerszám-készítők és -használók találékonyságán. Aki nem járt ilyen műhelyben, az feltétlenül menjen el egy olyan múzeumba, ahol ezek még láthatók! Erdélyben voltam egy *kézműves mesterségek kirakodó vásárán*, ahol még élőben be is mutatták a sokféle szerszám használatát. Remélhető, hogy akad gyerek (esetleg felnőtt is), aki

ott kap kedvet egy-egy ilyen mesterség kitanulásához, folytatásához. A jó minőségű, praktikus kéziszerszámokkal állíthatók elő a *kézműves* termékek. Ez persze minden hagyományos és új keletű szakmára igaz. A *kőműves* ilyenekkel faragta az építőköveket, a szobrász a gyönyörű szobrokat. De a *földműves* is a szerszámaival művelte a földjét, és a föld is művelte az embert, tanította talajtanra, növénytanra, állattanra, meteorológiára, majd vegytanra, fizikára, a kalkulációhoz matematikára, már akkor, amikor ezek a tudományok nevesítve még nem is léteztek. Ha elfáradt az ember, letette a szerszámot, pihent az is, az ember is. Mire elkopott egy szerszám, elhasználódott az ember is. Gyakran a szerszám élte túl az embert, apáról fiúra szállt. A tudás is átszállt, a gyerekből inas, az inasból segéd, a segédből mester lett, folytatta a szakmát, a mesterséget, igyekezve megújulni, bővíteni, tökéletesíteni a tudását és vele önmagát is. A munka adott méltóságot, a méltóság adott emberséget, ami az emberré válás egyedüli járható útja.

A munka a természet javainak ember általi elsajátítása is, uralom a természeti javak felett. Az elsajátítás *sajáttá tevést*, a természet egy darabjának *birtokbavételét*, abból mindenki másnak a kirekesztését jelenti. Ha ezt egy természeti közösség tagjai egymás vonatkozásában kölcsönösen elismerik, ebben megállapodnak, ez egy közösségi (társadalmi) szerződés, amelynek eredményeként megszületik a *magántulajdon intézménye*. Az intézmény védelme igényli a törvényt és annak betartatását, a törvénysértők megbüntetését és a károk megtérítését, és ezzel előáll az állam mint a ráruházott *közhatalom* gyakorlója. Ami pedig a magántulajdon mértékét illeti, annak eredetileg két körülmény szabott határt: az egyik, hogy a tulajdonosnak és családjának a létfenntartáshoz a természeti javak milyen mennyiségére van szüksége; a másik, hogy a természet mekkora darabját képes a saját maga és családja munkájával megművelni. Ez a magántulajdon intézményének *természetjogi*

alapja és mértéke. Ezzel a két feltétellel két probléma van: az egyik, ha az ember a szükséges fogalmát a *bőség és gazdagság* fogalmára is kiterjeszti; a másik, ha a természet egy minél nagyobb darabját az ember *mással művelteti*, és nemcsak a természet javait, de más munkáját is elsajátítja. E két problémából adódik a magántulajdon *mértéktelenségének* és *más emberek feletti uralmának problémája*, amely végigkíséri az emberiség egész eddigi történelmét, és napjainkban még fokozódik is. Ezért tűnik megoldhatatlannak a lázadások, forradalmak, háborúk problémája is. Visszatérni a *kézi szerszámok használatához* és a *kézműves termékek fogyasztásához* tehát azt is jelenti, hogy vissza kell térni a magántulajdon természetjogi alapjához és mértékéhez, hogy legalább ebben a körben végre meg kell oldani a mérhetetlenül nagy tulajdon és a vele együttjáró, immár globális embertömegek feletti uralom problémáját. Bibó István javaslata szerint a *tulajdon felbontásával és humanizálásával*. Mert – ahogyan Ernst Schumacher fogalmazott – „a kicsi szép”, és az ember kicsi, még ha nagynak képzei is magát, vagy nagy-zási hóortban szenved, és az óriási méreteket hajszolja. Legyen szó akár pénzvagyontól eredő magánhatalomról, akár politikai közhatalomról! Világunkat, a gondolkodásunkat *emberközpontúvá és emberléptékűvé*, de úgy is mondhatjuk, hogy *természetessé, avagy igazságossá és tisztességgé kell alakítani*. Nem mondhatjuk, hogy újból vagy visszaalakítani, mert hiszen az emberi mohóság, kapzsiság, uralom- és hatalomvágy miatt soha nem volt az. De nem adhatjuk fel a reményt, hogy még az lehet. Ha önként, saját belátása és a józan esze alapján erre nem képes, talán a természet törvénye, a *fenntarthatóság követelménye* kényszeríteni fogja: vagy enged a természeti kényszernek, vagy kínhalált hal. Ne kívánjunk magunknak ilyen véget! Kapaszkodjunk az utolsó szalmaszálak egyikébe, a kézművesség, a *műves munka*, a „*hand made*” produktumok minőségébe, az ember tökéletesség és szépség utáni vágyakozásába!

6. Mindenki önmagáért

Ha az Alaptörvény O) cikk első fordulatából („Mindenki felelős önmagáért”) kihagyjuk a középső szót, a „vegytiszta” önző *individualizmus*, a „felelőtlen hedonizmus” életelvét, életfilozófiáját kapjuk: éljen *mindenki önmagáért*! Senki ne törődjön senki mással, csak saját magával! Mindenkinek megvan a maga gondja, problémája, oldja meg maga! Az életed a te életed, úgy éled, ahogyan te akarod. Ne hagyd, hogy más beleszóljon az életedbe, de te se szólj bele a más életébe! Legyen szép napod, legyen szép életed, élvezd az életet, annak minden percét, szakítsd le annak minden virágát! Tetszetős gondolatok ezek, de nem könnyű ezeket sem megvalósítani, főleg egyedül, önerőből, saját küzdelem árán. Ezért az önző individualizmus ki is egészítette két további elemmel: 1. Én önmagamért vagyok. 2. A világ énértem van. 3. Te is énértem vagy! Mondhatja egyik házastárs a másiknak, szülő a gyermekének, gyermek a szülőjének, tőkés a munkásnak, hitelező az adósnek, termelő a fogyasztónak, orvos a betegnek, bürokrata az ügyfélnek, állam a polgárának stb. Az önzés mások kirekesztése és ugyanakkor mások kihasználása, uralkodás mások felett. Az önzésnek látszólag nincs felső határa, akár korlátlan is lehet. Belső hajtóereje az emberi mohóság, a kapzsiság, az irigység, a falánkság, a paráznaság, a hazugság, a csalás, az átverés, a manipuláció. Ha nekem nagyon jó, akkor neked is (egy kicsivel) jobb lesz. Túrd el az én önzésemet, és akkor te is önző lehetsz, ami mindkettőnknek jó.

Az önzés az emberiség legnagyobb paradigmaváltásához, a mezőgazdasági forradalomhoz, a letelepedéshez, a növénytermesztéshez és az állattenyésztéshez, a *magántulajdon* kialakításához, *gazdaság- és társadalomszervező erővé* válásához köthető. Nevében a lényege: *nem köztulajdon*. Természeténél fogva *kirekesztő jellegű*, minél több van belőle és az minél kevesebb ember kezében koncentrálódik, annál többeket rekeszt ki. Bősége fitogtató,

hivalkodó luxust, pazarlást tesz lehetővé, állandó és intenzív élvezetet nyújt, de egyúttal sokféle függőséget is okoz. Alkohol és kábítószer, pornográfia és *shoppingolás*, munkamánia és pénzimádat, hatalmi és uralmi terjeszkedés, megannyi *mentális zavar*. Ráadásul ott van a kirekesztett tömegek folytonos elégedetlenkedése, zaklató követelése. Állandóan a javak *igazságos megosztási rendjét* követelik. Ennek gyökerei a 2,5 millió éves ősközösségi társadalomba, a halászó, vadászó, gyűjtögető életmódba nyúlnak vissza. Akkor a legfőbb törvény az volt, hogy *az ételmeget meg kell osztani*. Az szolgálta a közösség és annak tagjai, az egyesek létfenntartását, életben maradását. Ehhez persze hozzájárult a tudás megosztása, a közösségen belüli kommunikáció és az együttműködés is. A *jelszó a mindenki egyért, egy mindenkiért* lehetett volna, ha akkor lettek volna jelszavak. Később ez Dumas három testőrének jelszava lett, de – és ez nem vicc – bekerült a kommunizmust építő Szovjetunió 1977-es úgynevezett „brezsnyevi” alkotmányába is, az *aki nem dolgozik, ne is egyék* mellé. Ennek még az ateista diktatúrában is bibliai gyökere a Teremtés könyvében olvasható: *arcod veritékével edd a te kenyeredet*. Vagyis a saját tulajdonában álló földjén (műhelyében, üzletében, vállalkozásában) mindenki dolgozzon, mindenki termelje meg a maga kenyerét, lássa el magát, gondoskodjon önmagáról. A mi népi írónk, Veres Péter 1947-ben ezt így fogalmazta meg: „A kisbirtokos saját földjén talál munkát és saját maga termeli a kenyerét. Ez nagy dolog, a legnagyobb dolog a földön, mert a legnagyobb egyéni szabadságot biztosítja az embernek, ezért ragaszkodik a paraszt olyannyira, életrehalálra a földjéhez. Igaza van. A legmagasabb rendű élet a szabad kisbirtokos élet.”¹⁴² Előbb a feudális nagybirtokrendszer, majd a szocialista kényszerkolhozosítás, az 1990-es privatizáció után pedig a mai kapitalista nagyüzemi rendszer végleg és teljesen

¹⁴² VERES 1948.

leszoktatta az embert erről a szabad kisbirtokos (legmagasabb rendű) életmódról. De ami az európai és amerikai kapitalizmust is felvirágoztatta, a *protestáns etika*, a puritán erkölcs is kihalt, valahol elveszett. Helyét a *transznacionális monopolkapitalizmus* és a *bérmunkás-fogyasztói társadalom* foglalta el. A *szupergazdagok* élősködő parazitizmusa, az erkölcs nélküli *uzsoracivilizáció* és a „meghekkelt” agyú tébolyult tömegek szegényes és dühös hedonizmusa. Ma már teljesen mindegy, hogy ezt jóléti kapitalizmusnak vagy piaci szocializmusnak, szociális jogállamnak vagy diktatórikus államgazdaságnak nevezik. Közös lényegük a (természeti, gazdasági, szociális és morális) *fenntarthatatlanság*. Itt az ideje, hogy észhez térjünk, ahogyan az a *józan ésszel* (körültekintően és felelősen) *gondolkodó, tisztességes emberektől az adott helyzetben általában elvárható*.

7. Magának való

A magyar népnyelv, ha ritkán is, de még használja ezt a jelzőt: *magának való*. Olyan emberre mondják, aki nincs tekintettel másokra, csak a maga érdekét, hasznát, kedvét tartja szem előtt. Az *önző* jelző egyik rokonértelmű szava. A pszichológusok *egocentrikus énképnek* nevezik. A pedagógiában az ilyen gyereket régen *önfejűnek* nevezték, ma „nehezen kezelhető”, esetleg „sajátos nevelési igényű”-nek mondják. Nem tud beilleszkedni az osztály közösségébe, az iskola és a tanítás rendjébe. Egyre több ilyen gyerek van, „szétbarmolják a tanítást”, a többi gyerekek is kárt, hátrányt okoznak. Belőlük lesznek aztán az olyan felnőttek, akiket a jogászok (sokszor a büntetőbírók) *öntörvényűnek* neveznek: nem képesek és/vagy nem hajlandók a közösségi normákhoz alkalmazkodni. Saját normáik, sőt normarendjük van, mondhatni *a saját alkotmányuk* szerint rendezik be és élik az életüket. Már ha vannak egyáltalán saját elveik, értékeik, értékrendjük, vagy

„csak úgy élnek bele a világba”, „néznek ki a fejükből”, de nem látnak, nem látják a velük és körülöttük élők gondjait, nem érdekli őket a nemzetük és Európa, pláne a világ sorsa. Nem törődnek senkivel és semmivel, ellepi őket a szemét, a fogyasztási hulladék, ideértve az internet „fogyasztását” is. Egy dolgot azonban megtanultak és tudnak: azt, hogy nekik is *vannak emberi jogaik*, van *méltóságuk*, amely sérthetetlen, minden emberrel vele születik, és mindenki más köteles tiszteletben tartani. A teljes és egyenlő absztrakt méltóságot azonban az egyesek, a konkrét személyek (emberek) nem egyenlően, nem egyformán értelmezik. Sőt, ahány ember, elvileg annyiféle értelmezés, annyiféle méltóságfelfogás, méltóságtartalom lehetséges. Ha mindenki kénye-kedve szerint értelmezheti a méltóságot és általában az alapvető szabadságokat és az emberi jogokat, akkor valójában minden egyes értelmezés *önkéntes*, lehet akár *szuper- vagy hiperaktivista*. Akkor pedig rend helyett – a szabadság és a törvény rendje helyett – összevisszaság, totális zűrzavar, káosz alakulhat ki. Ahol mindenki öntörvényű, ott valójában nincs törvényes rend, nincs *közrend*, de nincs *közbiztonság*, *közerkölcs*, *közegészség* (különösen mentális egészség) sem. Ott anarchia, félelem, gyűlölet és erőszak van. A rendetlenség rendért, sőt rendőrért kiált. Új rendteremtő ideológiák, vallások születnek, és velük együtt megjelennek az új rendteremtő erők, erőszakszervezetek is. A totális individuális szabadság és önzés önmaga ellentétébe, totális diktatúrába és kollektizmusba fordul át. Jó volna valahol a kettő között az egyensúlyt, az „arany középutat” még időben megtalálni. Arisztotelész óta, több mint kétezer éve azt keressük, mi, keresztények és európaiak isteni segédlettel is, mégsem találjuk. A hiba nyilvánvalóan bennünk van, nem Arisztotelészben és nem Krisztusban. A hibát önmagunkban kell megkeresni és kijavítani. A *szociocentrikus*, gazdag tartalmú, értékes embert, a művelt, civilizált, kulturált egyéniséget, az igazságos, tisztességes, jó embert mindenkinek

magában kell kifejlesztenie, kiteljesítenie, megvalósítania. Ez nem alapvető jog, hanem alapvető, mondhatni *elemi emberi kötelesség*. *A másokért való lét, az áldozatos szeretet útja*. Az egyedüli járható út az ember számára.

8. Szocializáció

Minden korban minden ember *beleszületik* egy társadalmi közegbe, amelyik aztán meghatározza (alakítja, formálja), milyen ember lesz belőle. Nagy dilemma ez: a körülmények alakítják, determinálják az embert, vagy az ember formálja, alakítja át a körülményeket, amelyek aztán (is) körülveszik és alakítják őt. Ezt az általánosságot is konkretizálni kell – miről is van szó pontosan? A mindenkori társadalmi közeget, körülményeket pontosan felleltározni lehetetlen, ráadásul egyénenként is változó, kire mely körülmények mekkora befolyást gyakorolnak. Ezért csak néhány körülményt emelek ki, és ezek hatásáról is csak általánosságban beszélek.

Az ételed az életed! Ez több értelemben is igaz. Ha élni akarsz, enned kell, tápanyagokat, energiaforrásokat kell bevinni a szervezetedbe, hogy a testedet működtesd, jó erőben és egészségben megőrizd. Mivel táplálsz a tested? Lokális és szezonális ételekkel, gyümölcsökkel, zöldségekkel, magvakkal és állati eredetű termékekkel? Vagy már helytől és időtől függetlenül vásárolható *globális piaci* ételekkel? Magad termelted az alapanyagokat, vagy „importáltad”? Saját konyhádban sütötted-főzted, vagy más készítette, és tőle vetted (boltban, étteremben, gyorsbüfében, házhoz szállítással)? Nyers vagy sült-főtt ételeket fogyasztasz inkább? Növényevő vagy húsevő vagy-e, esetleg „mindenevő”, vegyesen táplálkozó? Növénytermesztő vagy állattenyésztő, letelepedett vagy vándorló pásztornéphez tartozol? „Röghöz

kötött” vagy új legelőket, vizeket kereső nomád életet élsz? A természet körforgásában, ahhoz igazodva élsz, vagy a saját köreidben forogsz; mekkorák ezek a körök, mi van bennük? Mi van benned: biológiai élő anyagként, sejtjeidet tápláló szénhidrát, zsír és fehérje formájában, nyomelemekkel, enzimekkel, vitaminokkal, hormonokkal. Mikrobiom és biokémia: működtetik a biofizikumodat, izmaidat, szöveteidet és az agyadat és a lelkedet is. Természetes élelmiszereket vagy élelmiszeripari termékeket, konzerveket fogyasztasz-e többségében? „Mű” anyagokat, élelmiszer-imitátumokat fogyasztunk egyre nagyobb arányban. Vannak műüditőitalok, műtejek, művajak és műsajtok, van már műhús, műfehérje, műcukor és műliszt, műkenyér, mindezek természetazonos adalékanyagokkal (színezékek, aromák, állományjavítók, tartósítószeresek, táplálékkiegészítők, pótszerek stb.). Az ezeket fogyasztó ember a természet gyermeke-e még, vagy már maga is *műember*, *emberimitátum*, *robotember*, *bionikus* (bioelektro-mechanikus) lény? A közismert felszólítás jut eszembe: állj (meg, és gondolkodj el), *ki vagy?*

A szellemi javakkal hogy állsz? Milyen szellemi (tudati, tudás- és ismereti) közegbe, milyen kulturális és műveltségi szintre születél? Milyen „nevezési szinten” indulhatsz *a tudástőke piacán*? Sokkal többen születnek intellektuálisan hátrányos helyzetbe, mint előnyösbe. Nem mindegy azonban, hogy mekkora az a hátrány, be lehet-e hozni, vagy legalább valamennyit lefaragni belőle. Segít-e ebben a közoktatás (Adam Smith szavával: népoktatás), vagy csak a magántanulás, amely költséges, esetleg a szülői, nagyszülői segítség. Ki téríti meg a felzárkózás pluszköltségeit, illetőleg azok megtérülnek-e később a munkaerőpiacon? Milyen felzárkóztatás terén? A kötelező általános iskolai, a középfokú és felsőfokú állami, egyházi és magán- (alapítványi) oktatási intézményekben csak oktatás (ismeretközlés) folyik, vagy nevelés is, különösen vallási és erkölcsi nevelés is? Milyen a hozzáférés esélye

az egyéb kulturális javakhoz, a közművelődéshez? Meddig jutnak el a tudományok és a művészetek alkotásai a széles néprétegekhez, és hogyan hasznosulnak? Tudásbővítés vagy agysorvasztás folyik a globális infokommunikáció hálójában? A kereskedelmi televíziók nyomán nagy a reklám- és marketingnyomás, a politikai manipuláció és a közösségi média egyre lejjebb csúszása: az ostobaság eldorádója. Az álhírek és a hazugságok cunamija elárasztja a világot, elborítja és felborítja a rendet a fejekben, az államban és a világban. Létezik-e még megtapasztalt, bevált és felhalmozott (történelmi) tudás, vagy csak kigondolt, improvizált ötletelések végtelenített láncolata, újítás az újítás kedvéért, a régi kidobása, lecserélése. Van-e még különbség hasznos tudás, az ember javát szolgáló, fejlesztő tudás vagy haszontalan, kártékony, ártalmas, összezavaró, zagyváló, tébolyító, tömegpusztító tudás között. Ahogyan a gazdaság van az emberért, nem pedig az ember a gazdaságért (a haszonért, a profitért), ugyanúgy a gondolatok, eszmék, ideológiák is az emberért vannak, nem pedig az ember ezekért. A szegények tömege nem a kevesek szélsőséges gazdagságaért van, a gazdagság van a szegények felemeléséért. A politika sem a hatalomért és a más emberek feletti uralomért van, hanem a közjó szolgálataért, a fenntarthatóságért.

És *a lelkünk él-e még?* Milyen lelkületű, milyen lelki közegbe születik az ember? Van-e lelke egy közösségnek, spirituális lény-e még az ember, vágyakozik-e még egy transzcendens világba? Van-e még *morál, filozófia és hit*, a lét alapvető kérdései felmerülnek-e még egyáltalán: miért élünk, miért kell tanulnunk, mire használjuk a biológiai életünket és a tudásunkat; hogyan használjuk ezeket? Emberségesen vagy embertelenül, emberhez méltó vagy nem méltó módon? Istennek tetsző vagy nem tetsző életet élünk, milyen tudást szerzünk és tanítunk? Mi a vallás, mi a hit, mi az egyház szerepe az egyes ember életében? Lehet-e még hinni az *erkölcsi törvényben*, az *„erkölcsi világrendben”*?

Az abszolútumban! Cél-e még az ember tökéletesedése és megszentelődése? Feddhetetlen élet létezhet-e még? „Rendes ember” lesz-e valaha? És szent ember? Ez a fogalompár – a szent és az ember – összeegyeztethető? Apám egyik kedvenc mondása volt, amivel valamelyikünk igyekezetét díjazta a jó gyerekké válás útján: „Javul, javul, de tökéletes sosem lesz!” És ez nemcsak úgy általában az emberre, de az emberi konstrukciókra is igaz. Ettől még a folytonos törekvést a jobbulásra nem szabad feladni. „A jó pap is holtig tanul, mégis bután hal meg” – szolt apám másik kedvenc mondása, de ezzel sem lebeszél a tanulásról, sőt ellenkezőleg. Jobb, ha – szabad lévén – szárnyal a szellem, a lélek pedig mindent megvizsgál, még a *hit mélységeit* is. A Zsidókhöz írt levél 11,1 szerint: „A hit a remélt dolgok biztosítéka, a nem látható dolgok bizonyítéka.” Csakis a hit alapján remélhetjük az ember jóságát, tökéletesedését és megszentelődését, az embertestvére iránti (felebaráti) szeretetét, irgalmát és kegyelmét, máskülönben az emberek irgalmatlanul és kegyetlenül öldöklök, és végül kipusztítják egymást és önmagukat. Folyton hangoztatjuk, de nem látjuk és nem tapasztaljuk az alapvető emberi jogok (amelyek egyben alkotmányos alapjogok) tényleges érvényesülését, de ettől még hitünk alapján remélhetjük. Kell egy alapvető értékrend és értékkeret, amelyhez igazodva az egyén és a társadalmi közösség az életét élheti, szervezheti, konfliktusait megelőzheti, kezelheti. Amiért számadással tartozik Istennek és embernek, amit, ha nem tart be, magatartását a közösség és Isten ítélőszéke előtt igazolnia kell. Az igazolási kötelezettség alapvető morális kötelezettség, az erkölcsi világrend tartóoszlopa, a *homo eticus* reménye és biztosítéka. Hinni muszáj, hogy az ember egyszer erkölcsös lényvé tökéletesedik, hogy mint folyton háborúzó, vérengző ragadozó megszelídül, és békességszerzővé válik, azaz hogy *emberré válik*, és ezzel mint Isten teremtménye és képmása *megszentelődik*.

A test, a szellem és a lélek, a *biológia*, a *ráció* (*prudentia*) és a *transzcendencia* egysége és harmóniája az ember legfőbb alkotóelemei. Egynek a fogyatékosága vagy a hiánya már hátrányos helyzet. Kettő fogyatékosága vagy hiánya már súlyos hátrányos helyzet. Mindhárom fogyatékosága vagy hiánya a *halmozottan hátrányos* helyzet. De az emberi méltóság kemény magja még ebben a helyzetben is megvan. Mert az *emberi méltóság* valójában az *istenképűség*. Hinnünk kell benne akkor is, ha fikció, mert kezelhetőbb általa a világ, és benne az ember is!

9. MI – mesterséges intelligencia

Az „M” lehetne *művi* is, ami mesterséges, ami *művi*, az *nem természetes*, és még jó, ha *nem természetellenes*, *természet elleni*. Olyan, mint a műanyag, a műtej, műhús, műkaja, amelyet műfogsorral eszünk meg. Az embert *segítő* vagy az embert – a gondolkodó embert – *helyettesítő* eszköz? Egyáltalán *eszköz*, szellemi termék, emberi alkotás, szellemi *tulajdon tárgya*, vagy tanulni és gondolkodni is képes új *jogalany*, mesterséges ész, tudat, *műember*, *műésszel vezérelt személy*, *személyiség*? Röviden: jogalany vagy jogtárgy? Ezek a legáltalánosabb és legalapvetőbb kérdések a mesterséges intelligenciával kapcsolatosan, a gyakorlati alkalmazása azonban számtalan új, konkrét kérdést vet fel. Szolgálja az embert, vagy az által, hogy az ember függ tőle, kiszolgáltatottá válik neki, uralkodik az emberen? Hasznosabbá, értékesebbé teszi az embereket, vagy feleslegessé, haszontalanná, értéktelenné? Már a futószalag alkalmazása, majd a robotizáció terjedése felvetette ezeket a kérdéseket, az MI alkalmazása most kiélezi ezeket. Mind az emberléptékű kis méretű magántulajdon, mind az abban végzett saját munka igényelte az emberi *kreativitást*, a gondolkodási, feladatmegoldási készséget, és ezáltal fejlesztette az emberi

személyiséget. A tulajdon, a munka és a személyiség része volt az ember *méltóságának, szabadságának.* Ha az MI használata kiváltja az emberi kreativitást, az az ember méltóságának és szabadságának hanyatlásával járhat. Ráadásul az MI *mesterséges hitek és új vallások* kidolgozására és intézményesítésére is használható. Ezek új dogmái felmentést adnak a kreatív gondolkodás, a szellemi munka alól, az értéksemmleges (valójában: értékmentes) ideológiák törlik a bűn fogalmát, vele a bűntudatot, a lelkifurdalást, magát a lelket is. Ha nincs többé jó és rossz, nem kell közöttük választani, akkor nincs többé szükség szabad akaratra sem, akkor vége az emberi szabadságnak, sőt vége lesz magának az embernek is. Az ember *a természet gyermekéből műemberré, egészében társadalmi* (technikai, tudományos) konstrukcióvá, *konstruktummá* alakul át. Alkatrészei, szervei, köztük az agya is, a gondolatai is csereszabatosak, *szabványosítottak* lesznek, tetszés szerint cserélhetők, átalakíthatók. A fő kérdés akkor is az marad, ami ma is, kinek a tetszése szerint és mivé alakítható az ember? Globális erők játékszere-e, vagy szuverén személyiség? A globalizáció *elefánt a civilizáció porcelánboltjában.* Az MI a globalizáció, a *big-tech* és a *dig-tech* fejlesztése és terméke, a *globális elme* szüleménye. Még nem tudjuk, hogy ez az elme egészséges-e, vagy beteg? Ezért jó lesz vigyázni, nehogy az MI legyen az új „csodafegyver”, új ember- és tömegpusztító eszköz.

A globalizáció ellenszere a *lokalizáció.* A lokalizáció: visszaterés az emberléptékű és emberközpontú, *tagolt szerkezetek* világához, a tagolt birtokszerkezet, tulajdonszerkezet, gazdaságszerkezet, településszerkezet, államszerkezet és politikai szerkezet világához. Egy szóba sűrítve: a *szubszidiaritáshoz.* Több szóban: a nemzeti és kulturális diverzifikációhoz, a közvetlen demokráciához, a szabad emberek átlátható és kontroll alatt tartható közösségeihez. Az ezek működtetéséhez használható eszközökhöz és technikákhoz, technológiákhoz. Ahol és amilyen mértékben

lehetséges, ebben segítheti az embert a mesterséges intelligencia is. Mert az van az emberért, nem pedig fordítva. Másként fogalmazva: a mesterséges intelligencia is az emberért van, és nem az ember van a mesterséges intelligenciáért.

Sok és egyre több mai modern technikában és technológiában már benne van és működik is a *mesterséges intelligencia*. De ott van már a katonai drónokban, a tízszeres hangsebességgel száguldó interkontinentális ballisztikus rakétákban is, és ott van már az uzsorás brókerszoftverekben, a robotizált profittermelő pénztulajdon forgatásában is. A *háború* istenében és a *pénzistenben*, a Mammonban, a Disznófejű Nagyúrban. A morális és a szociális következményeket figyelmen kívül hagyó stratégiai döntésekben.

Nem mindegy, hogy egy késsel kenyeret szelek, és enni adok az éhezőknek, vagy embert ölök vele. Utóbbi esetben nem a kést kell betiltani, pengéhosszát, közterületi birtoklását szabályozni, hanem a kést ölésre használó embert kell „megjavítani”. Ugyanígy nem mindegy, hogy a nukleáris energiával betegeket gyógyítok, az atomerőművekben tiszta energiát állítok elő, vagy atombombát, tömegpusztító fegyvereket gyártok. Nem az atomenergiát kell betiltani, nem az atomerőműveket kell bezáratni, hanem az atomfegyverek gyártását. Az MI katonai és uzsoracélú, a következményekkel nem számoló felhasználását kell betiltani. A gátlástalan tömeggyilkosokat és a tőzsdespekuláns rablókat kell minél előbb, még idejében megállítani, akár az MI segítségével.

10. Edzés

Mennyi *edzőmunka*, fáradság, gyötrelmes küzdelem van egy-egy olimpiai arany- (ezüst-, bronz-) érem „mögött”! Mennyi energia, figyelem és fegyelem, gondolat- és cselekedetelterelés és -áttétel, egy nemes cél érdekében! Mennyi lemondás és önkorlátozás,

összpontosítás és koncentráció! És aztán jön a verseny, az időzítés, a testi, szellemi, lelki küzdelem, a finisben a *mindent bele!* Ami valójában a kezdettől (a starttól) a végéig (a célig) tart.

Korunk nagy betegségforrása, az emberek egyik megbetegítője a *mozgásszegény életmód*. Következménye az elhízás, a cukorbetegség, a magas vérnyomás, az ízületi betegségek. Egyesek szerint azért is eszünk sokat, mert ételeinkből hiányoznak a nyomelemek, az ásványi anyagok, az enzimek és a vitaminok. A hiánybetegségeket a tápoldaton nevelt zöldségek, a „tápos csibék”, tápkeverékeken hizlalt sertések okozzák. Egyre több betegségre mondják, hogy az a belekben, a mikrobiomban kezdődik, a szervekben, az egész szervezetben folytatódik. Ehhez társulnak a pszichoszomatikus összefüggések, a pszichoszomatózis, a pszichoszomatikus sokk: megrendülés, összeroppanás, összeomlás, depresszió, anómia, pánikbetegség, szorongás. És mindezek nemcsak öreg- vagy felnőttkorban, de már kamasz-, sőt gyermekkorban is. Az oksági láncolat végén ott vannak a sokasodó devianciák, függőségek, az öröm- és boldogságfokozó eszközök és szerek, tárgyak és anyagok (alkohol és drog, szex és pornó), pótszerek és pótmegoldások.

A testi és lelki egészség megóvása, helyreállítása érdekében nemcsak a testet, de a szellemet és a lelket is folyamatosan edzeni kell. Az *okoseszközök* által nem csak elbutulni, okosodni is lehet. Tanulni nemcsak a tankönyvekből, de *online* is lehet, távoktatásban vagy autodidakta módon, bár ezt mederben tartani és kontrollálni nehezebb. A *lelki gyakorlatok* is edzések, az ember tökéletesedését, megszentelődését célozzák. Minden edzés lényegéhez tartozik a *fokozatos terhelés*, magasabbra, messzebbre, gyorsabban eljutni, az egyéni csúcscsal kezdve a csúcspontokat megdönteni.

Humánétológusok szerint az ember a legalkalmazkodóképebb faj a földön, sokféle és nagy arányú változáshoz képes *hozzáedződni*. A természetközeli, falusi, mezőgazdálkodó

életmódból kiszakítva alkalmazkodott a városokhoz, a lélekölő, monoton ipari munkához, az állami és a multinacionális bérabszolgáltatáshoz, *a haszonemberek lakótelepeire*, a zajhoz és a szennyezett környezethez, az állandó rohanáshoz. De még nem tudjuk, hogy végül mivé *alkalmazkodja* önmagát. Mivé, milyen emberre változtatják („edzik át”) a folyton változó körülmények? Mivé szocializálódik a jelen társadalmában az ember, a szülő, a gyermek (ha egyáltalán lesz még házasság, és abban születnek még gyermekek). Madáchnál Ádámot Éva terhessége, anyasága rántja vissza a szakadék széléről. A terhességről ma sokan inkább azt gondolják, hogy az a szakadékba taszítja őket. Sokan alapvető emberi jognak tartják az élet nem vállalását, az elpusztítást. Ennek ellenszere a hit és a „Ne ölj!” parancsa. Ezért kell testi, szellemi és lelki értelemben is *edzésben maradni*, hogy életben maradjunk, sőt, hogy emberek maradjunk. Hogy se önmagunkat, se utódainkat veszni ne hagyjuk. Hogy küzdjünk, és bízva bízzunk.

11. Szóló játék – nagyzenekarban

Képzeljünk el egy nagyzenekart, ahol minden zenész a saját hangszerén a saját kedvenc zenedarabját játssza, amelyet esetleg ő maga komponált is. Összhang helyett mi lesz ott? Hangkáosz, hangzűrzavar, zaj, zörej és ricsaj, de egy valami biztosan nem lesz hallható: zene. Mindannyian „zenészek” vagyunk egy nagy „zenekarban”, egyes emberek, egyének, személyek, egyéniségek, személyiségek egy nagy közösségben, a társadalomban. Az emberi társadalom sajátos nagyközösség, kisebb közösségek rendszere, de egyúttal maga is kisebb közössége egy világvallás (például a kereszténység) civilizációs közösségének, amely pedig alkotó közössége az egész emberiség globális közösségének. Az egyes embertől az emberiségig, a koncentrikus körök törvénye szerint,

minden körnek/közösségnek harmonikusan kellene működnie ahhoz, hogy az egész harmonikusan működjön. Egy házasság felbontása megbontja a családot, a családok felbomlása bomlasztja a falut, a várost, a helyi közösségek fogyása, életerejének csökkenése gyengíti a nemzetet, annak gyengülése gyengíti a civilizációs közösséget, egy civilizáció megrendülése, összeroppanása veszélyezteti az emberiség létét itt a Földön. Az orosz–ukrán, majd az izraeli–palesztin háború eszkalációja eredményeként a nukleáris világháború életveszélye már napi valóság, benne élünk. A közösségek koncentrikus köreiből régóta tapasztalható diszharmóniák/disszonanciák nagyon felerősödtek és összeadódtak, a működési zavarok is eszkalálódtak. A bajok gyökere, kiindulópontja az egyén tudatában, *egocentrikus* vagy *szociocentrikus* beállítottságában, értékrendjében keresendő. A történelem ingája a kommunizmusból most a liberalizmusba, a kollektívizmusból az individualizmusba lendült át, holott egyszer végre közepén meg kellene állnia (ezért az ingahasonlat helyett erre is jobb az *arany középút* keresése és megtalálása).

A társadalom és a társadalmi szervezetek, ezeken belül az egyének tevékenységét az állam jogszabályokkal szervezi, ösztönzi és támogatja, a politikai közjó és a közakarat szerint. Ennek az akaratnak a képzése, a kifejezése (kinyilvánítása) és az érvényesítése a politikai intézményrendszer (demokrácia vagy diktatúra, abszolút vagy alkotmányos monarchia) és az állami szervezetrendszer minősége függvényében nagyon sokféle lehet. Ha jól működik a társadalom, az emberek békében és biztonságban élhetnek, és boldogok lehetnek. Ez a három ritkán van így együtt és teljes mértékben meg. A hiány mértékét és súlyát az egyesek elégedetlenségének foka jelzi.

A nagyzenekar (meg a kicsi is) másként működik. Adott a zenemű, amelyet közösen játszik, és amelyet egy zeneszerző művész komponált. A darabban van *dallam* (dallamok, motívumok),

van *ritmus*, és a hangszerek hangjai között van *harmónia*. Erről a *karmester* gondoskodik, aki az egész zenekart, a közös zenélést *vezényli*. Ha egy zenész eltér a darab kottájától és annak a karmester általi vezénylésétől, abból hamis hang (disszonancia) lesz, megbomlik a harmónia, tönkreteszi az egész zenekar játékát, a hallgatóság zeneélményét. A hibázó zenészt kihagyják (kizárik) a zenekarból. Egy zenész persze játszhat szólóban, adhat szólókoncertet, de nem a zenekarban. Ha szólóban játszik, akkor csak a kotta, a kompozíció köti, és önmagát dirigálja. Sőt, akár a saját szerzeményét adhatja elő (mint Liszt Ferenc vagy Bartók Béla), vagy akár improvizálhat is (mint egy dzsesszzongorista vagy bárzongorista, például Szakcsi Lakatos Béla vagy Cziffra György), „csak” az a lényeges, hogy *virtuóz* módon tegye. Kivételes eset az is, ha egy hegedűművész (például Johann Strauss vagy André Rieu vagy a 100 Tagú Cigányzenekar primása) hegedül is és vonójával mint karmesterpálccával vezényel is. Még ritkább kivétel, ha egy zongoraművész játszik is és vezényel is (mint Kocsis Zoltán). A kivételek azonban itt is arra valók, hogy erősítsék a szabályt, miszerint a zenekarban játszó zenészeknek alkalmazkodniuk kell a darab szerzőjének instrukcióihoz, a karmester dirigálásához és a többi zenész játékához is. Akkor is, ha duóban, trióban, kvartettben stb., kamarazenekarban vagy egy nagy létszámú szimfonikus zenekarban játszanak. Minél nagyobb létszámú a zenekar, annál nehezebb, de annál fontosabb is az alkalmazkodás.

Az ember mint *homo politicus* egy-egy nemzetállam (szövetségi állam, tagállam) polgára, Európában lehet uniós polgár is, a globalizálódó világban pedig világpolgár is. A koncentrikus körök törvénye szerint *ráhatása* az életviszonyok alakulására a legbelső körben a legintenzívebb (ez a házasság és a család), kifelé haladva ez a ráhatás egyre gyengül, halványodik, de nem enyészik el, nem szűnik meg. „Meg tudod változtatni a világot” – írta László Ervin

öko-filozófusunk¹⁴³ –, ha önmagadat megváltoztatod. Egyetlen ember megváltozása nagyon kicsi, csak nagyon kis mértékben járulhat hozzá a szükséges nagy változáshoz. De „sok kicsi sokra megy” – tartja a népi bölcsesség – és „ki a kicsit nem becsüli, a nagyot nem érdemli”. Az individuális önzésen, a pazarló fogyasztáson, a hedonista életszemléleten sokaknak és nagyot kell változtatniuk. Persze csak akkor, ha életben akarunk maradni, ha elérhető életet és elérhető világot akarunk a gyerekeinkre örökül hagyni.

12. Egyszemélyes közösségek

Ez az összetett fogalom a biológiában, a nyelvben és a logikában képtelenségnek, lehetetlennek tűnik, az evolúciós biológiában, a humán-etológiában és a pszichológiában azonban, a mai modern nyugati társadalmakban létező valóság. Eddig az ember *valódi közösségi lény* volt. Már azelőtt is az volt, hogy mintegy 6 millió évvel ezelőtt elvált a csimpánzoktól, és felegyenesedett (*Homo erectus*), majd 1,8 millió éve elvált az *Australopithecus*októl is, előemberből ősembré fejlődve.¹⁴⁴ Ezt a lényt – „én” tudata nem lévén – a „mi” tudat jellemezte, az egyén a hatalmas „mi” része volt, attól kapta a külső irányítást, a gondoskodást, a táplálékot, az oltalmat és a védelmet, összességében annak köszönhetette az életét, *tudatában volt*, hogy a közösség sokkal hatalmasabb, mint ő egyénileg.¹⁴⁵ A csoport sérelmét okozni *kiközösítést*, azaz halálbüntetést vont volna maga után, nyilvánvaló volt a *csoport-hűség* kötelezettsége. A közösség szerepe és a mitudat olyan erős

¹⁴³ LÁSZLÓ 2002.

¹⁴⁴ Az adatokat és főbb gondolatokat Csányi Vilmos könyvéből idézem. CSÁNYI 2024.

¹⁴⁵ CSÁNYI 2024: 59.

volt, hogy szerepet játszott a vallás kialakulásában is. A közösség, a „mi” olyan fontos és értékes, hogy megszemélyesítve és szentnek és sérthetetlennek tekintve maga az *Isten lehet*, hiszen Isten minden kritériumának megfelel: a) az egyén felett áll, előtte is volt, utána is lesz; b) önálló szándéka van; c) mindenkiről mindent tud, jól informált; d) az egyesek életébe beavatkozik. Segíti a csoport összetartását, az egyesekben az alárendelési készséget. Még ma is mintegy 6000 vallást ismerünk a Földön, ebből 5 nagy világvallás. A vallásalapítók kreatív emberek voltak (a Buddha, Jézus, Mohamed), nagy tanítók (kiváló rábeszélők).¹⁴⁶ A nagy közös „mi” érzése ma is az ember alapvető szükséglete, még ha lázad is ellene.

A *nyelv* kialakulásával lehetővé vált a jelenségek elemzése (analizálás), az egyéni és a közös gondolkodás, a mélyebb megismerés és a megértés, kérdéseket kellett feltenni, és azokra válaszolni kellett. Nőtt az ember agytérfogata, a nyelvi kreativitás és a kultúra. A beszéddel az egyesekben kialakult az *éntudat* is. A legkiválóbbak kitűntek, kiemelkedtek a közösségből, de nem szakadtak el attól, magukban hordozták, megszemélyesítették a közösséget. Úgy viselkedtek, *mintha* egyszemélyes közösség volnának, hűen önmagukhoz és egyúttal az általuk hordozott közösségükhöz. Egyezkedtek a valódi közösségükkel és a többi egyszemélyes közösséggel is. Belőlük lett a *vezetés* (próféták, papok, katonák, tudósok, művészek, politikusok).

Napjainkban az *egyszemélyes közösségek jelensége* – egészen más alapokon és okokból – kezd általánossá válni. A liberális kultúra központi figurája az *autonóm, szabad személyiség*, aki meg akarja valósítani *önmagát*. Szó sincsen közösséghez tartozásról, lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi kötelességekről, önfeláldozásról. Köss ügyes (ravasz, furfangos, fondorlatos) kompromisszumokat,

¹⁴⁶ CSÁNYI 2024: 235–240.

egyezkedj úgy, hogy te mindig jól járl!¹⁴⁷ Ez az autonóm személyiség a végső *csoportredukció*, a mai egyszemélyes közösség, a „mi” istensége helyett a *homo Deus*, az önmagát istenítő ember. A biológiai csoportkötődés csökken, az elidegenedés nő. Ebből erednek a tömeges *mentális zavarok*, *neurózisok*, korunk népbetegségei. A hajdani természetes csoportok tág akciótere egyetlen személyre, az autonómnak deklarált *szabad polgárra* redukálódott. Csakhogy ez tévedés – írja Csányi Vilmos – „mert az emberi evolúció a közösségi élet irányába fejlődött, éppen az autonóm megnyilvánulásokat igyekezett visszaszorítani. A genetikai változások a csoporthoz tartozás érzését tették a legfontosabbá. A közösségek felbomlása nem valamiféle sosemvolt autonómiát tett lehetővé, hanem a közösségképző tulajdonságok visszacsatolásával az egyetlen személyből álló, de közösségként viselkedő individuumot hozta létre.”¹⁴⁸ „A szélsőséges liberalizmus az egytagú közösségek ideológiája. Szabad vagy, és olyan társadalom kell, ahol az egyéni szabadságjogok maximuma érvényesülhet, akár a nagyobb közösségek kárára is.”¹⁴⁹ A mai *szocializáció* kényszeríti az egytagú közösségek létrejöttét. „Nincs családja, vagy az nem közösség. Nincs közösségi tapasztalata. Nem egyénként viselkedik, hanem *csöppnyi közösségként*.”¹⁵⁰ Például általa kreált *kisebbségként*, újabb, további jogokat és szabadságokat követelve magának, kötelezettségeket hárítva a többségre. De ebből eredően a legnagyobb veszély, hogy „az egyéni közösségekből álló *tömeg* viselkedése kiszámíthatatlan”,¹⁵¹ azt megjósolni is reménytelen. Bizonytalanság és reménytelenség uralja a modern nyugati társadalmak életét. Új modellek, új módszerek kellenének.

¹⁴⁷ CSÁNYI 2024: 245.

¹⁴⁸ CSÁNYI 2024: 242–247.

¹⁴⁹ CSÁNYI 2024: 248.

¹⁵⁰ CSÁNYI 2024: 249.

¹⁵¹ CSÁNYI 2024: 250.

Az afrikai, ázsiai társadalmak még kollektivisták. A hatalmas kínai kultúrában például a család a legnagyobb érték, az egyéni autonómia, az emberi jogok és szabadságok ezt az értéket nem sérthetik és nem is veszélyeztethetik. Az értékek világversenye még zajlik, idő előtti volna eredményt hirdetni.

13. Megfelelni

Az ember egész élete: a *megfelelésre törekvés*. Megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak, követelményeknek, a törvényi előírásoknak, a morális parancsoknak, az emberségnek, az istenképűségnek: méltónak bizonyulni az emberi rangra. Megfelelni az ember saját mércéjének, célkitűzéseinek, és megfelelni mások elvárásainak: a házastársának, gyermek a szüleinek, szülő a gyermekének, munkavállaló a munkaadójának, a választott hivatásnak, a kor kultúreszményeinek és követelményeinek, a változó körülményeknek. A megfelelés lehet önként vállalt, de lehet kényszer is. Nagy kérdése – mint sok minden másnak is az életben – a *mértéke*. A megfelelés *nem önfeladás*, nem lehet rabság, nem szolgaság, sokkal inkább *önmegvalósítás és illeszkedés* a családba, a közös munkába, a helyi és a nemzeti közösségbe, a nemzeti kultúrába, a civilizációba. Az ember nem Robinson egy magányos szigeten, hanem közösségi lény, csak közösségben teljesítheti ki, valósíthatja meg önmagát. Az EJENY 29. cikk (1) bekezdése ezt így fogalmazza meg: „A személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.” Ez akkor lesz a legsikeresebb, ha a közösség is igyekszik megfelelni az egyén tolerálható, a közösséggel szembeni, jogos elvárásainak. A közakarat természeténél fogva több és erősebb, mint az egyén akarata, elképzelése az életről. A kettőt kölcsönös igyekezettel

össze kell hangolni. Akár a közösséggel szembeszegülő egyéni önzés, akár az egyeseket kényszerítő többségi zsarnokság árt az embernek. Itt is igaz Arisztotelész bölcsessége: „A túlzás és a hiányosság egyaránt ártalmára van a helyes állapotnak, a középhatár viszont megőrzi azt.”

14. Tehetséggondozás

A hátrányos megkülönböztetés (negatív diszkrimináció) tilos, az előnyös megkülönböztetés (a pozitív diszkrimináció) azonban megengedett. Ilyen a *tehetséggondozás*, amely nyilvánvalóan nemcsak a tehetséges egyén, de a közösség, a társadalom érdeke is. Akinek van *talentuma*, azt segíteni lehet és kell is abban, hogy jól sáfárkodjon vele, el ne tékozzon, el ne veszítse, hogy gyarapítani tudja a saját gyarapodására és mások gyarapítására. Azért, hogy magának és másoknak hasznára legyen, a maga és mások javát szolgálja, hogy áldássá váljon mások (embertársai, embertestvérei) számára, hogy hálaérzetet keltsen másokban. És neki ebben öröme és sikerélménye legyen. A tehetség kibontakoztatását támogatni kell, nem kötelezni, nem kényszeríteni, nem parancssal, nem erőszakkal, hanem tevőleges szeretettel ösztönözve („ösztöndíjzavá”). Böjte Csaba szerint „gyönyörű szép emberi erény az élő hit”, más szóval a cselekvő hit, megint másként a cselekvő, ösztönző, támogató szeretet. Ez a tehetséggondozás lényege. Ez a hitünk lényege is, hit a cselekvő szeretet erejében.

Iktassunk itt közbe egy kis *szójátékot*, nem „jogászkodást”, nem szófacsarást, nem csűrést-csavarást, magyarázatot, de nem magyarázgatást, nem magyarázkodást! Határoljuk el egymástól a *tehetség*, *adottság*, *készség* és *képesség* szavakat. Aki tehetséges, az valamiben jobb másoknál, a jóknál is jobb. De hogy a legjobb legyen, vagy a legjobbak közé tartozzon, ahhoz a tehetségét is

fejleszteni kell, ezért szükséges a tehetséggondozás. A tehetség veleszületett adottság, fejleszthető, de el is hanyagolható, el is veszíthető. Képesnek lenni valamire azt jelenti, hogy meg tudod csinálni, el tudod érni, valóra tudod váltani. Van hozzá erőd, tudásod, akarásod. A képesség nem veleszületett adottság, képességgel kialakítható, továbbképzéssel fejleszthető. A képesség is növeszthető, magasabb minőségben készségi szintre fejleszthető. A készségben van egy objektív mozzanat, a képesség és egy szubjektív mozzanat is, az akarás. „Válassz olyan szakmát, amelyet szívesen, örömmel csinálsz, és akkor soha nem kell dolgoznod!” – tartja a kínai bölcsesség. A készség azt is jelenti, hogy bármikor, bárhol kész vagy valamit megtenni (bekötött szemmel is, ha álmodból felvernek, akkor is). A jó képesség szintjéről a készség szintjére, onnan a tehetség szintjére át lehet lépni, a képzés, továbbképzés, készségfejlesztés, tehetséggondozás párhuzamosan is működhet, de követheti is egymást, egymásra is építhető. A pedagógiában a készség és az adottság rokon értelmű szavak, a „készségtárgyak” alig taníthatók olyan gyerekeknek, akinek nincs hozzájuk adottsága. Ilyenek a matematika, az ének és a zene, a torna, az idegen nyelv (vagy akár az anyanyelv is). Akár készség, akár adottság, szerepet játszik benne a biológia, a genetika, de a családi háttér, az intellektuális közeg, a példaadás és a mintakövetés, a szocializáció is. Ez a kis *szójáték* is illusztráció, milyen nehéz a szavakat pontosan értelmezni, gondolatainkat szavakkal pontosan és egyértelműen kifejezni. Így érthető a rengeteg vita is a „nem azt akartam mondani, nem úgy értettem, nem azt jelenti” típusú kifogások körül. Mondják is sokan, hogy a nyelv – különösen a szűkös szókincs – alkalmatlan eszköz a szabad, árnyalatokban gazdag gondolatok kifejezésére, de jelenleg nincs jobb eszközünk rá. *A kutyák uralma*, sőt akár a mesterséges intelligencia is csak tovább ront a helyzeten.

Az ősközösség legfőbb törvénye volt az, hogy „az élelmet meg kell osztani”, azaz egymást életben kell tartani. Aztán ez kiszélesedett, odáig, hogy „a javakat meg kell osztani”, nemcsak a materiális javakat, de az eszmei (immateriális) javakat is: a kultúrát, az emberséget, az emberi jóságot is. Ebből következően a kultúra, a civilizáció alapját, a *hitet* is meg kell osztani, magját másokban elvetni, gondozni, nevelni, erősíteni. Ahogyan a tüzet is fel kell izítani, lánggra lobbantani, táplálni, hogy meleget adjon, sütni-főzni lehessen rajta, fémércet olvasztani, ekevasat kovácsolni, hogy szántani, vetni, aratni tudjunk, legyen mit megosztani, késsel kenyeret szelni, eszközöket faragni, tűvel állatbőrből ruhát varrni, baltával gerendát faragni, házat építeni, tűzfát aprítani. Talentumok, tehetségek és képességek, célok és eszközök, egymással kommunikálva, megbeszélve és megegyezve, együttműködve, egymást kölcsönösen támogatva csodákra képesek. Egymáshoz szelődülni, barátságossá válni, felebaráttá, jó emberre válni, egymást szeretni és szeretve lenni, szeretetben létezni ilyen csoda volna. Ahogyan Ady Endre írta: „imádni az Istent / És egymást szeretni...” (*Karácsony*) Az egy Istenben közösen hinni, az Isten emberszeretetében bízni, Őt viszontszeretni és általa szeretve lenni, azért, hogy *istenképű* teremtményként egymást is szeretni tudjuk, és egymástól a szeretetet elfogadjuk.

Az istenképűség is tehetség. Talentum a bűntől elfordulni, a rossz helyett a jót választani. Tudni kell, mi a rossz, mi a bűn: ami az ember ártalmára van; ami akadályozza a jó választásában, a jó emberre válásban. A rosszaság is az emberben lakik, veleszületett, mint a méltósága. Képessé kell válni „ellene mondani”, a gonosznak ellenállni, megszabadulni attól, a bűn rabságából kiszabadulni, szolgaságából felszabadulni. Késznek kell lenni a jót vallani és cselekedni, tevőleges megbánást gyakorolni, a hibát jóvátenni, a jóvátételt megfizetni. Erre buzdít a Lélek, a lelkiismeret és a lelkifurdalás, a bűntudat és a bűnbánat, amely nem véletlenül

az egyik *szensség*. „Legyetek szentek, miként a ti Atyátok is szent”, ahogyan az ima mondja: „szenteltessék meg a te neved”, hogy aztán ti is megszentelődjete. A házasságotok is legyen szent, akarjátok megszentelni, annak gyümölcse, a gyermekeitek pedig legyen áldás. Azért, hogy az egész életetek áldás legyen egymás és a közösségek, mások javára. Egy férfi és egy nő *interszónális egyesülése* („egy testté és egy lélekké válása”) a házasság szentségében, valójában *egy emberpár megszentelődése*. Valóságos értékhardozó és értéktár. Olyan értékek tárháza, mint *a bizalom, a hűség, a támogatás, a jóság, az irgalmasság, az odaadó, áldozatos szeretet*. A jó apa, a jó anya, a jó gyerek egyúttal *jó emberek*, akik szeretik egymást, *szeretetközösségben élnek*. A család mint szeretetközösség kivetülései, nagy közösségi megfelelői az akár egyházi, akár állami, akár civil társadalmi, humanitárius *szeretetintézmények*: gyermek- és öregotthonok, fogyatékkal élők otthonai, hajléktalanszállók, hospice-kórházak, segélyszervezetek stb. Legtágabb értelemben idesorolhatók a nagy társadalombiztosítási *szolidaritási intézményrendszerek is*: a közoktatási rendszer, a nyugdíjrendszer, az egészségügyi ellátórendszer, a szociális ellátó- és segélyezőrendszer. A szolidaritás a keresztény Európa nyelvén: felebaráti szeretet. Ez az ember sajátja, Isten adta tehetsége. Méltó a tehetséggondozásra!

15. Csalódás

Csal, csalás, csalódás, csalni, csalódni: ugyanannak a negatívan értékelt emberi magatartásnak a kifejezésére szolgáló, rokon értelmű szavak. Csalni annyi, mint hazudni valakinek, becsapni, átverni, megteveszteni valakit. És ezzel fájdalmat, kárt, hátrányt okozni másnak. Csalódni valakiben: nagy veszteség lehet, nagy fájdalmat okozhat. A nagy csalódás okozta nagy fájdalom

feldolgozása (akár a *túlélése*) ugyanolyan nehéz és fáradságos feladat, mint a *gyász* feldolgozása, mert a nagy csalódás ugyanúgy az „elvesztése” valakinek, akit szerettünk, akiben bízunk, akire számítottunk, mintha meghalt volna. Valaminek az elvesztése, amit a másokban szerettünk: bizalom, hűség, kölcsönös támogatás. A *szerelmi csalódás* a fiatalkornak (a *párválasztás* korának) nem ritka jelensége. Olykor halállal végződik, ha a csalódott vagy önmagát, vagy a csalót öli meg. Holott, aki csalódást okoz, az ettől még nem feltétlenül csaló. Előzőleg ő is ugyanúgy érezhetett, ugyanúgy értékelt egy kapcsolatot, de aztán a körülmények változásával, az idő múlásával, az időközben szerzett tapasztalatok birtokában – megváltoztak az érzései. Esetleg a „csalódott” fél ringatta illúziókba magát, vagy egyszerűen tévedett: rosszul mérte fel a kapcsolat értékét, tartalmát, perspektíváját. Persze az is gyakori, hogy a másik ejtette tudatosan tévedésbe vagy hagyta tévedésben, miután rájött, és ő már tudta, csak nem tájékoztatta, hagyta őt tévedésben élni.

Nézzünk a csalódás mögé, járjuk kicsit körül, néhány – véletlenszerűen kiválasztott – gondolkodón keresztül! Kezdjük egy könnyeddel, viccessel, a humor jó „aperitif”, oldja a komolyság súlyát, a feszültséget. Molière *A mizantróp* című drámájában azt írta: „Mert ilyen a szerelem: szeme nem lát / S tündöklő hattyúként imádja a libát.” Ez sem mai keletű és nem is ritka eltúlzása „a hormonok tombolásának”, a test örömeinek. Hogy lehettem ilyen ostoba és vak? – kérdezheti magától, aki csalódott, és *elvakultan* szeretett. Hát úgy, hogy az ember – különösen fiatalon, de egyre halványuló mértékben öregen is – szerelemre és szeretetre vágyik. Ezt a vágyat a pszichológia tudománya az *interperszonális egyesülés* vágyaként írja le, amelynek vallásos megfelelője a Teremtő Isten (az Atya) és a felebarát szeretete. A felebaráti szeretet iránti vágy akkora erejű, hogy csak az Isten utáni vágyakozás, az Istennel való teljes egyesülés vágya előzi meg. Erről a Bibliában

az Ószövetségben az *Énekek éneke* szól, de az Újszövetségben Jézus tanításaiban és Pál apostol leveleiben is gyakran visszatérő párhuzam. Jézus a vőlegény, az egyház a menyasszony, egymásra kölcsönösen vágyakoznak. Ezért aztán az sem véletlen, hogy a legnagyobb csalódás – amely a legnagyobb fájdalmat okozza – a „páromban”, a szerelmesemben való csalódás és az Istenben való csalódás, akikkel *eggyé lettünk*, egy test és egy lélek voltunk. Káin csalódott ekkorát Istenben, aki az ő áldozatára „nem tekintett”, csak Ábel áldozatának örült. Csalódása miatt Káin megölte Ábelt, a csalódás gyilkos indulatot váltott ki benne. Káin áldozatának semmibevétele és ezzel Káin eltaszítása hibának bizonyult, ezért Istenben is lehetett valami belátás (bűntudat?), hiszen nem torolta, bosszulta meg Ábel halálát, hanem „csak” száműzte Káint a földjéről. A száműzöttre viszont halál várt, ha valaki rátalált, szabadon megölhette. Isten ezért mindenki másnak is megtiltotta, hogy megölje Káint. Popper Péter szerint Káin tettének az a magyarázata, hogy akkor a legnagyobb sérelem és fájdalom az *elutasítás volt*, ami azt jelentette: már nem kellesz nekem, nincs többé szükségem rád, és ez *megalázó, méltóságsértő* (sérti az ember méltóságát, más szóval ember mivoltát kérdőjelezi meg). Ma sincs ez másként. Nem véletlenül mondják ki a nemzetközi emberi jogi dokumentumok és a nemzeti alkotmányok, hogy *az emberi méltóság sérthetetlen*, azt mindenki köteles tiszteletben tartani. Ezért tilos – minden „fondorlatos” változatában is – a kínzás, a megalázás, a becsmérlés, a lealacsonyítás, a dehumanizálás stb. Ezek a tipikus és durva méltóságsértő magatartások. Itt „a csalódás okozása”, a *szakítás*, az *elutasítás* nem szerepelnek ugyan szó szerint nevesítve, de a hatásuk nagyon hasonló lehet. Jobban érzékeltetik ezt a hatást a *kirúgás*, *kidobás*, *kizárás* szavak és azok a keményebb, durvább magatartások, amelyeket jelenthetnek.

Az ember személyiségét, jellemét, méltóságát négy komponens alkotja, alakítja: a *test* (a biológia, a genetika), az *ész*

(a szellem, az értelem, az okosság), az *érzelem* (a szív) és a *lélek* (a transzcendencia vágya). Mindegyiknek vannak kívánságai, szükségletei, vágyai, amelyeket ki kell elégíteni. Ezek helyes egyensúlyát ki kell alakítani, a szükséges és helyes mértékeket be kell tartani. Az ember tudatos és lelkes lény, de ez az egyensúly- és mértéktartás mind a tudat, mind a lélek (a hit) számára rendkívüli (rendkívül nehéz) feladat, a teljesítése „egyedül nem megy”. Ez pedig azt is jelentheti, hogy Isten nélkül nem megy, vagy azt, hogy egy „bölcs barát” (szülő, nagyszülő is lehet barát!), esetleg egy jó szakértő (orvos, pszichológus) tanácsa, segítsége jól jöhet ilyenkor. No meg a tudás, az ismeret, saját testünk, lelkünk, működésünk ismerete, az *ép testben ép lélek* fenntartása. Ma egyre divatosabb minden életjelenséget a vitaminok, ásványi anyagok, nyomelemek, enzimek, hormonok hatásaira visszavezetni, ideértve a hiányukat vagy éppen a túladagolásukat is. Az élelmiszerek (élelmiszeripari termékek) egyre kevésbé tartalmazzák ezeket, a mesterséges bevitelük, pótlásuk pedig többet árthat, mint használ. Az érzékeny egyensúlyokra nagyon érzékenyen kell ügyelni, nehogy kibillenjenek, felboruljanak. A legfontosabb a *tudati kontroll* (az okosság: *prudentia*) és a mértékletesség. De az érzelmi „vákuum” kitöltése legalább ugyanilyen fontos: erre is való a családi, a testvéri, a felebaráti szeretet, a vigasztalás, az osztozás a fájdalomban, a teherátvállalás. Mert ahogyan az öröm mással megosztva duplázódik, úgy a fájdalom viszont mással megosztva feleződik. Reményem szerint ez az írás is segíthet egy esetleg megbillent egyensúly helyreállításában.

VII. Istenkereső – pokoljáró

1. Jóság és szeretet

Jónak lenni jó! De: önmagában nem elég! Mert ha „szeretet nincsen én bennem, semmi vagyok”. Vagy ahogyan Pál apostol írja méltán híres *szeretethimnuszában*: „És ha vagyonomat mind felétemem is, és ha testemet tűzre adom is, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi hasznom abból” (1Kor 13,2–3). Felebaráti szeretetből, szeretettel, szerető szívvel kell jónak lenni, jót cselekedni. Tevőleges jóság – tevőleges szeretetből. A Jó Isten képmásához, a jó emberhez hozzá kell adni a szerető embert, magát a szeretetet: *Deus caritas est!* Valójában a *szerető Istent*, akiben az ember van, és aki az emberben van. Miként a szőlőtő és a szőlővessző példázatában: ha megmaradtok énbennem, én is megmaradok tibennetek, és akkor teremtek jó gyümölcsöt. Jót s jól, ez a nagy titok. A „jó ember projekt” kiegészítendő a „szerető ember projekttel”, a tegnap a holnappal. Ez lesz a „jó és szerető ember projekt”. A szeretetből jó ember nem érdekből, nem félelemből, nem kényszerből, nem is kötelesség teljesítése céljából, nem a viszonzás biztos tudatában vagy csak a reményében, hanem felebaráti szeretetből jó. Amely szeretet az Isten iránti szeretet „képmása”; feltétel nélküli, szívből jövő, lelki indíttatású, már eleve viszonzó és hálás szeretetből fakadó. A Jóisten ugyanis már előbb szerette az embert, azzal, hogy

már előre megváltotta, Fia kereszthalálának az árán. Mert úgy szerette a világot, hogy egyszülött Fiát áldozta fel érte. Az emberi jóság az Isten iránti hálás szeretet tevőleges megnyilvánulása.

Homo est bonitas et caritas. Az ember: jóság és szeretet. Ez az *emberség lényege*. Az, ami igazán emberi. „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / *Ember* lenni mindég, minden körülményben.” (Arany János: *Domokos napra*) Azaz szeretni és jónak lenni, szeretetből jónak lenni. Ez lehetne, sőt kellene hogy legyen a 21. század paradigmaváltása. Nem *homo roboticus*, nem *homo digitalis*, hanem *homo bonitas et caritas*. Adyval szólva „csak ennyi: imádni az Istent / És egymást szeretni...” Egy megújult eszmény, új fikció, amelyről tudjuk jól, hogy nem valóság, de kezelhetőbb általa a világ, benne az ember, a valóságos világban a valóságos ember. Egy régi-új társadalmi rendezőelv, erőszakmentes, emberséges, közösségi és önzetlen. Az egyén közösség iránti önzetlenségének eszköze és bizonyítéka, az „önzetlenségszámla” gyarapítása. A bibliai „gazdag ifjú” és a globális „szupergazdagok” életprogramja is! A fejlett és gazdag nyugati világ programja (projektje) a szegény világ felé. Az internet által létrehozott *globális elme globális gondolatként* egyéni életprogram, családi és nemzeti, regionális és uniós, lokális és globális program is lehetne egyszerre. A többi akarat és cselekedet kérdése.

2. Testvéri szellem

Az ENSZ EJENY 1. cikk 2. mondata szerint: „Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben *testvéri szellemben* kell hogy viseltessenek.” Az ember által alkotott *jog világában* (valójában a globális *világ jogában*) ez a *legfőbb parancsolat*. Ugyanez a Biblia világában, ember és ember viszonyában Jézus szerint a „szeresd felebarátodat, mint önmagadat” (Mt 22,39).

Vagyis a *testvéri szellem* nem más, mint a *felebaráti szeretet* „felturbózva”, a valláserkölcsei parancsolat *jogiasítva*. Ami azt jelenti, hogy a valláserkölcsei (*belső, készítető*) parancsolathoz hozzá kell kapcsolni az egyetemes érvényű emberi jogi (*külső, kényszerítő*) norma erejét, hátha a kettő – együttesen hatva – sikeresebben érvényesülhet. Az előbbi *isteni* eredetű, követése lelkiismereti kérdés, az utóbbi az *emberi* ész szüleménye, követése a józan belátás (ésszerűség) kérdése. Feltételezve, hogy az emberek még bírnak *ésszel és lelkiismerettel!* Arról ugyanis nem szól az EJENY, hogy mi lesz, ha az embereknek elmegy a józan esze, avagy mint hit és erkölcs nélküli lényeknek nem lesz többé lelkiismeretük. A formális logika szabályai szerint következtetni persze lehet: *nem testvéri szellemen* fognak viseltetni egymás iránt. Ahogyan a 20. század két világháborújában és minden más háborúban tették, és teszik mind a mai napig. Eszerint a két parancsolat sem külön-külön, sem együttesen nem érvényesül megfelelő mértékben, és ennek nincs semmi szankciója. Vagyis mindkettő csupán *óhajító norma*: jaj, de nagyon jó is volna, ha az emberek testvéri szellemen viseltetnének egymás iránt, ha felebarátként szeretnék egymást! De ha nem, hát nem, marad az ember, ami volt, csúcsragadozó vadállat, ráadásul fajtársait, egymást is zsákmányállatnak tekintve? Valamit ki kellene találni, növelni a két legfőbb parancsolat határfokát, az emberré válás folyamatát felgyorsítva és felerősítve. A szeretet erejét *felturbózva*. Az internetnek köszönhetően immár *globális elmét* (Csányi Vilmos könyvének címe ez) és a világvallások által közvetített *hit erejét* – egymással összefogva – erre kellene használni. Nem egymás ellen hadakozni, katonai, ideológiai és vallásháborúkat vívni, embert ölni és civilizációt pusztítani. A testvéri szellem és a felebaráti szeretet *forradalma* lehetne (kellene hogy legyen) a második nagy *paradigmaváltás* az emberiség történetében, a neolitikus forradalom, a letelepedés és a termelés forradalma óta. *A birtok és a tulajdon*

uralmat és hatalmat hozott a világba, nemcsak dolgok és tárgyak, de emberek felett is. Az önzetlenséget az önzés, az együttműködést a verseny váltotta fel. Az új paradigmaváltás új egyensúlyok keresését és megteremtését jelenti ezek, egyfelől az önzés és a versengés, másfelől az önzetlenség és az együttműködés között. A digitalizáció, az infokommunikáció, a robotizáció és a mesterséges intelligencia terjedése nem javít semmit a jelen helyzeten és az emberen, főleg ha ezeket is háborúra, tömegpusztításra (is) használja. Ugyanez vonatkozik az új egyenlőségeszmékre, az új ideológiákra, az új hitekre és az új vallásokra is. Az ember régi betegségeinek, a gonoszságnak és az erőszaknak vannak régi, bevált gyógyszerei is, a jóság és a szeretet, csak nem szabad elfelejteni „bevenni”, alkalmazni azokat. A testvéri szellem és a felebaráti szeretet szavatossági, felhasználhatósági ideje sohasem jár le, a dózisuk emelhető, hatásfokuk mindig javítható. A „túlادagolás” és a „kényszergyógykezelés” veszélyeire azonban még ezek esetében is figyelni kell. A szeretetet tanítani kell, a szeretetre az embert nevelni kell akár a gyermeknevelés, akár a felnőttképzés keretében. Első lépésként a háború, a gyűlölet, a gonoszság, az embertelenség eszkalációját kell megakadályozni. Ellenben a testvéri szellem, a felebaráti szeretet eszkalációját elő kell mozdítani, azt kell támogatni, exportálni, finanszírozni. Hogy életben maradjon és élhető legyen a világ.

3. A szeretet tanítása

Tatiosz görög filozófust (Kr. e. 368–289) a „szeretet filozófusának” is nevezik, aki a „Szeretet tanításai” néven filozófiai iskolát nyitott. Arisztotelész tanítványa és barátja volt. A szeretetről is „beszélgetve” tanított, ahogy a korabeli filozófusok általában. Nem tudjuk, ismerte-e az Ószövetség törvényeit, köztük a tízparancsolatot,

különösen a két legfőbb parancsolatot, az Isten és az Ember (a felebarát) szeretetének parancsolatát. De azt már tudta, hogy: „Az *igazi* szeretet ajándék: nem kérheted, és nem is követelheted, ahogyan ő sem kér, és nem követel semmit. Van, ha életre hívod; és nincs, ha elvárod, hogy legyen.” „»Szerinted mit gondolnak az emberek a szeretetről?« – kérdezte Iliádesz nevű tanítványától. »A legszebb, leghősiesebb érzelmnek tartják, amelyik a világot mozgatja« – felelte az. »Számodra mit jelent? – Áldozatvállalást, lelkesedést, feloldást és feloldódást, teljes odaadást...« – És még mit jelent? – Hűséget, bizalmat, elfogadást, folytonosságot, sok mindent, amit egyetlen szóval nem tudok kifejezni. – Akkor próbáld meg körülírni. – Úgy gondolom, a legfontosabb az együtt-érzés és az ítéletnélküliség a szeretetben, amikor a másikat olyannak fogadjuk el, amilyen, és nem akarjuk megváltoztatni, a magunk képére formálni. A legszebb szeretet elvárások, ítéletek, feltételek nélkül, *kölcsönösen* szeret.”¹⁵²

Nem tudjuk azt sem, vajon Pál apostol ismerte-e Tatiosz háromszáz évvel korábbi gondolatait, amikor a Korinthusbeliekhez írt 1. levelében (13,1–13) megírta a szeretethimnuszát: „A szeretet hosszútűrő, kegyes; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel, Nem cselekszik éktelenül, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rója fel a gonoszt, Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal; Mindent elfedez, mindent hiszen, mindent remél, mindent eltűr. A szeretet soha el nem fogy.” (4–8. vers)

Az Ószövetség, a görög filozófia és az Újszövetség megidézésével csupán illusztrálni szerettem volna, hogy a zsidó-keresztény gyökerűnek, kereszténynek, nyugatinak vagy egyszerűen csak *európainak* nevezett *civilizációnk* legalapvetőbb, szerintem a legnagyobb értéke, legfőbb törvénye és erkölcsi parancsa *a szeretet*,

¹⁵² A szeretet tanítása. Kézikönyv az élethez 2007: 70–72.

és hogy az európai civilizáció *a szeretet civilizációja*. Ezt kell Európának (és benne az uniónak) tovább építenie, és *nem az önzés*, nem az individualizmus és nem az egoizmus, nem a szabad verseny és a profithajszá, nem a jóléti hedonizmus fenntarthatatlan civilizációját.

4. Mindent megbocsátani?

Ezt a gondolatot – kiindulópontként a címben feltett kérdést – Szent Pál apostol szeretethimnusza (1Kor 13,1–13) inspirálta: „[4] A szeretet hosszútűrő, kegyes; [...] [7] Mindent elfedez, mindent hiszen, mindent remél, mindent eltűr.” De vajon a szeretet mindent meg is bocsát? Talán nem véletlen, hogy ezt nem mondja a szeretet himnusza. Eszerint vannak (lehetnek) olyan, ellenünk (egymás ellen) elkövetett vétkek, bűnök, amelyeket a legnagyobb szeretettel sem vagyunk képesek megbocsátani? A katekizmus szerint vannak *bocsánatos* és *halálos bűnök*: halálos, nem pedig *megbocsáthatatlan*. Másként *égbe kiáltó bűnök*, amelyek megbocsátásért maga a bűnös Istenhez kiálthat, irgalomért és kegyelemért könyöröghet. De ugyanezt megteheti az az ember is, aki ellen a halálos bűnt elkövették, csak ő képtelen megbocsátani: „Isten bocsásson meg neked” (én nem vagyok képes rá). Jézus – már a keresztfán – képes volt rá, mondván, hogy (az őt keresztre feszítőket) „nem tudják, mit cselekszenek”. Ebben is követte őt híve, Husz János, a már égő máglyán, látva az öreg mamókát, aki nagy igyekezettel még egy csóva rózsét dobott a máglyára: Ó, *sancta simplicitas!* – a szent együgyűségnek (tudatlanságnak) tulajdonítva tettét. A földi hatalom egyes halálos bűnöket évezredekig át halállal büntetett (torolt meg), mert így volt arányos és igazságos, a bűnös számlája így lett kiegyenlítve. De Istennél ott volt (Istennél

volt ott) az irgalom és a kegyelmezés joga, amely tulajdonképpen megbocsátás. Az emberi törvény a „szemet szemért, fogat fogért” törvénye, az Ószövetségben még isteni törvény is volt, a bosszúállás törvénye. Isten azonban rájött, hogy ezáltal a teremtménye, minden ember megvakulna és fogatlan volna. Ezért Új Szövetséget kötött az emberrel, irgalmas és kegyelmes Isten lett, az áldozatos, megváltó szeretet istene (*Deus caritas est*), aki *mindent megbocsát*, mert tudja, hogy az ember erre nem képes. Pontosabban *általában nem*, de persze ez nem tilos, lehet kivétel is, ha valaki *a szeretet embere*, és mint Isten képmása és hasonlatossága *kegyes*, azaz megkegyelmez a bűnösnek, még az ellene halálos bűnt elkövetőnek is. Attól persze, hogy egy ember isteni kegyelmet gyakorol, ő maga nem lesz Isten, nem képzelheti annak magát. Azonban tudatában lehet, ha olyan erős a hite, hogy isteni erővel képes irgalmazni és kegyelmezni, megbocsátani a halálos bűn elkövetőjének. Tudva azt is, hogy a legnagyobb bűnös is *halandó*, ha a halálbüntetést elkerüli is, a halált nem! Az emberek zöme ilyen fokú megbocsátásra nem képes, ők magukban akkor is halállal büntetik az „arra érdemes” bűnöst, ha egyébként – a halálbüntetés eltörlése miatt – nem végezhetik ki.

Az igazán nehéz kérdés azonban csak ezen a ponton merül fel: képes-e az ember az Istennek, a saját istenének mindent megbocsátani, ha úgy érzi, hogy az követett el halálos (megbocsát-hatatlan) bűnt vele, saját hívőjével szemben? Ha gyógyíthatatlan betegség folytán „szenvedés az élete”, holott büntelen. Ha gyermekként elveszti fiatal szüleit. Ha szülőként elveszti „ártatlan” gyermekét. Olyan, hasonló esetekben tehát, amikor egy óriási *miért* a kérdés, amelyre nincs válasz. Az isteni irgalom és kegyelem gyakorlása, amelyre ember és ember között elég csak törekedni, az ember és Isten viszonyában kötelező főszabály. Emberpróbáló, az ember megrendült hitét megerősítő parancs. A teremtmény

hűsége, legmagasabb rendű szeretete Teremtője iránt, akihez ezáltal a megbocsátás által kerül a legközelebb. Az irgalmasság és a kegyelem ilyen fordított irányú gyakorlása emeli leginkább önmaga fölé az embert, ezáltal válik leginkább „képmássá”, Teremtőjéhez hasonlatossá, az isteni mértéknek megfelelővé. Feljut az emberré válás legmagasabb csúcsára.

5. A lélek temploma

Pál apostol figyelmeztet: „Vagy nem tudjátok, hogy testetek a bennetek levő Szentlélek temploma, akit Istentől kaptatok, és ezért nem a magatokéi vagytok? Mert áron vétettetek meg: dicsőítétek tehát Istent testetekben!” (1Kor 6,19–20) Ez a legnagyobb és legnehezebb feladat, amelyet minden egyes embernek (az Embernek) teljesítenie kell, vagy legalább – erejéhez és képességéhez mérten – a teljesítésére törekednie kell. Ki kell emelkednie az ösztönlények világából, és értelemmel, érzelemmel és lélekkel bíró lénnyé, azaz emberré kell válnia. Önmaga fölé kell emelkednie, azaz meg kell haladnia a puszta biológiai létezés (vegetálás) szintjét egy magasabb minőségű létezés érdekében. A test megelégszik a maga szükségleteinek kielégítésével (bár mindig többre, biztonságos tartalékra és bőségre vágynak), az emberi elme az, ami ennek az értelmét, a célját is kutatja, és a lélek az, ami mindezekon felül valami jobbra, magasabb minőségűre vágynak. A kevesebb is elég, vagy a többől is még több kell? Ha a test elégedett, ne akarjon többet az értelem és a lélek sem? Ez a test és a lélek örökös vitája, harca, olykor háborúja önmagával és egymás ellen. A test lusta és nyugalomra vágynak, az értelem folyton kutakodik, a lélek pedig nyughatatlan. Ráadásul ott a nagy paradoxon: *ép testben ép lélek*,

ezek szorosan és elválaszthatatlanul összefüggenek. A gyenge és/vagy beteg test meggyengítheti és megbetegítheti a szellemet és a lelket, és fordítva, a lélek gyengesége és/vagy betegsége meggyengítheti vagy megbetegítheti a testet. És persze mindkettőnek a fordítottja is igaz: az erősebb erőt adhat a gyengébbnek, az egészséges gyógyíthatja a beteget. A kettő, a test és a lélek teljes összhangja pedig akár csodákra is képes. Nem jó tehát, ha e kettő folyton folyvást egymás ellen hadakozik, mindkettőnek sokkal inkább az összhangért, az egymással való „együtt működésért” kell hadakoznia. Már a dominanciáért, a másik feletti nagyobb befolyásért vívott harc is hátráltat, hátramozdít, nem előre visz, nem emel. Még a lélek csúcsteljesítményének tekintett, az ember felettibe vetett erős hit (transzcendencia) sem ad okot a léleknek a fölényeskedésre: a testet *saját templomának* kell tekintenie. A test a maga rendkívüli bonyolultságával és kifinomult belső összefüggésrendszerével, genetikai meghatározottságával és evolúciós fejlődési (túlélési) képességével kész *csoda*, méltó arra, hogy *szent hely*, a lélek temploma, *szentélye* legyen. Persze a lélekkel bíró embernek is eszerint kell viszonyulnia hozzá, mármint a saját testéhez. Táplálni, ápolni és gondozni kell, épségét megőrizni, de mindig szem előtt tartva, hogy ez nem önmagáért a testért van, hanem mert a lélek temploma. És egy templom nem lehet szemetes, szennyes, romos, ugyanakkor nem lehet csiricsaré, cicomás, gagyi sem. A funkciójának – a lélek kiszolgálásának – kell megfelelően eleget tennie. Ezért tilos bármilyen módon megszentelteleníteni (ahogyan az ateista totális diktatúrák tették a 20. században). Aki templomba megy, ünneplőbe öltözteti a lelkét, és térdet-fejet hajtva lép oda be. A templomnak ehhez méltónak kell lennie. A templom nem a testi örömek, nem az élvezetek színtere. Nem lehúzza, hanem felemeli az embert.

6. Az ördög lakhelye

Ha a test a lélek temploma, akkor hol lakik az ördög (a Gonosz, a Sátán)? Ha a test a lélek temploma, ott nem lakhat, vagy olyan ravasz, hogy mégis ott lakik? „Tudjuk ugyanis, hogy a törvény lelki, én pedig testi vagyok: a bűn rabszolgája. [...] Mert tudom, hogy én bennem, vagyis a testemben nem lakik jó, hiszen az akaratom megvolna bennem a jóra, de nem tudom véghezvinni azt. Hiszen nem azt teszem, amit akarok: a jót, hanem azt cselekszem, amit nem akarok: a rosszat. Ha pedig azt teszem, amit nem akarok, akkor már nem én teszem, hanem a bennem lakó bűn.” (Róm 7,14–20) Ez is igazi, nagy paradoxon, amelyet csak Krisztus megváltó halála képes feloldani: ahol sok a bűn, ott kiárad a kegyelem. Akik Krisztusban vannak, azok nem test szerint, hanem a lélek szerint élnek. „Mert akik test szerint élnek, a test dolgaira törekszenek, akik pedig Lélek szerint, a Lélek dolgaira. A test törekvése halál, a Lélek törekvése pedig élet és békesség.” (Róm 8,5–6) Isten országa *nem evés és nem ivás*, de az életben maradáshoz enni is kell és inni is kell. Ahhoz, hogy örömről teljes legyen, szerelmi vágy és szeretet is kell, házasság és család, testi és lelki közösség is kell. Krisztus vágya az egyház iránt, az egyház vágya Krisztus iránt csak a szerelmi vágy intenzitásával jellemezhető. A lélek szükséglete a *lelki éhség, tápláléka a hit*. Hit nélkül a lélek beteg vagy halott. Az ép lélekhez *ép test* is kell. Ezért a test szükségleteit sem lehet megvonni, elfojtani, sanyargatni. A reális szükséglet a mérték, ami szükséges, az egyben elégséges is, ami elégséges, az egyben a szükséges mértéke is, a fogyasztás erre a mértékre korlátozható. A szükségletek kielégítése nem lehet *mértéktelen*, és nem önmagában és nem önmagáért való. Aki ennek az ellenkezőjét vallja, az a benne lakó bűn, az ördög rabszolgája. A bűnt ki kell űzni a lélek

templomából, ahogyan Jézus kiűzte a pénzváltókat, kufárokat a templomból, nehogy latrok barlangjává változtassák azt.

7. Öröm és ünnep

Az időben és térben is végtelen univerzumban az élettelen, szervetlen anyag *szerves anyaggá* válása, az élet keletkezése maga a *csoda*. Részese lenni ennek a csodának: önmagában *öröm*. Azt is mondhatjuk: az élet *öröm*! Az öröm: *ünnep*! Az ünnep önmaga *föle* emeli az embert. Mindig *felemelő*, mindig feljebb, mindig magasabbra jut általa az ember, közelebb az *emberséghez*. Mindig jobb emberre válva feljebb lépünk egyet a tökéletesedéshez vezető lépcsőfokokon. Az ember spirituális lény, a felfelé azt is jelenti, hogy Isten felé. Az Emberfia egyúttal Istenfia is. Az útja nem önmaga *felé*, hanem önmaga *föle* vezet. Az önmaga felé (önmagába) fordulás: torzulás, nárcizmus, hedonizmus. Az örömerzés öncélú fokozása, hajszolása, az *örömfüggőség* – *betegség*. Az öröm nem öncél – nem önmagában és önmagáért való –, mert az olyan volna, mint a szexualitás és abból a pornográfia: az örömszerzés túlhajtása. Ha azt mondjuk, *önmaga megvalósítása*, az gyakran az emberben eredendően benne lakó rosszra, bűnre való hajlam kiteljesítése, szabadjára engedése, tobzódás az élvezetekben, a rosszban, a bűnben. A *bűntudat* és a miatta érzett *lelkifurdalás* azért van, hogy a jó választása felé tereljen, hogy a jó akarását indukálja, hogy a *jóakarátú ember* a jót válassza és a jót cselekedje. És ha ez sikerül, az öröm és ünnep! Jöhet a következő lépés, a következő lépcsőfok. De ha megbotlik, elesik, visszalép, visszahőköl, megáll, nem bír feljebb lépni, Isten is, az ember is megbocsát neki. Megbocsát hétszer, vagy ha kell *hetvenszer hétszer*. Ez az egyetlen feltételes kérés az Úr imájában: „Bocsásd meg a mi vétkeinket,

miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőnek.” Kérdéses azonban, hogy vajon *önmagunknak* is meg kell bocsátanunk? Hányszor? És ha a felebarátom nem ellenem, hanem ön maga ellen vétkezik, azt is meg kell bocsátanom neki? Hányszor? Mindkét kiegészítő kérdésre igen a válasz, abból következően, hogy „szeresd felebarátodat, mint önmagadat”. Bocsáss meg önmagadnak, hogy meg tudj bocsátani a saját magának ártó másik embernek (a felebarátodnak) is! Lépj át a bűnön, ha elbuktál kelj fel, és menj tovább, ne told magad előtt a vétkeidet, ne tornyosuljanak fölötted, ne gátoljanak, nehogy rád omolva maguk alá temessenek! Nehogy lebénítson a bűn, nehogy a bűn által, bűnben halj meg! Ezért lett jóságos, irgalmas és kegyelmes a mi istenünk, ezért áldozta fel az egyetlen fiát váltságul érettünk, hogy mi is irgalmazzunk és kegyelmezzünk magunknak és egymásnak, hogy tovább tudjunk lépni a jó úton, hogy mégis egyszer csak a jót válasszuk és cselekedjük, hogy jobb emberré, egyre jobbá váljunk, és *tudjunk örülni és ünnepelni*. A megváltásnak köszönhetően az örömünk teljes lehet, bár tudjuk, hogy nem érdemeljük meg. A Lélek ajándéka ez is, miként a jóság, a békesség, a szelídség, a türelem, a hűség és a szeretet is. Hálásak lehetünk érte, elmondhatunk időnként egy hálaimát, és hálaünnepet is ülhethetünk.

8. Hit – költészet – jog

A vers lényege: a mágikus szókapcsolat. Hogy melyik költőnk mondta ezt, már nem tudom, de amit mondott, azt egy életre megjegyeztem. És mivel az én életem is véges, most örököül rátok hagyom: adjátok ti is tovább. A *mágikus* más szóval *elbűvölő, ámulatba ejtő, varázslatos, csodálatos*. A magyar nyelv a maga szókincsével, árnyalatokban való gazdagságával különösen alkalmas a versírásra, de persze a széppróza írására, a tudományok

tömör fogalmakba öntésére, az ünnepi szónoklatokra és a Szentírás fordítására is. Ezek mindegyikének a lényege: a mágikus szókapcsolat. A tartalmas szavak, a tudományos fogalmak, a művészileg megformált – kifaragott, lecsiszolt, szép szavakba öntött – gondolatok *emberformáló eszmei értékek*, az emberi *szellem alkotásai*, az elme, a szív és a lélek termései. A „kiművelt emberfők sokasága” (Széchenyi István: *Hitel*) hoz bő termést, az a nemzet ereje és boldogsága, kultúrája, műveltsége, civilizáltsága. Szent-Györgyi Albert szerint két fontos dolog van a világon, amiért élni és embernek lenni érdemes: az új tudás és szépségek alkotása (a tudomány és a művészet). A jó gondolatok szavakban jutnak kifejezésre, a szép szavak megfogalmazása és mágikus összekapcsolása: művészet, a tudás és a szépség egysége. Ennek példája a költészet, egy-egy jó vers, vagy annak akár egyetlen sora. Ezért nem véletlen, hogy az egész Szentírás is versekbe van szedve. Ahogyan az sem véletlen, hogy a törvények is részekre, fejezetekre, szakaszokra és bekezdésekre vannak bontva: a paragrafusok a versszakok, a bekezdések a verssorok (bár ez „költői túlzás”). Mondandóm illusztrálására idézek a Bibliából, a Polgári törvénykönyvből és legkedvesebb verseimből.

Jézus a hegyi beszédben így tanította a sokaságot (Mt 5,3–10):

„Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa.

Boldogok, akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak.

Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet.

Boldogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságra, mert ők megelégtetnek.

Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek.

Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátják Istent.

Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten fiainak neveztetnek.

Boldogok, akiket az igazságért üldöznek, mert övék a mennyek országa.”

Eszerint mi, boldogtalanok, akik azt hisszük, hogy boldogok a gazdagok, akiknek sok pénze és nagy vagyona van, akiké a hatalom itt a földön, és akik sok más ember felett uralkodnak, súlyosan tévedünk. Jézus szavai és gondolatai mágikus erővel hatnak, lenyűgöznek minket, talán azért, mert tudjuk, hogy az Ő világa nem a mi világunk, és érezzük, hogy igaza lehet.

A Polgári törvénykönyv (2013. évi V. tv.) a privát autonómia, a polgári szabadság kódexe, az európai felvilágosodás és polgárosodás alapvető elveinek és értékeinek törvénye.

1:1. §: E törvény a mellérendeltség és egyenjogúság elve szerint szabályozza a személyek alapvető vagyoni és személyi viszonyait.

1:3. §: ...a felek a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.

1:4. §: ...a polgári jogi viszonyokban úgy kell eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.

1:5. §: A törvény tiltja a joggal való visszaélést.

2:1. §: Minden ember jogképes: jogai és kötelezettségei lehetnek.

2:8. § (2): Aki cselekvőképes, maga köthet szerződést vagy tehet más jognyilatkozatot.

2:42. § (2)/2.m.: A személyiségi jogok e törvény védelme alatt állnak.

4:1. §: A törvény védi a házasságot és a családot.

5:13. § (1): A tulajdonost tulajdonjogának tárgyán – a jogszabály és mások jogai által megszabott korlátok között – teljes és kizárólagos jogi hatalom illeti meg.

6:63. § (1): A szerződés a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésével jön létre.

7:1. §: Az ember halálával hagyatéka mint egész száll az örökökre.

A polgári törvénykönyvek korszakot és embert, gazdaságot és embert formáltak. Eörsi Gyula professzortól tanultam, hogy

Európában egy-egy ország civilizáltságának fokmérője: polgári törvénykönyvének a léte és a színvonala. Ez igaz akkor is, ha szakmailag kissé elfogult. A civilizáltság *egyik* fokmérője valóban a joga, a teljes jogrendszere, csúcán az alkotmánnyal, az alatt a kódexeivel. A jog azonban maga is része a nemzet kultúrájának, ugyanúgy, mint a költészete. Nézzük ennek néhány reprezentánsát is!

„Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / *Ember lenni* mindég, minden körülményben.” (Arany János: *Domokos napra*)

„Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet, /
Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, / Ha
majd a szellem napvilága / Ragyog minden ház ablakán: / Akkor
mondhatjuk, hogy megálljunk, / Mert itt van már a Kánaán!”
(Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*)

„Az ember fáj a földnek; oly sok / Harc - s békeév után
/ A testvérgyűlölési átok / Virágzik homlokán; / S midőn azt
hinnők, hogy tanul, / Nagyobb bünt forral álnokúl. / Az emberfaj
sárkányfog-vetemény: / Nincsen remény! nincsen remény!”
(Vörösmarty Mihály: *Az emberek*)

„Mikor elhagytak, / Mikor a lelkem roskadozva vittem, /
Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten.” (Ady Endre: *Az Úr*
érkezése)

„A semmi ágán ül szivem, / kis teste hangtalan vacog, /
kőréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok.” (József Attila:
Reménytelenül)

„S ki viszi át fogában tartva / a Szerelmet a túlsó partra!”
(Nagy László: *Ki viszi át a Szerelmet*)

„de a remény sohasem meghaló, / ha minden utolsó szalma-
szál / ABBÓL A JÁSZOLBÓL VALÓ!” (Nagy Gáspár: *Jegyezvén*
szalmaszállal)

A dúsgazdag magyar kultúrából szemezgetett – csupán felvil-
lantott – idézetekkel azt kívántam illusztrálni és bizonyítani, hogy

mennyire szoros kapcsolatban, összefüggésben vannak egymással *a hit, a költészet és a jog*; mint láncszemek erősen kapcsolódnak egymásba, mint egymással átfedésben lévő körök együtt alkotják nemzeti kultúránkat, *a kultúrát*, amely képes megtartani az embert, hordozni és megőrizni annak emberségét. Humánetológusok szerint az ember emberré válásában, kiemelkedésében a csúcsragadozó főemlős státuszából a döntő szerepet a barátságosság, az egymással való kommunikáció és együttműködés, a kölcsönös bizalom és a közösséghez való hűség játszották. Mindezeknek pedig nagy lendületet adott a monogám házasság és az arra épülő család kialakulása, a letelepedés és a gazdálkodás (a növénytermesztés és az állattenyésztés) forradalma, a mezőgazdasági forradalom. Ez volt az eddigi legnagyobb életmód- (paradigma-) váltás az ember életében. Ezzel indult útjára a mai értelemben használt *civilizáció*, amelynek kemény magja *a kultúra*, annak pedig lényegi elemei *a hit* (a monoteizmus), tág értelemben *a költészet* (a *szókincs* bővülése, az árnyaltabb és pontosabb kommunikáció) és a közösségi normák, a jó törvények, *a jog* elterjedése, a normakövetés által nyújtott biztonság. Az embert önmaga fölé emelő kulturális javak értékállóságát és biztonságát jól kiegészítette a gyűjtögetést felváltó termelés biztonsága. A létezéshez nélkülözhetetlen *materiális javakhoz* társultak, és felértékelődtek az *immateriális* (racionális, spirituális és transzcendens) javak.

A vers, a költészet, az irodalom, a művészetek és a tudomány, együtt a kultúra a jó emberré válás, a jobbulás építőkövei. A szelídség, a barátságosság, a szolidaritás és a felebaráti szeretet *civilizációs alapértékekké*, maradandó (ércnél, márványnál, aránynál maradandóbb) értékekké váltak. Ezekkel kapcsolatban kigondolni egy gondolatot, írni egy verset, egy könyvet, a könyveket olvasni, a kultúráltságot gyarapítani, a civilizáltságot megőrizni és erősíteni, ez is a része lett *az ember teremtésének*. Alkotni valamit, kreálni, konstruálni, létrehozni (*létre hozni*)

valamit, ami addig nem létezett, különösen a kultúra területén valami maradandót, az hozzájárulás a világhoz. Az ember jobbitása a világ jobbitása, megőrzése és gyarapítása. Olyan, mint világra hozni egy gyermeket, és belőle *jó embert nevelni. A nevelés növelés.* Jobbitani az embert annyi, mint élhetőbbé tenni az életet, gazdagítani a kultúrát, növelni a kiművelt emberfők sokaságát. Hittel, költészettel, művészettel és rációval: lélekkel, szívvel, ésszel. A ránk bízott, az őseinktől örökölt és a velünk született, az általunk szerzett és összességében a rendelkezésünkre álló *talentumainkkal jól sáfárkodni, gyarapítani, és nem eltékozolni* a kultúra, a civilizáció értéktárát, alapvető értékeinket. Humanizálni, és nem dehumanizálni (emberségesebbé tenni, és nem elemberteleníteni) a világot, építeni a szeretet civilizációját, és nem lebontani, nem lassan erodálni azt. Erősíteni a hitet, bővíteni a kultúra, a civilizáció építményét, szilárdítani az alapját: „ez a mi munkánk; és nem is kevés.” Észszerűen, tisztességesen és igazságosan berendezni a világunkat, működtetni a családokat, a lokális és a globális közösségeinket, kinek mire van hivatása és ráhatása. Élni az életünket, másokat is élni hagyni, az élet csodájában gyönyörködni, örömmel és hálaadással. Hittel és szeretettel, mágikus szavakkal és gondolatokkal, elbűvölő gyengédséggel és varázslatos szelídséggel, józan ésszel és bölcsességgel. Egyéni emberséggel és globális emberisésséggel: így legyen!

9. Hinni hitetlenül is

Ady Endre istenes versei között találtam rá a *Hiszek hitetlenül Istenben* címűre, amelyből idézek: „Hiszek hitetlenül Istenben, / Mert hinni akarok, / Mert sohse volt úgy rászorulva / Sem élő, sem halott. [...] Hiszek Krisztusban, Krisztust várok, / Beteg vagyok, beteg. [...] Isten, Krisztus, Erény és sorban / Minden, mit áhítok

/ S mért áhítok? S ez magamnál is, / Óh, jaj, nagyobb titok.” Íme a költészet lényege, a *mágikus szókapcsolatok*. És íme a hit lényege, menekülés Istenhez, kapaszkodás Istenbe, messiásvárás, hit a kereszthalál, az áldozatos szeretet megváltó erejében. A *remény bizonyossága*, a nagy titok.

Az ember útja: Istenhez vezető út. Az Isten útja: az ember életének zárandokútja. Mivel az ember szeretetre vágyik, mindig több és még nagyobb szeretetre, amelyet ő maga adni már nem képes, de kapni szeretne. És az Isten maga a szeretet: *Deus caritas est*. Ami fordítva is igaz, a szeretet maga az Isten: *Caritas Deus est*. Az *istenkereső* ember valójában a szeretni vágyó, szeretetre éhező ember, aki Istent és a felebarátját, embertestvérét szerető ember akar lenni. Olyan ember, aki szeretetet adni és elfogadni, meghálálni és viszonzni is képes. A szeretet által *jó emberré* akar válni, tökéletesedni akar. A szeretet benne lakik az emberben, vele születik, de benne lakik és vele születik a Gonosz is. A szeretet és a gonoszság örökös harcot vív egymással, és az ember saját ereje kevés a Gonosz legyőzéséhez. Ezért keresi és ehhez kéri Isten segítségét, a hit erejét. Ha az ember rátalál Istenre, és megmarad a hitében, az Isten is megmarad az emberben, és együttes erővel legyőzik a Gonoszt, együtt teremnek jó gyümölcsöt, a szeretet gyümölcseit. Ezt jelenti a *szőlőtő és a szőlővesszők* egymásban maradásának példázata. Ha a szőlőtövet kivágjuk, elhalnak a vesszők, ha a vesszőket a töről levágjuk, elszáradnak, és így sem, úgy sem teremnek gyümölcsöt.

Volt szőlőnk és prэшázunk, műveltünk szőlőt, volt karós és kordonos művelésű is, és volt árnyékot is adó szőlőlugasunk is. A *támberendezés* támasz és kapaszkodó a szőlőnek, óvja a szélről, a vihartól, segít a lomb és a termés súlyát cipelni, nehogy letörjenek a vesszők. Ezt szolgálja a szőlő kötözése is, ne legyen „játéka akármilyen szélnek”. A lombot óvni kell a gomba- és rovarkártevőktől is, hogy táplálja a gyümölcsöt és a tövet és a törzset

is. Ugyanezek elmondhatók egyes konyhakerti növények *karóhoz kötözéséről* (a „karós” babhoz „babkarót” verünk, a paradicsomot „megkarózzuk”) vagy a kordonos alma vagy körte termesztéséről. De ha – mint József Attila – „kertész leszek, fát nevelek”, azt metszem, koronáját alakítom, termését ritkítom, mennyiségét, minőségét javítom. Ha kell a fát „átoltom”, fajtáját nemesítem, védem, gondozom, táplálom. Csak az „őskert”, az édenkert adott mindent ingyen, az emberek kertjeiben dolgozni és fáradni kell a jó termésért. A földet művelni, kertet, szőlőt, gyümölcsöst művelni azt is jelenti, önmagad művelni, képezni, tanulni és dolgozni, fáradni és küzdeni. Az értékes és bőséges termés reményében. A kertész művész és lelkész is egy kicsit, valami *emberit* hozzáad a *természetihez*, hozzáadott értékkel növeli a természetes értéket és szépségét. A teremtmény folytatja a Teremtő munkáját, *gondját viseli* a teremtet világnak. Őrzi és védelmezi, ápolja és gondozza, ahol lehet, jobbítja.

A *teremtett világ* ma már kettős természetű: *isteni és emberi*, természeti és társadalmi. Ezek *együtt működnek, ha együttműködnek*. De ha rivalizálnak, versengenek, ki kit győz le, ki kit semmisít meg, annak gyászos vége lesz: pusztulás és halál. Ha az ember nem tesz hozzá, csak elvesz belőle, sőt kirabol és elpazarol, akkor „maga alatt vágja a fát,” valójában öngyilkosságot követ el. A túlzásba vitt *szekularizáció*, még inkább a *deszakralizáció* kiiktatja az együttműködésből az istenit és a természetit, eltűnő az emberit és a társadalmi. Felborítja a kettő egyensúlyát, teremtményből Teremtővé lépteti elő önmagát (*homo Deus*). Holott a történelem arra tanít, hogy az emberben nem lehet, nem szabad hinni, embert tilos *isteníteni*. Még a vallást vagy az egyházat sem, magát a római pápát sem szabad, ő is emberből lett, és ember is maradt. Hinni csak Istenben szabad, benne viszont muszáj. Az Istenbe vetett hit az ember *támberendezése*, nélküle „elvadul”, elfajul, nem hoz termést, vagy nem jó termést hoz. Ez az „időskori

növekedés” titka: „Minél idősebb leszek, annál kevésbé hiszek, ám annál szilárdabban.”¹⁵³ Ha el is veszett valami (sok minden) a konkrét hitigazságokba vetett korábbi bizonyosságokból, „ami megmarad, az végeredményben nem kevesebb, hanem valami többlet, amiben bizonyosak lehetünk, ami biztos alapunk lehet. Már nem a hit tárgyának mennyiségéről van szó, hanem a minőségéről, a megtapasztalt mélységről.”¹⁵⁴ Lehet kevesebb a hitünk, ha az szilárdabb, kapaszkodó és támasz az élet viharaiiban, még a hitetlenek számára is.

10. Tiéd az ország!

A Jézus által tanított, legismertebb ima, a *Miatyánk* (Máté 6,9–13) végén mondjuk, mintegy a kérések magyarázataként: „Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen.” A joglogikában is ismert a *contrario* következtetéssel (valaminek a kijelentéséből annak az ellenkezőjére következtetéssel) tehát *nem az emberé*, nem egyeseké, nem az uralkodóé, nem is az uralkodó osztályé, nem keveseké és nem sokaké, nem a gazdagoké és nem a szegény népé, hanem a teremtető Istené. Nem a nagy vagyonosoké, akkor sem, ha „megdolgoztak” a vagyonukért, pláne nem, ha lopták, rabolták, öltek érte. Akkor sem, ha tekintélyt, rangot, előjogokat is szereztek hozzá, férji uralmat a feleség felett, atyai hatalmat a gyerekek felett, nemzetségfői, törzsfőnöki, törzsszövetségi fejedelmi, vezéri, királyi, császári, nemzetvezetői, kormányzói, elnöki, főtitkári vagy első titkári, akár generalisszimusi címet vagy rangot, ezrek és milliók felett. Akkor is a Mi Atyánké az ország, ha az Mária országa, és ha szent

¹⁵³ RUPPERT 2019: 124.

¹⁵⁴ RUPPERT 2019: 128.

királya van, vagy az alapította. Mindegy, kinek hol van a helye a hatalmi hierarchiában, aki a mennyekben van, az feljebb van, minden ember fölött van. Annak a neve, az akarata és az országa szent, annak képmására kellene az embernek és az országnak is megszentelődni. Neki köszönhetjük a mindennapi kenyerünket, és így az életünket is, akkor is, ha mi szántunk, vetünk és aratunk. Ő bocsátja meg a mi vétkeinket, ő kéri cserébe, hogy mi is megbocsássunk az ellenünk vétkezőknek. Ő nem hagy magunkra a kísértésekben, különben a bűn zsoldját, a halált érdemelnénk. Mert Ő irgalmas és kegyelmes Isten, méltó arra, hogy övé legyen az ország, a hatalom és a dicsőség. Ő teremtette az embert, és próbálja szakadatlanul tökéletesíteni, megszentelni, akkor is, ha az ember konokul és megátalkodottan ellenáll. Ő és az ő ember iránti szeretete tartja életben az embert, akitől annyit kér, hogy az ember is tartsa életben önmagában a hitet, a szeretet Istenét. Híveit arról lehet megismerni, hogy egymást szeretik, nem ölik halomra. Különösen nem háborúznak amiatt, hogy melyiküké az ország, a hatalom és a dicsőség. Krisztus követőjeként vagy anélkül is *testvéri szellemben* (embertestvérként) szeretik egymást. Egymás iránti szeretetük a föld sója, ők a világ világossága, ők az igazak és a szabadok. Ez a hit esszenciája, a közös érték a különböző vallásokban és az emberi jogokban. Az Isten után vágyakozó emberi Lélek és a *Szentlélek* gyümölcse. A világ jövője és menedéke.

11. Megbocsátó élet

A *Miatyánk* egyetlen feltételhez kötött kérése: „És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik ellenünk vétkeztek.” (Mt 6,12) A feltételt Jézus nyomatékosítja is: „Mert ha megbocsátjátok az embereknek az ő vétkeiket,

megbocsát néktek is a ti mennyei Atyátok. Ha pedig meg nem bocsátjátok az embereknek az ő vétkeiket, a ti mennyei Atyátok sem bocsátja meg a ti vétkeiteket.” (Mt 6,14–15) Szigorú, nehéz feltétel a megbocsátás. Nélküle elkárhozunk? Talán valamit még szigorít is rajta Jézus másik tanítása: „Ekkor hozzámenvén Péter, monda: Uram, hányszor lehet az én atyámfiának ellenem vétkezni, és néki megbocsátanom, még hétszer is? Monda néki Jézus: Nem mondom néked, hogy még hétszer is, hanem még hetvenhétszer is.” (Mt 18,21–22) Az enyhítés Lukács evangéliumában olvasható: „ha pedig a te atyádfia vétkezik ellened, dorgáld meg őt; és ha megtér, bocsáss meg neki. És ha egy napon hétszer vétkezik ellened, és egy napon hétszer te hozzád tér, mondván: megbántam, megbocsáss néki.” (Lk 17,3–4) Jézus tehát nagyon jól ismerte az embert, tudta, milyen nehéz megbocsátani, de azt is tudta, hogy talán még nehezebb a bűnt beismerni, a vétket megbánni, és bocsánatot kérni. Ezért mondhatjuk, hogy mindkettő *szigorú parancs*. Jézus követése *bocsánatkérő és megbocsátó* életre szóló meghívás. Aki nem kér bocsánatot, az olyan, mint aki nem fizeti meg a tartozását. A megbocsátás olyan, mint aki elengedi adósának az olyan tartozását, amelyet az nem képes visszafizetni. A megbocsátás az Isten ember iránti szeretetének mint mintának a követése, ember és ember közötti relációban (vertikálisból horizontálisba való átvitele, átfejlődése).

Az isteni megbocsátás békességet teremt Isten és az ember között, az emberi megbocsátás békességet teremt ember és ember között. Az isteni megbocsátás már eleve, előre adott, minden bűnt, vétket, sértést, bántalmat megbocsát. Az emberi megbocsátás a már megtörtént bántalmat, konfliktust, feszültséget *oldja fel*: nem engedi, hogy a bosszú(ság), a harag, a gyűlölet „uralja el” az életet; hogy a konfliktus eszkalálódjon, hogy bűnre bűn, bántásra bántás, sértésre sértés legyen a válasz: nem engedi a *tálibó elvét* – szemet szemért, fogat fogért, életet életért – érvényesülni.

A megbocsátással a békesség (megbékélés) átveszi (veszi át) az uralmat az ember élete felett.

Ahogy a jog is igyekszik a konfliktusokat (bántalmakat, sérelmeket) megelőzni, ha mégis bekövetkeznek, elsimítani, feloldani, súlyosbodásukat elhárítani, a feleket egymással megbékéltetni, a békességre nevelni. Összességében *társadalmi békét teremteni*. A két borzalmas világháború után az ENSZ is „békés és biztonságos világot” akart teremteni, de ez eddig még nem sikerült. Az Európai Unió elsődleges célja is egy *békés Európa* megteremtése volt, hogy ne induljon ki innen többé soha háború, ami úgy kezdődik, hogy ne legyen itt soha többé *belháború*. Nem szíthatja, nem finanszírozhatja a külső háborút sem, csak a felek összebékítésére törekedhet, csak a békét finanszírozhatja. A békés megoldásoknak is van ára, azt is viselni kell. Közös célokat kitűzni, közös érdekeket érvényesíteni, a hosszú távú békébe investálni. „Oroszország nem győzhet” – eddig már eljutottunk, ez a régi reflex, a természetes harag érzése, de a bosszú, a megtorlás (a szankciók), a háború folytatásának, sőt eskalációjának az érzése is. Holott mindkét háborúzó ország *keresztény*, mindkettőnek – így, úgy vagy amúgy, de – a *keresztény Európában volna a helye*. Pártoló tag, társult tag, csatlakozni szándékozó tag, felvételét kérő tag, belépő tag, sokféle tag lehet, de a többi országnak *megbocsátani képesnek* kell lennie: megbocsátani egymásnak a múltat, a jelent és a jövőt is, a békesség és a biztonság érdekében, a háború megelőzése, elhárítása, befejezése érdekében. Ez a mai, 21. századi európai *közérdek és közakarat*, a két világháború történelmi tanulsága, tapasztalati tudása alapján. Ez az *isteni akarat is*, a keresztény akarat, már ha Európa még keresztény. Ha van még benne élő lélek, ha van még hite. Ha Európa „hitehagyó”, hitetlen és istentagadó lett, és ha az is marad (amilyené a fasiszta és a kommunista uralmak alatt vált), akkor vége van. Ha a háborút választja, akkor a halált, a civilizációs pusztulást választja. Nem Isten hal meg, hanem a keresztény

Európa, a szeretet és a megbocsátás civilizációja pusztul el. Élet vagy halál, békesség vagy háború: rendkívül nagy a tét, rendkívül nagy a kockázat, rendkívül nagy a felelősség is. Ez a döntéshozók, a vezetők felelőssége. Tudniuk kellett, mit vállaltak, és azt is, hogy képesek-e a vállalásukat teljesíteni. Képesek-e még megbocsátani? Ha másért nem, hát azért, hogy Isten és a történelem ítélőszéke előtt ők maguk is bocsánatot nyerjenek.

Az állam átvette a büntető hatalmat (a megtorlás jogát) a polgáraitól, azért, hogy a tálió elvének véget vessen, a vérboszszú végtelenített oksági láncolatát megszakítsa, és békességet teremtsen. Isten ugyanezt tette „Krisztus békéjével”. Anélkül nem megy, a földi békéhez az isteni, a lelki békén keresztül vezet az út. Az első lépés a megbocsátás, hétszer, sőt hetvenhétszer, ha kell. Az Isten útja a megbocsátás útja, a krisztusi (keresztény) megbékélés útja az egyedüli járható, a biztos út.

Az isteni megbocsátás és az emberi megbocsátás egymást kölcsönösen feltételezi és erősíti; az isteni megbocsátás kiiktatása az emberit is lehetetlenné teszi. A *keresztény megoldás* „likvidálása”: az ember kegyetlen és könyörtelen öngyilkossága. A háború: pusztítás. A pusztítás: pusztulás. A pusztulás: megsemmisülés. Isten „halála” valójában az *önimádó, önistenítő ember* halála, az *emberség* és – egyetemes értelmezésben – az *emberiesség* megsemmisülése. Az *emberi* civilizáció „atommaghasadása”, szétporladása, visszatérése a Nagy Semmibe, az univerzum élettelen porába, amelyből Isten az embert teremtette. Az élet a teremtés csodája. Az emberi élet legnagyobb kérdése, hogy mit kezd ezzel a csodával: emberhez méltó módon megtölti tartalommal, vagy elpusztítja.

12. Jó úton

„Járt utat a járatlanért el ne hagyj” – tartja a népi bölcsesség, tudva és megtapasztalva, hogy a *járt út* tipikusan a többség által helyeselt *jó út* is egyben. Amikor 1988-ban, már „világútlevéllel” egy hétvégi, háromnapos, autóbuszos turistaúton Párizsban, „a fény városában” jártunk, nem találtuk az Eiffel-tornyot. A térkép szerint jó úton mentünk, de a sűrűn beépített utcák magas házai közül nem láttunk ki. Szerencsére biztosak voltunk benne, hogy jó úton, jó irányba megyünk, csak az épületek mint külső „zavaró” (gátló, aggodalmat keltő, sőt, egy idő után félelmet ébresztő, elbizonytalanító) körülmények akadályozzák a kilátást, pontosabban a rálátást a toronyra. Nem álltunk meg, nem tértünk le a jó útról, nem fordultunk vissza. A jó úton végig kell menni, a végén eléred a célt, a látvány kitárul előtted, meglátod, amiért jöttél, amiért fáradtál, küzdöttél, az örömed ezáltal és így lesz teljes.

Ha az ember Istent keresi, és a jó úton (az isteni és az emberi *jóság útján*) kitartóan halad előre, biztosan meg is találja. Aki keres, az talál. Már a kereséshez, még inkább a találáshoz szükséges az, hogy elhidd magadról: tudsz és akarsz jó lenni, jó emberre válni, változni. Ugyanakkor ne hidd azt magadról, hogy csak te tudsz vagy akarsz jó lenni! A rátalálás része az is, ha elhiszed, hogy a te jóságod láncreakciót indíthat el. Nevezhetjük a jóság *pilangóhatásának* is. Összetett, bonyolult, ám finoman kiegyensúlyozott világunkban egy aprócska változás is nagy eltérést okozhat hosszú távon. Ezért hinned kell, hogy jobbra tudod tenni a világot. Akit *jó világ* vesz körül, megjavul benne maga is. A körülmények, a közeg, a *szocializáció* jóvá, de rosszá is nevelhet. Miután az ember Isten képmása, és az Isten jó, az embernek is folyton a jóra kell törekednie. Méltóvá kell válnia *a képmás* rangjára. Azért, hogy *a tükörbe tudjon nézni*. „A szem a lélek tükre” – egymás szemébe kell nézni, Isten szemébe is tudni kell belenézni. Isten az ember

szemébe néz. Mindkettő magát kell hogy lássa benne. A szőlőtő és a szőlővesszők példázata szerint Isten az emberben, az ember az Istenben lakik. Meg lehet tehát találni az Istent, Isten országát egymásban, már itt a Földön. „Csak” jónak kell lenni hozzá, jó úton, a jóság útján kell járni.

13. Helyreállítás

Böjte Csaba (Csaba testvér) egyik vissza-visszatérő gondolata az, hogy „Isten nem teremtett selejtet”. Ez vigasztalás a sokadszor is visszaeső és bűnbánó bűnösöknek: ha hibás (bűnös) vagy is, nem vagy selejt, nem dobunk ki (el) téged, te se add fel, javulj meg, de legalább próbálkozz, törekedj megjavulni, kudarcaid ellenére is.

Gyenge az ember, kevés az ereje ahhoz, hogy megjavítsa önmagát. De ha hívó, segítségül hívja Istent, imádkozik hozzá, könyörögve kéri, és aki kér, annak adatik. Isten a bűnbe esett, meghibásodott ember „szervize”: kijavítja (segít kijavítani) a hibát, helyreállítja az embert. Helyreállít és a helyedre állít. Megbocsátja és segít jóvátenni a rosszat, segít jó emberré válni, a bűn nélküli életre törekedni, a jó útjára visszatérni és azon megmaradni, tovább menni, tökéletesedni és megszentelődni. Az ember javul, javul, de tökéletes sose lesz! Nem végzetes hiba ez, ha legalább szeretne megjavulni, és ennek olykor-olykor (jótettekben) tanúbizonyságát is adja. Ahelyett, hogy „leselejtezne” önmagát, vagy mások selejteznék le őt. A mélyen hívó, vallásos embereknek Isten a *kötelező szervize*: akkor is rendszeresen hozzá fordulnak, ha még nem is bűnöztek, azért, hogy ne is kövessenek el bűnt. Ez az emberteremtés „tervszerű, megelőző karbantartása” (TMK). De persze a szervizhez fordulnak akkor is, ha már meghibásodtak, hogy a Mester kijavítsa a hibát, és (hibátlanul) tovább fusson az autó.

14. Hallottátok, hogy ... pedig dehogy!

Féljétek az Istent, hiteteket félelemben éljétek meg (Préd 12,15–16 és Jel 14,7)! Mózes *pedig* mondá a népnek: *Ne féljétek!* (2Móz 20,20) Ezt a két felszólítást össze kell békíteni, *együttesen kell értelmezni*. Féljétek azért, hogy ne vétkezzetek, és *ezzel* adjatok Néki dicsőséget (2Móz 20,20). Legyetek tudatában, hogy legtitkosabb cselekedeteitek is – akár jók, akár gonoszak – megítéltetnek. Mégse féljétek, mert van számotokra megváltás. (A Bibliában 115 versben szerepel a „Ne féljétek!” – 87-szer az Ószövetségben és 28-szor az Újszövetségben.) Félelemben, rettegésben ugyanis nem lehet élni, nem lehet folyton vádaskodni és mentegetőzni, egymást és Istent „okolni” a kudarcokért, a gyarlóságért, az esendőségért, a vereségekért, a bűnbeesésért, a visszaesésekért. Istent és a benne hívő embert is össze kellett békíteni; az Ószövetség *mellett* (nem *helyett*) új szövetséget kellett kötni, kiegészítve, helyesen értelmezve, pontosítva a régi, szigorú törvényeket: *megtartva, de meghaladva* azokat. Nehogy a *rettegett* Isten ellen fellázadjon a hívő nép. Az emberben benne élő büntető, megtorló, bosszúálló Istennek *irgalmas és kegyelmes, szerető és megbocsátó* Istenné kellett válnia. Aki egyszer törvényt adott a népének, annak később „utólagos” *hatásvizsgálatot* kellett tartania, egyfelől hogy betarthatók-e egyáltalán a törvényei, másfelől hogy azok címzettjei, az Isten képere és hasonlatosságára teremtett emberek képesek-e azokat betartani? Aki képes volna, de nem hajlandó, az persze féljen és rettegjen továbbra is. Akik viszont – és ők a nagy többség – hajlandók volnának, csak nem képesek a törvény szerint élni, a jóra való törekvésükért irgalmat és kegyelmet érdemelnek. Őértük az Isten a legnagyobb árat fizette meg: egyszerűlt Fiát áldozta fel értük. Eltúrte, hogy az eladdig irgalom és kegyelem nélküli tömeg – zsidó főpapi és római birodalmi manipulációval – Jézust kereszthalálra ítélje, és megfeszítse. Az egyházi, hierarchikus

főhatalom és a megszálló birodalmi közhatalom összefogásával *látszólag* a tébolyult tömeg követelésének engedett. *Valójában* minden az Atya akaratából és terve szerint történt, amelynek Jézus maga engedelmeskedett. Engedelmességével megváltotta az egész világot.

Az apostolok hirdették az örömhírt zsidóknak, görögöknek és rómaiaknak. Kiépült az egyetemes, római katolikus anyaszentegyház, a pápa Őszentsége főhatalmával, a mindentudóság és mindenhatóság (*omnipotencia és omnikompetencia*) dogmájával, a hívek félelemben és rettegésben tartásával, a lelkek feletti uralom teljességével, kizárólagosságával és véglegességével. Ez már eleve kudarcra volt ítélve, szakadozni kezdett: Bizánc és Róma, ortodoxok és neológok, kopt és örmény pápák, ferencesek és benecések, szerzetes- és apácarendek megszámlálhatatlan sokasága, lutheránus és kálvinista reformátorok dogmatikus rémuralma, ezzel szemben „ellenreformáció”, jezsuiták és „szent inkvizíció”, eretnekegetések, boszorkányüldözés és vallásháborúk. Mindenki a maga „istene” nevében gyilkolta a másikat, holott csak az egyház és a hit lett sokféle. Majd jött a józan ész, a belátás és az önmérséklet erénye, a vallásbéke és az ökumenizmus, irgalom és kegyelem az irányzatok között, de a teljes egység helyreállítása nélkül. Az összebékítés a keresztény felekezetek között ma is *aktuális* feladat, amelyhez még társul a nagy világvallások közötti megbékélés, sőt összefogás kényszere, *a civilizációk összecsapása helyett*, a Föld nevű bolygó és az emberi élet megmentése érdekében.

Az egyházakkal párhuzamosan „fejlődött” az ember (a társadalom) felett uralmat gyakorló *állam is*, az európai felvilágosodásnak köszönhetően létrejöttek a *nemzetállamok*, szintén a *kizárólagosság és a véglegesség* igényével. Rögtön harcba is kezdtek egymással is és az egyházakkal is a főhatalomért. Az egyházatlanítás (*szekularizáció*) után vallástalanítás (*deszakralizáció*) és istentelenítés következett, aminek irgalmatlanság és kegyetlenség lett

a következménye. Totális államok, *totális diktatúrák* gyűlöletalapú háborúkat vívtak egymás ellen és a saját népük ellen. Az eszmék zsarnokságának jellemzője az *egy eszme, egy vezér*, aki szintén mindentudó és mindenható. A sovinizmus, a nemzeti és nemzetiségi gyűlölet mellett folyton újraéled az osztálygyűlölet és a vallás- és egyházgyűlölet is.

Elérkezett az idő az ősforráshoz, Jézus tanításához és Krisztus békéjéhez való visszatérésre. A „hegyi beszédben” felsorolta Jézus a *nyolc boldogságot*, újraértelmezte és ezzel kiteljesítette a tízparancsolatot. Hallottátok, hogy...! Meg van írva! Ismeritek a törvényt! Szemet szemért – vak emberek vak világa, a sötétség világa. Ellenben Krisztus követése „a világ világossága”. Kenyérrel visszadobni, a másik arcot is odatartani, az ellenséget is szeretni: ez a *szeretet vallásának lényege*, az isteni és a felebaráti szeretet csúcsa. Nem mindenki képes feljutni erre a csúcsra, de megpróbálni, törekedni rá, az mindenkitől elvárható. A küzdelmet feladni nem szabad. Bibó István szerint a lehetetlennek tűnő elvárás azt jelenti, hogy az erőszakspirált meg kell szakítani, az *erőszakgesztusokat szeretetgesztusokra* kell cserélni. A nyers erőszakkal szemben a szeretet lefegyverző erejét kell bevetni. A rossz irányokat jó irányba kell fordítani. A rosszra pazarolt időt, pénzt, energiát a jóra kell áttérlni. A rossz gondolatokat jó gondolatokra, a rossz szavakat jó és szép szavakra, a rossz cselekedeteket jó cselekedetekre kell cserélni. Ne legyen bűnös gondolatod se, bűnös szavad se, gonosz tettet se! Ne ölj, ne lopj, ne hazudj, ne paráználkodjál, ne is kívánd a másét, rá se tekints! Ne haragudj, ne tarts haragot, ne gyűlölj, ne légy erőszakos! Irgalmazz, hogy neked is irgalmazzanak, ne ítélj, hogy ne ítéltséssel, légy elnéző, hogy neked is elnézzék botlásaidat, bocsáss meg, hogy neked is megbocsássanak! Szeress, ne ölj, ne háborúzz! Mindezt az *aranyszabályba sűrítve*: „Amit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal” (Mt 7,12). És *vice versa*: amit nem szeretnél,

ha veled megtennének, te se tedd azt másokkal! Általánosságban (*in abstracto*) ez a helyes magatartás, *konkrétan* pedig egyénektől, helyzetektől, szituációktól, körülményektől függő, mit sikerül és hogyan teljesíteni. Ha hiányérzet, tövis maradt benned: elég neked az én kegyelmem, igazságos büntetés helyett az Atya méltányos kegyelme! Az eseti méltányosság egyébként is a túlzott szigor enyhítése, a túl kemény törvényi parancs puhítása; az egyéni, a személyes mentség, megbánás elismerése, tolerálása. Nem a törvény negligálása, hanem éppen az érvényesülésének az elősegítése, „a törvény betöltése”, avagy kiteljesítése. Ez hozza el Krisztus békéjét, hogy örömtök teljes legyen. Sokak számára a legnehezebb kérdés: Jézus tanítása nem túl szigorú, kemény, merev, betarthatatlan, követhetetlen? Jézust, a nagy reformert is tovább lehet reformálni? Hozzá lehet igazítani a 21. század konkrét körülményeihez, új kihívásaihoz? A válaszhoz kérdezzük meg azt is, hogy ha Jézus ma itt lenne, Ő mit tenne? Szerintem az emberért, a mai ember megmentéséért is változtatna. Elvégre „a szombat van az emberért, és nem az ember van a szombatért”! Általánosítva: a törvény van az emberért, és nem az ember a törvényért. Hasonló alapelv a római jogban is létezett: *summum ius, summa iniuria* (a legszigorúbb jog a legnagyobb jogtalanság).

A katolicizmust, az Isten és az ember között „közvetítő” egyház túlhatalmát a reformáció korlátozta azáltal, hogy *közvetlen* kapcsolatba hozta az embert az ő Istenével (például gyónás kell, de ahhoz pap nem feltétlenül, pláne ha a penitenciáért pénzt is kér cserébe). Ma is jó ez az irány, ha önuralommal, önkorlátozással jár. A *puritanizmus* erőátterelés a szorgalom, a tanulás, a munka, a gyarapodás, sőt a gazdagodás irányába: jó sáfarkodás a talentumokkal. A gazdagság arra való, hogy áldássá válj általa a rászorulóknak, a tágabb közösségeid javára. Ehelyett azonban úrrá lett az emberen a *hedonizmus*, a *falánkság*, a *torkosság*, a *mohóság*, a *bujaság*, az *irigység*, a *fukarság*, a *fösvénység*, a *paráznaság*. Vannak új

eszmék, amelyek ezeket *alapvető szabadságoknak és emberi jogoknak minősítik*, a rosszat jónak, a jót rossznak mondják. Az *egocentrikus ember „homo Deus”-nak*, onnipotensnek és omnikompetensnek képzei magát, elidegenedett kisebb és nagyobb közösségeitől (családjától, nemzetétől); a társadalmi közösség az ilyen egyének atomjaira hullik szét. Az új eszmék új vallásként, intézményeik új (immár globális) egyházként kezdenek viselkedni. Az új birodalom, az Európai Unió nagy hatalmú vezetői örömmel támogatják ezt a folyamatot: „oszd meg, és uralkodj!” Ez sem mai hatalmi bölcsesség. Jézus, ha mindezt látná, nagyon elgondolkodna. Ha pedig itt él bennünk, a követőiben, akkor általunk látja, és nekünk kell nagyon elgondolkodni, tanításából mit és hogyan kell megtartani, min kell változtatni, mai viszonyainkhoz igazítani, kiegészíteni, módosítani, úgy, hogy hitünk lényege – az áldozatos szeretet – ne változzon.

15. *Rerum Veterum*

Negyvenhárom év – történelmi léptékkal mérve – nem nagy idő. Ennyi év telt el a *Kommunista kiáltvány*¹⁵⁵ közzététele (1848) és a *Rerum Novarum*¹⁵⁶ pápai enciklika kibocsátása (1891) között. A radikális, forradalmi *kommunista* eszme terjedési sebessége és a mérsékelt, demokratikus és törvényes utat favorizáló *szociális* gondolat fékező ereje nem volt szinkronban. A *Rerum Novarum* elkészett, későn reagált a felgyorsult eseményekre. Sem a kommunista forradalmakat, sem az imperialista világháborúkat nem tudta megakadályozni. A 20. század a háborúk, forradalmak, totális diktatúrák *borzalmainak* évszázada volt. Ezen az sem változtat,

¹⁵⁵ MARX–ENGELS 1965.

¹⁵⁶ *Rerum Novarum* [1891] (1991).

hogy a borzalmak ellenhatásaként megszülettek az *emberi jogok*, és létrejöttek a *demokratikus és jóléti jogállamok*. A társadalmak és a globális világ megosztottsága, szembenállása, az ellenfelek egymás iránti gyűlölete ugyanis változatlan, a borzalmaknak nem és nem sikerül véget vetni, a 20. század folytatódik. Az idő most is felgyorsult, az új tömegpusztító eszmék megállíthatatlanok, a fékre még nem léptünk rá. A fék szerepét betölthetnék *régi dolgok* (*Rerum Veterum*) is, az „örök igazságok”, a maradandó értékek. Csakhogy – amint már Marx és Engels utaltak rá – „a régi életviszonyok felbomlásával lépést tart a régi eszmék felbomlása. A kommunizmus eltörli az örök igazságokat, eltörli a vallást, az erkölcsöt [...] A kommunista forradalom a leggyökeresebb szakítás a hagyományos tulajdonviszonyokkal, nem csoda, hogy fejlődése során a leggyökeresebben szakít a hagyományos eszmékkel. Ez természetesen eleinte csak zsarnoki beavatkozások útján történhetik.”¹⁵⁷ Ezzel szemben XIII. Leó pápa arra törekedett, „hogy kellő megvilágításba kerüljenek azok az elvek, amelyek segítségével ez a vitás kérdés az igazság és a méltányosság alapján eldönthető. A tárgy kifejtése nehéz és nem veszélytelen. Kemény feladat kimérni azokat a jogokat és köteleességeket, amelyek a gazdagok és szegények, a munkaadók és munkavállalók közötti viszonyt szabályozzák.”¹⁵⁸ „A valódi emberi méltóságot és előkelőséget az erkölcs, azaz az erényesség adja meg; az erény pedig a halandó emberek közös öröksége az Atyától, amelyet alacsony és magas rangúak, gazdagok és szegények egyformán szerezhetnek meg.”¹⁵⁹ Az *új dolgok* tehát nem feltétlenül és nem kizárólagosan *új gondolatokat*, mint inkább *újfajta gondolkodásmódot* követelnek. Az örök igazságokat, az alapvető elveket, a maradandó

¹⁵⁷ MARX-ENGELS 1965: 66–68.

¹⁵⁸ *Rerum Novarum* [1891] 1991: 10.

¹⁵⁹ *Rerum Novarum* [1891] 1991: 30.

értékeket az új körülményekhez, az új megoldandó problémákhoz *adaptálni kell*. Közben fennmaradnak *régi dolgok*, régóta megoldatlan problémák is, amelyek új színben, új dimenzióban tűnnek fel, és új megközelítést, új szemléletet, újra átgondolt elemzést, új következtetéseket, új megoldásokat igényelnek. A „járt utakról” kiderülhet, hogy nem a célhoz vezetnek, bármilyen szélesek, és bármekkora tömeg jár is rajtuk. Ami eddig fenntartható volt, és fejlődésnek gondoltuk, arról kiderülhet, hogy fenntarthatatlan, és nem fejlődés, „csak” növekedés. A fejlődés útjáról – amelyről azt mondtuk, hogy „aki kimarad, az lemarad” – kiderülhet, hogy *zsákutca*. Meg kell rajta állni, hátramenetbe kell kapcsolni, új utat, utakat kell keresni a fenntarthatósághoz, az életben maradáshoz, az *embernek maradáshoz*, az *emberséghez*. „Az Isten útja biztos út”, de az ateizmus évszázada után azt is újra fel kell fedezni, rá kell találni, és rá kell kanyarodni. Példaként nézzük a magántulajdon intézményét, amelynek jogosságát, igazságosságát és társadalmi hasznát az enciklika hosszasan bizonygatja, tagadva és cáfolva a kommunisták megoldását, a tulajdon társadalmasítását!

„Isten az egész emberi nemnek közösen adta a földet, nem mintha azt akarta volna, hogy annak birtoka egyformán mindenkié legyen, hanem mert Ő maga közvetlenül senkinek sem jelölte ki a részét, hanem az emberek szorgalmára és a népek intézményeire bízta a birtok felosztását.”¹⁶⁰ A tulajdonok (tulajdonjogok) legalább viszonylag egyenlő társadalmi megoszlását azonban sem az emberek szorgalmának, sem a népek intézményeinek nem sikerült megvalósítania. A tulajdonból származó *hasznok* (jövedelmek, profit, kamat, nyereség) viszonylagos kiegyenlítése a „szociális piacgazdaságokban” – a *Rerum Novarum*nak is köszönhetően – inkább sikerült. Csakhogy azóta a *pénztulajdon* uralkodóvá válása, korlátlan felhalmozhatósága, globális hatalma és anonimitása

¹⁶⁰ *Rerum Novarum* [1891] 1991: 15.

ismét súlyosan kiélezte a gazdagok–szegények (már nem is mint tőkésék–munkások, munkaadók és munkavállalók) viszonyát. A fejlett világban a robotizáció, a fejlődő (mélyszegény) világban a túlnépesedés következtében több milliárd embernek „se munkája, se kenyere”, piacgazdasági szempontból *felesleges emberek*, ami megalázó, lealacsonyító státusz, sérti az emberi méltóság jogát. Újra kell gondolni a neokommunizmus új egyenlőségi eszméit és az egyház szociális tanítását éppúgy, mint az ENSZ *Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányát*. És ugyanígy a beindult globális népvándorlás miatt a *menekültügyi egyezményeket is*. Vajon az emberhez méltó megélhetési körülmények, a szociális biztonsághoz való jogok szempontjából a „népek intézményeinek” tekinthetők-e a „Bilderberg-csoport”, a G7-ek és a G20-ak világtalálkozóit? Vagy ezek az individuális önzés, a geopolitikai, birodalmi, újgyarmatosítói érdekek képviselői, a profitmaximálás, a szélsőséges gazdagodás intézményei? Kérdéses az is, hogy a természetet védő környezetvédelmi világtalálkozók (Stockholm 1972, Rio de Janeiro 1992, Johannesburg 2002, Párizs 2015) a természeti–gazdasági–szociális–fenntarthatósági szempontok egyeztetésével nem az immár „egypólusú” neoliberális kapitalista világgazdaság működtetését szolgálják-e. Ugyanakkor viszont nagy paradoxon, hogy a németországi „sötétzöldek” radikális zöldítési programjuk erőltetésével válságba sodorták Európa és a világ egyik legerősebb gazdaságát. Az internet által összefűzött (behálózott) emberi agyak mint *globális elme*¹⁶¹ mikor gondolja ki a birtok újrafelosztásához szükséges globális gondolatot? Vagy ha ez reménytelen, itt az új *mesterséges intelligencia* (MI), az majd kigondolja helyettünk? MI-brókerprogram a hasznok szedésére már létezik, „önvezető” szárnyas bomba és kamikázedrón fegyverként már használatos,

¹⁶¹ CsÁNYI 2018.

ez nem inkább öngyilkosság? Nem ússzuk meg, a józan eszünket nekünk kell elővennünk és használnunk.

Egyébként pedig a föld, ha névvel és arccal rendelkező magánemberek közt felosztják is, ezáltal nem szűnik meg a köz javát szolgálni, a tulajdon társadalmi felelősséggel jár, szociális kötelezettségekkel terhelt. Ennek a gondolatnak a túlhajtása volt a „nemzetiszocialista” tulajdon¹⁶² mint *szolgálati* tulajdon, mint „közkötelezettség” és a kommunista „társadalmi tulajdonjog”,¹⁶³ amelyben az egyes ember nem vált valódi „társtulajdonossá”, ellenben a totális államot mint tulajdonost legitimálta. Ma úgy tűnik, hogy az európai megoldás – az egyéni önzés helyett, az egoista hedonizmus helyett és a *genderegyformaság* helyett – a *társadalmi szolidaritási intézményi tulajdon*. A kereszténység *felebaráti szeretetnek hívja* a szolidaritást.¹⁶⁴ A magántulajdon hagyományos funkcióit (létfenntartás, önellátás, öngondoskodás) ezek a nagy társadalmi szolidaritási intézmények vették át, hozzákapcsolva az *esélyegyenlőség előmozdítását*. Ezek nem zárják ki az emberléptékű, egy ember (család) cselekvőségével átfogható, személyiség- és szabadsággyarapító kistulajdoni formák feltámasztását.¹⁶⁵ Sőt, ezt indokolja mind a lokalitás, mind a szubszidiaritás elve. Lehet, hogy ez a jövőnk, amely ott volt a múltunkban, csak nem vettük észre, és elmentünk mellette, átléptünk rajta. A kistulajdon átlátható, ellenőrizhető, irányítható, az emberért van, nem az ember ellen. Ez a tulajdon a társadalmi szolidaritási és a redisztributív állami tulajdon kiegészítője és együttműködő partnere lehetne. Segíthetnék egymást, mint ahogy a „segíts magadon, és az Isten is megsegít” népi mondás tartja. Támogasd a közösségi megoldásokat, hogy a közösség is támogatni tudjon téged! „Régi dolog”

¹⁶² LENKOVICS 2006: 93.

¹⁶³ LENKOVICS 2013: 91–98, 99–129.

¹⁶⁴ ZLINSZKY 2007: 20.

¹⁶⁵ BIBÓ 1986b: 69–70.

ez is, sokkal régebbi, mint a magántulajdon és a mezőgazdálkodásra áttérés. Az ősközösség legfőbb törvénye már az volt, hogy: az élelmet meg kell osztani.¹⁶⁶ Az *önzetlen megosztás* volt az egyén „életbiztosítása”, és egyúttal a létfenntartás és a fajfenntartás garanciája. Az önzés, a megosztás megtagadása *kiközösítéssel* járt, ami felért egy halálbüntetéssel. Ez a legfőbb törvény érvényesült mintegy 2,5 millió évig. 10–12 ezer évvel ezelőtt történt a nagy paradigmaváltás, a mezőgazdasági forradalom.¹⁶⁷ A növénytermesztő és állattenyésztő, gazdálkodó emberek közösségében a legfőbb törvény az lett, hogy az élelmet mindenki termelje meg magának, az élelmet nem kell megosztani! Önként persze változatlanul meg lehetett osztani, amiért – úgy, mint addig – hála, köszönet és viszonzás járt, de az sem kötelezően. Ez tehát nem életbiztosítás. Az öngondoskodás kényszere feltételezte, hogy amíg volt szabad földterület, annak tulajdonát kell megosztani. Ha nincs már megosztható föld, akkor nem a tulajdont, hanem annak gyümölcseit, hasznait kell megosztani. De akkor a tulajdonláshoz, hasznosításhoz nélkülözhetetlen *munkát is* meg kell osztani. Ide nyúlhat vissza a „munkát, kenyeret” követelés jelszava. Ez aztán kiterjedt a munka által előállított *új értékek és a jövedelmek teljességére*, ideértve az *értéktöbbletet is*.

Az újfajta *jövedelemmegosztás* a munkaviszonyban történhetett egyénileg: *szerződéssel*, amelyhez a két fél egyenjogúsága és mellérendeltsége szükséges, egymás között a szerződést az egyenértékűség, az érdekegyensúly jellemzi. A tulajdonos (munkaadó) és a tulajdon nélküli (bérmunkás) fél azonban csak formálisan volt egyenjogú és mellérendelt, mert érdemben nem volt *egyenrangú*, nem tartozott egy súlycsoportba, a tulajdonos *erőfölényben* volt, a gyengébb fél maga védhette volna meg önmagát. De éppen mert

¹⁶⁶ MICHEL-SCHAIK 2019: 62.

¹⁶⁷ HARARI 2020a: 81–86.

gyengébb, esélytelen volt. Ha több munkavállaló volt, és összefogtak („egységben az erő”), *kollektív szerződést köthettek*, ez nagyobb esély az érdekvédelemre, de nem garancia. Szakszervezetekbe is szerveződhetnek, az védje az érdekeiket. Az ellenoldalon a munkaadók is szervezkedtek, erőfölényüket biztosítva. A harmadik oldalon, közvetítőként belépett az állam, és jellemzően mindkét oldalt maga alá gyűrte. A legsikeresebbnek a gyengébb felet védő *törvény, a munkajog* bizonyult, ha a munkáspártok demokratikus úton bekerültek a törvényhozásba, és azon belül volt kellő politikai erejük. A *munkásvédelem* aztán mintaként szolgált más erőfölényes életviszonyokban, más gyengébb felek védelméhez is (adósvédelem, a lakásbérlők védelme, fogyasztóvédelem). A védelemnél több a *támogatás*, a hátrányos, sőt a halmozottan hátrányos helyzetben lévők, az önhibájukon kívül hiányt szenvedők kompenzálása, előnyben részesítése, kedvezmény nyújtása, teher elengedése stb.

A *Rerum Novarum* által elindított *szociális jogalkotási hullám* mára *jóléti jogállami kötelezettségghalmazzá* szélesedett. Ez persze nagy, erős és drága állam fenntartását és költséges működtetését feltételezi. A sok kiadáshoz sok bevétel szükséges, az adók, járulékok, vámok, illetékek beszedéséhez erős, kiterjedt *közhatalom kell*. Meddig fenntartható ez, mettől fenntarthatatlan, mikor válik a társadalom számára elviselhetetlen *túlhatalommá* vagy túl költségessé? Nem beszélve arról, hogy ahol sok és nagy pénzeket osztanak, ott nagy a kísértés is a pénz egy részének „magánosítására” és a korrupcióra. Ezt csak a valláserkölcsi gyökerű *politikai erkölcs* képes megakadályozni, már ha és ahol van még ilyen. Ebből pedig az a következtetés adódik, hogy a politikai közhatalom gyakorlása terén az államot és az egyházat el lehet ugyan választani, a kiterjedt szociális szférában azonban – morális megfontolásból – a hitet, a valláserkölcst és az azt hirdető egyházakat a politikától távol tartani nem célszerű. Jobb, ha

a szeretetintézményeket az egyházak – döntően közadakozásból, a polgárok által átlátható és ellenőrizhető módon – működtetik (ahogyan azt XVI. Benedek pápa *Deus caritas est* enciklikája tanácsolta). A hívő embereknek – és a nem hívő állampolgároknak is – nemcsak az élelmet, egyéb javaikat is meg kell osztaniuk egymással. „Adj enni az éhezőknek, inni a szomjazónak, ruhát a ruhátlanoknak, hajlékot a hajléktalannak, az üldözöttek menedéket, a betegnek gyógyulást, a rabnak irgalmat és kegyelmet.” Kövesd Jézus tanítását, járj elől jó példával, a mintaadás a legjobb, leghatékonyabb tanítás! A mintakövetés, a tapasztalati tudás átadása és átvétele a legjobb tanulás. A jó szokások, a keresztény hagyományok, a *tradíciók* átvétele, megőrzése, gyarapítása, továbbadása: az *emberi jószág*, a *keresztény civilizáltság* átadását-átvételét jelentik. Ennek bázisa, forrása az újszövetségi tízparancsolat második legfőbb parancsa: a *felebaráti szeretet*, amelynek viszont előfeltétele az első és legfőbb parancsolat: *szeresd a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és minden erődből* (Mk 12,30–31). Röviden: legyen Istened és legyen hited, hogy szeretni tudj, és hogy téged is szeressenek! Akkor *bölcsen, boldogan és békében* élhetsz. Ezek – többek között – azok a *régi dolgok*, amelyeket fel lehet újítani, sőt fel kell újítani, mert érdemesek rá.

A ma uralkodó *önzés* (irigység, kapzsiság, mohóság, gátlástalanság) és a belőle fakadó *elidegenedés* ellenszere volt mindig és lehetne újra Jézus tanítása: *jobb adni, mint kapni!* (ApCsel 20,35). Jobb többet adni, mint kapni, mert *jónak lenni jó*. Az önzetlen jószágért hála a köszönet, és egy ember értékét lehet a feléje sugárzó hálaérzetek összességével is mérni. Ahhoz pedig, hogy az ember tudjon miből adni, *szerezni és gyarapítani is kell*, becsületes úton, sok fáradsággal, tanulással és munkával, gyarapodni a pénz beosztásával és takarékoszággal, fenntartható módon, a természetes körforgásba illeszkedve. Ki-ki jól sáfárkodva a rábízott talentumokkal, gazdagodva és a rászorulókat gazdagítva áldással

válni mások számára. A jótett helyébe jót remélve áldássá válni kölcsönösen, egymás javára. Ezt kell és lehet a jóléti (szociális) jogállamnak is támogatnia. Az emberek azonban nem angyalok. Hajlamosak a jót nem viszonzni, sőt érdemtelenül is maguknak még több jót (jogot) követelni, az igazságossággal nem törődni. Az őskorban volt egy hosszú periódus, amikor a sikeresen gyűjtögető, vadászó, halászó embertől loptak, félreértelmezve az élelem megosztásának kötelezettségét. Ez volt a „zsákmányrablás” vagy *kleptoparazitizmus* kora és jelensége.¹⁶⁸ A tolvajt, ha rajtakapták, megölték, de előbb meg is kínozták, azért, hogy a többieknek eszébe se jusson a példáját követni. A jelenség ma is, a kiterjedt szociális juttatások korában is fel-felüti a fejét. Kleptoparazitizmus helyett azt mondjuk rá, hogy *visszaélés a joggal*, visszaélés mások önzetlenségével, a felebaráti szeretettel. Aki a másik arcát is oda-tartja, kap még egy pofont, a kővel dobáló a visszadobott kenyeret újabb kódobással „hálálja meg”. Így a pofozkodásnak és a kódobálásnak sohasem lesz vége. Márpedig a pofozkodás és a kódobálás *kínzás és megalázás*, amelyek tipikus *méltóságsértő* cselekmények, holott az emberi méltóság sérthetetlen. Ez is paradoxon, megoldása – *ultima ratióként* – a jogos önvédelem vagy a Büntető törvénykönyv alkalmazása (kiközösítés, reintegrációs célzattal). A példa arra is utal, mennyire fontos *a hit és a (jog)tudomány együttműködése*¹⁶⁹ alapvető értékeink védelmében. A hasonló, ősidőkre visszanyúló jelenségekkel foglalkoznak az *embertudományok*, az agy kutatás, a pszichológia, az etológia, a teológia, kiegészítve egymást, hasznosítva egymás eredményeit. Ugyanahhoz a célhoz több úton is el lehet jutni: szelíddé és békességszerzővé nevelni, jobbitani, tökéletesíteni az embert. Ez a *holisztikus és evolúciós szemlélet* lényege és haszna. Nem egy tünetet, nem egy

¹⁶⁸ CSÁNYI 2024: 34–42.

¹⁶⁹ COLLINS 2020: 246–247.

betegséget, magát a *beteg embert* a maga egészében, teljességében kell gyógyítani. Az orvos és a beteg közös hitének erejével: meg lehet és meg fogom gyógyítani, meg fogok gyógyulni. Nem *kényszergyógykezelve*, hanem erőszaktól mentesen, a beteg „tájékozott beleegyezésével”. (Kivéve, ha ön- és közveszélyes, akkor szükséges és arányos erővel, kíméletes erőszakkal, amely szintén csak *ultima ratio* lehet).

A háború például *ön- és közveszélyes* örültség („borzalom”). Az atombomba (-rakéta) és Auschwitz egyaránt tömeggyilkoló eszközök, iparszerű, tömeges „haláltermelés”, a pusztító gonoszság negatív tömegtermelése, tömeges kínzás, szenvedésokozás, megalázás, tárgyként kezelés („ágyútöltelék”). A civil lakosság potenciális katonaság és katonai utánpótlás, nem legyőzni kell, hanem megsemmisíteni. Az éhhalál és a fagyhalál is „kivégzés”. A háborúzó ember *elaljasul*, ember mivoltából, emberségéből, méltóságából, istenképűségéből, a hitéből is *kivetkőzik*, *elállatiasodik*, *visszaszüllyed az ösztönlény korába*. „Rewild”, azaz elvadul, visszavadul: ősemberként, sőt előemberként előlről kezdheti az emberre válást. Első és legfontosabb törvénye mi lehetne más: *az élelmet meg kell osztani!* Milyen jó lenne a *jóság és a szeretet megosztásával folytatni!* Bármilyen régi dolgok *legyenek is ezek*, nem avultak el, tilos őket kidobni!

16. Halálos bűnök

A római katolikus egyház tanítása szerint az embernek rengeteg bűne van, ráadásul nagyon sokféle, szinte lehetetlen azokat rendszerezni. A tízparancsolatból az első öt inkább egyházi és valláserkölcsi előírás, a második öt – tiltó norma – megszegése már igazi bűn: Ne ölj! Ne paráználkodj! Ne lopj! Ne hazudj! Ne irigykedj! Ezek bázisán szerzetesek és egyháztanítók bővített

listákat készítettek, amelyeket Nagy Szent Gergely pápa (590–604) a hét főbűn felsorolásával véglegesített: *kevélység, fösvenység, bujaság, irigység, torkosság, harag, a jóra való restség*. Néhányat ezek közül rokon értelmű szavakkal „modernizáltak”: *büszkeség, kapzsiság, falánkság, lustaság*. De a régebbi listákból is használatos néhány: *pénzsóvárság, életuntság, hiúság, gőg, dicsőségvágy*. Ezek nem is mindig bűnök, vagy nem súlyos bűnök, de lehetnek súlyos *bűnök forrásai*. Napjainkban is vannak viselkedések, amelyeket nem bűnnek, inkább betegségnek tekintünk: *letargia, depresszió, kiégés, reményvesztettség, pánik*. Főbűnök tehát voltak, vannak és lesznek is, tartalmuk és jelentésük a korral változik, enyhébb és súlyosabb változataik szinte felsorolhatatlanok. De a végső és legfőbb, legáltalánosabb osztályozás szerint csak kétféle bűn van: *bocsánatos* (megbocsátható) és *megbocsáthatatlan* (tehát: *halálos*) bűn. Utóbbi olyan súlyos, hogy ember nem bocsáthatja meg (vagy ha mégis, az nem elég), csak az Isten. Az isteni megbocsátáshoz persze bűnbánat, szentgyónás, feloldozás, vezeklés, jóvátétel és erős fogadás is kell. „Akinek bűneit megbocsátjátok, megbocsátatnak azoknak; akikéit megtartjátok, megtartatnak.” (Jn 20,23) Másutt, másként: „Amit megkötök a földön, a mennyben is kötve lesz; és amit megoldotok a földön, a mennyben is oldva lesz.” (Mt 18,18) Azaz a gyóntató pap nem egyszerű emberként, pontosabban nem magánemberként, hanem Isten szolgájaként, Isten képviselőjeként és nevében eljárva a halálos bűnöket is megbocsáthatja, az Isten irgalmasságát és kegyességét („kegyelmi jogkörét”) gyakorolhatja. Ezzel a megbocsátással maga Jézus ruházta fel tanítványait. A felmerülő további kérdéseket itt nyitva hagyom, válaszolja meg mindenki magának: képes-e Jézus tanítását követni, ahogyan a hegyi beszédben kérte, ajánlotta: „Boldogok az irgalmasok: mert ők irgalmasságot nyernek” (Mt 5,7). „És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik ellenünk vétkeztek.” „Mert ha megbocsátjátok az embereknek

az ő vétkeiket, megbocsát néktek is a ti mennyei Atyátok. Ha pedig meg nem bocsátjátok az embereknek az ő vétkeiket, a ti mennyei Atyátok sem bocsátja meg a ti vétkeiteket.” (Mt 6,12 és 14–15) Ez az általános *aranyszabály, konkretizálva*. „Amit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal.” (Mt 7,12) A bocsássatok meg egymásnak, *legyetek megbocsátók*, ugyanolyan „törekvésre” felszólítás, mint a *legyetek tökéletesek* vagy a *legyetek szentek*, miként a ti Atyátok tökéletes és szent. A törekvés már Istennek tetsző, a *jó emberséghez* már elegendő. Mert a jóra törekvő ember *jóravaló* ember, azaz *jó ember*. Az viszont igazán nagy baj, ha valaki törekedni sem hajlandó, sőt, konokul és megátalkodottan szembeszegül a megbocsátó Isten (az Atya és Jézus) tanításával. De ez „csak” bocsánatos bűn. Az igazán lényeges kérdés tehát az, hogy a bűnök közül melyek a *halálos bűnök*, amelyeknek az elkövetői már eleve csak Isten irgalmára és kegyelmére számíthatnak. Nincs sok ilyen bűn, csak három: 1. az emberölés; 2. a munkások igazságos bérének a visszatartása; 3. az özvegyek és árvák sanyargatása. Az első bűnös a *gyilkos*, a második a *tőkés munkaadó*, a harmadik az *uzsorás*. Mintha a *Kommunista kiáltvány* (1848) és a *Rerum Novarum* pápai enciklika (1891) közvetlen hatására születtek volna ezek a minősítések. Mindhárom halálos bűnben van valami emberi kegyetlenség, könyörtelenség, gátlástalanság, erkölcstelenség és igazságtalanság. De hogy nem emberi erények, nem tartoznak az ünneplhető sikerek közé, az biztos. Mint ahogy az is biztos, nem adható értük kitüntetés.

„Aki mást megöl”: így kezdődik a világon minden Büntető törvénykönyvben az emberölés törvényi tényállása. A *háború* „tömeges ölés”, tömeggyilkosság (akár tömegpusztító, akár hagyományos fegyverekkel követik el). A háborúhoz fegyver és hadianyag kell, fegyvergyártás és hadiipar kell; az egész gazdaságot, akár a világ gazdaságot is *hadigazdasággá* lehet átállítani.

A *haditermelés* – „haláltermelés”; a *hadiüzem* („hadigyár”) – *halálgyár*; a *haditechnika* – öléstechnika és haláltechnika. Az élet feltétel nélküli tisztelete és védelme helyett *hősi halottak, rokkant nyomorékok, özvegyek és árvák* millióinak az előállítás. *Étel- és életosztás helyett*: halálosztás, nyomorosztás, rokkantságosztás.

A napi 1-2 dollárból tengődő, 4-5 milliárd mélyszegény ember nemcsak a munkája értékét nem kapja meg, tisztességes, emberséges, családját is eltartó, arra is elegendő fizetést sem kap. Ahogyan József Attila írta: „kuncog a krajcár: ennyiért / dolgoztál, nem épp semmiért” (*Hazám*); és „A munkabér, a munkaerő ára, / cincog zsebünkben, úgy megyünk haza” (*Munkások*). Ez meg-alázó, lealacsonyító, méltóságsértő bánásmód, a munkásember és a munka megbecstelenítése. A Német Szövetségi Alkotmány-bíróság összezszerűen pontosan ki tudta számolni, mennyi *menekültügyi ellátás* szükséges a befogadott migránsok emberi méltóságának tiszteletben tartásához. Ilyen univerzális *minimál-bérmérték* még ajánlás formájában sem létezik. A munkaerő *piaci árucikk, nem jogalany, hanem jogtárgy*, ha túl sok van belőle, szinte semmit érő, felesleges. A szegények el is adósodnak, a tőzsdék és a hadigazdaság nyertesei hitelezik őket, visszaélve a szorult helyzetükkel, kiuzsorázva őket. Különösen könnyű visszaélni a hadiözvegyek és a hadiárvák növekvő számának helyzetével. Munkabéruzsora, lakbéruzsora, hiteluzsora, mind jól ismertek, a háborús inflációval együtt. A háború felemészti a jövedelme- ket, a megtakarításokat, a vagyonokat, de a tisztességet és a be- csületet is. Íme a három halálos bűn, széles társadalmi, szociális, gazdasági, pénzügyi összefüggésekben és háttérben. A globális pénzligarchia mindháromban bűnös. Isten irgalmazzon nekik, mert a nép az nem fog.

Mindezek a gondolatok annak kapcsán jutottak eszembe, hogy hallottam a hírekben: az USA elnöke, Joe Biden mandátu- mának lejárta előtt még megkegyelmezett a saját fiának, majd

a legmagasabb amerikai kitüntetést, a Szabadság Érdemrendet adományozta Soros Györgynek. A halálos bűnöket nem is bocsánatos bűnökké, hanem emberi erényekké léptette elő, amelyekért kitüntetés jár. Fejtetőre állította a keresztény erkölcsöt, sőt az egész eddigi erkölcsi világrendet, az arisztotelészi emberi erényeket. Hatályon kívül helyezte a megszentelt isteni törvényeket, a Roszszat Jónak, minősítette, a könyörtelen Gonoszt (a gonzságot) kitüntette, kegyelmével a bűnt a bűnössel együtt reintegrálta, visszaillesztette a társadalomba, sőt jutalmazta, és ezzel ösztönözte is. Sikeres és szabad akarsz lenni? Ne szeresd felebarátodat, inkább öld meg, vedd el, ami az övé! Gazdagodj a hadigazdaságból, a munkások bérének visszatartásából, az özvegyek és árvák sanyargatásából! Vedd el másoktól, ami jog szerint őket illetné meg, értelmezd a mások jogát a magad érdeke szerint, jogértelmzéssel és jogalkotással hozd létre saját egyéni jogodat, és ne törődj annak társadalmi következményeivel! Ez a te szabadságod, korlátok, kötelezettségek és társadalmi (szociális) felelősség nélkül, amelyért a legmagasabb kitüntetés jár. Igaz, csak a legmagasabb közjogi méltóságtól, az USA elnökétől, mivel az áldozatoknak, hozzátartozóiknak, a munkások tömegeinek, az özvegyeknek és az árváknak a véleménye és az értékrendje, értékítélete teljesen más, az egészen nyilvánvaló. Nyilvánvaló? Ha még nem „hekkelted meg az agyukat”, ha még nem manipuláltad az értékrendjüket és a véleményüket a magad haszna, a mérhetetlen gazdagodás érdeke szerint. Mert arra is van pénzed és hatalmad, média- és politikai befolyásod, a piacon és a tőzsdén keresztül mindkettő beszerezhető. Ráadásul nem erkölcstelen az, akinek egyáltalán nincs erkölcs, ő korunk *erkölcs nélküli embere*, nincs mihez és nincs mivel mérni a tetteit. Ha nincs mérték, nem kell, hiszen nem is lehet mivel (mihez) mérni. Csakhogy a mi Berzsenyi Dániel költőnknek ma is igaza van: „Így minden ország támasza, talpköve / A tiszta erkölcs, melly ha megvész: / Róma ledűl,

s rabigába görbed.” (*A magyarokhoz*) Mert „*Iustitia regnorum fundamentum*”. És Immanuel Kantot még lenyűgözte a felette kitáruló csillagos ég és szívében az erkölcsi törvény. Az új oligarchákat már csak a pénz és a gazdagság és az ezekkel járó hatalom nyűgözi le. Ha a halálos bűnök nemcsak megbocsáthatók, de erénnyé léptethetők elő, és értük a legmagasabb kitüntetés jár, akkor nincs többé igazságosság a földön, akkor összeomlik az erkölcsi világrend, és ránk szakad a csillagos ég. Nem az a fő kérdés, hogy van-e élet rajtunk és a Földön kívül is, az univerzumban, hanem hogy erkölcsi rend és igazságosság nélkül emberi-e és élet-e még az, amit mi itt életnek nevezünk a Földön.

VIII. Hit – tudomány – filozófia

1. Hitünk felújítása¹⁷⁰

Az ünnepekről

Az emberek – szerte a nagyvilágban – szeretnek ünnepelni. Az ünnepek *az ember javát szolgálják*, arra valók, hogy *önmaga fölé emeljék az embert*. Az ünnepi érzés, ünnepi hangulat valami emelkedettséget, magasabb minőséget jelez. Ilyen alkalomra ünnepelő ruhába öltözik az ember, megtisztítja és ünneplőbe öltözteti a testét és a lelkét is, feldíszíti a környezetét, az ünnep helyszínét. Gyakran ünnepi asztalt is terít. Az ünnep emelkedettségére, méltóságára gondosan ügyelni kell, annak nagy értéke van, meg kell őrizni.

Az ünnepnek két feltétele biztosan van: a) legyen *mit* ünnepelni; és b) legyenek *akik* ünnepelnek. Itt és most mit ünnepelünk? A *felújított imaházat*, de azt is mondhatjuk, hogy az *imaházunk felújítását*. Egy értékes dolgot, egy ingatlant és azt az emberi szándékot, akaratot, munkát és tevőleges támogatást és cselekvést, amely a ház felújítását eredményezte. Egy új (felújított) ház: fedél a fejünk felett, védelmet és biztonságot nyújt, lakhelyet és otthont

¹⁷⁰ Elhangzott a Tiszanagyfalui Református Imaház felújítása kapcsán szervezett hálaadó istentiszteleten 2023. október 15-én.

teremt a világban. Az *imaház a léleknek nyújtja* ugyanezeket: védelmet és biztonságot, lakhelyet és otthont. *Kik* ünnepelnek? Általában a házaspárok, a család, a rokonok, a barátok, a munkatársak és az ismerősök. Itt és most egy vallási gyülekezet, egy egyházközség tagjai és barátaik ünnepelnek. Akik közös erőfeszítéssel, összefogással és áldozatvállalással (pénzzel és munkával) újraalkottak valami maradandót, amit elődeik építettek; megőriztek és felújítottak egy értékes ingatlant, amelyre nekik, a gyermekeiknek és az unokáiknak is szükségük van, és reméljük, szükségük lesz a jövőben is.

Az imáról

Miért ünneplünk? Mire való az *imaház*, a templom, a közösség és az ezekért kifejtett közös erőfeszítés? Arra, ami az ima lényege: az Istenhez fordulásra. Somogyban úgy mondják, Isten az ember „Tebarátja”: szenteltessék meg a *Te neved*, jöjjön el a *Te országod*, legyen meg a *Te akaratom!* Az ima ezért közvetlen, személyes, őszinte, bensőséges, intim viszony az imádkozó ember és Isten között. „Úgy kell imádkoznunk, mintha minden Istentől függene, és úgy dolgozni, mintha minden tőlünk függene.” (Szent Ágoston) Imádkozni számtalan okból és céllal lehet. A három legfontosabb ima a könyörgő, a bűnbánó és a hálaadó ima. Könyörületet akkor kér az ember, ha a gond, a bánat, a fájdalom, a súlyos teher meghaladja az erejét, és erős hitre, isteni erőre van szüksége. Bűnbocsánatot akkor kér, ha visszaeső bűnősként nem volt képes a benne lakó Gonosznak ellenállni, ha gyötri a lelkiismeret, és szeretne jobb emberré válni, Krisztust követni. A hálaadó ima a hálaérzet és a köszönet kifejezése Istennek a segítségéért, a jószágáért, az irgalmáért és a kegyelméért. Mégis hányszor halljuk manapság: én nem könyörgök senkinek; nekem tiszta a lelkiismeretem; én nem tartozom hálával senkinek! Ezek az önteltség,

az önző büszkeség szavai, az önmagát istenítő ember tévedései. Egymás terhének hordozása, a bocsánatkérés és a megbocsátás, a másik segítése és a hála, a köszönet kifejezése az emberek közötti viszonyokban, még a családokban is hiánycikkek, pedig pótolhatatlan, nagy értékek és emberi értékmérők. Egy-egy ember értéke a családjában, a gyülekezetében, a falujában is a feléje sugárzó hálaérzetek összességével mérhető a legbiztosabban. Ezt, az ember értékét még nagyobbra növeli a saját hálája és annak kifejezése Isten iránt. A hálaérzetünket a legbiztosabban a másik embertől kapott tevőleges, áldozatos szeretet váltja ki bennünk, amelynek követendő példája Krisztus megváltó szeretete, az Atya szeretete minden ember mint Isten teremtménye iránt. Mert az Isten szeretet (*Deus caritas est*), és az ember is szeretni képes, szeretetet adni és elfogadni is tudó emberré válhat, ha megmarad hitében, ha megmarad a hite (1Ján 4,7). Szent Ágoston szerint: „Szeressük embertársunkat, vagy azért, mert jó, vagy azért, hogy jó legyen.” És azt is mondta, hogy: „A szeretet azzal mérhető, hogy valaki méricskélés nélkül szeret-e.”

A hitben megmaradni

„Maradjatok meg az én szeretetemben – kéri Jézus a benne hívőktől (Jn 15,9–10) –, ahogyan én megmaradok Atyám szeretetében.” Ez a mi hitünk lényege, az erőszakmentes szeretet, mégis folyton erőszakos támadásnak van kitéve, mert a világ körülöttünk erőszakkal van tele. A 20. században két totalitárius ateista eszme (a fasizmus és a kommunizmus) megkísérelte ezt az erőszakmentes szeretetet, ezt a hitet – nem kis számban magukat a hívőket is – kiirtani. Istennek legyen hála, mindig akadtak, akik ezt megakadályozták. Két helyi legendát említek, amelyek a mának is üzennek. 1944-ben a visszavonuló német csapatok a római

katolikus templom tornyát aláaknázták, hogy mint magaslati ki-látópontot felrobbantsák. Ezt egy katonaviselt helyi férfi kifigyelte, és amíg a katonák a robbantóvezeték mentén távolabbra mentek, ő az élete kockáztatásával odakúszott, és elvágta a drótot. A né-meteknek már nem volt idejük visszamenni a hibát megkeresni és kijavítani, a torony nem robbant fel, a templom megmaradt. A háború alatt nemcsak a falu lakosságának kellett (Nagykállóba) menekülnie, de a református templom kegytárgyait, szent köny-veit is – egy katonaládát telepakolva – menekíteni kellett. A ládát a Tisza túlsópartján, Tiszadob külterületén, egy erdőben ásták el. A háború után üzenet jött, hogy a láda megvan, lehet érte menni. Anyai nagyapám, Mátyás József két társával, lovas kocsival ment érte, és hozta haza. A legendák üzenete, hogy a hit megtartásáért, templomaink és szent dolgaink megmentéséért cselekedni is kell, ha pedig az kockázatos vagy veszélyes, bátorság is kell hozzá. Nincs ez másként a mi békésnek tűnő, ám háborúktól fenyegetett napjainkban sem.

A hit alkotmányos rangja

Ahogy a hitben való megmaradáshoz, úgy a hit mint alapvető személyes, családi, gyülekezeti és társadalmi érték alkotmányos rangra emeléséhez is bátorságra volt szükség. Magyarország Alaptörvényének bevezető része, a Nemzeti Hitvallás első helyen deklarálja: „Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, hazánkat a keresztény Európa részévé tette.” Ezt a 12. deklaráció így folytatja: „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hű-ség, a hit és a szeretet.” Az Alkotmány a nemzeti jogrendszer csú-csa, a legmagasabb szintű jogi norma, azon értékek gyűjteménye,

amelyek mentén a magyar társadalom az életét szervezni és élni kívánja. A Nemzeti Hitvallás 25. deklarációja ezt így fogalmazza meg: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk.” Az, hogy hogyan és milyen tartalommal töltjük ki ezt a keretet, egyénenként rajtunk és közösségeinken, családjainkon, gyülekezeteinken, falvainkon és városainkon, az országunkon múlik. Ahogyan hitünk is annyit ér, amennyit annak parancsolataiból megtartunk, valóra váltunk. A felújított templomok és a felújított imaházak is abban segítenek minket, hogy hitünkéből minél többet valóra váltunk, hogy még több értékes gyümölcsöt teremjünk. Az imaház felújítása akkor lesz igazán nagy érték, ha követi a helyi vallási közösség megújulása is, ha követi *a hit felújítása is*. Ugyanilyen fontos a tágabb környezet, a nemzet felújítása, az egymással testvéri szellemben együttműködő „nemzetek Európájának” felújítása, a „keresztény Európa” hitének, lelkének megmentése és felújítása is. Globális léptékben pedig az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata „az emberiség családjáról” beszél, és vannak, akik mai, „behálózott-összefűzött” világunkat „globális falunak” tekintik. A család és a falu kis méretű, *emberléptékű* közösségek. A helyi *kisközösségek* legnagyobb, összetartó és megtartó ereje pedig az *erőszakmentes szeretet*. Ezért kell a hitünket is időnként *felújítani*. A „kenyérrel visszadobó, a másik arcát is odafordító” legnehezebb szeretetet a házasságunkban, a családukban, hívó gyülekezetünkben kell megtanulni és begyakorolni. Ezért és ebből a célból érdemes – bárhol és bármikor – imádkozni, új imaházakat építeni és a régieket felújítani. Kívánok ehhez minden ünnepelőnek erős, felújított hitet és tiszta, szerető szívet!

2. Deszakralizáció

Ha az ember valóban *démoni lény* – márpedig a háborús, iskolai lövöldözéses, terrorista robbantásos és egyéb gonoszságokról szóló híreket figyelve nagyon annak tűnik –, akkor nem meglepő, hogy úgy *fél a szentségektől*, „mint ördög a tömjénfüsttől”. Akkor az is érthető, hogy gyűlöli a szentségeket, és megpróbálja az életét szentségek nélkül élni. A *deszakralizáció* magyarul: szentségtelenítés. A szóval és a jelenség leírásával Popper Péter *Az Írás. Az Ószövetség* című könyvében találkoztam. „Arról a világszemléletről van szó, amelyik egyre inkább kiiktatja a kultúrából a szentséget, s helyébe valamiféle sivár anyagelvűséget, vagy kárpótlásul szellemi serdületlenek számára készült mesebeli ezotériát csempész.”¹⁷¹ Amíg a szentségek, a *megszentelődés* mindig feljebb *emeli az embert*, addig a szentségtelenítés *lejjebb süllyeszti*. Ilyen értelemben a szentségtelenítés valójában: értéktelenítés. Más rokon értelmű szavakkal: dehumanizálás, lelketlenítés, istentelenítés és embertelenítés. Civilizációtlanítás, de legalábbis civilizációrombolás, a keresztény civilizáció rombolása. Ha keresztényüldözés, akkor kereszténytelenítés, akár iszlamisták követik el, akár ateista kommunisták, fasiszták vagy más, önmagukat *progresszívnek* valló politikusok. A blaszfémia: vallásgyalázás, vallásirtás, vallástalanítás. Egy előre tett lépés helyett két lépés hátra, az *emberiesség* irányából az *állatiasság* irányába. Arisztotelésztől (tehát 2500 éve) tudjuk, hogy ez utóbbi a legnagyobb veszély, amely az embert fenyegeti: „állatiassággal – ezzel a meggyalázó szóval – azokat az embereket illetjük, akik rosszaságukban mindenben túltesznek.” A háború kegyetlensége, könyörtelensége és irgalmatlansága sok embert ilyenre tesz, nem csupán a harctéren, de a politikusok tárgyalótermeiben is! Az ateizmus legújabb támadása az istenhit,

¹⁷¹ POPPER 2004a: 9–10.

„a mi hitünk” ellen tehát egyúttal támadás az emberiesség ellen, a civilizáltság ellen is. Ami annál inkább furcsa, mert a Sátánban, sőt az ateizmusban is lehet hinni, az ateizmusból is lehet vallás, lehetnek, sőt vannak is elvakult, bigott, fundamentalista, fanatikus hívő ateisták, sőt „sátánisták” is. Az ateista náci fasiszták, majd az ateista kommunisták (akik között sokan voltak *fanatikus, bigott, hívő nácik és hithű kommunisták*) szörnyű rémtetteket vittek végbe az egyházak és a hívő emberek ellen is: a keresztény erkölcs, a krisztusi tanítások ellen, az áldozatos szeretet vallása ellen, az önfeláldozásig terjedő szeretet ellen. Változatos és brutális erőszakot alkalmaztak a(z) – Lev Tolsztoj és Mahátma Gandhi által is hirdetett – *erőszakmentes szeretet* vallása ellen. Olyan volt ez, mint aki a mindkét kezét magasba emelő ellenfelét agyonlövi, de előbb még meg is kínozza. „Hát ember az ilyen?” – kérdezi joggal a népnyelv. Vagy maga a Sátán, emberbőrbe bújva?

A deszakralizáció alattomos, fondorlatos, csalárd, álnok, hazug módon zajlik, a szólásszabadság, véleménysszabadság, sajtószabadság, demokratikus diskurzus (ál)ruhájába öltöztetve, színelve, palástolva. Hiszen egy demokratikus jogállamban, de még inkább szélsőséges liberális jogállamban minden kérdést, bármely kérdést meg szabad vitatni, sőt meg kell vitatni. A „kérdés” (amelyet az M5 csatorna *Ez itt a kérdés* című beszélgetős műsorában Gulyás István műsorvezető tett fel): szabad-e a templomban a szenteltvíztartóba pisilni? Hozzáteve és feltételezve, hogy ez a tevőleges magatartás egy valláskritikai vélemény kinyilvánítása; avagy a vallásszabadság negatív tartalmú gyakorlása; még másként szólva a „lelkiismereti szabadság” megnyilvánulása.

A helyes válaszhoz tegyük fel ezt a botrányos kérdést történeti tapasztalati tudásunk birtokában másként: szabad volt-e Mindszenty József bíborosnak, a magyar katolikus egyház fejének veséjét az Államvédelmi Hatóság kínzókamrájában katonacsizmával lerúgni? Az is valláskritika, az egyházbírálat kifejezése,

megnyilvánulása volt! A náci fasizmus és a szovjet mintájú kommunizmus tömegesen gyakorolta ezt a fajta valláskritikát, a vallásgyalázást, valójában emberséggyalázást, az emberi méltóság „lábbal tiprását”.

Az utcán, téren, közterületen tilos pisilni (a közrend, a közbiztonság, a közegészség és a közerkölcs védelme érdekében) – a templomban, a szenteltvíztartóba szabad volna? Aki gyermekként hallott róla, és megtanulta, hol, mikor és mi illendő, és mi illetlen viselkedés, mit szabad, és mit nem szabad, mi a kulturált, és mi a primitív, barbár cselekedet, mi a művelt, civilizált embertől elvárt viselkedés, és mi ennek az ellenkezője, milyen szavak tilosak, főleg a nyilvánosság előtt, az már fel sem teszi ezt a kérdést, ismerve az evidens választ. Az alapvető szabadságok sem adnak felhatalmazást sem az illetlen kérdésre, sem az ilyen véleményre, annak még a gondolatára sem, pláne az ilyen tevőleges megnyilvánulásokra. A vallásgyalázás mint értékpusztítás előbb-utóbb emberség-, emberiméltóság-, majd emberpusztításhoz vezet. Az ateista liberalizmus nem fordulhat át ateista fasizmusba, sem ateista kommunizmusba. Ahogyan a demokrácia sem lehet sem fasiszta, sem kommunista, mert az már *ochlokrácia*, az aljanép uralma volna, amelyet mi, magyarok megtapasztaltunk 1849-ben az osztrák császár és tábornoka, Haynau rémuralma, 1944–1945-ben, a náci megszállás és a „nyilas rémuralom” alatt, majd 1948–1953-ban, a Rákosi-korszak „proletárdiktatúrája”, majd 1957–1963-ban, a „kádári megtorlás” idején, soha többé nem kérünk belőle! Jól látta Robert Schuman: „a demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem lesz!” Jó volna mindezt tudatosítani azok fejében, akik az alapvető szabadságok és az emberi jogok nevében, pusztán csak a *szekularizációra*, az állam és az egyház elválasztására hivatkozva leszedetik a keresztet és a tízparancsolatot az állami iskolák osztálytermeiből, eltávolíttatják a keresztet az utcákról, terekről, közterületekről, még Szent II. János Pál

szobráról is. Magyarország Alaptörvényében alkotmányos érték lett a *kereszténység*, mi nem leromboljuk, hanem megőrizzük, sőt felújítjuk az őseink által állított keresztek a települések belterületén és az utak, dűlőutak mentén is. Védelmezzük és renováljuk templomainkat, szent helyeinket, szent dolgainkat, szentségeinket, így a *házasság szentségét* is. Mert az emberré válás természeti és társadalmi, *bio-pszicho-szociális* evolúciós folyamatában nem lehet az államot és a jogot a hittől és a vallástól elválasztani: mindkettő az *ember javát*, a démoni ösztönlény *jó emberré válását* kell hogy szolgálja, egymással együttműködve, nem pedig egymással háborúzva, a másik eredményeit lerombolva.

3. Változás – váltás – emberré válás

Ferenc pápa magyarországi látogatása (2023. április 28–30.) során a Szent István-bazilikában találkozott a papsággal. Beszédében az egyik jó tanácsa valahogy így hangzott: próféciaival és befogadó lélekkel, félelem és megcsontosodás nélkül reagáljatok a változásokra! Másként szólva ez azt jelenti, hogy az új kihívásokkal szemben az egyház nem merevedhet a saját dogmaiba. Megcsontosodva és bemerevedve – kiszáradva, mint a bibliai fügefá – nem lehet gyümölcsöt teremni. A felgyorsult idő és a gyors technikai változások, a digitalizáció és az infokommunikáció új kihívások elé állítják az egész emberiséget, így a keresztény egyházakat is, az új kérdésekre új válaszokat kell keresni, a létünket fenyegető új veszélyekre új megoldásokat kell találni. A katolikus egyháznak is meg kell újulnia, miközben maradandó értékeit is meg kell őriznie. Ugyanez a nem hívő emberek és a tudomány kötelessége is. Az emberiség új paradigmaváltás előtt áll, ezért is hasznos *evolúciós szemlélettel* – nagyobb időtávon, szélesebb összefüggésrendszerben – visszatekinteni az előzőre, a neolitikus

forradalomra, annak tanulságaira. *Cogito, ergo sum* – Descartes kijelentése kicsit aktualizálva: gondolkodjunk, hogy legyünk, erre való az agyunk! Az előember- és ősemberfajok közül nem véletlenül a *sapiens* maradt fenn, és népesítette be a földet. A gondolkodás, a tapasztalati tudás és az információk megosztása, a kommunikáció és az együttműködés terén egyaránt felülmúlta a többi alfajt, és az evolúciós verseny (avagy a teremtés) győztese lett. Most, az *infokommunikációs társadalomban* is ezek a legfontosabb feltételei a túlélésnek. Ez a három – az információmegosztás, a kommunikáció és az együttműködés – jelenti azt is, hogy – ahogyan Bibó István javasolta – az *erőszakgesztusokról a szeretetgesztusokra kell áttérni*. Nem újfajta *genderember* konstruálására és nem szexuális forradalomra (szabadosságra) van szükség, hanem *erőszakmentes vitarendezésre*, békességre és igazságosságra. Ahogyan Krisztus követői vallják: Krisztus békéjére és a megváltó igazság befogadására. Felebaráti szeretetre és közösségi (családi és társadalmi) szolidaritásra.

A természeti és az emberi (társadalmi) körülmények (a *külső*, környezeti-természeti adottságok és az ember *belső*, tudati, lelki és érzelmi adottságai) mindig folyamatosan változtak és változnak ma is. Az evolúció törvénye szerint a változásokhoz – az életben maradás érdekében – *alkalmazkodni* kell. Ennek során *genetikai változások* is bekövetkeznek, *mutációk*, alfajok jönnek létre, ezek egymással keverednek, kialakul a fajok és kultúrák sokszínűsége, a *biodiverzitás* és a sokféle *nemzeti identitás*. Az első ősemberfajok megjelenését követő 2,5 millió évig az élet a természetben, objektív kényszerek között, a természetnek *kiszolgáltatva* zajlott. Az embernek is csak *objektív képze*te, tapasztalati ismerete volt a világról és benne önmagáról. A külső adottságoknak való kiszolgáltatottság helyett azonban szabadságra vágyott, függés helyett függetlenségre. Ezért életmódot *váltott*: vándorlás helyett letelepedett, gyűjtögetés helyett termelni kezdett, vadászat helyett állatokat

tenyésztett. A külső adottságokat saját igényeihez, szükségleteihez, érdekeihez alakította. A terményeknek csúrt, magtárat, vermet, pincét, a megszelídített állatoknak istállót, magának házat épített, *domesztikálta* állatait és önmagát is. Szubjektív szándékai szerint uralni kezdte a természetet, annak az általa megművelt (megmunkált) darabját, de a házastársát, a gyermekeit, a családját is. Miközben önmagáról és a családjáról is gondoskodott, művelte földjét és önmagát is, mind tudásban, mind erkölcsökben. Uralma jó esetben oltalmazó, védelmező, gondoskodó uralom volt, a jónak és a rossznak tudója, az ember jó uralomra vágyott, jó emberré szeretett volna válni. A jó emberré válásnak nincs időbeli korlátja, sem minőségi felső határa, az ember mindig lehet jobb, még jobb és még annál is jobb. A „jó ember projekt” közös erőfeszítése Istennek és az embernek, a hitnek és a tudománynak. Ez marad a feladat a jövőben is. Az emberré válás az univerzum időhorizontján még éppen csak elkezdődött. Javítanivaló még bőven van az emberben.

A létfenntartás eszköztára (a munkaeszközök) évezredekig az ember testi, fizikai munkáját, a megélhetését könnyítették. A számítástechnikai eszközök, a digitalizáció és a mesterséges intelligencia most az emberi agyat helyettesítik, a szellemi tevékenységet könnyítik, de egyúttal befolyásolják, manipulálják is. Ahogyan az ember művelte a földet, de a föld is művelte az embert, ugyanúgy most az újfajta eszközeit programozza az ember, de közben azok is programozzák az embert. Az információ és a kommunikáció most is főszerepet játszanak, de új veszélyforrások is. Nemcsak a számítógépek, de az emberi agyak is „meghekkkelhetők”: értékes tartalmak kitörölhetők belőle, „mérgező tartalmak” beletelepíthetők, a gondolkodás kívülről irányítható, manipulálható és blokkolható. Ilyen módokon az emberi jószág eddig elért szintje csökkenthető, a rossz szintje növelhető, az eddigi jó elrontható, az eddigi rossz jónak hazudható. A káoszban

a jóság és az értékek mentése sokkal nehezebb lesz, mint eddig volt. De talán a legnehezebb kérdés az, hogy ha a fizikai és a szellemi munka területén is a gépek helyettesítik az embert, akkor egyáltalán mi szükség van az emberre? Szociológusok már figyelmeztetnek, hogy egyre több a „felesleges ember”! Az *emberré válás* evolúciós fejlődési folyamata tehát minőségi *változás*, egy új *paradigmaváltás* előtt áll. Emberré válni, még hozzá emberséges, jó emberré válni és annak az új körülmények között is megmaradni, ez a 21. század hatalmas kihívása, a válaszadás a gyermekeink és unokáink minden eddiginél nehezebb feladata. Az önerejük ehhez kevés, isteni erő, hit, remény és szeretet is kell hozzá. Ezek közül legnagyobb és legfontosabb a szeretet. Ha az megmarad, megmarad az ember is. A minden emberre kiterjedő, egyetemes érvényű *felebaráti szeretet* – vagy ahogyan az ENSZ EJENY 1. cikk 2. mondata nevezi: *testvéri szellem* – az emberré válás (a „jó ember projekt”) kemény magja, egymaga is képes értelmet adni az ember életének, gazdag tartalma egy komplett *életprogram*. Komolyan neki kell gyürkőzni megvalósítani, mert egyre többen érzik, hogy a 21. század vagy a szeretet évszázada lesz, vagy nem lesz. Ez az új *paradigmaváltás*, ez annak az igazi tétje.

4. Szent Ágoston-parafrázisok

„Uram, jobb utat tanácsoltál, mint amit engedélyeztél” – szól az egyik legismertebb idézet az egyház szentjétől, Ágostontól. Felfedezés ez, személyes vélemény, tapasztalati alapú tényközlés, netán figyelmeztetés, esetleg rosszallás? Egy ember – igaz, egy nagy teológus, egyháztanító, de mégis csak egy *teremtmény* – figyelmezteti az Istent, az ő Teremtőjét, hogy mégsem minden olyan „nagyon jó” ebben a teremtett világban? Ágoston persze – mint minden ember, *szubjektív*, testi létezése és lelki vívódása rányomja

bélyegét a véleményére – sokat próbált ember volt, sokféle utat bejárt, sokat tapasztalt és sokat látott, és az az *igaz, amit az ember lát*. Ismerte önmagát, ismerte az embert, ismerte az igazságot. Az emberi igazságot és az isteni, megváltó igazságot is, amelyre éppen azért van szükség, mert az ember – bár folyton keresi a helyes utat, de nem találja, vagy letér róla, kerülőutakra téved, zsákutcákba fut – átlépi az engedély határait. Azon töri az agyát, van-e jobb út az engedélyezettnél, és ha igen, mi lenne az? Mitől jobb és mennyivel jobb? Ha valaki jobb (vagy legalább jobbnak vélt) utat talál, és azon jár, az halál fia? Nézzünk néhány *földhözragadt* példát!

Uram, Te nagyobb étvágyat és több éhséget adtál, mint mindennapi kenyeret.

Uram, Te sokasodást és szaporodást ajánlottál, de a *túlnépesedés* – ami lett belőle – pusztuláshoz és öngyilkossághoz vezet, amit nem engedélyeztél.

Uram, Te több szomjúságot adtál, mint iható és étető vizet, és több bort, mint amennyit inni engedélyeztél.

Uram, Te több és erősebb szerelmi vágyat tanácsoltál, mint amennyit kielégíteni engedélyeztél.

Uram, Te több egyéni önzést oltottál belénk, mint amennyit engedélyeztél, sőt, csak az önzetlenséget, az áldozatos szeretetet engedélyezted.

Uram, Te jobb közösségeket (családot, nemzetet) tanácsoltál, mint amilyeneket mi megvalósítani képesek vagyunk.

Uram, Te kevesebb és másfajta emberi uralmat tanácsoltál, mint amilyent mi a természet és más emberek felett gyakorolunk.

Uram, Te *erős lelket* és *tiszta szívet* tanácsoltál, a mi lelkünk pedig gyenge és inog, szívünk pedig tele van álnoksággal.

Bocsáss meg, jó Uram, de a kételyeink és a kérdéseink sora szinte végtelen, miközben nincsenek válaszaink, a Te válaszodra várunk és vágyunk, kérünk, segíts! Mi lehet az Úr válasza?

Hitünk, a szent írások és a nagy egyháztanítók tanítása szerint próbálkozhatunk meghallani a választ.

Mindaz, ami az emberben a kelletténél (az engedélyezettnél) több és rosszabb, sok más erőszakos, agresszív, invazív élőlényben – különösen a ragadozó vadállatokban – is megvan. Az ember dolga volna ezeket önmagában és a rábízott teremtet világban is megfékezni, korlátok között és egyensúlyban tartani. Amit az Úr engedélyezett, az látszólag kevesebb, de jobb minőségű, és ezáltal mégis *több*. Az isteni engedély lényege egyetlen szóba sűrítve, a *mértékletesség*. Ez a *fék az emberben*. Az erőszak megfékezése például a *szelídség*. Ezért mondta Jézus: „Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet.” Az emberben még mindig ott lakik a „csúcsragadozó ösztönlény” és a démoni gonoszság, és hol az egyik, hol a másik, hol együtt a kettő a felszínre tör. A józan ész és a lélek együttes erőfeszítéssel azonban képes magasabbra tenni az emberség lécét, mindenkori önmaga fölé emelni az embert. Ez az emberré válás evolúciós útja, amelyen csak nagyon lassan, sántikálva halad előre az ember. De – ahogyan Szent Ágoston is mondta – „jobb a helyes úton sántikálva haladni, mint szilárd léptekkel téves irányba tartani”. Ennél csak egy rosszabb van: a hátramenet, Arisztotelész szerint az „elállatiasodás”, a visszasüllyedés az állati létbe. (Arisztotelész még nem lehetett keresztény, de tanításából a keresztények sokat átvettek.) Visszasüllyedés az, amikor felmerül az a kérdés: hát ember vagy te, vagy egy (vad)állat? Éljen úgy, hogy soha ne kelljen feltenni neked ezt a kérdést! Éljen Istennek tetsző, az emberhez méltó életet! Válgj emberré, aztán szüless új emberré, *jó emberré, és szertő emberré!* A Teremtő, az Atya ebben is jó példát mutatott: fenyegető, büntető, megtorló, bosszúálló, pusztító Istenből *irgalmas és kegyelmes Jóisten lett!* Emberszerető Isten lett, a *szeretet Istene* lett (*Deus caritas est*). Azért, hogy teremtménye, az ember is *a szeretet jó embere* legyen (*Homo caritas est*). Azért, hogy az ember a szeretet (a szolidaritás)

közösségeit (a családot és a nemzetet), *a szeretet civilizációját* építse. Ez az ajánlott és egyben engedélyezett, az egyedüli és egyben a járható út az ember számára. Az emberi élet földi zarándokútja, *az Isten útja, a biztos út.*

5. Káin és Ábel

Az ember – és az emberiség – története a Biblia szerint Ádám és Éva megteremtésével kezdődött, a gyermekeikkel, Káinnal és Ábelrel, azaz egy testvérgyilkossággal folytatódott. Ez a jelenség azóta sem szűnt meg. Most az oroszok és az ukránok, két testvérnép gyilkolja halomra egymást. Káin irigy volt a testvére és haragudott az Istenre, mert Ábel égőáldozata elnyerte annak tetszését, füstje az égbe szállt, az övé nem tetszett, füstje szétterült a földön. Bagatell okok ma is elegendők a verekezéshez, háborúhoz, gyilkoláshoz. Mintha „teremtési hiba” került volna az emberbe, és maradt volna fenn mind a mai napig. Mintha „szériahiba” termék volna az ember, irigységből (haragból, gyűlöletből, bosszúból, agresszív indulatból, féltékenységből, üzleti vagy politikai hatalmi érdekből) minden harmadik ember képes akár gyilkolni is. De a „gyártó” nem képes az embert felülvizsgálatra egy „szervizbe” visszarendelni és a hibás egységekben a hibát kijavítani, a hibás alkatrészt (gént) kicserélni vagy a javíthatatlanokat a forgalomból kivonni. A gyilkolás oka többnyire nem egy, hanem számos egymást gerjesztő negatív emberi tulajdonság. Nem is génhibák, hanem szocializációs, nevelési hiányosságok. Az önzés eluralkodása, az önuralom és az önmérséklet képességének fejletlensége, illetve teljes hiánya. A gyilkolás nem ragadozói, nem vadállati ösztön az emberben: a ragadozó azért öl, mert éhes, és nem akar éhen pusztulni. Káin nem azért ölt, mert éhezett, és el akarta rabolni Ábel (a pásztor)

állatait. Káin gyilkos indulata az emberi rosszaság, a gonoszság, az emberben lakó „Gonosz” műve. Ez azonban egyáltalán nem jelentheti azt, hogy akkor Káin nem is felelős a tetteért. Felelős, azért, mert nem volt képes, nem volt elég ereje a Gonoszt legyőzni, Isten erejét segítségül hívni. Felelősségre vonása azonban nem lehet „ellenerőszak”, „viszontgonoszság” alkalmazása, mert akkor az erőszaknak, a gonoszságnak, a gyilkolásnak sohasem lesz vége, sőt eszkalálódik. Mint ahogyan minden háború, nemcsak a testvérháborúk eszkalálódnak azóta is. Ezért más elleneszközzre, az irgalomra és a kegyelemre volt szükség, ezért nem pusztította el Isten Káint sem. A kegyelem azonban utólagos. Jobb volna a gyilkosságokat megelőzni, az azokhoz vezető okfolyamatot még időben megszakítani. A legjobb volna az emberben a negatív tulajdonságokat kifejlődni sem engedni, helyettük az ember-testvéri, felebaráti szeretetet az emberbe (minden egyesbe) belenevelni. Elérni, hogy az ember a Lélek gyümölcseit teremje, amelyek a szelídség, a jóság, a békesség, az egymáshoz való jóakarat. Ezek a keresztény hit tartópillérei és egyúttal a nagy világvallások közös értékei. Az emberiség nagy családjának közös kincsei. Ezek az emberi történet, az emberré válás, a civilizáció garanciái. Ezek között a legnagyobb érték: a szeretet, amely Pál apostol szerint „megmarad”. Ha megmarad. Ha nem marad meg, akkor az embernek is vége.

6. Megszentelődés

A kereszténység alig múlt kétezer éves, az emberré válás több mint ezerszer ennyi ideje (körülbelül 2,5 millió éve) kezdődött, és ma is tart. Az ember *eredendően ösztönlényként* élte az életét, a két legerősebb ösztönének, a *létfenntartás* és a *fajfenntartás* – egymással szorosán összefüggő – ösztönének köszönhetően. A mezőgazdasági

forradalom, a letelepedés és a gazdálkodás (növénytermesztés és állattartás) volt az a *paradigmaváltás*, amelynek során az ember maga is domesztikálódott (megszelídült, nemesedett), „evett a tudás fájáról”, képes lett különbséget tenni jó és rossz között, választásáért pedig felelőssé vált. Az ösztönlény azonban tovább él a génjeiben, a gondolkodásában és a cselekedeteiben, ellene mint az *eredendő bűnök* ellen szakadatlan küzdelmet folytat, de *visszaeső bűnös*ként újra és újra kudarcot vall. Tudja, mi volna a jó és a helyes, mégis a rosszat teszi. A saját ereje nem elegendő a „benne lakó” rossz (a Gonosz) legyőzéséhez. Ehhez egy *jó Istenre*, isteni erőre és segítségre van szüksége. Olyan Istenre, aki irgalmas és kegyelmes is, mert bukásai ellenére, esendőségével együtt is *szereti*. A szeretet Istenére: *Deus caritas est*. Akinek a képmására a felebarátait *szerető emberré* formálódhat. Olyan *jó emberré*, aki szereti Istenét és embertestvéreit, a felebarátait teljes elméjével, tiszta szívvel és erős lélekkel. Ha van ilyen ember, az szent ember. Ha nincs, de szeretne azzá válni, ahhoz meg kell szentelődnie. Valahogy így értelmezem Pál apostolnak a thesszalonikaiakhoz írt első levele 4,3–6 verseit: „Az az Isten akarata, hogy *megszentelődjete*k: hogy tartózkodjatok a paráznaságtól, hogy tanuljon meg mindenki szentségben és tisztaságban élni feleségével, nem a kívánság szenvedélyével, mint a pogányok, akik nem ismerik Istent; és senki ne károsítsa meg és ne csálja meg testvérét semmiféle ügyben.” Hasonlóképpen ír Péter apostol első levelében a 14–16 versekben: „Mint engedelmes gyermekek ne igazodjatok azokhoz a korábbi vágyaitokhoz, amelyek tudatlanságotok idején voltak bennetek, hanem – mivel Ő, a Szent hívott el titeket – ti is szentek legyetek egész magatartásotokban, mert meg van írva: Szentek legyetek, mert én szent vagyok.” (Az ószövetségi utalás: 3Móz 11,44–45 és 19,2.) A keresztények hivatása ezek szerint, hogy megszentelődjenek és szentté váljanak, de *nem istenné*, hanem jó és szerető emberré. Tökéletesedjenek, ha nem lesznek

is tökéletesek. Az sem baj, ha kétségeskednek, de kétségbe nem esnek! Maradjanak meg Istenben, hogy Isten is bennük maradjon! Mindezt azért, hogy jó gyümölcsöket teremjenek. Isten a szőlőtő, a benne hívók a szőlővesszők. Az *életszentség* részben a mi erőfeszítéseink gyümölcse, részben a Krisztussal való egység eredménye. Krisztus követője nemcsak maga él, de Krisztus is él benne, a Szentlélek által. Az ösztönlény testéből ezáltal lesz a lélek temploma. A lélek vezérli a testet, vagy az ösztönlény test legyőzi a lelket? Ez is örökös hamleti vívódás. Mindazonáltal a testet is táplálni kell, jó karban kell tartani, ápolni és gondozni kell, mert csak ép testben ép a lélek. És ugyanez fordítva is igaz, a lelket is táplálni, ápolni és gondozni kell, mert a beteg lélek megbetegítheti a testet is. A test és a lélek szükségleteit, érdekét össze kell hangolni, közöttük a helyes egyensúlyt kell megtalálni. Mindkettő vonatkozásában célszerű a *mértékletesség erényét* gyakorolni. Nem mondhatjuk tehát, hogy megszentelődni könnyű volna, de azt sem jelenthetjük ki, hogy lehetetlen. Azt azonban tényként megállapíthatjuk, hogy a *deszakralizáció* (szentségtelenítés) korában még sokkal nehezebb lett, mint korábban bármikor volt.

7. Tökéletesedés

Az ember küzd önmagáért, a saját emberségeért, hogy aztán – megerősödve – sikerrel küzdhessen a társáért, emberpárjáért, a gyermekeiért, öregedő szüleiért, a barátaiért, embertársaiért; a szűkebb családjáért és a tágabb közösségeiért. Mindezt a *koncentrikus körök elve szerint*: önmagáért a legintenzívebben, a hozzá közelebb állókért intenzíven, a távolabbiakért már csak akkor, ha marad kapacitása. A túl távoli körökbe tartozók iránt már nem is érez törődési, szolidaritási kötelezettséget, bár ez kivételesen felerősödhet a természeti katasztrófák – amelyekből egyre több

van – nyomán. Ha egy földrengés miatt városok dőlnek romba, megszólal az emberek lelkiismerete („ez velünk is megtörténhetett volna”), és a fél világ összefog, hogy segítsenek. Ebben ott van a remény is, hogy ha majd velünk történik nagy baj, rajtunk is segítenek. Mindez kialakulhatott és működhetett már az ősemberi hordaközösségeken belül („segítek bajbajutott társamon, és tudom, hogy majd ő is segít rajtam, ha én kerülök bajba”), később pedig mint működő modell – civilizációs ugrásként – az emberhordák között is. A mezőgazdasági forradalom következtében az emberiség lélekszáma, a közösségek mérete hirtelen nagyon megnőtt, sokan kerültek egymástól „túl távol”, az ipari forradalom következtében pedig valóságos „népességrobbanás” következett be, *túlnépesedési válság* alakult ki. De a lényeg nem változott: az ember – a liberalizmus *egyéni szabadságeszméje*, az *önző individualizmus* erőszakos terjesztése ellenére – máig közösségi, egymással szolidáris lény maradt. Minden egyes ember mint közösségi lény tökéletesedése, családjának, utódainak, legkisebb közösségeinek jobbulása hozzájárulás a legnagyobb közösségek, esetünkben a nyugatinak és kereszténynek (valójában: *keresztény közösségnek*) is nevezett *európai civilizáció* és az egész emberiség, az *egyetemes emberi közösség* és *civilizáció jobbá válásához*, az ember emberségéhez, az egész emberiség emberiségéhez, *legáltalánosabban „az ember” tökéletesedéséhez*. Ez akkor is igaz, ha az ember magát a tökéletességet soha el nem érheti. Bár maga Jézus azt tanítja: „Ti azért legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes” (Mt 5,48); ez a lehetetlenre nem kötelez, de a folytonos törekvéstre, a küzdésre, arra igen. A tanítás a törvény magyarázatának és Jézus általi újraértelmezésének a végén (Mt 5,17–47) hangzik el: „Hallottátok, hogy megmondatott: »Szeresd felebarátodat, és gyűlöld ellenségedet.« Én pedig azt mondom nektek: Szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok azokért, akik üldöznék titeket, hogy így mennyei Atyátoknak fiai legyetek, mert ő felhozza napját

gonoszokra és jókra, és esőt ad igazaknak és hamisaknak.” Ennek konkrét példája a „dobd vissza kenyérrel” és a „tartsd oda arcod másik felét is” krisztusi tanítása. Ezek Krisztus követésének, a keresztény hitnek a legnagyobb és legnehezebb próbatételei. Csak kevesen és csak ritkán álljuk ki ezt a próbát, de a küzdelmet érte – az Atya irgalmában és kegyelmében bízva – feladni nem lehet. Ugyanis a kővel megdobó, az arcul ütő „ellenség” gyűlölete is *gyűlölet*, sőt *embergyűlölet*, amely a szeretet vallásával, a mi hitünkkel összeegyeztethetetlen. Szent Ágostontól idézik leggyakrabban a bravúros megoldást: „Gyűlöld a bűnt, szeresd a bűnöst!” Avagy rokon értelmű parafrázisával: „A bűnt üldözzétek, ne a bűnöst!” Jogászként és hívő emberként is azt kell mondanom, ez a szétválasztás *gyakorlatilag* lehetetlen. A teológia síkján, *elméletileg* – és így Jézus szavai, tanítása szerint – azonban lehetséges. Iránymutatás, amelyet követni kell, cél, amelyet csak kevesen érnek el. Jónak lenni jó, de jóvá válni nagyon nehéz. Ámbár Szent Ágoston egy másik gondolata szerint: „Éppen nem nagy dolog elkezdeni a jót. Azt be is végezni, egyedül ez teszi az embert tökéletessé.” Az ember földi zárandokútja a megszentelődés, a tökéletesedés útja. Kétezer éve elindultunk ezen az úton, de nem jutottunk messzire. Sőt, napjainkban mintha hátramenetbe kapcsolunk volna. A gyűlölet – a politikai, faji, vallási, etnikai, ideológiai gyűlölet és ezek alfajai – tobzódik a világon: csak háború és fegyveres konfliktus ötven zajlik párhuzamosan egyszerre. „Szeress, ne háborúzz!” – mondta Lyndon B. Johnson elnök beiktatási beszédében, majd eszkalálta a vietnámi háborút, és ezzel a szavai hitelüket vesztették. „Szeretkezz, ne háborúzz!” – szólt a hippimozgalom tiltakozó jelszava, amely a pornográfia szabadosságába torkollott. Ennek a szabadosságnak a szélsőséges mozgalmi próbálják ma uralmuk alá hajtani a világot, és ez tökéletesedésnek egyáltalán nem nevezhető. Ahogyan az extrém sportok sem az egészség megőrzéséről, sokkal inkább a veszélyeztetéséről szólnak.

A közösségi normákhoz, a szabályokhoz való alkalmazkodást a normák, szabályok felrúgása, egyesekhez igazítása, az egyénre szabott normák végtelen sokasága váltotta fel. A tökéletlenség parádézik és büszke önmagára. A rendből káosz lett, és a káosz nevezi magát rendnek. Ez a tömegek legújabb tébolya, a 20. század folytatódik. A káosznak egy nagy *rendteremtő* szokott véget vetni, de az nem a Teremtő Isten, nem a *jóság* és a *szeretet* Istene, nem a tökéletesség maga. Talán ezért nincs már meg a *tökéletesedés vágya* az emberben sem, marad inkább tökéletlen, az könnyebb, csak sajnos életveszélyes.

8. Az idő

Sokan sokat töprengtek már az idő mibenlétén, mégsem tudjuk definiálni, mi is az idő. Azt azonban tudjuk, hogy az idő *múlik*, az idő *fogy*, és egyszer csak *letelik*. Ráadásul ebben a pörgő, rohanó, száguldó, sebességmániás világban az idő is mintha felgyorsult volna, gyorsabban múlik, hamarabb letelik. Mivel az ember élete véges, élve születésétől a haláláig tart, az életének ideje is gyorsabban fogy, mintha kevesebb időnk volna élni, miközben az átlagos életkor növekszik. Jobban kellene *beosztani az időnket*, jobban *gazdálkodni vele*, hogy jusson elegendő idő mindenre, ami az életben igazán fontos. Lényegtelen dolgokra kár időt *pazarolni*. A fontos dolgokat pedig *időben* kell megtenni. Mert – ahogyan már a Bibliában is írva van – „[m]indennek *rendelt ideje van*, és ideje van az ég alatt minden akaratnak”. És itt a példák hosszú sora következik (csak néhányat idézünk): „Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak; ideje a rontásnak és ideje az építésnek; Ideje van a sírásnak és ideje a nevetésnek; ideje a megőrzésnek és ideje az eldobásnak. [...] ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak. Ideje van a szeretésnek és ideje a gyűlölésnek; ideje

a hadakozásnak és ideje a békességnek.” (Préd 3,1–8) Aminek ideje van, azt sem sürgetni, sem halogatni nem szabad, mind az *idő előtti* (túl korai), mind az *időn túli* (megkéssett) cselekvésnek hátrányai lehetnek. Használd ki az idődet jól s jóra, az időt könnyű *elmúlatni* és *elmulatni* is (mily csoda ez a magyar nyelv, és ennek köszönhetően micsoda kincs és milyen értékes kultúra!). Mind a kettő a drága idő *elpocsékolása, elherdálása*, a mulatás ráadásul (alkohollal, droggal, kábulatban) sokba is kerül, kárt is okoz, anyagi és szellemi (lelki, erkölcsi) értelemben egyaránt. Meg kell tanulni az időt kihasználni, hasznosítani, az idővel éppúgy gazdálkodni kell, mint a tulajdonnal, a birtokkal, a pénzzel („az idő pénz!”), be kell osztani, gyarapítani kell, spórolni kell vele, időt megtakarítani, időt nyerni, lehetőleg a jótettekre, a családra és a barátokra, szeretetgesztusokra, jó emberségünk növelésére, a tökéletesedésre és a megszentelődésre, a munkára és az ünnepre.

Az emberi elme kutatja az időt; az elektronok keringési idejét az atommag körül; a Föld keringési idejét a Nap körül; a galaxisok „életidejét”, az univerzum keletkezésének (az ősrobbanásnak) és megszűnésének (az összeroppanásának) idejét. Ezekért a kutatásokért és az így szerzett új tudásért is Nobel-díjat lehet kapni. Az ember kutatja saját emberségét is, az emberi civilizációk keletkezésének és megszűnésének idejét és okait, felhalmozott és maradandó értékeit. Kutatja a nagy birodalmak felívelésének és hanyatlásának idejét és okait is. Az egyes országok és népek keletkezését és eltűnését. Az emberi elme ugyanígy kutatja az egyes emberek születésének és halálának idejét és körülményeit, életét és annak hasznosságát, értelmét és hozadékát, értékét vagy kártételét. Miben és mennyiben lett vele és általa jobb a világ? Hányan áldották a nevét életében, és áldják halála után is? Annak áldják a nevét, akinek hálásak azok, akikkel jót tett, ami bennük hálaérzetet váltott ki. Az így eltöltött időről, az egyes ember életéről végső számadást kell készíteni. Betöltötte-e az ember

a hivatását, hogyan sáfárkodott a talentumaival, jól használta-e ki a rendelt idejét? Elherdálta-e javait, vagy gyarapította, megduplázta, megsokszorozta, sokaknak adta tovább? Ember, élj tehát a neked rendelt időben hasznosan, tevékenyen, szeretetben, úgy, hogy hálával emlegessék a nevedet! Ne „üsd el”, és főleg „ne üsd agyon” az idődet, mert azzal saját magadat ütöd agyon! Az elmulasztott idő: kihagyott élet, valójában öngyilkosság. Gazdagodj valódi és maradandó értékekben azért, hogy másokat gazdagítani tudj; hogy áldássá légy mások számára!

9. Világkép

Az ember, ha körülnéz az őt körülvevő világban, a természeti és az épített (társadalmi) környezetében, ha felnéz az égre, és látja a Napot vagy a Tejút csillagait, ha látja a Föld belsejéből feltörő izzó lávát, ha tanul, és visszatekint a történelembe, ha látja saját testének és lelkének működését, elkezd kérdéseket megfogalmazni, feltenni és rájuk válaszokat keresni. Ki vagyok én? Mi dolgom a világban? Miért élek? Mi az életem értelme? Miért halok meg? Gondolatköre egyre tágul, a kérdések egyre bonyolultabbak, a sokféle válasz kioltja egymást. Az átlagéletkor nő, de az idő egyre gyorsul, semmire sincs elég idő, a rohanó élet gyorsan a végére ér, és *válaszok nélkül kopogtat a Halál*. Nem akarunk még ajtót nyitni neki, kiírjuk az ajtófélfára – mint a mesében –: „Majd holnap!” Remélve, hogy olyan ostoba, hogy bedől a trükknek, és holnap is csak „majd holnap” jön. Addig is keressük a válaszokat, hogy megtaláljuk helyünket a világban, és a világ helyét önmagunkban. Ehhez kell hogy legyen a világról alkotott *világképünk*, és kell hogy legyen az emberről (és így közelebbről: önmagunkról) alkotott *emberképünk*. Nem könnyű feladat, mert ismereteink bővülésével mindkettő tágul, miként az univerzum, és közben változik is.

Az ember mindig is hajlamos volt rá, és ma is hajlamos, hogy önmagát tekintse a világ közepének: „a világ énértem van.” Ezt az *egocentrikus* világképet azonban hamar felváltotta a *geocentrikus* világkép, amelyet viszont a kopernikuszi fordulattal felváltott a *heliocentrikus* világkép. Az űrhajózásnak és a Hubble-űrteleszkópnak köszönhetően ma már *globális és planetáris összefüggésekben* a Föld nevű bolygó, sőt az *univerzum egészében* is gondolkodunk, az *ősrobbanástól a nagy összeroppanásig*. Olyan időtávon gyönyörködünk a galaxisok halmazában, a világegyetem tágulásában és gomolygásában, amelyhez képest egy ember élete említésre sem méltó. A látszat az, hogy az ember egyre kisebb, egyre jelentéktelenebb, egyre feleslegesebb, a világ nélküle is megvan és megy tovább, sőt a földön az életre az ember jelenti a legnagyobb veszélyt: pazarolja, szennyezi, károsítja az élet elemi feltételeit. A valóság azonban az, hogy az ember a 100 billió (százezer milliárd) élő sejtjével, sejtjeiben a kromoszómákkal és a DNS-spirállal, maga is komplett világegyetem. Az ember élő univerzum az élettelen univerzumban. Egy átláthatatlanul bonyolult, de működő *élő lény*, biológiai, kémiai, fizikai rendszer, *tudattal, érzelmekkel és lélekkel* kombinálva. Az univerzum 14 milliárd éves, az élet a Földön 4 milliárd éves, az egysejtű lényektől az emberig. Az ember alig több mint 2 millió éve kezdett formálódni, és csupán 10 ezer éve domesztikálódott. Az ember az *evolúciós fejlődés vagy az isteni teremtés* eredménye? Evolúció vagy kreáció? És ez a kérdés az élet keletkezésére, sőt magára az univerzum egészére is feltehető. Ki nyomta meg az *ősrobbanás* gombját? Felelős az ember önmagáért, az élő világért, az élet fenntartásáért? Értelmet kell hogy adjon a saját életének mint a „teremtés koronája”, az egész élő világnak, sőt az univerzum egészének? Ez persze hatalmas feladat, nagy megtiszteltetés, de teljesíthető? Nem pusztá emberi hiúság, az istent játszó ember (*homo Deus*) nagyképűsége, önteltsége? A kérdések nemcsak sokasodnak, de nehezednek is.

Nem véletlen tehát, hogy az ember *istenkereső és pokoljáró* lény. A mennyekbe emelkedik és a föld porába, sarába ragad. Lélek és test, kereső elme, aki a válaszokat, az egyensúlyokat, az „arany középutat” keresi. Az értelmesen élhető, hasznos, senkinek és semminek nem ártó életet. Az embert és a világot jobbító, az élhető életet. Ezért küzd, és bízva bízik, hogy egyszer – nem a távoli jövőben – meg is találja. Erre való az idő, az emberi élet előre kiszabott ideje, amelyet kár volna elherdálni, az esélyt elszalasztani, a feladat elől megfutamodni, a kötelességből kihátrálni. Ha vagyunk, legyünk, gondolkodjunk és cselekedjünk! Amíg lehet.

A vasúttal, az automobillal, a repülőgéppel, az űrhajókkal tömegessé vált és felgyorsult a helyváltoztatás; alapjog lett, de felgyorsult az idő is. Életünk egyre nagyobb részében úton vagyunk, helyet (munkahelyet, lakóhelyet, üdülőhelyet stb.) változtatunk. „Átutazunk”, sőt átrohanunk az életen („az életem egy rohanás!”), nincs időnk élni. Kinézünk a vonat ablakán, gyönyörködünk a táj szépségében („de jó lenne itt élni!”), de a vonat nem áll meg, nem tudunk kiszállni. (Itt eszembe jut a világ leghíresebb „falfirkája”: „Állítsátok meg a világot, ki akarok szállni!” A szerző ismeretlen.) Legalább le kellene lassulni, sétálni az erdőben, tiszta környezetben, csendben, nyugalomban; megállni, egy virágot megcsodálni, madárdalt hallgatni; *lélekfürdőt* venni, felfrissülni, újjászületni. Rohanjon az elektron az atommag körül, gomolyogjon az univerzum, száguldjanak a bolygók a naprendszerekben, a naprendszerek a galaxisokban, mi ráérünk. Az élet túl rövid ahhoz, hogy rohanjunk! Az élet tele van szépséggel, csodával és örömmel, amit észre kell venni. Hogy észrevegyük, ahhoz idő kell, szemlélődés és meditáció kell, gondolkodás és választás is kell. A jót választani, a rosszat elkerülni. Jó minden, ami az ember javát szolgálja. A jót akarni és tenni kell. Jóakarátú, a jóra törekvő embernek kell lenni, hogy békesség legyen a lelkemben és körülöttem a világban. Jézus *arany szabálya* szerint csak olyat tenni másokkal, amit szeretném,

ha velem is tennének. A költővel (Adyval) szólva a leginkább azt „szeretném, ha szeretnének”. A szeretetnek van himnusza, a szeretet a legfőbb isteni és emberi parancs, van törvénye is, természeti törvény, nem emberi kódexekbe, hanem a szívünkbe írva! A szeretet magát, ha elvetjük, hozza a leggazdagabb termést, jó embert és élhető világot terem. A szeretet értékrendje civilizációt, civilizáltságot, egyéni emberséget és egyetemes emberiséget teremtő erő. A szeretet erőszakmentes erő. *Csak a szeretet civilizációját érdemes építeni*, minden más civilizáció eddig összedőlt (még ha romjaiban szép is). A szeretet értéke minden nagy világvallás szent könyveiből kiolvasható. Vallásháborúk, a civilizációk összecsapása helyett a szeretet mentheti meg a világot. A szeretet isteni erő. Európának szerencséje van. A kereszténység istene maga a szeretet: *Deus caritas est*. Ezt tudjuk felajánlani a világnak, és ez a világ számára is elfogadható, hogy fordítva is igaz legyen: *caritas Deus est*. Azért, hogy emberek maradjunk a világban, és egy emberséges világ éljen bennünk. Azért, hogy a szeretet tükröződjön emberképünkön és világképünkön egyaránt. *A szeretetképűség: istenképűség*. Ez az emberhez méltó nagy feladat: a világot és benne az embert nem elpusztítani, hanem a Teremtő munkáját folytatni; szeretni képes és szerethető világot és embert „teremteni”, végrehátré *emberré válni*.

10. Liturgia

A szó általános jelentése: közmunka, a népért végzett munka. Szűkített értelemben: miserend, a római katolikus szentmise rendje. 1960-ig, a kényszerkolhozosításig vasárnaponként templomba járó család voltunk, akkor még a híveknek háttal misézett a pap, latin nyelven. Néha ministráltam is, erősen koncentrálni, mikor és hányat kell csengetni, letérdepelni vagy felállni. A II. vatikáni

zsinat megreformálta a régi (kétezer év alatt kialakult) miserendet: a templomokban a hívekkel „szemben miséző” oltárokat építettek, és a szertartás azóta magyar (nemzeti) nyelven zajlik. Ennek legalább akkora jelentősége volt, mint amikor Luther Márton nyomán nemzeti nyelvekre fordították a Bibliát, amelyet így minden olvasni tudó ember kézbe vehetett, tanulmányozhatott és értelmezhetett. Ettől az egyházak nem gyengültek, sőt, erősödtek és hozzájárultak a nemzeti kultúrák és a nemzetállamok kialakulásához és felvirágzásához. XVI. Benedek pápa – aki annak idején jelen volt a zsinaton, és így részese volt a reformnak – 50 év elteltével újból szabaddá tette a régi liturgiát. A katolikus egyházon belül nagy vita alakult ki a régi és az új között, a „jobb és a bal”, a „konzervatív és a progresszív” politikai jelzők beszivárogtak az egyházba. Miközben ez a belső vita is egyre hevesebb, olykor az egyházhoz méltatlan stílusban folyik, a politika stílusáról, színvonaláról pedig jobb nem beszélni, ahogyan egyre többen fordulnak el a politikától, úgy lassan, de biztosan fogy a hívők közössége is, kiürülnek a templomaink, nincs sem hívő közösségi, sem papi utánpótlás. Mindez az általános *értékválság*, lassan már *értéknélküliség* (keményebben fogalmazva: elértéktelenedés, értéktelenség) része, összetevője. Sőt – mivel a politika is és a hit is társadalom- és életprogramot, társadalom- és életstratégiát fogalmaz meg – mindkettő generálója, inspirálója is az általános értékválságnak. A politikai és a vallási vitáknak – de soroljuk ide a jogi vitákat is, az emberi jogi, az alkotmányjogi és a törvényhozási vitákat is – az a legnagyobb bajuk, hogy önmagukban és önmagukért valók, nem az emberek életét döntően meghatározó kérdésekről, nem az alapvető érdekeiket meghatározó és az azokat motiváló értékeikről szólnak. Másként fogalmazva ezek a látszólagos értékviták valójában üresek, tartalmatlanok, tehát feleslegesek, értelmetlenek. (Csak a példa kedvéért mondom, hogy a Covid-világjárvány idején a katolikus egyházban vita volt

azon, szabad-e áldozáskor az ostyát a száj helyett a kézbe tenni, *ad absurdum* az előre nyújtott két kéz közül a jobb vagy a bal legyen-e fölül, kell-e a templomban maszkot viselni, szabad-e online misézni stb.) Mert nem az a lényeg, hogy háttal vagy szemben prédikál a pap, hanem hogy mit prédikál, válaszokat ad-e napjaink szorongató, új, lényeges kérdéseire. Reagál-e a társadalmi körülmények radikális megváltozásából adódó új igényekre, vagy a régi dogmákat ismételteti. Az egyik gyakori példa: a házasságok, köztük a szentségi házasságok több mint fele felbomlik, a felek zöme új, immár csak állami házasságot köt, a felbonthatatlanság dogmája miatt. Ezért viszont nem áldozhat, nem veheti magához Krisztus testét, ami pedig a liturgia, a szentmise csúcsa, a hit leglényegesebb szimbóluma. De említhetem az egyházi adó meg nem fizetése miatt meg nem keresztelt szegény (többnyire roma) gyerekek példáját is, és hasonlókat.

Valamikor 1988 körül – amikor már érezhetően „fújt a rendszerváltás szele” – a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete székházában (V. kerület, Múzeum utca 7.) egy „értelmiségi” pódiumbeszélgetést hallgattam, amelynek témája a „második gazdasági reform” szükségessége volt. A pódiumon Nyers Rezső (az „első”, az 1968-as gazdasági reform atyja), Pulai Miklós (a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese) és Berend Iván (az Országos Tervhivatal egyik vezetője) ültek és mondták el véleményüket, illetve válaszoltak a hallgatóság kérdéseire, hozzászólásaira. Ott hallottam Nyers Rezső szájából a klasszikussá vált mondatát arra a kérdésre: „lehet-e gúzsba kötve táncolni?” A válasz: „Nem lehet, de muszáj!” Más szóval: lehet-e a társadalmasított tulajdon bázisán, az állami és a pártbürokrácia, sőt a marxista-leninista dogmák által gúzsba kötve „szocialista” piaci és szabad „versenygazdaságot” működtetni? Ha nem, akkor itt és most miről és minek beszélünk? A marxista ideológia, a pártállami (totalitárius) politikai rendszer és a szocialista állami tervgazdasági rendszer

teljes és átfogó reformja nélkül üres és meddő a vita. Miszlivetz Ferenc – a független és szabad fiatal értelmiségiek akkori egyik hangadója – hozzászólására máig emlékszem! Két hasonlattal élt. 1. Amikor a muszlim hadak a keresztény Bizáncot ostromolták, és fal-törő kosokkal már törték be a városkaput, akkor a városi tanács még ülésezett, és azon vitatkozott, vajon hímneműek vagy nőneműek-e az angyalok? 2. Mindegy, hogy egy hordó szennyvízhez öntünk egy liter jó bort, vagy egy hordó jó borba öntünk egy liter szennyvizet, emberi fogyasztásra mindkettő alkalmatlan. Ezek a gondolatok „beégtek” a tudatomba, és kiderült, hogy – mint általában a jó gondolatok – ma is aktuálisak. Csakhogy ma a kérdés éppen fordított: lehet-e a liberalizmus eszméjét az abszolútumig erőltetni, a belőle fakadó globális egyenlőtlenséget és fenntarthatatlanságot *neomarkista* egyenlőségeszmékkel korrigálni, megreformálni? A kérdés kiágazása pedig: szabad-e a törvény előtti egyenlőség, később teljes jogegyenlőség eszméjét az abszolútumig erőltetni, a biológiai egyenlőségig, a teljes *egyformaságig* túlfeszíteni? Szabad-e szembefordulni a természet és a józan ész törvényeivel, visszaélni az alapvető szabadságokkal? Lehet-e a globális, transznacionális kapitalizmust a szükséges mértékben *etizálni és szocializálni*? A válasz viszont ugyanaz, mint a szocializmus végnapjaiban volt: *nem lehet, de muszáj!* Ezt kell megfontolnia a dogmákba merevedett, Ferenc pápa szavával élve a *megcsontosodott* katolikus egyháznak, sőt a protestáns egyháznak is, no és persze a saját dogmaikba merevedett, önmagukat progresszívnek mondó politikai erőknél is. Elvégre az egyházak és a politikai pártok vannak a népért, nem pedig fordítva! Az új paradigmaváltáshoz új liturgia és *kreativitás*, új értékrend kell, nem majd holnap, hanem már ma, itt és most, amelyben a különböző vallásoknak és egyházaknak, progresszív és konzervatív politikai erőknél meg kell egyezniük. Ezért vannak, ez jelentené a nép szolgálatát.

11. A Te országod

A Jézustól tanult ima második kérése: „Jöjjön el a Te országod!” Hova jöjjön? Hát ide, közénk, szálljon le a mennyből a földre, költözzön belénk, lakjon bennünk. No de eddig úgy gondoltuk, hogy mi lakunk a saját földi országunkban. Birtokba vettük a föld egy darabját, „hont foglaltunk”, elsajátítottuk, tulajdont szereztünk rajta, és azóta azt mondjuk: ez a mi hazánk, a magyarok földje, a magyarok országa, Magyarország. Imánkban mégis a Te országod eljövetelét kérjük, és az ima végén a sajátunkról is azt mondjuk, hogy: „Tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség, mindörökké. Ámen.” Akkor ez most két különböző ország, nem ugyanarról beszélünk, vagy csak ugyanazt más nézőpontból szemléljük? A mi földi országunk elfoglalását (okkupációját) a test szükségletei motiválták és teszik szükségessé ma is: a folyók és a dús legelők, a szántóföldek és az erdők, a létfenntartás és a fajfenntartás ösztöne. Javaival ez a földi ország táplál, életet ad és életben tart, ez a mi létszükségletünk. Ezért vigyázunk rá és óvjuk, megvédjük hogyha kell, akár az életünk árán is, az utódaink élete érdekében. Ha lehetővé teszi, dúskálunk a javaiban, olykor felelőtlenül pazarolunk is, bűnt is elkövetünk ellene. De jótékonykodunk is, szolidárisak vagyunk egymással és a szegényebb népekkel, akiknek szegényebb ország jutott, akik szűkében vannak a létfenntartásukhoz nélkülözhetetlen javaknak. Ezért most ide akarnak jönni, és kérdéses, hogy csak részesedni akarnak javainkból, vagy el akarják venni tőlünk az országunkat. De ha Tiéd az ország, akkor a Te országodat is el akarják venni, akkor a Te országodat is meg kell védenünk. Ez azt jelenti, hogy a mi hitünket és Istenünket is védeni kell, sőt, meg kell védeni. Ez a *két ország* mennyiben azonos, és miben különbözik?

A mi országunk a test országa, a Te országod a lélek országa. Ha megszenteljük a Te nevedet, és Te szent vagy, akkor szent a Te országod is, a Szentlélek országa, amely velünk van, bennünk lakozik, és velünk marad (Jn 14,17). „Mert az Isten országa nem evés, nem ivás, hanem Igazság, békesség és Szent Lélek által való öröm.” (Róm 14,17) Amikor Pilátus megkérdezi Jézust: „Te vagy a Zsidók királya?”; akkor Jézus azt válaszolja: „Az én országom nem e világból való. Ha e világból való volna az én országom, az én szolgálaim vitézkednének, hogy át ne adassam a zsidóknak. Ámde az én országom nem innen való.” (Jn 18,33 és 36) A test szerinti és a lélek szerinti *országok* tehát nem ugyanazok. A földi országokért a népek most is gyilkos háborúkat vívnak. Sajnos, a lelkekben élő égi országok között sincs még béke, nincs még globális vallásbéke.

Hogyan tudunk igazságot tenni a globális népvándorlás ügyében, békességben együtt élni a befogadott jövevényekkel, úgy, hogy az örömünk is megmaradjon mindebben? Ez korunk egyik nagy kérdése, hitünk és emberségünk, Európa és a kereszténység 21. századi nagy próbatétele. Ha Isten segít, kiálljuk ezt a próbát is. De ahhoz kérni kell az Istent, a kéréshez pedig hit kell. Fel kell támasztani Európa lelkét, a keresztény hitet, a magyarok Istenét és a bennünk lakó országát, a saját szent lelkünket is! Ha ez túl bonyolult, akkor egyszerűen „csak” hinni kell, és imádkozni. Ahogyan az iszlám hívei hisznek és imádkoznak a saját istenükhöz. És idejönnek, és meg akarják hódítani, el akarják venni tőlünk nemcsak a földi országainkat, de az égi, a lélek szerintieket is. Van okunk a félelemre. A behódolás mindkettő elvesztését jelentené. Cselekedjünk úgy, hogy megmaradjon a mi országunk és a Te országod is, és eljöhessen ide közénk.

12. Csaba testvér

Inkább a jó kislányokra, ritkábban a jó kisfiúkra, kivételesen a jó emberekre (felnőttekre) is mondjuk: ő egy földre szállt angyal! Bőjte Csaba kivételesen jó ember. Mindannyiunk *Csaba testvére* a kortársunk, itt él, gondolkodik és prédikál közöttünk, erős lélekkel hisz Istenben, Jézus tanításában, és aszerint cselekszik is, ismeri és meg is tartja parancsolatait. Már több mint 6000 utcagyereket, kallódó, elhagyott, kidobott gyereket fogadott be. Gondoskodással, gondozással és neveléssel, példaadó szeretettel, a szeretet nevelő erejével segíti őket a felnőtté, a jó emberre válásban. A jó emberek alkotnak jó társadalmat, jó országot, jó államot, jó nemzetet. Általa jobb magyarnak lenni, még elszakított kisebbségi létben, Romániában is. „Jónak lenni jó!” – mondogatja, ismételgeti, azért, hogy belénk vésődjön, egy kis bővítménnyel: *jó embernek lenni jó!* Hinni kell az Istenben, az isteni jóságban (és *vice versa*: a Jóság istenében), hogy ez sikerüljön.

Csaba testvér szerint Isten hisz az emberben, hiszi, hogy teremtménye felismeri, mi a jó, és mi a rossz, és tud választani is közöttük, sőt, hogy végül mindig a jót választja, és választása által jobb emberre válik. Viszonzásul az embernek is hinnie kell az Isten jóságában (a Jóság istenében), hogy igazolja Isten hitét az emberben. Az Isten emberbe vetett hitének és az ember Istenbe vetett hitének ugyanaz a kulcsa: a szeretet. „*Deus caritas est!*” – állapította meg ezt a tényt XVI. Benedek pápa. Úgy (annyira) szerette Isten az embert, hogy egyszülött fiát áldozta fel érte, hogy bűneinek terhe agyon ne nyomja. A célja ezzel az, hogy az ember is szerető lénné váljon: *homo caritas est!* Az ember célja sem lehet más, elég volna ennyi: „Imádni az Istent / És egymást szeretni...” (Ady Endre: *Karácsony*)

Jézus keresztre feszítését az emberi gonoszság, a gyűlölet, a harag, az irigység, a féltékenység, az öntelt gőg és még sok más emberi *rosszaság* motiválta. Jézus – az Atya akaratában megnyugodva – vállalta ezt a kereszthalált, általa (mint *megváltó* halál által) az emberi gonoszságból isteni jóság, irgalom és kegyelem lett. A kereszt máig az áldozatot vállaló, a megváltó szeretet szimbóluma. Európai civilizációnk *jelképe*. A cselekvő szereteté, nem az üres szavaké. A hit épüléséhez és meggyőző erejéhez azonban szavak, Isten *igéi* is kellenek. Olyan szavak, amelyek – ha a világ elmúlik is – soha el nem múlnak. „A szó elszáll, az írás megmarad” – tartja a népi mondás. Ezért van a *Szentírás*, a Biblia, ezért lehet és kell Isten szavait, Jézus tanításait naponta olvasni, hallgatni és ismételgetni. Amiként Csaba testvér is teszi.

Ahogy a kereszthalál éltető erő lett, a gonoszságból és a könyörtelenségből jóságszimbólum lett, úgy kell a veszekedést, patvarkodást kibéküléssel, a háborúkat igazságos *békekötéssel* (békeszerződéssel) lezárni, a rosszat az ellenkezőjére, jóra fordítani. Ahogy Jézus áldozata az ő békéjét kínálja a világnak. Erre kellene az embernek végre rádöbbsennie, hogy ne öljön többet (még gondolattal és szóval sem)! Ilyen mély értelme van (lehetne) a vietnámi háború ellen használt jelszónak: „Szeress, ne háborúzz!” (*Make love, not war!*) Amit ma már sok ember úgy értelmez: pornózz, ne háborúzz! Ehhez képest a hippimozgalom jelszavaként a „Szeretkezz, ne háborúzz!” még szexuális felszabadulás volt, amely mára szabadosságba torzult. Változtasd meg a biológiai nemedet, hogy minden nemben, sőt, nem nélküli lényként is élvezhesd a szexet! A szavakat az ember mesteri módon tudja a visszájukra fordítani, eredeti jelentésük ellenkezőjét kiértelmezni belőlük. Csakhogy a pornózás, kábítózás is háborúzás, az emberség, az emberiség ellen indított és vívott háború. Ez is *proxyháború*, a Sátán háborúja az Isten ellen, amelyet az emberrel folytat, hogy az ember pusztuljon bele. Vegyük észre, döbbenjünk

rá végre, és maradjunk *jó emberek*, mert jónak lenni jó! Higgyük ezt el Böjte Csabának, ő erre az élő tanú, a bizonyosság!

13. El nem múló gondolatok

A Bibliában azt olvassuk: „Az ég és a föld elmúlnak, de az én beszédeim semmiképen el nem múlnak.” (Mt 24,35 és Lk 21,33) Ugyanezt más helyeken más megfogalmazásban olvashatjuk. „Mert bizony mondom néktek, míg az ég és a föld elmúlik, a törvényből egy jóta vagy egyetlen pontocska el nem múlik, amíg minden be nem teljesedik.” (Mt 5,18) „Könnyebb pedig a mennynek és a földnek elmúlni, hogynem a törvényből egy pontocskának elesni.” (Lk 16,17) „De az Úr beszéde megmarad örökké. Ez pedig az a beszéd, ami néktek hirdettetett.” (1Pét 1,25) „Uram! Örökké megmarad a te ígéd a mennyben. Nemzedékről nemzedékre van a te igazságod.” (Zsolt 119,89–90) Isten akarata, ígéje, törvénye tehát nem múlik el soha. Megújulhat, kiegészülhet, korszerűsödhet, de a lényege változatlan. Élő (cselekvő) hittel valóra váltható, érvényesíthető, megvalósítható.

Ezek szerint az Úrnak volt egy gondolata, és azt meg is valósította: embert teremtett az ő saját képére és hasonlatosságára, neki adta a földet, hogy művelje és benépesítse azt. Használati utasítást, törvényeket is adott hozzá: hogyan éljen együtt az ember a természettel és embertársaival. Az ember képtelennek bizonyult maradéktalanul betartani ezeket a törvényeket, de ettől még az isteni törvények nem veszítik hatályukat, várják a beteljesedésüket. Kis rosszindulattal és nagy tapasztalati tudással azt mondhatnánk: na, arra ugyan az örökkévalóságig várhatnak! Kis jóindulattal pedig azt is mondhatnánk, hogy az ember maga is megtanulta a törvényhozást, maga is alkot magának törvényeket, amelyek közül a jobbak nagyon hasonlítanak

az isteni törvényekre. Ezek az *istenképű ember istenképű törvényei*. Az embernek is lehetnek, sőt vannak is jó gondolatai, amelyeket megpróbál valóra is váltani, amire szintén képtelen, de ezek sem veszítik hatályukat, várnak a beteljesülésre: *örök érvényű gondolatok*. Maradandó eszméi értékek: eszmények, ideák, alapvető elvek, iránymutató eszmék, filozófiák, hiedelmek, hitek és vallások, víziók és emberi erények stb. Míg a piramisok 4000-5000 évesek, az el nem múló gondolatok alig 2000-3000 évesek. Ezek is *szépkorúak* és nemzedékről nemzedékre *vannak*. Hatnak akkor is, ha teljes mértékben meg nem valósulnak. Garantálják az ember alkotta törvények értékállóságát, maradandó értékét, segítik a társadalmi normák helyes, *értékelő értelmezését*. Szladits Károly az emberiség *kultúreszményeinek* nevezte ezeket, ma alapvető *szabadságoknak és emberi jogoknak* nevezzük. A nemzeti alkotmányokba foglalva: *örökkévalósági klauzulák, alkotmányos identitásképző értékek*, egyetemes érvényű emberi jogi dokumentumokba írva *univerzális (civilizációs) identitásképző tényezők*. A védelmüket is egy alapelv szolgálja: *non-derogation principle*! Tilos őket rongálni, erodálni, veszni hagyni, szintjükről visszalépni. A több ezer éves természetes jogfejlődés és a jogtudomány eredményei, gyümölcsei ezek: az észszerűség, az igazságosság és a méltányosság; a becsület és a tisztesség; a hűség és a hálaérzés; az együttműködés és a támogatás; az önuralom és a mértékletesség; és a sor még hosszan folytatható. Ezeknek is éltető és megtartó erejük van, ösztönzik a teremtő gondolkodást (kreativitást) és a megvalósítást (produktivitást). Nem zárják ki, sőt kiegészítik és erősítik az isteni *igéket*, Jézus tanítását, hogyan azok is előmozdítják az el nem múló emberi törvények megvalósulását. Mindkét oldalról túlzások és hiányosságok nélkül, együtt hatva, egy irányba fejlődve. Világítótornyok a sötét éjszakában, hogy életünk hajója zátonyra ne fusson, és el ne süllyedjen. Nekünk, akik még ismerjük ezeket az el nem múló gondolatokat, kötelességünk átadni azokat a jövő

generációinak, „beléjük nevelni”, hogy az ő javukat is szolgálják. A nevelésnek – egyebek mellett – „az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának megerősítésére kell irányulnia. A nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti megértést, türelmet és barátságot.”¹⁷² Ez nem egyetlen generáció feladata, hanem az egymást követő valamennyié, „örökkévaló” feladat.

14. Jó gondolat, jótett

Ritkán mondjuk, hogy „van egy jó gondolatom”, inkább „jó ötletnek” nevezzük, ha a sajátunk. „Ez jó gondolat”, ezzel inkább mások gondolatát minősítjük. „Eszembe jutott egy jó gondolat” – lehet az enyém, de mástól is idézhetem. A jó gondolatból lehet jó szándék, *jóakarat*, a „jóakaratú ember” értékes ember, vele és neki *békesség* jár itt a földön. A jóakaratot egy szóban írjuk, miként a *jó erkölcsöt*, benne a jó nem jelző, hanem az új, összetett szó része. Nyelvi előléptetés. A jóakaratból lesz (lehet) a *jó szó*. Sokszor elég egy jó szó, amely felold egy konfliktust, eloszlatja a harag gyülekező felhőit, amelyekből a gyűlölet vihara kerekedhetne, nem ritkán orkánerejű, pusztító vihar. A jó szó biztathatja a bizonytalankodót, bátoríthatja az ok nélkül bátortalant; egy jó szó dicsérhet és elismerhet, lehet a tisztelet kifejezése. Egy jó szó vigasztal a bánatban, a gyászban, osztozva benne és könnyítve rajta. Azt a bizonyos jó szót mégis milyen nehéz olykor-olykor kimondani, mintha letörne tőle a nyelv. Talán mert a kimondásához az embernek önmagát kellene legyőznie, a hiúsága, a büszkesége fölé kellene emelkednie. A jó szónak súlya és messzire ható jelentősége van. A jó szót követheti a jó cselekedet, a jó tett, egybeírva

¹⁷² EJENY 26. cikk (2) bek.

ezt is, a *jótett*. „Jótett helyébe jót várj” – tartja a mondás. Eszerint a jóság viszonzásra talál, a jóság terjed, hódít; minden egyes emberi jótett növeli az általános (egyetemes) emberi jóságot; növeli a *jó ember* projekt sikerét. Ez Jézus tanításában az *arany szabály*: amit szeretnél, hogy mások veled tegyenek, te is azt tedd másokkal. A *jó ember* (ezt is mondjuk és írjuk egy szóban is: *jóember*; ahogyan a *Jóistent is*) eszménye és eszméje az európai kereszténység „kemény magja”; éltető ereje és tápláló forrása; a *jó Istenbe vetett hitből*, az isteni jóságból a hit által *emberi jóság* lesz. A legnagyobb jóság az *áldozatos szeretet*, csúcsa Krisztus kereszthalála, az élet feláldozása egy másik emberért, ezt kiterjesztve: minden ember („az Ember”) megváltásáért, a bűn terhe alóli felszabadításáért; a félelem, a gyötrelem, a lelkifurdalás terhe alóli felszabadulását. Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát áldozta fel érte. Mert irgalmas és kegyelmes a teremtményéhez, a bűnbe esett emberhez. Az irgalom és a kegyelem is az isteni és az emberi jóság része; legyenek egymáshoz irgalmasok, kegyelmezzetek meg egymásnak ti is; váljon az isteni jóság ezáltal is emberi jósággá! Szeressétek egymást, ahogyan én szerettelek titeket: áldozatot is vállalva egymásért! Szeressétek az Atyát, hogy egymást is szeretni tudjátok, és hogy legyen mit viszonzni! Járjatok élen a jótettekben, amelyeknek kezdete egy jó gondolat, folytatása a jó akarat (jó szándék), betetőzése a jótett. Sok jótett és ezek viszonzása által lesz jobb az ember és a világ. A jó gondolat és a jó tett emberjobbító és világjobbító értékek.

15. Új kihívások

Megint új dolgok (*Rerum Novarum*), új kérdések, új problémák, új ellentétek feszítik a világunkat (csak szét ne feszítsék!), az emberi nemnek, az egész emberiségnek *új kihívásokkal kell szembenéznie*.

Még a régi ellentétet, a tőke–munka (tőketulajdon–munkaerő-tulajdon, tőkés–munkás) között feszülő ellentétet sem sikerült teljes mértékben megoldani, már új kihívások tetézik ezt a régit, amelyik immár globális szinten újra előjött, és kiéleződött. A régi ellentétet a nemzetállamok szintjén, demokratikus úton sikerült enyhíteni: kisebb részben a tulajdonjogok igazságosabb, viszonylag kiegyenlített elosztásával, nagyobb részben a tőke–munka közös hozadékának igazságosabb megosztásával (a profitnyereség-haszon és a munkabér arányának javításával). A siker a munkások bérharcának, szervezett erejének, az erő parlamenti (törvényhozási) útra terelésének volt köszönhető. A törvényes út sikerében szerepe volt az általános, egyenlő és titkos választójognak, a többségi elven működő parlamenti demokráciának is. Előzőleg az állam több évszázadon át a nagybirtokos arisztokrácia és a nemesség, majd pedig a nagytőkések oldalán állt, a politikai közhatalom és a tulajdonosi-gazdasági hatalom összefonódott. A 20. században, a tőke–munka harcában előbb „semleges harmadik félként” közvetített, majd „nevető harmadikként” mindkettőt maga alá gyűrte: a társadalom a magántőke uralmi rátelepedése helyett a *totális állam* (Nyugaton fasiszta, korporatív és nemzetszocialista, Keleten a kommunista proletárdiktatúrák állama) uralmi rátelepedését szenvedte meg. Hatalmas *emberáldozat árán*, mintegy történelmi ellenhatásként megszülettek az emberi jogok, létrejött az ENSZ és a *demokratikus és jóléti jogállam* eszméje. Utóbbi a *korlátok és ellensúlyok rendszere*, a totális állam újjászületésének megakadályozását célozza. Csakhogy a jóléti (más szóval: *szociális*) jogállam (a politikai hatalomtechnika eszközeként) a „több szavazatért több juttatás, több járandóság, több állami gondoskodás” elvek mentén egyre kiterjedtebb *redisztributív* (jövedelem-újraelosztási) politikai közhatalomra tett szert. A liberális minimális állam a múlt emléke lett. Az *illiberális* (fejlesztő) állam a több termelés, több fogyasztás, több adóbevétel, több

jóléti juttatás, több szavazat szerzésének spiráljába, örvényébe kerülve újból eljutott a totális állam határáig. Az államok még nem érzékelik ezt így (hiszen egyre nagyobb szükség van rájuk), de a társadalom már igen, és lázad. Nyilvánvaló *paradoxon*: nem lehet egyszerre több állami gondoskodást és több egyéni és társadalmi szabadságot követelni. A több szabadság több tehervállalást, több kötelezettséget, kockázatot és felelősséget is jelent. Ráadásul a sok pénz felett diszponáló illiberális, redisztributív, fejlesztő, jóléti és szociális jogállamban is, objektív és szubjektív okokból, felvirágzik a korrupció, maffiaállamnak, feudális-hűbéri államnak lehet bélyegezni, és a jogállamiság sérelmére hivatkozva folyamatosan lehet támadni. A társadalom harcol a saját állama ellen, de közben az állami paternalizmusról, az egyre többféle és egyre bőségesebb állami finanszírozásról nem akar lemondani. Ráadásul a posztkommunista országok társadalma fél évszázadon át ehhez volt szokva, ezért viselte el a „felpuhult” totális diktatúrát. A *gondoskodó állam* azonban így is, úgy is *feudális állam*, amelynek állampolgára, de *nem polgára* az ember, hanem *alattvaló*, jobbágy, aki a járandóságokért cserébe hűséggel és szolgálatokkal (minimum a szavazatával) tartozik! A jóléti állam uralmi rátelepedéséből a társadalom nem képes egykönnyen kitörni, kiszabadulni, különösen ha egy nagyarányú teherátvállalás árán nem is akar igazán kitörni. Erre az alapvető ellentmondásra épülnek rá a további súlyos problémák, egyidejű és azonnali megoldást követelve:

- a) a *fenntarthatatlan fejlődés* zsákutcájában meg kell állni, vissza kell fordulni (vagy lassan visszatolatni), a *kevesebb jólét-több boldogság* útjára áttérni;
- b) a *demográfiai válságot* (a gazdag Nyugaton népességfogyás, a szegény Keleten és Délen túlnépesedés) hogyan kezeljük és oldjuk meg?

- c) a világpolitikai, *birodalmi érdekharc*, a világuralmi dominanciaharc, a proxyháborúk eszkalációs veszélye és veszteségeinek a viselése;
- d) a *globális népvándorlás* problémája, a hiányzó népesség és munkaerő pótlásának dilemmája, a népességcseré, sőt civilizációcsere veszélyének kezelése;
- e) a *világjárványok* veszélye és a járványok kezelése, megelőzése és elhárítása;
- f) a *globális szociális és kulturális szakadék* szélesedése és mélyülése, az erkölcsi és igazságossági feszültség kezelése.

Egy megoldatlan alapprobléma (tőke–munka) és a rá rakódó hat legfontosabb új probléma: ki fogja ezeket és hogyan megoldani, ráadásul egyidejűleg? Úgy, hogy van még egy, mindegyikkel összefüggő hetedik probléma is: a *hitek, vallások és egyházak* szerepe a megoldások keresésében, viszonyuk egymáshoz és az államokhoz. Az élet legalapvetőbb és legnehezebb kérdéseire a hitek és vallások is adnak egyfajta választ, ezek eltérhetnek egymástól is, az államok válaszaitól is. Viszont megnyugtathatják a háborgó és félelemtől rettegő lelkeket. Ez nem zárja ki a józan ész és a tudományok használatát az ember javára, sőt, elősegítheti azt. Csakhogy a nyugati civilizációban a *szekularizáció* és a *deszakralizáció* jellemző, másutt egyházi államok, államegyházak működnek, terjed a vallási fanatizmus, a hódító erőszak. Újra *vallásháborúk jönnek*? Nyugaton a vallás elleni harc folytatódik; ez szintén a vallásháború enyhébb változata? Él-e még Lenin elvtárs gondolata: a vallás a nép ópiuma? Miközben ő maga is egy új vallás (a marxizmus-leninizmus) alapítója volt. És ma is vannak – növekvő számban – új vallásalapítók. Egyesek szerint jobb volna, ha az ópium lenne a nép vallása. Terjednek a *kábítószer*ek, vannak *kábító médiumok*, van *bódító politika* is, sőt születnek *tébolyító* új eszmék, ideológiák is. Ezekkel szemben a *régi*

hit jól bevált, konstans elemeit rehabilitálni kell. Ilyenek a *jóság, a szeretet, a szelídség, a hűség, a bizalom, a remény, a szolidaritás, a tökéletesedésre, feddhetetlenségre, megszentelődésre való törekvés, az Istennek tetsző élet*. Ezek mind a hívő ember javát szolgálják, de az államnak és a társadalomnak is a javára válnak, tehát nem akadályozni, hanem előmozdítani kell őket. A keresztény (keresztényen) egyházak egymáshoz közeledését, egységét (nem feltétlenül az újraegyesítését) támogatni kell, ugyanígy a más világvallások és egyházak felé való nyitást is. Keresni kell és fel kell tárni a közös értékeket, meg kell akadályozni az erőszakot, a hódító terjeszkedést, a terrorizmust, amelynek forrása a fanatizmus. A *vallásbéke* azért is fontos, mert része a világbékének, példa lehetne a nemzetközi béke és biztonság megteremtése és megőrzése számára. Az emberi jóság, a *jó ember projekt, az erőszakmentesség, a felebaráti szeretet és a társadalmi szolidaritás* lehetnének az államok és az egyházak, a világi és a vallási intézmények közös céljai, közös értékei. A közeledés és az együttműködés lehetne a keresztény Európa hozzájárulása a világ humanizálásához, a világ élhetőbbé tételéhez, a *szeretet civilizációjának* globális kiterjesztéséhez.

16. Elsötétülés

Az emberré válás lényege legrövidebben: a *tudatosodás*. Az ember azáltal emelkedik ki az állatvilágból, hogy az agyát elkezd gondolkodásra használni, *ösztönlényből tudattal, majd érzelmekkel és lélekkel* bíró lényvé válik. Érzékelve az őt körülvevő világot kérdések merülnek fel benne, amelyekre megpróbál választ keresni, több válasz lehetősége esetén a legjobbat, a legészszerűbbet kiválasztani. A jó válasz – rossz válasz mint döntés a *jó és a rossz* ismeretét feltételezi, az ember – sok jó válasz és sok rossz válasz megtapasztalását követően – a jó és rossz tudója lett. A bibliai

teremtéstörténet szerint ez a Teremtő Isten privilégiuma volt, tiltott zóna az ember számára. De miután a tiltás ellenére evett a jó és rossz tudásának fájáról, kiűzetett az édenkertből, éljen jó életet, és legyen jó ember, ha tud, a saját erejéből. Ez azóta sem sikerült neki, még az irgalmas és kegyelmező Isten segítségével sem. Mégis mindig azt hiszi magáról, hogy egyszer csak sikerülni fog, sőt néha azt is elhiszi, hogy most aztán sikerült is: jó emberként jó életet él, az általa „teremtett” (kigondolt) jó világban. Kár, hogy mindig jön a csalódás, a kiábrándulás, az ember a rosszat választja, vagy a jót választja ugyan, de rosszul, vagy kifejezetten rosszra használja, elrontja, belefárad, vagy fordítva, konokul és büszkén kitart jónak vélt, de rossznak bizonyult döntése mellett. Kezddhet – és kezd is – mindent előlről, keres újabb, jobb megoldást, hogy aztán újra csalódjon, önmagában.

Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájában* olvastam – és aztán sokszor idéztem, mindhiába –, hogy az embert fenyegető legnagyobb veszedelem: az *elállatiasodás*. Ezt arra az emberre mondjuk, aki a legszörnyűbb gaztettek véghezvitelére képes. A jelenséget én – a darwini evolúciós szemlélet hatására – *visszaállatiasodásnak* neveztem, ami a „visszesést” hangsúlyozza az állatvilágból való kiemelkedés, az emberré válás folyamatában. De mi a „legszörnyűbb gaztett”, amelyet az elvetemült, ember mivoltából kivetkőzött, elállatiasodott ember elkövethet? Hiszen, ha az oroszán éhes, ezért megöl egy antilopot, és megeszi, az nem gyilkosság, hanem evés, az éhség csillapítása, a létfenntartás elemi feltétele. De ha egy másik oroszán el akarja foglalni a vadászterületét, vagy elvenni a nőstényét és megölni annak kölykeit, akkor igazi élet-halál harc kezdődik, még mindig a létfenntartásért és a fajfenntartásért. Az ember esetében ezt régóta és ma is *jogos önvédelemnek*, önvédelmi háborúnak, szuverenitásvédelemnek nevezik, és nem tekintik szörnyű gaztettnek. De ha az önvédelem jogosságának fedezékében átlépi a *szükségesség és arányosság* korlátait, akkor

már elkövet – emberségéből kivetkőzve – szörnyűségeket is. Akár az ellenséggel szemben is elkövethető egyik tipikus gaztett a *kínzás*, a testi és/vagy lelki *szenvedés okozása*.

Csányi Vilmos – kiváló magyar etológus és humánetológus – az egyik vele készült interjúban arról beszélt, hogy csak két olyan élőlény van a Földön, amelyik nem csupán megöli az ellenségét, de kéjes örömmel előbb meg is kínozza. Ez a két főemlős, két „mindenevő csúcsragadozó”, a csimpánz és az ember. A csimpánz az evolúciós fejlődéslánc szerint az ember legközelebbi rokona, génállományunk több mint 99%-ban egyezik, csak a csimpánz még nem vált emberré. És az ember már emberré vált? Ha igen, akkor az a kérdés, hogy mikor, mitől és mennyire? És ha igen, akkor az *elállatiasodás valójában csak szűken „visszacsimpánzosodást”* jelent, és ezáltal benne van az ölés, de előtte egy kis kínzás is, hogy valami öröme is legyen az ölésnek.

Radnóti Miklós valami hasonlóra érezhetett rá és gondolhattott, amikor a *Töredék* című versében azt írta: „Oly korban éltem én e földön, / mikor az ember úgy *elaljasult*, / hogy önként, *kéjjel ölt*, nemcsak parancsra.” És nemcsak önvédelemből, de jogos ok nélkül is: mert az ölés áldozata egyszerűen csak más emberfajtahoz, más valláshoz, más társadalmi osztályhoz, más csoporthoz, más politikai párthoz stb. tartozott. Az ember tehát kreált magának bőven okokat az öléshez, de hazudott a világnak és önmagának is: Auschwitz és a Gulag „örömét” és borzalmát, a kínzás válogatott, szinte elképzelhetetlen módozatait nem lehet „megokolni”, jogos önvédelemnek minősíteni. Ezek az emberiség eddigi történetének legszörnyűbb csalódásai, az evolúciós és civilizációs fejlődés irracionális kudarcai.

Eszerint az emberré válás a *ne kínozz*, *ne okozz szenvedést másnak*, *ne hazudj* (se másoknak, se magadnak) és a *ne ölj* parancsaival kezdődik. Ezeket továbbiakkal kibővítve: a tízparancsolattal folytatódik. Általánosítva: az isteni törvénnyel (vannak, akik

szerint ezek *természeti törvények*, megint mások szerint *erkölcsi törvények*, de a közös lényeg, hogy parancsoló vagy tiltó normák), amelyeknek a betartása, követése nélkül nem ember az ember, vagy – ami még aggasztóbb – nem is válhat azzá. Ez azért is aggasztó, mert egyre többen tagadják Isten létét, nem tűrnek semmiféle tiltást, de még a korlátozást sem. Parancsolatok és parancsok nélkül, „szabadon” akarnak hazudozni (becsapni, félrevezetni másokat, akár tömegeket is és persze önmagukat is), és/sőt ölni is: máglyán, gázkamrában, ólombányában, háborúkban tömegpusztító fegyverekkel, vagy mint legújabban, „csak” virtuálisan, karaktergyilkossággal, önpusztító és/vagy tömegpusztító eszmék erőszakos terjesztésével stb. A józan ész és az emberi tisztesség (emberség) helyett már megint *a tömegek tébolya kezd úrrá lenni a világban* (lásd Douglas Murray legújabb könyvét), ami kitűnő melegágya az ember elaljasulásának, elállatiasodásának, a civilizációs visszaesésnek. Vagyis a racionális és morális *visszaesés* önmagában még nem elállatiasodás, de nagy valószínűséggel ahhoz vezethet. Mennyire vált emberré az ember? Még nem eléggé. És akik tagadják az Istent, elválasztják az egyházat az állami főhatalomtól az állam társadalom feletti korlátlan uralma érdekében, leszedetik a keresztet (az önfeláldozó szeretet szimbólumát) és a tízparancsolatot az iskolák és az osztálytermek faláról, a korlátlan és önző individualizmus érdekében, beengedve a helyükre az új tömegpusztító *ideológiákat*, azok az *istentelenségen keresztül* utat nyitnak bármiféle új, álcázott embertelenségnek, beláthatatlan visszaesésnek.

Rutger Bregman szerint (lásd az *Emberiség* című könyvét) az emberré válás kulcskérdése a *szelídség* és a *barátságosság* (a „vad-ság” és az ellenségesség/háborúság helyett). Az előbbi a *ne ölj*, az utóbbi a „szerezd felebarátodat, mint önmagadat” parancsa. És akkor egyértelmű, hogy Hobbes tévedett, az ember az embernek *nem farkasa*, és az élet nem mindenki háborúja mindenki ellen.

Mint ahogy egyértelmű az is, hogy mindez Isten és hit nélkül, az első és legfőbb parancsolat nélkül nem megy: „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből, és csak neki szolgálj!” Ne a fegyverek, hanem a szeretet erejében higgy, élj békességben a természettel, Istennel, embertestvéreiddel és önmagaddal! Lásd mindezt tisztán és világosan, és légy te magad is világosság! Légy az új, aktuális körülmények között is *felvilágosult*, és ne légy *elsötétült*! Nem baj, ha „kevesebb” a hited, de legyen hited, és az legyen egyre szilárdabb! A gyorsan változó, új körülmények között is tudd, mi a jó, és mi a rossz, és legyen erős szabad akaratod a jót választani!

Látva a világ folyását, hallgatva a híreket, követve az eseményeket, figyelve a hazai, az európai és a világpolitikát az az érzésem, mintha a hajdan Nyugat-Európából kiindult *felvilágosodás* – önmaga ellentétébe – *elsötétülésbe* fordult volna át, de az is lehet, hogy Európa agonizál, a végnapjait éli. A felvilágosodás történelmi korszaka a 17–18. századra tehető, kiteljesedése és virágzása a hosszú (1789-től 1914-ig tartó) 19. század volt, leszálló ága, hanyatlása a rövid (1914-től 1989-ig tartó) 20. századdal kezdődött, és most a 21. században folytatódik, felgyorsult ütemben, egyre súlyosbodó katasztrófákkal övezve. Bár vannak már *összeomlás-kutatók*, a folyamat és jelenség fogalomkészlete még hiányos. Én is hosszasan kerestem a *felvilágosodás* legmegfelelőbb ellentétpárját, és nehezen találtam rá, nyelvünk és szókészletünk olykor (nem is ritkán) kevésnek bizonyul, vagy nem megfelelő, illetve nehéz a legmegfelelőbb szót megtalálni, vagy ha ilyen nincs, akkor egyet *kreálni*. A *besötétedés* például leginkább azt a napszakot jelöli, amikor „lemegy” a nap, és a nappali világosságot az este szürkülete, majd az éjszaka „vaksötétje” váltja fel. Ennek ellentéte a *kivilágosodás*, amikor „felkel” a nap hajnalban, és eloszlatja a sötétséget. A *besötétedés*nél jobb, mert absztraktabb (több jelentésű) fogalom az *elsötétedés*, amely az *elsötétítés* emberi

tevőlegességét általánosítja (például háborús bombázás idején vagy a nyári forróságban, mindkettő önvédelmi céllal). Mindezek hatása, a besötétedés, elsötétedés, elsötétítés közös eredője lehet az *elsötétülés*. A tudományokban – különösen a saját absztrakt fogalomkészlettel dolgozó teológiában, filozófiában, jogtudományban – nem ritka jelenség, hogy egy-egy szó mást jelent, mint a „hétköznapi” használatban.

Példaként maradjunk a *sötét* szónál: leginkább jelző, többnyire negatív tartalommal. „Ez egy sötét alak” – mondjuk arra az emberre, aki nem túl okos (vagy éppen „túlokos”), nem elég művelt, viszont erőszakos, fondorlatos, erkölcs nélküli, jó lesz vele vigyázni, legjobb elkerülni. Minden embernek lehetnek „sötét gondolatai”, ezekről aztán „túl sötéten látja a világot”. Egyes „felvilágosult” történészek *sötét középkorról* beszélnek, mások szerint nem is volt az sötét, főleg a 20. század borzalmaihoz vagy napjainkhoz viszonyítva. Megjelentek a *sötétzöldek*, akiknek nem eléggé zöld a világ, ezért paradicsomszósszal öntik le a világhírű festményeket és pillanatragasztóval rögzítik magukat falhozpadlóhoz, tiltakozásuk jeleként. Valójában anarchisták, radikálisok, szélsőségesek, önfejű akarnokok, potenciális zsarnokok. A festészetben a *sötét* egy-egy szín árnyalata, nem feltétlenül fekete. Az öltözködésben lehet az előkelő összejövetelen a ruházat kötelező fekete színe, de lehet a gyász kifejezése is. A teológiában az ördög, a gonosz, a Rossz színe a fekete, a sötét, míg a jó és hívő ember „a világ világossága”. Ezen csipetnyi *etimológia* (szómagyarázat, szójáték) után térjünk vissza az *elsötétülés*hez!

Amennyire összetett, gazdag tartalmú, sokjelentésű fogalom a *felvilágosodás*, annyira az *elsötétülés* is az. A felvilágosodás lényegét legtömörebben a Kantnak tulajdonított, de már Horatius által is használt felszólítás fejezi ki: *Sapere aude!* – Merj gondolkodni! Lényegében ugyanezt jelenti Descartes gondolata is: *Cogito, ergo sum!* – Gondolkodom, tehát vagyok! Nem más ez, mint az emberi

józan ész (a *ratio*), az okosság (a *prudentia*) mint emberi erény, különösen pedig a *tudomány* felértékelése. És persze ennek az ellenkező oldalán: a feudalizmus és a vallásosság tagadása. Ne higgy a születési előjogokban és kiváltságokban, a társadalmi hierarchiában és a felettet állókban, a vallásos dogmákban, az egyházak „intézményes” igazságaiban! A felvilágosodás antifeudális, antiklerikális és antidogmatikus. A dogmák felmentenek a gondolkodás terhe alól, de ezzel meg is fosztanak a szabadságtól, igaz, a vele járó kockázatoktól és felelősségtől is. A kopernikuszi fordulat, a nagy földrajzi felfedezések és a könyvnyomtatás (a Gutenberg-galaxis) átrendezte az ember helyét a világban és a világról alkotott képet az emberben. Aki mert gondolkodni, képes is volt rá, tudást is szerzett hozzá, az újíthatott, élre kerülhetett a versenyben, nagyot nyerhetett. Csakhogy mindig több a nem versenyképes ember, mint a versenyző, és mindig több a vesztes a versenyekben, mint a győztes. A nem versenyzők és a vesztesek másként értelmezik a szabadságot is, de különösen az egyenlőséget, mint a versenyző és győztes kevesek. Ők nem annyira egyenlő esélyeket és törvény előtti egyenlőséget óhajtanak, mint inkább teljes – elsősorban materiális – egyenlőséget. A többségi elven működő demokrácia nekik kedvez, ezért erősebb a baloldal, és ezért születnek nyakra-főre egyre újabb elnevezések alatt *egyenlőségeszmék*, semmibe véve a józan eszt, az okosságot, az észszerűséget és az igazságosságot, de még a tudományos ellenérveket is. A „harcos” feministák háborút vívnak a férfi nem ellen. A BLM-mozgalom (Black Lives Matter) nevében is ott a „fekete”. A szexuálisidentitás-mozgalmak mintha az agyuk helyett a nemi szervükkel gondolkodnának. A zöldmozgalmárok egyre „sötétebb” zöldek. A baloldali (liberális és progresszív) „értékek zsarnoksága” belefojtja már nemcsak a szót, a gondolatot is a jobboldalba, azt már nem is feudálisnak, hanem szélsőjobbosnak, fasisztoidnak, sőt fasisztának

bélyegezve. A baloldali újkommunista „szent inkvizíció” csak a saját dogmaiban hisz, nem gondolkodik, viszont az erőszak új tömegpusztító eszközeit, a közmédia fegyvereit veti be az „el-lenségeivel” szemben. Ahogyan a túl erős világosság vakít, úgy az elsötétülés is: előbb csak nem lehet tisztán látni, majd egyáltalán nem lehet semmit sem látni. Az előttünk tátongó szakadékot, sőt szakadékokat sem. Mi is volt Goethe utolsó szava a halálos ágyán: *Mehr Licht!* vagy *Mehr Nicht!?* Mindegy, mert mindkettő igaz lehet: nem kell több elsötétülés, viszont több világosság kell. Csak merjünk gondolkodni, és maradjunk képesek gondolkodni. Különbözik ugyanis az összeomlás, az apokalipszis következik, a harmadik, az „atom-világháború”, a teljes pusztulás. Szinte hihetetlen, hogy ide vezetett Adam Smith morálfilozófiai alapú liberalizmusa, a magántulajdoni alapú szabadversenyes piacgazdaság és a totális egyenlőségeszmék hatalmi rivalizálása, sőt a közeledése, a konvergenciája is. A materiális bőség korlátlan és önző individualizmushoz, fenntarthatatlan hedonizmushoz, haszon- és élvezetmaximalizáláshoz, erkölcsnélküliséghez kell hogy vezessen? A szekularizáció, majd a deszakralizáció az értékek felbomlását, elrelativizálását, az értékkeret és egyúttal a társadalmi, szervezett közösségi lét szétesését kell hogy jelentse? Ez lenne a 21. század hivatása, a pusztulás „levezenylése”? Ha csak romba dől egy ház, a romokból (a bontott anyagból) még lehet új – akár a réginél is jobb – házat építeni. A teljes megsemmisülésből, a semmiből azonban nem lesz semmi. Az visszatérés a szervetlen anyag univerzumába, amely hideg, üres és halott. Esetleg – szerencsés esetben, a meleg vizekben – „az egysejtűek háborújával” újrakezdődhet az evolúció? Végiggondolták már ezt az irracionális, elsötétült, „permanens revolúció” új, hivatásos, anarchista mozgalmárjai?

A felvilágosodás romjaiból (romjai közül, romjai alól) a ma és a jövőben is használható, időtálló értékeket ki kell menteni,

azokból – egy stabil sziklára – új, viharálló házat kell felépíteni. Ehhez a mezopotámiai, a görög és a római „bélyeges téglák” és oszlopkövek éppúgy felhasználhatók, mint a „sötét középkor” hite, Jézus és Mohamed, Lao-ce és a Buddha tanításaiból a *jó ember projekt* újraindítható. A nagy tanítókat nem szabad eretnekeként megégetni, tanításaikat *tilos betiltani*, azokból újra tanulni kell: az ismétlés a tudás anyja! Ahogyan a történelemből is tanulni kell: *historia est magistra vitae*! Eddig igaza volt Hegelnek: a történelem arra tanít, hogy az ember semmit nem tanult a saját történeleméből.¹⁷³ Más kárából tanul az okos, az ostoba a saját kárából sem – tartotta eddig a népi bölcsesség. De nem kell ennek mindig így lennie (maradnia). Nem csak egy ember, az emberiség is bölccsé válhat: rádöbbenhet, hogy még mennyi mindent nem tud ma sem; hogy mennyi új ismeretet, gondolatot vélt és minősített tudásnak, ami nem volt az, mert nem az ember javát szolgálta, hanem a vesztét okozta, ártalmára volt. Az *infokommunikációs paradigmaváltás* kulcsa a *szelekció* lesz, a jó és a rossz, az értékes és az értéktelen, a jó embert építő és az ő emberségét romboló gondolatok, tanítások, tudások szétválogatása. A szelekció képessége a különbözőség ismeretét feltételezi. A bibliai tereméstörténet szerint az ember azért üzetett ki az édenkertből (a paradicsomból), mert szakított a jó és a rossz tudásának fájáról, és elbízta magát. „Hát csináld magad, ha tudod” – szólta az Úr haraggal (mint a népmesében a galambot fészekrakásra tanító szarka; csak hogy a galamb azóta sem tud tisztességes fészket rakni). Jó lenne, ha az ember „visszasomfordalna” – az Úr bocsánatát és irgalmát kérve – az édenkertbe, az élhető és fenntartható természet „paradicsomába”, és az Úr segítségét kérné a jó és a rossz megkülönböztetéséhez. Azért, hogy a jó építőelemekből új embert és új társadalmi közösséget, élhető életet építsen a Teremtő erős

¹⁷³ HEGEL 1966: 144.

kősziklájára. Nevezhetnénk ezt akár *új felvilágosodásnak is*, vagy csak az elsötétülés megállításának, megakadályozásának, de a szakaszolási vita elkerülése céljából egyszerűen csak *az emberre válas folytatásának is*.

Segítség a szelekcióhoz, amely végső fokon olyan egyszerű, mint Jézus tanítása: az éhezőnek enni adni, a szomjazónak inni adni, a ruhátlannak ruhát adni, a jövevényt befogadni, a beteget gyógyítani, a börtönben lévőket látogatni – a második legfőbb parancsolat, a felebaráti szeretet gyakorlása. Amelynek előfeltétele az első és legfőbb parancsolat: szeretni az Urat, csak Őt imádni és csak Neki szolgálni. Miért is? Ez a válasz is egyszerű, ha tudjuk, hogy az emberek mennyi mindent „imádnak”, mennyi hiábavalóság után vágyakoznak, hányféle ártalmas függőség rabságában élnek. Ezek helyett kell az Urat, a jó, az irgalmas és kegyelmes Istent az életünk dobogójának legfelső fokára állítani; a másodikra a felebarátot; a harmadik marad nekünk (a családuknak, a házastársunknak). Nagy az a dobogó, sokan elférünk rajta, de a monoteizmus és a monogám házasság összefüggenek egymással; és egymás mellett fix a helyük. Mi a közös a dobogó három fokán? *A szeretet!* Az Isten szeretete (oda és vissza), a felebaráti szeretet, és a házastársi, szülői, gyermeki szeretet. Ezek nélkül nem lehet (vagy nem érdemes) élni. Ez az új felvilágosodás centrális értéke, kemény magja, a szeretet civilizációja.

A jó ember projekt és a szeretet civilizációja cselekvési programja is ugyanolyan egyszerű, mint a jó és a rossz szelekciójáé: vadság helyett szelídség; ösztönösség helyett tudatosság; harag és gyűlölet helyett megbocsátás és kegyelem; háború helyett béke; önzés helyett együttműködés; hedonizmus helyett puritanizmus; erőszak helyett szeretet; halál helyett élet. Fennkölt gondolatok ezek, magasztos szavak, amelyeknek célja, hogy önmaga fölé emeljék az embert. Emberi törvények külső kényszerítő ereje helyett erkölcsi parancsolatok, amelyek mint *természeti* (avagy *isteni*)

törvények az ember szívébe írva, belülről készítetnek: ösztönöznek a jóra, visszatartanak a rossztól, a gonosztól. Elsötétülés helyett felvilágosodás, még mindig, vagy újra, de most már magasabb fokon. Nem rombolva, hanem tovább építkezve, bővítve és korszerűsítve az emberi civilizáció építményét. Védelve a hitet, hogy legyen remény, és megmaradjon a szeretet; azért, hogy ember maradjon az ember, hogy élhető legyen az élet, és hogy hálát tudjon adni érte.

Ha egy kereszténynek mondott európai társadalom valóban Jézus követője volna, és tanításai szerint élne, az maga volna *a csoda* (miként a kánai menyegzőn a vízből lett bor). De mivel ez nagyon nehéz, és csak ritkán és keveseknek sikerül (ők ma az egyház szentté és boldoggá avatott hívei), az indokolt önvizsgálatnak más irányt kell követnie. Jézus tanításainak és a hit alapvető értékeinek a tényleges érvényesülése az én önvizsgálatom, eddig tanult tudásom és tapasztalásom szerint (és sok hittudós szerint is) háromféle lehet. 1. *Elfogadás* és valóságos követés, érvényesítés, gyakorlás. 2. Az ismeret szintjén *elfogadás*, de a tettek, a jó cselekedetek szintjén *mulasztás*. Ahogy Pál apostol írja a rómaiaknak írt levelében: az ember tudja, mi volna jó és helyes, de nem azt teszi, sőt, a rosszat, a gonoszt cselekszi, ami csakis a benne lakó Gonosznak, az ember eredendően bűnös természetének tulajdonítható. Ezért van szüksége megváltásra, ez a krisztusi áldozat és a kereszténység lényege. Az ember mindig újra próbálkozhat, előlről kezdhet mindent. 3. *Elutasítás*, megvetés, lenézés, tagadás, üldözés, keresztényirtás, egyháztalanítás, vallástalanítás, hitetlenítés, gyalázkodás, megalázás, hiteltelenítés, alaptalan vádaskodás, kínzás, kigúnyolás stb. Az elutasítás módszertana, kivitelezése rendkívül gazdag, sokszínű és változatos, kezdve Jézus keresztre feszítésével. „Bocsásd meg nekik, Atyám, mert nem tudják, mit cselekszenek!” – sóhajtott fel és fohászzkodott Jézus a keresztfán. „Ó, szent együgyűség!” – sóhajtott fel Husz János

„eretnek” a már égő máglyán, látva a tűzre nagy igyekezettel egy marék rózsét dobó mamókát. Jézust kereszthalálra, az eretnekeket máglyahalálra papok, főpapok ítélték, a „hívó nép” hathatós közreműködésével, háttértámaszként a kezét mosó Pilátussal. A Birodalmi Központ örül annak, ha a periférián a nép és a vallás hoz neki tetsző ítéletet.

Ebbe a kontextusba helyezve: a felvilágosodás *elutasítás* volt; az egyház(ak) elválasztása az államtól (*szekularizáció*), kivétele az emberek feletti uralomból, a közhatalomból. Csakhogy a túlbuzgóság (a „szent együgyűség”) következtében kivetették a vallási értékrendet, a jó erkölcsöket, a szeretetet is az iskolákból, a kórházakból, a szociális gondoskodásból, helyükre mindenütt az immár „mindentudó és mindenható” (*omnipotens és omnikompetens*) államot állítva. Ezután az állam (az egyeduralkodó monarcha) kezébe került az emberek lelke is, az állam lett a legfőbb tanító, az alapvető értékek előírója, a legfőbb törvényhozó. Leginkább a *felvilágosult és abszolutista* állam. Magyarországon Mária Terézia és fia, II. József (a „kalapos király”) állama, de micsoda különbséggel. Észszerűséggel és tisztességgel, igazságszálggal indult, de zsarnoksággal, erőszakkal, a magyar jakobinusok kivégzésével folytatódott. A felvilágosodás is „felfalta” a saját gyermekeit. A folyamat „csúcsteljesítménye” a 20. századi két nagy totális eszme és diktatúra, a fasiszmus és a kommunizmus lett. Az állam minden polgárának mindenható ura lett, mindenki minden szükségletéről gondoskodó (paternalista) főhatalom. A liberális szabadságnak befellegzett. Az állam a legszigorúbb, kegyetlen zsarnok lett, kizárólagos vallásként és egyházként viselkedett, az államvédelmi „szent inkvizíció” tömegesen irtotta az eretnekeket (a zsidókat, cigányokat, fogyatékosokat, árulókat, elhajlókat, reakciósoakat, burzsujokat, kulákokat.) „A néppel tűzönvizen át” – a nép irtotta a nép ellenségeit, a jakobinus diktatúrától a fasiszta és kommunista diktatúrákig bezárólag. Bezárólag? Vagy

még ma is folytatódik az, ami a legmélyebb és legkiterjedtebb uralmi rátelepedés volt a társadalomra, csak éppen új hitek, új vallások, új egyházalapító mozgalmárpróféták dogmái mentén, az infokommunikáció eszközeivel és módszereivel?

Nem volna jobb és elegendő a régi hitünk és vallásunk romjaihoz visszatérni, előbányászni mindent, ami abból jó is lehetett volna, ha mi emberek jól csináltuk volna? Muszáj mindig valami újat, kétes végkimenetelűt kitalálni és erőszakolni? Totális uralmi rátelepedés nélkül még mindig nem megy? A régiek után az új profétákra is a „Feszítsd meg!” vár, és Pilátus már önti a mosdótálba a kézmosó vizet. Miféle új birodalom képviselője ő? Miféle császárnak kell most is megfizetni azt, ami neki jár? Miféle fondorlat áldozatai vagyunk már megint?

XVI. Benedek pápa a szeretet istenét ajánlotta szíves figyelmünkbe. *„Deus caritas est.”* Egyházban és államban, családban és társadalomban egyaránt; házasságban és minden más emberi kapcsolatban. A tudomány és technika legújabb csodaival operáló háborúk helyett egyedül a „szeretet lefegyverző ereje” hozhat békét. A szeretet törvényét minden egyes ember szívébe kell írni, és az egész globalizálódott világban gyakorolni. A szeretet istene lehet az egész világ közös Istene. A *monoteizmus* és a *monogámia* egy közös tőről fakadnak, lényegük a *véglegesség* és a *kizárólagosság*. Mindkettő oltalmazó és megtartóereje a szeretetben van. Ezekből kell a *szeretet civilizációját* újjáépíteni, ami nem jelent mást, mint *a világot humanizálni*. Ehhez és ezért kell az embernek tovább *tökéletesednie, sőt megszentelődnie*. Ehhez kell *az ész, a szív és a lélek*, együttesen, összefogva, *felvilágosodva*, de *nem túlvilágosodva*, és főleg *nem elsötétülve*.

Abszurd paradoxonnak tűnhet, hogy az új felvilágosodás része lehet a nagy világvallások közös értékeinek a feltárása és egyetemes értékekként való elfogadása és érvényesítése. Ezek alkothatnák az alapvető szabadságok és az emberi jogok

sziklaszilárd erkölcsi alapját, egy univerzális alkotmány érték-keretét. Azokat az értékeket, amelyek mentén az egész emberiség a jövőjét elképzei, és az életét élni akarja. A világhálón összefűzött nyolcmilliárd emberi elme globális gondolata, egy új – a lényegre szűkített – világvallás, hit és eszme, amelynek valóságos érvényesítésére az emberiségnek törekednie kell. Ezt azzal kell kezdeni, hogy a jót nem nevezzük rossznak, és azt, ami rossz, nem nevezzük jónak. Vagyis a *jó és rossz* megkülönböztetését újra kell tanulni. Ez a különbségtétel ki kell hogy terjedjen a *szent* és a *profán* közötti választásra is. Popper Péter *Az írás. Az Ószövetség* című könyvében¹⁷⁴ Eliade világhírű vallástörténészt idézi: „Az emberi szellem megragadta a különbséget a között, ami valóságosnak, hatékonynak, gazdagnak és jelentéssel bírónak mutatkozik, és a között, ami e minőségekkel nem rendelkezik, vagyis a dolgok zűrzavaros és veszedelmes áradata, véletlenszerű és értelmetlen felbukkanása és eltűnése.” Magyarán – mondja Popper – felfedezte a szentséget, megértette a szent és profán közti különbséget. E felfedezés és megértés terén okozott hatalmas romlást a felvilágosodás és az ateizmus terjedése, a *szekularizáció* és a *deszakralizáció* folyamata. „Arról a világszemléletről van szó, amelyik egyre inkább kiiktatja a kultúrából a szentséget, s helyébe valamiféle sivár anyagelvűséget, vagy kárpótlásul szellemi serdületlenek számára készült mesebeli ezotériát csempész. A kultúra legősibb korszakaiban az ember élete, élni akarása és mindaz, amit ennek érdekében tett, vallásos cselekedet volt. Maga az emberré válás, az emberként létezés egyben azt is jelentette: vallásosnak lenni.”¹⁷⁵ Meggyőződésem, hogy az emberré válás (amely ma is tart, és mint *tökéletesedés* nem fejezhető be soha), az embernek megmaradás, az emberséges emberként való létezés ugyanezt ma is jelenti:

¹⁷⁴ POPPER 2004a.

¹⁷⁵ POPPER 2004a: 9–10.

vallásosnak lenni. Persze magasabb szinten, és nem úgy, hogy az ateizmus, a marxizmus, a náciizmus vagy a sátánizmus is egy vallás. A vallásosság az ember javát, az individuum *emberségét*, az egész emberiség *emberiességét*, az egyetemes emberi kultúrát, a *civilizációt* szolgálja. Korunk nagy problémája az – írja Popper Péter –, „hogy míg a technológia egyre gyorsabb, már-már szédítő iramú fejlődését éljük meg, addig az emberi intelligencia nem mutat hasonló fejlődést. Az olló két ága egyre jobban szétnyílik: a hipertechnológiához képest az átlagos ember, s mindenki, akinek a szakmája független a technológiától, relatíve egyre *butábbá*, unintelligensebbé válik – még a világ gazdasági és politikai vezetői sem kivételek. S ehhez hozzátehetjük, hogy sem az érzelmi kultúra, sem az erkölcs területén nem vehetünk észre jelentős pozitív elmozdulást. Sőt, egyre fenyegetőbbben érzékelhető e folyamat veszélyessége az emberiség életminősége, végső soron a létezése szempontjából.”¹⁷⁶ Ahogyan a „futószalag” és a „robotizáció” következtében már nem a gép szolgálja az embert, hanem az ember a gépet, a munkás elveszti kreativitását, ugyanúgy a mesterséges intelligencia térhódításával a munkásember fokozatosan elveszti természetes esztét, az intelligenciáját is: nincs rá többé szüksége, ezért marad szellemileg serdületlen.

Röviden összefoglalva: *az elsötétülés korunk jelensége*. Sürgősen tennünk kell ellene. Ugyanaz a technológia egy *új felvilágosodás*, új tudás, új kultúra *esélyét is magában hordozza*. Az új felvilágosodás mint új *világvallás* nem kell hogy világegyházként jelenjen meg, nem kell hogy „intézményesüljön”. Ahogyan nincs szükség világállamra, világparlamentre és világkormányra sem. Az intézmények önmagukhoz torzítják az eszméket. Viszont hozzájárulhatna a mai világvallások tartalmi megújulásához, egy új egyetemes értékrend kimunkálásához, a világ humanizálásához, a szeretet

¹⁷⁶ POPPER 2004a: 10–11.

civilizációjának tovább építéséhez és bővítéséhez, *a jó emberré válás sikeréhez*, mégpedig globális léptékben.

17. Ima a házasságért

Hiszek a házasság szentségében, mert önmaga fölé emeli és Istenhez közelíti az embert. Hiszek egy nő és egy férfi egységében, az emberpár egységében. Hiszek a páros lét véglegességében és kizárólagosságában. Hiszek a hűségben és a szövetség kötelékében. Hiszek az összetartozás megtartó és gyógyító erejében. Hiszek a kölcsönös hálaérzés örömeiben és értékében. Hiszek a gyengédség és a szelídség békéjében. Hiszek az áldozatos szeretet megváltó erejében. Hálát adok hitvesemért, a szerelméért. Hálát adok a hitemért mindezekben, mindörökké. Ámen.

18. Ima a méltóságért

Hálát adok azért, hogy embernek születtem, hogy emberré válhattam, és ember maradhattam. Hálát adok Teremtőmnek, hogy a képmása lehettem, hogy Istennek tetsző életre törekedve emberi rangra emelkedtem. Hálát adok az áldozatos szeretetért, amelyet Jézustól kaptam, a megváltásért és a vele járó békességért és öröméért. Hálát adok a feladatokért és a hozzájuk adott talentumokért; a terhekért és az erőért, amellyel a terheket hordozhattam. Hálát adok a hitemért, amellyel az Istent, az isteni irgalmasságot és kegyelmet és ezekkel az istenképmás embert szolgálhattam. Hálát adok a családért, ahová születtem, és azért is, amit ajándékba kaptam: amiben épültem, és amit építhettem. Véd meg és őrizd meg, Uram, az emberi jóságot, tisztítsd meg tükrödet, az emberi méltóságot! Ámen.

19. Ima Jézushoz

Áldott legyen Jézus, aki minket az Atyához imádkozni tanított.

Mi Urunk, Jézus, aki a Krisztus vagy, életünk megváltója: szenteltessék meg a Te neved! Jöjjön el a Te országod! Legyen meg a Te akaratod! Lakozz itt bennünk, és maradj közöttünk, hogy mi is Veled maradjunk! Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, add, hogy azzal megelégedjünk, és érte hálások legyünk! És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne hagyj magunkra a kísértésben: ha elbukunk, akkor is a Tied vagyunk. Mert Tiéd az ország, a hatalom, és a dicsőség, mindörökké. Ámen.

20. Krisztofóbia

A *fóbia* irracionális, indokolatlan *viszolygást*, ösztönös *félelmet* jelent. A Wikipédia több mint 150 fajtáját sorolja fel. Akitől (amitől) az ember viszolyg, fél vagy retteg, azt többnyire *gyűlöli is*. Külön fajtája az *előítéletesség*, az *intolerancia*, a *diszkrimináció* miatt kialakuló fóbia, amelynek irracionális voltát az érintett személy is tudja, mégsem képes megszabadulni tőle. A *christophobia*, vagy szélesebb értelemben a *christianophobia* (a Krisztustól való félelem, vagy szélesebb értelemben a kereszténységtől, a keresztény egyháztól való félelem) és ebből kifolyólag a *krisztusgyűlölet* vagy az *egyházgyűlölet* végigkíséri a keresztény hit és az egyház történetét. Valójában már akkor elkezdődött, amikor Jézus tanítani kezdett, és Názáretben nem volt maradása („senki sem lehet próféta a saját hazájában”), Kafarnaumba kellett költöznie. De hiába volt a tanítás, a gyógyítások és a csodák, Pilátus kérdésére („mit akartok, mit tegyek vele?”) a tömeg azt üvöltötte: *Feszítsd meg!* Krisztus követőit, a keresztényeket üldözték a Római

Bírodalomban, és üldözik ma is, szerte a világon. A katolikus a világ legüldözöttebb vallása. Talán mert a vadság helyett a szelídséget, a háború helyett a békét, a gyűlölet helyett az áldozatos felebaráti szeretetet, az önzés helyett az önzetlenséget, a bosszú helyett a megbocsátást, az irgalmatlanság és a kegyetlenség helyett az irgalmat és a kegyelmet hirdeti. Talán mert túl magasra teszi a lécet, amelyet a nagy többség folyton lever, vagy alatta fut át, és ezért dühös és agresszív. Nem szereti az ember, a tömeg, ha visszaeső bűnös, és bűnei miatt büntudata és lelkifurdalása van. Nem szeret vezekelni, bocsánatot kérni és bűneit jóvá tenni. Nem szeret jó ember lenni ott, ahol az emberek zöme rossz, öl, lop, hazudik és paráználkodik, és a jókat baleknak, lúzernek nézi, ha a rosszak a győztesek és a jók a vesztesek. Eközben az eszével tudja és a szívével érzi, hogy nincs igaza, hogy Jézus szelídsége, békéje, igazsága, az isteni igazságosság a nyerő. Hogy övé az ország, a hatalom és a dicsőség, pedig az ember ezt mind magának akarja.

A felvilágosodott ember kiűzte a hatalomból a vallást (elválasztotta az államot és az egyházat), ez volt a *szekularizáció*, majd *deszakralizálta* a társadalmat is. A semleges állam kizárólagos és önkényes uralmat gyakorolt, majd pedig a *győztes ateizmusok* a 20. század borzalmaihoz vezettek. Ennek következtében most – még mindig Isten nélkül – az államot akarja megjavítani, a demokratikus jogállamba fékeket, korlátokat és ellensúlyokat beépíteni. A baj csak az, hogy a jogállamot is emberek, nem feltétlenül jó emberek csinálják. *A krisztofóbia és a keresztényüldözés miatt* nem sok sikerrel. Van, ahol a keresztet szedetik le az iskolai osztálytermek faláról, van, ahol a tízparancsolatot, másutt a közterületekről száműzik a keresztény szimbólumokat. Ez az európai civilizáció további pusztulását okozza. Csak kevesen látják – köztük Douglas Murray – *Európa furcsa halálát*. Joseph Halevi Horowitz Weiler könyvet írt a *keresztény Európáról*, sikerrel harcolt

a keresztnek visszahelyezéseért az osztálytermek falára, Ferenc pápa *Ratzinger-díjjal* tüntette ki. Robert Schuman – az Európából kiinduló két világháború után – az *egyesülő Európával* a keresztény civilizációs értékrendet kívánta megmenteni, Európa *halott lelkét feltámasztani*. Kivételesen a „semleges” jog és a „semleges állam” is lehetne értékmentő, ha túllátna a jogon, ha látná a jog mögött a történelmet és a teljes civilizációs értékrendet is. Ez az értékrend alapvetően keresztény értékrend. A keresztény értékrend kemény magja a *szeretet*, a keresztény vallás a *szeretet vallása*. Ezért mondhatjuk VI. Pál és II. János Pál pápák gondolatához csatlakozva, hogy az európai civilizáció: a *szeretet civilizációja*. A szeretet-intézmények kiépült és az állam által fenntartott rendszere a nagy társadalombiztosítási intézmények összefüggő rendszere. Önzés helyett az önzetlenség, egocentrizmus helyett a szociocentrizmus rendszere. Egymás kölcsönös támogatása, a gyengék védelme, az elesettek felemelése, a rászorulóknak segítése, példamutatás a világ számára, azaz a világ *humanizálása*. Ebben a fejlődési folyamatban államnak és egyháznak egy a célja, egy irányba húzzák a szekeret. Egyiknek sem megy egyedül, egyesült erővel több az esély, hogy sikerülhet. Államnak és egyháznak a közös feladatok teljesítése érdekében össze kell fognia. Viszolygás, félelem, gyűlölet és agresszió nélkül. Kenyérrel visszadobni, odatartani a másik arcot is, az ellenségben is meglátni az embert, és benne azt szeretni. A bűnt lehet gyűlölni, de a bűnös embert szeretni kell. Belőle a jó embert ki kell csalogatni. Szeretni embertestvérünket azért, mert már jó ember, vagy azért, hogy azzá váljon. A fegyverek szeretete helyett a szeretet fegyverével harcolni. *Deus caritas est*: a szeretet istenétől nem kell félni, tőle nem szabad viszolyogni. Az ő képmásához kell méltónak bizonyulni, benne megmaradni. És akkor Isten is megmarad mibennünk, anélkül, hogy viszolyogna tőlünk. Isten nem *homofób*, *előtte nincs személyválogatás* (Róm 2,11). „Mert mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusban való hit által.

Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő: mert mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” (Gal 3,26–28) Ettől a tanítástól, ennek vallásától és egyházától biztosan nem kell félni.

21. Próféválás

A *próféválás* Isten szavának közvetítése, feddés, figyelmeztetés, fenyegetés, a bűnök elhagyására, megtérésre buzdítás. Nem népszerű hivatás. Nem véletlen, hogy Jónás „rühellé a prófétaágot, / félt a várostól, sivatagba vágott, / ahol magány és békesség övezze, / semhogy a feddett népség megkövezze.” (Babits Mihály: *Jónás könyve*) Jézus akár Emberfia, akár Istenfia, így is, úgy is *prófeta*. Ráérez az ember lelki szükségletére, Isten utáni vágyára, azt elégíti ki, azzal gyógyít. Ez a lelki szükséglet: a tökéletesedés és megszentelődés vágya, a jobb emberré válás, a feljebb emelkedés vágya. A testi vágyaknál – az éhségnél, a szomjúságnál, a szerelem- és szeretetvágnál – magasabb rendű, más minőségű vágy. Miközben az evés is, az ivás is, a barátkozás is és a szex is „*létszükséglet*”, *kielégítésük* – a létfenntartás és a fajfenntartás – éltető erő, ösztönző, hajtóerő: az éppen szükséges és elégséges mértékben. Cél, de nem öncél. Mértéke és rendeltetése van: erről szólnak a törvények, amelyekhez igazodni kell. A cél felé haladni, és mértéket tartani; nem letérni a helyes, az egyedül járható útról, és nem válni a mértéktelenség rabjává, nem válni függővé; a hedonizmus, az élvhajhászás pazarló és romboló magatartás. Ezt el kell fojtani (ezt kell elfojtani), mint a tüzet, amely jó, ha ételünket süti-főzi, szobánkat melegíti, de ha kipattan a padlóra/szőnyegre, azonnal el kell oltani, különben leég a ház. A mértékkel élő ember azt is tudja, hogy a test szükségleteinek (de nem minden kívánságának) a kielégítése élteti a szellemet és a lelket is. A józan ész (*ratio*,

prudentia) szab mértéket és irányt, a lélek ad ezekhez ösztönzést és erőt. A *lelki erő* esetenként képes legyőzni és pótolni a testi gyengeséget, a hiányokat, az esendőséget és a gyarlóságot, orvosolni a túlzásba, azaz a bűnbe esést. A józan ész az ember emberségét, a lélek és a hit pedig az istenképűségét, a méltóságát fejleszti ki és őrzi meg. Az emberség megőrzése minden körülmények között, és ugyanígy a méltóság feltétlen tisztelete: a *bölcsesség* szintjének elérése. A bölcsesség kezdete azonban az Isten keresése, útjának megtalálása és az „Isten félelme”, egyúttal az ember megváltása, a bűnök rabságából való felszabadulása, hogy a legalapvetőbb értékek keretein belül az öröme, a boldogsága teljes legyen.

Jézus *nyolc boldogságról* tanított. Az első az Isten befogadása az ember kiüresített lelkébe és az ember megmaradása Istenben, a hitben. A második a sírók vigasztalása, az ember vigaszra találása. A harmadik a szelídség, a barátságosság, a gyengédség, azaz a vadság, az állatiasság ösztöneinek meghaladása. A negyedik az igazságosság és gyakorlása a méltányosság. Az ötödik az irgalmasság, gyakorlása a megbocsátás és a kegyelmezés. A hatodik az érzelmek, a szív tisztasága. A hetedik a békesség, a megbékélés önmagunkkal és Istennel, a békességteremtés embertestvéreinkkel, a minket övező világban. A nyolcadik a kitartás az üldöztetésben, a háborúság idején, ezek ellenére is bízni Istenben, hűnek maradni Hozzá.

Evolúciós szemléletű biológusok és etológusok szerint az emberré válás, majd a jobb, még jobb és legjobb, végül pedig *a jó emberré válás kulcsmozzanata* a szelídség, a barátságosság. Ez az ember Istenhez, a természeti törvényekhez, az erkölcsi parancsolatokhoz való igazodása, illeszkedése, azoknak való megfelelése, a hit, a törvény és az erkölcs elfogadása és tisztelete. Nem pedig mindezek emberhez igazítása, illesztése, az embernek való megfeleltetése. Az ember *istenképűsége*, de nem az „istensége”, az ember nem „*homo Deus*”! A hit, a törvény és az erkölcs

tisztelete nélkül szétesik az emberi személyiség, atomjaira hullik szét az emberi társadalom. Ennek első jele a monogám házasságnak, az *emberpárnak*, a nő és férfi *egységének* a felbomlása. A házasság felbomlását a *család szétesése*, a népesség fogyása, pusztulása követi, ami a nemzet, az ország, az állam és a társadalmi közösség „nagy szétbomlását” vonja maga után.

Navratil Ákos közgazdászprofesszor már 1905-ben – a marxista kommunista tudósokkal vitatkozva – azt írta, hogy a köztulajdon rendjére alapított szocializmus azért nem győzhet, mert nemcsak a magántulajdoni rendet, de „a társadalom gazdálkodó életét, az ember gazdálkodó természetét is meg kellene változtatnia”.¹⁷⁷ Ezt pedig lehetetlennek tartotta, el sem tudta képzelni. Az én generációm viszont átélte és megtapasztalta, hogy ez lehetséges, és meg is valósult. Sőt, nemcsak a szocializmusban, de a kapitalizmusban is: a *szociális piacgazdaságban*, a jóléti jogállamban, a fogyasztói társadalomban. Amely társadalomban az ember „fogyasztásfüggő” *bérrabszolga* és a jövőjét is elzalogosító *adósrabszolga*. Egyik minőségében sem szabad ember. Felszabadítója egyedül csak a hite, az istenképűsége, az emberi méltósága lehetne. Ezért most minden földi hatalmasság és uralmi tényező összehangolt és összpontosított támadása az *ember hívő természete*, a hite, a vallása és az egyháza ellen irányul. Ezt jelzi és bizonyítja a *szekularizáció* és a *deszakralizáció* folyamata. Eszköze a hitek és vallások, a nemzeti kultúrák, a nemzeti és az állami (politikai) közösségek, úgy is mint *értékközösségek lerombolása*, az alapvető értékek erodálása, „szétrelativizálása”. Ami eddig jó volt, most az a rossz, és ami eddig rossz volt, most az a jó. Átírják az értékek rangsorát, és megpróbálják ezt az egyesekre és a közösségekre kényszeríteni. A fasizmusra és a kommunizmusra jellemző nyers erőszak helyett fondorlatos agymosással, az alapvető

¹⁷⁷ NAVRATIL 1905.

szabadságokra és az emberi jogokra való hivatkozással. Legyőzhető-e az ember hite, vallásos természete, eddig elért szelídsége és barátságossága? Lerombolható-e a felebaráti szeretet eddig felépült civilizációja? És ha igen, mi jön utána? A világ Isten általi teremtése után a világ ember általi elpusztítása? Meg tudja-e védeni, le tudja-e győzni önmagát az ember? Ezeket a kérdéseket minden egyes embernek és közösségnek, a globális embertestvéri közösségig bezárólag, meg kell válaszolnia. Az *emberség* és az *emberiesség* megmentése érdekében. Ha nincs hozzá elég ereje, akkor *Isten segítségével*. Amelyet – félretéve büszkeségét – kérnie kell. De aki kér, annak adatik, aki zörget, annak megnyitatik!

22. Egyre szilárdabban

Többször nekifutottam már a Fidelis Ruppert öreg bencés szerzetes könyvében (*Időskor és növekedés*) idézett gondolatnak, de még nem elégszer: „Minél idősebb leszek, annál kevésbé hiszek, ám annál szilárdabban.”¹⁷⁸ Majd így folytatja: „Már többször hallottam másoktól, de valahányszor rákérdeztem, honnan származik, senki sem tudta megmondani. Nincs is túl nagy szerepe, mivel láthatóan sokakat foglalkoztat ez a mondat, s alighanem mindenki saját hittapasztalatát fogalmazza meg vele.”¹⁷⁹ Aztán értekezik a korunkat jellemző *relativizmusról*, az alapvető értékek „át- és szétértelmezéséről”, a közösségek felbomlásáról és széteséséről, ami a vallási és egyházi közösségekre is igaz. Megállapítja, hogy „számtalan különféle teológiai felfogás van, amelyek mind valahol a múlthoz való szélsőséges ragaszkodás és a végletes jövőorientáltság között helyezkednek el. Csak annyi biztos, hogy

¹⁷⁸ RUPPERT 2019: 124.

¹⁷⁹ RUPPERT 2019: 124.

mindezek az irányzatok azzal magyarázhatók, hogy *az utóbbi évtizedekben hitünk bizonyossága valósággal megrendült; valamennyi irányzat erre a helyzetre adott reakció*” (kiemelés tőlem: L. B.).¹⁸⁰ Anélkül, hogy ezeket megítélné, saját optimizmusát hangoztatja: „Talán elveszett valami a konkrét hitigazságokba vetett korábbi bizonyosságunkból, ám az a tapasztalat, hogy bízhatunk Istenünkben, rábízhatjuk magunkat, megtart és senki sem veheti el tőlünk.”¹⁸¹ Ezt jelenti számára a bevezetőben idézett nehéz gondolat. Meg azt, hogy „[a]mi megmarad, az végeredményben nem kevesebb, hanem valami többlet, valami, amiben bizonyosak lehetünk, ami biztos alapunk lehet. Már nem a hit tárgyának mennyiségéről van szó, hanem *a minőségéről, a megtapasztalt mélységről*” (kiemelés tőlem: L. B.).¹⁸² Könyve bevezetésében írt arról, hogy Afrikában, Tanzániában az öregek három fajtáját különböztetik meg: a „fiatal” öreget, aki nem lett érett emberre; a „tanácsadó” öreget, aki tudását, tapasztalatát átadja; és az „Isten öregjét”, aki áldás a közösség számára. A két gondolat összekapcsolása: az az öreg, akinek kevesebb, de jobb minőségű, szilárdabb a hite, az *Isten öregje, aki áldás* a közösség számára.

Az Isten öregje bölcs, és bölcsességet szól, az által válik áldássá. Ahogyan Pál apostol írja: „Bölcsességet pedig a tökéletesek között szólunk; ámde nem e világnak, sem e világ veszendő fejedelmeinek bölcsességét; Hanem Istennek titkon való bölcsességét szóljuk, azt az elrejtettet, melyet öröktől fogva elrendelt az Isten a mi dicsőségünkre; Melyet e világ fejedelmei közül senki sem ismert, mert ha megismerték volna, nem feszítették volna meg a dicsőség urát; Hanem, amint meg van írva: Amiket szem nem látott, fül nem hallott és embernek szíve meg sem gondolt,

¹⁸⁰ RUPPERT 2019: 126.

¹⁸¹ RUPPERT 2019: 128.

¹⁸² RUPPERT 2019: 128.

amiket Isten készített az őt szeretőknek. Nekünk azonban Isten kijelentette az ő Lelke által: mert a lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is.” (1Kor 2,6–10) Íme, a hit minősége, a megvizsgált és megtapasztalt *mélység*. A hit felszíni (felszínes) elemei, megnyilvánulásai – széljárástól függően – fodrozódhatnak, hullámozhatnak, ám a mélység, a szilárd alapozás a helyén marad, megmarad és megtart.

A szilárd hit a lényegre koncentrál: a lényegtelen elemektől elvonatkoztat, szelektál, kiszűri a lényeges elemeket. *Esszencia*, mint a tokaji aszúbor, kanalas orvosságként adagolva *gyógyít*, nem részegít meg, nem kábít és nem bódít el, azaz nem lepárolt, nem tömény, nem élettelen alkohol. Túladagolva azonban a legjobb aszúbor is megárhathat. Mi a hit, a hívő élet lényegi eleme, esszenciája? A *boldogság, amelyre minden ember törekszik*. Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád szerint „Az embert az állatvilágtól a közös értékek, az erények különböztetik meg, és egyben ezek tesznek boldoggá minket, mint a bölcsesség és tudás, a bátorság, a szeretet és az emberségesség, az igazságosság, a mértékletesség, valamint a spiritualitás és a transzcendencia élmény. Az élet céljának és értelmének keresése valójában a boldogság lényegét jelenti.”¹⁸³ A helyes utat megtalálni, az útvesztőket elkerülni, a helyes úton végigmenni: ebben segít a lélek, és ehhez ad erőt a hit. Ezt az *isteni erőt* kérni kell, és aki kér, annak adatik! Aki gyengeségének tudatában Istenhez folyamodik, Istenben új emberré születik, és Istenben él, abban Isten is életre kel; aki hisz, akinek van élő hite, annak van élő, valóságos Istene. Hinni ebben a bennünk élő Istenben, az *áldozatos szeretet Istenében (Deus caritas est)* véglegességet és kizárólagosságot jelent. XVI. Benedek pápa szerint a *monoteizmus* és a *monogámia* ennyiben egy töről fakadnak. A *hűség* és a *bizalom* egyben tartja az Istent és az embert, az emberpárt

¹⁸³ KOPP–SKRABSKI 2020: 12.

alkotó nőt és férfit. Isten és a hitem, a házasságom és a családom célt és értelmet adnak az életemnek, védelmeznek és megőriznek engem, támogatnak, ha kell, és én is védelmezem és támogatom őket. Azért, hogy *szelíd és barátságos* maradjak, hogy szeretni tudjak, hogy szeretetet adni és elfogadni tudjak, hogy a háláról meg ne feledkezzek. Azért, hogy a Jó és a Rossz között választani tudjak, és hogy az erőszakot a szeretet erejével fékezzem meg, ha a szeretet Istenében hiszek.

A magánjog oktatása, tudományának művelése volt a hivatásom. Ezért teszem fel azt a kérdést is, mi a magánjog lényege, esszenciája, amiben még ma is, egyre szilárdabban hinni lehet? Előkérdés: mi a magánjog? A formális, rendszertani válasz szerint a jogrendszer egyik területe (a másik a közjog). Tartalmát tekintve döntően *családjog és vagyonjog*, utóbbit tovább bontva *dologi és kötelmi jog*, tehát a monogám házasság és az arra épülő családi viszonyok, valamint a *magántulajdoni* és az arra épülő magángazdasági viszonyok joga. Személyi és vagyoni *státuszok* elismerése és tiszteletben tartása. Alapvető parancsolata a *ne lopj, ne hazudj, ne is kívánd* a másét (se asszonyát, se férjét, se földjét, se mezejét, se jószágát, se pénzét). Ha ígéretet teszel másnak, teljesítsd, járj el tisztességgel, a *fair play* a magánjogban *nyertes-nyertes játszmát jelent*, az érdekek kiegyenlítését és kölcsönös kielégítését. A szabályozást *az egyenjogúság és mellérendeltség elve uralja*. Az általános, egyenlő és feltétlen jogképességgel rendelkező felek a törvény előtt egyenlők, egyenlő a méltóságuk, emberként egyenrangúak. Az *igazságosság* teremti köztük békességet, a *tisztesség* nemesíti emberségüket, összesítésben az emberiséget. A magánjog ezen alapvető értékeket szolgálja és érvényesíti, „hozzáad” az emberhez, *a jó emberré válást segíti, nem pedig elvesz belőle*, nem az ártalmára van. *Humanizálni* igyekszik a társadalmat és a világot, hogy az élhető legyen, és az is maradjon.

Még nagyon sok jogterületről, tudományterületről, eszméről, hiedelemről, hitről és vallásról elmondhatók ugyanezek a gondolatok. Értéktartalmuk, érvényesülésük csökken, de a lényegük kikristályosodik, tisztul és erősödik, *egyre szilárdabb*. Közös lényegük, hogy az emberért vannak, nem pedig az ember van értük. A múlthoz való szélsőséges ragaszkodást és a végletes jövőorientáltságot egyaránt elkerülve kell megtalálni és megmenteni (a további romlástól, az elporladástól) az időtálló, maradandó, „örökkévaló” értékeinket, hogy azok is megmentsenek bennünket, az emberségünket, az *istenképmási* méltóságunkat.

IX. Béke és háború

1. Szent a béke?

Becslések szerint közel félszáz háború és fegyveres konfliktus zajlik egyidejűleg napjainkban is, ezek közül emelkedik ki az izraeli–palesztin és az orosz–ukrán háború. Ez a kettő eszkalálódhat, de különösen az orosz–ukrán elhúzódó proxyháború egy harmadik, atom-világháborúval fenyeget. Tehát itt a földön, az emberi civilizációban *még nem szent a béke*, sem az ENSZ Alapokmányának, sem az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának, sem az Európai Unió létrehozásának köszönhetően *nem szentelődött meg*. Pedig úgy tűnhetett, és sokan azt is hitték, hogy a felsorolt intézmények azért jöttek létre, hogy soha többé ne legyenek háborúk, hogy *szent legyen a béke!* Mert ami szent, annak az értéke felbecsülhetetlen, megkérdőjelezhetetlen, kétségbevonhatatlan, az mindenki által feltétel nélkül tiszteletben tartandó és megsérthetetlen. A szent (szentnek tekintett, megszentelt) dolgok (templomok, kegyhelyek, kegytárgyak, temetők és sírhelyek, majd a nemzeti emlékhelyek, szimbólumok) megsértése, bemocskolása, meggyalázása (istenkáromlás, vallásgyalázás, felségsértés) az emberiség, az emberi civilizáció fejlődésében évezredekken át *főbenjáró bűn volt!* Ezt még jelen időben vagy már múlt időben kell mondanunk? Az egyes dolgok és az egyes emberek megszentelődése a monoteizmussal,

az egyistenhittel és a legfőbb parancsolattal kezdődött: „Szeresd az Urat, a te istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és minden erődből, és csak neki szolgálj!” Ezt követte szorososan a második legfőbb parancsolat: „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!” Ezekkel egy töről fakadt a *monogám házasság szentsége*, aminek a monoteizmussal közös lényege a *véglegesség* és a *kizárólagosság*, a *hűség Istenhez és a kiválasztott társhoz*, akikkel egyesülni lehet. A pszichológia ezt nevezi az *interperszonális egysülés vágyának*. Ennek ereje biztosítja az *egyház* és a *házastársak* mint emberpár *egységét*, a család és a vallási közösség összetartását. És mert a házasság és a család a *társadalom és a nemzet alkotóeleme is*, a hűség ezekre is kiterjed. A közös hit, a házasság és a család, valamint a nemzet, a *nemzeti kultúra és identitás* összetartó és megtartó ereje nem más, mint a kölcsönös szeretet egymás iránt. Az isteni, a felebaráti és a házastársi szeretet átfedik és erősítik egymást, bármelyik bomlása bomlasztja a másik kettőt is. A béke a házasságban, a családban erősíti a békét a vallások között, a nemzetben és a nemzetek között, ami erősíti a békét a világban. A konfliktus, a békétlenség, a háborúság, a bomlás a házasságban, a családban ugyanígy tovagyűrűzik a vallásokban, a nemzetek között, a világban. Mint a földrengés epicentruma a mélyben, igazi pusztulást okoz a felszínen. Ezért fontos, hogy tegyük újra szentté a békét! Ahogyan két, hevesen vitatkozó, régóta haragos, konokul gyűlölködő ember ki tud békülni, ha egyikük képes *békejobbot nyújtani a másiknak*, és a másik képes *azt elfogadni*, ha az egyik felteszi a kérdést: akkor mostantól köztünk *szent a béke?* – és a másik azt tudja erre válaszolni: *igen, legyen szent!* –, akkor így együtt győzelmet aratnak a Gonosz felett, mert legyőzik önmagukban a bennük lakó Gonoszt. Ezért kérhetjük önmagunktól, másoktól, minden egyes embertől és a népektől is, *legyen köztünk újra szent a béke*, legyen újra az emberi jószág és a szeretet szimbóluma, az *emberség* első számú tartalmi eleme,

építőköve, sarokköve, talapzata. Jézus az *ő békéjét* hagyta ránk, azzal a kéréssel, hogy *engesztelődjünk ki egymással, szeressük egymást* úgy, ahogyan Ő és az Atya szeret minket, áldozatos szeretettel. Köszöntsük egymást kézfogással, a béke jelével, az ökölbe szorított kezeket nyissuk ki, és nyújtsuk egymás felé, jelezve szándékunkat, hogy békesség legyen köztünk mindenkor. Az ökölbe szorított kezek ütésre valók, nem kézfogásra, simogatásra, nem segítő támogatásra. A kézfogás az *összefogás* szimbóluma is, az emberi kapcsolatok szétszaggatása helyett azok erősítése. A békülő kézfogás a konfliktusok, feszültségek élezése, a harag és a gyűlölet eszkalációja helyett a viszály, a harc, a háború abbahagyását, elsimítását szolgálja. Verekedés és ölés helyett simítás, simogatás és ölelés. Adrenalin helyett oxitocin. Tesztoszteron helyett dopamin. A biokémiai mennyiségek és arányok szabályozhatók, az érzelmeket és a tudatot, az e kettőből fakadó gondolatokat is szabályozni kell. Át kell alakítani és át kell terelni. A rossz útról a jó útra kell térni. A Rosszat a Jóval kell legyőzni, és le kell győzni, különben az győzi le az embert, az emberségünket. Az erőt, az erőszakot szeretetre kell cserélni. Nem több fegyver kell a kézbe, hanem több szeretet a szívbe. A szeretet és a béke szótárát, nyelvi, gondolati, akarati, cselekvési eszköztárát kell bővíteni, rehabilitálni, korszerűsíteni. Több emberi jószág, több irgalom és több kegyelem, több isteni és emberi szeretet kell a világba, hogy megmaradjon, és élhető maradjon. Az áldozatos szeretet nem könnyű, meg kell küzdeni érte, gyakran és sokat szenvedni is. Olykor az életet is fel kell áldozni érte. Aki szeretetből az életét is feláldozza, az az igazi *hősi halott*, az *ő* szimbóluma a kereszt. A krisztusi áldozat a kereszténység, a keresztény Európa szimbóluma. Ezért tilos az osztálytermek faláról leszedetni, a közterekről eltávolítani, lebontani, eltakarni, megtagadni. Ellenkezőleg: mint szimbólumot is fel kell támasztani, mert ez Európa lelke, amelynek feltámasztásáról Robert Schuman beszélt, és amelyről Joseph Weiler könyvet

írt. A béke és a szeretet civilizációjának építése az unió hivatása és rendeltetése. Ennek betöltése a béke. Ehhez Európának meg kell szelídülnie, meg kell őriznie a békét, be kell fejeznie, és nem szítania a háborúkat, *békességszerzővé kell válnia*, hogy boldog lehessen. Ahogyan Jézus tanította: „Boldogok a szelídek, mert ők öröklík a földet.” (Mt 5,5) És „[b]oldogok a békességszerzők, mert őket Isten fiainak fogják hívni.” (Mt 5,9) Ez valójában *életprogram* minden egyes ember számára, *társadalmi program* az országok és a nemzetek számára, *civilizációs program* a keresztény Európa számára és *emberiességi program* a világ népei, a nagy világvallások és az egyetemesség (univerzalitás) igényével fellépő és működő nemzetközi szervezetek számára. Az emberi *jóság*, a *jó emberré válás*, majd ez által a jó uralkodóvá, jó országgá, jó nemzetté és jó Európává válás programját Bibó István „az európai társadalomfejlődés értelmének” látta és írta le. Ilyen megközelítésben és ebben az értelmezésben más még nem látta és láttatta a békét és az emberi jóságot, az európai és az egyetemes emberi gondolkodás még el sem jutott eddig. Ma, még mindig a természetes vagy evolúciós fejlődés tanúi és gyakorlati megvalósítói vagyunk.

Az evolúciós fejlődés nem békés, sőt ellenkezőleg, *kegyetlen és könyörtelen* folyamat. A természetben, a növény- és állatvilágban állandó ki kit győz le harc és háború folyik a túlélésért. A gyengébb elpusztul, az erősebb győz és életben marad. A ragadozók megölik és megeszik a zsákmányállatokat, a húsevők a növényevőket. A paraziták élősöknek az anyaállaton vagy az anyanövényen, túlszaporodva annak a pusztulását okozák. Az invazív fajok szaporodnak, és kiszorítják az őshonos vagy a már megszelídült (megszelídített, nemesített) fajokat. Az ember „besorolása” ebben az élőlénymezőnyben rendkívül nehéz. Kezdetben valószínűleg *növényevő* lehetett és *gyűjtögető* életmódot folytatott. Aztán felfedezte a tüzet, megtanulta azt meggyújtani és életben tartani, megtanulta a húst megsütni, majd megfőzni.

Ennek köszönhetően megerősödött, és a népesség száma is megnövekedett. A gyűjtögetés mellett elkezdett *halászni és vadászni is*. Ehhez jobb kommunikációra és szorosabb együttműködésre volt szükség. Az az emberfajta, amely ebben jobb volt, nagyobb valószínűséggel *túlélt* (a *sapiens* például „legyőzte” és túlélte a *neandervölgyit*). A tűz használata, a húsevés és a vadászat, e három új fejlemény *legalizálta a vérontást, szabaddá, sőt szükségessé tette az ölést*. A sikeres vadászatért hála gyanánt, a következő vadászat sikeréért pedig kérés gyanánt illett *áldozatot bemutatni* az isteneknek. Az emberáldozatot (gyermekáldozatot) kiszorította az állatok leölése, feláldozása, az áldozati rítus pedig magát az ölést meg is szentelte, szentséggé tette. Az állatok szűkebb (családi, rokoni, törzsi) körben történő megölése, levágása még ma is sokfelé a világon *ünnepp*, a túlélés garanciája. Vallástörténeti értelemben ennek *teológiája: ölni az életért, a megmaradásért szent kötelesség*. Még az 1948-as (sztálini, kommunista, ateista) magyar alkotmány is kimondta: a haza védelme minden állampolgár *legszentebb kötelessége*. Katonának *bevonulni*, a kötelező sorkatonai szolgálatot teljesíteni, háborúba vonulni és győzni *ünnepp és dicsőség* volt, de a legnagyobb dicsőséget *az élet feláldozása, a hősi halál* jelentette akár győzelem, akár vereség esetén. Az egyházak megszentelték a háborúba vonuló katonákat, sőt a fegyvereket is és a hősi halottak emlékműveit is. Ahogyan nálunk a *disznóölés* ünnepi jellegét megszüntette az iparosítása, a nagy vágóhidak és húsfeldolgozó (élelmiszeripari) nagyüzemek elterjedése, úgy rontotta le a háborúk mitológiai és teológiai jelentőségét a 20. század két nagy világháborúja és a hasonlóan kegyetlen lokális háborúk véget nem érő sora. A *távolból a távolban ölés* érzéketlenné tette az embert a vele járó szenvedés tekintetében. Ahogyan az ember az ipari termelőeszközök, a gépek, a futószalagok kiszolgálója, alkatrésze lett, úgy lett a *gépfegyverek, haditechnikai eszközök* kiszolgálója és alkatrésze is („agyútöltelék”). Auschwitzban *halálgyár* is épült

a *népirtás* céljára, a nukleáris és más *tömegpusztító fegyverek* pedig válogatás nélkül „mészárolják le” a katonákat és a civileket, gyerekeket, nőket és öregeket. Az ölés és a háború tehát elvesztette ünnep és szentség jellegét, sőt teljesen profán és embertelen jelleget öltött. Valójában az ölés és a háború az ember és az emberiség, az emberi civilizáció szégyene, bűne, az emberben lakó Rossz és Gonosz szimbóluma lett. De ez még sokakban, különösen a politikai hatalmi elitben és a hadiiparból és hadigazdaságból, a hadikölcsönökből és az inflációból nyeréskedő, meggazdagodó, erkölcs nélküli tőketulajdonosokban nem tudatosult. Ők hangoztatják ma is az ölés legitimációját, a háború önvédelmi jellegét és jogosságát, saját „szentségüket” és a másik fél démoni gonoszságát, a hősi halál dicsőségét. Valójában most is csak több és nagyobb hatalmat, geopolitikai előnyöket és főleg több profitot és nagyobb gazdagságot szeretnének. A döntéshozók hiúk, önteltek, kapzsis és mohók, de főleg gátlástalanok. Százezreivel küldik halálba az embereket, milliókat tesznek földönfutóvá és okoznak nekik mérhetetlen szenvedést. Akár emberek milliárdjait képesek kitenni a nélkülözésből vagy a sugárfertőzésből eredő kínhalálra. Ki és hogyan képes megszabadítani tőlük és a háborútól a világot, az emberiséget?

Ezek szerint még ma is vannak „csúcsragadozó előemberek”, akik maguk lehet, hogy nem ölnek, de másokkal másokat öletni, meggyilkoltatni tömegméretekben képesek. A civilizáció fedőrétege alól felszínre tör belőlük az emberséges létezés előtti – vad és állati – ösztönlény, hogy a túlélés a tét. Holott a 20. század borzalmi után, a 21. században már csak *a tömeghalál a tét*, a „tömegemberek” tömeghalála, és csak a tömeg mérete a kérdés: egymillió; százmillió; ötmilliárd; nyolcmilliárd? Egy atom-világháború az egész emberiséget – más élőlényekkel együtt – elpusztíthatja. Ha a hamu alatt lappangó parázs újból lángra kap, azt oltani, és nem szítani kell. Az ENSZ és az Európai Unió létrehozásával

azt hihettük, hogy eloltottuk a háború tüzét, de most újra (már sokadszor) lángra kapott, és nem oltjuk, hanem öntjük bele a pénzt, fegyvert, katonát, az olajat a tűzre. A háború – a legjobb indulattal is, Husz János szavaival – *sancta simplicitas* (szent együgyűség), de semmi esetre sem szentség. A béke az (kellene hogy legyen), de azt kockáztatjuk. Pedig ha van valami, amit nem szabad kockáztatni, az a béke. Minden más súlyos problémánkat csak békében tudjuk (próbálhatjuk) megoldani. Nem új máglyákat kell gyújtani és azokat rőzsekötegekkel táplálni, hanem azonnali és feltételek nélküli *tűzszünetet kell elrendelni és béketárgyalásokat kezdeni*. Tartós és igazságos – a kiegyensúlyozott érdekeket garantáló – békét kell kötni, a tűzfészeket pedig fel kell számolni, nehogy a tűz (a konfliktus, a harc, a háború) újra fellángoljon.

A nemzeti (népi) kultúra és identitás *szülője és őrzője a falu*. A közösségi békés együttélés és a demokrácia elemi, általános iskolája a falu, a *kistelepülés*, amely áttekinthető, kontrollálható, irányítható, felügyelhető, ellenőrizhető. Ahol a demokratikus részvétel leginkább *közvetlen* lehet. A harmónia (egymással és a természettel) és a béke szigete: a falu. Központjában a templom, az ég felé mutató tornyával és rajta a kereszttel: szelíd és békességszerző. Lélek és értelem (józan ész) kell hozzá: templom és iskola. Mentések meg a templomot és az iskolát! A szívet és a lelket, az emberi értelmet, az okosságot. Az éltető természetet és a szolidáris társadalmat: *az illeszkedést* a természetbe és a lokális közösségbe. Ez az igazi *szubszidiaritás*! Valahol otthon lenni a világban: *őrizni* az otthon melegét, békéjét, a családot. Ha „együtt a család”, együtt a nemzet is, amelynek alkotóeleme, építőköve és kösziklája, alapértéke a hit, a hűség és a szeretet, a szeretet lefegyverző erejéből fakadó békesség és biztonság. Mondom ezt annak ellenére, sőt éppen azért, mert jól tudom, hogy mindezekkel *hadilábon állunk*. Gyengülő hitünk ingatag, bomlik a házasság köteléke, szétesőben a család, porlad a kultúra, és hatalmas globalista erők támadják

a nemzetet, atomizálják („nyíltak” nevezve) a társadalmat. Csatakat veszünk, de még tart a háború.

Jézus azt tanította, ne menjen le a nap a ti haragotokkal; engesztelődjete ki egymással; éljete békességben; az vesse rá az első követ, aki közületek bűn nélkül való stb. De már Jézus előtt sarkalatos emberi erények voltak: az okosság (a józan ész), az igazságosság és a mértékletesség (az önuralom). Ezek alapján is illő volna *belátni*, hogy jobb a békesség, jobb, ha *szent a béke*, a háború mindig eszkalálódik és pusztulásba visz. Jobb az érdekeket kölcsönösen előnyös *megegyezőésekkel* hosszú távon érvényesíteni.

Az orosz–ukrán és a palesztin–izraeli háborúnak (mint a legtöbb háborúnak a történelemben) ugyanaz a kemény magja: a *területi vita*. Miután a terület és a rajta élő népesség feletti uralmat a nemzetközi közjog szuverenitásnak nevezi, mondhatjuk *szuverenitásvitának is*. A terület a rajta élő népesség *élettere* (ezt kevesellte Adolf Hitler a német „*Übermensch*” nép számára), a háború kemény magja nevezhető *élettérvitának is*. Kevert nemzetiségű lakosság esetén a lakosság többsége jellemzően erőszakkal *asszimilálni* akarja a kisebbsége(ke)t azért, hogy *fajtisza* nemzetállamnak mondhasa önmagát, a kisebbség viszont ragaszkodik (harcol) a saját nemzeti, kulturális *önazonosságáért*, a háború kemény magja *identitásvita is*. Van egy jogelv: *prior in tempore, prior in iure*; aki előbb volt időben, előbb van a jogban! A háborúk kemény magja mögött gyakran ott van az *időbeli vita is*, ki volt itt előbb, ki vette birtokba, ki annektálta, ki hódította meg az adott területet, ki az „ősibb őslakos”. Ennek kiágazása a *ki a hódító*, ki alól kell kit felszabadítani? A gyarmati „felszabadító háborúk” kora sem ért még véget, sőt, a BLM- (Black Lives Matter) mozgalom sajátos eszméivel és eszközeivel az USA-ban még csak most kezdődik, és ez több és más, mint a feketék polgárjogi mozgalma volt (Martin Luther King vezetésével). Az eddigiekből is látható, hogy a háborúnak sokféle oka lehet, de a megelőzésének, az elkerülésének,

a befejezésének csak egyetlen eszköze és módja van: ha *szent a béke*. Ha a békét, a kibékülést, a békekötést, a békéhez vezető tárgyalásokat és megoldásokat is *szentnek és sérthetetlennek minősítjük*, ha a békét feltétlen tisztelet övezi, és a háború hívei, haszonélvezői nem szennyezik, mocskolják be a gyávaság, a megalkuvás, az árulás, a behódolás, sőt még a gyengeség hazug vádjával sem. A háborúhoz ostobaság és vakmerőség kell, és ezek nem emberi erények. A békéhez bölcs belátás, erősség, önmérséklet és igazságosság kell, amelyek mindegyike sarkalatos emberi erény. De elegendő hozzá a „Ne ölj!” parancsolatának és a „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!” tanításnak a követése is, amelyek a keresztény erkölcs alapértékei. Az Európai Unió mind a görög filozófia, mind a keresztény erkölcs normáinak tiszteletét civilizációs örökségének vallja. Ezekhez kellene eljutni az európai őshonos kisebbségek jogvédelme terén, a köztük folyton kirobbanó konfliktusok megelőzése és kezelése, feloldása érdekében. Jellemző azonban, hogy ezt a kérdést az Európai Parlament még a napirendjére sem tűzte, hiába gyűjtötték össze a szükséges számú aláírást petíciójukhoz az erdélyi magyarok. Az Európai Parlamentnek nem volt hozzá sem szellemi, sem morális, sem politikai kapacitása. Pedig ezen a téren az első sikerét éppen az orosz–ukrán konfliktus kezelésével, megelőzésével, a háború elkerülésével érhetne volna el. Ennél már csak az a nagyobb bűn, sőt annál is több hiba; amit a háború támogatása, eszkalációja terén művel. Ostobaság, felelőtlenség, meggondolatlanság és vakmerőség. Európa és az egész emberiség, az emberi civilizáció jövőjének kockáztatása. Holott az Európai Unió rendeltetése, létrehozásának célja és küldetése a világban: a *háborúmentesség*. Ahogyan az ENSZ célja és hivatása is a *béke és biztonság* a világban. Nem egy új birodalomra, nem Európai Egyesült Államokra, nem a nemzetek megszüntetésére, hanem az erős nemzetek kölcsönösen előnyös együttműködésére van szükség, amihez viszont béke kell. Harmonikus és boldog

házasságok és családok kellenek, összetartó, kulturált nemzetekre van szükség, ezek kölcsönösen előnyös együttműködését szervező, konfliktusait megelőző és kezelő Európai Unió kell, békés és biztonságos, immár globális világot garantáló ENSZ kell hogy működtesse a világunkat. Erre nem elég rádöbbszenni, ezt nem elegendő tudni, ebben hinni kell, ehhez a hit ereje is kell, mint ahogyan a szeretet lefegyverző erejére is szükségünk van. Nem kigúnyolni, leszédetni és eltávolíttatni kellene, hanem kirakatni, hogy minden nap minden órájában és percében, folyamatosan a szemünk előtt legyen a Magyarországon oly népszerű *Házi áldás* „*Hol hit, ott szeretet; Hol szeretet, ott béke; Hol béke, ott áldás; Hol áldás, ott Isten; Hol Isten, ott szükség nincsen!*” Komplet élet-program. Áldássá válni mások számára azt jelenti, olyan életet élni, hogy áldják tetteinket életünkben és nevünket a halálunk után. Szeretetet adni és viszonzásul kapni, másokban hálaérzetet kelteni. Hűséget és bizalmat nyerni, kiérdemelni. Egymást önzetlenül is kölcsönösen támogatni. Boldogulni és boldognak lenni. Létezni és értékes életet élni, az életet továbbadni, megmaradni. A programhoz nélkülözhetetlen békét megszentelni és szentként tisztelni. Ehhez előzetesen jobb emberré kell válni, emberként tökéletesedni és megszentelődni. Tudva, hogy ha a célt nem is fogjuk elérni, a cél felé lehet és kell is törekedni. Akkor mostantól *szent a béke? Legyen az, hogy tudjunk feléje törekedni, törekvésünkben mi magunk is megszentelődni.*

2. Ferenc pápa üzenetei

A fehér zászlóról

Nagy vita kerekedett arról, mit is üzent valójában Ferenc pápa Ukrajnának. Mit is mondott, milyen szavakat használt pontosan, és azokat hogyan értette? Hogyan kell nekünk értelmeznünk

a pápa szavait, üzenetét és azok mögött az állandó és szilárd hitét, az adott pillanatban (szituációban) szavakban kimondott, kinyilvánított, azaz a nyilvánosság elé tárt gondolatát, a személyes véleményét?

A vele készített televíziós interjúban elhangzott egy kérdés, amelyre a pápa válaszolt: mi a véleménye arról, hogy Ukrajnában is egyre többen vannak, akik szerint elő kellene venni a „fehér zászlót”, fegyverszünetet kezdeményezni, tárgyalásokat folytatni és békét kötni, azaz befejezni a háborút. Erre a konkrét kérdésre adott általános – mindenkire (bárkihez) szóló, mindenütt és mindenkor érvényes – választ a pápa. Szavaival valóban üzent mindenkinek, akik jelenleg háborúznak, de azoknak is, akik a jövőben akarnak vagy fognak (készülnek) háborúzni: az a leg-erősebb, akinek – a helyzetet megvizsgálva és az emberekre gondolva – van bátorsága a fehér zászló felmutatásához és a tárgyaláshoz. Embere válogatja, ki mit hall ki ezekből a szavakból, hogyan értelmezi azokat: osztja a pápa gondolatát, mert osztozik a hitében és az értékrendjében is, vagy tagadja, a visszájukra fordítja és a pápa elleni támadásra használja azokat. Előbbiek a béke, utóbbiak a háború pártján állnak.

Ferenc pápa azt üzen, amit a tízparancsolat több mint háromezer éve üzen: ne ölj! És amit Jézus a hegyi beszédben kétezer éve üzent: boldogok a szelídek, és boldogok a békességszerzők! Sőt, Jézus tovább is ment a *Ne ölj!* isteni parancsának „betöltésében” (azaz kiteljesítésében, teljesebbé, pontosabbá és hatékonyabbá tételében), amikor azt ajánlotta, „ha arcul ütnek egyfelől, tartsd oda a másik arcodat is”, „ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel”, „szeressétek ne csak a felebarátaitokat, de az ellenségeiteket is”. Ezek *emberi mércével* mérve a túlnyomó többség szerint teljesíthetetlenek, az ember ereje kevés hozzájuk, ezért van szükség *isteni mércére* és a hit erejére. Jézus tanítása a hit lényegéből, a legfőbb törvényből ered: szeresd a te Uradat,

Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből, csak őt imádd és csak neki szolgálj (Mt 22,37). És rögtön ezután, ember és ember közötti relációban, a második legfőbb törvénnyel folytatódik: szeresd felebarátodat, mint önmagadat! *Az istenszeretet és az emberszeretet ugyanannak „a Szeretetnek” a legfőbb törvényei.* Ezeknek engedelmeskedett Jézus, amikor az Atya akaratát követve, a bűnös embert megváltva vállalta a kereszthalált. Krisztus követőinek, a keresztényeknek, közöttük is elsőként a római pápának ez a példa és a minta, nem gondolhatnak, de ha mégis gondolnának, nem mondhatnak mást. A keresztény Európának is két évezreden át az áldozatos szeretet volt a követendő példa és a magatartási minta, akkor is, ha nem mindig volt képes, sőt, többnyire nem volt képes követni. Ezért aztán nem is tudott az emberölésről és a háborúról leszokni. A *szekularizáció* (az állam és az egyház elválasztása), majd annak túlzásba vitt változata, a *deszakralizáció* (istentelenítés és egyháztalanítás, ateizmus) következtében azonban mára a hitét és a lelkét is elvesztette, az európai ember lelketlen, és ezáltal „istentelen emberre” vált. A 20. század két borzalmas világháborújában, az ateista és értékromboló, tomboló fasizmus és kommunizmus idején is „úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra” (Radnóti Miklós: *Töredék*).

A pápa – úgy is mint Krisztus helytartója –, látva az orosz–ukrán, az izraeli–palesztin és további félszáz helyi háborút és fegyveres konfliktust, a terrorista merényleteket, azt tapasztalva, hogy a 20. századi „elaljasulás” folytatódik, nem üzenhet mást: ne ölj! Még akkor se ölj, ha téged fenyegetnek megöléssel! Magát az ölést azonban elháríthatod, sőt el kell hogy hárítsd, de ameddig csak lehetséges, nem fegyverrel, hanem a szeretet-*gesztusok lefegyverző erejével.* Erőszakmentes eszközökkel, a másik arcoddal, a kenyérrel, a fehér zászlóval, amely maga is *szeret-*gesztus*, a békességszerzés szándékának jelzése.* Ha ölésre – akár jogosnak vélt önvédelemből – csak ölés, esetleg még több, még

„hatékonyabb” ölés a válasz, akkor az öldöklésnek sohasem lesz vége. Ha a gyűlöletre bosszú a válasz, ha a „szemet szemért, fogat fogért” elve érvényesül, csupa vak és fogatlan ember marad (már ha életben marad) a földön. Az erőszakra nem szabad erőszakkal, sőt egyre növekvő, eszkalálódó erőszakkal válaszolni, mert annak egy harmadik, immár *atom-világháború* lesz a vége, amely egyúttal az emberi civilizáció, az emberiség és az emberiség vége is. Aki a fehér zászlót kitűzi, ezt akarja elkerülni, megelőzni. A *megelőzés elvét* minden „emberközi” és „államközi” konfliktusban, sőt már a konfliktus veszélye esetén kötelezővé kellene tenni.

A megelőzés a felebaráti szeretet, vagy ahogyan az ENSZ Emberi Jogok Nyilatkozata az 1. cikkében nevezi: a *testvéri szellem* gesztusa, megnyilvánulása. Senki, de különösen két testvérnép, két keresztény testvéregyház hívei ne öljék egymást, ne háborúzzanak! A bűnt gyűlölhettek, de a bűnös embert szeretni kell. Szeresd felebarátodat – különösen, ha az a testvéred – akkor is, ha az fegyverrel támad rád. Ha ő a fegyverek erejét szereti is, te a szeretet fegyverét vedd be ellene, annak lefegyverző ereje a nagyobb, az ellenállhatatlan, a békére és biztonságra vágyó emberek és népek szemében az igazán nagyra becsült erő. A józan ész, az emberség, a bátorság, sőt a valódi hősiesség ereje. Ferenc pápa azt is üzenté, hogy ne a túlerőben lévő gonosz támadót próbáld bármi áron (főleg nem a világ elpusztításának árán) legyőzni, győzd le először magadban a gonoszt, a haragot, a gyűlöletet, a gyilkos indulatot! Ne ragadj te is nyomban fegyvert, mert akkor fegyverek által fogsz (fogunk mindannyian) elveszni. Fegyver helyett fogj fehér zászlót (küldj galambot), kezdeményezz tárgyalást, szerezz békességet, teremts tartós és igazságos békét – és te leszel a hazád bölcse, az emberiség jótévője, egy boldog ember! Tedd félre a megsértett büszkeségedet, a megalázott méltóságodat (az a támadód szégyene), a bármi áron győzni akarásodat, a hiúságodat, a hatalomvágyadat, az önimádatodat, és mindezzel bizonyítsd

a fölényedet az ugyanilyen személyiséggel, ugyanezekkel a tulajdonságokkal rendelkező ellenfeleddel szemben! Ha katonai téren gyengébb vagy is, légy erősebb erkölcsi téren, különösen a keresztény erkölcs terén! Azt a hatalmas erőt és anyagi forrást, értéket és energiát, amelyet most a fegyverekre fordítasz, fordítsd át az értékek és az emberi életek mentésére! Ne a másik szemében keresd a szálkát, vedd ki a saját szemedből a gerendát! Amit te sem akarsz, hogy a másik veled tegyen, te se tedd azt ővele! Cselekedd az ellenkezőjét, lepd meg a nagyobb erőszak helyett nagyobb szeretettel, békülékenységgel, szelídséggel, barátságossággal, testvéri szellemmel! Az *univerzális* emberi jogi norma, a *testvéri szellem* a mi közös hitünk és a római katolikus pápa nyelvén: *testvéri szeretet*, a felebaráti szeretetnek is egy magasabb rendű változata, megnyilvánulása. Nem az a győztes, aki nagyobb katonai erővel több embert megöl, aki több életet és értéket pusztít el (az a gonoszabb), hanem aki saját gyilkos indulatát legyőzve több embertestvérének az életét menti meg, aki több értéket ment meg. Nem az atomtöltetű rakéták hatótávolságát és nem a bombák és lövedékek számát és romboló-pusztító erejét kell növelni, hanem az emberi szolidaritás, az *emberség* (méltóság) és az *egyetemes* (civilizációs) *emberiesség* építő és gyarapító erejét és értékét. Az ember emberré válását, jobbulását, tökéletesedését és megszentelődését kell előmozdítani, hogy végre eredeti önmaga, az *ösztönlény csúcsragadozó* fölé emelkedjen. Mert a 21. század nem a fegyverek és a háborúk, hanem a szeretet évszázada kell hogy legyen, vagy nem lesz. Ez Ferenc pápa őszentsége üzenete a háború minden mai és holnapi megszállottjának, beszűkült gondolkodású döntéshozójának, éljenek bárhol ebben a világban.

Vitatott szavaival a pápa nem prédikált, de nem is politizált, sokkal inkább *civilizált*, vagy legalább civilizálni próbálta a hallgatóit és a nézőit, mindazokat, akik tudomást szereztek a szavairól, a véleményéről, azon keresztül a hitéről és az értékrendjéről.

Tartalmilag persze azt üzeni, amit a Biblia, a keresztény értékrend és a saját hite diktál neki. És ez – nem véletlenül – megegyezik egy hívő katolikus politikus, Robert Schuman, „Európa atyja” üzenetével, amely ma ugyanolyan aktuális, mint az Európai Közösség születésekor (1950) volt: „Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani. Minden európai államnak hivatása az Európai Közösséghez csatlakozni.”¹⁸⁴ A 20. századi két világháborúban nem Isten halt meg, hanem Európa lelke, a keresztény civilizáció lelke, és ez magával rántotta a világ lelkét. Erre döbbsent rá Robert Schuman és az alapító atyák, akik nem papok voltak, „csak” hívő emberek, történelemformáló *államférfiak*, jó emberek és jó politikusok. Volt hitük, hittek az európai keresztény lelkületben, a szelídség, a barátságosság, a felebaráti szeretet és a békességszerzés, az irgalom és a kegyelem erejében. Vallották, hogy „[a] demokrácia az evangélium lényegéből fakad, mert mozgatóereje a szeretet. A demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem lesz. Egy keresztényellenes demokrácia karikatúra lenne, és anarchiába vagy diktatúrába süllyedne.”¹⁸⁵ Kiterjesztve és aktualizálva ezt a gondolatot: Európa vagy a szeretet és a béke civilizációja lesz, vagy nem lesz. A háború a halál civilizációja, háborúban „arat a halál”. Aki fegyverkezik, az erőszakot vet, és halált arat. Amíg az ember háborúzik, addig halott marad a lelke. Ha békességet szerez, tartós békét teremt, akkor élni fog és boldog lesz. Most is, mint minden évben, jön a húsvét, a feltámadás ünnepe, Európa legnagyobb ünnepe, amely önmaga fölé emelheti egész Európát, együtt a Nyugatot és a Keletet. Ha Európa a feltámadás ünnepét is megtagadja, ha visszalép, sőt visszazuhan a civilizáció lépcsőjén, akkor öngyilkosságot követ el. Ha nem az emberek, akkor már

¹⁸⁴ LEJEUNE 2015: 249.

¹⁸⁵ LEJEUNE 2015: 244.

majdnem mindegy, hogy kik vagy mik élnek túl a harmadik, az „atom-világháborút”, az egysejtűek, a csótányok vagy a patkányok. Az atom-világháborút csak úgy és akkor lehet túlélni, ha el sem kezdjük. Ahogyan minden hagyományos háborút is csak úgy lehet túlélni, ha *nem állunk át* hadigazdaságra, ha nem még több fegyvert, ágyút és bombát gyártunk, és ha nem áldozunk fel még több embert „a győzelemért”. A háború nem egyszerűen a béke hiánya, az az embertelenség és az istentelenség tobzódása, amelyben ma már mindenki részes és mindenki vesztes. Mindegy, hogy ki mondja (kommunikálja) magát győztesnek, az hazudik. Ahogyan hiába mondjuk bombának az *atombombát*, az nem bomba, hanem tömegpusztító nukleáris fegyver. Ha már van annyi belőle, amennyi az emberi életet kipusztítja a földön, akkor teljesen felesleges még egyet (tízet, százat, ezret) gyártani. Akinek több van belőle, az nem erősebb, hanem ostobább és gonoszabb. De az is az, akinek kevesebb van, mégis beveti, kiprovokálja ezzel a több bevetését. Az egész emberiség egyetlen nagy tömeg, a tömegpusztításnak mindenki a vesztese, az áldozata.

A háborúk súlyos vesztesei az egyházak is, akik *megáldották* a fegyvereket és a harcba (a halálba) induló fiatal életeteket. Ezzel lelkeket vesztek el, ahelyett, hogy megmentettek volna. Az egyházak hite és az egyházakba vetett hit is visszazuhan. Erre is rádöbbenhetett Ferenc pápa, és erre is rá akar döbbsíteni mindenkit, a harcoló feleket, Európát és a világot is. Csak a szeretet és a béke mentheti meg az embert és az emberi civilizációt. Csak a béke hozhat boldogságot a földre. A pápa mint Krisztus követé és követője is szeretne *szelíd lenni és békességet szerezni*, mintát adni és követhető példát felmutatni, a harcoló felek között közvetíteni, a vadakat megszelídíteni, hogy „ember az embernek farkasa” ne legyen többé, és hogy ne vívjon háborút „mindenki mindenki ellen”, soha többé. Ezért jó, hogy van pápánk (*Habemus papam!*), és hogy ilyen pápánk van. Aki fel akarja támasztani halott

lelkünket, hogy megmentse a hitünket, a jó *emberségünket*. Aki le akar szoktatni a háborúról és az erőszakról. Segítenünk kell ebben, és nem letámadni, megalázni, becsmérelni, amivel nem csak a pápa méltóságát sértjük, de a sajátunkat is. Az ember első és legfőbb kötelessége, hogy önmaga életét és emberi méltóságát tisztelje, azért, hogy mások életét és méltóságát is képes legyen tisztelni. A most folyó háborúk és az eskaláció veszélye is azt bizonyítja, hogy élő lélek, hit és szeretet nélkül a méltóságtisztelet sem működőképes. Ehhez a gyarló és esendő ember ereje kevés, isteni erő, a hit ereje is kell hozzá. Ezért kell az ember lelkét, Európa lelkét, a keresztény lelkiületet: a szelídség, a békességszerzés, a testvéri szeretet lelkét feltámasztani. Erre való az Európai Unió és az Egyesült Nemzetek Szervezete is, mert a szeretet parancsa mint legfőbb parancsolat nemcsak isteni, de természeti törvény is, olyan egyetemes érvényű törvény, amely az ember szívébe van írva, vagy akiébe még nincs oda beírva, annak a szívébe most kell beírni. Az ENSZ és az Európai Unió is azt ígérte, hogy megmenti a jövő generációit a háború borzalmaitól. Az ígélet szép szó, itt az ideje betartani. Oroszországot és Ukrajnát – így, együtt – a szelíd és békességszerző Európához kell csatlakoztatni, köztük a békét garantálni. Addig, amíg nem késő, amíg ki nem tör egy atom-világháború. Jön a húsvét, jöjjön a feltámadás, legyen mit ünnepelni! Mint minden ünnep, Európa lelki feltámadása is arra való, hogy önmagunk fölé emelkedjünk.

Az abortusztól és a méltóságról

Szegény öreg pápánknak nincs ideje pihenni, felbolydult (Murray szerint: tébolyult) világunkban annyi az üzennivaló. Most egyre több országban és nemzetközi szervezetben – részben egy erőszakos kisebbség nyomásának, zaklatásának engedve, részben szavazatokat vásárolva – politikusok, jogalkotók az abortusz

jogát kívánják az alapvető szabadságok és az emberi jogok rangjára emelni. Ebből a tényből nyilvánvaló, hogy eddig nem volt az. Eddig a *magzatelhajtás* köztörvényes bűntett volt, de külön törvényben szabályozott esetekben az állam nem élt büntető hatalmával, eltekintett az elkövetők felelősségre vonásától. Ezt értelmezik sokan – tévesen – a művi terhességmegszakításhoz (abortuszhoz) való jognak. Valójában a legálisan elvégezhető abortusz eseteiben a nem kívánt terhességétől szabadulni akaró nő a Polgári törvénykönyvben részére biztosított személyiségi *alanyi joga*, azon belül az *önrendelkezési szabadsága* keretében kérhette terhessége megszakítását, más, de még finom megfogalmazásban a benne megfogant magzati élet kioltását, brutális őszinteséggel a magzati korban lévő gyermekének a meggyilkolását. Meg lehet érteni, ha az abortuszt kérő nők nagyon nem szeretik az igazság kíméletlen kimondását, és egy kíméletes, tapintatos jogi minősítést akarnak. Csakhogy itt és most, ebben az esetben sokkal többről van szó. Ha az abortuszt alapvető szabadságnak és emberi jognak minősítenénk, a mindig egyéni, tehát szubjektív és konkrét eseti döntés univerzális, *egyetemes* emberi magatartási normává válna, az absztrakt *emberi méltóság* és az *emberiesség* részét alkotná. Egyszerűbben fogalmazva: a magzatölés emberhez méltó cselekedetté minősülne. Miközben a legelvetemültebb gonosztevők, a pszichopata sorozatgyilkosok, a tömeggyilkos terroristák kivégzése már nem az, tekintve, hogy a halálbüntetés már tilos, és sokan ezt az emberi civilizáció vívmányának tekintik. Ez az ellentmondás a Kantot a csillagos égbolthoz hasonlóan lenyűgöző erkölcsi törvények világrendjét ingatná meg.

A probléma gyökere a *biológiai (természeti)* és a *jogi (társadalmi)* *emberfogalom* szétválásában van. Biológiai értelemben egy női és egy férfi ivarsejt egyesülésének pillanatában genetikailag egy kész, új emberi egyed jön létre, aki az anya testében fejlődik,

de nem annak a testrésze, még ha természetesen annak érzi is. Magzata sorsáról rendelkezve tehát a nő nem a saját testéről, hanem egy másik ember, a gyermeke testéről és életéről rendelkezik. Jogilag viszont csak akkor ember és így jogalany a magzat, ha élve megszületik. Ennél már a római magánjog is fejlettebb volt, mert azt mondta, hogy a magzatot, ha érdeke megóvásáról van szó, embernek kell tekinteni. Az abortuszprobléma tehát majd akkor oldódik meg emberhez méltó módon, ha a biológiai és a jogi emberfogalom újra egyesül, egysége megvalósul. Súlyom László szerint ez akkora civilizációs jelentőséggel bír majd, mint a rabszolgaság eltörlése és a jobbágyszabadítás. Az ókorban a rabszolgák „beszélő szerszámnak”, munkaeszköznek, dolognak minősültek, tulajdonosuk rendelkezhetett felettük, a piacon adták-vették őket. Ahogyan a jobbágyokat falvaikkal és a feudális földbirtokokkal együtt. Ezért is lett az emberi méltóság lényege, hogy az ember nem lehet jogtárgy, csakis jogalany. Senki felett nem rendelkezhet tárgyként egy másik ember, még magzati életkorában sem. Ferenc pápa kitűnően ismeri a fennálló jogi helyzetet, és 2024. április 8-i nyilatkozatában kemény őszinteséggel a civilizációs fejlődésben a feljebb lépést szorgalmazza, nem a visszalépést. Ezért ítélte el és nevezte az emberi méltóság elleni büntettnak az abortuszt, a béranyaságot, a nemváltást és a *genderelméletet*. Az abortuszok számából adódó népességhiányt nem lehet a béranyaság emberpiaci intézményével pótolni, hibát hibára halmozni. Talán túlzottan szigorú az abortuszt *életet selejtező bérgyilkosságnak* minősíteni, de a hatás-ellenhatás törvénye ezt is indokolhatja. A leplezett és fondorlatos erőszakot, amellyel az abortusz emberi joggá minősítését kényszerítenék a világra, talán ilyen szigorral lehet csak elhárítani.

A böjtről

A böjt, az evés-ivás és egyéb élvezetek mérséklése minden nagy világvallásban ismert, a test és a lélek megtisztulását, megtisztítását szolgálja. A pápa 2024-es nagyböjti üzenete valójában a fenntarthatatlan és a fenntartható világról, a hedonista függőségekről, a jóléti rabszolgaságról szól. „Ahogyan Izrael népe a sivatagban még magában cipelte Egyiptomot – úgy Isten népe is ma nyomasztó terheket vonszol, melyeket le kell tennie.” Erre azért döbbenünk most rá, mert a sokféle veszély és félelem között kezd elfogyni minden reményünk. Az *anómia*, a teljes reményvesztettség állapota súlyos mentális zavar és további mentális betegségek (depresszió, pánik) forrása. Döbbenetes a felismerés, hogy ma is „a fáraó hatalma alatt élünk”, csak másnak nevezzük: globális pénzuralom, transznacionális monopolkapitalizmus, geopolitikai érdekcsoport, EU-bürokrácia stb. Ezek az uralmak kimerítik és fásulttá teszik az embert, közömbössé leszünk saját unokáink jövője iránt. Már az EJENY 1. cikk 2. mondata a *testvéri szellemben élest* ajánlotta, a *globális testvériség* minden feltétele mára már adott, az emberiség mégis „az egyenlőtlenség és a konfliktusok sötétjében támo lyog”. Ragaszkodunk a bálványainkhoz, a kényelmünkhöz, a komfortzónánkhoz, pedig azoktól „jobban kell félnünk, mint a fáraótól. Ezek ahelyett, hogy lendítenének, megbénítanak.” A jelenlegi társadalmi, gazdasági, kulturális, ideológiai fejlődési, növekedési modell kettészakítja és egymással szembe fordítja, megosztja a föld népességét, kirabolja és kiuzsorázza a természetet, „elrabolja a jövőnket”, megfosztja választási esélyeitől a jövő generációkat. Pedig az ENSZ EJENY 1. cikkét Csányi Vilmos a „globális elme globális gondolatának” nevezte.¹⁸⁶ A világháló elvileg és gyakorlatilag is 8 milliárd

¹⁸⁶ CSÁNYI 2018.

emberi agyat fűz össze, hihetetlenül kiterjesztve és egyúttal meg is nehezítve a demokratikus diskurzus lehetőségét. A pápa riadót fúj, ébredjünk föl mély álmainkból, és vegyünk új lendületet, ki-törni bénultságunkból! Nem csak rá kell találnunk a fenntartható fejlődés útjára, arra át is kell térni, szükségtelen terheinket le kell tenni, egész életünket újra kell tervezni. A feladat nagysága felér egy új paradigmaváltással.

Foglaljuk össze Ferenc pápa rengeteg üzenetéből az általunk kiemelt hármat! a) A globalizált világban ma már minden háború *világháború*, amelynek mindenki, az egész világ vesztese. A háborút nem lehet még több pénzzel és még több fegyverrel megszüntetni. A tűzszünethez és az igazságos békéhez erőszakmentességre, a szeretet lefegyverző erejére van szükség. b) Az ember a természet gyermeke, nem emberi kreatúra, nem robot és nem rabszolga, nem emberimitátum. Elsődleges kötelessége, hogy saját méltóságát tisztelje azért, hogy a másik ember életét és méltóságát is tisztelni tudja, fogantatásától kezdve. c) A mezőgazdasági és az ipari forradalom után most a mesterséges intelligencia, a digitalizáció és a robotizáció forradalma zajlik. Az ember „behálózva” függ a neten. Alapvető értékeinket, a házasságot, a családot, a nemzetet, az emberi civilizációt meg kell menteni. Az önző individualizmust, függőségeinket, a hedonizmust le kell tenni, az életünket újra kell tervezni.

A három veszélyből egyet is nehéz elhárítani, a hármat egyszerre csaknem lehetetlen, de összefogással, szolidaritással, kölcsönös támogatással és együttműködéssel van rá esély. Háborúkkal, méltóságsértésekkel, profit- és élvezethajszolással azonban a túlélésre semmi esélyünk nincsen. Jó lesz tehát a pápai üzeneteket megszívlelni.

3. A keresztény megoldás

Napjainkban (2024-ben) éppúgy, mint a 20. században, a két borzalmakkal teli világháború és a regionális és lokális háborúk sokasága előtt, alatt és után, minden józan ésszel bíró, felelősen gondolkodó és tisztességes ember keresi a *háborúk* megelőzésének, elhárításának, befejezésének módozatait, röviden: a *háború mint emberiség, civilizációs probléma megoldását*. Ha van valami szükségessége és realitása a *múlt eltörlésének* (amely nem a történelem eltörlése, hiszen azt nem lehet meg nem történtté tenni, abból tanulni kell!), akkor az éppen a *háború eltörlése*. A háborút kellene kiiktatni az emberi civilizáció jövőjéből, a nemzetközi politika (különösen a „geopolitika”) eszköztárából, de ugyanígy (sőt: sorrendben először) a nemzeteken belüli politikák eszköztárából is. Az Egyesült Nemzetek népei az ENSZ Alapokmányában (1945. június 26-án) ígéretet is tettek: „megmentjük a jövő nemzedékét a háború borzalmaitól, amelyek életünk folyamán kétszer zúdítottak kimondhatatlan szenvedést az emberiségre, [...] erőinket egyesítjük a nemzetközi béke és biztonság fenntartására.” Ez az ENSZ alapvető, elsődleges célja, amelynek elérésére olyan közös alapelvek mentén törekszik, mint „a viszályok megelőzésének elve”, „a békés vitarendezés elve”, „az államok területi épségének elve”, „az erőszaktól és az erőszakkal fenyegetéstől való tartózkodás elve”. Ezeket az alapvető elveket lehetne tovább bővíteni, de főleg *konkretizálni és a gyakorlatban működtetni*, alkalmazni és érvényesíteni kellene őket. Az ENSZ megalakulása óta eltelt közel nyolcvan év ugyanis kevésnek bizonyult az ígéret betartására, ma az orosz–ukrán háború mellett még 50 háború, fegyveres konfliktus zajlik a földön. A háborúk szakadatlan sorozata bizonyítja a nemzetközi békére és biztonságra *törekvés* elégtelenségét, az ENSZ hatástalanságát. Ugyanez vonatkozik az Alapokmány által is favorizált egyetemes érvényű emberi jogokra és alapvető

szabadságokra is. A háború mint tömeges *emberölés, népirtás, kínzás, szenvedés okozása, menekülésre kényszerítés, megalázás* ugyanis teljességgel összeegyeztethetetlen az emberi jogokkal, azok csúcán az *emberi méltósággal*. Az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (EJENY, 1948) már az első mondata deklarálja, hogy az egész *emberiség* egyetlen nagy *család*, hogy minden egyes *családtag méltósága* alkotja az alapját a *szabadságnak, az igazságnak és a békének* a világon. Az 1. cikk pedig – amelyet egyre többen *univerzális alkotmányos normának* tekintenek – így szól: „Minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek.” Ezek az univerzális normák sem működnek azonban a gyakorlatban, mert *nincs elegendő súlyuk és tekintélyük*, nem állnak az értékhierarchia élén, sőt, sok vezető politikus nem tekinti őket alapvető, sérthetetlen *értéknek sem!*

Emeljünk ki az EJENY 1. cikkéből két szót, a *testvéri szellemet*, és nézzük meg közelebbről, mit is jelentenek a háború mint az emberiség családja legsúlyosabb problémájának megoldása szempontjából! Azért a legsúlyosabb, mert a háborúk oka ma is leggyakrabban a „finomra hangolt” gyarmatosítás, a nagyobbak és erősebbek általi területszerzés, a zsákmányszerzés, a hódítás, a népesség leigázása, (bér)rabszolgaságba vagy jobbágysorba döntése, mindezekkel az egyes emberek és népek megalázása, a természet és az ember kizsákmányolása, extraprofit szerzése, akkor is, ha közben álnok módon *geopolitikai* (valójában nagyhatalmi, birodalmi) *érdekről*, *demokráciaexportról*, gazdasági segélyprogramról vagy felszabadításról beszélnek. A *testvéri szellem* mindezt kizárja, éppen úgy, mint a *fajgyűlöletet, az osztálygyűlöletet, a nemzeti vagy nemzetiségi gyűlöletet, a vallás- és egyházgyűlöletet*, és mindezek alapján a népirtást, a tömeggyilkosságot, emberek elűldözését szülőföldjükről vagy lakóhelyükről, a tömeges vagy

akár csak egyéni jogfosztást. Rövidebben: a testvéri szellem kizár minden háborút, szélesebb értelemben minden *háborúskodást és háborúságot*, párkapcsolatban, házasságban, családban, nemzeten belül és nemzetek között, regionálisan és globálisan, lokálisan és világméretekben, emberek között, valamint az ember és a természet viszonyában egyaránt.

Az eddig mondottakból következően a nemzetek békés együttélése, a nemzetközi béke és biztonság védelmében a tűzszüneti megállapodást és a békekötést – bármilyen abszurdnak tűnik is – már a háború kitörése (megindítása) előtt kötelezővé kellene tenni. Ez – ugyanúgy, mint a természeti környezet és az élővilág védelme körében – a *megelőzés* elvének tényleges alkalmazását jelentené. Ott ezt egy már kiépített és működő szakhatósági intézményrendszer jól vagy rosszul, de biztosítja. Nincs semmi akadálya annak, hogy az ENSZ, a regionális államszövetségek, sőt az egyes nemzetállamok, az *emberiesség és a civilizáció védelmében*, a nemzetközi béke és biztonság érdekében hasonló, veszélyt megelőző és elhárító állami, regionális és globális intézményrendszert építsenek ki. Nevezhetnénk ezt *háborút megelőző mechanizmusnak*. A törvényi háttér – a *Ne ölj!* parancsolatától az ENSZ Alapokmányán és az egyetemes érvényű *emberi jogok* rengetegén át az *emberi méltóság* sérthetetlenségéig – már adott-nak tekinthető, „csak” a béke *intézményes védelme* hiányzik. Ha pedig mégis kitörne egy-egy újabb háború – amit még biztosra lehet venni –, ugyanez a mechanizmus *közvetítő és békéltető, majd békefenntartó mechanizmusként* volna működtethető.

Az orosz–ukrán háborúba – amelyet nem sikerült sem megelőzni, sem elhárítani, sem megszakítani, sem befejezni – mindkét harcoló fél, az Európai Unió és az USA, a NATO és az ENSZ is *beleeragadt*, a katonai frontok – „szokás szerint” – ide-oda váltakoznak, a politikai frontok viszont bekeményedtek. A háborúzó felek *beásták magukat a saját vélt igazukba*, a legfelsőbb vezetők képtelenek

a tárgyalásra, egymással szóba sem állnak. Mert *gyűlölik egymást*, az ukránok az oroszokat, az oroszok az ukránokat; nem a népek, nem a helyben lakó, régóta együtt élő egyszerű emberek, hanem a „csúcsvezetők”. Ahogyan csak a rivalizáló testvérek tudják gyűlölni egymást, amíg fel nem nőnek, és „be nem nő a fejük lágya”, és el nem kezdik felnőttként kezelni és tisztelni, majd szeretni egymást. Amíg mindketten rá nem jönnek, hogy sorsközösségben élnek, és egymásra vannak utalva. Ahogyan a most testvérháborút vívó két nép is egymásra volt utalva egész eddigi közös történelme során. *Nyertes-nyertes játszámára*, együttműködésre voltak és vannak kényszerítve, egymás kölcsönös tisztelete és közös érdekeik mentén.

Ezt a *vesztes-vesztes proxyháborút* valójában az USA vívja Oroszország ellen, a saját, vélt geopolitikai (világhatalmi, birodalmi) érdekei mentén. De mit keresnek az USA geopolitikai érdekei Ukrajnában, Oroszország „előszobájában”? Mi is valójában az a *geopolitikai érdek*? A tőke szabad terjeszkedése, a nagyobb piac, a gazdasági, pénzügyi és politikai befolyásszerzés, a világhatalmi pozíció megőrzése, a nagyobb földrajzi terület és több ember feletti uralom, röviden és lényegre törően a *több profit*, a nagyobb haszon szerzése. A *demokráciaexport* valójában *tőkeexport*, csak a profitot számolja, de soha nem számol a regionális (sőt globális) *következményekkel*, a *formális jogszerűség* nem számol a *tisztességgel*. És miért védelmezi ezeket az érdekeket a NATO, a „védelmi” szervezet, amelynek történelmi szerepe a kétpólusú világrendszer végével, a Varsói Szerződés megszüntetésével tulajdonképpen véget ért? Ha több okból nem sikerül is megszüntetni, át kellene alakítani: lehetne az ENSZ *békevédelmi szervezete és békefenntartó katonai ereje*. Persze lényegesen kibővített tagsággal (elég csak Kínát és Oroszországot említeni). A NATO egyetlen tagországát sem fenyegette Oroszország. Ellenkezőleg, sokan közülük gyümölcsöző gazdasági együttműködést folytattak vele, különösen Németország, de

még a kelet-európai *posztkommunista* és a *posztszovjet* államok is. Az Északi Áramlat gázvezeték (állítólagos) USA–Norvégia kooperációban történt felrobbantása a legerősebb NATO-tagország katonai támadása volt a második legerősebb NATO-tagország, Németország (és közvetve egész Európa) gazdasági és politikai érdekei ellen. Oroszországnak ártott a legkevésbé, áttérte Kína, India, a BRICS-országok és más földrészek felé. És mit keres ebben a háborúban az Európai Unió, amelynek csak előnyei származtak az EU–orosz gazdasági, piaci, energetikai kapcsolatokból? Érthetetlen mértékben és módon kiszolgálja az USA geopolitikai, katonai, gazdasági és pénzügyi érdekeit, veszélybe sodorva saját polgárait, és effektív háborús veszteségeket okozva a saját népeinek mint uniós polgároknak. Ukrajnának már eleve, az orosz invázió kezdetétől, a legyőzhetetlen túlerőre tekintettel, *erőszakmentes eszközökkel* kellett volna ellenállnia, *túlélési stratégiát* kidolgoznia. Ebben kellett volna hogy segítse őt a béke mellett elkötelezett Európa és a világ (az ENSZ) is. Erre találták ki a diplomáciát. Mi is segíthettünk volna a *passzív rezisztencia* és a *kiegyezés* terén szerzett (Deák Ferencről tanult) történelmi tapasztalataink átadásával. India segíthetett volna a Mahátma Gandhitől tanult *erőszakmentes ellenállás* és a gyarmatosító birodalommal való *együtt nem működés* történelmi tapasztalati tudásával. De a háború megindítása helyett az orosz vezetők is fellapozhatták volna újra Lev Tolsztoj *erőszakmentes szeretetvallásának* tanításait. Mindezek helyett az USA, a NATO-tagországok és az EU öntik Ukrajnába számolatlanul a pénzt és a hadianyagot, amely a háborúban felhasználva hatalmas emberáldozattal és anyagi pusztítással jár, elodázza a háború végét, azaz a fegyverszünetet és a békekötést. Olyan ez, mint a drogfüggőnek egyre több drogot adni – és ezzel az öngyilkosságában közreműködni –, nehogy megvonási tünetei legyenek. A háború lassan, de biztosan eszkalálódik, sodródunk a harmadik világháborúba, amely – ha kitörne – atomháború

volna, apokaliptikus pusztítással, természeti katasztrófákkal, felmérhetetlen emberi szenvedéssel és civilizációs hanyatlással. De mert ez senkinek sem érdeke, valószínűbb az, hogy nem lesz ugyan atom-világháború, anélkül is egész Ukrajna úgy fog kinézni, mint Hiroshima az első atombomba ledobása után. Zelenszkij most még csak Bahmutot hasonlította Hirosimához, miután az orosz zsoldoshadsereg elfoglalta. Ez a város és a többi, „frontvonalba eső” település – akár az elfoglalása, akár a visszafoglalása után – olyan, mint Drezda a szőnyegbombázás után, mint Varsó, Budapest vagy Berlin a háború végén: romhalmaz a romok hátán. Európa és az USA vajon miért is akarja elpusztítani, vagy legalább meggyengíteni Ukrajnával Oroszországot, és a valóságban miért is pusztíttatja el Oroszországgal Ukrajnát? És az ukrán vezetés vajon miért partner ebben? Az USA az első és a második világháborúban lett világhatalommá, hadiiparán és Európa gazdasági hanyatlásán keresztül most is ebben érdekelt, az „orosz-ukránnak” nevezett „majdnem világháború”-ban is. Na de Európa? Az *öreg kontinens* annyira szenilis volna, hogy ezt nem látja, és nem is emlékszik rá? Polgárai a háborús infláción keresztül megtakarításaik és munkabérük, nyugdíjuk 20–40%-át már eddig elvesztették, ami háborús veszteség, akkor is, ha nem a fiaik halnak meg a frontokon. A fegyverekre, hadianyagokra, valójában a halálra, a *hadiözvegyek és hadiárva*k emberi szenvedéseire, a természeti és az épített környezet rombolására, pusztítására költött közpénzt az állami és az európai uniós költségvetésekben más, hasznos, humanitárius, szolidaritási és klímavédelmi céloktól kellett elvonni és átcsoportosítani, ami ezeken a stratégiai területeken ugyancsak „háborús veszteség”. De hol a határ, az orosz és az ukrán állami vezetők, más, nemzetállami és az uniós vezetők, politikusok és civil NGO-vezérek mekkora veszteséget okoznak még (büntetlenül) a saját, *háborúba kényszerített*, bár közvetlenül *nem hadviselő* népüknek? Mára

mindenki látja, hogy ez egy olyan *vesztes-vesztes játszma*, ahol nemcsak a közvetlenül háborúzó két fél, de minden támogató, sőt az egész világ veszít. És a népek ezt miért tűrik? Hol vannak a *pacifista* tüntetések, a sajtó és a médiumok, a felelős értelmiségiek, az *erkölcsi tekintélyek*, a békét hirdető vallások és egyházak, a tömegek érdekeinek képviselői, a szószólók és a mediátor politikai erők és intézmények, a békepárti civil szervezetek, az emberi jogokért – az élethez és az emberi méltósághoz való jogért – küzdő NGO-k és a hivatásos mozgalmárok?

Sem gondolatai, sem szavai nincsenek a békének, vagy ha vannak is, azok nem kapnak „médiafelületet”, ezért súlytalanok, így aztán kompromisszumos javaslatai sem lehetnek a „felelős” vezetők körében senkinek a háborús konfliktus megoldására. Nem véletlen, hogy mi, magyarok – nemzetállamként egyedül – a béke pártján állunk. Európában a trianoni békediktátum óta mi tudjuk a legjobban, hogy egy keleti, vesztes, kicsi és gyenge perifériaországot a „nyugati”, a győztes, a szövetséges nagyhatalmak által fel lehet darabolni, területét, népességét szomszédos országoknak lehet ajándékozni, és hogy – mindezek ellenére – egy 2/3-os csonkítást is túl lehet, mert túl kell élni. Történelmi igazság az is, hogy az első világháborút lezáró igazságtalan békével megfogant a második világháború is. Az azt lezáró párizsi békeszerződésben pedig elkövették ugyanazokat a hibákat, mint 1920-ban, a Nyugat ugyanúgy bánt el az egész keleti periferiával. Csakhogy akkor a szovjet-orosz birodalom a szövetségesük és velük együtt győztes volt. Most viszont az USA *birodalmi álmait* („geopolitikai érdekeit”) *védelmező* NATO-nak a régóta *birodalmi álmok*ban szenvedő Oroszország az ellenfele. Oroszországot sem a francia Napóleon, sem a német Hitler nem tudta legyőzni, ez most sem sikerülhet sem az USA-nak, sem a NATO-nak, sem Európának, atomháború nélkül sem, de atomháborúban a legkevésbé. Macron úrnak nem azt kellene hajtogatnia, hogy

„Oroszország nem győzhet”, hanem azt kellene nagyon jól tudnia, hogy Oroszország *nem veszítheti el ezt a háborút sem!* Mindkét véglet *Hirosimává változtathatja az egész világot.* Az elhúzódo „hagymányos” háború is ugyanúgy kimeríti, vesztesé teszi a Nyugatot is, mint az első és a második világháború. Ezért is fontos most az azonnali *igazságos béke* szükségességét hangoztatni. Mert kell hogy legyen megoldás, mégpedig az *embertelen* („vérengző”, tehát „vadállati”), az *agresszió miatt* igazságtalannak, a megtámadott oldalán jogosnak is mondott háború ellentéte, az *igazságos béke.* Olyan igazságos béke, amely minden érintett fél, Európa és a világ hosszú távú, alapvető (stratégiai) érdekeit kielégíti. Olyan előnyök és biztonsági garanciák nyújtása Oroszországnak, amelyek feleslegessé teszik a területszerzést. Olyan előnyök és garanciák nyújtása Ukrajnának, amelyek kompenzálják az elkerülhetetlen területvesztéséget. Országhatárok – nemzethatárokat semmibe vevő – átrajzolása, területek ide-oda csatolása helyett a *nemzeti átfedésre*, a vegyes lakosságra tekintettel *kettős kulturális identitás, kettős szuverenitás, kettős állampolgárság. Tulajdonjog helyett szerződéskötés, gyámság, protektorátus, örökhaszonbérlet, koncesszió, lízing, terület- és dologbérlet stb.* Feltételezve, hogy a szerződéseket ugyanúgy betartják, ahogyan a másik tulajdonát (területét, népességét, szuverenitását) tiszteletben tartják. A megoldás tehát nem az „igazságos háború”, mert olyan – a hazug geopolitikai érdekek által átszótt globális világban – ma már nem létezik. Az azonnali fegyverszünettel, a béketárgyalásokkal és a békekötéssel összefüggésben azt is hangsúlyozni kell, hogy *a kibékülés, a kiegyezés nem gyávaság, a béketárgyalás nem árulás, a kompromisszumos megoldás nem kollaboráció, a kompenzált területi engedmény nem behódolás, az erőszakmentesség választása nem megfutamodás.* Mindez talán milliók életének megmentése, a pusztulás, sőt a megsemmisülés megállítása, elkerülése. A békekötés az igazi *győzelem, sőt, a legnehezebb győzelem, mert a gyűlölettől elvakult*

feleknek *önmagukat kell meggyőzniük és legyőzniük*. Nem a másik feletti uralom megszerzése, hanem az *önuralom* és az *önmérséklet* ígéri a leggyümölcsözőbb, legtartósabb békét. Igaz, ezekhez kell a legnagyobb bölcsesség és a legnagyobb erő. Háborúzni mindenki tud, a háború a *lelki kiskorúság* bizonyítéka. A békéhez *lelki nagykorúságra, lelki erőre is szükség van*, amelyhez viszont *erős hit* kell.

Az Európai Unió történelmi, *civilizációs* – a legnagyobb, sőt talán az egyetlen – érdeme és eredménye, hogy alapító és csatlakozó országai között béke van, és az „uniós” Európából nem indult ki újabb háború sem. A „sovinisza nacionalizmust” és szélsőséges változatát, a „nácizmust” (amellyel Putyin vádolja Ukrajnát, és Ukrajna vádolja Putyint) az Európai Unióban sikerült „nemzeti kulturizmussá” szelídíteni, a nemzeteket *megosztó és elválasztó államhatárokat átjárhatóvá tenni*, az *egységet a sokszínűségben megvalósítani*. A *kettős állampolgárság* és a *kettős* (vagy akár többes) *nemzeti/nemzetiségi identitás* azonban még nem általánosan elfogadott. Európában és a világban (különösen Afrikában) az *államhatárok* (amelyeket a volt gyarmattartók húztak meg) és a *nemzethatárok* nagyon gyakran (mondhatjuk, hogy *főszabály* szerint) nem esnek egybe. A *népességcserék, ki-, be- és áttelepítések, határmódosítások* ideje és módszere azonban végleg lejárt. Ez az alapító atyák (különösen Robert Schuman) hitének, keresztény értékrendjének, a *testvéri szellemnek* és a *szereetet békéjének*, a *Ne ölj!* parancsának és az *erkölcsi* parancsolat tág, kiterjesztő értelmezésének köszönhető. Ez pedig az ember és ember közötti legnagyobb parancsolatból, a *felebaráti szeretet* parancsából vezethető le. A háborús konfliktus megoldásához kell tehát egy harmadik fél, egy békéltető, kezdeményező, közvetítő fél, aki a felebaráti szeretetből és az egyetemes érvényű követelményként megfogalmazott *testvéri szellemből* fakadó békés megoldást képviseli. Ez a „kívülálló” fél lehetett volna (ez kellett volna hogy legyen) az Európai Unió, de nem lett, sőt, az ellenkezőjét cselekszi: állandósítja és kiterjeszti a háborút.

Marad tehát az „egyetemes” keresztény egyház és annak vezetője, a római pápa őszentsége a békesség szorgalmazójának, esetleg a szerzőjének. De ha a szekularizáció ateista hívőinek ez nem tetszik, álljanak elő ők jobb javaslattal. Esetleg most (bár megkésve, de) hivatkozzanak Mahátma Gandhira, aki hindu létre tanulmányozta a Bibliát is, a Koránt is, jól ismerte a buddhizmust és a taoizmust is, és kigondolta *a szeretet vallását*, a politikai gyakorlatban *az erőszakmentes ellenállást*, a békés együtt *nem működést*, amivel maga mellé állította a civilizált világot, és felszabadította Indiát a brit gyarmati uralom alól. Ezt a háborút tehát az erőszakmentesség alapján nem lett volna szabad már elindítani sem, bekapcsolódni és folytatni a másik félnek és más érintetteknek sem. A két testvérnép közös történelme több ezer éves, ők mindenkinél jobban ismerik egymást, tudniuk kellett, hogy mire képesek, ha gyűlöletből háborúba kezdenek és gyilkolni és rombolni, pusztítani kezdik egymást. Háborúzni és gyűlöletből kegyetlenkedni mindenki képes, erről szól és erre tanít a *történelem*. Az erőszak, a brutalitás ott lappang az ember ösztönlény természetében. Az *életér* és a *(horda)közösség* védelme és a *szuverenitásvédelem* egy töről fakadnak. Humánetológusok szerint két *démoni lény* él a földön, két főemlős: a *csimpánz* és az *ember*; ezek nemcsak legyőzni és megsemmisíteni akarják az ellenségüket, de kéjes örömmel meg is kínozzák. Nem véletlenül nőtt ki a *kínzás tilalmából* az *emberi méltóság* egyetemes érvényű emberi joga és annak feltétlen védelme, a sérthetetlensége. Ezt a démoni erőt elnyomni az emberben, a mértékletesség erényét és önuralmat gyakorolni, a *félelem–harag–gyűlölet–erőszak–bosszú–megtorlás* oksági láncolatát megszakítani, erőszakmentes megoldást keresni és közösen kialakítani már és még csak nagyon kevesen képesek, de az nem lehetetlen! Igazságos és tartós békét teremteni pedig csak a legnagyobbak, az igazi *államférfiak*, a *történelmi személyiségek* képesek. Ők a szeretetvallás és az erőszakmentesség apostolai – lehetnének.

A 20. század legnagyobb hatású, *a tömegek tébolyát* előidéző ateista eszméi – a náciizmus, a fasizmus és a kommunizmus – a *gyűlöletre* (a fajgyűlöletre, a vallásgyűlöletre és az osztálygyűlöletre) *alapozva* építették birodalmukat és *terjesztették* ki a hatalmukat, százmilliók halálát, testi és lelki nyomorúságát hagyva örökségül maguk után. Most is vannak „geopolitikai” birodalomépítők, céljuk is a régi, a nagyobb területek és nagyobb népesség, a még több ember feletti – politikai, gazdasági, pénzügyi, ideológiai, sőt spirituális – *uralom*, végső fokon a *világuralom*. Vannak terjeszkedő, önmagukat a *demokrácia* és a *jogállamiság* prófétáinak, apostolainak, papjainak tekintő eszmeexportőrök, és vannak tömegpusztító ideológiák is, tevékenységüket, terjedésüket most is káosz, téboly, zavarodottság, zavargások és helyi háborúk jelzik. Karl Marx ajánlotta, hogy „a kritika fegyverét a fegyverek kritikája váltsa fel”, hogy a világ proletárjait egyesítő világforradalom, a kommunista eszme (a múltat végképp eltörölve) teremtsen majd új világot és világrendet, benne új embert. Ehelyett az egymással hadakozó *kétpólusú világrend* jött létre, egyik pólusán a szovjet birodalommal. Ez 1990-ben felbomlott, és – sajnálatos, de nem meglepő módon – a másik pólus most „győztesként” saját világrendet akar a világra erőltetni. Oroszország, Kína, az arab világ és még sokan mások azonban ezt nem akarják. Az egyszerű emberek, a „nagy” és a „kis” nemzetek népei – köztük az Ukrajnában élő őshonos kisebbségek (akár van „anyanemzetük”, akár nincs) népei is – azaz a *népek* általában békés és erőszakmentes világban akarnak élni, *békés és erőszakmentes világrendet akarnak*. A „népek” már sokszor és sok helyen bebizonyították, hogy képesek és tudnak egymással békében élni, „együtt élni”, most a politikusokon van a sor, hogy bizonyítsanak.

A totális kommunista diktatúra szovjet és kínai változata totális kudarcot vallott ugyan, és óriási emberáldozattal járt, az új, immár liberális ruhába öltöztetett neokommunista

egyenlőségeszméknek azonban ma is vannak, sőt lassan tömegek a követői. Most az önmagukat (álcázva) *progresszívnek* nevező, a *liberális és demokrata* jelzőket kisajátító eszmék és politikai irányzatok törnek egyeduradalomra, és akarnak „új”, saját világrendet. Ez pedig harcok, sőt háborúk nélkül eddig sem ment, most sem megy. Az orosz–ukrán *proxyháború* újból rá kell hogy döbbsen a világot, különösen a keresztény gyökerű Európát, hogy az *ideológiai (vallási, nemzeti, nemzetiségi)* konfliktusokat harc és háború helyett békésen, erőszaktól mentesen kell megelőzni és megoldani. *A kritika fegyverét* (politikai eszközét), a *demokratikus diskurzust* kell a viták rendezésére – civilizált módon – alkalmazni, tilos azt a *fegyverek általi kritikára cserélni*. *A fegyverek szeretetét* kell véglegesen a *szeretet fegyverére cserélni, a terjeszkedő hatalom szeretetét a szeretet hatalmával kell felváltani*. Az emberi kapcsolatokban (házasságban, családban, nemzetben, unióban és a világban) – Bibó István szavaival – az *erőszakgesztusokat szeretetgesztusokkal* (a rosszat jóval) *kell legyőzni*. Az önzetlen szeretet, a békesség és a harmónia kísérleti laboratóriuma, elemi iskolája és egyeteme, gyakorlóterepe egyaránt a *házasság és a család*. A másikat szeretni kell, vagy azért, mert jó, vagy azért, hogy jó legyen (Szent Ágoston). A harag, a gyűlölet, az agresszió, az erőszak, a bosszú fogalom- és eszköztárát kell végleg eltörölni, kiiktatni a nemzeti kultúrákból és az egyetemes emberi civilizációból! A háború, a pusztítás örvényéből ki kell törni! A halál kultúráját – Mahátma Gandhi nyomán – az *erőszakmentesség* (a felebaráti szeretet és az emberi szolidaritás) kultúrájára kell átváltani. Európának (ahogyan Szent II. János Pál pápa javasolta) a *szeretet civilizációját* kell tovább építenie, példaadással a nem uniós európai országokat is, sőt az egész globális világot is *humanizálnia* kell. Ez Európa és a kereszténység küldetése a világban, nem a „fajtiszta” nemzetállamok megteremtése, nem az *őshonos kisebbségek* jogfosztása, elűldözése, netán a „népirtása”,

nem a hatalomkoncentráció és nem is a birodalomépítés. Európa „védjegye” a világban a *felebaráti szeretetből* kifejlődött társadalmi szolidaritás, a jószolgálati és szeretetintézmények rendszere, ezek jelentik Európa lelkének a megmentését. Tudva, hogy a *demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem lesz* (Robert Schuman), és ugyanígy *a 21. század vagy a szeretet évszázada lesz, vagy nem lesz*. Csakhogy *hit nélkül nincs* (elegendő) *szeretet, szeretet nélkül nincs irgalom és nincs kegyelem*, szekularizálva és deszakralizálva az államot, a társadalmat, majd minden egyes embert „az emberfaj sárkányfog vetemény” lesz újra (Vörösmarty Mihály: *Az emberek*), és akkor „nincsen remény”. Ahogyan a „domesztikált farkasban”, azaz a kutyában is maradt több-kevesebb vérengző ragadozó, ugyanúgy a „domesztikált”, *humanizált emberben is maradt valamennyi vérengző (démoni) csúcsragadozó*. Ha hagyjuk az embert *elvadulni* (visszavadulni), az ember megint az embernek farkasa lesz (*homo homini lupus est*), és mindenki háborút vív mindenki ellen (*bellum omnium contra omnes*)! De ha Hobbesnak lesz igaza, akkor az ember és az emberi civilizáció javíthatatlan, sőt menthetetlen.

Európában az ember javításán, a *jó emberre válás* programján fáradozott a görög filozófia (lásd: *erényes ember*), a római jog (lásd: *bonus et diligens pater familias*) és a keresztény erkölcs (lásd: *ne ölj; szerezsd felebarátodat, mint önmagadat!*). Az Európai Uniónak mindhárom a tartópillére. Ezen tartópillérek nélkül Európa összeomlik. Ezért Európában a megbocsátó és az embert megváltó áldozatos (*krisztusi, azaz keresztény*) szeretet nélkül, *a szeretet lefegyverző erejének „bevetése” nélkül* nem lehet béke, béke nélkül nincs remény az életben maradásra, az egyéni *emberség és az egyetemes emberiség* megőrzésére, az eddig elért civilizációs szint fenntartható továbbfejlesztésére. Vagy béke lesz a világunkban, vagy az emberi civilizáció az egyre borzalmasabb háborúk szakadatlan sorában megroppan, és összeomlik. Európának megmentenie kell a civilizációt és a világot, nem pedig magával rántani a szakadékba.

A *háború vagy béke* kérdése – azt is mondhatnánk: örök érvényű hamleti vívódása – tehát *élet vagy halál* kérdése. Ez végső fokon ennyire egyszerű. A békéhez a háborút túl kell élni, a túléléshez az egész emberiségnek végre valahára a háborún túl kell lépnie. A háború megalázó, durván sérti az emberi méltóságot, nem méltó az emberhez. A *Ne ölj!* parancsolatából sarjadt *kínzás-tilalom* és az ezekből kinőtt *méltóságvédelem* az emberi civilizáció eddig elért csúcsa. Ezért nem elég tehát a legmagasabb szintű, egyetemes érvényű emberi jogi normákban kimondani, hogy *az emberi méltóság sérthetetlen*, tilos is azt – különösen a háborúval és a háborúban – megsérteni, a valóságban mégis megtörténik újra meg újra, tömegesen és súlyosan. A „csúcsragadozó előembernek” és az „őseembernek” végre *jó emberré kell válnia*, és annak meg is kell maradnia. Az ember *lelkes* (nem „lelketlen”) *lény*, „[a] Lélek gyümölcse pedig: szeretet, öröm, békesség, türelem, szívettség, jóság, hűség, szelídség, önmegtartóztatás” (Gal 5,22–23). Vagy ahogyan Arany János is tanácsolta: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / *Ember lenni* mindég, minden körülményben.” (*Domokos napra*) Talán ezt tükrözi József Attila gondolata is: *fehérek közt európainak megmaradni* (Thomas Mann üdvözlése). Ez a háború problémájának mint az egész emberiség legsúlyosabb problémájának *testvéri szellemben* történő, keresztény és humánus megoldása. Hinnünk kell, hogy ez egy lehetséges megoldás, és remélnünk kell, hogy valóságos megoldássá is válhat. Hinnünk kell, hogy „másképpen lesz holnap, másképpen lesz végre”. Vagy tovább háborúzunk, öljük egymást és pusztítunk, vagy megtanulunk és elkezdünk végre szeretetközösségben és békességben élni, azaz: „Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig, / Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.” (Ady Endre: *Fölszállott a páva*) Ez a karácsony üzenete is: „Nem volna más vallás, / Nem volna csak ennyi: / Imádni az Istent / És egymást szeretni... Karácsonyi rege / Ha valóra válna, / Igazi boldogság / Szállna a világra...”

(Ady Endre: *Karácsony*) Mégis sokan a karácsony eltörlésén fáradoznak! Ahelyett, hogy jól az eszünkbe vésnénk: „...kívül és belül: / poklosan örvényült, háborult világ, / de a remény sohasem meghaló, / ha minden utolsó szalmaszál / ABBÓL A JÁSZOLBÓL VALÓ!” (Nagy Gáspár: *Jegyezvén szalmaszállal*) Nemzeti és európai költészetünk és művészetünk, kultúránk és civilizációnk tele van csodálatra méltó értékekkel, tele van Krisztus békéjével, az önfeláldozó, megváltó szeretet békességével, tele van *hittel, reménnyel és szeretettel!* Ha még ez a három megmaradt, akkor eljött az idő, hogy a *politika* és a *jog* – túllépve önmaga korlátain – ezekből merítsen. Különösen mert minden más forrása már elapadt, vagy elapadóban, kiszáradóban van.

4. Igazságos békét – biztonságos világot

Európánk újra a háború mocsarába tévedt, ahol az elsüllyedés és az elpusztulás közvetlen veszélye fenyegeti. Az európai egyesülés folyamatát megálmodó igazi nagy államférfiak víziója – soha többé háborút Európában és innen kiindulva – veszni látszik. Mintha Európa a 20. század első felében lejátszott „két félidős” világháborújának „visszavágó” háborús mérkőzését játszaná. Sőt, mintha a hajdanvolt európai nagyhatalmak (Franciaország, Németország és Anglia), amelyek történelmük folyamán már mindhárman kudarcot vallottak Oroszországgal szemben, most egy közvetett, Ukrajna által vívott *proxyháborúval* akarnának revansot venni. Az Európai Uniót és az USA a NATO-t csak álruhának használják birodalmi rivalizálásuk elfedésére, no meg arra, hogy az egyre súlyosabb háborús veszteséget szétterítsék olyanokra is, akik kezdettől fogva a béke pártján álltak. De több mint ötven háborús konfliktussal a világ sem különb, mintha a 21. század még el sem kezdődött volna, mintha az országokon belüli és országok

közötti helyi háborúkkal a 20. század folytatódna. Pedig az *Egyesült Nemzetek népei* is nagy elhatározásra jutottak már 1945. július hó 26. napján San Franciscóban: „megmentjük a jövő nemzedékét a háború borzalmaitól.” Ez volt már Immanuel Kant álma is 1795-ben, *Az örök béke* című filozofikus dolgozatában, amelyben a háborúk helyett az országok közötti *szövetség és érdekközösség* létrehozását javasolta. Ennek az álomnak a valóra váltásaként indult el az *európai egységesülés* folyamata néhány igazi, nagy kereszténydemokrata államférfinek köszönhetően. A mai, úgynevezett uniós politikai elit azonban megállította ezt a folyamatot, sőt az is lehet, hogy az unió vesztét okozza. A területek és népek feletti hatalmi és az uralmi versengés, a geopolitikai rivalizálás, egy új világrend kialakítása a diplomáciai tárgyalások helyett most is a harctereken folyik. A háború behatolt az emberek hétköznapi életviszonyaiba is, mindenki háborús (inflációs) veszteségeket szenved el, és továbbiaztól fél és retteg. Márpedig félelemben és rettegésben élni nem lehet, azok megbetegítik a lelket, majd a testet is. A folyó háborúk és azok fenyegető, vészterhes hírei átírták az életünket fenyegető katasztrófák (klímaváltozás, népvándorlás, világháború, egyenlőtlenségi szakadék) és veszélyek sorrendjét is. A nemzetközi jognak, politikának és diplomáciának kötelessége lett volna a háborúkat megelőzni, megakadályozni, a világ békéjét és nemzetközi biztonságát megőrizni és szavatolni. *Az önmagáért való, funkciótlan* és ráadásul egyre színvonalatlanabb, zsákmányszerző politika, annak tartalma és eszköztára sodródik és mindenkit sodor a szakadék felé, és félő, hogy magával rántja a nemzeti kultúrákat, az európai és más földrészi nagy civilizációkat, egészében az *emberi civilizációt, az eddig elért emberiséget* is.

Sem az orosz–ukrán, sem az izraeli–palesztin háborút megelőzően nem volt hadüzenet (*casus belli*), amelyből a háború konkrét oka kiderülhetett volna. Mindkét háborúnak volt azonban több oka is. Miután tudjuk, hogy *iustitia regnorum fundamentum*

(az igazságosság az országok talpköve), a háborúk egyik leggyakoribb, legvalószínűbb oka valami súlyos *igazságtalanság*. Ahol igazságtalanság van, ott kitör a háború, ahol igazságosság van, ott béke van. Ezt igazolja a most folyó két háború. Oroszország igazságtalannak tartotta, hogy a NATO egyre szorosabban „bekeríti”, holott erre okot nem adott, az USA pedig gazdaságilag, pénzügyileg és politikailag is a saját befolyási övezetévé változtatta Ukrajnát. Ha pedig már bent van Ukrajnában, beviszi és telepíti az atomrakétáit is. „Fordított kubai válságként”, amikor viszont az USA nem engedte meg, hogy a Szovjetunió rakétákat telepítsen közeli szomszédjába, a kommunista Kubába. Oroszország igazságtalannak tartotta azt is, ahogyan az ukránok (és az ukrán politika) bántak az Ukrajna területén élő őshonos orosz kisebbséggel: ezt Putyin egyenesen *nácizmusnak* nevezte, amelynek a terjedését (ismét) Oroszországnak kell megállítania. Az ukránok viszont igazságtalannak tartották az orosz befolyás mértékét, területi követeléseit és birodalmi törekvéseit. Most pedig igazságtalannak tartják a katonai erő (az erőfölény) eltúlzott méretű alkalmazását. Ezek miatt kerestek és keresnek külső szövetségeseket, támogatókat, ami viszont eszkalálta a lokális háborút, és a világháború (nukleáris vagy atom-világháború) veszélyét idézte elő, ez pedig a világ békében élő népei szemében a legsúlyosabb igazságtalanság. Mindez tehát igazságtalanságok szövevényes hálójá, amelybe belegabalyodott a világ, és még senki nem tudja, hogyan lehet kigabalyodni belőle. A palesztinok is már 1948 óta igazságtalannak tartják, hogy van népességük, volt területük is, de most nincs államuk, szuverenitásuk, főhatalmuk a saját életük, népük sorsa felett. Kiszolgáltatott, táborlakó menekültek, szétszóródott, megfűrt népesség lettek a nagyvilágban. Igazságaikat, igényeiket, vágyaikat a legváltozatosabb erőszakos eszközökkel próbálják meg érvényesíteni. Izrael ugyanakkor igazságosnak tartja, hogy államot kapott a nagyhatalmaktól a saját ősei földjén (Izrael ősi

földjén), de súlyosan igazságtalannak tartja, hogy emiatt a terrorizmus fenyegetésében, rettegetésben, félelemben kell élnie, hogy államát és népét meg akarják semmisíteni (már megint és még mindig). Katonai túlerejével élve – sokak szerint igazságtalannul – a palesztin „terrorizmust” támadja, akarja (mint ellenséget) megsemmisíteni, amit az egész nép megszenved. Itt is mindkét fél támogatókat, szövetségeseket szervez, ez a háború is eskalálódik, az atomfegyverek bevetésének és a világháborúnak a veszélye emiatt is egyre nagyobb. Ebbe az igazságossági-igazságtalansági hálóba is belegabalyodott a Közel-Kelet és a világ, és nem képes kibontakozni belőle. Mindkét háború okai között súlyos *történelmi sérelmek* vannak. Történelmi sérelmekkel tele van egész Európa, sőt az egész világ. Ezek orvoslására külön tudományágot kellene létrehozni a történelemtudományon és az államtudományon, a diplomáciatörténeten belül. Egy azonban tudomány nélkül is tapasztalati tény: történelmi sérelmeket háborúval orvosolni nem lehet, elmélyíteni viszont igen.

A háborúk okát valószínűleg az emberben, az ember *agresszív és erőszakos* természetében is keresnünk kell. (Kant szerint az ember természete *civakodó*, könnyen indít háborút.) Ha sok-sok egyes ember embersége az agresszivitása és erőszakossága folytán kiüresedik, összeroppan, megroppannak és összeomlanak a kisebb-nagyobb emberi közösségek is, és ez összességében a globális világrend összeomlásához vezet. Ezt a folyamatot azonnal meg kell állítani, az erőszak tombolását meg kell szakítani azért, hogy a háborúnál sokkal nehezebb, de az emberhez egyedül méltó, ám rendkívül nehéz feladat megoldásához – az igazságos béke, a békés és biztonságos, fenntartható és működőképes világ megteremtéséhez – hozzákezdjünk. Ennek a folyamatnak a részeként meg kell tehát változtatni az ember természetét is, *szeliddé és barátságossá, jó emberré kell változtatni* az embert. Olyan emberré, aki irtózik a fegyverektől, a gyilkolástól, a zsákmányszerzéstől,

a más emberek feletti uralomtól, másnak szenvedés okozásától. (Sokak véleménye: ilyen ember pedig nincs!)

A feladat nehéz, de nem lehetetlen teljesíteni. Nem is először fut neki az emberiség, de eddigi kísérletei nem hozták meg a remélt sikert. Csak az elmúlt száz éven belül ilyen kísérletek voltak az első világháború után a Népszövetség, a második világháború után az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrehozása, Alapokmányának kidolgozása és elfogadása, az univerzális érvényűnek szánt *emberi jogok* rendszerének kiépítése, kiépülése. E jogok érvényesítésére intézmények és intézményrendszerek is kiépültek, a szakosított intézmények működése azonban nem elég hatékony. A civil intézmények (NGO-k, alapítványok) többsége pedig rendeltetésszerűen, a jogokkal visszaélve, *öncélúan* (önző módon) működik, ami árnyékot vet magukra az emberi jogokra, kétségesse teszi azok értékét, célját és hasznát. Így különösen, ha az emberi méltóság védelmének látszatát keltve, az emberi jogokat *önkéntesen értelmezve* emberhez méltatlan vagy nem az ember javát szolgáló célok, eszmék, cselekedetek látványos megnyilvánulásait tapasztaljuk a mindennapi életben. Az értékeket relativizálják, a jót rossznak, a rosszat jónak (például a békét rossznak, a háborút jónak) mondják, a szeretet helyett a gonoszság, az egymással szolidáris együttműködés helyett az önző kapzsiság, az erkölcs helyett a haszonelvűség, a puritán egyszerűség és természetesség helyett a pazarló hedonizmus és a hamis, téves eszmék és ideológiák uralják világunkat. Nem csoda, ha egyesek – joggal – „a tömegek tébolyát” vizionálják (Douglas Murray), és félnek a fasiszta vagy a kommunista téboly tombolásának visszatérésétől, megismétlődésétől. Nemcsak a fegyverekkel vívott háborúban kell tehát azonnal tűzszünetet elrendelni, de az eszmék és ideológiák *háborúskodásában* is. Elő kell venni az emberi *okosság* (*prudentia*), az *igazságosság* (*iustitia*), a *jóakarat erejét* (*fortitudo*) és az *önuralom és mértékletesség* (*temperantia*) erényeit, egyetlen szóba sűrítve:

a bölcsességet; azért, hogy békességet teremtsünk magunk körül, hogy a *vadság* helyét a *szelídség*, az *erőszak* helyét a *barátság* vegye át. Kant is az emberek *józan eszében*, a *békeszerződés* kötelező erejében, a *jog győzelmében* bízott. A hívő keresztények szerint a fegyverek szeretetét a *szeretet fegyverére* kell átváltani. A fegyverek ereje helyett a szeretet *lefegyverző erejével* kell a konfliktusokat megelőzni, kezelni, feloldani, igazságos békét teremteni. (Az *erőszakmentesség* Mahátma Gandhi „fegyvere” volt, és győzött is vele.) Mindezt lehet *testvéri szellemben*, ahogyan azt az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1. cikke már 1948-ban előírta, feltételezve, hogy a testvérek szeretik, és nem ölik egymást. És mindezt azért, hogy a *nagy elhatározást*, hogy „megmentjük a jövő nemzedékét a háború borzalmaitól”, valóra tudjuk váltani. Azért, hogy a 21. század – végre-valahára – elkezdődjön, és az *erőszakmentesség* évszázada legyen, ahogyan az ENSZ Alapokmány preambuluma rögtön az első mondatában ígérte.

Az *igazság* képviselte, szolgálata és szolgáltatása az államon belül elsősorban a harmadik hatalmi ág feladata, a „bírók” és a bíróságok *hivatása* (ideértve az ügyészeket, ügyvédeket, jogtanácsosokat, mediátorokat és más „*nonjudicial*” egyeztető, *békeltető* fórumokat is). Az *igazságos béke*, mint cseppben a tenger, ott van minden egyes bírói ítéletben. Mikor igazságos egy bírói ítélet? Ha azt mindkét peres (egymással konfliktusba keveredett) fél magára nézve kötelezőnek elfogadja, azaz ha *megbékél vele*. A jó bíró igazságos ítélete *békességteremtő erő*, az igazságszolgáltatás mint államhatalmi ág igazságos működése a *társadalmi béke* egyik legfontosabb teremtője és garanciája. Mitől igazságos egy ítélet? Az egymással olykor szögesen ellentétes *érdekek* összemérésétől és *kiegyensúlyozásától*, a felek egyenjogúságának és mellérendeltségének tiszteletben tartásától, kivételes (a szükséges) esetekben a méltányosság alkalmazásától, gyakorlásától. A jó ítélet a *perlekedő-harcoló* feleket a béke útjára, egymás méltóságának, jogainak

és érdekeinek a feltétlen tiszteletére neveli. Az igazságos ítélet nem a felek háborújának, nem egymás legyőzésének fegyvere, hanem a kölcsönösen előnyös együttműködés folytatásának, az új együttműködések kezdésének eszköze.

Az igazságos békekötés, a *békeszerződés* a háborúk lezárásának ugyanilyen *békességszerző*, béketeremtő eszköze. A társadalmi és a nemzetközi béke megteremtése és fenntartása *a politika művészete*, amely viszont *a kompromisszumok művészete*, ez lenne minden politikus, de különösen *a profi diplomaták hivatása*. A két fél maga is élhetne a kompromisszum eszközével, ha képesek lennének *megegyezni (kiegyezni)*, egymással tárgyalni, sőt egyáltalán: szóba állni és *szót érteni*. De ha (többnyire) nem képesek, mert akadályozza őket a saját öntelt büszkeségük, akkor ugyanúgy szükség van közvetítő(k)re, mediációra, akár egy jó bíróra (jó bíróságra), akire az igazságos béke megteremtése rábízható. A nemzetközi politikai viszonyok bonyolult rendszerében nem könnyű ilyet találni, inkább azon kívül kell keresni (a tudomány, a filozófia, a vallások világában). Ahogyan ez az ENSZ Alapokmányának, az EJENY, majd az EU alapító szerződésének megszövegezése esetében is történt. A lényeg a „bíró” (a közvetítő) függetlensége és pártatlansága, elfogulatlansága és persze az értékrendszerre és a szakmai felkészültsége, az időben és térben is széles összefüggésrendszerben való gondolkodás képessége. Nehéz, de nem lehetetlen ilyen „tekintélyes” bírókat (szövegezőket) találni.

Magyarként, európaiként és Krisztus-követő keresztényként nekünk szerencsénk van: van olyan Mesterünk és bíránk, akire az igazságos ítélet meghozatala, az igazságos béke megteremtése rábízható. Jézus, a nagy tanító, a hegyi beszédben általánosságban már meghatározta az igazságos és békés emberi élet és az ugyanilyen világ feltételeit. Mert mihez kell a béke? A boldogsághoz! És kik a boldogok? Ott a válasz a *nyolc boldogságról* szóló tanításban. Témánk szempontjából a két legfontosabbat emeljük ki:

„Boldogok a szelídek; mert ők örökségül bírják a földet.” (Mt 5,5. Károli Gáspár fordítása. A legújabb fordítás javított szövegváltozata szerint: „Boldogok a szelídek, mert övék lesz a föld.”)

„Boldogok a békességre igyekezők: mert ők az Isten fiainak mondatnak.” (Mt 5,9. Az új fordításban: „Boldogok a békességben élők, mert Isten fiainak hívják majd őket.” A kétféle fordítás – még sokféle van – inkább csak a nyelv árnyalati gazdagságának és egyúttal a szövegezés nehézségének az illusztrációja. A lényeg: a tartalmi azonosság, a szöveg azonos értelmezése!)

További teológiai fejtegetés nélkül megpróbálom azt érzékelteni, hogyan tűnik fel Jézus tanítása ma, más tudományterületeken: a biológiában, pszichológiában, a humánitológiában és a történettudományban stb. Próbálkozásom esetleges és töredékes, hiszen ezekhez a tudományokhoz is annyit értek, mint a teológiához. Gondolataimból azonban megpróbálok egy „mozaikképet” összerakni a békétlenségben élő, folyton háborúzó ember természetéről, amely hasznos lehet az igazságos béke megteremtéséhez, és ezzel a nemzetközi jog ez irányú fejlesztéséhez. Különösen fontosnak érzem a sok tudományterületen terjedő *evolúciós szemlélet* alkalmazását, amely sok – eddig megválaszolatlan – kérdésre ad *lehetséges*, sőt még az is lehet, hogy *helyes* magyarázatot. Jézus persze még nem is hallhatott evolúcióról, de jól ismerte a „teremtett ember” hibáit, gonoszságát, a bűnökre való hajlamát és a „visszaeső” erőszakos természetét. Egész tanítása és működése, megváltó kereszthalála az ember hibáinak kijavítását, az ember jobbítását, egymással és az Istennel való megbékélését szolgálta. Ennek a megbékélésnek a kulcsa, a jobbítás lényege a *vad emberből barátságos, szelíd ember* „előállítás”, kifejlesztése, az ember „nemesítése”.

Ami a szelídséget és barátságosságot illeti, több tudományterület is Jézus szavainak igazát bizonyította. Az egész emberiség

történetének egyik legnagyobb *paradigmaváltása* a szelídséggel magyarázható. A vadászó, halászó, gyűjtögető életmódról a növények termesztésére és állatok tenyésztésére való áttérés kulcsmozzanata a *szelídítés* és a *szelídlés*. Az ember *nemesítette* a termesztett növényeket és *szelídítette* a tenyésztett állatokat. Közben azonban *nemesedett* és *szelídlött* maga is. Letelepedett, a hideg, a forróság, az eső és a szélvihar ellen házat épített magának és a párjának, a közös gyermekeiknek, és közben *domesztikálódott maga is*. Az *iskolapél*da szerint farkasból, rókából kutyát tenyésztett ki. Dmitrij Beljajev és tanítványa, Ljudmilla Trut genetikusok 1958 és 1978 között – lerövidítve az evolúció egyébként hosszú időszakát – ezt kísérlettel igazolták. Az egyetlen *szelekciós szempont a barátságosság* volt. A szelektíven tenyésztett rókák megőrizték gyermeki szelídségüket, „nem akartak felnőni”. „A barátságosabb rókák kevesebb stresszhormont és több szerotonint (boldogsághormont) és oxitocint (szeretethormont) termelnek. És még valami: ez nem csak a rókákra igaz. Az elmélet természetesen az emberi lényekre is érvényes.”¹⁸⁷ Bregman hozzáteszi: „Az elmúlt több 10 ezer év során mindig a legkedvesebb embereknek lett a legtöbb gyerekük. Azaz a fajunk evolúciója a *legbarátságosabb túlélését* támogatta.”¹⁸⁸ Még hosszabb távon előre tekintve tehát igaz, hogy övék lesz a föld. A barátságos rókák sokkal okosabbak is, mint agresszív társaik, az intelligencia a szelídség „mellékterméke”. Az okosabbak, a bölcsőbbek békességszeretők és békességszerzők, ők Isten fiai. Nem igaz tehát, hogy *az ember az embernek farkasa*, és hogy az élet *mindenki háborúja mindenki ellen* (Hobbes), ugyanakkor, sajnos, még nem minden ember szelíd és barátságos. Sőt, az evolúciós fejlődés, a „túlélés” néha *élet-halál* harcot jelent, és a magántulajdon megszerzése és megvédése is újfajta harcokat és háborúkat

¹⁸⁷ A kísérlet leírása: BREGMAN 2020: 66.

¹⁸⁸ BREGMAN 2020: 67.

hozott magával. A tulajdonosi uralom a dolgokon túl emberekre is kiterjedt, ami ellen lázadás- és erőszakhullám indult, ami ma is tart. A szelídülés és a szelídítés tehát változatlanul aktuális. Ebben a genetikának és a hormonoknak „be kell segíteni”, segítőtársai lehetnek a nevelés, az oktatás, a jog és az erkölcs, a hit és a vallás is.

Minden *tanítás és oktatás* egyben *nevelés* is, és a nevelés egyúttal oktatás is. Nevelés és oktatás egymástól elválaszthatatlanok. Ennek tudatában voltak az EJENY szövegezői is, amikor a 26. cikket megfogalmazták: „(1) Minden személynek joga van a neveléshez. A nevelésnek, legalábbis az elemi és alapvető oktatást illetően, ingyenesnek kell lennie. Az elemi oktatás kötelező. [...] (2) A nevelésnek az emberi személyiség teljes kibontakoztatására, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának megerősítésére kell irányulnia. A nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti *megértést, türelmet és barátságot* [kiemelés tőlem: L. B.], valamint az Egyesült Nemzetek által a béke fenntartásának érdekében kifejtett tevékenység kifejlődését.” Ugyanakkor azt is tudták, hogy az ember nem lehet önző, egoista, önértékét nem érvényesítheti erőszakkal, agresszióval. „A személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.”¹⁸⁹ Ezt továbbgondolva kijelenthetjük azt is, hogy az egyes ember emberi joga, annak gyakorlása nem sértheti, nem is veszélyeztetheti a közösség jogát, a törvényes rendet, egyéni erkölcsi felfogása sem sértheti, az sem veszélyeztetheti a közérkölcset. Ami pedig a jog és az erkölcs viszonyát illeti, erkölcstelen magatartásra nem lehet jogot alapítani, a jó erkölcsbe ütköző szerződés és más jogügylet semmis. Ezért nem mondhatjuk egy magatartásra, hogy az ugyan erkölcstelen, de jogos. A legfőbb emberi erény az erkölcsösség,

¹⁸⁹ EJENY 29. cikk (1).

az emberi tisztesség, mert a tisztességes ember tudja azt is, hogy mi igazságos, és mi igazságtalan.¹⁹⁰ Ezeket az alapvető nevelési, erkölcsi és jogelveket erősítik a hit és a vallás „nagy parancsolatai” is: „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.” (Mt 22,37–40) Az Istenbe vetett hit és a feléje irányuló szeretet az emberszeretet előfeltétele, mintája és garanciája. A felebaráti szeretet tartalmát és jelentőségét pedig a pszichológia tudománya tárta fel: „A leg-sarkalatosabb szeretetfajta, amely a szeretet összes típusainak alapjául szolgál, a *felebaráti szeretet*. Ezen a bármely emberi lény iránti felelősségérzetet, gondoskodást, tiszteletet, ismeretet értem, a kívánságot, hogy az életét segítsük. Erről a szeretetfajtáról beszél a Biblia, amikor azt mondja: Szeresd felebarátodat. A felebaráti szeretet minden emberi lény szeretete; az a jellegzetessége, hogy senki sincsen kirekesztve belőle. Ha kifejlődött bennem a szeretet képessége, akkor nem tudom nem szeretni a felebarátaimat. A felebaráti szeretetben megvalósul a minden emberrel való egyesülés, az emberi szolidaritás, az emberi eggyé válás élménye. A felebaráti szeretet azon az élményen alapul, hogy mindnyájan egyek vagyunk. A tehetség-, intelligencia- és tudásbeli különbségek elhanyagolhatók a minden ember számára közös emberi lényeg azonosságához képest.”¹⁹¹ Ezeket a gondolatokat a teológia, a jogtudomány, a morálfilozófia vagy a humánetológia is megfogalmazhatta volna. Vannak alapvető értékeink, amelyek tekintetében a hit és a tudomány, az egymástól elkülönült tudományágak és -területek egy irányba húznak, ugyanazt mondják másként, más szavakkal. A tízparancsolat sem más, mint

¹⁹⁰ Arisztotelész 1987.

¹⁹¹ FROMM 1993: 64–65.

a két legfőbb parancs bővítése, részletezése. Aki szereti az Istent és a felebarátját, az nem öl, nem indít és nem folytat háborút, nem lop, nem hazudik, nem paráználkodik, nem irigykedik, tiszteli más tulajdonát, házastársát. Az összes többi törvény és a próféták ezeket bontják, részletezik, értelmezik tovább. És ez igaz a világi (profán) emberi jogokra, alkotmányokra, a polgári és a büntető törvénykönyvekre, a jogtudomány művelésére egyaránt. Ezek sem tehetik sem jogossá, sem erkölcsössé a háborúkat, a népirtást, a tömegpusztító fegyverek használatát, de még a „törvényes ölést”, a halálbüntetést sem. Az emberiség, az emberi civilizáció sokféle módon és eszközzel fejleszthető, a rombolása, degradációja (lejárata, sérelme) és derogációja (megtagadása, visszafejlesztése) viszont tilos, számos súlyos tényállása az emberiség és az emberiség elleni *büntett*. Az kellene hogy legyen minden (bármilyen) háború megindítása is. Minden háború megelőzhető és elkerülhető, minden konfliktus megoldható háború nélkül is, más eszközökkel is. Például szelídséggel, barátsággal, felebaráti szeretettel, alkuval, érdekegyeztetéssel, megegyezéssel, szerződéssel. Ezeket kellene univerzális törvényekbe írni, és neveléssel az emberi személyiség teljességébe beépíteni. Hogy ne legyenek olyan emberek, legalább vezetőik ne legyenek, akik jobban szeretik a háborút, mint a felebarátaikat, embertestvéreiket. Ne legyenek olyan emberek, akik győzelemként ünneplik a több ölést és a több halált az ellenség oldalán, mint a saját oldalukon. Ebből a szempontból nézve nincs igazságos háború, és nincs győztes sem. Minden háborúnak minden ember (embertestvér), minden felebarát a vesztese. Minden háború az emberiség, az emberi civilizáció elért szintjének visszaesése, derogációja. Ezért minden háború már eleve tilos. Helyette kötelező az *igazságos béke*. Az igazságos békének „csak” szelídségre, barátságosságra és felebaráti szeretetre alapozva van esélye létrejönni, fennmaradni, ez az egész világ – a biztonságos világ – létérdeke. Ezt kellene szorgalmazni,

ezt jelenti a *békepártiság*, ez a békeközvetítők, békítők, békességszerzők cselekvési programja: ehhez kell igazítani a békéhez vezető stratégiát és taktikát.

A neheze azonban még hátravan: az elméleti síkon kifejtett gondolatokat át kell ültetni a gyakorlatba, az általánosságokat konkretizálni kell. Európa – és benne Magyarország – története tele van igazságtalan háborúkkal és igazságtalan békékkel. Hugo Grotius könyve (1625) a címe szerint *A háború és a béke jogáról* szól, tartalma szerint inkább csak a háborúról, annak okairól, a hadüzenetről, a harci cselekményekről. Jogosnak csak az *önvédelmi háborút és az agresszió megelőzését* ismeri el, egyébként háborút indítani senkinek nincs joga. Ma is hatályos tételei azóta kiegészültek a hadifoglyokkal és a civil lakossággal való bánásmód szabályaival, egyes „embertelen” és tömegpusztító (vegyi, biológiai és nukleáris) fegyverek alkalmazását tiltó szabályokkal, de a háború joga még így is szegényes (mondjuk az állatvédelem joganyagához képest). A békekötés és békefenntartás joga viszont még szegényesebb, az igazságos békéről még nem tud a jog. Az első világháborút lezáró béketárgyalások még az évezredes beidegződést követték: *a győztesnek mindig igaza van* („a győztes mindent visz”). Raymund Poincaré francia elnök 1919-ben ezt úgy fogalmazta meg: „az a dolgunk, hogy learassuk a győzelem gyümölcseit.” Ebbe belefért az ellenség katonai megsemmisítése, országának feldarabolása, területeinek elcsatolása, a zsákmány szétosztása, a túlzott hadisarc kivetése, a méltóságsértő feltételek elfogadásának kikényszerítése stb. Az ilyen béke elvetette a bosszú, a revansháború magját, a vesztes jogos önvédelmének képzetét. És jött is a második világháború, a maga borzalmaival. Ezért határozták el az Egyesült Nemzetek népei, hogy soha többé háborút, de az elhatározás papíron maradt. Kivéve Európát, egészen az orosz–ukrán háború támogatásáig. Az ukrán győzelem érdekében kifejtett erőfeszítéseket eleve a békességszerzésre kellett

volna fordítani. A háborúra költött rengeteg pénznek ezernyi jobb helye és célja lehetett volna. Így viszont Európa egész lakossága háborús veszteségeket szenved el, aminek nem látni a végét, a még ezután lehetséges következményeit. A békepártiság lett „borzalmas”, nem a háború. Mi ennek a paradoxonnak a magyarázata és hogyan lehetne feloldani? Járjuk körül ezt a kérdést is!

Az országok közötti háborúk egyik leggyakoribb oka az *országhatárvita*, az állami *szuverenitás*, a terület és népessége feletti *főhatalom megsértése*. Ugyanolyan ez, mint a magánjogi perekben a szomszédjogi *mezsgyevita*, *kerítésvita*, *zavaróáthátás-vita*. Ezeket utálják legjobban a polgári bírák, ezekben szinte lehetetlen igazságos döntést hozni, a tényállás elemei a múlt homályába vesztek. A két fél vitájában „még a Jóisten sem tud eligazodni”. A *Rerum Novarum* (XIII. Leó pápa nagy hatású enciklikája, 1891) így szól erről: „Isten az egész emberi nemnek közösen adta a földet. Ő maga közvetlenül senkinek sem jelölte ki a részét, hanem az emberek szorgalmára és a népek intézményeire bízta a birtok felosztását.”¹⁹² Az emberek és népek addig is keresték, azóta is keresik az igazságos felosztást. A határvita akár a *fülemüle énekéről is szólhat* (ahogyan Arany János megírta). Az *őrült majom* című, háborúellenes nagy tanulmányában Szent-Györgyi Albert arról írt, hogy a történelemkönyvek nem szólnak másról, mint az országhatárok értelmetlen ide-oda tologatásáról, holott tudományról és művészetről (tudásról és szépségről) kellene szólniuk. Szladits Károly jogászprofesszor a nagy polgári jogi kodifikációk előtti magánjogot a helyi, tartományi jogok tarka sakktáblájához hasonlította. A szomszédjogok területén ma is erős a helyi szokásjog, sőt a két szomszéd *megegyezése* attól is eltérhet. Ez az igazi lokalitás és szubszidiaritás, amelynek az országhatárok vonatkozásában, két érintett ország *kerítésvitájában*, konfliktusában is érvényesülnie

¹⁹² XIII. Leó 1891: a/7. pont.

kellene. A két ország megegyezését, „összebékülését” kellene a nemzetközi közösségnek szorgalmaznia és előmozdítania.

A 17–19. századi felvilágosodás és *polgárosodás* csodákat művelt, hatalmas fejlődést hozott, eltörölte a szolgaság általános állapotát, felszabadította az embert. A polgári forradalmat Bibó István (*A magyar demokrácia válsága* című tanulmányában) az *emberi méltóság nagy forradalmának* nevezte, amelynek mindenütt le kell játszódnia valamikor. A polgári erények személyiség- és szabadsággyarapító hatását érzékelték az egyének és a közösségek is. A 19. században létrejött *nemzetállamok* azonban egymás rovására is akartak gyarapodni, lábra kapott a nemzeti és a nemzetiségi gyűlölet, az *egységes és oszthatatlan* nemzetállam *dogmája* még ma is akadályozza a békés, tárgyalásos megoldásokat. Ez nem segíti elő sem a konfliktusok megelőzését, sem a kezelését, sem a háborúk igazságos békekötéssel való lezárását. „Gyászos” példája ennek az első világháború győztes hatalmak általi igazságtalan lezárása, a trianoni békediktátum. Ennek üzenete az volt, hogy egy vesztes ország megsemmisíthető, a Magyar Királyság önkényesen (hét részre) feldarabolható és területének kétharmada, magyar anyanyelvű őslakos népességének egyharmada a szomszédos – „egységes és oszthatatlan” – nemzetállamoknak ajándékozható. A súlyosan igazságtalan béke magában hordozta a második világháború csíráját (ezért sokan inkább csak fegyverszünetnek tekintik). Trianon üzenete továbbhatott a második világháborút lezáró párizsi békeszerződésben is, amelyet a kétpólusú világrendszer kialakulása és *hidegháborúja* követett az 1975-ös enyhülésig, sőt az egyik pólus 1989–1990-es összeomlásáig. A továbbhatás érzékelhető volt a gyarmati felszabadító háborúkat lezáró békekötésekben is, az országok, népek és nemzetek feldarabolása és szétosztása folytatódott, és sok helyi háború kiváltó oka lett. A „nagy hatalmak” geopolitikai érdekei a ma folyó háborúk okai között (mögött) is kimutathatók.

Az ugyanilyen érdekek mentén *kreált* nemzetállamok pedig sem egységesnek, sem oszthatatlannak nem bizonyultak (lásd a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia példáját, de vannak ázsiai és afrikai példák is). Történelmi tanulság, hogy nem a *fajtisza*, nem az *egységes és oszthatatlan* nemzetállamoké sem a múlt, sem a jelen, sem a jövő. Legalábbis azok erőltetése, sőt erőszakolása nemcsak értelmetlen, de újabb háborúk veszélyét is magában hordozza.

A legtöbb mai európai (sőt, a világon ma létező) állam *soknemzetiségű*, azaz *vegyes népességű*. Ha van is többségi őslakosság, azzal több, ugyancsak őslakos kisebbség élhet együtt, és ez az együttélés a globális népvándorlás következtében tovább *színesedik*. Ez a színesedés globális jelenség, kényszerítő (*vis maior*) okokból előállt, objektív tény, amelynek vannak előnyei és hátrányai, ezt is, azt is kezelni kell. A kezelés adekvát eszköze a *jog, a legalizálás*. A kezelésnek nem adekvát eszköze az országhatárok ide-oda tologatása. Az országhatárok és a *nemzethatárok* ugyanis jellemzően *nem esnek egybe*. A nemzet fogalma egyre inkább *kulturális* kategória, a nemzeti identitás döntően *kulturális identitás*. Egy soknemzetiségű országban – különösen a szórványban élés és a vegyes házasságok következtében – egyre több a *kettős* (hármás, többes) *kötődésű, kettős identitású* állampolgár, arányuk egyre növekszik. A kötődés alapja lehet nemzeti, történelmi, vallási, kulturális, gazdasági, szociális, politikai. Ebből a tényből következik a *kettős* (esetleg többes) *állampolgárság* elismerésének igénye, arányának növekedése is. Az állampolgárokat megillető jogok és az őket terhelő kötelezettségek köre és mértéke tekintetében lehet közöttük különbséget tenni. A kulturális identitás, különösen az anyanyelv használata terén azonban inkább a jogegyenlőség a célszerű, a megkülönböztetés diszkriminációveszélyes.

Ezekhez a tényekhez és trendekhez kell igazítani és újolag értelmezni, gazdagítani és értékesebbé tenni a szuverenitást

fogalmát, a szuverenitás *mint főhatalom tartalmát*. Ez egy új, magasabb minőségű szuverenitás, *befogadó, és nem kirekesztő*, integráló és összehangoló, inkább ad, mint elvesz, gazdagít, és nem szegényít. Éppen ezért helyette *a korlátozott szuverenitás fogalma nem* használható. Mi, magyarok jobban értjük ezt is: százötven évig éltünk török hódoltságban, háromszáz évig Habsburg, és végül több mint negyven évig szovjet befolyás alatt. Legutóbb Leonyid Iljics Brezsnyevnek, a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárának volt „korlátozott szuverenitás” elmélete, amelyet Csehszlovákiának a Varsói Szerződés csapatai általi megszállásával (1968-ban) a gyakorlatban realizált is. A felsorolt birodalmaknak volt teljes szuverenitása, mégsem létezik már egyik sem, mi viszont megvagyunk és élünk, és ragaszkodunk a nem korlátozott szuverenitásunkhoz, amely a nemzeti függetlenségünket, kulturális identitásunk és méltóságunk sérthetetlenségét jelenti. Ahol két szomszédos nemzetállam *átfedésében él* egy őshonos kisebbség, ott kidolgozható és alkalmazható viszont a *kettős szuverenitás*, a politikai és jogi főhatalom közös gyakorlása. A területért vívott pusztító háború helyett a *legalizált, törvényes*, kölcsönösen előnyös együttélés és együttműködés az igazságos béke előfeltétele és a hosszú távú garanciája. További békés megoldások a „teremtő képzelet” (ez Csányi Vilmos legújabb könyvének címe),¹⁹³ a kreatív gondolkodás és az emberi jóakarat függvényei.

Egy szuverén nemzetállamon belül például az egy tömbben élő nemzeti kisebbség kaphat *területi autonómiát*, a szórványban élő kisebbség kaphat *kulturális autonómiát*. Ha egy őshonos kisebbségnek van *anyanemzete*, attól kaphat politikai jogokat is, úgy mint a nemzet tagja, de nem állampolgárként. A nem őslakos legális bevándorlók nem alkothatnak „államot az államban”, nem „gettósodhatnak”, nem hozhatnak létre „no go” zónákat.

¹⁹³ CSÁNYI 2024.

A kisebbségi jogok köre és tartalma viszont mindig bővíthető, különösen a nyelvi, oktatási, művelődési, kulturális, vallási jogok területén. Ezeken a területeken támogatni kell a *jogharmonizációt* és annak mintájára a kulturális, tudományos és vallási harmonizációt is. A vallásbéke, a nyelvi béke, a kulturális béke a *társadalmi béke* alkotóelemei. Csak kölcsönös tisztelettel, gazdasági és szociális együttműködéssel, „testvéri szellemben” remélhető az integrálódás és vele a nemzetközi béke és biztonság. Az igazságos békéhez, a világ humanizálásához nem nélkülözhetjük a tevőleges felebaráti szeretetet, a hit rásegítő erejét sem. Mert az igazi főhatalom mindenekelőtt és felett a Teremtőé. Övé az ország, a hatalom és a dicsőség is, azért, mert abból háború biztosan nem lesz.

És végezetül, de nem utolsósorban még egy fontos körülmény, amely az igazságos békéhez nélkülözhetetlen: az *igazság* teljes ismerete. Gyakran halljuk, hogy a háborús hírekkel, adatokkal, információkkal kapcsolatban abból kell kiindulni, hogy *mindkét fél hazudik*. A tisztánlátáshoz szükséges tényeket *titkosítják* („hadititok”), a rájuk nézve kedvező adatokat a felek *szépitik*, az ellenfélre kedvezőtlen adatokat *eltúlozzák*. Holott az igazság elhallgatása is a *hazugság* egy módja, a *féligazság* sem az igazság fele, hanem *fél hazugság*. Mindkét félnek és a szövetségeseiknek is csakis az igazat, a színtiszta és teljes igazságot kellene mondaniuk. És persze az egyik fél igazságához mindig meghallgatni a másik fél igazságát is: *audiatur et altera pars!* Hallgattassék meg a másik fél is, ahogyan már Seneca tanácsolta. A hazugság tilalma (Hamis tanúbizonyságot ne tégy!) mindenkire vonatkozó parancsolat, de a mai infokommunikációs világban a véleményformáló *médiumokra* fokozottan érvényes. Egy, a szöveggörnyezetéből kiragadott szó, fogalom, szöveg- és gondolatrészlet másként értelmezhető, félremagyarázható, ellentétes tartalommal ruházható fel, mint az eredeti környezetben volt, azaz manipulálható, ferdíthető, a visszájára fordítható. Putyin orosz elnök Oroszország nevében

beszél, annak általa vélt érdekeit képviseli, Oroszország (fél) igazságait hangoztatja. Hogy a Nyugat nem hallgatja őt meg, sőt meg sem hallja, „süket a keleti fülére”. Nem tekinti Oroszországot egyenjogú és mellérendelt félnek, ellenkezőleg, másodrendű, másodrangú szereplőnek tekinti, ami sértő, megalázó, lealacsonyító, becsmérítő, így sérti „az orosz nép emberi méltóságát”, nemzeti identitását. Ellenségnek minősítette – alaptalanul – Oroszországot, most pedig e téves minősítés szerint is viszonyul hozzá. Ehelyett az Európai Unió társult tagja, sőt akár a NATO tagja is lehetett volna, a nemzetközi béke és biztonság érdekében, mindenki előnyére.

A Varsói Szerződés megszűnése után viszont kit és mit képvisel a NATO, amelynek ellenségre volt szüksége, hogy ön-maga létét legitimálja? Az USA (fél)igazságát, azaz világalurmi, hegemon törekvéseit képviseli, ami téves és veszélyes. A két-pólusú, szemben álló és egymás ellen harcoló „világrendszer” egészében összeomlott, nem csak a szovjet/orosz fele! Ugyanakkor a világ nem vált „egypólusúvá”, nem került az USA (és politikai/katonai eszköze: a NATO) egyeduralma, önkényuralma alá. A világ „sokpólusúvá” vált, de ez nem lehet a „megosztottság” és a szembenállás, a rivalizálás, a versengés, a harc és a háborúk folytatása. A *sokpólusú világ* új, jobb minőségű, többoldalúan kiegyensúlyozott világrendet feltételez: együttműködést, kölcsönös segítségnyújtást, egymás – különösen a bajbajutottak, az elesettek és a gyengék – támogatását, *globális szolidaritást*. Egy a glóbusz (a Föld nevű bolygónk), egy a globális közérdek is, ami persze részérdekekből áll össze: a) élőhelyünk, létfeltételeink, a „zöld bolygó” megmentése; b) az atom-világháború elkerülése; c) átalálás a fenntartható fejlődésre; d) az „uralmi rátelepedések” (az új gyarmatosítás) megszüntetése; e) az „egypólusú hegemonia” megakadályozása; f) a népességrobbanás megállítása; g) az erőszakolt „demokráciaexport” abbahagyása; h) a „jogértelmezési monopólium” felszámolása; i) a „világ csendőre” szerep

megtiltása; j) a háború mint politikai eszköz betiltása; és ez a sor az új kihívásokkal még hosszan folytatható.

Ahogy semmit sem nyertünk azzal, hogy a *várurakat* (a feudalizmust) a *gyárurak* (a kapitalizmus) váltották fel, úgy azzal sem nyerünk, ha most ezeket a *pénzurak* (a haszonelvűség, a profit-hajsza, a *pénzisten* – a Mammon, a Disznófejű Nagyúr – uralma) váltják fel. Az új, sokpólusú, globális világ nem születhet meg *egocentrikus egyedek* hierarchizált, vertikális (alá-fölé rendeltségi) szerkezetében. Senki nem szerezhet többletjogokat a *státusza* (a jelenlegi vagyoni *status quo*) alapján: csak a globális közösség, az emberiség javára végzett tevékenységével érdemelhet ki nagyobb elismerést, szerezhet több érdemet. A közösség általi többre, nagyrabecsülést ki kell (meg kell) érdemelni. Ehhez nem a saját erő növelésén – a fegyverkezésen, a tömbösödéseken – keresztül vezet az út, hanem a konvergencián, a felzárkóztatáson, a támogatásokon át. Amit az EU eddig jól csinált, azt kell a jövőben még jobban, immár az új globális világrendben csinálni. A gyengébbet erősíteni, az elesettet felsegíteni, a saját lábára állítani, aztán együttműködni vele a kölcsönös előnyök jegyében. Így lehet az EU (egész Európa) a követendő *példa és minta* a globális világ számára. A *társadalmi szolidaritás* a keresztények (a keresztény gyökerű Európa) nyelvén a „felebaráti szeretet”, az Egyesült Nemzetek közös nyelvén a *testvéri szellem*. Az evolúciós szemléletű történészek, biológusok, genetikusok és humánetológusok, pszichológusok szerint az emberré válás az *ősközösségi* embertől az elidegenedett, önző, *egocentrikus* emberen át a mai *szociocentrikus* ember felé, kisközösségi lényből a globális közösségi lény felé tart. Mert változatlanul az *interperszonális egyesülés*, a *közösséghez tartozás vágya* élteni az embert, fejleszti és *nemesíti* az embert, míg az önzés, a verseny a kevés erőset, a győzteseket favorizálja. Ők magukhoz ragadják a hatalmat, és uralmat gyakorolnak (szolgálat helyett) a világ, más emberek, területek és országok felett. Ez a ragadozó

vadállatok törvénye, a *dominancia* törvénye. A gyengék és vesztesek meghunyászkodásának, behódolásának törvénye. Ezt kell meghaladni, globális méretekben is *polgárosodni*: az *egyenjogság és mellérendeltség* elvét követni, a gyakorlatba átültetni. Ez az „új minőségű régi gondolat” a régi hiten, az emberfeletti Teremtőbe vetett hitünkön alapul: a fiúság és a szabadság lelkét kaptuk, nem vagyunk többé szolgák. Egyenlő méltóságú *felek* vagyunk, ketten (sokan, mindannyian) alkotunk egy egészet. A *rész* (a részigazság, részérdek) nem uralkodhat az egész felett. Ellenkező esetben a többpólusú világ nem kettészakadhat, hanem több darabra hullhat szét, atomizálódhat, ha nem az egész érdeke hatja át. Amint már a *Rerum Novarum*ból idéztük, Isten az egész emberiségnek teremtette és adta birtokba a globális világot, senkinek a saját részét nem jelölte ki, a kijelölést az emberekre, intézményeikre bízta. A világ egy részét az kaphatja meg, aki a legjobban „sáfárkodik” vele, őrzi és óvja, gondozza és gyarapítja, gazdagítja, nemcsak a maga, hanem a nemzete, az emberiség, a kisebb autonóm közösségek javára. Az új problémákról, gondokról, konfliktusokról az új közegben, új körülmények között új módon kell gondolkozni, új megoldásokat kell találni. Az új generációknak minden újnak tűnhet, valójában az *örök értékek*, a „családi ezüst”, a vésztartalék a régi közösségi szolidaritás, a széthúzás helyett az összetartás. Ezt segíti és támogatja ma is a hit a *jóságban*, a törekvés a jóra, a Gonosznak, a rossznak, a háborúnak való ellentmondás, Mars isten elutasítása. Mert egy az Isten, egy az isteni jószág, az irgalmasság és a kegyesség, amely felé az embernek – bármely vallása legyen – törekednie kell. Ezen az egységen belül értelmezhető a *sokszínűség*, a változatosság és a változékonyság (amelynek része az *integrálódás* is) és a mulandóság is. *Deus caritas est* – lényegüket tekintve tulajdonképpen minden világvallásban. Ezek közös célja lehetne az *homo caritas est*, mert a szeretet létszükséglet, minden ember szívében ott él, de életben kell tartani, lelket kell bele

lehelni, *közkinccsé kell tenni*. Ugyanis a szeretet civilizációját kell építeni, nem a háborút. A világot humanizálni kell, nem „visszavadtítani”. Mert az egyéni emberség és a globális emberiség lényege is a szeretet. Ez az a *kemény mag*, amelyből kicsírázhat és kifejlődhet a közös jövő. A jövőnk táptalaja és éltető közege pedig az *igazságos béke, a biztonságos világ*.

5. Diktátum

Diktál a tanító néni és a tanár az iskolában a kisebb-nagyobb tanulóknak, a főnök a munkahelyen a titkárnőnek. Ezek alá-fölé rendeltségi viszonyok, amit a diktáló mond, azt kell leírni, mint feladatot teljesíteni. A hitelező diktálja az adósnak a kölcsön és a törlesztés feltételeit, a multinacionális üzletlánc diktálja a termelőknak, beszállítóknak az általános szerződési feltételeket. Ők elvileg egyenjogú és mellérendelt szerződő partnerek, ám viszonyuk egyensúlyhiányos, egyikük a másikkal szemben gazdasági és intellektuális erőfölényben van. A *gyengébb fél* védelmének ma már bőséges a jogi eszköztára, de nem túl hatékony (lásd: munkásvédelem, fogyasztóvédelem, adósvédelem). Diktálják feltételeiket a rablók, az uzsorások és a korrupt köztisztviselők is, de ez már nem a magánjog, hanem a büntetőjog területe, ahol az áldozatvédelem szintén nem túl hatékony.

Az életviszonyok sok más területén is – ahol nagyobb-kisebb, erősebb-gyengébb, erőszakosabb-szelídebb, fondorlatosabb-hiszékenyebb, hazug és igaz emberek kerülnek kapcsolatba – előfordul a *diktálás*, amely gyakran *diktátum* lesz. Ahogyan a *diktálóból* is gyakran lesz *diktátor*, aki egymaga diktál mindent, mindenkinek: a gazdasági hatalmasságok, a pénzuralom és a politikai hatalom viszonyaiban, nem beszélve a bűnöző maffiák (az ember-, a drog- és a fegyverkereskedők) világáról. Ezek a területek gyakran

átfedik egymást. Az már majdnem mindegy, hogy pozíciója megerősítésére a diktátor szervez maga köré híveket, vagy a hívei a saját pozíciójuk megerősítése céljából csinálnak belőle diktátort. Diktatúra az is, ahol egy erőszakos kisebbség diktál a többségnek, kevesek a sokaknak. De diktatúra az a tömegdemokrácia is, ahol a manipulált (agymosott, meghekkelt agyú) tömeg folyton „Feszítsd meg!”-et kiált, és a rablógyilkos Barabbást választja Jézus, az Isten fia helyett. A tömeg manipulálása is diktálás tehát, diktáló a kevés *írástudó*, a még kevesebb *főpap*, de az lehet akár egyetlen *uszító* is, bárki, aki kiereszti a palackból a harag, a gyűlölet, az erőszak szellemét. Az *erőszakgesztusok* éppúgy eszkalálódnak, mint maga a háború: aki erőszakot vet, háborút arat. A folyamat egyetlen megállítója, ellenszere: *a szeretetgesztusok vetése*. Aki szeretetet vet, szelídséget, barátságosságot és békességet arat, és boldog lesz. Aki gyűlöl, és „úgy elaljasul, hogy önként, kéjjel öl”, az valójában boldogtalan; mert ha még csak nem is boldogtalan, sőt netán boldog, akkor ő maga a megtestesült Gonosz! Ahol pedig az egész tömeg gonosz, ott van a Gonosz Birodalma. A nagy és erős birodalmak is eleve hajlamosak a gonoszságra, amitől aztán összeroppannak.

Az emberiség történetében (a történelemben) szokássá vált (rögzült), hogy a háborúk végén a békét, a béke feltételeit *a győztes diktálja* a vesztesnek, azaz az erősebb a gyengébbnek. A vesztes a körülmények kényszerítik, hogy engedjen a győztesnek, az erősebbnek, még nyersebben: az erőszaknak; és látszólag önként elfogadja a diktált feltételeket. Aztán összeszedi magát, erőre kap, nagyobb és erősebb szövetségeseket keres magának, és készül arra, hogy visszavágjon, revansot vegyen, azaz hogy bosszút álljon, és majd mint győztes ő diktálhassa a béke feltételeit. És akkor majd a régi győztes mint új vesztes készülhet a bosszúra. Ez a háború és a béke „körforgása”, az *ördögi kör*, a démoni gonoszság örvénye, a gyilkolás, a kínzás, a szenvedésokozás, a félelem

és a rettegés, a pusztítás és a halál körforgása. Ez egyedül az ember, az „eszés lény”, a lélekkel bíró lény sajátja. Ez a körforgás, valójában az *emberi gonoszság* tobzódása nem más, mint az *erősebb kutya törvénye*, a „falkavezér-dominancia” megszerzésére törekvés, hogy a génjeit, velük a gonoszságát átörökíthesse. Csányi Vilmos, nagy tekintélyű humánetológus tudósunk szerint a törvények, a szabályok, a törvény erejével ható szokások, hiedelmek és „beidegződések” – evolucionista szemlélettel – valójában az *elszemélytelenedett dominancia* mai megnyilvánulásai. Az etológus és humánetológus tudós szerint tehát az *erő joga* az állatvilágból magunkkal hozott, az emberben is rögzült és máig gyakorolt reflex, ösztönös magatartás. Ha ez igaz – márpedig nagyon úgy tűnik, hogy igaz –, akkor ideje volna elővenni a józan észet, az érző emberi szívet és a lelkiismeretet, ezt a hármat, és kitörni végre az erőszak és a háború *ördögi köréből*, a démoni gonoszság körforgásából.

Az ENSZ Alapokmánya és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (EJENY) megtették a kezdő lépéseket. Az Alapokmány preambulumának első deklarációja mondja ki, hogy: „Mi, az Egyesült Nemzetek népei elhatározván azt, hogy megmentjük a jövő nemzedékét a háború borzalmaitól, amelyek életünk folyamán kétszer zúdítottak kimondhatatlan szenvedést az emberiségre”; majd (a sorrendet tartva) az 1. cikk 1. pontja rögzíti: „Az Egyesült Nemzetek célja az, hogy fenntartsa a nemzetközi békét és biztonságot, és evégből hathatós együttes intézkedéseket tegyen a békét fenyegető cselekmények megelőzésére és megszüntetésére.” Az EJENY 1. cikke pedig, mintegy ezeket folytatva, utal rá, miért is kell hogy az ember erre a nagy elhatározásra jusson: „Minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek.” Ha tehát az ember most újra (meg újra és újra) háborúzik, akkor

nem szabad (hanem *a gonoszság rabja*), nem tiszteli és óvja sem a saját, sem mások méltóságát (*méltatlan az emberi rangra*), baj van az eszével (*megzavarodott, megtébolyult*) vagy a lelkiismeretével (*nincs lelkifurdalása, nincs büntudata, lelketlen*). Nem elég tehát csak azt mondani, hogy háborúk mindig is voltak, vagy hogy az ember gyarló, esendő, „visszaeső bűnöző”, hiszen erősen fogadta, hogy megjavul, fogadalmát azonban megszegi. Konok és megátalkodott gonosz lény, tudja, mi volna a jó, ennek ellenére ösztönösen a rosszat választja. Önerőből képtelen a gonoszságát, a benne lakó Gonoszt legyőzni. Az isteni erő szövetségét, támogatását ellenben visszautasítja. Jézus tanítása és áldozatos emberszeretete megoldást kínál az ördögi kör megszakítására, de az ő dominanciáját nem tűri az ember, miközben a másik ember más emberek feletti dominanciáját viszont erőlteti és büszkén ünnepli. Az ukrán elnök például most már nem is béketervvvel utazott New Yorkba, az ENSZ Közgyűlésére és az USA vezetőihez (további háborús támogatást kérve, sőt követelve), hanem *győzelmi tervvel*, mert tudja jól, hogy szövetségesei (a NATO, az USA és az Európai Unió) erősebbek, mint Oroszország, és tudja azt is, hogy a *győztes diktálja* a béke feltételeit. Csakhogy számításán kívül hagyja a világ (Kína, India, a BRICS-országok, Észak-Korea és Irán) viszonyulását ehhez a békediktátumhoz, amely onnan nézve már megint egy nyugati, fehér és keresztény trükk, a geopolitikai dominancia megőrzése érdekében. És figyelmen kívül hagyja azt is, hogy az atomnagy hatalom Oroszország nem azonos súlycsoportban versenyez Szerbiával, Oroszországot soha nem bombázhatta a NATO, mert akkor egy atom-világháborúban ég porrá a világ, dominanciáktól függetlenül. Nem „győzelmi tervre”, hanem *igazságos béketervre van tehát szükség*, az érdekek összemérésére és egyeztetésére, hosszú távon is működő kiegyensúlyozására, mindkét háborúzó (tehát vesztes) fél és a nemzetközi közösség garanciavállalása mellett.

Az ősközösségi (előemberi, ősemberi) társadalmakban a *kleptoparazitizmus* évmilliós szokását meghaladva a legfőbb törvény az lett, hogy „az élelmet meg kell osztani”. Hatalmas lépés volt az ember evolúciós fejlődése útján, ami mára, a jóléti jogállamokban terjedt ki a *javak* széles körére, és épült ki a társadalmi *szolidaritási intézmények* rendszerévé. Ez a *keresztény Európa* nagy hozzájárulása az emberré váláshoz, az emberi civilizáció fejlődéséhez. Ezért jönnek Európába és az USA-ba, Kanadába és Ausztráliába az illegális migránsok, a globális népvándorlók milliói. És – paradox módon – ezért is akarják elpusztítani, *visszakérni* (visszavenni, visszarabolni) tőlük a szerintük tőlük (az őseiktől) elrabolt jólétet. Ez a paradoxon azonban nem más, mint a régi dominanciaharc új köntösben, a rablás körforgása, civilizációs visszazuhanás a kleptoparazitizmus korába, a törvéynél erősebb szokásába. Hacsak egy új – a világ javainak újraelosztása, illetőleg megvédése körül kirobbanó (harmadik és egyben az utolsó) – világháború tárgyalanná nem teszi az egész újraelosztást, elpusztítva a világot, benne és vele annak összes javait is. A javak újraelosztása (*redistribúciója*) a nemzetállamok szintjén is a legélesebb politikai kérdés (politikai harc és dominancia kérdése), nehezen küzdenek vele a politikai intézmények; globális szinten pedig ilyen intézményeknek még a csírái is alig mutatkoznak. Nagy fokú tudatossággal, morális és vallási felelősséggel ki kell fejleszteni ilyen intézményeket, illetőleg tovább kell fejleszteni az ENSZ erre alkalmas szakosított intézményeit. Nevezzük őket a *globális szolidaritás* intézményeinek, amelyekhez nem kell „globális államot” (birodalmat, dominanciát) létrehozni! Ahogyan az *európai szolidaritáshoz* sem kell „Európai Birodalmat” (Európai Egyesült Államokat) létrehozni!

6. Európa lelkének feltámasztása

„Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani.” (R. Schuman)

Robert Schuman – akit az Európai Unió (egyik) alapító atyjaként emlegetünk – idézett gondolata¹⁹⁴ ösztönzött arra, hogy alaposan átgondoljam, mit is jelent ugyanez napjainkban, a 21. század első negyedének végén, az agonizáló (?), öngyilkosságra készülő (?), valaha keresztény Európában. Nehezen vitt rá a lélek, de Pál apostoltól kaptam biztatást: „mert a Lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is.” (1Kor 2,10) A legújabb Biblia-fordítás ennél többet állít: „A lélek ugyanis mindent átlát, még Isten mélységeit is.” Én azonban maradok Károli Gáspárnál, mindeneket vizsgállok, de éppen azért, mert (még) nem látok át mindent. Ösztönzött Kozma Imre atya is, a Lejeune-könyvhöz írt ajánlásában: „Az európai keresztényekhez fordulok: Készek-e vállalni és megerősíteni küldetésüket, hogy a szellem győzedelmeskedjen az anyagon, s az Evangélium fénye a sötétség fölött? Már nemcsak Európa és a világ lelkét kell megmenteni, hanem a Teremtő művét, a minden ember és élőlény életét hordozó és tápláló földet is. Mindezt nem helyettesítheti a semmire sem kötelező emberjogi szölamok áradata.”¹⁹⁵ Ez a „semmire sem kötelező emberjogi szölamok áradata” – mint jogászprofesszort, volt ombudsmant és alkotmánybíró, az emberi jogok (mint alkotmányos alapjogok is) oktatóját, védelmezőjét és érvényesítőjét – különösen szíven ütött. Hát fáradozásom, minden igyekezetem (és persze mindenki más fáradsága és igyekezete!) hiábavaló lett volna? Vagy ha nem

¹⁹⁴ LEJEUNE 2015: 249.

¹⁹⁵ LEJEUNE 2015: 6.

is volt hiábavaló, akkor kudarcba fulladt? De miért? Ezt a kérdést kell körüljárni, ezt próbálom meg átgondolni, megválaszolni.

Vészharangok

Az európai népek közösségének létrehozását, lelkének feltámasztását a 20. század közepén az Európából kiindult két borzalmas világháború indokolta. Ebben a korban „az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra” (Radnóti Miklós: *Töredék*), nem csoda, hogy meghalt Európa lelke, fel kellett azt támasztani. Ugyanezek, „az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekmények” indokolták¹⁹⁶ az egész világ tekintetében az ENSZ létrehozását és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (EJENY) megalkotását is. (Fontos megjegyezni, hogy 1948-ban az emberiségnek még volt lelkiismerete, tehát volt élő lelke is!) Amíg azonban az ENSZ a világ összes civilizációját törekszik összehangolni, közöttük a békét fenntartani, addig kezdettől fogva világos volt, hogy az Európai Unió „csak azonos civilizációban gyökerező országok között épülhet fel”. „Az európai civilizáció a zsidó-keresztény és a görög-latin világban gyökerezik [...] A demokrácia és az emberi jogok ebből a rendszerből származnak.”¹⁹⁷ Ennek a civilizációnak meghatározó befolyása volt az ENSZ Alapokmányára és az EJENY tartalmára is. Az eredetileg keresztény európai civilizáció azonban a dogmává merevedett *szekularizációnak* (állam és egyház szétválasztásának) és a túlzásba vitt *deszakralizációnak* (szentségtelenítésnek, vallástalanításnak) a következtében elvesztette keresztény jellegét, lelke újra haldoklik, ha meg nem halt már. Előbbi esetben meg kell menteni, utóbbi esetben fel kell támasztani. Különösen Nyugat-Európában

¹⁹⁶ EJENY Bevezető 2. bek.

¹⁹⁷ LEJEUNE 2015: 250.

üresek a templomok, az emberek nagy többsége *istentagadó* vagy csak *Isten nélküli, lelketlen* (lelkifurdalás, azaz büntudat nélküli, „könyörtelen”) életet él. Éppen ezért nagyon gyorsan kellene cselekedni, mert belső lelki meggyengülését kihasználva újra támadja Európát a „hódító iszlám”, ellentétes, sőt ellenséges civilizációs értékrendjét terjesztve és érvényesítve. De támadások érik Európát saját vagy Észak-Amerikából importált *vallástalan és istentelen* új eszmék, ideológiák, erőszakos kisebbségi mozgalmak részéről is. Új *szélsőbalos vallások* vannak születőben, amelyekre vélhetően *szélsőjobbos ellenvallások* jönnek létre, és a *többfrontos „civilizációs összecsapások”* és „vallásháborúk” fogják elpusztítani Európát, pontosabban csak a keresztény civilizációt, mert Európa mint földrész megmarad, de valami egészen más értékrenddel, ha lesznek még értékek, és lesz még rend egyáltalán. Vajon a *biológiai sokféleséghez* hasonlóan a világ *civilizációs sokfélesége* és egy-egy civilizáción belül a *nemzeti és kulturális identitás sokfélesége* nem kiemelkedően nagy értékek, ezek védelmére, megmaradására nem kell nagy figyelmet fordítani? Ennek most épp az ellenkezője zajlik: a *nemzet eltörlése*, a globális világ *uniformizálása*. Az emberi civilizációk és a nemzeti kulturális identitások védelme terén nem érvényesül a *visszalépés tilalma*, a *non-derogation principle*? Amely persze ha érvényesülne, nem akadályozná az előrelépést, a magasabb minőségi szintre fejlődést sem a világ, sem a nemzetek tekintetében. Ugyanakkor a fenntarthatóság–fenntarthatatlanság dilemmája következtében az egy nehéz, aktuális kérdés, merre van az előre, és mi a magasabb minőségi szint? Annyi azonban biztosan (?) állítható, hogy az előre nem az európai felvilágosodást és polgárosodást megelőző középkorba, nem az ókorba, netán a mezőgazdasági forradalmat megelőző ősközösségi társadalomba vezet. Habár a múltunk tanulságai a jövőnk tervezéséhez is felhasználhatók. Még az is lehet, hogy a jövőnk ott volt valahol a múltunkban, csak nem vettük észre, és elmentünk mellette, vagy

azt hittük – tévesen – hogy „meghaladtuk”. A jövő építéséhez azonban először is a jelent túl kell élni, ez az evolúció természeti törvénye. Ezzel kapcsolatban viszont egyre nő a szkeptikusok, a „vészharangot kongatók” száma.

Irodalmi és tudományos művek vizionálják Európa végelgyengülését, összeomlását, összeroppanását, megsemmisülését. Douglas Murray írt egy könyvet Európa „furcsa haláláról”,¹⁹⁸ majd egy másodikat az új, már-már vallásos téveszmék terjedéséről és erőszakos terjesztéséről, „a tömegek tébolyáról”,¹⁹⁹ és végül egy harmadikat a Nyugat ellen indított sajátos háborúról,²⁰⁰ amelyben „múltunk, jövőnk és identitásunk a tét”. Európa és a *fehér ember*, sőt maga az absztrahált *fehérség* a „világ” minden jelenlegi és múltbeli bűnéért felelős *bűnbak lett*, a bűnbakokra pedig – amint az közismert – nem vár fényes jövő. Ezekről a világsikerű könyvekről és témákról az egyre növekvő számú klímakatasztrófa, a Covid-világjárvány és most az orosz–ukrán és az izraeli–palesztin háború sajnálatosan elterelték a figyelmet, de ettől még a problémák megoldatlanok maradtak és változatlanul fennállnak, sőt súlyosbodnak.

Magyarországon Pokol Béla jogászprofesszor (alkotmányjogász, jogszociológus és jogfilozófus), volt országgyűlési képviselő és alkotmánybíró már 2011-ben könyvet írt *Európa végnapjai* címmel, *A demográfiai összeroppanás következményei* alcímmel,²⁰¹ amelyben a népességfogyás eltérő okait és kezelésének eltérő módzatait tárgyalja Nyugat-Európában és Kelet-Európában. Az okok különbözők ugyan, de a következmények, a folyamat lényege nagyjából ugyanaz: népességpótlás, népességcsere, kultúracsere, civilizációcsere. Van persze közös ok is, az *integráció*

¹⁹⁸ MURRAY 2018.

¹⁹⁹ MURRAY 2020.

²⁰⁰ MURRAY 2022.

²⁰¹ POKOL 2011.

hiánya, az iszlámkérdés és a cigánykérdés mögött ugyanaz a probléma: vannak összeegyeztethetetlen, enyhébb megfogalmazásban csak nagyon lassan, nagyon nehezen összeegyeztethető kultúrák, szokások, értékrendek. A sok gyerek vállalása például a liberális tömegdemokráciában önmagában elegendő a többségbe kerüléshez és a politikai közhatalom átvételéhez, csak idő és türelem kell hozzá. Ezt a problémát nyugaton is, keleten is „agyonhallgatják”, szőnyeg alá söprik, de attól az még létezik, növekszik és robbanással fenyeget.

Franciaországban, ahol Európában talán a leg súlyosabb az iszlámkérdés és az integráció hiánya, két író is regényt írt a témában, őket csak megemlítem. Jean Raspail *Szentek tábora* című könyvét már 1973-ban megírta, ráérezve a menekültáradat problémájára, de könyve csak fél évszázados késéssel vált közismertté, és aratott sikert. (Nálunk 2022-ben jelent meg magyarul, a Jogállam és Igazság kiadásában.)²⁰² Michel Houellebecq *Behódolás* című regénye már a címében is jelzi, milyen sors vár a francia értelmiségre és magára Franciaországra, sőt, egész Európára, az iszlám demokratikus választások útján történő hatalomátvétele után. „Az az Európa, amely az emberi civilizáció csúcsa volt, néhány évtized alatt elpusztította önmagát.”²⁰³

Ami egyenként egy-egy menekült beengedése – akár emberbaráti, akár munkaerőpótlási indokkal –, az összességében egy integrációra képtelen vagy arra nem hajlandó idegen kultúra, idegen vallás, idegen civilizáció beengedése. Folyamatában szemlélve: munkaerőpótlás, népességcsere, vallás csere, kultúra csere, civilizáció csere. Önkéntesen vállalt, sőt erőltetett, lassú, civilizációs „öngyilkosság”. A menekülteket (migránsokat, népvándorlókat) tömegesen befogadó országokat nem egy idegen birodalom győzi

²⁰² RASPAIL 2022: 13–42.

²⁰³ HOUELLEBECQ 2015.

le hódító háborúban, hanem a migránssereg *illegális és irreguláris inváziója*. Durva hasonlattel olyan ez, mintha valaki a saját potenciális rablógyilkosának nyitna ajtót, nem tudva, hogy kit enged be a házába. De legalább gyanakodhatna, óvatosabb lehetne, kérhetné például, hogy a segítséget kérő igazolja magát, és ellenőrizhetné, hogy valóban segítségre szorul-e. Ez volna a beengedés minimális feltétele, de a segítségnyújtásért – a társadalmi szolidaritásért, amelyért az „őslakosok” komoly árat fizettek és fizetnek – több és komolyabb feltétel is előírható cserébe. Mindezek nélkül a naiv beengedő maga hívja ki maga ellen a sorsot, és bár hibázott, és vesztesre áll, rá akarja beszélni a szomszédot is, az is fogadjon be ismeretlen idegeneket, hadd legyen annak is rossz.

Történeti előzmények

A fehér ember ellen – különösen, ha az nyugat-európai – felhozott legsúlyosabb vád, hogy *gyarmatosító* volt. Európa ment Ázsiába, Afrikába, Amerikába, civilizálni a világot, azaz a világot a saját képére és hasonlatosságára átformálni, a saját vallását, tudományát, alapvető értékeit, társadalom-, gazdaság- és államszervező ismereteit és módszereit elterjeszteni. Ennek előzményei és előképei a *keresztes háborúk* voltak: visszaszerezni a Szentföldet, megvédeni a keresztény vallást és a keresztény civilizációt. A gyarmatosítás már nem védekezés, hanem támadás volt, hódítás és kihasználás (rablás?), a leigázott (bekebelezett) országok emberi és természeti erőforrásainak elsajátítása. A gyarmati felszabadító háborúk után az időközben nemzetközivé lett tőke és kapitalizmus módszert váltott: fegyverek helyett a tőke erejével, annak „szabad áramlásával”, befektetésekkel és beruházásokkal, piaci és intellektuális erőfölénnyel csinálta tovább ugyanazt, szivattyúzta ki a profitot, fölözte le az emberi és a természeti erőforrások hasznát. Most a volt gyarmati népek is módszert

váltak: ők mennek a volt gyarmattartókhoz, részesedést kérve azok – tőlük is szerzett – felhalmozott gazdagságából. A világ tőkései a *transznacionális monopolkapitalizmus* keretében már egyesültek. Velük szemben a *világ proletárjai* most kezdenek egyesülni, most kezdik valóra váltani a *Kommunista kiáltvány* jelszavát. A *globális népvándorlás* egyfajta sajátos „szegénylázadás”, *világforradalom*. A napi 1-2 dollárból élő *bérrabszolgák* és a fogyasztási hitelből élő *adósrabszolgák* lázadása, egy 21. századi, globális *felszabadítási mozgalom*, jöllehet a rabszolgákat már mindenütt a világon felszabadították, és a rabszolgaságot örökre eltörölték, betiltották. Ugyanígy a *jobbágyfelszabadítás* is mindenütt megtörtént, a vertikális, hűbéres feudalizmus azonban – a kapitalizmussal vegyítve – sokfelé virágzik. Ezért vannak „parasztfelkelések” is, még ha BLM- vagy *woke*-mozgalomnak, *cancelkultúrának* nevezik is önmagukat. Sajátos forradalmi kiágazás, mellékhatás a *genderideológia* és az *LMBT-mozgalom*. „Sokszínűségük” ellenére is egységesek abban, hogy teljes egyenlőségre, mi több a biológiai, természeti, genetikai törvényeket eltörölve teljes egyformaságra törekednek. Ezzel azonban a lényegről terelik el a figyelmet.

Jogegyenlőség és egyformaság

Az emberek nyilvánvalóan *nem egyformák*, sem testi, sem szellemi, sem lelki értelemben. Testi értelemben például az emberek vagy nők, vagy férfiak, akik a monogám házasságban lesznek *egy testté*, azért, hogy továbbadják az életet. Az emberek készségeiket, képességeiket, teljesítményeiket tekintve *nem is egyenlők*, ám ez nem érinti a *törvény előtti egyenlőségüket*, az absztrakt *jogegyenlőséget*. Az *egyenjogúság és mellérendeltség* elve Európában a francia *Code Civil* (1804) óta több mint polgári jogi alapelv, Az *ember és polgár jogainak deklarációja* (1789) hatására *alkotmányos* rangja van. Ugyanakkor ahány ember, annyi egyéniség és személyiség,

attól függően, ki mit és mennyit hoz ki (valósít meg) önmagából, bontakoztat ki személyiségéből, emberségéből. A jog maga ezek alapján ember és ember között nem tesz különbséget, de a jogtól függetlenül létező különbségeket leképezi, és ezek alapján differenciáltan szabályoz. A rosszat szankcionálja, hogy visszatartson tőle, a jót jutalmazza, hogy ösztönözze. A Jó és a Rossz között választani kell, mert nagyon nem egyformák és nem egyenlők. És ez – megfelelően kiterjesztve – igaz nemcsak az egyes emberekre, de a nemzetekre és a civilizációkra is, mivel azok sem egyformák, sem formai, sem tartalmi értelemben. Az ember önmagáról inkább a jót hangsúlyozza, a rosszat elhallgatja (mint a kereskedő az árujáról), de a „szédelgő feldicsérés” már túlzás (hazugság, átverés) és a jog és az erkölcs által is tiltott! „Öndicséret – gyalázat!” – tartja a népi bölcsesség. A másik fél, a vevő tehát jól teszi, ha résen van, és az elhallgatott rosszat is kutatja. A „légy hű magadhoz”, „valósítsd meg önmagadat”, tervezd meg és teremtsd meg a személyiségedet „projektek” sikere a Jó és a Rossz skáláján értékelhető. Minden emberrel vele születik a méltósága (istenképűsége), az *embersége*, a nagy kérdés az, hogy ebből mennyit teljesít ki, mennyit valósít meg. A keresztény hit – ismerve az embert – megalégszik (az ember erejéhez mérten) a *jóra való törekvéssel*, de a cél ennél több: „Legyetek tökéletesek, miként a ti Atyátok tökéletes” (Mt 5,48); és „szentelődjete meg”, azaz *emelkedjete önmagatok fölé*, tegyéték mindig egy kicsivel feljebb a lécet, törekedjetek egyéni csúcsotokat megdönteni, emberségeiken javítani, jó és még jobb emberré válni! Ebben segíti az embert a hit ereje, az isteni erő, ha kevés vagy fogytán van a saját ereje. Ebben segíthetné az embert az unió is, amelynek Alapjogi Chartája a preambulumában kimondja, hogy az unió „tevékenységei középpontjába az egyént állítja”. De arról nem szól, hogy milyen egyént. *Egocentrikus* vagy *szociocentrikus* egyént? Előbbi az *önző individualizmust* szabadította Európára, amelynek

a jelszavai: 1. Én önmagamért vagyok. 2. A világ érterem van. 3. Te is érterem vagy. Ezek a kapzsiság, az irigység, mohóság és a gátlástalanság jelszavai, ez a szabad versenyekes kapitalista piacgazdaság betetőzése. Ezek a növekedékényszeres termelés és fogyasztás, a profithajsza, a haszonelvűség, a hedonizmus jelszavai, a szabadosság tobzódása. Az ember azonban – minden ellenkező híresztelés ellenére – *közösségi lény*, jelszavai: 1. Én a családomért vagyok. 2. A családom a társadalmi közösség alkotó eleme. 3. Én teérted (a házastársamért, a felebarátomért) vagyok. Ez az ember a társadalmi szolidaritás intézményeit, a felebaráti szeretet *civilizációját* építi. Ez a keresztény Európa csúcsteljesítménye, példamutatása a világ számára, a migránsok számára a legnagyobb vonzerő. Az ember *bio-pszicho-szociális*, testi-lelki-közösségi lény, ami egyúttal evolúciós sorrend is, nem ragadhat le a testi (materiális) jólétnél, lélekben és közösségi javakban is gazdagodnia kell, csak ezekben korlátlan a gazdagodás lehetősége. A hit, a tudomány és a művészetek prioritása a *fenntartható fejlődés* fő iránya.

Értékek és mértékek

Rengeteg mértékegységünk és mérőeszközünk van. Mérjük a hosszúságot és a szélességet, a magasságot és a mélységet, a tömeget és a sebességet, az időt és a távolságot, a már megtett utat, és ami még előttünk van, a testsúlyunkat és a vérnyomásunkat, a pulzusszámot és a vércukorszintet, az elektron keringési idejét az atommag körül és az univerzum tágulását, a fénysebességet és a fényéveket, a Global Positioning System (GPS) megmutatja, hol vagyunk, és hogyan jutunk a célunkhoz stb. Mire valók a mértékegységek, a mértékek és etalonok? Mérni a világot, valamit viszonyítani valamihez, hogy eligazodjunk, tájékozódjunk, hogy helyes döntéseket hozzunk, nehogy tévedjünk.

Tudjuk, merre van észak és dél, kelet és nyugat, ismerjük a szélességi és hosszúsági fokokat, mérjük az óceánok melegedését és a mélytengeri áramlatokat, az ózonpajzsot és a mágneses teret, a földrészek tektonikus mozgását, nyomon követjük a klimatikus változásokat, kiszámítjuk, mikor pusztul ki a földön az élet. Mérjük, számoljuk az energiát, a kalóriát, mennyit fogyasztunk, mennyi tartalékunk van még, mennyi szennyezést bocsátunk ki, mekkora az ökológiai lábnyomunk. Azt tudjuk, hogy van múltunk, történelmünk, van – bár kiábrándító – jelenünk, de nem tudjuk, van-e jövőnk. Mert nem tudjuk, mi lakik az emberben: az eredendő bűn vagy az ártatlanság, a gonoszság vagy a jóság, az erőszak vagy a felebaráti szeretet, a kegyetlenség vagy a kegyesség, a könyörtelenség vagy a könyörület, a lelketlenség vagy a lélek, a hitetlenség vagy a hit. Mint ahogy azt sem tudják sokan, hogy „hol lakik a Jóisten”, sőt, hogy van-e Isten, vagy nincs. Isten létét sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, de azért – biztos, ami biztos – sokan tagadják a létét. Aki hisz Istenben, annak van, mert abban van Isten, és ő is Istenben van. Mint a szőlővessző a szőlőtőkében és a szőlőtőke a szőlővesszőben, amely ezáltal hoz bőséges termést. „A hit pedig a reménylett dolgoknak valósága, és a nem látott dolgokról való meggyőződés.” (Zsid 11,1) A legújabb Biblia-fordítás szerint: „A hit a remélt dolgok biztosítéka, a nem látható dolgok bizonyítéka.” A nyelv és a szavak – miként maga az ember – tökéletlen, nem lehet mindent egzakt módon definiálni. Én úgy hiszem, *a hit az ember értékmérője, remélt méltóságának, istenképűségének a biztosítéka. A hit az emberség etalonja, az emberi méltóság hiteles és állandó bizonyítéka.* A hívő ember Isten parancsolatai és törvényei szerint él, ezek a szívébe íródtak, benne élnek és tettei által válnak valóra. A keresztény hívők Krisztus követői, Jézus tanítása szerint élnek, azt teszik valósággá. Nem túl bonyolult ez: az éhezőknek enni adnak, a szomjazónak inni adnak, a ruhátlanoknak ruhát adnak, a jövevényt befogadják, a betegeket

és a foglyokat meglátogatják. Az általános arany szabály szerint, amit szeretnének, hogy mások velük tegyenek, azt teszik ők is másokkal. Szelídek, hogy ők örököljék a földet. Békességszerzők, mert ők Isten fiai. Irgalmaznak, hogy nekik is irgalmazzanak. Nem ítélnek, hogy ne ítéltessenek el. A kővel dobálónak kenyérrel dobnak vissza. Ha arcon ütik őket, odatartják a másik arcukat is. A gyűlölet és a bosszú láncolatát megszakítják. Nem megy le haragjukkal a nap. Mindent eltűrnek, hétszer vagy akár hetvenszerhétszer is megbocsátanak, mert szeretetük soha el nem fogy. Nem túl bonyolult, de nem is könnyű kereszténynek lenni, olykor-olykor Krisztus keresztségét is fel kell venni, és terhét hordozni kell. Az áldozatos szeretet szenvedéssel is jár. Jutalma az örök élet ígérete. Hozama és haszna viszont Krisztus öröme és békessége, már itt a földön, még a hívők életében. Már ezért „megéri” hívő embernek, istenképű embernek, emberséges jó embernek lenni. Ezért nem szabad a hitet, az ember mértékét eldobni, Istent megtagadni, pláne a lelkiismeret nélküli, azaz mérték nélküli embernek önmagát vagy egy másik embert, más eszmét, más tanítást isteníteni. A *mértéktartás*, a *mértékletesség* (*temperantia*) már Arisztotelész óta a legfőbb emberi erények egyike, amelyet a keresztény erkölcs is átvett, és értéknek tekint. A hét főbűnből kettő – a *bujaság* és a *torkosság* – egyértelműen *mértéktelenség*, de a többi háttérben is ott van mint súlyosító körülmény (ha mértéktelen a *keveltség*, a *fösvenység*, az *irigység*, a *harag* és a *restség*). Az isteni törvények, parancsolatok, a próféták tanításai, Jézus példázatai, a nagy egyházatyák tanai, útmutatásai, az egyházi előírások és a valláserkölcsei normák mind-mind emberi *magatartásszabályok*, *életviteli tanácsok*, amelyeket minden hívőnek követnie kell. Ha kötelezőnek mondják is őket, kényszer és szankció nélkül inkább csak nyomatékos kérések, ajánlások. Isten előbb adott törvényt az embernek, mint ahogy az ember maga kezdett el törvényt alkotni magának. Az emberi törvényeket

ma már – a ráruházott politikai közhatalom erejével – az állam, a törvényhozó hatalmi ág alkotja. A kétféle törvény célja ugyanaz: *jobbítani, jobbra tenni, tökéletesíteni az embert*. Végső fokon azért, hogy éljen, és ne ölje egymást, és önmagát se. Vannak viszont közöttük lényeges eltérések is, az egyik gyakran szigorúbb, a másik enyhébb, de nem ritka az ellentétes tartalmú előírás sem (példaként csak az abortuszra és az eutanáziára vagy a házasság felbonthatóságára utalok). A leglényegesebb különbség, hogy az állami törvény követése *kikényszeríthető, megsértése szankcionálható (büntethető)*. Éles konfliktus ebből akkor lesz, ha az állami törvény lerontja a vallási előírást, megtiltja, sőt bünteti a követését, vagy fordítva, az egyház „ellenzi” az állami törvény követését. Ez a konfliktus végső fokon a *hit* és a *tudomány* (esetünkben a teológia és a jogtudomány) konfliktusa, a felszínen az *egyház* és az *állam* ellenséges viszonya. Kié legyen a *főhatalom* az ember felett? Az egyházé vagy az államé? Más szavakkal ugyanez a kérdés: Istené vagy az emberé (az uralkodóé, a politikai közhatalmat gyakorló politikai, gazdasági, pénzügyi elité)?

Hit és tudomány

„Akiket Isten Lelke vezérel, azok Istennek fiai” – írta Pál apostol a rómaiakhoz (8,14). „Mert nem kaptatok szolgaság lelkét ismét a félelemre, hanem a fiúságnak Lelkét kaptátok [...] Ez a lélek bizonyosságot tesz a mi lelkünkkel együtt, hogy Isten gyermekei vagyunk. Ha pedig gyermekek, örökösök is; örökösei Istennek, örököstársai pedig Krisztusnak.” (Róm 8,15–17) Nagy kérdés azonban, hogy „Isten csak a zsidóké-e? Avagy nem a pogányoké is?” És Szent Pál válasza: „Bizony a pogányoké is.” (Róm 3,29) Mert Isten nem személyválogató, előtte minden ember egyenlő, hiszen minden gyermekét egyformán szereti. Mindegy, hogy zsidó vagy görög, teljes jogú polgár vagy rabszolga. És íme

előttünk áll az egyetemes (*katolikus*) egyház és az egyenlő *emberi méltóság, a törvény előtti egyenlőség* előképe. Ezeket irigyelték meg a „földi királyok” és az államok, és mind az emberek lelke feletti uralmat, mind jogegyenlőség eszméjét igyekeznek kisajátítani. Döntő mértékben ez az oka a szekularizációnak, majd a dühödt deszakralizációnak is, ami elmondható nemcsak az államról, de az ateista eszmékről és mozgalmakról is. Az egyházüldözés, a vallástalanítás, az egyház és az állam szembenállása és rivalizálása helyett a közös célok érdekében *együtt is működhetnek*. Magyarország Alaptörvénye jelentős lépést tett ebbe az irányba. A VII. cikk (3) és (4) bekezdései kimondják: „Az állam és a vallási közösségek különváltan működnek. A vallási közösségek önállóak. Az állam és a vallási közösségek a közösségi célok elérése érdekében együttműködhetnek.” Az egyházak sok évszázados tapasztalatot szereztek a közoktatás, az egészségügyi ellátás, a szociális gondozás és segélyezés, a szeretetintézmények létrehozása és fenntartása, működtetése terén, ezeket az egész társadalom (és az állam) javára ki lehet és ki kell használni. Ezt az együttműködést segítené, szilárdabb alapra helyezné *a hit és a tudomány összebékítése és együttműködése*.

Évszázadokon át a hit dogmái és az egyházak akadályozták a tudomány fejlődését, vitatták a tudományos eredményeket, üldözték a tudósokat, és viszont, a tudósok becsmérelték, olykor gyalázták a hitet és a vallásokat. Nekem még az egyetemen tanították a „tudományos szocializmus” című tantárgyat, amelynek a vallással kapcsolatos alaptétele az volt, hogy „a vallás a nép ópiuma”. Nem csak a szójáték kedvéért mondom, hogy az még mindig jobb, mint ha „az ópium a nép vallása”! Terjed a kábítószeres fogyasztása és a kábítószer-függőség, emberjogi mozgalmárok követelik egyes kábítószerfajták forgalmazásának és fogyasztásának liberalizálását, akad olyan is, aki *a kábulathoz való alapvető jogról* beszél. És ehhez járulnak más függőségek is,

mint a vásárlás- és fogyasztásfüggőség, az internetfüggőség, a szex- és pornófüggőség. A mentális zavarok megelőzésében és kezelésében legalább akkora szerepe és feladata van az egyházaknak és a vallásoknak, mint az államnak. A pszichológia tudományára mindkét intézményrendszernek nagy szüksége van, és nem csak a függőségek miatt. Terjednek olyan betegségek is, mint a *kiégés*, a *depresszió*, a *pánikbetegség*, a *teljes reményvesztettség (anómia)*. Az okokat fel kell tární, a gyógyítás módját meg kell találni, az új kihívásokkal a hitnek és a tudománynak is szembe kell néznie. Honnan hova és meddig jutott az ember evolúciós fejlődése, és merre tovább? Bolyongjunk a tévutak labirintusában, esetleg nyissunk új lapot egy paradigmaváltással? A „felgyorsult időt” mire és hogyan használjuk fel? A negatív folyamatokat le lehet lassítani, meg lehet állítani? A hit és a tudomány lehet a fék vagy a korlát a szakadék peremén? Ki kormányozza a világot, vagy a globális világ „önvezető”? De akkor ki programozza, ki adja meg a koordinátákat? Ki dönt arról, hogy azok jók vagy rosszak, hogy kell-e, lehet-e és hogyan korrigálni?

A természet mintha már döntött volna: klímakatasztrófa előtt áll a világ, a fenntarthatóság irányába kell korrigálni, de merre és hogyan? Demokratikus úton lehetséges? A globális demokrácia intézményrendszere még nem épült ki. A válságintézkedések egyébként is azonnali döntéseket igényelnek, nincs ideje a demokratikus diskurzusnak. Nincs nagy baj, ha a „döntéshozó” belső vezérlése a hite és tudása alapján jó, ha tud választani a jó és a rossz között, ha nem szédítette meg a „hatalom mámorá”, ha tiszta a látása: ha nem „vak vezet világtalanokat”, a vak végzet felé. A hívőknek Krisztus „a világ világossága”, a tudósoknak a tudományos gondolkodásra képes kreatív emberi elme. Ennek a kettőnek kell összefognia, és az új kérdésekre új válaszokat adnia. Francis S. Collins, az emberi *genom* feltérképezője szerint: „mind a tudományos, mind a spirituális világkép sokat adhat

az embernek. Különböző, de egymást kiegészítő válaszokat kínálnak a világ legfontosabb kérdéseire [...] a tudomány önmagában nem képes megválaszolni az összes fontos kérdést.”²⁰⁴ Majd idézi Albert Einsteint, aki jól látta a tisztán naturalisztikus világkép elégtelenségét, és úgy fogalmazott: „A tudomány vallás nélkül béna, a vallás tudomány nélkül vak.”²⁰⁵ Collins szerint „igenis megteremthető a tudomány és a hit közötti harmónia. [...] a tudomány Isten tiszteletének egyik formája lehet.” Hivatkozik az ószövetségi Példabeszédek könyvére is: „a lélek sem jó tudomány nélkül.” (Péld 19,2)²⁰⁶ Gondolatait azzal zárja, hogy: „Ideje fegyverszünetet hirdetni a tudomány és a hit között [...] Isten nem fenyegeti a tudományt, [...] a tudomány sem fenyegeti Istent, [...] küzdjünk együtt azért, hogy visszaszerezhessük a biztos alapot, amelyre az összes nagy igazság intellektuálisan és spirituálisan kielégítő szintézisét építhetjük. Hagyjunk fel a csatározásainkkal. Reményeink, boldogságunk és világunk jövője függ ettől.”²⁰⁷

Más vonatkozásban, de hasonló gondolatot találtam Csányi Vilmos akadémikusnál, humánetológus-professzornál. „Az ember motivációit, örömezését befolyásoló agyi ingerületátvivő anyagok egy csoportját szabályozó gének között találtak egyet, a VMA2 gént, amely az agyi monoaminok sejtek közötti szállításáért felelős (idetartozik a szerotonin, dopamin, noradrenalin, a hangulat legfontosabb szabályozói), és amelynek egy bizonyos változata sokkal gyakrabban fordul elő a spirituálisok esetében, mint a spiritualításra kevésbé hajlamosak csoportjában. A sajtó az eredményeket fel is kapta, és elkezdtek az »Isten génről« beszélni. Persze a pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy ez csak

²⁰⁴ COLLINS 2020: 246–247.

²⁰⁵ COLLINS 2020: 247.

²⁰⁶ COLLINS 2020: 249.

²⁰⁷ COLLINS 2020: 252–253.

egyike a sokféle génnek, amely a spiritualitást befolyásolja, és természetesen szó sincsen arról, hogy ez a gén Isten létéről vagy nemlétéről szolgáltatna bármiféle utalást. Ez csupán azt mondja, hogy vannak olyan emberek, akik *genetikai okok* miatt fogékonyak arra az elgondolásra, hogy van valami fölöttük lévő, őket meghaladó transzcendens világ, amelybe különleges tudatállapotban beléphetnek.”²⁰⁸ Csányi említi az ember „konstrukciós készségét” is, amely által „a spiritualitásból vallást épít. [...] Természetesen, amikor egy vallási közösség kialakul szabályokkal, ideákkal, saját kultúrával, akkor azokat az embereket, akik kevésbé hajlamosak a spiritualításra, szintén magával ragadja a kultúra, és kialakul a megformált, szociális technológiákkal operáló vallás.”²⁰⁹ Csányi Vilmost, a tudóst már korábbi könyvében is foglalkoztatta a hit, a vallás és Isten létének vagy nemlétének kérdése. Gondolatait Avilai Nagy Szent Teréz és Pedro atya, a tekintélyes teológus szájába adja: „Akkor az én Istenemet én konstruálok? – kérdezi Teréz. – Okos nő vagy Teréz. – Hogyan tudom Istenemet a Sátán világától megkülönböztetni? – A Sátán is konstrukció. – A pokol is az? – Az is. – És a bűn? – A bűnt a társadalom konstruálja, éppen úgy, mint az erényt, vagy az Istent.”²¹⁰ A konstruált erényeket vagy Istent éppen úgy lehet szolgálni, mint bármely más tudományos tant, intellektuális konstrukciót, elvet, eszmét, ideológiát. A szolgálat eszköze, jellege azonban más, ezt fejezi ki a könyv mottója, Teréz gondolata: „nem arról van szó, hogy sokat kell gondolkodni, hanem arról, hogy nagyon kell szeretni.” Előbbi a tudomány feladata, utóbbi a hívő emberé. Mindkettőtől jobb lesz az ember és jobb lesz a világ. Kivéve, ha a tudomány eredményeit katonai, háborús célokra vagy más erkölcstelen, emberellenes

²⁰⁸ CSÁNYI 2018: 138.

²⁰⁹ CSÁNYI 2018: 138–139.

²¹⁰ CSÁNYI 2013: 90–91.

célokra használják. A szeretetnél nincs kivétel, az mindig az ember javát szolgálja. Elvégre *Deus caritas est* – tudjuk János apostoltól: „Az Isten szeretet; és aki szeretetben marad, az Istenben marad, és az Isten is őbenne” (1Jn 4,16); valamint tudhatjuk XVI. Benedek pápa enciklikájából is.

Az emberi gondolkodás tele van nagy eszmékkel, gondolati konstrukciókkal, amelyekért Ádám, az ember újra és újra, kudarcok ellenére is tud lelkesedni. Az eszmék kudarca *az ember tragédiája*, megvalósításukért a küzdelmet mégsem adja, nem adhatja fel. A küzdelem elteti az embert. A jog és a jogtudomány gyakran alkalmaz *fikciókat is*, amelyekről jól tudja, hogy valótlanok, de kezelhetőbb általuk a valóság, ezért még egy fikcióért is érdemes lehet küzdeni. Szép eszmékből és jó fikciókból egész *légvárat lehet építeni*, amelyek olykor maradandóbbak a kőváraknál. Ezek nélkül nem tud létezni és nem képes megmaradni az ember, ezek az emberségének végső mentsvái, civilizáltságának a biztosítékai. Ez az igazi *emberi kaland*.²¹¹ „Még ha egyes tradicionális eszmék fikciónak tűnnek is – mint a monogám házasság, a hűség, a harmonikus család, a szeretetközösség, a szolidaritás –, ha hiszünk bennük és küzdünk értük, akkor bár lassan, de egyre nagyobb arányban valósággá válhatnak. Az eszmék próbája azok valósággá válásának megtapasztalása. A tapasztalásból lesz valódi tudás, a tudásból közösségi hiedelem, a hiedelmekből hit. A hit a lélek szükséglete, felülemelkedés a testi szükségleteken, kiemelkedés az ösztönlények világából.”²¹² Ez az emberré válás nagy játszámája. Mindez hit vagy tudomány? Valóság vagy gondolati konstrukció? Teljesen mindegy, ha jól működnek, és jobban működnek, ha együttműködnek.

²¹¹ HANKISS 2014: 409–412.

²¹² LENKOVICS 2023: 172.

Nyakig a bajban

Nagy bajban van Európa, és benne mi, európai emberek is nagy bajban vagyunk. Nem tudjuk, miben higgyünk, kiben higgyünk, mit reméljünk, reménykedhetünk-e még egyáltalán. A kiégés (*burnout*), a depresszió, a pánikbetegség tüneteit tapasztaljuk, az okokat nem ismerjük, így pontos diagnózisunk sincs, amely nélkül hatékony terápia sincs, ezért esélytelennek tűnik a gyógyulás. Közeledünk az *anómiához*, a teljes reményvesztettség állapotához, amelyből nincs kiút, csak a halál. Játsszunk az „úgyis minden mindegy”, a fatális végzet, sőt az öngyilkosság gondolatával, függőségek hálójában vergődve hajszojzuk a pillanatok élvezetét. Életvitelünkől, életmódunkból sok mindent fel kellene adni, el kellene ereszteni, sok mindenről le kellene mondani, de „úgy megszoktuk őket”, megszerettük a komfortzónánkat! És különben is, miért pont mi, miért pont most, erre a *nyúl farknyi kis időre*, amelyet egy ember életének nevezünk?

Elvesztettük a hitünket, csalódtunk nagy eszméinkben, vezetőinkben és egymásban is. Alapvető elveink és értékeink szétporladtak, életfilozófiánk és bölcsességünk nevetség tárgya lett, kultúránk és egész civilizációnk repedezik és omladozik, gyógyszereink szétgurultak. Egyre jobban értjük József Attilát: „A semmi ágán ül szivem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok.” (József Attila: *Reménytelenül*)

Immanuel Kantot két dolog nyűgözte le: az erkölcsi törvény benne és a csillagos égbolt fölötté. Most mintha az erkölcsi világrend is megrendült volna, és a csillagos égbolt is készülné összeomlani. Két nagyobb és több kisebb háború tombol, az élethez és az emberi méltósághoz való jogok mintha nem is léteznének. Az erényes ember arisztotelészi modellje *visszaállatiasodik*, *visszasüllyed* az ösztönlény korába. A szexualitás az új istene, szabadság

helyett a totális szabadság. Aki a *gendertéveszmének* ellenáll, büntetést kap. Mi, a kommunista vallás alól nemrég felszabadult állami bérabszolgák nem hiszünk a szemünknek és a fülünknek. A történelem 2-3 generációnként ismétli önmagát? Nagy csalódás ez nekünk. Elkezdhetnénk jobban megérteni Ady Endrét is: „Mikor a lelkem roskadozva vittem, / Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten.” (Ady Endre: *Az Úr érkezése*) És rá kell döbbsenni, mennyivel jobb volna, ha: „Nem volna más vallás, / Nem volna csak ennyi: / Imádni az Istent / És egymást szeretni... / Karácsonyi rege, / Ha valóra válna, / Igazi boldogság / Szállna a világra...” (Ady Endre: *Karácsony*)

Feljebb való

Mi, mint egy európai rendszerváltó ország és az unió polgárai, mást, többet és jobbat reméltünk annál, amiben most vagyunk. Sokszor idéztem már Schweitzer Józsefet, néhai főrabbit: „Az ünnepek arra valók, hogy önmaga fölé emeljék az embert.” Én is megöregedtem, és talán egy kicsivel bölcsőbb is lettem, így vettem a bátorságot, és a gondolatát továbbgondoltam: „Isten is arra való, hogy önmaga fölé emelje az embert.” Isten helyébe beírhattam volna azt is, hogy a *monoteizmus* (az egyistenhit), ha az az egy Isten a *jóság, a tisztesség, a szeretet, a bölcsesség, a szépség* „megszemélyesítője”. Jézus ennek az Istennek (az Atyának) a „megtestesítője”, igéinek – amelyek hallásán keresztül hatnak az emberre, az ember javát, jóságát, jobbulását szolgálják – a hirdetője, a prófétája. Az ember *istenkereső lelke* (és a VMA2 génje) az igék befogadója és elfogadója, a cselekedetek vezérlője. Ezért méltó a *Szentlélek a harmadik isteni személy* státuszára. Így érthető az Isten az emberben és az ember az Istenben egysége is (mint a szőlőtő és a szőlővesszők egysége). Az isteni tanítás, az Isten útja, a biztos út, az ember önmaga fölé emelkedésének útja, az emberséges emberré válás

és a tökéletesedés, a megszentelődés útja. Evolúciós szemléletben is az emberré válás első lépése a kiemelkedés az állatvilágból, az ösztönlények világából. De ez az első lépés még csak a „fő-emlős”, a „csúcsragadozó” státusza. Az ember ennél a státusznál *feljebb való*, tovább kell fejlődnie, magasabbra kell tennie a lécet, és ott feljebb meg is kell maradnia. Ez nem könnyű, mivel az ösztönei folyton visszarángatják, az ember *többszörösen visszaeső bűnös*, nemcsak *istenkereső*, de *pokoljáró is*, nemcsak lélek, de test is. Isten a lélek szükséglete, de vannak szükségletei a testnek is. A jó testi kívánságok, vágyak és szükségletek azok, amelyek a testet *a lélek templomává avatják* („ép testben ép lélek”), a rossz kívánságok azok, amelyek az ösztönlény szintjére süllyesztenek vissza. Arisztotelész – az örök érvényű *erényes ember* képének megalkotója, *teremtője* – szerint az embert fenyegető legnagyobb veszély az „elállatiasodás”, amely állapotában az ember a legelvetemültebb gaztettekre képes.²¹³ Ilyen állapotában az ember a ragadozó vadállat „képmása”. Ezért is fontos hangsúlyozni, hogy *az ember Isten képmása*, erre kell törekednie, még ha olykor-olykor visszaeső bűnös is. A törekvést mindig újra kell és újra lehet kezdeni, tilos feladni! Isten az esélyt megadja és támogatja, ezáltal is irgalmas és kegyelmes. A jó pásztor és a jó szőlősgazda az áldozatos szeretet eszményképei. A jó pásztor (Jézus) életét áldozza elkóborolt juhaiért, a szőlősgazda (az Atya) jól fizeti a szőlőmunkásokat, akiknek fáradozását bő termés jutalmazza. Még az önhibájukon kívül kevesebbet teljesítőket is teljes napszám illeti meg. Ez az igazi felebaráti szeretet, az igazi *emberszeretet*: „Úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött fiát adta érte, hogy aki hisz Őbenne, az el ne kárhozzon, hanem örök élete legyen.” Ennél nagyobb szeretet nincs, ez az *isteni szeretet*. Ábrahám ősatya késznek mutatkozott erre, de Isten irgalmas volt hozzá,

²¹³ Arisztotelész 1987: 179.

megkegyelmezett Izsáknak. Ma a *gyermekáldozat éppen fordított*, a gyermek nem vállalása, a gyermektelenség kényelmi okokból, a jómodért, a szabadidőért és a szórakozásért. De ma is akadnak – kevesen –, akik a saját életüket, „karrierjüket” készek feláldozni közös gyermekükért, családtagjukért vagy felebarátjukért. Albert Schweitzer vagy Teréz anya azonban kevés van. Nekünk például volt Batthyány-Strattmann Lászlónk, Apor Vilmosunk, és van Böjte Csabánk, követőjük kevés van, annál nagyobb az ő érdemük. Sokan tudják, hogy „jónak lenni jó”, és hogy „jobb adni, mint kapni”. Ebből is következik, hogy az ember eredendően jó, hogy jobbak vagyunk, mint eddig hittük, és nem igazak Hobbes állításai, miszerint „az ember embernek farkasa” (*homo homini lupus est*), és hogy az élet „mindenki háborúja mindenki ellen” (*bellum omnium contra omnes*).²¹⁴ Ha nem igazak is mindig és mindenre, van ténybeli alapja ennek a vélekedésnek. A Gonosz lélek is ott lakik az emberben, és folyton a Rosszra csábítja, manipulálja, uszítja az embereket egymás ellen és az Isten ellen, folyton *lejjebb húzza*, rángatja, taszigálja. Megpróbálja elhitetni az emberrel, hogy Isten nélkül is mindent tud, és mindenre képes (*omnipotens és omnikompetens, homo Deus*), azaz hogy *megszentelődés nélkül* is képes önmagát tökéletesíteni, akár újrateremtteni is. Ebből a tévhitből, az istentagadó nagy eszmékből azonban eddig minden alkalommal szörnyeteg, vérengző vadállat született, nem az ember javát, hanem a pusztítását, pusztulását idézték elő. Az *antikrisztus kudarcos igyekezete* lehangoló, drága árat kell fizetni érte, ennek ellenére ma is, mindig, újra és újra próbálkozik. Próbálja elhitetni az emberrel, hogy ami eddig jó volt (mert önmaga fölé, feljebb emelte az embert), az valójában rossz, és ami eddig bűn volt, rossz volt, az mostantól valójában a jó. Elegendő csak a házasság szentségére, magára a monogám házasságra, a gyermekáldásra,

²¹⁴ BREGMAN 2020: 52–74.

a hűségre utalnom. Próbálja elhitetni azt, hogy aminek haszna van, kamatot, profitot hoz, az *használ is* az embernek, függetlenül a káros következményektől. Csakhogy Pál apostol szerint, „ha mindent szabad is nekem, nem minden használ” (1Kor 6,12). A rövid távon (például a háborúból és a hadiiparból) szerzett *extra profit* hosszú távon minden ember, az *emberség és az emberiség vesztése*. Fenntarthatatlan *lejtmenet*, ezen a lejtőn – bár nagyon nehéz – mégis meg kell állni, és vissza kell fordulni. A lejtőn felfelé menet sokkal nehezebb, fáradságosabb, de feljebb jut az ember, aki *feljebb való*. Ez a „feljebb valóság” maga a fenntarthatóság. Menjünk mindig feljebb, mindig Isten felé, a feljebb vezető út a biztos út.

Meghasonlás és összeomlás

A mai (2024. január 22.) *Reggeli Csendesség* (Kertész Marika és Kertész Imre „igehirdetése”) a meghasonlásról és az összeomlásról szólt. Márk evangéliuma 3,22–29 különösen a 3,24–25. alapján: „Ha egy ország önmagában meghasonlik, meg nem maradhat az az ország. És ha egy ház (új fordításban: család) önmagában meghasonlik, meg nem maradhat az a ház (család).” Ha valaki vizet prédikál, de bort iszik, hiteltelen annak a prédikációja, elveszti hitelét a hite is, nem hat az igehirdetése, sőt, az ellenkező hatást válthatja ki: elszakadást, elfordulást, eltávolodást a hittől. A meghasonlás összeomláshoz vezethet. Ha egy házastárs hűséget fogad, majd hűtlenkedik, ha támogatást és szolgáló szeretetet ígér, ehelyett kihasználja, kifosztja a másikat, szerelmet ígér, de ehelyett gyűlölködik, gyengédséget ígér, de helyette erőszakot alkalmaz, felbomlik az a házasság. Ha a házastársak gyermekek vállalását, család alapítását ígérik egymásnak, majd egyéni „karriert építenek”, és forrásaikat közös szórakozásra, élvezetekre fordítják, kifutnak az időből, nem lesz a kapcsolatukból család.

Ha egy ország demokráciát és jogállamot ígér, de diktatúrát épít és gyakorol, nem maradhat meg az az ország. Ha egy ország jólétet és társadalmi szolidaritást ígér, de kevesek (a szövetséges politikai és gazdasági elit) mérhetetlen meggazdagításán fáradozik a számolatlan szegény rovására, nem maradhat meg az az ország. Ha Európa békét ígér, majd háborút finanszíroz, meghasonlik, és összeomlik. Ha az Európai Unió sokszínűséget, a nemzeti önazonosság tiszteletét és szubszidiaritást ígér, majd erős, központosított birodalmat épít, ha egyformaságot kényszerít a tagországaira, akkor meghasonlik önmagával, és összeomlik. Ha az ENSZ és a globális világ vezető (gazdasági, pénzügyi, ideológiai uralmat, meghatározó vagy jelentős *befolyást gyakorló*) nagyhatalmai és hatalmasságai (országok, cégbirodalmak, szupergazdag magán személyek) jólétet és biztonságot ígérnek a világ népeinek, az ENSZ-tagországoknak, majd a legerősebbek, legnagyobbak, leggazdagabbak további erősödését, növekedését és gazdagodását segítik elő, ha béke helyett proxyháborúkat vívnak egymással egyes szegény országok területén, „hideg és meleg” háborúkra pazarolják el a világ (valójában csak a „szegény világ”) pénzét, az a világszervezet és világrendszer meghasonlik, és összeomlik.

Aki mellét verve fohászkodik: Uram! Uram, segíts rajtam! Könyörülj rajtam! Majd folytatja bűnös életét, újabb bűnöket követ el, az meghasonlik önmagával, a hite összeomlik, a lelke összeroppan. A szavak önmagukban nem számítanak, csak ha tettek követik, hitelesítik őket. Olyan szeretetgesztusok, amelyek igazolják és vonzóvá teszik a hitet, a kereszténységet, Krisztus követését. Zlinszky János szerint „a kereszténység felebaráti szeretetnek hívja a szolidaritást”.²¹⁵ A keresztény Európa legnagyobb, történelmi vívmánya és példamutatása a világ számára a *nagy társadalmi szolidaritási intézményrendszerek kiépítése és működtetése*

²¹⁵ ZLINSZKY 2007: 20.

(ingyenes népoktatás, egészségbiztosítási, közegészségügyi ellátórendszer, nyugdíjrendszer, családtámogatás, szeretetotthonok, szociális segélyezés). Erich Fromm szeretetelmélete szerint pedig: „A legsarkalatosabb szeretetfajta, amely a szeretet összes típusának alapjául szolgál, a *felebaráti szeretet*. Ezen a bármely emberi lény iránti felelősségérzetet, gondoskodást, tiszteletet, ismeretet értem, a kívánságot, hogy az életét segítsük. Erről a szeretetfajtáról beszél a Biblia, amikor azt mondja: Szeresd felebarátodat! A felebaráti szeretet minden emberi lény szeretete; az a jellegzetessége, hogy senki sincsen kirekesztve belőle. A felebaráti szeretetben megvalósul a minden emberrel való egyesülés, az emberi szolidaritás.”²¹⁶ A szeretet: szolgálat és áldozathozatal a másikért. A szolidaritás: a rászoruló megsegítése, támogatása, megmentése, törődés egymással, a közösség minden tagjával, különösen az önhibájukon kívül rászorulókkal. Összevonva (közös nevezőre hozva) a kettőt: ez a *felebaráti szolidaritás*, a hit és a tudomány, az egyház és az állam közös feladata, célja és kötelessége. Ha együttműködést ígérnek, de széthúznak és rivalizálva egymást gyengítik, akkor meghasonlanak és összeomlanak, az egyház is, az állam is. Vagyis, az állam és az egyház(ak) viszonyát „újra kell tervezni”, új megoldás(oka)t kell kipróbálni, új megegyezésre kell jutni, azt meg kell tanulni, be kell gyakorolni. Nem könnyű feladat, de nem is lehetetlen.

A múltban, évezredes távlatban az egyház sok és súlyos hibát vétett egyfelől az államot megillető politikai közhatalom gyakorlása terén, másfelől a saját – emberi lelkek és életek feletti – hatalmának gyakorlása, kényszerek és erőszak alkalmazása terén. De a felvilágosodás korától a 20. századi totális diktatúrákon át napjaink „politikai korrektségéig” és új, istentelen ideológiák terjesztéséig az állam is hibát hibára halmozott a szekularizáció

²¹⁶ FROMM 1993: 64.

(egyházatlanítás) és a deszakralizáció (vallástalanítás) terén. Miközben az általunk átélt marxizmus – Kopátsy Sándor szerint is²¹⁷ – totális diktatúrát gyakorló „egypártrendszer” és ideológiája sötét, középkori egyházként és vallásként viselkedett! A nép igazi ópiumaként tömegeket kábított el évtizedekre. És ez a kábulat mintha még ma is tartana, sőt, új kábítószerekkel, új ideológiákkal újjáéledne. Erről szól Douglas Murray *A tömegek tébolya* című könyve: hogyan terjed (mert erőszakosan terjesztik) a radikális (háborús) *feminizmus*, a *homoszexualitás* (LMBTQ-mozgalmak), a *genderideológia*, a *faji identitás* (BLM-, woke- és cancelkultúra), a „progresszív” *politikai korrektség* a „balliberális” új marxista alapokon?²¹⁸

Ezzel kapcsolatban sincs új a nap alatt, érdemes idézni Pál apostol szavait: „Aki azért más tanítasz, magadat nem tanítod-é? Aki azt hirdeted, hogy ne lopj, lopsz-é? Aki azt mondod, ne paráználkodjál, paráználkods-é? Aki útálod a bálványokat, szentségtörő vagy-é? Aki a törvényben dicsekszel, a törvénynek megrontása által az Istent gyalázod-é? Mert az Istennek neve miattatok káromoltatik a pogányok között.” (Róm 2,21–24) Pál jól ismerte az embert, mert – testében ő is „tüskét” hordozva – ismer- te önmagát is: „Mert nem a jót cselekszem, melyet akarok, hanem a gonoszt cselekszem, amit nem akarok, nem én mívelem már azt, hanem a bennem lakozó bűn.” (Róm 7,19–20) Kétségeskedve, de kétségbe nem esve kiált fel: „Óh én nyomorult ember! Kicsoda szabadít meg engem e halálnak testéből?” (Róm 7,24) Természetesen megadja a választ is: „Megigazulván azért hit által, békességünk van Istennel, a mi Urunk, Jézus Krisztus által.” (Róm 5,1) Erre a békességre és bölcsességre eljuthatnak a legharcosabb „ál- proféta” mozgalmárok is, „csak” Pál „fordulása” és hite kell hozzá.

²¹⁷ KOPÁTSY 2013: 36, 188.

²¹⁸ MURRAY 2020: 75–90.

A szavakat és a tetteket, az akaratot és a cselekedetet „szinkronizálni” kell, a hallott és olvasott, a szívünkbe fogadott ígéket tetteink hitelesítik vagy cáfolják. A keresztények hitét a cselekvő, szolgáló szeretet hitelesíti; ennek hozadéka (haszna) Krisztus békéje és az öröm teljessége; a bölcsesség és a boldogság. Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád így írtak erről: „Az embert az állatvilágtól a közös értékek, az erények különböztetik meg, és egyben ezek tesznek boldoggá minket, mint a bölcsesség és tudás, a bátorság, a szeretet és az emberségesség, az igazságosság, a mértékletesség, valamint a spiritualitás és a transzcendencia élmény. Az élet céljának és értelmének keresése valójában a boldogság lényegét jelenti.”²¹⁹ A boldog ember nem hasonlik meg önmagával. Légy boldog, felebarátom! Légy boldog, Európa! Légy boldog, globális világ, az emberiség nagy családjá! Nehogy összeomlj!

Én pedig azt mondom...

Európa és a keresztény világ legfőbb *Törvénykönyve és etikai kódexe*: a Biblia. Gárdonyi Géza gyönyörű verset írt a Bibliába, ebből idézek: „Ez a könyv a könyvek könyve, / Szegény ember drága gyöngye. / Égi harmat lankadtaknak, / Világosság földi vaknak. / Bölcsességnek arany útja: / Boldog, aki rátalál! / Szomjas lelkek forrás-kútja, / Hol pohárral Krisztus áll. / Ez a könyv az örök törvény” (*Írás a Bibliába*). Ugyanakkor nem könnyű olvasmány, nyelvezete a keletkezésének korszakaihoz, de a változó körülményekhez is folyamatosan igazodik, nem ritkán magyarázatra, értelmezésre szorul. Illusztrációként kiválasztottam azt a két szót, amelyek II. János Pál pápának köszönhetően elsősorban Lengyelországban, de egész Kelet-Európában is fontos lelki, lélektani szerepet játszottak az úgynevezett rendszerváltáshoz

²¹⁹ KOPP-SKRABSKI 2020: 12.

vezető történelmi folyamatban: *Ne féljete! Ne félj!* 115 helyen szerepel a Bibliában, 87-szer az Ószövetségben, 28-szor az Újszövetségben. Először a 2Móz 20,20 versében szerepel, rögtön kétféle jelentésben, ami az egész Biblián végigvonul: „Mózes pedig monda a népnek: Ne féljete; mert azért jött az Isten, hogy titeket megkísértsen, és hogy az ő félelme legyen előttetek, hogy ne vétkezzetek.” Ne féljen a nép, de félje az Istent! Ezt a két jelentést kell összeegyeztetni. A Prédikátor könyve hasonlóan fogalmaz: „Az Istent féljed, és az ő parancsolatait megtartsad; mert ez az emberek fődolga! Mert minden cselekedetet az Isten ítéletre előhoz, minden titkos dologgal, akár jó, akár gonosz legyen az.” (Préd 12,15–16) Az Újszövetségben hasonló tág értelemben, a Jelenések könyvében olvashatjuk: „Féljétek az Istent, és néki adjatok dicsőséget: mert eljött az ő ítéletének órája; és imádjátok azt, aki teremtette a mennyet és a földet, a tengert és a vizek forrásait!” (Jel 14,7) A „féljed” tehát a Biblia egészében azt jelenti, *tiszteld, engedelmeskedj Neki, számolj vele*, hiszen Ő is számol veled, számíts rá, mert Ő is számít rád! Törvénye és parancsolatai szerint cselekedj, tanítását követve éld az életedet, ezzel szerezz Neki (ne magadnak) dicsőséget! Még rövidebben: a *féljed* azt jelenti, *vedd komolyan* Istent és a hitedet! Ne rettegj, mert rettegésben nem lehet élni, de légy észnél, gondolkozz józanul, válaszd és cselekedd a jót, ami követésre méltó! Erre utal Máté evangéliuma: „Úgy fényljék a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák a ti jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat.” (Mt 5,16)

Miközben ez az értelmezés *enyhíti* a törvények szigorát, Jézus sok esetben fokozza azt. „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak az eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább hogy betöltssem.” (Mt 5,17) Aztán néhány példával megvilágítja, hogyan is érti ezt. „Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek: Ne ölj, mert aki öl, méltó az ítéletre. *Én pedig azt mondom néktek*, hogy mindaz, aki haragszik

az ő atyjafiára ok nélkül, méltó az ítéletre; aki pedig azt mondja az ő atyjafiának, ostoba, méltó a főtvényszékre; aki pedig azt mondja, bolond, méltó a gyehenna tüzére.” (Mt 5,21–22) „Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek: Ne paráználkodjál! *Én pedig azt mondom néktek*, hogy ha valaki asszonyra tekint gonosz kívánságnak okáért, immár paráználkodott azzal az ő szívében.” (Mt 5,27–28) A „hamisan ne esküdjél” helyett viszont azt ajánlja, hogy „teljességgel ne esküdjete, [...] hanem legyen a ti beszédetek igen, igen; nem nem; ami pedig ezeken felül vagyon, a gonosztól vagyon.” (Mt 5,33–37) De a legnehezebbek csak ezután jönnek. „Hallottátok, hogy megmondatott: szemet szemért, fogat fogért; *Én pedig azt mondom néktek*, Ne álljatok ellent a gonosznak, hanem aki arczul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orczádat is.” (Mt 5,38–39) És hasonló a „szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet” átértelmezése is: „*Én pedig azt mondom néktek*, szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnék és imádkozzatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek titeket.” (Mt 5,43–44) Azt jelenti mindez, hogy legyetek mártírok, váljatok a gonosz áldozatává? Ezt nem jelentheti, ez a kereszténység végét jelentené. Jézus maga így summázza tanítását: „Legyetek ti azért tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes.” (Mt 5,48) Tökéletesedjete akkor is, ha jól tudjátok, hogy tökéletesek nem lesztek! Bibó István a félelemgörcs feloldását és az aktív szeretet központba helyezését, a gyűlölet- és erőszakgesztusok szeretetgesztusokra cserélését tartotta az egész eddigi európai társadalomfejlődés értelmének és civilizációs eredményének. A másik arcod oda-fordítását és a kenyérrel visszadobás gesztusát azonban ő is csak egy bizonyos pontig tartotta követhetőnek: amíg „a rosszat jóval győzd le” parancsának sikere remélhető. Ameddig a szeretet lefegyverző ereje hatni képes. Ha azonban ez reménytelen, a rossz még rosszabb, a gonosz még gonoszabb lesz tőle, akkor nem kell

„bambán” tűrni, hanem – még ha a kudarc miatt szégyenkezve is, de önmagunk és szereteteink védelmében – a jogosan alkalmazott ellenerőszakot kell vállalni.²²⁰ A jézusi tanításban tehát szabad *kétségkedni*, de nem szabad *kétségbe esni*. „Kérjetelek és adatik néktek; keressetek és találtok; zörgessetek és megnyitattik néktek.” (Mt 7,7) Segítségül ott van még minden nehéz esetre a jézusi tanítás legáltalánosabb *arany szabálya* is: „Amit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal; mert ez a törvény és a próféták.” (Mt 7,12) Az európai társadalomfejlődés, az unió fejlődése is ezen az úton haladhatna tovább: a félelemnélküliség, a szeretetgesztusok és a tökéletesedés útján, a felebaráti szolidaritás civilizációjának építése útján. Ehhez kellene vállalni Európa keresztény múltját és jövőjét. Amihez fel kellene támasztani Európa lelkét! Amihez viszont össze kellene békíteni a hitet – nemcsak a tudománnyal, hanem – a politikával, az egyénre és a társadalomra is rátelepedő, öntelt politikai elittel, a nemzetállami és az uniós bürokráciával is.

Azt hittük, hogy...

Pedig dehogy! Azt hittük, hogy legalább Európa, az európai keresztény civilizáció, amely a görög és a latin kultúra, a demokrácia, a jog és az erkölcsi törvények örököse, *felnőtt végre*, kinőtte a gyerekes durcizást és hisztizést, a kamaszos dackorszakot, a harag, a gyűlölet, az erőszak és a háborúskodás korát és szokásait, de tévedtünk, méghozzá nagyot! Azt hittük, hogy *elérte nagykorúságát*, népei végre felnőttekhez méltó módon, *testvéri szellemben* fognak együtt élni, együttműködni, egymást kölcsönösen tisztelve a gyengébbeket segíteni, támogatni. Ehelyett folytatódik a *hiúság vására*, a *hatalmi rivalizálás*, a *birodalmi, uralmi*

²²⁰ BIBÓ 1986b: 44–46.

rátélepedés a kisebbekre és a perifériákra, egymás alázása és gyalázása, az eretnekek virtuális megégetése, kiközösítése, a büntetés és a megtorlás. A békétlenek torzsalkodnak, indulatos hitviták dúlnak, de már legalább nem Káinok és Ábelek között, már (vagy még?) nem ölik egymást, nem verekszenek – mint egy rossz kocsmában – a parlamentekben. A civilizáltság, kulturáltság, jólneveltség terén visszaesést tapasztalunk, a szelídség helyett a vadság jellemző, a tartalmas, választékos beszéd ritka, mint a fehér holló. És Európához képest Ázsiában, Afrikában, Közép- és Dél-Amerikában még sokkal rosszabb a helyzet. Analfabetizmus, kegyetlen erőszak, törzsi és vallásháborúk, középkor – autókkal és mobiltelefonokkal. A világ népeinek Európa a jelen állapotában is nagyon vonzó, maga a földi paradicsom. Milliók indultak Európába, az ő hazájukhoz képest a béke, a biztonság, a jólét világába. És hozzák magukkal azt, ami elől menekülnek, a primitívséget, a gyűlöletet, az erőszakot, a háborút egymás ellen és a volt gyarmatosító, a gonosz fehér ember ellen. Európa megölő ellenségei az innen eredő emberi jogait, a legkedvezőbb bánásmódot követelik maguknak, számonkérlik és felelősségre vonják Európát. Az illegális és irreguláris invázió következtében immár belső ellenségként rohamtempóban szaporodnak Európában az idegen civilizációk képviselői. Az „invazív” növény- és állatfajok betelepítése, a „tájidegen” építészet ellen a jogállam már tud védekezni, az invazív, „civilizációidegen” bevándorlás ellen még a védekezés tanulását sem kezdte el. Azt hittük, hogy Európa képes megvédeni a polgárait, népeit, a kultúráját, a vallási identitását, pedig dehogy, még a külső határait sem védi meg, eszköztelen és tehetetlen. Lebénítják saját értékei, jogállamisága, alkotmányos hagyományai, valláserkölcsei alapú humanizmusa. Ezekhez az értékekhez persze ragaszkodni kell, de meg is kell újítani, a globális világ mai körülményeihez kell igazítani azokat. A tradíciók és a megújulás egyensúlyáról írta Konrad Lorenz:

„A konzervatív elem túlsúlya – pontosan úgy, ahogy a biológiai fajok fejlődése során – »élő kövületek« kialakulásához vezet. A túlságos változékonyság ezzel szemben abnormitásokat szül. [...] Tisztában kell lennünk azzal, hogy magára az emberre hárul a felelősség, hogy a torzulásoktól és a megmerevedéstől egyaránt megóvja kultúráját.”²²¹ Nagyon úgy tűnik, hogy Európának a migránsválság, a klímaválság, a demográfiai válság, illetőleg a globális túlnépesedés, a háborúk és világjárványok körülményei között nem a *genderideológia* és az LMBT-mozgalmak követeléseivel, nem a szexuális orientációval és a nemi identitással kellene foglalkoznia. Az *identitáskeresés* Konrad Lorenz szerint is fontos, de más szinten: „Az ember, amely természeténél fogva kultúrlény, egyszerűen képtelen létezni a nélkül a támasztó váz nélkül, amelyet az adott kultúrához való tartozása és az illető kultúra javaiban való résztulajdonlása ad neki. [...] Ha az ember nem azonosul egy tradíció átadójával, nyilvánvalóan nem rendelkezik valóságos identitástudattal sem. [...] Aki elveszítette a kultúra szellemi örökségét, valóban kitagadott. Nem csoda, ha megcsontosodott autizmusban keres utolsót, kétségbeesett kapaszkodót, ami a társadalom ellenségévé teszi. Senki emberfia nem maradhat lelkileg egészséges anélkül, hogy más emberekkel azonosulna.”²²² Európában vannak érzékeny lelkületű írók, tudósok, hívő emberek, akik érzékelik a veszélyt (Lorenz könyve Németországban már 1973-ban megjelent!), hallatják hangjukat, figyelmeztetnek, intenek és cselekvésre biztatnak, ám eddig mindhiába. A döntéshozók nézik, de nem látják ugyanazt, nem süketek, mégsem hallják meg a vészharangokat. Ha katonák volnánk egy harcmezőn, ideje volna riadót fújni. Zárjuk ezt a gondolatsort József Attilával: „Felnőttem már. Szaporodik

²²¹ LORENZ 1996: 73, 75.

²²² LORENZ 2000: 413–414.

fogamban / az idegen anyag, / mint szivemben a halál.” (*Levegőt!*)
Európa (az unió) még nem nőtt fel, de már haldoklik.

Isteni és emberi törvények

Az *isteni* és az *emberi* törvények, az *erkölcsi* és a *jogi* normák, az általános életviteli és a konkrét magatartási szabályok egymással nagyon jelentős átfedésben vannak. Különösen a „legfőbb törvények”, a „legnagyobb parancsolatok”, amelyek emberi jogi és alkotmányos *alapértékek* is egyben, csaknem 100%-os egyezést mutatnak. Gyakran ismétlik, kiegészítik, megerősítik egymást, az emberi törvények az isteni és/vagy erkölcsi törvényre épülnek. Nézzük először a legfontosabb érték, az emberi *élet és méltóság* sérthetetlenségét és védelmét!

A tízparancsolat az első törvény, amelyet Isten adott az embernek azért, hogy éljen, és el ne vesszen, hogy korlátozza az ember gonosz indulatait.²²³ Az ötödik parancsolat mindössze két szóból áll, szigorú tiltó parancs: ne ölj! A Büntető törvénykönyv (a Btk. 160. §-a) *nem mondja ki*, hogy tilos embert ölni, hiszen azt Isten már kimondta, és tiltja az erkölcsi törvény is, elegendő ezeket folytatni, és a tényállástól, az enyhítő és a súlyosító körülményektől függően a büntetést kiszabni. A hatodik parancsolat azt mondja: ne paráználkodj! A Btk. védi a nemi élet szabadságát és a nemi erkölcsöt (196–207. §§). A hetedik parancsolat azt mondja: ne lopj! A Btk. külön fejezetet (XXXV.) szán a vagyoni elleni bűncselekmények tilalmának, köztük a lopásnak, csalásnak, uzsorának. A nyolcadik parancsolat szerint: ne hazudj, és mások becsületében kárt ne tégy! A Btk. nemcsak a csalást, de a becsület-sértést, rágalmazást, hírnévrontást is tiltja és bünteti. A kilencedik parancsolat előírja: felebarátod házastársát ne kívánd! Ez azt is

²²³ CSERI 1994: 6–7.

jelenti, mások házasságát ne dúld fel, ne bomlaszd mások házasságát és családját! A Btk. szankcionálja a család elleni bűncselekményeket (212–214. §§). A tizedik parancsolat szerint: mások tulajdonát ne kívánd! Ez azt is jelenti, mások tulajdonában se lopással, se csalással, se rongálással, se sikkasztással, se kiuzsorázással kárt ne okozz! A régi Polgári törvénykönyv nem mondta ki, hogy *tilos másnak kárt okozni*, csupán folytatta: aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Az új Ptk. 6:518. §-a *nyomatékosítja* a már létező vallási és erkölcsi tilalmat: „A törvény tiltja a jogellenes károkozást.” A megtérítési kötelezettség mint szankció maradt.

A felhozott példák – mint cseppben a tengert – illusztrálják, hogy a „keresztény” Európában a vallás és az erkölcs, az erkölcs és a jog a legalapvetőbb, az emberi együttélés szempontjából a legfontosabb normák, értékek terén kiválóan képesek együttműködni, az ember javát szolgálni. Az egyház és az állam szám-talan közös cél elérése érdekében ugyanígy egymásra vannak utalva, egymást kiegészítve, erősítve, együtt kell hogy hassanak az emberre, hogy jobbjátsák az embert. Arisztotelész már a kereszténység előtt azt írta: „az államkormányzás a legnagyobb gondot éppen arra fordítja, hogy a polgárokat valamilyenekké, és pedig jókká tegye, s alkalmassá tegye őket arra, hogy az erkölcsi jót cselekedjék. [...] Mert az erkölcsös ember mindent helyesen ítél meg, s mindenben felismeri az igazságot.”²²⁴ Hitnek és vallásnak sem más a célja. Egyház és állam tehát együtt hatva jó példát, helyes utat kell hogy mutassanak az embernek a házasságban, családi életben, vagyoni viszonyokban, szerződéseken, társadalmi közösségekben, kötelességek (parancsolatok) teljesítésében, korlátok és tilalmak betartásában. Ahogyan az Istenben az ember és az emberben az Isten megmarad, úgy az egyénben a közösség (állam, társadalom) és a közösségben az egyén is megmarad,

²²⁴ Arisztotelész 1987: 23, 67.

együtt és kölcsönösen, oda-vissza hat. Az Isten a jó adakozót, az állam a jó adózót szereti. Egyénnek és közösségnek is jó, ha a saját talentumaival mindenki *jó gazdaként* jól sáfárkodik, a rábízott közös tulajdonnal vagy nemzeti vagyonnal még jobban, mint a sajátjával. Jó, ha az ember *mindhalálíg hű marad* Istenéhez, a hitéhez, a hazájához, a házastársához és a családjához, az adott szavához, a kimondott igenhez. Jó, ha *bízhattok* Istenben, a hazában, a családban, a házastársatokban, egymásban. Jó, ha segítitek egymást a bajban, támogatjátok egymást a jóra való törekvésben. Az állam és az egyházak közös célja, hogy *jókká* tegyék, neveljék az embereket, gyerekeket és felnőtteket egyaránt. Hogy életben tartsák a reményt, hogy jónak lenni, jobbá válni nem lehetetlen. Nem könnyű, de együtt könnyebb. Erre való Európa, az unió, és a keresztény lelkület is.

Kettőn áll a vásár!

Ez a népi bölcsesség a magánjogban *a szerződés: két fél* joghatás kiváltására irányuló, egybehangzó akaratnyilatkozata. Kettőn áll a házasság is! A szerződési *hűség* elve azt követeli, hogy mindkét fél tekintettel legyen a másik fél érdekére és hasznára is, ne csak a sajátjára. A szerződés képes az eltérő, sőt az ellentétes érdekeket is összehangolni, kiegyenlíteni, közös nevezőre hozni. Ez az *egybehangzás, összehangolódás* nem ritkán nehéz tárgyalások, viták, egyeztetések, egy *alkufolyamat* eredménye. Az alku lényege, a meg egyezés feltétele: *kölcsönös engedmények* útján a két eltérő érdekállás közelítése mindaddig, amíg azok fedik egymást, és *érdekegyensúly* alakul ki. A felek egyenjogúak és mellérendeltek, egyik sem kényszerítheti rá a másikra az akaratát, a *megállapodás* mindkét fél érdekét szolgálja. Az emberek mindennapi élete, a társadalmi élet, a gazdasági élet és a politikai élet tele van egymástól elkülönült, autonóm jogalanyok két- és többpólusú, egymástól eltérő,

ellentétes, olykor ütköző érdekviszonyaival. A szerződés *modellje* mindezek rendezésére, a konfliktusok megelőzésére, kezelésére, feloldására, hosszú távú, előnyös kiegyensúlyozására, a konstruktív együttműködés feltételeinek megteremtésére alkalmas. Tekintsünk át röviden néhány fontosabb példát!

A farizeusok többször is megpróbálták fondorlatos kérdéseikkel Jézust törbe csalni. Egyik ilyen kérdésük az volt: „Szabad-e a császárnak adót fizetni, vagy nem?” Jézus – ismerve a képmutatók álnokságát – azt felelte: „Adjátok meg ami a császáré a császárnak; és ami az Istené, az Istennek!” (Mt 22,21) A császár helyébe az állam írható, adott korban egy elnyomó idegen birodalom, a kérdés ezért provokatív. De még nehezebb lett volna, ha a válasz második felének előkérdése is elhangzik: kell-e adót fizetni az egyháznak is? Vagy ott az önkéntes adakozás a szabály? Mindenesetre az állami és az egyházi adók megajánlása vagy kivétele, mértéke, megfizetésének módja (terményben, robotban vagy pénzben, aranyban), beszédese, behajtása mindig is a legnehezebb politikai (hatalmi, uralmi) kérdés volt, és ma, a redisztributív államok és a tömegdemokrácia korában is az. Sok lázadás, felkelés, forradalom és háború oka a túlzott mértékű vagy igazságtalan adó volt. Leegyszerűsítve az adó is kettőn áll: az adóztató és az adózó viszonyán, megegyezésén. Külön feladat az állami és az egyházi adók összehangolása, méltányossága és igazságos felhasználása, az adózók demokratikus részvételének biztosítása a folyamatban.

Az adózás példája is felveti az ember *kettős minőségét: polgár és állampolgár*. Mint polgár a társadalom egy tagja, polgártársaival egyenjogú és mellérendelt (*horizontális*) státusza van, a polgári jog (magánjog) alanya. Van védett magánszférája és magánélete, személyes adatai, titkai, különösen az érzékeny (szenzitív) adatai fokozottan védettek. „Civilként” nem kormányzati szerveket alapíthat és autonóm módon működtethet. Mint állampolgár

alá-fölé rendeltségi (*vertikális*), közjogi viszonyok alanya, az állami hatóságokat többletjogok illetik meg vele szemben, kötelezettségei teljesítésére akár közvetlen kényszer is alkalmazható. A közügyek intézésében demokratikus úton, a többségi elv alapján vehet részt. A közszféra, a közélet, az állam működése fő szabály szerint nyilvános, ellenőrizhető, felügyelhető. Az ember Janus-arcúsága, polgár és állampolgár mivolta mögött a lényegi kérdés *az állam és a (civil) társadalom viszonya*: az állam uralja-e a társadalmat, vagy a társadalom uralja az államot; és egyáltalán, uralja illetőleg uralhatja-e egyik a másikat? Hogyan lehet ezt a kettős minőséget összehangolni? Lehet-e szerepe ebben az összehangolásban az egyházaknak? Az egyházak a civil társadalom intézményei. Nem uralják sem az egyes embert, sem a társadalmat, sem az államot, viszont akár mindhármat szolgálhatják, jobbíthatják, tökéletesíthetik, megszentelhetik. Mindhármat próbálhatják önmaga fölé emelni, segíthetik magasabb erkölcsi szintre, civilizációs fokra feljebb lépni. A siker a kiművelt, tisztességes emberek sokaságán múlik. Ez az állam és az egyház közös célja.

Közös céljukat az állam és az egyház más-más eszközzel próbálják elérni. Az állam *erőszakszervezet*, törvényeket, más kötelező szabályokat alkot, amelyeket rákényszerít az állampolgárookra, végrehajtásukat kikényszeríti. Az ember nézőpontjából ez külső kényszer, hatása *külső hatás*. Ilyenek különösen a *közrend*, a *közbiztonság*, a *közegészség* és a *közzerkölc fenntartása és védelme*, de idesorolhatók a közoktatás (népoktatás), a közművelődés, a közmunka, a közösségi szolidaritás intézményrendszere is. Az egyház az istenhiten, a vallásosságon keresztül *belső hatás* elérésére törekszik, a tudatállapot és az akaratállapot, a lelki állapot befolyásolásával visszatartani a rossztól, ösztönözni a jóra, köszönettel és hálával jutalmazva azt. Törekszik arra, hogy az isteni törvények és erkölcsi parancsolatok az ember *szívébe íródjának*, hogy természeti törvényként belülről hassanak, hogy az ember ne csak elfogadja,

de azonosuljon is azokkal, kövesse azokat, és ezzel lelki békéje helyreálljon; hogy ne legyen büntudata, lelkipurdalása.

Csakhogya az ember nemcsak lélek, hanem test is, biológiai élőlény, akit a testi vágyak folyvást bűnre csábítanak, és az ember folyton bűnbe is esik, sokszoros visszaeső. Ezeket a vágyakat ösztönlénykorából hozta magával, génjeibe íródtak, nehéz küzdeni ellenük, mértéket szabni nekik. Az első példázat itt is alkalmazható: meg kell adni a testnek, ami a testé, és a léleknek, ami a léleké. Annál is inkább, mert „ép testben ép a lélek”, és „a test a lélek temploma”. A lélek megpróbálja féken tartani a testet, de nem lehet hozzá túlzottan szigorú, mert elsorvad, megbetegszik; ahogyan akkor is, ha túlzottan szabadjára engedik. A test és a lélek vágyait is össze kell tehát hangolni, közöttük egy egészséges egyensúlyt teremteni. Ehhez nemcsak a hitet, de a biológia és a pszichológia tudományát is segítségül kell hívni. Pál apostol kemény szigora a tudatosítást, a rádöbbenést szolgálja: „A testnek cselekedetei pedig nyilvánvalók, melyek ezek: házasságtörés, paráznaság, tisztátalanság, bujálkodás, bálványimádás, varázslás, ellenségeskedések, versengések, gyűlölködések, harag, patvarkodások, visszavonások, pártütések, irigységek, gyilkosságok, részségségek, dobzódások, és ezekhez hasonlók [...] De a léleknek gyümölcsei: szeretet, öröm, békesség, béketűrés, szívettség, jóság, hűség, szelídség, mértékletesség.” (Gal 5,19–22) A két szélső pólus, a Rossz és a Jó a felsorolásból nyilvánvaló, nem nehéz közülük a Jót választani. Nem könnyű viszont a két pólus között az arany középutat megtalálni. Hol van a helye ezen a skálán a legújabb ideológiáknak és mozgalmaknak, amelyek a szexualitást mindek elé és fölé helyezik? Hol a helye a „szabad versenyes” globális kapitalizmusnak, a nyitott házasságnak és a nyílt társadalomnak? Az önző individualizmusnak és a féktelen hedonizmusnak? A gyermekek szembefordításának szüleikkel? A biológiai nem megváltoztatásának? Van-e még és/vagy működik-e még az az

értékrendünk, amely alapján tudunk valamit Jónak vagy Rossznak minősíteni (értékelni), és a Jó és a Rossz közül a Jót választani? Vannak-e még szívünkbe írt törvényeink? Elmondhatjuk-e még József Attilával: „Az én vezérem bensőmből vezérel! / Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk! Szívünk, míg vágyat érlel, / nem kartoték-adat. / Jöjj el szabadság! Te szülj nekem rendet, / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!” (*Levegőt!*) Szokatlan nekünk ez a szabadság. Ilyen szabadok még sohasem voltunk. Talán ezért nem tudunk helyesen élni a szabadsággal. Önző módon csak magunknak követeljük a teljes szabadságot, közösségeinkkel szemben, azok rovására is. Holott a szabadság a házasságban, a családban, a lakóhelyi, a munkahelyi közösségekben, a nemzetben, az európai keresztény civilizációban és a globális világban *megélt és gyakorolt*, felebarátaink és embertestvéreink javát is szolgáló szabadság lehet. A szabadság nem önmagában és nem önmagáért való, az emberi *jóság*, avagy *a jó emberség szolgálata* a szabadság rendeltetése. Hittel és ésszel, szívvel és lélekkel gyakorolva. Ezért kell az ember lelkét életben tartani, Európa lelkét feltámasztani. A szabadságra is vonatkoznak Pál apostol szavai: „Semmit se cselekedjeteK versengésből, sem hiábavaló dicsőségből, hanem alázatosan egymást különbnek tartsátok ti magatoknál. Ne nézze kiki a maga hasznát, hanem mindenki a másikat is.” (Fil 2,3–4) Az a rövid „is” szócska a végén jelzi, hogy nem tilos kinek-kinek a maga hasznát, javát nézni, ha abból a másik „is” részesedik, mások „is” részesednek. Összhangban a legfőbb törvénnyel: szeresd felebarátodat, mint önmagadat!

Emberré válni

Arany János szerint: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / *Ember* lenni mindég, minden körülményben.” (*Domokos napra*) Ahhoz, hogy az ember *ember legyen*, minden körülmények között

ember maradjon, már előbb emberré kell válnia. Az evolúciós biológia tudománya szerint ki kellett emelkednie az állatvilágból, a főemlősök közül, majd felül kellett emelkednie a saját ösztönlény természetén is. Ezután folyton-folyvást jobbra kell válnia, tökéletesednie kell. Krisztus követői, a hívő keresztények számára ez erkölcsi kötelesség: „Legyetek ti azért tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes.” (Mt 5,48) Jézus nyilvánvalóan jól tudta, hogy ez a túlnyomó többség számára elérhetetlen célkitűzés, de mint cél jó, mint irány jó, mint út járható. Ebben az értelmezésben az emberré válás végtelenített folyamat, amely még nem fejeződött be, sőt soha nem is fejeződhet be. A léc mindig magasabbra tehető, az elért egyéni és az olimpiai csúcs is mindig megdönthető.

Az emberré válás tehát az ember *fejlődési* folyamata, valójában az ember *fejlesztése, nemesítése*. Fejlesztheti maga magát (*önfejlesztés*): tanul, gondolkodik, kommunikál, okosodik, művelődik, civilizálódik. De leginkább mások fejlesztik: gyermeket a szülő, diákot a tanár, inast a mester, mestert a tudós. És fejlesztik az embert a testvérek, rokonok, barátok, munkatársak, a tudomány, a művészet, a kultúra, az a közeg, amelyben éli az életét. Hozzáadott értékekkel minden egyén fejlesztheti is ezt a közegét, de rombolhatja is. Aki önmagát fejleszti, az fejleszti a közegét is. A jó közeg, jó közösség a legjobbat igyekszik kihozni a tagjából. Egy közösséget nem a lélekszáma, hanem a civilizáltsága, az emberi minősége tesz naggyá, ahogyan már a mi Berzsenyi Dánielünk tudta: „Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.” (*A magyarokhoz*). Tudta ezt a legnagyobb magyar, Széchenyi István is, amikor ezt írta a *Hitel*-ben: „minden kifejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencsének legmélyebb sarkalatja a kiművelt emberfő. Ennél lejjebb nem bocsátkozhatunk. [...] A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma.”²²⁵

²²⁵ SZÉCHENYI 1830: 178.

És tudta ezt Klebelsberg Kuno kultuszminiszter is, aki a trianoni országcsontkítás tragédiáját a közoktatás jelentős fejlesztésével, a néptömegek, az *ember fejlesztésével* törekedett legalább részlegesen kompenzálni. Az ember fejlődéséhez hozzájárulnak még: az írók, költők, zeneszerzők, a színészek és filmrendezők, a rádió és a televízió, a mai médiumok, a bölcs politikusok, a képzett bürokraták, az álmok, a vágyak, az ideálok, az eszmék és az ideológiák, a hitek és az elvek, az alapvető értékek, az egyházak és a jó papok, a kiemelkedő egyéniségek és személyiségek, a példaképek, akik emberképek (például a *jó gazda*), embertípusok és életminták, de idesorolható az irgalmas és kegyelmes Isten képe is, az áldozatos szeretet mintája is. Sok múlik az egyénen, mit követ, mit hasznosít mindebből. Az embert megilleti az *önrendelkezés*, az *önmegvalósítás* szabadsága, amelyhez olyan fogalmak kapcsolódnak, mint: önképzés, önkifejezés, önállóság, önkormányzás és öngazgatás, önellátás és öngondoskodás, de idekapcsolható az önfejlőség és az öntörvényűség is. *Önálló* az, aki megáll a saját lábán, aki a maga útját járja. Ezt megelőzi az *elszakadás* a családi kötelékből, a dackorszak és a kamaszos lázadás. Ennek ellenére érvényesül szocializáció és egy bizonyos fokú determináció, megmaradnak a genetikai adottságok. Nem véletlenül fejlődik gyors ütemben a genetika tudománya, a génkutatás, gensebészet, génterápia és párhuzamosan a génmódosítás és a génmanipuláció. A klónozás (egyedmásolás) tilos ugyan, de az embernemesítés, az ember jobbítása, az ember tökéletesítése nem tilos, sőt kívánatos. „Csak” a határvonalat kell tudni meghúzni.

Minden fejlődéssel, így az ember fejlesztésével összefüggésben is felvethető a *fenntarthatóság* és a *fenntarthatatlanság* dilemmája. Melyek a jól bevált *járt utak*, és melyek a nagyon kockázatos *járatlanok*, melyek a tévutak és a vakvágányok, melyek a szoros, keskeny utak keveseknek és a széles utak a hömpölygő tömeg számára? Mi szolgálja az értékes egyéniség, személyiség fejlődését, és mi

a tömegemberek egyformaságát? Mi vezet szinglizmushoz, mi okozza a házasság és a család válságát? Fenntartható-e még a férfi és a nő biológiai mássága, a házastársak egysége, a monogám házasság kizárólagossága és véglegessége? XVI. Benedek pápa *Deus caritas est* enciklikája szerint a monogámia és a monoteizmus egy tőről fakadnak. Ezek ellentéte a sokistenhit és a promiszkuitás, a partnerek sűrű váltogatása, lecserélése, eldobása, a hit és az alapvető értékek elporladása, atomizálódása. Atomizált hit, atomizált társadalom, atomizált – azaz „szétesett, megbomlott” – ember, amelyeket újból össze kell rakni, az embert és a közösségeket újra kell konstruálni, az értékeket megmenteni és megerősíteni. Így a családot, a lokális autonómiákat, a nemzetet, a keresztény Európát, a globális világot, az emberiség nagy családját mint a legnagyobb, testvéri szellemű közösséget. Jobb lenne nem szétesni, nem atomizálódni, közösségi (szociocentrikus) embernek megmaradni. Megmaradni nőnek és férfinak, házaspárnak és családnak, nemzetnek, magyarnak és „európai magyarnak”. Megmaradni különbözőnek, de egyenértékűnek, értékesnek, és nem értéksemlegesnek (érték nélkülinek), erkölcsösnek, és nem erkölcs nélkülinek. Egyenlőnek, de nem egyformának, egyedi, egyszeri és megismételhetetlen személyiségnek. Embernek maradni, és nem válni robottá (*homo roboticus*), az ember nem tömeggyártású tömegtermék, nem *human power*, nem munkaerőpiaci árucikk! Az ember csak *jogalany* lehet, és nem *jogtárgy*, mert *személy*, és nem *dolog*. Nem dehumanizálódhat, nem istentelenedhet és nem embertelenedhet el! Ezért kell Európa lelkét, a keresztény Európát feltámasztani. Ehhez erős hit, erős lélek és tiszta szív szükséges. Isteni erő és segítség nélkül nem megy, mivel az ember gyarló és esendő. József Attilával szólva: „Én mondom: Még nem nagy az ember. / De képzeled, hát szertelen. / Kisérje két szülője szemmel: / a szellem és a szerelem!” (*Ars poetica*) Szeretelensége ellenére Isten nem hagyta el az embert, éppen ellenkezőleg,

az önmagát nagynak képzelő, szertelen európai ember hagyta el az Istent. Keresztény hite, értékrendje, arra épülő kulturális identitása szétesett, aminek következtében Európa és az unió is szétesőben van. Helyzete mégsem reménytelen, mert ahogyan Ady Endre írta: „Mikor a lelkem roskadozva vittem, / Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten.” (Az *Úr érkezése*) „Az Isten van valamiként: / Minden Gondolatnak alján.” (Az *Isten balján*) Ez volt, ez ma is, és ez lesz a jövőben is Európa hite és reménye. Feltéve, hogy ezt belátja, visszatér hitéhez, tápláló és éltető gyökereihez. Nem elég a természet, az élővilág, a növény- és állatfajok sokszínűségét és változatosságát, a *biodiverzitást* szigorú szabályokkal, korlátokkal védelmezni és *fenntartani*, a nemzeti, a kulturális, az európai és a globális *civilizációs sokszínűséget* is oltalmazni kell, elkerülve a civilizációk összecsapását és a fajták és kultúrák kipusztulását. Hogy hogyan, azt azonban még ki kell találni. Ez új kihívás; a nemzeteket és a nemzeti identitást, a keresztény Európát és az európai civilizációt *újra kell tervezni*, a sokszínűségével is egyesülő globális világot még ki kell találni, *meg kell tervezni*. Miközben az európai *csúcscivilizáció* több mint fél évszázad alatt sem tudta eldönteni, hogy erős nemzetállamok közössége (*egység a sokszínűségben*) vagy egy új, homogenizált és uniformizált birodalom, európai „egyesült államok” (*sokszínűség az egységben*). Kétségtelen, hogy nem könnyű kérdés, ezért nehéz a válasz is, de meg kell találni. Feltéve, hogy Európa meg akar maradni, sőt, mint szeretne lenni a globális világ számára.

Társadalmi mérnökösödés

„A jogász a társadalom mérnöke.” Ha ezt egy jogász mondja magáról, az öndicséret, amely a népi bölcsesség szerint „gyalázat”. Ha mások mondják a jogászokról, annak ironikus felhangja, kritikai éle van. Ritka és kivételes esetekben lehet dicséret is. A jog

és a jogot alkotó és alkalmazó jogász leképezi, megkonstruálja, szabályozza az emberi életviszonyokat, összességében a társadalmi viszonyokat, amiből kirajzolódik minden korban egy *emberkép* és egy *társadalomkép*. A társadalom egészét lefedi, szervezi, irányítja és működteti az *állam*, amelynek felépítését, szerkezetét és működését is megkonstruálja (megalkotja: *alkotmányozza*) a jog és a jogász. A jog az ember javát és a köz javát (*pro bono publico*) szolgálja. A „társadalmi mérnökösödés” gondolata Roscoe Pound (1870–1964) amerikai jogásztól (és szociológustól) származik, aki szerint *a jog célja az igazságosság*, lényege, hogy a társadalmi javakból „a lehető legtöbb jusson mindenkinek, a lehető legkevesebb súrlódás és veszteség árán”. A jogásznak *társadalmi mérnökké* kell válnia ahhoz, hogy a jogi szabályozás révén megvalósulhasson a jogrend célja, az igazságosság.²²⁶

Azt, hogy a jogász a társadalom mérnöke, én Kuncz Ödöntől (1884–1965) olvastam, aki a kereskedelmi jog professzora és két ízben (1933/1934 és 1943/1944) a PPTÉ JÁK dékánja volt. Egyik tanévnyitó ünnepi beszédében fejtette ki a gondolatot, mit is jelent jogásznak lenni, miért és mekkora felelősséggel jár ez a hivatás. Az okot egyfelől a nagy világgazdasági válság, másfelől a náci fajelmélet és antiszemitizmus, illetőleg a szovjet kommunizmus terjedése és megerősödése szolgáltatta. „Az etika tanulmányozása rávezetett arra a felismerésre is, hogy amilyen szoros kapcsolat fűzi az etikát a joghoz, épp annyira közel áll a filozófiának ez a része a valláshoz.” Egyetértve idézi Moór Gyula jogfilozófust, aki „a helyes jog *értékmérőjét* a kereszténység erkölcsi világfelfogásában: az emberszeretetben, a nemzeti eszmében és az igazságosságban jelöli meg”. Hozzá kapcsolja Pauler Ákos gondolatát is, aki „az erkölcsi eszményt az igazság kultuszában látja, az abszolút értékű igazságban, amely egyik

²²⁶ PÖDÖR 2018: 1–8.

aspektusa magának az Abszolútumnak: az Istennek”.²²⁷ Innen visszafelé következtetve Isten nélkül sem az igazságosság, sem az erkölcs, sem a jog, sem az emberkép, sem a társadalomkép nem konstruálható meg, ahogyan ez a két nagy 20. századi totalitárius eszmének és jognak sem sikerült.

Mi volt az istenített eszmék és az istenné tett vezérek legnagyobb hibája (több mint a bűne)? Nem követték az Istent és az isteni teremtés mintáját. Popper Péter szerint: „Az isteni teremtés legfontosabb sajátossága az örökös elválasztás (vagy különválasztás). Elválasztja: a világosságot a sötétségtől; a nappalt az éjszakától; a földet a tengertől; az embert az állattól; a férfit az asszonytól; a jót a gonosztól. Az Isten tiszta minőséget akar.”²²⁸ A totalitárius eszmék összekeverték, amit Isten elválasztott. Holott korábban: „Az emberi szellem megragadta a különbséget, felfedezte a szentséget, megértette a szent és a profán közötti különbséget. [...] e vonatkozásban szinte áttekinthetetlen az a romlás, ami a történelem évezredei során az egyre inkább formálissá vált tételes vallás, a racionális tudomány, az agnosztikus bölcsélet és a filléres misztika hatására végbement. Ezt a folyamatot nagyképűen *deszakralizációnak* nevezik. Arról a világszemléletről van szó, amelyik egyre inkább kiiktatja a kultúrából a szentséget, s helyébe valamiféle sivár anyagelvűséget, vagy kárpótlásul szellemi serdületlenek számára készült mesebeli ezotériát csempész. Maga az emberré válás, az emberként létezés egyben azt is jelentette: vallásosnak lenni.”²²⁹

A *szekularizáció* és a *deszakralizáció*, az eddig elválasztott értékek és értéktelenségek, a jók és a rosszak összekeverése, vegyítése napjainkban, immár globális méretekben, felgyorsult ütemben,

²²⁷ KUNCZ 2017: 549–551.

²²⁸ POPPER 2004a: 37.

²²⁹ POPPER 2004a: 9–10.

fondorlatos erőszakkal folyik és folytatódik. Jordan B. Peterson szerint túlléptünk a renden, „a rend istene darabokra hullott. [...] helyén megjelenik a kétségbeesés, a szorongás és a reménytelenség; és amikor a *nihilizmus*, valamint a feneketlen mélység is tiszteletét teszi, [...] eluralkodik a káosz.”²³⁰ De mit tehetünk ebben a helyzetben? „Az a sorsunk, hogy renddé alakítsuk a káoszt. Amikor a legelemibb alapigazságok megkérdőjeleződnek, (»az emberek alapvetően jók«), az alapszabály megremeg, és a falak ledőlnek. Ám azzal, hogy létrehozuk mindazt, ami – most és a múltban is – egyértelmű és tisztán érthető, csak magunkat védjük.”²³¹ Vagyis az Isten, a hit, a „tisztá minőség” védelme, az eddig „elválasztott” és kikristályosodott alapvető értékeink védelme *jogos önvédelem*. Úgy is mondhatnánk, *amit Isten szétválasztott, azt ember ne keverje össze*. Az ember nem isten, ne is képzelje magát annak, azt a szerepet nem rá osztották. De mert Isten képére és hasonlatosságára teremtetett, próbáljon ennek megfelelni, ezért hálát adva, a képmásszerepre méltónak bizonyulni. A jóságot eltanulni, a gonosztságot elhagyni. A jó és a rossz közül a jót választani. „Imádni az Istent, és egymást szeretni.” A fegyverek szeretete helyett a szeretet fegyverét bevetni. A fegyverek erejével szemben a szeretet lefegyverző erejét alkalmazni. Háború helyett békét kötni és együttműködni. Uralmi rátelepedés helyett a másik javát szolgálni. A vadságból kiszelídülni. Tökéletesedni és megszentelődni. Istent keresni és megtalálni, ha pedig már elhagytuk, hozzá visszatérni, irgalmát meghálálni. Ha megsértettük, a bocsánatát kérni, sérelmét kompenzálni. Ha jogaitól és törvényeitől megfosztottuk, rehabilitálni, jogaiba, státuszába visszahelyezni. Istentől kapott értékeinket, értékrendünket megbecsülni, megőrizni, megvédeni. A lelkünket megmenteni, nemzetünk

²³⁰ PETERSON 2021: 131.

²³¹ PETERSON 2021: 258–259.

és Európa lelkét feltámasztani. A Teremtőt megmenteni azért is, hogy a teremtett világot és benne az embert, az ő *emberségét*, az emberiség egyetemes *emberiességét*, az emberi *civilizációt* megmentjük! A *természet* és benne az *elővilág*, az emberi *társadalom* és benne az *ember* megmentése egymástól elválaszthatatlanok. Ahogyan elválaszthatatlan egymástól Európa, az Európai Unió és a nemzetek megmentése is.

Prioritások

Ha az ember súlyosan megbetegszik vagy megöregszik – és ez a kettő gyakran együtt jár –, esetleg baleset vagy elemi csapás következtében életveszélybe kerül, azaz *halál közeli állapotba jut*, áttekinti és értékeli az életét. Körültekintően mérlegeli a jelen állapotát, körülményeit, lehetőségeit, az eddig megtett útját (honnan indult, meddig jutott, hogyan ért el idáig) és a jövőjét, az utat, amely még előtte áll. Számadást készít magának: mi az, amit jól csinált, érdemes volt, megérte az időt, a fáradságot, a ráfordított energiát, és mi az, amit rosszul csinált, elhibázott, ami felesleges, haszontalan, netán kártékony volt? Van-e, és ha igen, akkor kivel szemben és miféle tartozása, kötelessége, mulasztása, tennivalója? Ha kárt vagy veszteséget okozott másnak vagy saját magának, lehet-e még bepótolni, kárpótolni, helyrehozni, kijavítani? Általánosabban: milyen értékek mentén élte az életét, gyarapította-e, megőrizte-e és tovább örököltette-e azokat, illetőleg milyen értéktelenségekre, haszontalanságokra pazarolta feleslegesen az energiáit (életenergiáit, azaz az életét). Hozzá tett-e valamit a világhoz, javította azt (*jobb lett-e általa a világ*), vagy csak elvett belőle, rontott rajta? Mindezek alapján, hátralévő idejét és erejét felmelve, áttekinteli és átrendezi a céljait, a prioritásait. Okosan, sőt bölcsen, értékesen és hasznosan élni a jövőjét, a felgyorsult és véges időt. Van, aki ezt – hollywoodi filmek nyomán – *bakancslistának* nevezi,

és régóta dédelgetett álmok valóra váltásának gondolja. A szép álom addig szép, ameddig álom marad, mert a valóság mindig más (bár ritkán, kivételként akár szebb is lehet az álomnál). A prioritáslista átrendezése, a valódi, jelentős, fontos értékek előtérbe helyezése: *növekedés és fejlődés az öregkorban*. Az *átrendezés* alól az ember hite sem kivétel. „Minél idősebb leszek, annál kevésbé hiszek, ám annál szilárdabban” – írja Fidelis Ruppert *Időskor és növekedés* című könyvében.²³² A fejlődés világossá tette, hogy „a hit dolgai is folyamatosan alakulnak, s hogy nem lehet oly gyorsan megpihenni a teológiai eredményeken. Ennek nem kell mindjárt a sokat vádolt *relativizmushoz* vezetnie, amely mindent egyszerre tart helyesnek és hamisnak. [...] az utóbbi évtizedekben hitünk bizonyossága valósággal megrendült.”²³³ „Nem az a fontos, hogy beszéljünk Istenről, hanem hogy megtapasztaljuk az ő valóságát.” A *minél idősebb leszek, annál kevésbé hiszek, de annál szilárdabban* tehát azt jelenti, hogy: „Ami megmarad, az végeredményben nem kevesebb, hanem valami többlet, valami, amiben bizonyosak lehetünk, ami biztos alapunk lehet. Már nem a hit tárgyának mennyiségéről van szó, hanem a minőségéről, a megtapasztalt mélységről.”²³⁴ Egy-egy ország, nemzetállam is megöregedhet, megbetegedhet. Úgyszintén Európa: meg is öregedett, meg is betegedett, halál közeli állapotban van. De nem halhat meg! Itt az ideje maradék hitét, annak lényegi elemeit, értékeit megszilárdítani, lelkét feltámasztani, azért, hogy életben maradjon, hogy a világnak mintát adjon, hogy jó példát mutasson. Ez volt és ez maradt ugyanis Európa és a kereszténység küldetése a világban. Különösen ami a *felebaráti szeretet* (mondhatjuk úgy is, hogy *emberbaráti* vagy *embertestvéri* szeretet, ezek ugyanazt jelentik) tényleges

²³² RUPPERT 2019: 124.

²³³ RUPPERT 2019: 125–126.

²³⁴ RUPPERT 2019: 128.

érvényesülését és a társadalmi szolidaritás intézményesült kiépítését és működését illeti. Ez jelenen az EJENY 1. cikke által egyetemes normaként elvárt és remélt *testvéri szellem kiteljesedését* az egész világban, ez áll a prioritások dobogójának a legmagasabb fokán.

7. A háború démona

Csányi Vilmos etológus mondta egy vele készült interjúban: két *démoni lény* él a Földön, mindkettő főemlős, a *csimpánz* és az *ember*. Attól démoniak, hogy nem csupán megölik a prédájukat (zsákmányállatukat, ellenségüket), de előbb *meg is kínozzák*. Látna az orosz–ukrán háború képeit, emlékezve az első és a második világháború, illetve a lokális háborúk rémtetteire és az internetnek köszönhetően látva a csimpánzhordák kegyetlen és könyörtelen harcát egymás ellen azt kell mondanunk, hogy igaza van. Nagy szűgyen ez az emberre nézve. Az állatvilágból, az ösztönlények köréből való kiemelkedés, az emberré válás eddig eltelt két és fél millió éve, evolúciós fejlődése nem volt elég ahhoz, hogy az ember legyőzze önmagában a csúcsragadozó vadállatot, a démoni (sátáni, ördögi) *gonoszságot*, magát a *Gonoszt*. Mert ahhoz túl büszke, hogy belássa, ehhez kevés a saját ereje, Isten és isteni erő, sőt, az *isteni jószág* ereje szükséges hozzá. No meg az Istentől kapott és eltanult irgalom és kegyelem, keresztény hitünk szerint a *felebaráti szeretet*, minden embertestvér szeretete. Az állatkínzás már bűncselekmény, az *emberkínzás* is az, de a mindennapokban, különösen pedig a háborúban mintha megengedett vagy legalábbis hallgatólagosan elfogadott volna. A harcoló felek naponta győzelmi hírként közlik, hány ellenséges katonát öltek meg (likvidáltak, semmisítettek meg, hogy ne használják az *ölés* szót, mert az olyan *illetlen*). Az ölésnek pedig már a veszélye is kínzás, hiszen az öléstől való félelem, a rettegés már maga is

lelki kinszenvedés, és ezt a civil lakosság is átéli. A háborúnak már a gondolatát is be kellene tehát tiltani, ahogyan a bűnös gondolatokat tiltja a hitünk, nem véletlenül. A haragból gyűlölet, a gondolatból akarat lesz, az akarásból cselekedet, a végeredmény a kínzás és az ölés. A gondolatok azonban nem tilthatók be, egyrészt mert senki nem képes ellenőrizni a tilalom betartását, másrészt mert a gondolatok – a rossz gondolatok is – jönnek akaratlanul, hívatlanul is. Lehet azonban azokat jó irányba terelni, *átirányítani*, mint a telefonhívást. A jó gondolatból aztán *jó akarat* és *jó cselekedet* lehet. Végeredményben a rossz emberből jó ember lehet; mindenki legnagyobb örömére. Az orosz–ukrán háború gondolati, akarati, szóbeli és tevőleges eszkalációja helyett tehát csak és kizárólag a fegyverszünet és a békekötés gondolata, akarata, szavai és tettei játszhatnának szerepet a háborúhoz vezető érdekellentét és konfliktus kezelésében és megoldásában. Vagy ahogyan az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 1. cikk 2. mondata fogalmaz: „Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben *testvéri szellemben (!) kell hogy viseltessenek.*” Annál is inkább, mert két nagy múltú és kultúrájú *szláv testvérnép* kínozza és gyilkolja halomra egymást. Ha közülük sokan keresztények és hívők is, gondoljanak a „*Ne ölj!*” és a „*Szeresd felebarátodat!*” parancsára, és ezek alapján tereljék át gondolataikat, szavaikat és tetteiket a megbékélés, a békekötés és a tartós és békés együttélés irányába. Erre kellene hogy ösztönözze és segítse őket az EU és az USA, összefogva Kínával és a Vatikánnal, a békét akaró világgal és az egyházzal, az ortodox egyházakkal és a világegyházakkal. Sajnálattal kell azonban megállapítani – a jelen állapot és tények alapján –, hogy az ember emberré válása, az ösztönlények világától való eltávolodása, az emberiség civilizáltsága még nem jutott el erre a fejlettségi fokra. Még ha nagy emberáldozat és háborús veszteség árán is, de bárcsak megcáfolnák állításomat! A hit ereje és a jogi forma

már adott, „csak” tartalommal kellene megtölteni, a civilizáció lépcsőjén eggyel feljebb (nem pedig kettőt lejjebb) lépni. A két elnök – vagy egyszerűbben és általánosabban: két ember – egymás iránti gyűlölete mégse döntse már el a világ sorsát! „A hatalom szeretetét” cseréljék le végre „a szeretet hatalmára”! Ehhez kell az igazán nagy erő és emberség; a háború a gyengék és a hiúk sodródása.

8. Hadiipar

Az úzvölgyi, Románia és azon belül Erdély területén lévő magyar katonatemető körül nem akar szűnni a politikai és jogi hercehurca. A temetők általában, a katonatemetők pedig mint a „hősök” nyughelyei különösen is *szent helyek*. Azért, hogy a halottak *békében nyugodjanak*. A halott katonák *nem ellenségek* többé. Az élők sem kellene hogy azok legyenek. A vitatott katonatemető a *román–magyar kibékülés* színtere, kiindulópontja és emlékhelye is lehetne.

Román nacionalista civilek a korábban eltávolított 50 betonkereszt helyett most 150 fakeresztet helyeztek ott el, nyilván katonás alakzatban, ahogyan a keresztet a katonatemetőkben elhelyezni szokás, szerte a keresztény világban. A temetői kereszt Krisztus keresztjének a szimbóluma, az irgalmas és az embert szerető Isten, valamint a bűnös és gonosz ember megbékélésének jelképe. A „közvetítő” közöttük az ember megváltásáért életét áldozó Jézus. A hősi halott katonák is az életüket áldozták (a hazájukért, a népükért, a családjukért, a szabadságért, a királyukért), „megszentelt fegyverekkel és Isten nevében”, mindkét oldalon. Valójában azonban a háborúkat kirobbantók áldozták fel a katonákat a saját politikai, gazdasági, hatalmi (nemzeti vagy geopolitikai) érdekeik „oltárán”. A katonák persze ettől még hősök maradnak, de egyben áldozatok is, a gyűlöletalapú háborúk

áldozatai. Ideje volna ezen végre felülemelkedni, és a temetőket, különösen a katonatemetőket *a megbékélés szent helyeinek tekinteni*.

A katonasírokra, a keresztekre és emlékművekre más okból is másként kellene gondolni. Vajon ezek is a *hadikiadások* részei, a hadigazdaság és a hadiipar hasznot hozó termékei? A hadiipar és a háború haszonélvezői ezek révén is gazdagszanak? Európa és az USA számolatlanul és vég nélkül ontja a fegyvereket, hadianyagot és katonai felszerelést Ukrajnába, remélve, hogy az majd legyőzi az agresszor Oroszországot (*proxyháború*). Mint minden háborúhoz, ehhez is három dolog kell: *pénz, pénz és pénz*. A végeredmény pedig a hegyekben álló romhalmaz, fémhulladék, természetpusztulás és tömeges emberhalál, milliók menekülése, életek megnyomorodása. Mert a *hadiipar* tömegesen „termel” *hadi-özvegyeket és hadiárvaakat*, a halott katonák és civilek családjában *gyászt és fájdalmat* is. A háborúban „nyertesnek” az tekinti magát, aki meggazdagszik, akinek a hatalma és befolyása növekszik. A háborúzó gazdasági és hatalmi elit álnok, álszent és hazug módon katonai kitüntetések özönével „kompenzálja” a szenvedést (később, jóval a háború után „kilóra” mérik az ócskapiacokon...). Ennek az álszentségnek voltak a részei a hősi halotti gyászjelentések, a katonai hősi emlékművek és a katonatemetők is, amelyeket az áldozatok hozzátartozói, *a nép szíve és lelke* igényelt és tisztelt valódi *szent helyekként*. Csak ezért volnának alkalmasak arra, hogy *a megbékélés szent helyei legyenek*.

9. *Casus belli*

Egy *háború oka* nagyon sokféle lehet, sőt, rendszerint okfolyamatról, okok láncolatáról van szó. Általánosítva azonban

az első és legfőbb ok leggyakrabban az *emberiesség*, az *emberi méltóság megsértése*: hódítás, terület és/vagy természeti kincs rablása, népesség leigázása vagy elűldözése, félelemben és rettegésben tartás, jogfosztás – egy szóba sűrítve: *megalázás*. A másik ember, másik népesség megalázásának ugyancsak sokféle módozata ismert: lenézés, megvetés, alacsonyabb rendűként kezelés, lealacsonyítás, becsmérlés stb. Ezek mögött harag és gyűlölet lehet, ami ellenharagot, ellengyűlöletet vált ki. A harag és a gyűlölet *felháborító, vérlázító* szavakat, cselekményeket, megnyilvánulásokat vált ki, ami büntetésért, megtorlásért, bosszúért kiált. A háborúra könnyű okot találni. Ha kitört a háború, erőszakra erőszak a válasz, a felek egyre durvább eszközöket alkalmaznak, a háború méretét és módszereit tekintve is *eszkálálódik*. Mint egy hógolyó legurítása a hegytetőről: a völgybe érve mindent elpusztító lavina lesz. Vagy ahogyan a hirtelen lehulló túl sok eső árvizet, sárlavinát, földcsuszamlást okoz. Az eskálálódó háborút sem lehet *mederben tartani*, a korábban kiépített védműveket is elsodorja, vagy azok elégtelennek bizonyulnak. Mindent és mindenkit elsodor, ami és aki az útjába áll. Egyetlen, de legalábbis a leghatékonyabb ellenszere csak a *megelőzés* lenne: az *erőszakmentesség*, a passzív, de kemény ellenállás az okfolyamatban, az *együtt nem működés* a háborúban érdekeltekkel. A háborúra uszítókat erkölcsileg ki kell közöszíteni, le kell leplezni, az *erőszakgesztusok helyett szeretetgesztusokat kell* favorizálni, a *jóság* fölényét bizonyítani. A háborús tébolyból ki kell gyógyulni, mielőtt „világjárványként” az egész emberiséget leveri a lábáról, és megöli, mint egy halálos kór. A mai technikai és globális körülmények között nincs *igazságos háború*, nem lehet *jogos casus belli*. „Behálózott” és minden szempontból összefonódott világunkban csak és kizárólag az *igazságos béke* a jogos és erkölcsös.

10. Háború vagy béke

„Hamleti vívódás” ez is: lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés! Élet vagy halál, fejlődés vagy pusztítás, építés vagy rombolás? Jóság vagy rosszasság? A jó vagy a rossz választása. Feltéve, hogy az általános *értékrelativizmus* közegében tudjuk még, mi a jó, és mi a rossz. Jó fa az ember, amely jó gyümölcsöt terem, vagy rossz fa, amely rossz gyümölcsöt terem? Démoni vagy isteni lény az ember? A démoni uralkodni, hódítani, legyőzni és kirabolni akar, sőt nemcsak legyőzni az ellenfelét, de el is pusztítani; nemcsak elpusztítani, de előbb meg is alázni, kínozni, kéjes örömmel. Csányi Vilmos humánetológus szerint még egy hasonló démoni lény él a Földön, az is főemlős, a csimpánz. Az ember génállománya 99,8%-ban megegyezik a csimpánzéval. Az emberi civilizáció evolúciós fejlődésének csúcsa a *kínzástilalom*, amely nem más, mint *méltóságvédelem*! A másik ember, a legyőzött megkínzása méltatlan a győzteshez, méltatlan az emberhez, méltatlan az Isten képmásához, méltatlan a Teremtőjéhez. Az ember „lelkes” (nem „lelketlen”) lény, *a lélek gyümölcsei pedig*: jóság, szelídség, békesség és önuralom, önmegettartóztatás! A test kívánságai pedig: az irigység, a vagyon, a pénz, a hatalom, az uzsora, a kizsákmányolás, az uralom mások felett – a pusztítás, pusztulás, a halál.

A kereszténység törekvése: a jó választása a rossz helyett, az ember jó emberré változtatása; ennek eszköze a *felebaráti szeretet*, a szeretetgesztusok alkalmazása az erőszakgesztusok helyett (Bibó István), a szeretet civilizációjának építése. A keresztény hit erejével, a Szentlélek segítségével, szelídséggel, erőszakmentességgel, jósággal – békével és biztonsággal. Semmi esetre sem háborúval.

A drogfüggőnek még több drogot adni egyenlő a megölésével. A vakmerőség nem bátorság, hanem öngyilkosság.

Az értelmetlen viszonterőszak növelése öngyilkosságban való közreműködés, az öngyilkosság elősegítése, az emberiség elleni bűncselekmény. A kibékülés, a kiegyezés nem gyávaság, a békeségre törekvés nem megalkuvás, az ellenséggel való megegyezés nem kollaboráció és nem behódolás, az erőszakmentesség választása nem megfutamodás! A legnehezebb győzelem *önmagunk legyőzése*, a bennünk lakozó Gonosz megfékezése. A leggyümölcsözőbb uralom: az önuralom. A jó választásához erős akarat kell, az erős akarathoz isteni erő, az isteni erőhöz erős hit és erős (nagy) lélek kell. Mahátma Gandhi és Lev Tolsztoj szeretetvallása kell. Krisztus önfeláldozó (megváltó) szeretete kell. Lesz vagy nem lesz elegendő erő, emberi nagyság a két „hadvezérben”, hogy önmagát legyőzze? A háborúpárti vagy a békepárti politikusokban lesz-e több erő és akarat az erőszakhoz vagy a béküléshez? A fegyverek ereje helyett bevetik-e a szeretet erejét? Ebből a háborúból mindkét harcoló fél – és a háborút eltűrő, sőt amellet kiálló világ egy része is – csak vesztesen jöhet ki. A veszteséget – halálban, özvegy-ségben, árvaságban, rokkantságban, pusztulásban, inflációban, elpazarolt erőforrásokban, az emberiség visszazuhanásában –, már most mindenki viseli, a békepártiak is viselni kénytelenek mindaddig, amíg kisebbségben vannak. Béke vagy háború, élet vagy halál, lenni vagy nem lenni? Ez itt a kérdés! Még mindig ugyanaz! Emberré válni, jobb emberré válni és annak megmaradni, vagy visszalépni a „csúcsragadozó” ösztönlény szintje felé, ahonnan indultunk mi, emberek. Ha a saját erőnk kevés a jó, a helyes út választásához, kérjük Isten erejét, félretéve a gyarló emberi büszkeséget. Adjon az Isten erőt hozzá! Mert, ahogy költőnk írta: „kérdésre választ / ő küldjön, / hogy hitem széjjel / ne dűljön, [...] nekem a kérés / nagy szégyen, / adjon úgyis, ha / nem kérem.” (Nagy László: *Adjon az Isten*)

11. Csodafegyver

A második világháborúban a németek hatalmas erővel kutatták az egyre távolabbi célpontokat elérő rakétafegyvereket és az ezekre szerelhető *csodafegyvert*, az atombombát, amely majd meghozza a *végső győzelmet*. A világ szerencséjére ez nekik nem sikerült, a japánok és a világ szerencsétlenségére azonban az amerikaiaknak igen, le is dobták Hirosimára és Nagaszakira, eltörölve azokat a föld színéről. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy a világ rádöbben, ez a csodafegyver nem a végső győzelmet hozta el, hanem *a végső pusztulás lehetőségét* a földi élet, benne az ember mint „a teremtés koronája” számára. Ez a rádöbbenés generálta az ENSZ létrehozását, Alapokmányának megalkotását, majd az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, amelyekben a világ örökre lemondott *a háború jogáról*, a háborúról mint a politika fegyveres folytatásáról. A rádöbbenés érzése azonban elmúlt, ígéretét az emberiség soha nem tartotta be, csak a világhatalommá erősödött USA az 1945 óta eltelt közel 80 évben 130 háborút indított, illetve folytatott, beavatkozva mások háborújába, más nemzetek életébe. Az ok mindig a *geopolitikai érdek* volt, más néven és a valóságban az amerikai nagytőke, a dollár mint „világpénz” érdeke, és ezeken keresztül a világhatalmi státusz és a viláгурalom (Bibó István szavával: az *uralmi rátelepedés* a világra). Most, az orosz–ukrán háborúval párhuzamosan is még 50 háború, fegyveres konfliktus zajlik a világban. A fegyverkezési versenyben kifejlesztett és felhalmozott nukleáris fegyverarzenál pedig a rakétasilókban és a fegyverraktárakban pihen, bevetésre várva, mint a puská a falon a színházi előadás díszletében, amellyel szinte biztos, hogy majd lelőnek valakit. A világ fél lábbal az atomháborús sír szélén áll. A háborúpárti világ ugyanis egyre korszerűbb, egyre távolabbi célok ellen bevethető, egyre nagyobb hatékonyságú fegyvereket (például az egyébként betiltott

„kazettás bombákat”, „gyengítetturán-tartalmú” lövedékeket szállít Ukrajnának. Ha ellencsapásként az oroszok is bevetnek ilyeneket, az már „gyengített atomháború”, illetve „gyengített világháború”. Ahelyett, hogy a béke eszközeit, lehetséges megoldásait „szállítaná” a világ a háborúzó feleknek. A háború egyre súlyosabb negatív következményeit minden fegyverszállító ország népe elszenvedi, leginkább persze az egymást halomra gyilkoló ukrán és az orosz nép. Megkérdezték a népeket, és beleegyeztek a népek a háború eskalációjába?

Az *informed consent*, a *tájékozott beleegyezés* az alapvető betegjogok egyike, pedig ott a beteg ember alapvető érdekéről, a *gyógyításáról van szó*. Ez a jog azt szolgálja, hogy a beteg méltósága ne sérüljön, hogy *alanya*, *ne a tárgy*a legyen a gyógyításnak, hogy ne legyen kiszolgáltatva az esetleges orvosi önkénynek. „Mégis, kinek az élete?” – tette fel a legnehezebb kérdést Brian Clark világsikerű színdarabjában. A háborúhoz – a gyilkoláshoz, a „hősi” halálhoz, az életfogytig tartó testi és/vagy lelki megnyomorodáshoz, a pusztításhoz, a szenvedéshez, a félelemhez, a rettegéshez, a meneküléshez, a földönfutóvá váláshoz, a mindent elvesztéshez – kéri-e a besorozott katonák és családtagjaik, a népek tájékozott beleegyezését? A békekötéshez – a kölcsönös engedményekhez, a kompromisszumokhoz, a kiegyezéshez, az érdekegyensúlyhoz, egymás kölcsönös tiszteletéhez és támogatásához, a fenntartható és tartós békéhez és biztonsághoz – kéri-e a népek tájékozott beleegyezését? Nyújtanak-e a harcoló felek egymásnak, Európa, az USA, a NATO és az ENSZ mindkét félnek hosszú távú biztonsági garanciákat? A *démosz*, a *demokrácia* alanya hallathatja-e a hangját, kifejtheti-e szabadon a háborút ellenző véleményét, vagy gyáva hazaárulóként agyonlövik? Holott békeidőben már tilos a halálbüntetés még a legelvetemültebb pszichopata sorozatgyilkossal szemben is. Az ártatlan besorozott katonák frontra küldésével az ő halálos ítéletük miatt

megengedett? Kompenzálja-e ezt a „hősi” jelző, ha már halottak? Persze az ellenség oldalán ugyanezek a kérdések, és a háborúban részes minden más ország népeivel kapcsolatban is kérdések, még ha enyhébbek is. A lényegi, a fő kérdés ugyanaz: az ember alany vagy tárgy, megkérdezzük, vagy anélküli parancsnak engedelmessékedik? Ha nem kérdezik meg, mert úgysem számít a véleménye, ha róla döntenek, de nélküle, azzal megalázzák, mert nem veszik emberszámba. Kínoknak, szenvedésnek teszik ki akarata ellenére, ami a kínzás tilalmába ütközik, azaz sérti az emberi méltóságot, amelynek sérthetetlenségét pedig a nemzetközi *ius cogens* és a *nemzeti alkotmányok* ma már kivétel nélkül garantálják. Ennyit érnek az *univerzális* (egyetemes érvényű) *emberi jogok*, ezek csúcspontja az emberi méltóság sérthetetlen joga, ennyit ér az *emberiesség civilizációs parancsa*? Többre kellene becsülnünk ezeket és a saját emberségünket!

A nép többre becsülését jelentené, ha a haditudósítások és a háborús híradások felhagynának a tömegek manipulálásával, az emberek egymás ellen uszításával, a leplezett népiértékeléssel, egy szóval a hazudozással. A háború a legirracionalisabb pazarlás, emberi életek és társadalmi javak elpazarlása. A háború az esztelenség és a lelketlenség tobzódása; az emberi jószág, bölcsesség, szelídség, önuralom teljes hiánya; a Rossz, a Gonosz uralma az ember felett; legyőzéséhez is ember feletti erő szükséges. Annak *belátása*, hogy egyedül emberi erővel a háború démonjának legyőzése nem megy; hogy nem kellene *végkimerülésig* háborúzni; hogy az erőszak–ellenerőszak, a harag–gyűlölet, az agresszió–megtorlás, jogsértés és bosszú végtelen oksági láncolatát azonnal meg kell szakítani; hogy a háborúra okot adni és azt elkezdenni sem kellett volna. Be kell látni végre, hogy *a háború és a fegyverek szeretete* helyett a *béke és a szeretet fegyverét* kell bevetni és alkalmazni. A felebaráti szeretet fegyvere az *igazi csodafegyver*. Nem a területért kell életeket (embereket) áldozni, hanem az életekért

(emberekért) lehet és kell területet áldozni. Az a terület ott marad, ahol volt, őshonos népessége is maradjon ott, az országhatárok értelmetlen ide-oda és átrajzolása ezen ne változtasson! A trianoni békediktátum és Magyarország példája, hogy ha az országhatár változik is, a nemzethatár marad, a terület nem veszhet el. A békés megoldás útja erre vezet: kettős (sőt, akár többes) identitás, nemzeti identitás és állampolgári lojalitás, kettős állampolgárság, a lokális és a regionális, a nemzeti és az európai identitás összeegyeztetése. „A párhuzamosok találkozása” nem a végtelenben, valamikor, hanem itt és most! Egység a sokszínűségben, nem pedig sokszínűség az egységben, az egység erőszakolásával. Csak egyetlen Föld van, és az senkié és mindannyiunké! Csak egyetlen életünk van, és az mindenkinek a sajátja, senki más nem veheti el, és áldozhatja fel, pláne nem a maga uralmi érdekében. Én magam feláldozhatom az életemet másvalakiért, másokért, de erről csak én magam dönthetek. Mert nincsen annál nagyobb szeretet, mint amikor valaki az életét áldozza a barátaiért. Ez a mi keresztény hitünk lényege, a Krisztusban hívők emberi méltósága, Isten képére és hasonlatosságára.

12. Igazságos béke

Köztársasági elnökünk, Novák Katalin az orosz–ukrán háborúval kapcsolatban többször is az *igazságos béke* szükségességét hangoztatta. De hogy mitől is lenne konkrétan igazságos a két fél békéje, a szögesen ellentétes érdekeket egyeztetve, arra – nagyon helyesen – nem tért ki, azt a béketárgyalásokon – amelyekhez első lépésben tűzszünet kell – a két háborúzó félnek magának kell kialkudnia: engedményekkel, kompenzációkkal, garanciákkal. Ezekbe viszont bármely *baráti* ország mint harmadik fél, az Európai Unió, az ENSZ, de különösen a háborút kívülről állónak

látszó módon finanszírozó és ösztönző USA „besegíthetne”. Közvetítő elvileg bárki lehet, akit a két fél elfogad, és ha még jó ötlete, javaslata is van, *békességszerző* lehet belőle. A békességszerzés a nyolc boldogság egyike. „Boldogok a békességszerzők, mert ők Isten gyermekei.” (Mt 5,9; Károli Gáspár fordításában: „Boldogok a békességre igyekezők, mert ők az Isten fiainak mondatnak.”)

Ma (2023. november 2.) 5 óra 57 perckor a Kossuth Rádióban a *napi ima* (ma napi tóra) idejében Darvas István rabbi arról beszélt, hogy bár egyik legnagyobb értékünk az *igazságosság*, adódhat olyan életbeli szituáció, amikor a *békesség* megőrzése (fenntartása, visszaszerzése) érdekében az igazságosságból engedni kell. Eszerint az igazságosságot sem lehet az *abszolútumig* elvinni, erőltetni, erőszakkal a másokra kényszeríteni, „kierőszakolni”. Az igazság „végső győzelme” valójában teljes, „végső pusztuláshoz” vezethet. És ez nemcsak (sőt, nem elsősorban) két háborúzó ország viszonylatában igaz, de a hétköznapi emberek mindennapi életében is: a házasságban és a családban, férj és feleség, szülő és gyermek, két testvér, két szomszéd, eladó és vevő, hitelező és adós, politikus és szavazópolgár, hívő és nem hívő, keresztény és más hitű stb. életviszonyaiban, konfliktusaiban, eszkalálódó vitájában is. A békesség elsőbbségének parancsa a józan ész parancsa („okos enged, számár szenved” – tartja a népi bölcsesség), a belátás és az önuralom erénye, de a *felebaráti szeretet* nagy parancsolata is. Mert „a szeretet hosszútűrő, kegyes; [...] nem gerjed haragra; [...] mindent elfedez, [...] mindent eltűr. A szeretet soha el nem fogy” (1Kor 13,1–13), mondja Pál apostol. Legyünk tehát mindannyian békességszerzők a hétköznapi életviszonyainkban, mindennapi „házi” háborúinkban! Próbáljuk a rosszat jóval legyőzni, nem valami még rosszabbal! Az erőszakgesztust szeretetgesztussal kell leszerelni (Bibó), az igazságtalan háborút igazságos békével. Kapja meg mindkét fél azt, ami neki – a békéhez – jár, se többet, se kevesebbet!

13. Totális háború?

Ha a totális azt jelenti, hogy *mindenkire és mindenre kiterjedő*, a háború lényege pedig a gyilkolás és a pusztítás, akkor a háború az által lesz totális, hogy abban kivétel nélkül minden ember meghal, és minden (az egész világ) elpusztul. Ez most a tét az orosz–ukrán háború további eszkalációja kapcsán, ha az mégis a harmadik, immár *atom-világháború* kitöréséhez vezetne. Nagy a veszély, mert háborúzni *gyerekjáték*, azt minden infantilis felnőtt is tud, békét teremteni azonban csak nagyon kevesen, az *erényes* – okos, erős, mértékletes, igazságos és tisztességes – *emberek képesek*. Fokozza a veszélyt, hogy a háborúsdit játszó ostobák a döntéshozók, ők vannak a politikai hatalom csúcsain, míg a békességszeretők hangját elnyomja a háború zaja, vagy meg sem mernek szólalni. A rossz, a háború lett a jó, a jó, a béke lett a rossz. Fejtetőre állt az erkölcsi világrend, összezavarodott, megtébolyult a világ. Mindkét háborúzó fél a saját erkölcsi jóságát és igazságát állítja és hangoztatja, ami abszurd. Putyin orosz elnök szerint ukrán „fasiszta” (félkatonai) erők becsmérelték, gyalázták, olykor meg is lincseltek a Kelet-Ukrajnában élő őshonos orosz kisebbséghez tartozókat, és Kijev mindezt tűrte, ezáltal jóvá is hagyta. Egy népcsoport *üldözése* (az elűzés szándékával) emberiesség elleni bűntett, de az ENSZ sem tett semmit ellene. Az orosz katonai beavatkozás önvédelemből történt, azaz jogos volt. Zelenszkij ukrán elnök szerint viszont Oroszország agressziót követett el, népességet és területet rabolt, durván megsértve Ukrajna szuverenitását. Következésképpen Ukrajna vív jogos, önvédelmi háborút. Az EU, a NATO és az USA Ukrajna mellé állt, pénzzel és hadianyaggal támogatja háborúját, közben szankciókkal is igyekszik gyengíteni Oroszországot, amely az ellenoldalon keres (és talál) szövetségeseket. Így ez a háború is *végkimerülésig folyhat*, hacsak az atomfegyverek előbb véget nem vetnek neki.

A két fél akár valós, akár csak vélt igazának védelmében meddig folytatható ez a háború, elvihető az *abszolútumig*? Németország próbálkozott hasonlóval a 20. század második „nagy” világháborújában, de a „csodafegyver” hiányában „csak” Auschwitzig jutott. Ott próbálta meg kiszelektálni, kiiktatni a világból az általa rossznak vagy feleslegesnek minősített embereket. Ennek hármas emberáldozat lett a vége: a saját népe feláldozása; az ellenségnépek feláldozása; a rosszak (zsidók, cigányok, kommunisták, fogyatékosok) feláldozása az „*Übermensch*” és a harmadik birodalom győzelme érdekében. Amely birodalom nyilván maga a mennyország lett volna itt a földön.

Most orosz és ukrán, izraeli és palesztin színekben vívja háborús küzdelmét a Jó és a Rossz, Isten és a Sátán, a szelídség és a vadság, az erkölcsösség és az erkölcstelenség. Bár ezek a kategóriák zavarosak, ez a harc/háború is az abszolútumig folytatható, csakhoggy ehhez már készen van a *csodafegyver*: atombombák és -rakéták (nukleáris tömegpusztító fegyverek) ezrei várnak a bevetésre, azaz a világ (a földi élet) totális elpusztítására. Az abszolút erkölcsi jóság képviselője Ukrajna (vezére Zelenszkij, Volodimir), a másik háborúban a palesztin nép, az abszolút gonosz (rossz) a sátáni Oroszország (a főgonosz Putyin, Vlagyimir), a másik háborúban – már megint – Izrael, a világ zsidósága, Mammon népe. Az iszlám világban azonban sokan az USA-t tekintik a Sátán birodalmának (a háborúban gazdagodó „héják” fészkének). Mindkét háborút az ellenség, az emberi gonoszság, rosszaság teljes megsemmisítéséig, az abszolút jóság, jogosság és erkölcsösség teljes győzelméig akarják vívni. Csakhoggy a csodafegyver bevetésével ebbe nemcsak mindkét háborúzó fél, nemcsak az őket támogató népek, de az egész emberiség belepusztulhat! Márpedig az emberi élet, a civilizáció, a világ elpusztítása nem lehet az abszolút jóság célja. Erkölcsi világrend csak a létező, élő világban képzelhető el, tűzhető ki célként, még ha nem is érhető el soha.

Ennek a célnak az elérésére „csak” törekedni lehet és kell, de semmi esetre sem háborúval. Egy *erkölcsös* világot háborúval teremteni – fogalmi képtelenség. Miként az, hogy „ha békét akarsz, készülj a háborúra”. Fegyverkezz, fejleszd a hadiipart, sorozd be és képezd ki katonának a gyerekeidet! Legyen ágyú, és hozzá „töltelék”! Ez volt eddig, de már másként kellene hogy legyen. Másként kellene békés és biztonságos világot teremteni. Hogyan?

A keresztény tanítás szerint *szelídséggel és békességszerzéssel*, barátsággal, felebaráti *szeretettel* és *testvéri szellemben*. A hindu Mahátma Gandhi – aki sokat tanult Jézustól – már kísérletezett ezzel, nem is sikertelenül. Jézust a tömeg keresztre feszítette, Gandhit egy merénylet agyonlőtte. A békepárti politikusokat most is hasonló sors fenyegeti. Pedig békét, békés világot csak békés eszközökkel és módszerekkel lehet teremteni. *Erőszakmentességgel, együtt nem működéssel, erkölcsi* (azaz nem fegyveres) *ellenállással* és ezek eredményeként erkölcsi fölényrel és erkölcsi győzelemmel. A magyar történelemben erre példa Deák Ferenc, „a haza bölcse” nevéhez kötött *passzív rezisztencia*, amely kiegyezésre készítette az 1848–1849-ben (orosz cári birodalmi segítséggel) győztes Habsburg Birodalmat. És a kiegyezést fél évszázados „boldog békeidő”, hatalmas fellendülés, gazdasági és kulturális fejlődés követte. Nem véletlen, hogy a magyar Bibó István – kiváló jogász, politológus és államférfi – „az európai társadalomfejlődés értelmét” a *jó emberré válásban* látta. Nem lehet jó emberré válni sem forradalom, sem polgárháború, sem világháború útján, hanem csakis az *erőszakgesztusok szeretetgesztusokra cserélése* útján. A fegyverek kényszerítő ereje helyett a szeretet „lefegyverző erejének bevetésével”. Európa (az unió, a NATO és az USA) azonban már megint – visszaeső bűnősként – letért a felebaráti szeretet útjáról, és már megint a fegyvereket, a megtorló szankciókat és a háborút választotta. Ide vezette a túlzásba vitt *szekularizáció* (egyházatlanítás) és a *deszakralizáció* (vallástalanítás, istentelenítés),

a *keresztény Európa* megtagadása és elutasítása. A hit és a remény feladása a szeretet kihűléséhez, elhalványodásához, háttérbe szorulásához vezet. Holott Erich Fromm pszichológus és pszichiáter szerint felebaráti szeretet nélkül az ember „egy percig sem képes létezni”. Nem véletlenül tűzte ki célul az „európai közösség” megálmodója, Robert Schuman Európa „lelkének a megmentését”. „A demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem lesz.” Európa vagy hívő lélekkel keresztény marad, *kereszténységében fejlődik*, vagy elpusztul. A hitetlen, lelketlen, szeretet nélküli Európa: önpusztító, öngyilkos Európa, amely ismét magával képes rántani a világot a háború szakadékába, az atom-világháborúba. Két világháború a 20. században nem volt elég? Harmadszor is el kell követni ugyanazt a hibát? A 21. század harmadik évtizedében is még mindig a 20. század folytatódik? Mikor kezdődik el végre a 21. század, amely a szelídség, a békességszerzés és a felebaráti szeretet évszázada lesz, vagy nem lesz. Ez nemcsak európai, hanem ma már egyúttal globális választás is, egyetemes érvénynyel ezen kell gondolkozni és a végeredményt egy *univerzális alkotmányban összefoglalni* és rögzíteni. Vissza kell térni az ENSZ Alapokmányával és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával elkezdett (de mára megfeneklett) folyamathoz, visszatérni a világbéke (egy békés világrend) és a nemzetközi biztonság útjára. Sem a hedonista, totális egyéni önzés, sem az európai vagy globális birodalmi, nagyhatalmi, világhatalmi törekvések útja nem járható!

X. Család és társadalom

1. Anyaság a jogon túl

A tanulmány a házasság és a család válságán belül az *anyaság* válságát érinti; a problémát nem a hagyományos jogtudományi, tételes jogi megközelítésben tárgyalja. A jogtudomány nyitása, társadalomtudományosítása, sőt még szélesebb értelemben a tudományosítása jegyében történész, humánetológus, szociológus, filozófus, pszichológus és politológus szerzők műveit használja forrásként, és rendszerezi azok gondolatait. Ezzel a problémára nagyobb időtávban és szélesebb összefüggésrendszerben tekint. A pesszimista jóslatok ellenére az összegzésben megpróbál optimista maradni.

Nyugdíjas éveimben kedvet kaptam olyan aktuális problémákkal foglalkozni, amelyek a jogon túlmutatnak. Ilyen téma a házasság és a család intézménye, a magánjog „legintimebb” (ezt így Kőrös András barátomtól hallottam) részterülete, különös tekintettel annak válságtüneteire. Ezért is gondoltam arra, hogy Fazekas Juditot köszöntő írásom témáját erről a területről választom. Judit boldog házasságban, harmonikus családban él, feleség, anya és nagymama is, szóljon tehát ez az írás az *anyaságról*, de túl a jogon. A kiindulópontnak azonban illik joginak lennie, onnan nyitni és kitekinteni más társadalomtudományi

és embertudományi szakterületek felé. Csak óvatosan persze, hiszen én ott idegen vagyok, ezért igyekszem jó „idegenvezetőket” választani.

Az anyaság mint emberi jog

Kiindulópontom az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (EJENY) 25. cikk (2) bekezdésének első mondata: „Az *anyaság* és a gyermekkor különleges segítséghez és támogatáshoz adnak jogot.” Az *anyaság* a francia polgári forradalomnak az ember és polgár jogairól szóló deklarációjában még nem szerepelt. Az utána eltelt másfél évszázad forradalmi és háborúi, munkás- és nőmozgalmai, szociális jogalkotási hullámai azonban lényegesen kibővítették és *egyetemes* érvényűvé tették az emberi jogok körét. Az anyaság az EJENY óta nem csupán univerzális emberi jog, de egyúttal *alapvető társadalmi érték és társadalmi rendezőelv* is lett. A „különleges segítséghez és támogatáshoz” való jog másfelől ugyanis a társadalom és az állam *alapvető kötelességévé vált*. Ez az EJENY más rendelkezéseivel való együttes értelmezésből derül ki. Elsősorban kötelesség a nők egyenjogúságának biztosítása, ami már a bevezető (*preambulum*) ötödik deklarációjában szerepel: „az Egyesült Nemzetek népei újból hitet tettek [...] a férfiak és nők egyenjogúsága mellett, valamint hogy elősegítik a szociális haladást.” A férfiak és nők egyenjogúsága értelemszerűen jelenti *a férj és a feleség, az apa és az anya* egyenjogúságát is. A nők és anyák különleges védelme szempontjából a legfontosabbak a 16. cikk rendelkezései: „(1) Mind a *férfinak*, mind a *nőnek* a házasságra érett kor elérésétől kezdve joga van fajon, nemzetiségen vagy valláson alapuló korlátozás nélkül *házasságot* kötni és *családot* alapítani. A házasság tekintetében a férfinak és a nőnek mind a házasság tartama alatt, mind a házasság felbontása tekintetében *egyenlő jogai* vannak. (2) Házasságot

csak a jövőendő házastársak szabad és teljes beleegyezésével lehet kötni. (3) A család a társadalom *természetes és alapvető* alkotó eleme és joga van a társadalom, valamint az állam védelméhez.” Eszerint a házasságkötés és hozzákapcsolva a családalapítás emberi joga és szabadsága egy férfit és egy nőt illet meg, mert ez a természetes, ez a társadalom alapvető alkotóeleme. Ez ugyan nem zárja ki a kevésbé természetes vagy nem alapvető párkapcsolatok mint alkotóelemek létét, elismerését, de a társadalom és az állam *emberi jogi* és alkotmányos *alapjogi* (tehát kiemelt) védelméhez a férfi és nő házasságának van joga. Ugyanakkor „[m]inden személynek, mint a társadalom tagjának joga van a szociális biztonsághoz” (22. cikk), ezen az általánosságon belül azonban az *anyaság*, így a házasság, a család és a gyermekkor is speciális, „különleges segítséghez és támogatáshoz adnak jogot”. Ugyanez vonatkozik a 23. cikk rendelkezéseire is: „(1) Minden személynek joga van a munkához. (2) Az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül egyenlő bérhez van joga. (3) Mindenkinek, aki dolgozik, olyan méltányos és kielégítő fizetéshez van joga, amely számára és családja számára az emberi méltóságnak megfelelő létet biztosít.” Az általános rendelkezésekhez képest tehát az *anyaság* 25. cikk (2) bekezdése szerinti *különleges segítése és támogatása* nem mindenki más hátrányos megkülönböztetése, hanem az anyaság *pozitív diszkriminációja*, amelynek emberi jogi, egyetemes érvényű alapja van. Ez pedig az anyaságon keresztül közvetve kiterjed a házasságra, a családra és a gyermekek vállalására, nevelésére is.

Az anyaság mint alkotmányos alapjog

Magyarország Alaptörvényének preambuluma, a Nemzeti Hitvallás 12. deklarációja kimondja: „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető

értékei a hűség, a hit és a szeretet.” A *hűség* a heteroszexuális monogám házasság alapja, a család pedig egy *szeretetközösség*, a tevőleges, sőt áldozatos szeretet közössége, ez a két érték a házasság és a család legnagyobb értéke. Az Alapvetés L) cikk (1) bekezdése – az EJENY rendelkezéseivel összhangban – kimondja, hogy: „Magyarország védi a házasság intézményét mint egy férfi és egy nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony. Az anya nő, az apa férfi.” Ez a *természetes*, hagyományos, tradicionális család modellje. A (2) bekezdés szerint pedig „Magyarország támogatja a gyermekvállalást”, ami az anyaság vállalása nélkül eleve elképzelhetetlen. Az Alapvetés rendelkezéseihez kapcsolódnak a SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG című rész alapjogi rendelkezései. A XV. cikk garantálja a *törvény előtti egyenlőséget* és a *nők és a férfiak egyenjogúságát*. Ezek a bevett jogi megfogalmazások, sem a törvény előtti egyenlőség, sem az egyenjogúság nem azonos a nők és a férfiak *biológiai egyenlőségével*, a biológiai nemek teljes kiegyenlítésével. A (4) bekezdés rögzíti, hogy „Magyarország az *esélyegyenlőség* [...] megvalósulását segíti”. Ezen belül „külön intézkedésekkel védi a családokat, a gyermekeket, a *nőket*, az időseket és a fogyatékkal élőket”. A családok és a nők védelme természetszerűleg magában foglalja az *anyaság* kiemelt védelmét. Az *anyaság* nevesített alkotmányos alapjogként a XIX. cikkben szerepel, a *szociális biztonságra törekvés* részeként „támogatásra jogosult”. Az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit a törvény „a *nők fokozott védelmére tekintettel* is megállapíthatja”. Ez a fokozott védelem tipikusan a gyermekek vállalását, gondozását és nevelését, mindezek „szolgálati idejét” honorálja. Itt kell még megemlíteni a közteherviselésről szóló XXX. cikk (2) bekezdését: „A közös szükségletek fedezéséhez való hozzájárulás mértékét a gyermeket nevelők esetében a gyermeknevelés kiadásainak

figyelembevételével kell megállapítani.” A családtámogatási rendszer adómentességi és adókedvezményi szabályait ide lehet visszavezetni. Összességében azt lehet mondani, hogy az *anyaság mint alkotmányos alapjog* az Alaptörvény absztrakt normáiból kiolvasható (kiértelmezhető), de ez az alapjog az *alanyi jogokat biztosító* jogszabályokban sokkal bővebben és egyértelműbben konkretizálódik és realizálódik.

Demográfiai válság

Napjaink világát, gyermekeink és unokáink jövőjét több súlyos válság, katasztrófa, veszély fenyegeti: háborúk, járványok, szegénység, fenntarthatatlan gazdasági és pénzügyi rendszer, globális népvándorlás, energiaválság, klímakatasztrófák. Az egymással összefüggő, egymást is gerjesztő válságoknak számos oka van, én *két fő okot* emelek ki: az egyik az *általános értékválság*, a másik a *demográfiai válság*. Az első – amellyel részletesen nem foglalkozunk – azon alapvető társadalmi értékek, rendezőelvek, prioritások derogációját jelenti, amelyeknek a rendeltetése éppen az volna, hogy a válságok megelőzhetőek vagy elháríthatók legyenek. Az *észszerűség, az igazságosság, a tisztesség, az együttműködés, a bizalom, a felebaráti szeretet helyett* a kapzsiság, az irigység, a mohóság, a gátlástalanság, az uzsorás szellem, a profithajsza, az agresszivitás és az erőszak uralják és irányítják a világot, döntően a szélsőséges „szabad versenyes” kapitalizmus, az *önző individualizmus jegyében*. Ez nagy valószínűséggel döntően a fajelméleten és a kommunizmus eszméjén alapuló *fasiszta és kommunista totális diktatúrák* történelmi ellenhatása, de nem szükségszerű, hogy a történelem *ingája* egyik szélsőségből egy másik, ugyancsak totalitárius szélsőségbe lendüljön. Az emberi civilizáció mára már rendelkezik azokkal a *kultúreszményekkel* (Szladits Károly kifejezése), amelyek – ha érvényesülnének – útját állhatnák a súlyosbodó

válságoknak. Ilyen civilizációs kultúreszmények a nagy világ-vallások erkölcsi tanításai, az alapvető szabadságok és az emberi jogok katalógusa, valamint a természeti törvények, *természetjogi elvek* is, amelyek nem riválisok, sőt akár kölcsönösen együtt is működhetnének. Ehelyett heves támadások célpontjai, erodálásuk, relativizálásuk, félreértelmezésük folyamatos, sőt szélsőséges mozgalmak egyes alapértékek (például nemzet és család) végleges eltörléséért harcolnak. Egyes társadalmakon újból kezd úrrá lenni a *tömegek tébolya*.²³⁵ Elegendő egy ilyen alapvető – témánk szempontjából a legfontosabb – értéket példaként említeni, ez pedig a férfi és nő heteroszexuális, monogám házassága és az erre alapozott családja. Ennek a támadása, rombolása valójában a társadalom kollektív öngyilkossága. Ha pedig ezt a rombolást egy erőszakos kisebbség csalárd és fondorlatos módon kényszeríti a többségre, akkor az egy új tömegpusztító eszmével elkövetett gyilkosság – történelmi és demográfiai értelemben.

A sokféle válság másik fő oka ugyanis a *demográfiai válság*. Népesedési válság azonban kétféle van mai világunkban: a *nagyobb* problémát a globális méretű *túlnépesedés* okozza, amely már meghaladja a Föld mint élő bolygó eltartóképességét. Ehhez képest kisebb gond egyes társadalmak *alulnépesedése*, amely az élő természet szempontjából akár előnyösnek is nevezhető. A társadalmi *reprodukció hiánya* csak az érintett társadalmak problémája, ezt a hiányt a túlnépesedett társadalmak képesek bőségesen pótolni, sőt ezáltal még inkább túlnépesedni. Történelmi paradoxon, hogy a túlnépesedés Afrika, Ázsia és Dél-Amerika legszegényebb népeit, az úgynevezett fejlődő világot sújtja, míg az alulnépesedés az első, a gazdag, a fejlett világ, a fehér ember, a nyugati kereszténység, az euroatlanti civilizáció sajátja. Itt nem akarnak a fiatalok házasságot kötni, a párkapcsolatokban gyermeket vállalni,

²³⁵ MURRAY 2020: 7.

a férfiak nem szeretnének apák lenni, a nők nem akarják, nem képesek vagy nem merik vállalni az anyaságot. Más megfogalmazásban a házasság és a család, az *apaság és az anyaság intézményei* kerültek válságba. De mert ezek *természeti és társadalmi intézmények is egyben* – hiszen ahogyan az EJENY is fogalmaz: a család a *társadalom természetes és alapvető alkotóeleme* –, az egész társadalom, sőt az európai társadalmak alkotta *civilizáció került válságba*. Ezt a civilizációt – vagy ahogyan Robert Schuman fogalmazott: „Európa lelkét” – kellene tehát megmenteni.

A kétféle, egymással ellentétes népesedési válság gyökeresen eltérő *népesedéspolitikát* igényel. A túlnépesedés a születésszám csökkentését (a fogamzásgátló eszközök és módszerek elterjesztését felvilágosítással, oktatással, állami finanszírozásban; a szabad abortuszt; a gyermektelenség vagy az „egyke” jutalmazását stb.) indokolja. Az alulnépesedés kezelése a születésszám növelését célozza, több házasság kötését és több gyermek vállalását ajánlja, az *anyaságot* ösztönzi és jutalmazza. Egyik sem könnyű, hiszen mindenfajta népesedéspolitika is *politika*, a szavazópolgárok többségének meggyőzésére törekszik, akik viszont saját értékrendjük szerint választanak a politikák között. Ezért fontos az emberek értékrendjének ismerete és formálása, a közjó irányába való befolyásolása. Ahogyan persze a tömegdemokrácia korában maguk a tömegek is formálják a politikát. A demokrácia talán legnehezebb kérdése, hogy vajon jó irányba formálják-e, főleg ha az infokommunikációs világ véleményformáló hatalmasságai manipulálják a tömegeket. Külön kiágazása az alulnépesedés kezelésének a *népességpótlás* más civilizációjú, más vallású bevándorlók befogadásával. Ez hosszabb távon valójában *népességcseréhez és civilizációcseréhez* vezet, az adott társadalom alulnépesedésének okait nem orvosolja, tehát önfeladást jelent, és behódolást, majd kihalást okoz. Ezek volnának a mi nagy civilizációnk, Európa végnapjai?

A család végnapjai?

Pokol Béla tudós professzor kollégám írt egy könyvet *Európa végnapjai* címmel (*A demográfiai összeroppanások következményei* alcímmel),²³⁶ amelyben a kiváltó okok között a hagyományos *család végnapjai* is szóba kerülnek. A könyv nem szűken vett jogtudományi munka, sokkal inkább *multidiszciplináris* műnek nevezhető. Ő maga egyébként is három tudományterület, a jogelmélet, a jogszociológia és a jogfilozófia művelője, de kitekint számos más *embertudomány* kutatási eredményeire is. A házasság és a család támadása és rombolása kapcsán nem hagyhatók figyelmen kívül a férfi és női nem *biológiai* adottságai, *genetikai* meghatározottsága, ezek *humánetológiai* és *pszichológiai*, *egészségtudományi* következményei. A könyv nagy figyelmet szentel az *anyaság* problémájának, én most csak ezt a részt emelem ki.

„Az európai társadalmakban megfigyelhető negatív demográfiai folyamatok döntő oka a többségi társadalom nőinek alacsony szülési rátája és a családok növekvő gyermektelensége.”²³⁷ A *többségi* jelző azért szerepel a *társadalom* előtt, mert a szerző külön-külön részletesen foglalkozik Európán belül a nyugati országokban a *muszlim* és a keleti országokban a *roma kisebbségek* nőinek *magas* szülési rátájával, ennek várható következményeivel. Mi itt most csak a többség problémáját érintjük. „A nők anyaszereptől való eltávolodása és a férfiakkal egyenlő részvétele a gazdaságban, a közéletben, a szellemi szektorban stb. először a felső társadalmi rétegek asszonyainál minimalizálta a szülési rátát, majd ezt a női szerepet a teljes társadalomban elterjesztve fokozatosan növekedett a gyermektelen családok száma, vagy csak az »egyket« vállalók aránya. A nőknek a férfiakkal

²³⁶ POKOL 2011.

²³⁷ POKOL 2011: 172.

való egyenlő mértékű részvétele a társadalmi tevékenységekben tulajdonképpen eleve magában rejtette, hogy ezzel egyre inkább nyűggé válik számukra az eredeti anya szerep vállalása, és csak idő kérdése volt, hogy a legtöbb nő teljes mértékben leálljon a gyerekszüléssel.”²³⁸ Két megjegyzést teszek ezzel kapcsolatban. Az egyik, hogy a nők férfiakkal egyenlő részvétele a gazdaságban döntően *bérmunkás* részvételt, *kétkeresős* családmódellet jelent, tekintve, hogy a család megszűnt a nemzetgazdaság alapegységének lenni. A másik, hogy a nők bevonását a bérmunka világába nem követte ezzel arányosan a férfiak bevonása a *házimunkába* és a *gyermekgondozásba* és *-nevelésbe*. Vagyis miközben megszűnt a családi gazdaságban évezredek át kialakult és működött, érzékenyen kiegyensúlyozott munkamegosztás, felborult a kétkeresős család mint fogyasztói közösség belső teherelosztása, egyértelműen és súlyosan a nők rovására. A nők nem annyira a bérmunkás létbe kényszerülést, mint inkább a családon belüli túlterhelést sérelmezik ma is. Ezzel magyarázhatók az olyan durva és nagyon hatásos jelszavak, mint „a nő nem háztartási alkalmazott”, nem „a férje és a gyereke rabszolgája”, nem „szülőgép”, nem „tenyészállat” stb. Van-e visszaút, illetőleg *kiút* ebből a helyzetből? Pokol Béla pesszimista. „Illúzió azt gondolni, hogy ez megfordulhat, hisz száz évek trendjei vezettek ide, és a logikus vég ennél a hagyományos család és a nők anyaszerepének teljes megszűnése. Az a nagyon is méltányolható törekvés, hogy a férfinak alávetett asszony egyenlőségét létrehozzuk, evolúciós zsákutcába vezette az európai civilizációt, és a biológiai alapjai semmisülnek meg felgyorsuló ütemben.”²³⁹ Két folyamatot külön is kiemel, amelyek e „vésszes fejleményhez” vezettek. Az egyik az *individualizmus felülkerekedése*: „Miért áldozná ő fel magát akár

²³⁸ POKOL 2011: 173.

²³⁹ POKOL 2011: 174.

részben is a közösségért, hogy az tovább tudjon élni? [...] aztán nemcsak a nők anyaszerepe, hanem minden közösségi funkció értelmetlen nyüggé és teherre kezdett válni az individuum felé [...] Az egyének önzetlen közösségi odaadása így kihunytt.”²⁴⁰ A másik fejlemény „az egyenjogúságot és az egyenlőséget mindenek felettivé emelő francia felvilágosodás szellemi áramlata volt”, amely egy idő után „a nők biológiaiilag megalapozott anyaszerepét és az ebből fakadó eltérését a férfiaktól is mint problémát vetette fel”.²⁴¹ Az eset jól illusztrálja a jogi és fogalmi *túlabsztrahálódás* veszélyét: elegendő a *jogegyenlőség* előtagját, a *jogot* elhagyni, és máris a teljes *egyenlőség*, azaz a *biológiai kiegyenlítés* követelhető, ami a harcoss *feminizmus*, a *genderideológia* és az *LMBT-mozgalmak* fő *kisebbségi fegyvere* a férfi nem ellen vívott háborúban. Ez a politikai stratégia „[...] a kisebbségi fegyver bevetésével és az osztársadalomnak a konfliktusok sokaságát élező kisebbségek halmazává alakításával [...] rövid időn belül az evolúciós zsákutca végére sodorta a nyugati civilizációt”.²⁴² A jogfilozófus szerző – Oswald Spengler, Nicolai Hartmann és Niklas Luhmann is idézve – mégiscsak nyit egy kiskaput a kiút számára: „ha megfelelően átformálják, és így módon megtartják a társadalmiság intézményei az ontológiaiilag bázisukat jelentő biológiai törvényszerűségeket, akkor ez éppen hogy nagy erőt kölcsönöz számukra.”²⁴³ Ennek feltétele, hogy a kétféle meghatározottság *szimbiotikus mechanizmusok* keretében működjön. Hogy a házasság és a család, az apaság és az anyaság intézményeiben mennyi a társadalmiság, és mennyi a biológiai törvényszerűség, és hogy az utóbbi *megfelelő átformálása* mit jelent, ezek még a természet- és társadalomtudományok (köztük a jogtudomány) előtt álló nem könnyű kérdések.

²⁴⁰ POKOL 2011: 186–187.

²⁴¹ POKOL 2011: 188.

²⁴² POKOL 2011: 192.

²⁴³ POKOL 2011: 171.

A valóságos, hús-vér emberek mindennapi életvitele számára zsákutca helyett valódi kiutat, igazságos teherelosztást és a házaságon és családon belüli érdekegyensúlyt keresnek és ajánlanak Kopp Mária és Skrabski Árpád közös könyvükben,²⁴⁴ amelyben a nők mint feleségek és anyák, a férfiak mint férjek és apák új szereposztásban tűnnek fel. De erről majd később.

Európa halála?

Pokol Bélához hasonlóan Douglas Murray is egyik sikerkönyvében²⁴⁵ Európa furcsa halálát vizionálja, ennek okait kutatja, Európa kiégését, teljes reményvesztett állapotát, régi értékeinek a megtagadását, nihilista hedonizmusát tárgyalja és próbálja megmagyarázni. A magyarázat döntően a 20. századot meghatározó két nagy, „vallásos” eszme felívelése és kiábrándító bukása. „A fasiszta álom, csakúgy, mint unokatestvére, a kommunizmus, a kor komoly problémáira akart választ adni – részben a munkanélküliségre, illetve az első világháború utáni Európa pusztulására.”²⁴⁶ „A kommunizmus a kezdetek óta a világ rémálma volt, és katasztrófát hozott az uralma alá hajtott népek számára”. „Most, évtizedek elteltével könnyebb megérteni a 20. század két totalitárius rendszerének harcát a hitét veszített világért. S most már nemcsak ezektől az ideológiáktól könnyebb félni, hanem bármilyen ideológiától. [...] Lehet, hogy a probléma minden ideológiában és bizonyosságban ott rejtőzik?” „Ezek az ideológiák méreggel itatták át a nemzetállam, a nemzet és a nacionalizmus koncepcióját. A náciizmus egyfajta hipernacionalizmus volt, s így magával rántotta mindezeket, és közben elnyelte a hazafiasság eszméjét is.

²⁴⁴ KOPP-SKRABSKI 2020: 10-171.

²⁴⁵ MURRAY 2018.

²⁴⁶ MURRAY 2018: 216.

[...] Mit romboltak le még ezek a konfliktusok és ideológiák? Ha a vallás utolsó maradványát nem is, a kegyelmes Istenbe vetett hitet minden bizonynyal.”²⁴⁷ Ugyanez a hatása a *proletár internacionalizmus* eszméjének is megvolt, és érezhető ma is. Európa szovjet övezetében azonban az „Isten, haza, család” értékhármából *a vallás, a nemzeti érzés és a család is* – talán mert erősen támadták, ezért rejtteni és óvni kellett azokat – a legnehezebb időkben is megőrizték a végső *menedék és erőforrás* szerepét. Napjainkban, amikor új totalitárius eszmék küzdenek „hitét veszített világunkért”, ezt nem szabad elfeledni. Nem véletlen, hogy a támadások két fő célpontja ma is a *nemzet* és a *család* (a férj- és feleségszerep, az apaság és az anyaság). Azt is jó tudni, hogy „[a]z eszmék összeomlása gyakran cinizmust eredményez: ha már minden remény elveszett, legalább érezzük jól magunkat”.²⁴⁸ Az általános értékválság tudatos előidézésének lényege az, hogy „mindent megkérdőjelezzünk, és soha ne jussunk el sehová”. „Ki tudja, mi lép az üresség helyére, de addig is a konszenzust a fogyasztói társadalom nyújtotta öröмок élvezetében találtuk meg”.²⁴⁹ Ezen öröмок élvezetéhez képest a házasság, a család, a gyermekgondozás és -nevelés nyűg és teher! Csakhogy ez a szemlélet a fenntarthatatlanság katasztrofájába sodorja a világot. A menedék pedig most is az egyént megtartó család, az apai oltalom és a családot összetartó anyai szeretet, a felebaráti szeretetet gyakorló szolidáris társadalmi közösség (a haza és a nemzet) és az áldozatos (krisztusi) szeretet erejébe vetett hit.

²⁴⁷ MURRAY 2018: 215, 216, 217.

²⁴⁸ MURRAY 2018: 219.

²⁴⁹ MURRAY 2018: 219, 221.

Globális szétbomlás?

Az „oszd meg, és uralkodj” klasszikus elve egyre globalizálódó világunkban ma úgy hangozhatna: ha uralkodni akarsz az egész világ felett, rombold le a társadalmakat összetartó és az egyént megtartó hitet, a kisebb és nagyobb közösségeket (a családot és a nemzetet), a motiváló erőket, eszméket és a hagyományos értékeket. Az egyéni szabadságra hivatkozva terjeszd az egoizmus és az önző individualizmus értékrendjét, bontsd függő és kiszolgáltatott egyénekre a társadalmakat! Ezzel a gondolattal Francis Fukuyama könyvében²⁵⁰ találkoztam: „Egy olyan társadalom, amely eltökélten és következetesen irtja a normákat és szabályokat az egyéni szabadság fokozása nevében, egyre szervezetlenebbé, atomizáltabbá és elszigeteltebbé válik, és képtelen lesz közös célokat elérni, közös feladatokat végrehajtani. Ha egy társadalomban *nincs határ* a technológiai fejlődésben, akkor ott valószínűleg semmi másban sincsenek határok, így az egyén viselkedésében sem, és nő a bűnözés, felbomlanak a családok, a szülők nem teljesítik kötelességeiket a gyermekeikkel szemben, a szomszédok nem figyelnek egymásra, és a polgárok nem vesznek részt a közéletben.”²⁵¹ Fukuyama az általa Nagy Szétbomlásnak nevezett jelenségnek három fő okát látja: 1. a bűnözés (az erőszak az agresszió) terjedése; 2. a családok válsága és felbomlása; 3. a társadalmi bizalmi tőke hanyatlása.²⁵² Ezek az okok szoros összefüggésben állnak egymással, gerjesztik egymást, de ez fordítva is igaz: a békesség és a bizalom a családokon belül erősíti a társadalmi bizalmat és csökkenti a bűnözést. Ezért aztán „[s]ok társadalom – Kínától kezdve Dél-Európán át Latin-Amerikáig – pártolja

²⁵⁰ FUKUYAMA 2000.

²⁵¹ FUKUYAMA 2000: 31.

²⁵² FUKUYAMA 2000: 47.

az úgynevezett *familizmust*, vagyis azt, hogy a család és vérségi kötelékek minden egyéb társadalmi kötelezettség fölött állnak”.²⁵³ A fejlett nyugati ipari társadalmakban a nagycsaládok átalakultak *nukleáris* családokká, majd „[a] Nagy Szétbomlás a nukleáris családot is hosszú hanyatlásra ítélte, veszélybe sodorva még az alapvető funkcióját, az utódnemzést is”.²⁵⁴ Külön problémaként tárgyalja, hogy „valamennyi iparosodott országban rendkívül gyorsan nőtt a házasságon kívüli szülések aránya”, és hogy a gyermekek növekvő hányada apa nélkül nő fel. Anyátlan társadalom ugyan nincs, de az „apátlan társadalom” problémája egyre nő, és ez közvetlenül az anyák terheit növeli. Az anyák túlterhelése viszont tovább csökkenti az *anyaság* vonzerejét, az *anyai hivatás* vállalását. A könyv kényszeredett optimizmussal zárul: a Nagy Szétbomlást Nagy Újjáépítésnek kell követnie. De „a társadalmi rend nem áll helyre egyszerűen csak az egyének és közösségek decentralizált interakcióinak hatására; a politikának is részt kell vennie az újjáépítésében”.²⁵⁵ Az anyák újra otthon maradhatnak gyermekeikkel, és ez mint hivatás külön honorálható.²⁵⁶ Az sem feltétlenül probléma, ha az apák többet keresnek, és képesek eltartani az anyákat és a gyermekeiket,²⁵⁷ csökkentve ezzel a harcok feminizmus dühét és vélt indokoltságát. A nagy újjáépítésről pedig tovább kell együtt gondolkodni.

Az értékalapok helyreállítása

Ha összedőlt egy ház, de sziklára épült alapjai szilárdak maradtak, azokon újjáépíthető a ház. Nehezíti azonban az újjáépítést, ha

²⁵³ FUKUYAMA 2000: 60.

²⁵⁴ FUKUYAMA 2000: 61.

²⁵⁵ FUKUYAMA 2000: 365.

²⁵⁶ FUKUYAMA 2000: 367.

²⁵⁷ FUKUYAMA 2000: 369.

mondjuk egy földrengés (természeti csapás), háború vagy egy új *tömegpusztító ideológia* (emberi csapás) az addig szilárd alapokat is szétrombolta. Posztindusztriálisnak vagy infokommunikációsnak is nevezett mai világunkban tektonikus erejű változások készülődnek, vagy már zajlanak. Sokan a mezőgazdasági (neolitikus) forradalomhoz hasonló súlyú és jelentőségű *paradigmaváltás* elkerülhetetlenségéről beszélnek, de annak tartalma és iránya még nem körvonalazódik. A globális népvándorlás már útra kelt milliói és kibocsátó országaik *még csak most* akarnak felzárkózni arra a fejlettségi szintre, amely a vágyott gazdag világban *már fenntarthatatlanná vált*. Befogadóknak és bevándorlóknak is integrálódniuk kellene, de még senki nem tudja, hogy mihez. A multikulturalizmus már csődöt mondott, pedig még azt sem tudtuk meg, hogy mi lett volna az. Mivel a történelem az élet tanítómestere, ha előre nem látunk, nézzünk hátra: lássuk, honnan indultunk, mennyit jöttünk, hol tartunk, és utána gondolkodjunk azon, hogy merre menjünk tovább! Kell-e új célokat kitűzni, vagy csak a régi célokhoz kell új utat keresni? Találunk-e ezekre a kérdésekre mi, az emberiség nagy családja közös választ? Szót értünk-e egymással, meg tudunk-e egyezni, képesek vagyunk-e hitünket, elveinket, értékeinket egyesíteni, közösen cselekedni? A *homo sapiens* ősi emberi (őseMBERI) kérdései ezek, amelyeket egy pár száz lelkes hordaközösségben sem volt könnyű megválaszolni, most pedig 7,5 milliárd embernek kell globális választ találnia, ami akkor is a túlélés feltétele volt, és most is az. Akkor ez sikerült, most még csak szeretnénk, ha sikerülne. László Ervint szoktam idézni: „a jövőnk ott volt a múltunkban, csak nem vettük észre, és elmentünk mellette.” Akkor most lépünk egyet vissza, és vegyük észre! Arany János szerint: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindég, minden körülményben.” (*Domokos napra*) A cél tehát maradhat változatlan, az út sem ismeretlen: az *emberség*, az emberséges emberré válás útja az, amelyen

tovább kell haladni. Minden egyes ember emberségét megvalósítani, kiteljesíteni. Ehhez az elemi feltétel, hogy gyermekeket kell szülni és belőlük jó embereket, emberséges embereket kell nevelni. Ennek pedig ugyancsak elemi feltétele a házasságok kötése és a családok alapítása, az *anyaság vállalása*, értéknek tekintése és megbecsülése, különleges segítése és támogatása. Az anyaság az emberteremtés folytatása, az emberré válás kiindulópontja és garanciája. Az anyaság optimális segítője mindebben az *apaság*; az anya emberpárja, házaspárja és szülőpárja az *apa*. Az *apaság* és az *anyaság* a férfi és a nő *természeti és társadalmi* minősége. Kettejük harmonikus kapcsolata a harmonikus családi élet alapja, a gyermek mindenek fölött álló érdeke. A harmóniát a hitvesi és a szülői szeretet biztosítja, az eszményi család *szeretetközösség*, erőszakgesztusok helyett a *szeretetgesztusok* iskolája és gyakorló terepe. Ennek a közösségnek és a szeretetgesztusoknak is a képmény magja az *anyai szeretet*, az anyaság lényegi eleme, esszenciája. Ez a kösziklára épült ház alapja, rajta a házasság is, a család is, az emberség is újjáépíthető.

Az anyai szeretet értéke

Az ember – minden ellenkező híresztelés ellenére – közösségi lény. Csányi Vilmostól hallottam ezt a gondolatot 2001-ben, egy évtizeddel a rendszerváltás után. Azután, hogy a „létező szocializmusnak” nevezett közösségi társadalom építésének és a „kommunista embertípus” kialakításának kísérlete elbukott, és az egyéni szabadságot favorizáló liberális demokrácia és a piacgazdaság győzött. Az emberiség történetének ez az intermezzója azonban nem jelentette a történelem végét, különösen ha az az emberré válás története. Csányi Vilmos így elmélkedik erről: „Az emberré válás tulajdonképpen, ha nagyon tömören akarjuk megfogalmazni, az a folyamat, ahogy a csoportból

közösség lesz. Olyan közösség, amely magasabb szerveződési szintet képvisel, mint az egyén, [...] és hajlandó a saját érdekeit háttérbe szorítani a közösség érdekeivel szemben. Ez fajspecifikus jegy, tehát az összes állattól megkülönbözteti az embert.” Majd így folytatja: „A humánetológusok nagy része egyetért abban, hogy a vallásos hitre való képességnek fontos evolúciós szerepe lehetett a közösségek kialakulásában.”²⁵⁸

Az *elkülönülni vagy egyesülni* kérdéséről Erich Fromm híres könyvében²⁵⁹ ezt olvashatjuk: „Az emberi elkülönültség tudata a szeretet újraegyesítő hatalma nélkül: a szégyennek a forrása. És forrása egyszersmind a büntudatnak és a szorongásnak is. [...] Az ember minden korban és minden kultúrában egy és ugyanazon kérdéssel kerül szembe: arra kell megoldást találnia, hogyan győzze le az elkülönültséget, hogyan valósítsa meg az egyesülést, hogyan haladja meg az egyéni életet.” „A teljes válasz a személyek közötti egyesülés, a másik személlyel való összeolvadás megvalósításában rejlik: *a szeretetben*. Az interperszonális egybeolvadásnak ez a vágya a legerősebb törekvés az emberben. Ez a legalapvetőbb szenvedély, ez az erő tartja össze az emberi fajt, a törzset, a családot, a társadalmat. Ha megvalósítása kudarcot vall, az tébolyt vagy pusztítást jelent – önpusztítást vagy mások elpusztítását. Szeretet nélkül az emberiség nem létezhet egy napig sem.”²⁶⁰ A szeretet elemi és magasiskolája is a család mint *szeretközösség*. „Az első hónapokban és években a gyereket anyjához fűzi a legszorosabb kapcsolat. [...] De napról napra függetlenebbé válik [...] egyre fontosabb lesz a kapcsolat az apával. Hogy megértsük ezt az átpártolást az anyától az apához, tekintetbe kell vennünk az *anyai* és az *apai szeretet* minőségét. [...]”

²⁵⁸ CSÁNYI 2018: 125, 137.

²⁵⁹ FROMM 1993: 18–19.

²⁶⁰ FROMM 1993: 29.

Az anyai szeretet természeténél fogva feltétlen. Az anya azért szereti újszülött csecsemőjét, mert az ő gyereke, és nem azért, mert eleget tesz valamilyen sajátos feltételnek vagy megfelel valamilyen sajátos várákozásnak. [...] A feltétlen szeretet nemcsak a gyerek, hanem minden emberi lény egyik legmélyebb igénye. [...] Az apai szeretet feltételes szeretet. Elve ez: Szeretlek, *mert* megfelelsz a várákozásaimnak, mert teljesítet a kötelességedet, mert olyan vagy, mint én. A feltételekhez kötött apai szeretetnek éppúgy, mint a feltétlen anyai szeretetnek megvan a pozitív és a negatív oldala. A negatív oldala az a tény, hogy az apai szeretetet ki kell érdemelni, hogy el lehet veszíteni, ha az ember nem azt csinálja, amit várnak tőle. [...] az engedelmesség a fő erény és az engedetlenség a fő bűn – büntetése pedig az apai szeretet megvonása. A pozitív oldal ugyanilyen fontos. Mivel apám szeretete feltételes, tennem kell valamit, hogy megszerezem, meg kell dolgoznom érte; a szeretete nem irányíthatatlan, mint az anyai szeretet. Az iránta tanúsított anyai és apai magatartás megfelel a gyerek szükségleteinek. A csecsemőnek élettaniilag és lélektanilag egyaránt az anya feltétlen szeretetére és gondoskodására van szüksége. Hatéves kora után a gyereknek kezd szüksége lenni az apa szeretetére, tekintélyére és irányítására. [...] Végül is az érett embernek el kell jutnia odáig, hogy ő maga legyen a tulajdon anyja és apja. [...] a kettő végső szintézise: ez az alapja a lelki egyensúlynak és az érettség megvalósulásának.”²⁶¹ Jó azonban tudni, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyáknak – ha az szükséges – tudniuk kell az apai szeretet szigorát is gyakorolni, ha pedig a tékozló fiú hazatér (megtér), az apának kell őt anyai szeretettel visszafo-gadnia és megünnepelnie.

²⁶¹ FROMM 1993: 57–61.

A szeretetnek, Krisztus kereszthalált is vállaló, önfeláldozó emberszeretete nyomán, az európai keresztény vallásban és kultúrában központi szerepe van. Erről írja Erich Fromm: „A leg-sarkalatosabb szeretetfajta, amely a szeretet összes típusainak alapjául szolgál, a *felebaráti szeretet*. Erről a szeretetfajtról beszél a Biblia, mikor azt mondja: Szeresd felebarátodat. [...] A felebaráti szeretetben megvalósul a minden emberrel való egyesülés, az emberi szolidaritás, az emberi egygyé válás élménye.”²⁶² Ami a keresztények nyelvén *felebaráti szeretet*, az az Európai Unió értékrendjében a *társadalmi szolidaritás*. A nagy társadalmi szolidaritási *intézmények* (közoktatás, nyugdíjrendszer, egészségügyi ellátás, családtámogatás, szociális biztonság) példát és vonzerőt jelentenek a globális világ szegényei számára. „Ellentétben a felebaráti szeretettel és a szerelemmel, amely egyenrangúak közti szeretet, az anya és a gyerek viszonya eredendően egyenlőtlen: az egyik félnek mindenben segítségre van szüksége, és a másik fél ezt megadja neki. Ennél az altruista, önzetlen jellegénél fogva szokás az anyai szeretetet a szeretet legmagasabb rendű fajtájának és a legszentebb érzelmi köteléknek tartani.”²⁶³ Ez a legszentebb érzelmi kötelék tükröződik Jézus anyjának *istenanyaságában* és az európai kereszténység *Mária-kultuszában*. Magyarország Mária országa. Szent István királyunk jól ismerte magyarjait, nem véletlenül ajánlotta országát az Istenanya feltétlen szeretetébe. A felebaráti szeretet Jézus szerint a két *legfőbb parancs* egyike. A másik is szeretetparancs: szeresd a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Az *anyai szeretet* ezt a kettőt egyesíti, és az embernek nincs más dolga, mint elfogadni és meghálálni. Ez a *legfőbb gyermeki kötelessége*.

²⁶² FROMM 1993: 64.

²⁶³ FROMM 1993: 68.

Az ősbizalom értéke

Az anyai szeretetnek, a szülői (anyai és apai) szeretetnek, a testvérekkel, nagyszülőkkel, közelebbi és távolabbi rokonsággal kiegészülő *családi szeretetközösségnek* kiemelkedően nagy és fontos szerepe van a gyermek személyiségének formálásában, benne is a szeretni tudás, a szeretetadás és -elfogadás képességének kialakításában. Ez a folyamat kölcsönösségi alapon, oda-vissza zajlik, a családtagok többek és jobbak lesznek egymás szeretete által. Ehhez az egymásba vetett feltétlen *bizalom* és az egymáshoz való *hűség* szükséges. Ha működik a bizalom, az maga után vonja a hűséget. A bizalom gyökere az *anyai feltétlen szeretet*, amely már a csecsemőben *feltétlen bizalmat*, *ősbizalmat* vált ki. Ennek jelentőségéről Kopp Mária és Skrabski Árpád ezt írják: „Hogyan alakul ki a bizalom képessége a családon belül, a család miként járul hozzá az ellenségesség csökkentéséhez? A modern pszichológia talán legfontosabb alapfogalma az *ősbizalom*. Az emberi személyiség, a megszülető ember biológiailag, de főleg pszichológiailag rendkívül éretlen. Tehát az a közeg, amely az újszülöttet, de már a méhen belüli magzatot is körülveszi, hihetetlenül fontos mind biológiailag, mind pszichológiailag. Az első időszak, az első három év anya-gyerek, illetve apa-gyerek kapcsolata meghatározó ennek a bizonyos *ősbizalom állapotának* a kialakulásában. Mit jelent az *ősbizalom* állapota? Teljes *önátadást* az anya és a gyerek, valamint az apa és a gyerek között. Ez a közvetlen és teljes egymásra hangolódás biztos alapot ad a személyiség kibontakozásához. Az *ősbizalommal* rendelkező embernek van mersze hosszú távú kapcsolatokat építeni, általában merészen nyitottan és bizalommal fordulni mások felé.”²⁶⁴ Ez az *ősbizalom* kamatozik majd, ha a gyermek létesít tartós párkapcsolatot, házasságot köt

²⁶⁴ KOPP-SKRABSKI 2020: 93–94.

és gyermeket vállal, családot alapít. A bizalom stresszoldó hatásának a házasságban és a családban bizonyítottan *egészségvédő* szerepe van.²⁶⁵ Az ősbizalomból kiágazó sokféle bizalomnak az ember sok más életviszonyában (társadalmi viszonyaiban, üzleti kapcsolataiban, jogviszonyaiban) is fontos és értékes funkciója van. Példaként elegendő említeni az orvos és beteget, az ügyvéd és megbízóját, az eladó és a vevőt, a hitelezőt és az adóst, a politikus és szavazóját, az állam és polgára viszonyát. Az emberek mindennapi életében jelentős szerepet játszó bizalom, megbízhatóság társadalmi méretekben *bizalmi tőkévé* összegződik, amelynek a működő és a pénztőkéhez mérhető értéke van. Elősegíti a hatékonyságot, olcsóbb és gyorsabb, nyertes-nyertes játszmákat eredményez. Ugyanakkor a bizalomhiány vagy a bizalomvesztés mindennek az ellenkezőjéhez vezet. Francis Fukuyama szerint „[a] bizalom a társadalmi tőkét alkotó kooperatív normák kulcsfontosságú mellékterméke. Ha számítani lehet rá, hogy az emberek eleget tesznek kötelezettségeiknek, tiszteletben tartják a kölcsönösség normáit, és, ha egy mód van rá, nem viselkednek tisztességtelenül, akkor könnyebben jönnek létre csoportok, s ha már létrejöttek, hatékonyabban érik el közös céljaikat. Ha igaz az, hogy a bizalom a társadalmi tőke fontos mutatója, akkor világos jelei mutatkoznak ez utóbbi hanyatlásának. [...] bizalom akkor jön létre, amikor az emberek osztoznak a tisztesség és kölcsönösség normáiban, és ennél fogva képesek együttműködni. A bizalmat elpusztítja a túlzott önzés vagy a tisztességtelen viselkedésre való hajlam.”²⁶⁶ A társadalmi bizalmi tőke hanyatlása a Nagy Szétbomlás egyik fő oka. Mögötte azonban a házasság és a család válsága, az anyaság és az anyai szeretet (és persze az apaság és az apai szeretet) hiánya

²⁶⁵ KOPP-SKRABSKI 2020: 95.

²⁶⁶ FUKUYAMA 2000: 75, 78.

és hanyatlása húzódik meg. Ezért kell a házasságot és a családot védeni és támogatni, az anyaságot és az apaságot mint értékeket óvni és megmenteni, a jövő generációknak továbbadni. Nagy László gyönyörű verssorának parafrázisával szólva: az anyaságot – fogunkban tartva – vigyük át a túlsó partra! A szerelem, a szeretet, a házasság, az anyaság és az apaság, a család megmen-tésén a boldogságunk múlhat!

Az anyaság – boldogságforrás

„Az emberiség ma olyan gazdagságnak örvend, amely régen csak a mesékben létezett. De vajon boldogabbak is vagyunk?” – teszi fel a kérdést sikerkönyvében Harari. „A történészek ritkán tesznek fel ilyen kérdéseket. Pedig ezek lennének a legfontosabb kérdések, amiket a történelemmel kapcsolatban feltehetünk [...] A tudósok mindössze néhány éve kezdtek el a boldogság történetét kutatni, és még mindig a kiinduló hipotéziseket alakítjuk ki, és a megfelelő kutatási módszereket keressük. [...] Úgy vélem, ez a legnagyobb fehér folt történelmünk megértésében. Ideje lenne kezdenünk kitölteni.”²⁶⁷ Erich Fromm, aki gyakorló pszichológus is volt, idézett könyvében érinti a témát: „A legtöbb nő akar gyereket, *boldog* az újszülött gyerekével, és buzgón gondoskodik róla. Jóllehet a gyerekétől nem kap érte semmit cserébe, kivéve egy-egy mosolyt vagy az arcán az elégedettség kifejezését. A szeretetnek ez a készsége részben alighanem az ösztönvilágban gyökerezik. [...] Lehet nárcisztikus eleme az anyai szeretetnek. [...] Indíték lehet az anya hatalom- vagy birtoklási vágya is. [...] (ezek azonban) kevésbé fontosak és kevésbé egyetemesek, mint az, amelyet transzcendenciaszükségletnek nevezünk. Ez a *transzcendenciaszükséglet*

²⁶⁷ HARARI 2020a: 335, 352.

az ember egyik legalapvetőbb szükséglete, öntudatának tényében gyökerezik, abban a tényben, hogy nincs megelégedve a kreatúra szerepével [...] Teremtőnek szeretné magát érezni, aki túllép a teremtettség passzív szerepén. Sokféle módja van e teremtség igény kielégítésének; a legtermészetesebb és a legkönnyebb is az anya gondoskodása és szeretete a teremtménye iránt. Meghaladja önmagát a csecsemőben, iránta érzett szeretete értelmet és jelentőséget ad az életének.”²⁶⁸ „De a gyerekek fel kell nőnie. Az anyai szeretet igazi lényege, [...] hogy *akarnia és támogatnia kell a gyermek elkülönülését*. Csak ezen a ponton válik az anyai szeretet olyan nehéz feladattá, amelyhez önzetlenség kívántatik: hogy képes legyen mindent odaadni és nem akarni érte cserébe semmit, csak a szeretett lény *boldogságát*.”²⁶⁹ Ezzel az *anyaság* (de mondhatnánk azt is, hogy *a szülőség*) önmaga fölé emeli az embert.

Kopp Mária és Skrabski Árpád könyvéből kiderül, hogy ők nem csupán érintik a témát, de közös munkájuk középpontjában a *boldogságkutatás* állt. „A kilencvenes és a kétezres évek közepe között készített országos reprezentatív felméréseinkben megkérdeztük, mit tartanak a legfontosabb értéknek az emberek, és *első helyen a boldogságot* jelölték meg. A kérdés csak az, mit értünk boldogságon. Magyarországon a kollektivizmus jelszavai lejártak, kiüresítették a legszebb fogalmakat is, mint az összetartozás, a közösség. Így termékeny talajra talál a fogyasztói társadalom boldogságeszménye, amely a szabadságot a kapcsolatoktól való szabadságban látja, és a magány csapdájába sodorja a manipulálható tömegeket. Az ókori filozófusok szerint a boldogság [...] belső szabadságot, kölcsönösséget, bizalmat és megbízhatóságot, valódi

²⁶⁸ FROMM 1993: 68–69.

²⁶⁹ FROMM 1993: 70.

emberi kapcsolatokat, célokat és tartalmat jelent az életben.”²⁷⁰ A boldogságvágy diffúz, tehát csak konkrét egyéni fogalmakkal írható le. Egy mindenkire érvényes boldogságfogalom csak bölcseleti és teológiai természetű lehet. A valódi boldogság az arisztotelészi meghatározás szerint *állandó törekvés az emberi erényekre*, mert ezek különböztetik meg az embert az állatvilágtól és egyben ezek tesznek boldoggá minket, „mint a bölcsesség és a tudás, a bátorság, a szeretet és az emberségesség, az igazságosság, a mértékletesség, valamint a spiritualitás és a transzcendencia élmény. Az élet céljának és értelmének keresése valójában a boldogság lényegét jelenti.”²⁷¹ A jó házasság, a harmonikus családi élet, az erényes emberekkel nevelt gyerekek tökéletesen kielégítenék a legtöbb ember boldogságvágyát, ez azonban ritka. A házasság is, a családi élet is tele van zavarokkal, konfliktusokkal, válságokkal. Ezek zöme a nemek szerepzavarára vezethető vissza, így különösen a férfiuralom (a férj és az atyai hatalom) utórezgéseire, illetve a nők anyaszereptől való eltávolodására. Ezért a „Pelenkázz, tovább élsz!” jelszó nagyon is megszívlelendő a férfiak számára, sőt ma már a nők számára is. „A magyar társadalom még mindig család- és gyermekközpontú. Ez azt jelenti, hogy miközben igen alacsony azok száma, akik egyáltalán nem szeretnék gyermeket, jelentős különbség van a kívánt és a végül valóban megszülető gyerekek száma között. Megkerülhetetlen a kérdés, miként lehet a családi életet, a gyermekvállalást és -nevelést, valamint a nők tágabb társadalmi szerepvállalását harmonikusan összeegyeztetni.”²⁷² A mai modern, kétkeresős családmodellben sem matriarchátusra, sem patriarchátusra (sem nőuralomra, sem férfiuralomra) nincs

²⁷⁰ KOPP-SKRABSKI 2020: 10–12.

²⁷¹ KOPP-SKRABSKI 2020: 12.

²⁷² KOPP-SKRABSKI 2020: 66–67.

többé szükség, sem lehetőség. Eljött a házaspárok valódi egyenjóságának, különösen az új férfiszerep vállalásának ideje. „A férfi szerepének erősítése a családban azért is kulcsfontosságú, mert napjainkban – a válások nagy számának, illetve a társadalom elnöiesedésének következtében – jószerivel apák nélküli világban élünk, így egy fiúnak nemigen van lehetősége mintát látni maga előtt. Ez azért is tragédia, mert ennek hiányában beindul az ördögi kör, és maga sem lesz képes a végleges elköteleződésre, az életre szóló kapcsolatra.”²⁷³ „A genderkutatások epidemiológiai vonulatának célja objektív módszerekkel elemezni, hogy a XXI. század új kihívásai között milyen módon biztosítható a legjobb életminőség, a legegészségesebb és leginkább értelemmel teli élet mind a nők, mind a férfiak számára. Ennek megfelelően ma már nem annyira *feminizmusra*, mint inkább *familizmusra* van szükség. A familista világnézet képviselői a család, a férfi, a nő és a gyermekek egységét, harmóniáját tartják szem előtt, hogy megoldást találjunk a megváltozott szerepviszonyok által okozott nehézségekre.”²⁷⁴ „Világosan kirajzolódik, hogy a családok szétverése súlyos demográfiai és egészségügyi helyzethez, a szociális védőháló megszűnéséhez vezet, és az egész társadalom létét fenyegeti. Napjainkban így azok teszik a legnagyobb szolgálatot az emberiségnek, azok védik az igazságot, akik a család intézményének védelméért fáradoznak.”²⁷⁵ A családot pedig ma is, matriarchátus nélkül is az *anya*, az *anyaság*, az *anyai szeretet* tartja össze, amiért a gyermekek, a férfiak és apák, az egész társadalom – anyai kérés nélkül is – „csak” hálával tartoznak.

²⁷³ KOPP-SKRABSKI 2020: 63.

²⁷⁴ KOPP-SKRABSKI 2020: 69.

²⁷⁵ KOPP-SKRABSKI 2020: 165.

2. Család és apaság

Házasság és család

Jobbágyi Gáborral több mint egy évtizeden át dolgoztunk együtt Győrben, ahol ő – úgy is mint gyakorló férj és apa – családi jogot is tanított. Írásából és baráti beszélgetéseinkből megismerhettem véleményét és meggyőződését házasságról és családról. Ezért születésnapj köszöntő gondolataimat e két intézmény köréből gyűjtve kötöttem csokorba.

A házasság és a család *értékhordozó intézmények*: férfi és nő, apaság és anyaság, szeretet, hűség, bizalom, támogatás, önzetlenség, kölcsönösség, szolidaritás, és ez az értéktartalom még hosszan sorolható. Ezen értékek a családokban és a társadalomban is (*társadalmi tőkeként*) összegződnek és hasznosulnak, bár nem mérik őket a nemzeti jövedelem vagy a nemzeti össztermék mutatószámai. Ha a házasság és a család intézményei *válságban* vannak, akkor az általuk hordozott értékek is válságba sodródnak, és ez hozzájárul az általános társadalmi *értékválsághoz*. Ez az összefüggés oda és vissza is nyilvánvaló, ha igaz – márpedig igaz – az, hogy „a család a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme” (EJENY 16. cikk). Nemcsak méltó, de rá is szorul a társadalom és az állam védelmére és támogatására. A házasság és a család *mentése* egyúttal *értékmentés* is. Én a család kiemelkedő emberi értékének tekintem az *anyaságot* és az *apaságot*, mivel úgy vélem, hogy – nem kizárólagosan, de elsősorban – ezekben teljesedik ki és folytatódik az ember *embersége*. Ma mind a kettő válságban van, és válságuk mélyül: a nők egyre nagyobb arányban nem akarnak anyák lenni, a férfiak egyre kevésbé vállalják az apaságot. Annak ellenére, hogy legalább az anyaság társadalmi megbecsülése és fokozott jogi védelme közismert. Ezért most a házasságról és a családról, azok válságáról szólva inkább az apaság értékére térek ki kicsit bővebben.

A társadalmi értékválság összetett probléma, sok oka van. Az okokat egyenként is és összességükben, kölcsönhatásukban is vizsgálni kell (diagnózis felállítása), ezután lehet a helyes terápián gondolkodni többféle társtudományi, szakterületi tudás bevonásával, összeillesztésével. A jogtudományt ki kell nyitni, társadalomtudományosítani, sőt még általánosabban tudományosítani kell. Igaz, hogy régóta beszélünk egy-egy *komplex* probléma *interdiszciplináris* megközelítésének szükségességéről, mivel azonban a jog önmagába(n) zárt rendszer, a jogtudomány hajlamos folyton a beszűkülésre. Saját fogalmait elemezgeti, nagyító, majd mikroszkóp alá helyezve vizsgálhatja a legapróbb részleteit, mígnem belevész azokba. Nagynak gondolja magát a saját körében, csak ez a kör a mai, egyre bonyolultabb és szinte áttekinthetetlen világunkban túl kicsi. Ha például a házasság és a család válságban van, és ezt jogi problémaként kezeljük, holott döntő mértékben nem az (hanem biológiai, pszichológiai, gazdasági, szociális stb.), akkor hiába próbálkozunk a probléma újabbnál újabb jogi megoldásaival. Fel kell tárni a probléma valamennyi lényeges okát, és azokat a saját adekvát eszközeikkel kell orvosolni. Mindezt holisztikus szemléletben: ha egy embernek többféle betegsége és ezeknek sokféle kiváltó oka van, nem elég csupán egy betegséget, egy tünetet vagy csak egy kiváltó okot kezelni, a beteg embert magát (egészében, komplexitásában) kell gyógyítani. Ha a házasság és a család válsága, annak részeként az anyaság és az apaság válsága is egy tünet, amelyet felfoghatunk úgy is, mint az ember és az emberi társadalom (akár többféle) betegségének a tünetét, akkor ki kell kutatni, fel kell tárni ennek lényeges okait, és azokat kell kezelni. A házasság és a család válságának kezeléséhez, gyógyításához mint *célhoz* igénybe vehetjük a jogot is mint emberi magatartás-szabályozó *eszközt*. Nem elegendő azonban önmagában a családi jogi, alkotmányjogi, emberi jogi kutatás és szemléletmód, valamennyi „embertudomány” (természet- és társadalomtudományi

területek) „konzíliuma”, bevonása szükséges. Ez persze nem zárja ki a specializálódást sem. Egy régi barátom, Hadas Miklós szociológus ma *maszkulinitáskutató*. A „men’s studies”, azaz a *férfi-kutatások* foglalkoznak a férfilét, a férfiasság, a férfibeágyazottság stb. problémáival, érintve a *női maszkulinitás* és a *férfi femininitás* problémáit is. A házasságokban és a családokban viszont ennek egyik speciális vetülete, az *apaság hiánya* a gond. Az apátlanság problémáját érintette már Ranschburg Jenő és Kopp Mária, és foglalkozik azzal Francis Fukuyama és Philip Zimbardo is. Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád könyvéből idézek: „A férfi szerepének erősítése a családban azért is kulcsfontosságú, mert napjainkban – a válások nagy számának, illetve a társadalom elnöiesedésének következtében – jószerivel apák nélküli világban élünk, így egy fiúnak nemigen van lehetősége mintát látni maga előtt. Ez azért is tragédia, mert ennek hiányában beindul az ördögi kör, és maga sem lesz képes a végleges elköteleződésre, az életre szóló kapcsolatra.”²⁷⁶ A hagyományos vagy természetes (biológiai) család a lánygyermeket az *anyaságra*, a fiúgyermeket az *apaságra* szocializálta. Ez is garanciája volt az újabb és újabb házasságoknak és családoknak, az emberi generációk szakadatlan sorának, a társadalom fennmaradásának, közismert műszóval a *társadalmi reprodukciónak*. Az elmúlt fél évszázadban mind az anyaságot, mind az apaságot és az ezekre való szocializációt súlyos támadások érték, mindkettő sokat veszített az értékéből, az apaság szinte eltűnőben van. A férfiak nem akarnak házasságot kötni, legfeljebb élettársi viszonyt (egymás után többet is) létesítenek, nem akarnak gyereket, sem férjként, sem élettársként, sem apaként nem állják meg a helyüket, gyakran azért nem, mert már nekik sem volt követhető mintájuk, példaképük. Sok országban a gyerekek egyre nagyobb többsége apa nélküli családban vagy

²⁷⁶ KOPP–SKRABSKI 2020: 63, 69, 100.

nem a saját apja mellett nő fel. Az *apátlan társadalom* már létező és még várható következményeinek kutatása – elsősorban a pszichológia területén – még alig kezdődött el. Holott „kétségtelen tény, hogy az egyik szülő hiánya akadályozza a szocializáció egészséges menetét”.²⁷⁷ A problémának persze demográfiai, szociológiai, közgazdasági, politikai stb. vonzatai is vannak. A komplex tudományos megközelítés és problémakezelés tehát sürgős és elkerülhetetlen.

Szülőnek lenni

A házasságnak és a családnak van még ma is egy „veleszületett” természetes (eredeti, természeti) oldala: a létfenntartás és a fajfenntartás ösztöne, motiváló ereje az *ember mint férfi és nő egységében*. Az *életben* maradás és az élet továbbadása így együtt, csak egyesülve lehetséges, így könnyebb is, egészségesebb is; egy emberpár testi és lelki egységet alkot. Az *emberpár*, *szülőpár*, *házaspár* fogalmak – lényegüket tekintve – szinonimák, túlnyomó részben azonos a jelentésük. A *férfi*, ha *apa*, akkor tipikusan *férj és szülő is* egyben. Az *apaság kötelez*, és ez sokkal többet jelent, mint a család védelmét és a családról való gondoskodás kötelezettségét: a *férfi*, a *férj és az apa mintájának*, a gyermekek szemében példaképnek is kell lenni. Ez annak sem könnyű, akinek volt ilyen *példaképe*, akinek pedig nem volt, annak szinte teljesíthetetlen kötelezettség. Ráadásul az *apaság*, miként az *anyaság és a közös gyermekvállalás*, társadalmi felelősséggel is jár: a *társadalmi reprodukció felelősségével*. De ezen legalább tud könnyíteni az állam és a társadalom. Közelmúltunk történelmében a „szocialista állam” *paternalista* állam volt, az államosított tulajdonból az egész társadalomról kívánt gondoskodni. A mai *szociális* jogállamok is

²⁷⁷ RANSCHBURG 2011: 176.

gondoskodó (redisztributív) államok, csak különböző mértékben és módokon paternalisták. Közös hatásuk, hogy a családok öngondoskodási képessége csökken vagy megszűnik, a gondoskodó férjre és apára sincs már akkora szükség, mint a megelőző tízezer évben. De talán éppen ezért könnyebb lehet *jó embernek, jó férjnek és jó apának* lenni és annak megmaradni. A házasságnak és a családnak mint élő organizmusnak megvan tehát a maga evolúciós fejlődése – amely nem más, mint aktív adaptáció, alkalmazkodás a változó természeti körülményekhez és az egyre gyorsuló társadalmi-gazdasági-technológiai fejlődéshez. Ezzel kapcsolatban azonban felmerült két, egymással szorosan összefüggő újabb probléma. Az egyik, ha nem az ember alkalmazkodik a természet törvényeihez, hanem azokat alakítja önmagához, fogyasztói – egyre bővülő – szükségleteihez. A másik, hogy az ember, bár eredetileg maga is természeti lény, eltávolodott a természettől, kiszakadt abból, sőt nem kis mértékben szembefordult azzal, mondhatni *technikafüggő* lett. Ahelyett, hogy óvna és gondozná a teremtés által rábízott természetet, kényelme és jóléte öncélú növelése érdekében kiuzsorázza és pusztítja azt. Ténykedése racionálisan és morálisan, a józan ész és az erkölcsi törvény alapján is elfogadhatatlan, fenntarthatatlan, ráadásul öngyilkos ténykedés is. Ha egy élőlény saját életfeltételeit kimeríti, élő és éltető természeti közegét elpusztítja, kipusztul maga is.

A társadalmi közeg problémája

A házasság és a család evolúciós fejlődésének a természeti mellett ma már nagyobb hatása a társadalmi oldala, az alkalmazkodás a társadalmi körülmények változásához (vallásokhoz, ideológiákhoz, hiedelmekhez, politikai hatalmakhoz, gazdálkodási módokhoz, technológiákhoz, piaci törvényszerűségekhez, divatokhoz stb.). Ezekre fokozottan igaz, hogy emberi kreációk,

hogyan – önös érdekeik szerint – emberek alkotják, mindig sokkal kevesebben, mint ahányan alkalmazkodni kényszerülnek azokhoz. Ha a társadalmi körülményekhez való alkalmazkodás – akár önként, lelkesedve, akár kényszer hatására, de – sikeres, akkor ezek is olyan elháríthatatlan, elemi erőként (*vis maior*ként) hatnak az emberek életére, mint a természet erői. Ugyanúgy hathatnak éltető erőként vagy okozhatnak emberi és társadalmi katasztrófákat. A 20. század például ebből a szempontból katasztrofális évszázad volt: „tömegpusztító”, sátáni dogmák uralták. Ilyen volt a kommunizmus egyenlőségeszméje, de ilyen ma a totális individuális önzés eszméje is. Holott – minden ellenkező híresztelés ellenére – az ember közösségi lény. Tagja egy családnak, egy nemzetnek, egy kulturális és civilizációs közösségnek, és ha kellően művelt, képes ellenállni a nagy hatóerejű, tömegpusztító dogmáknak. Mint értékes személyiség képes a közösségeit is – családját, nemzetét, az emberiséget – lélekben, tudásban, emberségben gazdagítani, hogy azok is ellen tudjanak állni a sátáni dogmák erejének.

A tulajdoni és a ráépülő gazdasági rend, különösen a hierarchizált (vertikalizált) tulajdonosi (birtokosi) uralmi és a politikai közhatalmi rend mindig is áthatotta és áthatja ma is a házasság és a család belső (intim) viszonyait is. A mezőgazdasági forradalom és a letelepedés például családi gazdálkodáshoz, a magántulajdon kialakulásához vezetett. A magántulajdon és annak öröklése apai és férji hatalmat hozott, az ősközösségi matriarchátust a patriarchátus váltotta fel. Mintegy ezt a túlhatalmat ellensúlyozandó a jog világában az *eszményi ember* a „jó és gondos családapa”, a *bonus et diligens pater familias* (a magyar magánjogban a *jó gazda*) lett. Örök kérdés, hogy ebből az eszményből mennyi és hogyan lett valósággá, ám az *alulteljesítés* nem az eszmények hibája. Az ipari forradalom felszámolta a kis magántulajdont, majd a kommunista forradalom a nagy magántulajdont is, de a férfiuralom tízezer

éves lendkereke a családon belül még két-három évszázadon át tovább pörgött. A család megszűnt a gazdaság alapegysége lenni, az apák zöme már nem tulajdonos, nem gazda és nem vállalkozó, hanem *bérmunkás*, sőt az általánossá vált *kétkeresős családmoddellben* a felesége is az. A harcos feminizmus ebben öngólt lőtt, besegített a tőkének és a paternalista államnak is. A „dolgozó nő” mint *egyedülálló anya* maga is képes a szociális állammal karöltve gyermekeiről gondoskodni. Sem jó gazdára, sem jó családapára nincs többé szükség? Ellenkezőleg, jó emberekből, apákból és férjeből egyre nagyobb a hiány. Vajon miért nincs elég jelentkező? Miért félnek a férfiak a férji és apai tartós elköteleződéstől és az azzal járó felelősség vállalásától? Sőt, miért kell gyakran a feleségeket, gyerekeket, családokat az *apáktól megvédeni*, az apákat a családjuktól *távol tartani*? A szocializmusban a faluról városba ingázó apák, ma a Nyugat-Európában munkát vállaló apák is ilyen távol tartott apák. A távoltartás mint politikai-gazdasági kényszer és mint büntetés egyformán bomlasztólag hat? Érdemes ezeken a kérdéseken elgondolkodni. Mint ahogy azon is, hogy a családi háztartás mint fogyasztói közösség jelentősége a fogyasztói társadalomban felértékelődött és egyre nagyobb. Ebben viszont nincs szükség sem apai, sem anyai hatalomra, sem férfi-, sem nőuralomra, sem matriarchátusra, sem patriarchátusra. A férfiak és nők szabadsága, a házastársak és szülők egyenjogúsága és egyenrangúsága végre akár ki is teljesezhet. Sőt, így „felszabadultan” a férfiak most válhatnak igazán *jó és gondos családapává!*

Szabadság, egyenlőség

Az egyén felszabadítása (a rabszolgaság eltörlése, a jobbágyfelszabadítás, a bérmunkás lét szociális biztonsággal való könnyítése), az ember társadalmi szabadsága (törvény előtti egyenlősége, majd

általános jogegyenlősége, az egyenjogúság és mellérendeltség elve, a horizontalitás) már a polgárosodás korában, különösen pedig a szociális jogállam korában átalakította a házassági és a családi viszonyokat is. Mozgalmak indultak, küzdelmek kezdődtek a nők felszabadítása, a nők és férfiak egyenlősége, a házastársak egyenjogúsága, a házasságkötés szabadsága érdekében. A polgári házasság két fél szerződéses kötelme lett, vagy – mint az egyházi, „szentségi” házasság – akár több is lehet annál: egy teljes életre szóló elköteleződés, szövetségi házasság, morális tartalmú jogosultságokkal és kötelezettségekkel egymás és a közös gyermekek iránt. A gyermekek felszabadítása az atyai hatalom korlátozásából átbillent a gyermekjogok védelmébe, a gyermek iránti egyoldalú szülői kötelezettségekbe. A gyermek legjobb érdekének elve (*best interest*) nemzetközi közjogi normából nemzeti családi jogi alapelv lett (a magyar jogi nyelvben: a gyermek mindenk fölött álló érdeke). De: a gyermekjogok egyoldalú túlhangsúlyozása, a militáns gyámhatósági szigor, a gyermeki zsarnokság nem érdeke magának a gyermeknek sem! A „gyermekét egyedül nevelő anya” elismert társadalmi jelenséggé és jogi fogalomná vált. Számos európai országban és az USA-ban a gyermekek többsége házasságon kívül születik vagy válás következtében az anyánál elhelyezve, apa nélkül nő fel. Mint modern pszichikai kórtünet megjelent az „apátlan gyermek” problémája, amely az apai szeretet hiányában alakul ki. Az anyai feltétlen, mindent megbocsátó, befogadó és visszafogadó, vigasztaló szeretet mellől hiányzik az azt kiegyensúlyozó, feltételes, a feladatot adó és a teljesítést ellenőrző, szigorú és fegyelmező, de mindig igazságos apai szeretet. Mindkettő mintaadó, példamutató kellene hogy legyen a gyermek számára, aki ép lelkű, érett felnőtt személyiséggé válva maga kellene hogy legyen a „saját apja és anyja”.²⁷⁸ Valamit

²⁷⁸ FROMM 1993: 57–61.

érzékelte ebből a családi jog és a bírói gyakorlat is, már nem száműzik a családból az elvált apákat, de ez nagyon kevés a probléma társadalmi és lélektani súlyának a megfelelő kezelésére.

A joglátszat problémája

A joggal való visszaélés (a rendeltetésellenes joggyakorlás, a fondorlatos jogértelmezés, a visszájára fordított jogalkalmazás) a generális, túl absztrakt emberi jogi normák direkt, túlzottan konkrét alkalmazásának a gyakori problémája. *A nők emancipációja* például nem fordulhatna szembe a természet törvényével, nem irányulhatna a két nem teljes (biológiai) kiegyenlítésére, a nemek felszámolására. Ahogyan a társadalomban, úgy a nőmozgalomban sincs szükség permanens forradalomra, a férfiak elleni háborúra, amelynek mindkét szülő és a gyermek is vesztese, sőt, a házasság és a család intézménye és a társadalmi reprodukció is az! A nemek közötti „szabad” átjárhatóság jogának követelése, sőt a többséggel való – burkoltan erőszakolt – elfogadtatása és már a cselekvőképtelen gyerekek körében való oktatása sem más, mint az egyéni szabadság *korlátlan individualizmusként* történő eltorzult értelmezése. Hasonlatos a nyílt társadalom eszméjéhez, csak ez a „minden – szexuális – irányultságra nyitott” ember a széteső, mentális zavarokkal küzdő, sodródó személyiség eszméje. Evolúciós tévút, vagy ahogyan Ferenc pápa nevezte: antropológiai zsákutca. A szabadság nem parttalan és nem korlátlan, tilos azzal mások rovására visszaélni. Az embernek szüksége van olyan hitre és olyan tudásra, amely a helyes úton tartja, amely személyiségét épységben tartja és megtartja. Ugyanígy a gyermekjogok sem korlátlanok, nem kötelezettség nélküliek. A gyermek sem bántatható a szülőjével embertelen módon, nem alázhatja meg, nem kínozhatja, nem lehet szülője zsarnoka, nem kényszerítheti rabszolgasorba! Fordulni látszik a kocka, eljött a szülők felszabadításának

ideje a „gyermekuralom” alól – különben egyáltalán nem fog senki gyermeket vállalni! Nincsenek tehát korlátlan jogok, mint ahogy nem lehet korlátlan (szülői, férji és atyai, politikai és gazdasági) hatalom sem. A családi jogok forrása sem más, mint a családi kötelezettségek teljesítése: a férjé a feleséggel szemben és viszont, szülőké a gyermekkel szemben, gyermeké a szülőkkel szemben. Az egyén szabadsága pedig *a családban és a társadalomban való szabadság*, nem pedig a családtól és a társadalomtól való szabadság. Az ember személyisége, azaz az embersége csak – a szokásosan koncentrikus körökként ábrázolt – kisebb-nagyobb közösségekben, azok tagjaként, elsősorban a házasságában és a családjában bontakozhat és teljesezhet ki. Ebből nem a manapság egyeduralkodó *egocentrikus*, hanem az eredeti, tradicionális, közösségi, *szociocentrikus* emberkép és társadalomkép bontakozik ki. Eszerint minden ember annyit ér, amennyit másoknak, különösen a családtagjainak használ, nem pedig annyit, amije van. Mert nem azért élünk, hogy *többünk* legyen, hanem hogy *többek* legyünk, és ezáltal másokat is gazdagítsunk, lélekben, tudásban, tisztességben. Ennek az értékrendnek és emberi viszonyulásnak az elsődleges gyakorlóterepe is a házasság és a család, amelyben mindkét házastárs és minden családtag – egymást kölcsönösen gazdagítva – *több lehet, jobb emberré* válhat.

Alternatív tévutak

Az alternatív párkapcsolati formák terjedése sem más, mint a házasság és a család válságából való kiútkeresés, újabb tévutakkal és zsákutcákkal. Ha egy házasság, vagy pláne egy lazább párkapcsolat elromlik, a felek fogyasztóként viselkednek: nem kijavítják vagy kijavíttatják, hanem kidobják, és „vesznek másikat”. Mind a kettő felelőtlenség és megengedhetetlen pazarlás. Az ember, még ha „rossz” házastárs vagy élettárs is, értékesebb bármely dolognál.

Ha „javíthatatlan”, kidobni akkor sem lehet, része marad a társas életének, különösen, ha közös gyermekük is maradt. Lehetnek persze olyan alternatív párkapcsolatok is, amelyeknek a tartalma megközelítheti egy jó házasság tartalmát (javait), hordozhatnak a társadalom szempontjából is fontos értékeket – ezeket (a különbözőség tudatában és annak ellenére is) lehet jogilag védeni, sőt támogatni is kell. A nagyobb súlyú, komolyabb és felelősebb házasságkötések ösztönzése és jutalmazása ettől még nem jelent diszkriminációt, és főleg nem minősíthető homofóbiának. A pozitív diszkrimináció társadalmi és jogi értékválasztás, elismerést és ösztönzést is jelent.

A kiút

A társadalmi reprodukcióhoz a házasság és a család hagyományos, természetes intézménye nélkülözhetetlen: előregedő és fogyatkozó társadalmakban ezek a *népességpótlás* tradicionális, jól bevált eszközei, ezért szükséges ezek megerősítése, rehabilitációja, újjáépítése és fokozott védelme. Idegen civilizációkból illegális migránsok vagy globális népvándorlók tömeges befogadása nem *népességpótlást*, hanem belátható időn belül *népességcserét*, végső fokon *civilizációcserét* fog jelenteni. Nem meglepő módon olyan népesség lenne a győztes, amelyik *familista*, azaz többre értékeli a házasságot és a családot, jobban megbecsüli a gyermekvállalást, az apaságot és az anyaságot, és erre szocializálja a gyermekeit is. Ez a népességcsere egy nagy, eddig európainak, nyugatinak, kereszténynek is nevezett civilizáció hanyatlásához és bukásához vezetne, ez volna „Európa furcsa halála”.²⁷⁹ Aki tehát a saját há-

²⁷⁹ MURRAY 2018: 210–224.

zasságát és családját megjavítja és megmenti, egyúttal nemzetét és Európát javítja és menti meg. Ugyanez vonatkozik a kiterjedt családátmozgató politikát alkalmazó államra is.

A házasság és a család megmentésének, megjavításának és megerősítésének egyik eleme a *férfiak apaságának* és vele *férji minőségüknek* a megmentése, megjavítása és megerősítése is. Amennyire igaz, hogy a feminizmusnak sem azt kellene elérnie, hogy a nők jobb férfiak legyenek, mint maguk a férfiak, ugyanúgy igaz az is, hogy az apaság megjavításának nem azt kell jelentenie, hogy a férfiak jobb nők és jobb anyák legyenek, mint maguk a nők. Az igazságosabb és észszerűbb teherelosztás és munkamegosztás nem kell hogy a természet általi *férfi-nő* szereposztás felcserélését hozza. Skandináv országokban született a „Pelenkázz, tovább élsz!” jelszó és mozgalom a férjek és apák megmentésére, amely persze szimbolikus jelszó, gazdag tartalommal. Az értékprioritások átrendezését jelenti a férfiak életében. „Ha ugyanis a férfiak értékrendjében is fontossá válik a család, a gyermekkel való foglalkozás, ez felszabadítja őket az alól, hogy kizárólag a munkahelyi, társadalmi helyzet miatt aggódalmaskodjanak. [...] A mai életfeltételek között nagyon hasznos, ha az óvodában a kislányok is megtanulnak főzőcskézni, babát pólyálni, és hasznos a kislányoknak is, ha a szerelési alapkészségekben otthon érzik magukat. Ettől nem fog károsodni a nemi identitásuk, de jobban fel tudnak készülni a nemi szerepekből adódó feladatok eredményes teljesítésére.”²⁸⁰ Az apaság ma is *kötelez*, de másra, mint ötven vagy száz évvel ezelőtt. Ma is *feladatot ad* az élethez, *értelmet ad* az életnek. A mai, modern apai kötelességek teljesítése is önbecsülést ad a férfiembernek, és a család általi és a tágabb közösségek általi

²⁸⁰ KOPP-SKRABSKI 2020: 62.

megbecsülést is eredményez. Büszke a feleség, ha neki jó férje és a gyerekeinek jó apja van. Ahogyan büszke a férj és apa is, ha jó felesége és jó gyerekei vannak. Hálás ezért és a szívét öröm tölti el, boldog ember. Harmonikus családi életet él, és ez minden anya és gyermek legfőbb érdeke is. Az ilyen házasságnak és családnak – testi és lelki – egészségvédő funkciója van!²⁸¹ A „Pelenkázz, tovább élsz!” jelszó azt is jelenti, *ne uralkodj a családban, hanem szolgálj!* Ne áldozathozatalt várj irányodban másoktól, te hozz áldozatot értük! Az önző individualizmus hármasszava (1. Én önmagamért vagyok. 2. A világ énértem van. 3. Te is énértem vagy!) helyett a *familizmus* hármasszavát kövesd: 1. Én (férj) teérted vagyok (feleségem). 2. Mi a gyermekeinkért vagyunk. 3. A családuk a társadalomért (nemzetünkért, civilizációnkért, hitünkért) van. Mert a házasság és a család és ezek tágabb közösségei oltalmaznak és támogatnak, megtartanak minket.

Értékmentés, lélekmentés

Nemcsak a házasságot és a családot, nemcsak Európa népességét és kultúráját kell megmenteni, hanem Európa és az európai ember hitét és lelkét is. „Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani.”²⁸² Európa a szeretet civilizációját építi (VI. Pál és II. János Pál pápák).²⁸³ Európa a *szabadság, igazságosság és szolidaritás* elveit vallja. „A kereszténység felebaráti szeretetnek hívja a szolidaritást.”²⁸⁴ Európa előképe az eljövendő egyetemes (globális) szolidaritásnak. Nem a globális tőke és nem a globális pénzpiac uralma a globalizáció lényege, a profitmaximálás

²⁸¹ KOPP-SKRABSKI 2020: 120.

²⁸² LEJEUNE 2015: 238–249.

²⁸³ II. János Pál 2010: 194–195.

²⁸⁴ ZLINSZKY 2007: 20.

és a haszonelvűség nem lehetnek a legfőbb vezérlő eszmék. Semmi szükség nincs a nemzetek háborújára, sem a civilizációk összecsapására. A háború és a *fegyverek szeretetét a szeretet fegyverére kell lecserélni!* Rasszizmus és sovinizmus helyett *kulturizmusról* kell beszélni, a nemzeti kultúrák és a vallások gazdagítják és sokszínűsítik civilizációnkat, világunkat. Harcos feminizmus helyett is inkább szelíd *familizmusra* van szükség. A család közös lényege mindenütt a világon, hogy *szeretetközösség*. Minden egyes ember emberré válása a megszületésével, a családjában, egy szeretetközösségben kezdődik, embersége, személyisége abban formálódik, nevelődik, majd a saját házasságában és családjában, az utódaiban folytatódik, tökéletesedik és teljesedik ki. Ez az emberséges emberré válás folyamata, a generációk szakadatlan láncolata, körforgásos fejlődése egyre magasabb szinten, amely sohasem zárulhat le, sohasem fejeződhet be. A házasság és a család, az anyaság és az apaság értékei nem veszhetnek el, sőt nem is csökkenhetnek, mert azok a mi emberségünk, a megmaradásunk, a testi-lelki egészségünk, az életben maradásunk feltételei.

Isten éltesse Jobbágyi Gábort testi, lelki és szellemi erőben és jó egészségben!

3. A családi viszonyok sokszínűsége²⁸⁵

Családtagok közötti jogviszonyok?

Családi joggal foglalkozó egyetemi oktatók és tudományos kutatók körében ismert egy régi jogászai bölcsesség (szólás? mondás?): *ahol a családi jog kezdődik, ott ér véget a család!* Nem tudjuk, ki

²⁸⁵ Ez a tanulmány eredetileg a TKP2021-NKTA-51 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

az eredeti szerzője, én Sárándi Imre professzoromtól hallottam. A gondolatból sugárzik valami – egy házasság és bizonyos értelemben egy család kudarca felett érzett – szomorúság. Tükröződik benne valami abból a tényből is, hogy az összes magánjogi per fele bontóper vagy annak járulékos pere. És kiolvasható belőle a figyelmeztetés is: a jog bánjon a családi viszonyokkal különösen tapintatosan! Sérülékeny emberek érzékeny életviszonyairól van itt szó. Idekívánkozik egy másik gondolat – én Kőrös András családi jogász, volt kúriai tanácselnök, bíró barátomtól hallottam –, amely így szól: *a családi jog a magánjog legintimebb része!* A családi tárgyú per gyakran kivétel a tárgyalás nyilvánosságának elve alól. Eszerint kell hogy bánjon vele a jogalkotás is és a perjogon túl minden más jogalkalmazás is. A család a *szenzitív adatok* tárháza, az egyik legzártabb *titoksféra*, a *magánszféra* és a *magánélet* – sok elemében *jogmentes* – kemény magja. Tiltott zóna a kívülállók számára, szigorú, abszolút-negatív szerkezetű jogvédelemmel. Ugyanakkor a diszpozitív önszabályozás közege a személyiségüket kibontakoztató, önmegvalósító családtagok számára. Sólyom László *a személyiségi jogok elméletéről* értekezve e jogokat *koncentrikus körökbe* rendezte. A legbelső körbe tartoznak a személyiség önazonossága (*identitása*) mellett a házassági és családi életviszonyok is, ez a *privacy* kemény magja. Innen kifelé haladva nyit az ember ajtót-ablakot a világra, részt vesz más közösségek életében is, megnyilvánul a kívülállók számára, ezzel betekintést enged saját személyiségébe és családjá életébe is, de mindvégig megőrizve és fenntartva az önrendelkezés szabadságát és biztosítva a visszavonulás útját, az ajtó-ablak bezárásának lehetőségét. Legalábbis jogi értelemben. A nyitáshoz és a záráshoz is a kulcs az egyes ember kezében van, de ha családtag, akkor a család mint *demokratikus* kisközösség is *kulcsszereplő*. Tagjai döntenek, mikor zárják ki, vagy engedik be a jogot az életviszonyaikba.

Szűkebben vagy tágabban szabhatják meg magánéletük, családi életük határait. Eszerint a családtagok közötti *életviszonyok* nem mind *jogviszonyok*. Ebben a kérdésben elsősorban ők maguk *szelektálnak*, aztán jön a törvényhozó, és végül – a rendszerint tág generálklauzulákat értelmezve és alkalmazva – a bíró (más jogalkalmazó). Ha a családtagok közötti *jogviszonyok* sokszínűek, akkor a *jogmentes életviszonyok* még sokkal sokszínűbbek. Közülük a legfontosabbak lehetnek *jogi tények*, lehet jogviszonyt alakító, módosító vagy megszüntető hatásuk, azaz jogi *relevanciájuk* (ilyenek például a *hűség és a hűtlenség*, a *bizalom és a bizalomvesztés*, a *harag és a megbocsátás*, az *összetartozás és az elhidegülés*, a *hála és a hálátlanság*, az *erőszak- vagy a szeretetgesztusok*, a *durvaság*, az *agresszió stb.*). Ezek alkotják a házasság és a család – pozitív és negatív értelemben egyaránt – alapvető *értéktartalmát*. Ezekre reagálnak a szokás, az *erkölcs*, illetőleg a *vallás* (tiltó, megengedő vagy ösztönző) normái is. De mi, jogászok, a rengetegféle, sokszínű életviszonytömegből *szelektálva*, a pozitív elemeket (szokásokat, erkölcsösnek értékelt magatartásokat) a jogba átírva *normáknak*, alapvető társadalmi értékeknek, *rendezőelveknek* tekintjük. Ezeket minden más – a társadalomban ható – normarendszer (szokás, konvenció, erkölcs, vallás) is az arra jellemző határok, korlátok között elismeri, tiszteletben tartja és oltalmazza, erősíti és védelmezi. Nevezhetjük ezeket a „*családi normákat*” az *emberség alkotóelemeinek* is, ahhoz hasonlóan, ahogyan az EJENY nevezi a családot a társadalom *természetes és alapvető* alkotóelemének, elvégre csak emberséges emberek (*jó emberek, rendes emberek*) alkothatnak jó társadalmat. Az emberséget, illetőleg annak néhány lényeges elemét kívánom most kiemelni a családon belüli viszonyok (nem csak a jogviszonyok) sokszínű rengetegéből, érzékeltetve azoknak a társadalom egészére „kisugárzó” pozitív hatását és ezzel a jelentőségét is.

A legnagyobb cél

„Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindég, minden körülményben.” Arany János *Domokos napra* írt versének két sora ez, amelynél tömörebben és tartalmasabban nem lehet életcél meghatározni. Az *ember lenni* cél eléréséhez eleve előfeltétel, hogy *emberré kell válni*, és minden körülmények között *embernek kell maradni* is. De nem akármilyen emberré kell válni, és nem akármilyen embernek kell megmaradni. *Jó emberré kell válni* és annak megmaradni. Az embernek való születésünknek, a jó emberré válásunknak, *emberségünk kiteljesedésének* színtere, elemi és magasiskolája is a család. Minden család elsődleges célja, hogy „embert faragjon”, *jó embert neveljen* gyermekeiből, unokáiból. Az emberi jóság, a jó ember ott van minden gyermekben, mint az olajfa törzsében Hermész szobra vagy a márványtömbben Dávid szobra, csak a felesleget le kell faragni róla. (Ez persze *művészi feladat*, és nem minden „fafaragó” vagy „kőfaragó” szülő nagy művész!) A *jó embert emberséges embernek* is nevezzük, az egész emberiség eddig elért jósága az *emberiesség*, amelynek a megsértése az *emberiség* ellen elkövetett bűncselekmény. Az egyesek embersége és az emberiség emberisége korlátlanul bővíthető, jobbítható, a művészi szint felé tökéletesíthető, az *emberré válás* folyamatának még egyáltalán nincs, és nem is lehet soha vége. Ha végignézzünk az emberiség történetén, és körülnézzünk 21. századi világunkban, bőven van okunk az elkeseredésre. A célt és a reményt azonban tilos feladni. „Hát ember az ilyen?” – kérdezzük egy-egy brutális, úgy is mondjuk, *embertelen* cselekedet láttán. Arisztotelész szerint az erények nélküli embert fenyegető legsúlyosabb veszély az újbóli *el- vagy visszaállatiasodás*. Aki embernek született, és elindult az emberré válás útján, az nem lehet többé ragadozó vadállat, még *csúcsragadozó* sem, nem lehet

vérengző majom (Rutger Bregman),²⁸⁶ sem *őrült majom* (Szent-Györgyi Albert),²⁸⁷ ember az embernek nem lehet a *farkasa* (*homo homini lupus est*, Thomas Hobbes).²⁸⁸ Domesztikálnia kell, meg kell szelídítenie önmagát is, családtagjait is, felebarátait is, a leg-tágabb körben embertestvéreit, az emberiség nagy családját is. Bizonyítják ezt a most is zajló brutális háborúk, amelyeknek biztos vesztese az ember embersége a „győztes” oldalán is. *Szelídítés* helyett mondhatnánk *humanizálást* is, de jobb a *szelídítés*. Nem véletlenül nevezte Jézus a nyolc boldogság egyikének a *szelídséget*. „Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet.” (Mt 5,5) A vadak, az agresszívek, az erőszakosok – családon belül és azon kívül is – kivetkőznek saját emberségükből, nem tisztelik saját emberi méltóságukat, sem családtagjaik, sem mások méltóságát, a háborúzó elpusztítják egymást és veszélyeztetik a világot, az emberiség földi létét is. Itt be kell vallanunk, hogy *háborúzó* azok a *férjek és feleségek, szülők és gyerekek, gyakran a testvérek is*, akik „csak” szavakkal, olykor tettelesen is, *virtuálisan* (ahogyan ma divatos kifejezéssel mondják) *ölik egymást* mindennapi életükben. Nagyon valószínű, hogy a *világbéke* „természetes és alapvető alkotó eleme” is a *családi béke*! A békesség teremtője a jog szerint az *igazságosság* és a *méltányosság*, a mi hitünk és a különböző vallások szerint pedig egybehangzóan a *szeretet*.

A legfőbb törvény

Az utóbbi évek egyik sikerkönyvében írja Kai Michel történész és szerzőtársa, Carel van Schaik evolúcióbíológus: „A neolit forradalom szakított az emberi együttélés egyik *alapvető törvényével*,

²⁸⁶ BREGMAN 2020: 52.

²⁸⁷ SZENT-GYÖRGYI 1983: 237–270.

²⁸⁸ Idézi BREGMAN 2020: 52.

amely sok ezer éven át irányadó volt a mindennapokban – azzal a szabállyal, hogy *az élelmet meg kell osztani* [kiemelések tőlem: L. B.]. A tulajdon újdonsült eszméje aláasta az ősember szolidaritását. Ami addig közös jószág volt – a természet adta élelem – egy csapásra monopolizálódott. A neolit forradalommal olyan folyamatok indultak meg, amelyek gyökeresen átalakították az emberi társadalmat. [...] a vadászó-gyűjtögető embereknek, mivel nem volt lehetőségük a tartalékképzésre, a társas kapcsolatokba kellett investálniuk. Kölcsönös segítségnyújtással túlélhették a vészhelyzeteket. Az együttműködés volt minden, a *szolidaritás* jelentette az életbiztosítást.”²⁸⁹ Ami a letelepedést és a mezőgazdálkodásra (növénytermesztésre és állattenyésztésre) való áttérést illeti, az valóban a legnagyobb *paradigmaváltás* volt az emberiség (eddigi) történetében. Ami azonban az emberi együttélés egyik alapvető törvényével való szakítást illeti, az soha nem lehetett teljes. A történelem egyik fő kérdése mindig is egyfelől az *önzés és elidegenedés*, másfelől az *együttműködés és szolidaritás* közötti választás kérdése maradt. Más formákban ugyanez a kérdés: *individualizmus* vagy *kollektívizmus*, *egoizmus* vagy *altruizmus*, *egocentrikus* vagy *szociocentrikus emberkép és társadalomkép* uralja az emberi, a családi és a társadalmi, kisebb vagy nagyobb közösségi együttélést? Az egyik uralma helyett a kettő milyen arányú vegyítése – elegyítése – volna a leghelyesebb? Nem az ma már a fő kérdés, hogy a magántulajdon viseljen-e közterheket, legyenek-e szociális kötöttségei, terhelje-e társadalmi felelősség, hanem hogy milyen arányban és mértékben. A társadalmi fejlődés máig elért fokán, a fogyasztói társadalomban, a szociális piacgazdaságban és a jóléti jogállamban a minden emberre kiterjedő szociális biztonság és az esélyegyenlőség csak a javak megosztása, társadalmi *újraelosztása*, széles körű *redistribúció* révén biztosítható. A legfőbb

²⁸⁹ MICHEL-SCHAIK 2019: 62.

törvény tehát ma is az, hogy *a javakat meg kell osztani*. Nemcsak az ételmezt, hanem a *materiális és immateriális* (eszmei, kulturális) javakat általában, lehetőleg igazságosan és méltányosan. Erre szolgálnak a nagy társadalmi *szolidaritási intézmények* (ingyenes és kötelező népoktatás, egészségügyi ellátás, nyugdíjrendszer, szociális ellátó- és támogatási rendszerek stb.). Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a javak megosztásának, újraelosztásának, a közösségi együttműködésnek és a szolidaritásnak az elsődleges színtere is a család. A családtagok, a rokonok kötelesek egymás tartására, a házastársak kötelesek egymást támogatni. A szülők – a természeti törvényt emberi törvénnyé átírva, még saját tartásuk rovására is – kötelesek gyermekeikről gondoskodni. A nagykorú gyermekek kötelesek szüleikről, nagyszüleikről gondoskodni. Ezek mind az ételmezt, a javak megosztásának *legfőbb (természeti) törvényéből* származó emberi jogi, alaptörvényi és törvényi előírások, de kiolvashatók az önzetlen és áldozatos *szeretet parancsából* is.

A legfőbb parancs

Zlinszky János szerint²⁹⁰ a társadalmi szolidaritást a keresztények *felebaráti szeretetnek* nevezik. Amikor egy törvénytudó farizeus kísértetni akarta Jézust, és megkérdezte tőle: „Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? – Jézus így válaszolt: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és a nagy parancsolat. A második hasonló ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.” (Mt 22,34–40) A nagy társadalmi szolidaritási intézményrendszerek (de mondhatnánk úgy is: a *szeretetintézmények*, mint például a szeretetotthonok)

²⁹⁰ ZLINSZKY 2007: 20.

kiépítése és működtetése a keresztény Európa legnagyobb civilizációs vívmánya, példamutató az egész emberiségnek, hatalmas vonzerő a globális népvándorlók számára. Ezért mondta VI. Pál, majd hangoztatta gyakran Szent II. János Pál pápa, hogy Európa *a szeretet civilizációját építi*.²⁹¹ Ennek érdekében kell – ahogyan Robert Schuman akarta – Európa *lelkét megmenteni, feltámasztani*.²⁹² Ennek a civilizációnak a része az is, amit Bibó István²⁹³ úgy fogalmazott meg, hogy „az erőszak-geisztusokat szeretet-geisztusokkal kell felváltani”. „Dobd vissza kenyérrel”, „tartsd oda a másik arcodat is”, a rosszat ne valami még rosszabbal, hanem jóval, a szeretet erejével győzd le! Szakítsd meg a rossz-szaság, a gonoszság, a bosszú, a háborúság különben végtelen láncolatát. Ez a legnehezebb szeretetparancs, igazi tanműhelye, iskolája és gyakorlóterepe a család. A család mint *szeretetközösség*. A férfi és a nő mint férj és feleség szerelme és szeretete egymás iránt, a szülők szeretete a gyermekeik iránt, a nagyszülők szeretete az unokák iránt, a gyermekek és unokák szeretete szüleik és nagyszüleik iránt. Külön-külön is említendő az eltérő és egymást kiegyensúlyozó *apai és anyai szeretet*. Az apai szeretet feltételes, számonkérő és fegyelmező, ki kell érdemelni, különben el lehet veszíteni. Az anyai szeretet feltétlen, odaadó, elfogadó és visszafogadó, hosszútávú és megbocsátó. Ez a kétféle szeretet korlátozza és kiegyensúlyozza egymást (miként az államot a „jogállami intézmények”). A gyermekek mindenek fölött álló érdeke, hogy teljes és harmonikus családban nevelkedjenek, hogy mindkét szülői szeretetet képessé váljanak elfogadni, meghálálni, majd saját családjukban továbbadni. Hogy érett személyiségként tudjanak önmagukon uralkodni, magukban a rosszat korlátozni,

²⁹¹ VEREB 2010: 174, 194.

²⁹² LEJEUNE 2015: 249.

²⁹³ BIBÓ 1986b: 44–45.

másoknak megbocsátani, maguk körül egyensúlyokat teremteni, harmonikus házasságban és családban békés életet élni. A család mint *szeretetközösség a szeretet civilizációjának* alapvető alkotóeleme, ahogyan a békés társadalmi közösségé is.²⁹⁴ A kereszténynek is nevezett európai civilizációban a *szigorúbb atyai* és az *irgalmas anyai* szeretet az ember fölé, a vallásosság rangjára emelkedett, hogy önmaga fölé emelje az embert.

Hála és bizalom

„Jó tett helyébe jót várj!” – tartja a népi mondás, a tapasztaláson alapuló ősi bölcsesség. Ezzel függ össze a „jobb adni, mint kapni”, azaz jobb másban hálaérzetet kelteni, mint másnak hálával tartozni. A jog szikár nyelvén: jobb másnak hitelezni, mint adósnak lenni. De együttműködésre buzdít a „ma nekem, holnap neked” ősi szólás is, ha úgy folytatjuk, hogy „ma nekem sikerült (vagy nekem volt szerencsém), ezért én segítek neked, de tudom, ha holnap neked fog sikerülni, vagy neked lesz szerencséd, akkor te fogsz segíteni nekem. Vagy ha nem tudom is, de bízom benned, ezért remélek.” Ezek mind társadalmi rendezőelvek, az emberi magatartást szabályozó normák, jóllehet nincsenek törvénybe foglalva. Gyökerük az ősi természeti törvény, a gyűjtögető-vadászó életmód – mint láttuk, máig ható – legfőbb törvénye, az élelem (a javak) megosztásának törvénye. A kölcsönös együttműködés törvénye, amely csak a hála és az egymásba vetett feltétlen bizalom alapján működik. Az egyesek közötti bizalom társadalmi *bizalmi tőkévé*, más szóval *társadalmi tőkévé* összegződik, ami a gazdaság és a társadalom működésének garanciája. „Születési helye” azonban a család, születési ideje pedig a gyermek születése,

²⁹⁴ EJENY 16. cikk (3) bek.

és forrása az az *ősbizalom*, amely a csecsemő és az anyja között, majd a gyerek és az apja között alakul ki. Kopp Mária és Skrabski Árpád így írnak erről: „Mit jelent az ősbizalom állapota? Teljes önátadást az anya és a gyerek, valamint az apa és a gyerek között, hiszen az apa ugyanolyan fontos a fejlődési folyamatban. Ez a közvetlen és teljes egymásra hangolódás biztos alapot ad a személyiség kibontakozásához. Az ősbizalommal rendelkező embernek van mersze hosszú távú kapcsolatokat építeni, általában merészel nyitottan és bizalommal fordulni mások felé.”²⁹⁵ A mondottakból egyértelmű a következtetés az ellenkezőjére is: a bizalom hiánya vagy elvesztése alkalmatlanná teszi az embert a tartós elköteleződésre (nem köt házasságot, nem vállal gyermeket), bomlasztja a házasságot, szétzilálja a családot. A megbízhatatlanság súlyos zavarokat okoz a munka világában, a gazdasági életben, a szerződéses forgalomban, a politikában, általában az egész társadalmi életben, az egész emberi világban. Francis Fukuyama az általa leírt Nagy Szétbomlás²⁹⁶ egyik fő okának éppen a *társadalmi bizalmi tőke* hiányát, illetőleg a hanyatlását tekinti, és ez ma már nem az USA sajátja, hanem a „keresztény Nyugat” egészének problémája. A Nagy Szétbomlás másik két oka az erőszak és vele a bűnözés terjedése, valamint a család intézményének a felbomlása. Ez a három fő ok össze is függ egymással, gerjesztik is egymást. Az öngerjesztő bomlási folyamat megállítását és visszafordítását az ősbizalom forrásának, a házasságnak és a családnak a megmentésével és megerősítésével célszerű elkezdni, és ezen az alapon egy nagy újjáépítéssel folytatni.

²⁹⁵ KOPP–SKRABSKI 2020: 94.

²⁹⁶ FUKUYAMA 2000: 47–90.

Hűség

A hűség is az emberek közötti viszonyok, de különösen a házastársak és a családtagok egymás közötti életviszonyainak rendező elve, amely összesítésben egyúttal társadalmi rendezőelv is. Létezhetett már az ősközösségekben, a poligámia és a matriarchátus időszakában is mint az egyes embert védelmező és támogató *közösséghez való hűség*. Nagy jelentőségre azonban egy férfi és egy nő párkapcsolatában, a *monogám házasság* kialakulásával tett szert, elsősorban a leszármazás biztonsága és a vérfertőzés elkerülése érdekében. Majd növelte a jelentőségét a magántulajdon és a családi gazdaság elterjedése és a vagyon öröklése, a tulajdon és a vele járó vagyoni és születési előjogok átörökítésének biztonsága. A munkamegosztás és az árucseré, a társaságalapítás és a szerződési forgalom sem működhet bizalom és hűség nélkül. Ahogyan a monogám házasság lényege az egymáshoz való hűség, egymás kölcsönös támogatása, a másik érdekeinek (akár önzetlen) előmozdítása, a kitartás egymás mellett jóban és rosszban, egészségben és betegségben, gazdagságban és szegénységben, ugyanúgy létezik általánosítva a *szerződési hűség elve, a pacta sunt servanda*. A klasszikus magyar magánjog tanítása szerint a szerződés lényege „a másik fél érdekeire való hűséges tekintettel lét”, amely ha kölcsönös, akkor lesz a szerződés *nyertes-nyertes játszma*, hiszen ez mindkét fél eredeti érdeke és akarata. Minden tartós elköteleződésben van kockázat és felmerülhet veszteség is, ezeket azonban a *szerződési méltányosság, a clausula rebus sic stantibus elvével* kell kezelni, nem rögtön a kapcsolatot felszámolni. A hűségre nem a „fogyasztói” társadalomban, nem a hűségpontok gyűjtése és a hűségidőben nyújtott látszólagos kedvezmények elérése érdekében van szükség. A „vedd meg, használd, dobd ki, cseréld újra” *fogyasztói mentalitás*, a hűség eróziója pazarlóvá és fenntarthatatlanná vált a gazdaságban, és nagy károkat okoz

a házassági és családi viszonyokban is. Jó volna a *hűség mint erény* rangját visszaadni. Jó volna a laza és időleges, gyermek nélküli partnerkapcsolatok helyett ismét az erős és tartós, hűségen és bizalmon alapuló párkapcsolatokhoz, családi közösségekhez visszatérni. Miként a tékozló fiú tette, akit – meglepő módon – az atyja fogadott vissza anyai, örömteli és megbocsátó szeretettel.

Jó apa, jó gazda

A római magánjog az európai civilizáció kulturális öröksége, az Európai Unió egyik tartópillére (a görög filozófia és a keresztény erkölcs mellett). Nagy és nyitott kérdés azonban, hogy az Európai Unió milyen örököse ennek az örökségnek, az emberi erényeknek, a jó és gondos családapa eszményének, a szeretet parancsának? Szladits Károly szóhasználatával ezek évezredeként *átíránymutató eszmék*²⁹⁷ voltak, de vajon azok-e még ma is, és ha nem, akkor azok lehetnek-e újra? Ha igen, csak meggyengültek (relativizálódtak), akkor hogyan tudjuk őket visszaerősíteni? Az a tény, hogy egy eszmét, eszményképet nem sikerül maradéktalanul (100%-ban) valóra váltani, nem feltétlenül az eszme hibája, sokkal inkább a valóra váltást megkísérítő emberé: félreértett vagy rosszhiszeműen félreértelmezett valamit, esetleg rossz módszert vagy elfogadhatatlan eszközt választott a megvalósításhoz. Elegendő a *szabadság és egyenlőség* nagy eszméire és ezek megvalósítási kísérleteire utalni. Szladits az *igazságosság* eszméjét a sarkcsillaghoz hasonlította: nem az a cél, hogy azt elérjük, hanem hogy irányt mutasson földi céljaink eléréséhez, a nyílt óceánon hajózva, éjszaka is. Hankiss Elemér szerint ha az eszmék fikcióknak tűnnek is, az emberiség nem tud megelenni s megélni nélkülük. Az emberi tudat konstruktumai az eszmék,

²⁹⁷ SZLADITS 1941: 38.

„amelyeknek nincs megfelelőjük a tárgyi világban, de amelyek ennek ellenére képessé tesznek minket arra, hogy kezeljük ezt a tárgyi világot”. „Lehet, hogy kiderül majd, hogy a szimbólumokból épült légvárak végül is igazi várak. S néha még erősebbek is, mint a kőből épült erődítmények.” „Csillagképeket építeni szimbólumokból, fölépíteni a szabadság, az értelem és a méltóság világát egy néma és üres univerzumban: ez, úgy hiszem, emberhez méltó munka volt. Igazi emberi kaland.”²⁹⁸ A római magánjog konstruktuma, fiktív, szimbolikus és eszményi *emberképe* a jó és gondos családapa, a *bonus et diligens pater familias* volt. Ugyanez a klasszikus magyar magánjogban a *jó gazda*, vagy általánosabban a *derék ember*, a *rendes ember*, a keresztények nyelvén a *jó ember*, Arisztotelésznél még az *erényes ember*. Vagyis az európai kultúrában *embereszményből* nincs *hiány*. De mi akadályozta ezek megvalósulását? Ugyanannak a római magánjognak két alapvető intézménye, a *birtok* és a *tulajdon*, illetőleg az ezek lényegét jelentő *uralom és hatalom*. A rabszolgák, a föld, majd a tőke feletti uralom és tulajdonosi hatalom differenciálta és hierarchizálta az emberi társadalmat. A dolgok és javak feletti uralom és hatalom kiterjedt más személyekre, az emberekre is, a családon belül a feleségre és a gyerekekre is (férji és atyai hatalom). Harc kezdődött az ember felszabadításáért, egyfelől a tulajdonjogok igazságos (viszonylag kiegyenlített) elosztásáért, másfelől a törvény előtti egyenlőségért, majd a teljes jogegyenlőségért, ami mára – az egyenlőség fogalmát túlfeszítve – a biológiai egyenlőségig, a nemek eltörlésének követeléséig jutott. Ez már nem szükséges *sem a jó apa, sem a jó anya, sem a jó ember* eszményének megvalósításához. Ami szükséges, a szolidaritás, a szeretet, a hűség, a bizalom, a szelídség és a békesség, az egyben elégséges is. A bérmunkás és fogyasztói társadalomban a család már nem a nemzetgazdaság alapegysége,

²⁹⁸ HANKISS 2014: 409–412.

hanem *fogyasztói közösség*. A kétkeresős családmódelben a jó és gondos családanya az *ugyanilyen családapával* valóban egyenjogú és egyenrangú fél lett – *in abstracto*. Mondhatnánk, megszületett, vagy legalábbis megszülethet az „új” *eszményi emberpár* társadalmi modellje. Nincs többé szükség sem matriarchátusra, sem patriarchátusra, egyik fél sem túri sem a nőuralmat, sem a férfiuralmat. Egyik házaspár sem birtokosa, sem tulajdonosa a másiknak, a szülők sem a gyermeküknek. Soha még ekkora esély nem volt a férfi-női egyenjogúságra. Most ezt kell megtanulni, az alkalmat kihasználni, helyesen élni vele. Erre nyújt módot, alkalmat és lehetőséget a családon belüli viszonyok sokszínűsége. A feladat teljesítését a családon belüli igazságos és méltányos teherelosztással, a feladatok és kötelességek kiegyensúlyozásával kell elkezdni. Ezt persze részletesen meg kell beszélni, ebben páronként, családonként és társadalmi szinten is meg kell állapodni. A megállapodás eszköze az ősi görög civilizációból örökölt és tanult *demokrácia*. A demokráciával kapcsolatban is alapvető kérdés, hogyan élünk vele, mire használjuk a családban és a társadalomban.

Családi demokrácia

Ha van családi jog, miért ne lenne családi demokrácia is? És van is, olyan, amilyen, páronként és családonként más és más. Ennek részesei a feleség és a férj, koruk és fejlettségük függvényében a gyerekeik, unokáik, részesei lehetnek a házastársak szülei (apósok, anyósok), nagyszülei és testvérei (sógorok), de akár a tágabb rokonság vagy a család szoros baráti körének tagjai is. A mindennapi házasság és családi élet során számtalan apró (hétköznapi) és – ha felmerülnek – nagy és súlyos kérdést kell megvitatni és eldönteni, hogy működjön a házasság és a család.

A házastársaknak és a családtagoknak *össze kell szokniuk (csiszolódniuk)*, ami lemondásokat, változásokat és változtatásokat jelent, konfliktusokkal és azok feloldásával jár. *Demokratikus diskurzus* ez is, olyan kérdésekben, mint a tanulás és továbbtanulás, munka és hivatás, munkahely és lakóhely, lakás (-bérlés vagy -vásárlás), autó, külföldi nyaralás vagy munkavállalás, jövedelem és kiadások, hitelfelvétel, a gyermekek nevelése, vallási, erkölcsi értékek, politikai nézetek stb. A családon belül felmerülő kérdések köré rakódnak a külső, a családot övező kisebb-nagyobb közösségek (társasház, családi vállalkozás, a település mint lokális közösség, az ország, Európa és az emberiség mint globális közösség) ügyei és gondjai, amelyek *behatással* vannak a családi döntésekre. Ennek azonban a fordítottja is igaz, ha nem is olyan mértékben, mint az előbbi: a végtelen számú házassági és családi diskurzus és döntés is befolyásolja, alakítja az ország, Európa és a világ sorsát. Az egyes *háztartások* döntéseinek például összességében *államháztartási*, költségvetési és ezáltal közgazdaság-tudományi jelentősége van. Ugyanez vagy valami hasonló sok más lényeges kérdésről elmondható. Ha tehát az ENSZ EJENY 16. cikk (3) bekezdésével egyezően valljuk, hogy „a család a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme”, akkor az is igaz, hogy *a családi demokrácia a társadalmi demokrácia természetes és alapvető alkotóeleme*. A demokratikus *vitakultúra*, a kisebbség szempontjainak tisztelete és figyelembevétele, a többségi döntés betartása és érvényesítése, ezek mind a családban kezdődnek, és onnan *kisugároznak*. A családtámogatási rendszernek tehát a családi demokrácia támogatására és fejlesztésére is ki kell terjednie. A jogállam lényege, *a korlátok és egyensúlyok rendszere* – egy nem könnyű, sőt nagyon nehéz tanulási folyamatban – a családban születik, és onnan megy át – ugyancsak nem könnyű és egyszerű tanulási folyamat eredményeként – a társadalmi gyakorlatba.

Alapvető köteleességek

Az EJENY 29. cikk (1) bekezdése szerint: „A személynek köteleességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.” Rendkívül gazdag tartalmú, mély értelmű, nagy jelentőségű deklaráció, annak ellenére, hogy – vagy inkább éppen azért, mert – az általánosság, a jogi absztrakció legmagasabb fokán fogalmazódott meg. Valójában egy nagyon tág, szélesre nyitott generálklauzula, amelyet a nemzetállami jogalkotó (alkotmányozó és törvényhozó) hatalmak (fórumok) és a jogalkalmazó szervek (bíróóságok, hatóságok) töltenek meg időről időre és esetről esetre konkrét tartalommal. Elegendő itt újból utalnom a *tulajdonos személyek* közkötelezettségeire és társadalmi felelősségére, a kötelező *elemi oktatásra*, a közegészség védelmében a kötelező *védőoltásokra és szűrővizsgálatokra*, a nyugdíjjogosultság járulékfizetési és szolgáltatásiidő-szerzési kötelezettségeire, egyes szociális juttatások munkaviszonyhoz vagy más kötelezettség teljesítéséhez kötésére. Mindig felmerülnek új kérdések is: alanyi jogon járjon-e mindenkinek minimális jövedelem, vagy csak kötelezettség (például közmunka) teljesítése fejében; a bevándorlóknak csak alanyi jogai vannak, vagy kötelezettségei is a befogadó közösséggel szemben; általánosságban is egy-egy juttatás alanyi jogon járjon, vagy *vásárolt jogként* kötelezettségek teljesítéséhez köthető? Ezekre a kérdésekre a *materiális javak* körében is nehéz megfelelő választ találni, tekintettel a költségvetési korlátokra. Az *immateriális* (eszmei, kulturális, erkölcsi, vallási) *javak* körében – más okokból – még nehezebb a helyzet. Ott ugyanis az individuális szabadság nagyobb hangsúlyt kap. De ez a szabadság sem a *közösségtől* való, hanem a *közösségben* való szabadságot jelenti. Az egyén először *kap* a közösségtől (kultúrát, műveltséget, egészséget, biztonságot), és ezért cserében köteles valamit vissza is *adni*. Ez a közösségben

létezés ára immár évmilliók óta. A kötelezettségekkel járó közösségben létezés elemi és magasiskolája pedig szintén a házasság és a család. A házasságkötést és a családalapítást a köznyelv is *tartós elköteleződésnek* tekinti, amelyre az *egyéni szabadság* talaján nevelkedett újabb generációk egyre kevésbé képesek és hajlandók. Döntően ezzel magyarázható a társadalmi reprodukció hiánya (népességfogyás), a házasodási és családalapítási készség csökkenése. Nagy tehát a felelőssége a mai fiataloknak, de a házasságkötést és a családalapítást ösztönző és támogató államnak is.

Életszövetség

Az egyházi *szentségi* (felbonthatatlan, csak kivételesen érvényteleníthető) házassághoz képest a *polgári*, lényegében *szerződéses* házasság jelentős változást hozott: egyszerűbb a megkötése, de a felbontása is (előbb a nehezebb *vétkességi*, majd az egyre könnyebb *feldúltsági* alapon). Ez az egyszerűsödés tovább folytatódott a házasságkötés nélküli, *de facto* élettársi párkapcsolatok széles körű elterjedésével és a jog általi elismerésével. A család *jogi* definíciója helyett megszületett a *szociológiai* család fogalma, majd az is válságba jutott. A válság kezelésére való törekvés felerősödött mind az állam (az alkotmányozó és a törvényhozó), mind a társadalom és a házasulók oldalán. Előbbi a hagyományos, férfi-nő heteroszexuális házasságot és az abban gyermekvállalással kialakuló családot definiálta és favorizálta, a házasulók körében pedig felmerült a saját házasságuk elköteleződési és tartalmi megerősítése céljából a *szövetségi házasság* (*covenant marriage*) elképzelése. Ezt a felek a *házassági vagyoni jogi szerződés* helyett vagy mellett egy minden más lényeges kérdésre kiterjedő *személyiségi jogi* (döntően erkölcsi tartalmú) szerződéssel erősítenék meg. Ez a szerződés döntően a hűségről, a bizalomról, egymás kölcsönös támogatásáról, a közösen vallott és vállalt alapvető értékekről, a konfliktusok

megelőzéséről és elhárításáról, ha pedig mégis válásra kerülne sor, akkor annak emberséges lebonyolításáról és járulékos kérdéseinek tisztességes és igazságos rendezéséről szólna. A jog azonban nem mindenható, ezt eddig is tudtuk. Az USA néhány tagállamában (például Arizona, Arkansas, Louisiana), ahol a szövetségi házasságról törvényt is alkottak, ezt az utat a házasulók alig 1%-a választotta, de még ezek sem bizonyultak tartósabbnak a többinél. És ez megfordítva is igaz: a nem szövetségi házasságok között is vannak szép számmal jól működő, tartós és tartalmas házasságok. Vagyis mint minden lényeges dolog az életben, ez is a résztvevők emberségén, egymás kölcsönös tiszteletén, alapvető értékek érvényesítésén múlik. A házasság és a család sokszínű belső viszonyainak rendezése alapvető értékek, rendezőelvek mentén: a felek magánügye. A régóta bevált, tradicionális értékek és rendezőelvek azonban törvényekbe, alkotmányokba és nemzetközi emberi jogi egyezményekbe foglalhatók, hogy iránymutató *eszmékként* segítsék a feleket az *önszabályozásban*. Ez is része a házasság és a család társadalom és állam általi védelmének, amelyre mindkét intézmény rászorul és méltó. Méltó, mert mindkettő áldozatos szeretetvállalást jelent, amely nélkül szétesik és atomjaira bomlik a társadalom is. Miközben a házassági és családi viszonyok sokszínűsége és változatossága épp olyan érték a társadalomban, mint a *biológiai sokféleség* a természetben, vannak alapvető értékek, amelyeket minden házasságban és családban érvényesíteni kell, mert azok a társadalom egészére kisugároznak, egyúttal a társadalom egészének alapvető értékei is. Ezen értékek nélkül a család is, a társadalom is – a maghasadás láncreakciójának törvénye szerint – atomjaira bomlik szét, és elpusztul. Nevezzük ezeket az alapvető, az ember *evolúciós és civilizációs fejlődésében* eddig elért, kiküzdött értékeinket *éltető értékeknek*! Ahogyan éltető értékek a természetben *a víz, a levegő, a napfény, a termőképes talaj*, amelyek hiányában, vagy az ember általi elszennyezésük folytán a földön

az élet kipusztul. A természeti környezet védelmének alapvető elve a *non-derogation principle*, amely szerint a jog által nyújtott és eddig elért védettségi szint nem csökkenthető, csak növelhető. Eljött az idő, hogy ugyanez az elv legyen a házasság és a család védelmének alapvető elve is. Ne engedjünk a szélsőséges és önző individualizmus csábításának! Hiszen az emberek túlnyomó többségének véleménye szerint a jó házasság és a harmonikus család a legnagyobb, semmi mással nem pótolható értékeink, emberségünk és boldogságunk éltető forrása.

4. Jó emberek jó állama

Magyarország Alaptörvényének 5 éves születésnapjára az Állami Számvevőszék konferenciát szervezett *A jó állam építőkövei* címmel, ahol én is előadást tartottam *A jó állam alkotmányos kereteiről*.²⁹⁹ Ebben azt az összefoglaló megállapítást tettem, hogy: „a jó állam építőkövei a jó állampolgárok, akik minden más minőségükben: jó emberek. A jó államnak tehát elsődleges feladata, sőt kötelessége, hogy polgárait jó emberekke tegye.” Stumpf István barátomat köszöntő jelen írásomban ezt a gondolatot szeretném kicsit bővebben kifejteni. Azért is, mert most, az Alaptörvény 10. születésnapját ünnepeelve átfogó kutatási projekt zajlik a Nemzeti Közszerzői Egyetemen *A jó állam* címmel. Az ok nyilvánvaló, hiszen miként az embert, ideértve önmagunkat is, úgy szeretnénk jobbra tenni az államot (az államunkat) is, mindig akad azon is valami javítanivaló. 2012-től 2016-ig voltunk Stumpf Istvánnal együtt alkotmánybírók, és – anélkül, hogy kifejezetten célul tűztük volna – ez volt a közös *ars poeticánk*: jobbra tenni a magyar demokratikus jogállamot, persze csak közvetve, az Alaptörvény

²⁹⁹ LENKOVICS 2018a: 280–295.

védelmén keresztül, amely az Alkotmánybíróság fő funkciója. Ha ez nem mindig sikerült, az nem csak rajtunk múltott. Barátomat és kollégámat szívből köszöntöm a 65. születésnapján, jó egészséget, tiszta szívet, erős lelket és bölcsességet kívánva neki.

Az *embertudományok* a tökéletlen ember jobbításának útjait-módjait keresik-kutatják, hogy minél több legyen a *jó ember*, aki testben és lélekben ép, tudásban és tisztességben gazdag. Az *államtudományok* az állam jobbításának útjait-módjait keresik-kutatják, hogy minél jobb legyen az állam, és minél több legyen a *jó állam*, szervezeti felépítésében és működésében, kultúrájában és értékrendjében. A jó emberek megpróbálnak (próbálkoznak, törekszenek) jó államot létrehozni, fenntartani és működtetni. A jó állam megpróbálja (próbálkozik, törekszik) a polgárait jobb emberekké formálni. Ahogyan azt már Arisztotelész megírta: „az államkormányzás a legnagyobb gondot éppen arra fordítja, hogy a polgárokat valamilyenekké, éspedig jókká tegye, s alkalmassá tegye őket arra, hogy az erkölcsi jót cselekedjék. [...] Mert az erkölcsös ember mindent helyesen ítél meg, s mindenben felismeri az igazságot.”³⁰⁰ Az erkölcsösség, a tisztesség tehát a jó ember legfőbb erénye, a kritériuma, amely magával hozza az igazságosságot, az észszerűséget, a mértékletességet, azaz a többi sarkalatos erényt is. Az erényes, jó emberek sokasága alkot jó társadalmat, az pedig jó államot, jó vezetőket kiválasztva hozzá.

Nem csupán az állammá szerveződött társadalom, de annak minden kisebb közössége is igyekszik jó (jobb) emberré nevelni, formálni a tagjait, mind az egyes ember, mind a közössége javára. Különösen és elsősorban igaz ez a *családra* mint a társadalom legkisebb, *természetes és alapvető* alkotóelemére. Ezért is van joga a családnak mind a társadalom, mind az állam *védelmére* [EJENY 16. cikk (3) bekezdése]. A szülők jó embert akarnak nevelni

³⁰⁰ Arisztotelész 1987: 23, 67.

a gyermekükből, és mert a legbiztosabb, leghatékonyabb nevelési eszköz a példamutatás, előbb nekik maguknak kell jó emberekké lenniük. Mindez harmonikus házassági és családi viszonyokat, sőt *szeretetközösséget* feltételez. A közösség tagjainak „ki kell szeretniük egymásból a rosszat, bele kell szeretniük egymásba a jót”. A szeretet a jó emberré nevelés legősibb eszköze, az emberré válás evolúciós fejlődési folyamatának eredménye. „Ez az erő tartja össze az emberi fajt, a törzset, a családot, a társadalmat. Ha megvalósítása kudarcot vall, az tébolyt vagy pusztítást jelent – önpusztítást, vagy mások elpusztítását. Szeretet nélkül az emberiség nem létezhet egy napig sem.”³⁰¹ Ez a súlyos megállapítás felveti azt a kérdést, vajon mi az ember eredeti természete: a jóság vagy a rosszaság? Ezt a kérdést a szűkebben vett jogtudomány fel sem teszi magának, meghagyja a filozófiának, teológiának, pszichológiának, biológiának, humánetológiának stb. Én felteszem ezt a kérdést, írásomat tehát senki ne tekintse az eddigi hagyományos értelemben vett jogtudományi írásnak.

Egy evolúciós szemléletű biológus és történész szerzőpáros válasza szerint a prehisztorikus időkben, a gyűjtögető-vadászó ősemberi közösségben sok ezer (millió?) éven át az volt az egyik alapvető törvény, hogy „az élelmet meg kell osztani”.³⁰² Ez az ősemberi *szolidaritás* jelentette a mindennapokban, de különösen a vészhelyzetekben a túlélést, ez volt az életbiztosítás. A megosztásért előbb hálaérzet, majd viszonzott megosztás járt cserébe. A kölcsönös együttműködést kis közösségben könnyű volt monitorozni, a közösség tagjai *nemesítették* egymást.³⁰³ Az önzés kiközösítéssel járt, és felért a halálbüntetéssel. Lehet tehát azt mondani, hogy a *csúcsragadozó* előember eredeti természete még

³⁰¹ FROMM 1993: 29.

³⁰² MICHEL-SCHAIK 2019: 62.

³⁰³ FREUND 2005.

a „rossz” volt, de az állatvilágból kiemelkedő *homo sapiens* ősi természete már az önzetlen szeretet, azaz egymás kölcsönös támogatása, a „jó” lett. Maga a vita azonban az ember eredendően jó vagy rossz természetéről később sem csitult. Thomas Hobbes sokat idézett gondolatai alapján sokak véleménye lett az, hogy az élet *bellum omnium contra omnes*, és hogy *homo homini lupus est*. Az ok pedig az emberek félelme egymástól és a haláltól. Az anarchia és az erőszak „szerencsére” megfékezhető, ha minden ember feladja szabadságát, és biztonságigényének a kielégítését egy egyeduralkodóra (*Leviathan*) bízza. Ez a tan sok diktátor számára teremtett filozófiai alapot.³⁰⁴

Charles Darwin evolúciótanával sem jártunk jobban: a túléléshez könyörtelen harc kell, amely küzdelemmel, fájdalommal, szenvedéssel jár. Annak a fajnak van több esélye, amelyiknek *önző génje van* (idézi Richard Dawkins 1976-os sikerkönyvét Bregman), ezért „próbáljunk meg nagylelkűséget és önzetlenséget tanítani, mert önzőnek születünk”.³⁰⁵ Amit biztosan tudunk,³⁰⁶ az csak annyi, hogy a *homo sapiens* népesítette be a földet, a többi emberfaj kihalt. De hogy miért halt ki, azt nem tudjuk. Lehet, hogy *beolvadás* (a fajok keveredése és elegyedése) következtében. De az is lehetséges, hogy az erőforrásokért folytatott versengés „erőszakba és népirtásba torkollt”. A prehisztorikus időről nincsenek egzakt ismereteink, legfeljebb *vélelmeink*: állítunk valamit, amit az ellenkező bizonyításáig valóságnak (igaznak) fogadunk el. Mondhatjuk azt – a 20., sőt a 21. századi háborúkat látva –, hogy az ember eredendően egy *vérengző majom*, amely (aki) ráadásul gonosz is. De kijelenthetjük azt is, hogy az ember eredendően jó, toleráns és békés, *önzetlen és szolidáris* lény. Egyértelmű, hogy

³⁰⁴ BREGMAN 2020: 52.

³⁰⁵ BREGMAN 2020: 58.

³⁰⁶ HARARI 2020a: 27, 29.

melyik vélekedés szolgálja az ember javát. Az előbbit féken tartani, az utóbbit ösztönözni (tanítani) így is, úgy is muszáj.

A féken tartás és az ösztönzés is történelmi léptékben érthető. Erről szól az emberi civilizáció története, ezen belül a hozzánk legközelebb álló *európai civilizáció* története, amelyet kereszténységnek, vagy tágabban zsidó-keresztény kultúrkörnek is mondunk. Bibó Istvánt idézem. „A társadalomszervező papság a clunyi reform utáni időkben mind nagyobb mértékben ráállott arra, hogy egy mind kiterjedtebb írásbeliség jegyében a privilégiumok és szabadságok sokaságával hozzon létre nagyon kiterjedt társadalomszervezést, és a társadalom legkülönbözőbb viszonyait próbálta meg a hivatásszerűség, a kölcsönösség valamiféle elemeivel átíratni. Így alakította ki a *jó fejedelem, a jó hűbérúr, a jó lovag, a jó polgár, a jó földművelő emberi ideáljait* [kiemelés tőlem: L. B.] [...] hogy mindegyik adjon is valamit, és kapjon is valamit, s hogy a legalacsonyabb rendűek számára is az emberi önbecsülésnek valamilyen formája létezzék [...] Ez a világkép nemcsak igazolta a fennálló hatalmi különbségeket és a társadalmi lehetőségek kiáltó ellentéteit, hanem ugyanakkor kritikát és – távoli szóval élve – forradalmi kritikát is lehetővé tett ezekkel a hatalmakkal szemben. Ha a király helyzete kötelesség, amit be kell töltenie, a hűbérúr, a várúr, a lovagé szintén, akkor ez egyben kritika lehetőségét is jelentette a hivatását be nem töltő királlyal, hűbérúrral, földesúrral, lovaggal szemben, és ez volt a leendő forradalmaknak tulajdonképpen a kiindulópontja. Ebből a keresztény hűbériségi szemléletből nőttek ki a kora középkor forradalmi.”³⁰⁷ Ezért sem lehet a középkorra úgy általában a „sötét” jelzőt ragasztani.

A középkori keresztény szemlélet viszont átvehetett legalább két emberi ideálképet a kereszténységet megelőző

³⁰⁷ BIBÓ 1986b: 31–32.

európai kultúrából: az *erényes ember* ideálképét a görög filozófiából és a *bonus et diligens pater familias* ideálképét a római magánjogból (amelynek a megfelelője lett a klasszikus magyar magánjogban a *jó gazda*, akit Szladits *rendes embernek* és *derék embernek* is nevezett).³⁰⁸ Az erényes ember, a jó és gondos családapa (úgy is mint jó gazda) és a jó ember ideálképe ily módon *összefonódtak* az európai társadalomfejlődés során, és mind a mai napig aktuálisak: a görög filozófia, a római magánjog és a keresztény erkölcs mint értékforrások az Európai Unió tartópillérei. Jó volna ezt mint történeti tényt az eddiginél komolyabban venni és a gyakorlatban hasznosítani, érvényesíteni is. Különösen mert Európa – részeként az unió is – általános értékválsággal küzd, és ez *furcsa halálához* vezethet. Régi hitét kidobta, új megváltó eszmék iránt lelkesedett, „amelyek aztán totalitárius politikai eszmékké alakultak. [...] A fasiszta álom, csakúgy, mint unokatestvére, a kommunizmus, a kor komoly problémáira akart választ adni [...] S most már nemcsak ezektől az ideológiáktól könnyebb félni, hanem bármilyen ideológiától. [...] A lényeg, hogy mindent megkérdőjelezzünk, és soha ne jussunk el sehová; az eszmék elpusztítása talán éppen amiatt valósul meg, hogy félünk attól, ahová vezethetnek.”³⁰⁹

A tömegek megtévelyedése a 20. században két szörnyű világháborúhoz és pusztító helyi háborúk sorozatához vezetett. Az ember kivetkőzött önmagából, azaz a „jó emberségéből”, az emberiség a civilizáltságából, az emberiség addig elért szintjéből. Ezek visszaállítása lett volna az emberi jogok (1948) hivatása. „Az emberi jogok háború utáni kultúrája úgy tesz (illetve rajongói tesznek úgy), mintha maga is vallás lenne, s mint ilyen, a keresztény tudat szekularizált verzióját vezetné be. [...] Ám ez egy olyan vallás, ami soha nem biztos magában,

³⁰⁸ SZLADITS 1941: 365.

³⁰⁹ MURRAY 2018: 214–221.

hiszen nincsenek meg a biztos pontjai. A nyelv árulkodó. Ahogy az emberi jogok nyelvezte egyre grandiózusabbá vált, s egyre inkább önáltatóvá, úgy vált egyre inkább világossá, hogy ez a rendszer nem képes betölteni eredeti feladatát.”³¹⁰ A 20. századot záró délszláv háború, majd a szíriai, és most az ukrán háború jelzik, még mindig „a tömegek megtévelyedése közepette élünk”.³¹¹ Nem új embermegváltó ideológiákban van hiány, hanem a régi, erényes, jó emberekben, jó családapákban és jó gazdáknak mint eszményképekben és követhető példaképekben. Albert Schweitzer és Teréz anya, két eszménykép és példakép egy évszázad alatt – ritka kivétel, és nem főszabály. Szerencsére hozzájuk hasonló jó emberek – ha nem is szentek – ma még sokan vannak. A cselekvő, tevőleges szeretet emberei ők, fő erényük a rászorulókat önzetlen támogatása. Társadalmi méretekben intézményesítve ezt nevezzük szolidaritásnak. Az Európai Unió iránymutató eszméi *a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás*. A szolidaritás a keresztények nyelvén *a felebaráti szeretet*.³¹² Ezért mondhatta gyakran – elődjét, VI. Pált idézve – Szent II. János Pál pápa, hogy Európa *a szeretet civilizációja*.³¹³ Krisztus követése, az áldozatos szeretet vallása és gyakorlása alkalmas arra, hogy „kiáradjon a szeretet, hogy megmutatkozzék felebarátunk iránt, hogy az egész emberi civilizációt a szeretet civilizációjává formálja át”. „Az Isten képére és hasonlatosságára teremtet ember, aki a világot Teremtője kezéből kapta, azt a feladatot is vállalta, hogy ezt a világot saját képére és hasonlatosságára alakítja. E feladat teljesítéséből jön létre a civilizáció, mely végső soron nem más, mint *a világ humanizálása*.” A szeretet civilizációja, a felebaráti

³¹⁰ MURRAY 2018: 211.

³¹¹ MURRAY 2020: 7.

³¹² ZLINSZKY 2007: 20, 291.

³¹³ II. János Pál 2010: 174, 194–195.

szolidaritás Európa legnagyobb történeti és kulturális vívmánya és egyben vonzereje a globális népvándorlás korában.

Az intézményesített társadalmi szolidaritás (a kötelező „népoktatás”, a közegészségügyi ellátórendszer, a nyugdíjrendszer, a szociális biztonság eszköztára) a kereszténység mellett a tömegdemokráciának, az általános, egyenlő és titkos választójognak köszönhető. Amely megint csak visszavezethető a kereszténységre, minden ember Isten előtt való egyenlőségére, istenképűségére, azaz egyenlő emberi méltóságára. Valahogy így gondolta ezt Robert Schuman, az Európai Unió alapító atyja, amikor azt mondta, hogy „a demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem lesz. Egy keresztényellenes demokrácia karikatúra lenne, és anarchiába vagy diktatúrába sülyedne.”³¹⁴ Ennek a gondolatnak azóta számos parafrázisa született és forog közzszájon. Európa vagy keresztény lesz, vagy nem lesz! A 21. század vagy a szeretet évszázada lesz, vagy nem lesz! Gondolkodásra és cselekvésre ösztönző szavak. Azt is mondhatnánk, „a jó állam a jó emberek állama lesz, vagy nem lesz”! Önzetlen szeretet és politikai tisztesség nélkül jó állam nem jöhet létre és nem képes működni.

Ha azonban világunkat az önzés és az *individualizmus* (az önző individualizmus) uralja, akkor a jó államnak még sokkal kevesebb az esélye. Ennek a megnyilvánulása volt nálunk a rendszerváltás éveiben oly sokat hangoztatott neoliberális hármas jelszó, az úgynevezett washingtoni doktrína: *dereguláció, liberalizáció, privatizáció*. Mindhárom „a tőkés társaságok világuralma” előtt egyengette az utat, a kapitalista, egypólusú világ elől hárította el a szociális akadályokat. Hasonló a funkciója az Európai Unió négy alapszabadságának is: a tőke, a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások *szabad áramlása* nem nyertes-nyertes játszma. Vannak nyertesei, de vannak vesztesei is. Ahogyan az lenni szokott: kevés nyertes,

³¹⁴ LEJEUNE 2015: 244.

sokkal több vesztes. A vesztesek azok, akik nem ilyen rendszer-váltást, nem ilyen Európát és nem ilyen globális világot akartak. Nem neoliberais államot és nem neoliberais közpolitikát, inkább keresztény államot és keresztény demokráciát, biztonsággal kalkulálható társadalmi szolidaritást és *szociális jogállamot*. Akaratuk azonban a magántulajdoni alapú piacgazdaság és a *fogyasztói társadalom* bővületében, a politikai korrektség nem kis nyomása alatt karakteresen meg sem fogalmazódott, így politikai esélyt sem kaphatott. Ahol a keresztény demokrácia történeti okokból még(is) létezik, ott erős támadások kereszttüzésében éppen vesztesre áll.

Az önző individualizmusnak is van hármas jelszava, amely tarol, és mindent visz: 1. Én önmagamért vagyok. 2. A világ érterem van. 3. Te is érterem vagy. „Az emberek azonban hamar észrevették, hogy komoly bajok vannak a féktelen individualizmus kultúrájával, amelyben – bizonyos értelemben – a szabályok áthágása marad az egyetlen szabály. [...] Egy olyan társadalom, amely eltökélten és következetesen irtja a normákat és szabályokat az egyéni szabadság fokozása nevében, egyre szervezetlenebbé, atomizáltabbá és elszigeteltebbé válik, és képtelen lesz közös célokat elérni, közös feladatokat végrehajtani.”³¹⁵ A közös feladatok pedig több irányból is cunamiként zúdulnak ránk: klímakatasztrófa, túlnépesedés, globális népvándorlás, szociális és kulturális összeomlás, eszkalálódó háborús pusztítások. A közösségi szolidaritás – úgy is mint felebaráti szeretet – eszméjét tehát hathatós ellenerőként újra meg kell fogalmazni, a jó emberre válás és vele a jó állam és jó társadalom projektjét újra kell indítani és fel kell gyorsítani. A házasság és a család intézményéből mint a társadalmat alkotó legkisebb *szeretetközösségből* kiindulva a program hármas jelszava így szólhatna: 1. Én teérted vagyok. 2. Mi a gyermekeinkért vagyunk. 3. A családuink a társadalomért,

³¹⁵ FUKUYAMA 2000: 30–31.

a társadalom a családukért van. A jó állam pedig mindhárom tekintetben segít és védelmez minket.

Az *emberré válás* – amely az én nézetem szerint a *jó emberré válás* – folyamata olyan, mint a jó állam, legújabb változatában a *jogállam* fejlődésée: ténymegállapítás és program is egyszerre. Mind a kettő javul-javul, de tudjuk jól, hogy tökéletes sosem lesz. Ettől még feladni nem szabad, mert az – tapasztalatból tudjuk – a *rosszat* jelenti, visszaesést a folyamatban. Az ember jobbításához a gyarló és esendő ember ereje kevés, *ember feletti erő* kell hozzá. Erre valók a hit, a vallás és az egyházak, amelyekkel az államnak – a közös cél érdekében – együtt kell működnie. A *jó ember* az egyházak és az állam *közös projektje!* Az eszközök és a módszerek értelemszerűen eltérhetnek. Az állam inkább a *jog külső és objektív, normatív* eszközével, az egyház inkább a *lélek és a lelkiismeret belső és szubjektív* módszerével próbálkozik. A *Hozsánna* című katolikus népénekeskönyv például a szentgyónást megelőző lelkiismeret-vizsgálathoz felsorolja a *hét főbűnt* (hozzátéve, hogy „ezek önmagukban talán nem mindig halálos bűnök, de gyökerei sok súlyos bűnnek”): 1. a kevélység; 2. a fösvényesség; 3. a bujaság; 4. az irigység; 5. a torkosság; 6. a harag; 7. a jóra való restség. „Hétköznapi” bűnök ezek, a legtöbb ember – többszörös visszaesőként – naponta elkövet közülük többet is. De akkor van-e értelmük, és mi az? Legalább kettőt látok: 1. a „bűnös ember” *belátja*, hogy Isten irgalmára és kegyelmére szorul, sőt, hogy *megváltó szeretetre* van szüksége, és ez a belátás közelebb viszi az Istenhez és az embertársaihoz; 2. a főbűnök felsorolása „népnevelő eszköz”, a jobb emberré válás, az emberjobbítás eszköze. Ezek leküzdése is fontos emberi cél, amelyet soha el nem érünk, de amely felé tartani kell, mert ez a helyes irány az emberi élet útján. Középkori templomokban freskókon is ábrázolták ezeket, hogy az írni-olvasni nem tudó hívek nézzék és lássák, tartsák visszataszítónak és tartózkodjanak ezektől. Ma milyen népnevelési eszközeink

vannak (?) az ember jobbítására? A globális, posztindusztriális, infokommunikációs, szekularizált világban mi a közös cél, mi a helyes irány és a célhoz vezető helyes út?

A hét főbűnnel ellentétben a „hét főjóság” sehol nincs felsorolva. A *contrario* logikai következtetéssel ezek lehetnek a hét főbűn ellentettjei: 1. az alázat; 2. az adakozás (a javak megosztása); 3. a tisztaság (erkölcsösség); 4. a mások sikere felett érzett öröm; 5. a mértékletesség (böjt); 6. a türelem (tolerancia); 7. a tevőleges jóság (jó cselekedetek). Magyar vonatkozásuk miatt példaként elegendő Szent Mártont és Szent Erzsébetet említeni. Ők az európai katolikus templomok freskóin, katedrálisok színes üvegablakain gyakran ábrázolt *jó emberek*, szentek és példaképek. Lőcsén, a 14. században épült városháza külső falán a *polgári erények* allegorikus freskói láthatók, ezek is nyilvánvalóan népnevelési céllal: 1. *Temperantia* (mértékletesség, önuralom); 2. *Prudentia* (okosság, megfontoltság, körültekintés); 3. *Fortitudo* (erősség, bátorság); 4. *Patientia* (türelem, kitartás); 5. *Justitia* (igazságosság, jóság, méltányosság). Nem tudhatjuk, hány lőcsei polgár lett jobb ember általuk, de hogy rosszabb egy sem lett, az biztos. Vajon az okostelefonokra letölthető, hasonló népnevelő applikációk vannak-e már? Van-e rájuk igény? Mert ha nincs, fel kellene kelteni mint „emberi szükségletet”, és ezt akár piaci módszerekkel is gerjeszteni. Ezen *eszmei, spirituális javak* tekintetében nem fenyeget a túlfogyasztás és a fenntarthatatlan fejlődés veszélye.

A materiális javak túlfogyasztása, az *ökológiai lábnyom* növekedése, a *fenntarthatatlan* fejlődés problémája azonban nagyon is reális és gyorsan növekvő veszély. Konrad Lorenz szerint: „Az élő természettől való általános és gyors elidegenedés nagyban felelős a civilizált ember esztétikai és erkölcsi eldurvulásáért.”³¹⁶ A fő ok pedig a túlnépesedés és az élet *eltömegesedése*. Ennyi embert

³¹⁶ LORENZ 1988: 25.

lakással, élelemmel, ruházattal és más fogyasztási javakkal ellátni – ez egyre inkább meghaladja a föld és az élő természet eltartóképességét. A tömegember tömegigényeinek kielégítésére csupán egyetlen negatív példát említek. „Azon a kalmárlogikán kívül, miszerint a tömegesen előállítható szerkezeti elemek olcsóbbak, a mindent nivelláló divat is hozzájárult ahhoz, hogy valamennyi civilizált ország városainak peremén százezrével keletkezzenek olyan tömegszállások, melyek csak számukban különböztethetők meg egymástól, de a *ház* nevet nem érdemlik meg, mivel a legjobb esetben is csak *haszonemberek* istállótelepei, hogy a *haszonállat* analógiájára ezt a kifejezést használjuk. A ketreces csirkegyárakban való tenyésztés joggal számít állatkínzásnak és kultúrbotránynak. Azt viszont, hogy hasonló dolgokat műveljenek emberekkel, teljes mértékben elfogadhatónak tekintik, jóllehet éppen az ember az, aki az ilyen, a szó legigazibb értelmében embertelen bánásmódot a legkevésbé képes elviselni. [...] törzsejlődése nem olyannak alkotta az embert, mint aki elviselhetné, hogy teljesen hasonló, névtelen és csereszabatos milliányi egyedek egyike legyen.”³¹⁷ Az állatvédelem, különösen a haszonállattartás szabályozása, az úgynevezett *állatjóléti jogalkotás* felfogható úgy is, mint az *emberi jószág* egyik megnyilvánulása. Ehhez képest azonban az *emberjóléti jogalkotás* mintha lemaradásban volna. Ez csupán egyetlen példa arra, hogy hiába fáradoznak az egyházak és az állam akár egyesített erővel is a jó ember fejlesztésén, ha ezzel szemben ható materiális életkörülmények folyamatosan lerombolják azt. Ha ezeket az életkörülményeket a pillanatnyi haszon és a profitérdek alakítja, nem pedig az ember méltósága (fajtajellege) és természetes igényei, génállományának az épsége, testi és lelki egészsége, akkor féltő, hogy az eredmény nem a jó ember, hanem egy *embertelen ember* lesz. Esetleg e technikának

³¹⁷ LORENZ 1988: 27.

köszönhetően valamiféle *bionikus lény*, csereszabatos *emberrobot*, emberimitátum? A „szép új világ” sci-fi-e még, vagy már valóság? Azt hiszem, hogy mégiscsak jobb lenne – nem feladva a reményt – a *jó ember* kifejlesztésén tovább fáradozni. Megmenteni a természetet is és benne az embert is. Ez ma a *jó állam* elsődleges feladata és jellegadó ismérve is.

Tarvágás vagy erdőtűz után az épen maradt gyökerekből új sarjak hajtanak, újjáéled az erdő. Úgy is nevezik, hogy *sarjerdő*. Európa a belőle kiindult világháborúk tüzeiben *kiégett*, új eszméi szellemében a saját múltját, benne hagyományos értékeit igyekezett esztelen buzgalommal *végképp eltörölni*. Most a füstölgő romokon egy helyben topogva néz körül és keresi a helyes utat és a célt, helyét és feladatát a világban, kötelességeit saját polgáraival szemben. *Értékközösségnek* képzei magát, de értékeit nem találja. Helyettük idegen és hamis értékeket, üvegyöngyöket próbál importálni, amilyeneket régen maga is exportált. Holott az itt-ott még fellángoló tüzeket kellene eloltani, az erdő talaját megöntözni, hogy az épen maradt gyökerek kihajtsanak, hogy a tradicionális értékek újrasarjadjanak, hogy a civilizáció újjáéledjen, és újra gyümölcsöt teremjen, hogy az ember javára hasznot hozzon. „Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani. [...] Ahhoz, hogy megszabaduljunk a gyűlölettől, a félelemtől, és hogy az oly régóta tartó megosztottság után újra megtanuljuk a keresztény testvériséget.”³¹⁸ A keresztény *testvériség* az európai civilizációban a *jó emberség* kemény magja. A jó emberek mint jó polgárok alkotnak maguknak *jó államot*, nem maguk fölé, hogy uralkodjon rajtuk, hanem hogy szolgálja őket, segítse jóságukat. És ugyanez rávetítve érvényes az Európai Unióra is. Jó emberek jó államai alkotnak jó uniót és jó világot.

³¹⁸ Idézi Schumant LEJEUNE 2015: 238–249.

5. A népességcsökkenés háttere

Bevezetés

Egész Európának, és ami különösen figyelemreméltó, a fejlett és gazdag Nyugatnak sok más válságtünet (klímaválság, népvándorlás, világjárvány, a világháború veszélye) között *demográfiai válsággal* is szembe kell néznie. Több koporsó kell, mint bölcső, többen halnak meg, mint ahányan születnek. Ezt nevezzük rideg tárgyilagossággal a *társadalmi reprodukció hiányának*. Az elhalálozás és a születés számának különbözetével csökken egy társadalom lélekszáma, fogy a népessége. Hosszabb távon ez az adott társadalom, az azt alkotó emberfajta kipusztulásához vezet. Ez a pusztulás egyben az érintett nemzeti kultúrák és az európai (nyugati) civilizáció lassú pusztulása (hanyatlása, visszaesése) is. A témában könyvek jelentek meg, ezek azonban nem kerültek sem a média, sem a politika, sem a társadalom figyelmének középpontjába, mintha a sok súlyos válság között ez volna a legkisebb.³¹⁹ Pedig lehet, hogy a legnagyobb, és hogy az egymást is gerjesztő súlyos válságok hátterében ugyanazok a kiváltó okok húzódnak meg.

Európa történetében – csakúgy, mint a világ és az emberiség történetében – elpusztult már néhány nagy civilizáció (például a görög és a római), összeomlott már néhány nagy birodalom, a *civilizáció- és birodalomkutatás* tudományterülete tehát fellendülés előtt áll. A történelemből azonban – mivel az *az élet tanítómestere* – illene tanulni, illene nem elkövetni ugyanazokat a történelmi hibákat. Látna azonban az orosz–ukrán testvérháborút, annak eskalációját, az Európai Unió, az USA és az ENSZ hiányos és nem megfelelő reakcióit és sodródását a harmadik, a teljes emberiség kipusztításával fenyegető „atom-világháború” felé, lehet, hogy

³¹⁹ POKOL 2011; MURRAY 2018.

mégis Hegelnek van igaza: a történelem arra tanít meg bennünket, hogy az emberiség semmit sem tanul a történelemből.³²⁰ Ideje volna ezt a közismert véleményt végre megcáfolni. Különben az erőszak, az agresszió, a háború folyton „kitör” az emberből. Erről eszembe jut a magyar irodalom „legelkeseredettebb alkotása”, Vörösmarty Mihály *Az emberek* című verse: „Az ember fáj a földnek; oly sok / Harc - s békeév után / A testvérgyűlölési átok / Virágzik homlokán; / S midőn azt hinnők, hogy tanul, / Nagyobb bünt forral álnokúl. / Az emberfaj sárkányfog-vetemény: / Nincsen remény! nincsen remény!” De kell hogy legyen remény, mert az *anómia*, a teljes reményvesztettség állapota egyénenként és társadalmi szinten is súlyos *mentális zavar*. Olyan állapot, amelyben élni, gyermeket vállalni, szülni és megszületni sem érdemes. Szerintem van is remény (a reményt a hit és a szeretet közé sorolva – *hit, remény, szeretet* –, e hármat együtt megtartva), de erről majd később.

Ha a meg nem született népességre egyetlen szempontból, mint hiányzó munkaerőre tekintünk, azt persze lehet akár illegális migránsok befogadásával, akár legális „népvándorlók” tudatos betelepítésével pótolni. Ez a fajta „társadalmi reprodukció” azonban – integráció és asszimiláció hiányában – nem menti meg sem a befogadó nemzet kultúráját, sem a befogadó európai civilizációt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *társadalmi reprodukció* sokkal összetettebb, gazdagabb tartalmú fogalom és folyamat, mint a munkaerő (*human power*) pótlása. Első számú (elemi) feltétele természetesen a kellő számú gyermek születése, amelynek viszont ugyancsak természetes (mondhatjuk úgy is: természeti, avagy biológiai) előfeltétele kellő számú heteroszexuális házasság kötése, gyermekek vállalása és családok alapítása. Egy gyermek születésével egy *anya* és egy *apa*, sőt két-két *nagymama* és *nagypapa*

³²⁰ HEGEL 1966: 144.

is, együtt egy családi közösség is „születik”. A születésszám csökkenése az *anyaságot és az apaságot, a családot* is érinti. Ezért az sem mindegy, milyen házasságokról és milyen családokról beszélünk. A hagyományos (természetes) házasság egy nő és egy férfi biológiai reprodukcióra képes *egységét* hozza létre, akik a további életükben egy *emberpárt* alkotnak. Az ő ivarsejtjeik és génállományuk egyesülésével fogan meg, és születik meg a közös gyermekük, egy új ember, aki reprodukálja a *szülőpárt*, majd egy hosszú és fáradságos *szocializációs* (oktatási, nevelési) folyamat eredményeként reprodukálja a társadalmat is, annak materiális és eszmei (szellemi, kulturális) javait, civilizációs értékeit is. Optimális (ideális) esetben ebben az oksági láncolatban nem lehet „láncszakadás”, a valóságban azonban több láncszem is akadozik, szakadozik. Meg kell javítani a hibás láncszemet, vissza kell tenni és feszezebbre húzni a leesett láncot, hogy folytathassuk utunkat. A demográfiai válság megfelelő kezeléséhez – széles összefüggésrendszerben – fel kell tárni a válság (sőt, az egyidejűleg ható válságok) kiváltó okait, és azokat célzottan kell orvosolni. A megfelelő terápiához pontos diagnózis szükséges. A jogász azonban nem orvos, pláne nem specialista, de képes *konzíliumot „összehívni”*: demográfust, szociológust, pszichológust, biológust, humánetológust, geológust és teológust, közgazdászt és genetikust, történészt és filozófust; majd megpróbálhatja véleményüket (diagnózisukat) szinkronizálni, és mindezek után kellő óvatossággal és bölcsességgel *társadalmi mérnökösködni*, a zárójelentést és a javasolt terápiát a jog nyelvére lefordítani. Lehetetlenre azonban senki ne vállalkozzon, kivéve, ha arra kényszerítő oka van! A társadalom, a nemzeti kultúra és a (keresztény gyökerű) európai civilizáció pusztulása (annak a veszélye) számomra ilyen kényszerítő oknak tűnik, ezért aztán a lehetetlennek tűnő feladat teljesítésébe, a demográfiai válság hátterének komplex feltárásába belevágok.

Globális paradoxon

A világon ma egyidejűleg kétféle *népesedési* (demográfiai) válság van, az egyik a mienk, a *népességfogyás*, a társadalmi reprodukció hiánya. A másik ennek az ellenkezője, a társadalmi-gazdasági, illetőleg a természeti környezet eltartóképességéhez mérten *a túlnépesedés*. Konrad Lorenz a túlnépesedést tartotta a civilizált emberiség nyolc halálos bűne egyikének.³²¹ *Globális paradoxon*, hogy az alulnépesedés a fejlett és gazdag, euroatlanti, zsidó-keresztény gyökerű országokra, a *nyugati* civilizációra jellemző, míg a túlnépesedés a „fejlődő”, szegény, nem keresztény országokat és földrészeket sújtja leginkább (Afrikát, Ázsiát, a Közel-, Közép- és Távol-Kelet országait). Összesítésben valóban a túlnépesedés a nagyobb gond, mert az egyúttal az „ökológiai lábnyom” problémája, a jövő generációk életesélyeinek a felélése a mai generációk által. Csányi Vilmos szerint a föld az európai átlagos életszínvonalon nem nyolc, hanem csak 2,5 milliárd ember eltartására képes.³²² Durvább megfogalmazásban: egy emberfajta kipusztulása direkt jót tenne a Földnek, de valószínűleg csak átmenetileg, ha másfelől a túlnépesedés mértéke és üteme nem állítható meg, sőt, ha nem fordítható vissza. A születésszám drasztikus törvényi korlátozása (lásd kínai „egyetörvény”) nem oldja meg, legfeljebb elodázza a problémát, amelynek kiindulópontja a növekedékényszeres gazdaság, a termelés és a fogyasztás folyamatos bővülése (pontosabban: a kényszeres *bővítése*), a *profithajsz*a. Ezeket nagyobb mértékben kellene korlátozni, mint a születések számát. A liberális dogmák azonban útját állják a hatékony állami beavatkozásnak a „szabad verseny” gazdaságába és annak piaci viszonyaiba. Egyes *ökológus* tudósok fejében ugyan felmerült már

³²¹ LORENZ 1988: 18–20.

³²² CSÁNYI 2015.

a *nemnövekedés-alapú fejlődés* gondolata, ugyanígy a nemzeti jövedelem és a nemzeti össztermék mutatószámai helyett a *boldogságinдекс számítása* és összehasonlítása, ezek azonban még nem érték el átütő sikert. Reméljük, nem egy *apokaliptikus klímakatasztrófa* vagy *atom-világháború* kell ahhoz, hogy lendületet adjon a – környezeti, gazdasági, politikai, szociális – fenntarthatóság érvényesülésének. Már tudjuk, mi volna jó, de még (megszokásból, reklám és marketing nyomásra) a rosszat tesszük, folytatjuk. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a fiatalok nagy többsége boldog házasságban és nagy családban szeretne élni (tudja, mi volna jó), mégsem köt (vagy túl későn köt) házasságot, és három gyerek helyett végül csak egyet vállal. Az értékek *rangsora* elméletileg jó, gyakorlatilag nem az érvényesül. Az alapvető értékekre és azok rangsorára, a vágyott boldogságra tehát nagyobb figyelmet kell fordítaniuk mind az egyes embereknek, mind az államnak és a társadalomnak.

Alapvető értékek – rendezőelvek

Minden felnőtt embernek, ha van az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége, és tudatos életet él, akkor vannak alapvető elvei is, amelyek mentén az életét éli, céljait kitűzi, az azokhoz vezető utat megválasztja, érdekei érvényesítéséhez az elveinek megfelelő eszközöket és módszereket alkalmazza. A jó házasságokban a házastársaknak ugyanígy vannak közös elveik és értékeik, amelyek mentén a házaseletüket szervezik. És ez igaz a családokra is, amelyekben gyakran az ősök (felmenők, elődök) alapvető értékei élnek tovább. A *személyes, a házassági és a családi* értékrend átadása, a *tradíció*: a jónak bizonyult, bevált értékek átörökítése generációról generációra. A tradícióban benne van az értékek tisztelete mellett a szülők, nagyszülők, az ősök tisztelete is. A családok életének rendezőelveiből áll össze a társadalom, a nemzet életének értékrendje, törvényekbe átírva

az alkotmányos értékrend, a legalapvetőbb közösségi rendezőelvek rendszere. Ebben nem csak jogelvek, alkotmányos és emberi jogi alapelvek szerepelhetnek. Értékek, jogi értékek is meríthetők (szelektálhatók) akár a hétköznapi élet jó szokásaiból, az erkölcsi normákból, vallási parancsokból, filozófiákból, a tudományok eredményeiből, a kultúrából, a történelmi tapasztalati tudásból, közös hiedelmekből és eszményekből stb. Szladits Károly összefoglalóan és átfogóan *az emberiség általános kultúreszményeiről* beszélt,³²³ mint amelyek segítségül hívhatók a jogszabályok *helyes értelmezéséhez*. Az értékek forrása tehát elvileg szinte zavarba ejtően bőséges, az igazi nehézséget egyfelől a szelekciós szempont megválasztása és annak alapján az értékek összeválogatása, másfelől a kiválasztott értékek inflációja, értékvesztése, egymást lerontó, ellentmondó értelmezése jelenti. A legfőbb szelekciós szempont az lehet, hogy értéknek azt tekintjük, *ami az ember javát szolgálja*. Csakhogy ez a mai tömegtársadalomban és tömegdemokráciában, a globális infokommunikációs világban azonnal heves vitákat vált ki, embere válogatja, kinek mi szolgál a javára. Lehetne szempont az, *ami hasznot hoz az ember számára* (hiszen haszonelvű világban élünk). Ez ugyancsak hevesen vitatható, ha keveseké a nagy haszon, sokaknak meg csak csurran-cseppen („lecsurog”). Kizárásos szelekciós szempont lehetne az, hogy *nem lehet érték* az, ami a társadalomfejlődés során már *kudarcot vallott*, emberi tragédiákat okozott, emiatt *negatív értékelés* kapcsolódik hozzá. De mi a kudarc, és mekkora tragédiának kellett bekövetkeznie, továbbá kik, hányan és milyen arányban, milyen mértékben értékelik mindezt negatívan? Példaként nézzük itt is a házasságot és a gyermekvállalást, a családalapítást! Egy férfi és egy nő monogám házassága a természetes evolúciós fejlődés eredményeként már a mezőgazdasági forradalom előtt kialakulhatott, és később tökéletesen

³²³ SZLADITS 1941: 158.

megfelelt a magántulajdon, a letelepedés és a gazdálkodás igényeinek is. XVI. Benedek pápa pedig egyenesen a *monoteizmus* és a *monogámia* egymásnak való megfeleléseit, a *kizárólagosság* és *véglegesség* tekintetében az összhangját vallotta.³²⁴ Ezzel magyarázható, hogy a Biblia és a katolikus egyház a házasságot *szentessé* avatta és *felbonthatatlannak* minősítette. Az ilyen házasságból született gyermeket Isten *ajándékának* és a szülőkre nézve *áldásnak* tekintették. A *szekularizáció*, az állam és az egyház elválása, a *polgári házasság* intézményének bevezetése azonban véget vetett ennek a „nagyra értékelésnek”. A válások száma és aránya rohamosan emelkedni kezdett, a házasságkötések és a gyermekek száma viszont csökkent. A házasság és a család reprodukciós funkciója hanyatlott. A házasság helyett egyre többen választották a laza és időleges, „alternatív” együttélési, párkapcsolati, sőt csupán partnerkapcsolati formákat, gyakori lett az időben elnyújtott, „ütemezett” *poligámia* és visszatért a *promiszkuitás* is. A házasság, a gyermekvállalás és a hagyományos családmóddal értékvesztésével párhuzamosan veszítettek értékükből azok járulékos értékei, a *hűség*, a *feltétlen bizalom*, az *önzetlen támogatás*, az *irgalmasság*, az *áldozatos szeretet* is. Mivel ezek a házassági és családi értékek egyúttal alapvető közös értékek is, meggyengülésük következtében társadalmat szabályozó hatásuk sem érvényesül megfelelően. Ennél súlyosabban fogalmaz J. B. Peterson: „amikor a legelemibb alapigazságok megkérdőjeleződnek, az alapzat megremeg, és a falak ledőlnek.”³²⁵ Ennek következménye a már említett *anómia*, az egyesek (összesítésben: tömegek) elbizonytalanodása, céltalan útkeresése, reményvesztett állapota, amely súlyos mentális zavarokat (például depressziót, pánikbetegséget) okoz. Szilárd értékalapok hiányában egyre többen érzik úgy, hogy csak

³²⁴ XVI. Benedek 2005: 10, 11.

³²⁵ PETERSON 2021: 131.

helytelen eszközökkel érhetnek el megfelelő életkörülményeket, életminőséget. Terjednek a szokatlan, sőt extrém életvitelek és magatartások, a lázadások, sokszor azt sem tudva, ki vagy mi ellen, és hogy miért. Ennek végeredménye gyakran a *burnout szindróma*, a kiegész tünetegyüttese, fizikai, érzelmi és mentális kimerülés.

A házassági és családi értékek halványodásához hasonló példák az alapvető szabadságok és az emberi jogok, a demokrácia és a jogállamiság értékeinek világából is sajnálatosan nagy számban hozhatók. Vélemény- és szólásszabadság kontra politikai korrektség; sajtó- és médiaszabadság kontra álhírek és manipuláció; lelkiismereti és vallásszabadság kontra szekularizáció és deszakralizáció stb. Minden – korábban abszolút – érték megkérdőjelezhető, tartalma fellazítható, *erodálható* (pedig az értékek „eróziója” ugyanolyan veszélyes, mint a termőtalajé). Sőt, eddigi értékeinket sokan az egyéni szabadság kiterjesztése szempontjából kártékonnak, szükségtelen kényszernek minősítik. Az alapvető értékeknek valóban van korlátozó szerepük, ez azonban egy *védőkorlát* (mint a szakadék peremén) vagy *terelőkorlát* (mint az autópályák mentén), szerep és funkció, ami levezethető a *mértékletesség* erényéből vagy a *rendeltetésszerűség* (visszaélési tilalom) jogi alapelvi követelményéből. Azért, hogy például a *szabadság* ne torzuljon *szabadosságba*, önpusztító függőségbe vagy mások szabadságának, méltóságának megsértésébe. Az értékrend egyszersmind *értékkeret is*, olyan, mint a sportpálya alap- és oldalvonalai, azokon belül szabad a játék, de ott is csak a játékszabályok betartásával és *tisztességesen*. Ugyanígy az alapvető szabadságok, az emberi jogok és a törvényi alanyi jogok érvényesülése körében is minimális követelmény a formális *jogszerűség*, de azontúl elvárt a tisztesség, a jó erkölcs (*fair play*) normáinak betartása és a *rendeltetésszerű* joggyakorlás, mások szabadságának, alanyi és alapjogainak a sérthetetlensége

és a tisztelete is. A szólásszabadság például nem terjed ki más(ok) becsmérélsére, megalázására, gyűlöletkeltésre vagy erőszakra való uszításra. A vallásgyakorlás vagy az ateizmus szabadsága nem foglalja magában a vallásgyalázást, a mások hite, vallása, egyháza elleni erőszakot. Ahogyan a gyülekezés joga is csak békésen gyakorolható. Ahol nagyarányú a tisztességtelen és a rendeltetésellenes joggyakorlás, ott összeomlik az értékrend. J. B. Peterson szerint: „Ilyen körülmények között eluralkodik a káosz. [...] Az a sorsunk, hogy renddé alakítsuk a káoszt. [...] azzal, hogy létrehozuk mindazt, ami – most és a múltban is – egyértelmű és tisztán érthető, csak magunkat védjük.”³²⁶

Közös európai értékvesztés

Tagállami és uniós politikusok gyakran és előszeretettel hivatkoznak a „közös európai értékekre”, anélkül, hogy akár egyet is konkrétan megneveznének. Ha mégis megemlítenek egyet-egyet, az nem a heteroszexuális házasság szentsége, nem a gyermekvállalás és a család, hanem a transzneműség vagy a jogállamiság, amelyek konkrétumok nélkül ugyanolyan üres általánosságok, mint a legtöbb absztrakt jogi fogalom. Akár állítunk, akár hiányolunk valamit az általánosságra (absztrakt fogalomra) hivatkozva, meg kell mondani, *egyértelműen, tisztán és érthetően*, miről beszélünk. A konkrét állításról, tényről vagy hiányról lehet vitatkozni, azt meg lehet magyarázni, a vitában meg lehet állapodni, a magyarázatot el lehet fogadni. E nélkül az általánosság támadóeszköz lehet, bárki ellen fegyverként használható. Különösen veszélyesek a dogmákká váló általánosságok, amelyek felmentik híveiket a gondolkodás alól, és eleve kizárják minden vita lehetőségét. Nem véletlenül minősítette

³²⁶ PETERSON 2021: 259.

Konrad Lorenz a dogmák képződését³²⁷ is a civilizált emberiség nyolc halálos bűne egyikének. Tömegekre kényszerítve a dogma valóságos *tömegpusztító fegyver*. A kizárólagos uralomra törő dogmák tömegpusztítást megelőző, mondhatni hétköznapi hatása azonban az *értékrombolás*, visszaható hatállyal („a múltat végképp eltörölni”). Ez valójában egyes új értékek – inkább csak újak és értéknek vélt dogmák – *zsarnoksága* az egyébként bevált, de régi (tradicionális, hagyományos) értékek rovására. Az ilyen, egyeduralomra törő dogmatikus eszmék és mozgalmak – a fasiszmus és a kommunizmus ismerete ellenére – ma is szinte „futószalagon termelődnek”, és *általános értékválságot, értékkáoszt* idéztek elő. Ennek legfőbb okát sokan – így Bolberitz Pál³²⁸ is – a *szekularizációban* látják, amely a 17. századtól máig tartó folyamat. Az állam és az egyházak intézményes szétválasztásának mintegy a „mellékhatása” egyfelől az *ateizmus* terjedése lett, amely a 20. században vérengző totális diktatúrákba torkollott, másfelől a keresztény hit és értékrend derogációjához (degradációjához, eróziójához), negligálásához vezetett. Ennek egyik – de nem az egyetlen – példája a „szentségi házasság” *deszakralizációja*, „szentségtelenítése” lett. De a szekularizációra hivatkozva távolították el a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága is a keresztet az olasz állami iskolák osztálytermeiből és folyik ma is a krisztusi (a kereszthalálig terjedő, áldozatos) szeretet szimbólumának, a keresztnek az eltávolítása a francia városok utcáiról, tereiről, közterületeiről. A kommunizmus szimbólumának, a vörös csillagnak a használata viszont ugyanezen bíróság szerint belefér a szólás- és véleménynyilvánítás szabadságába. Európa belefáradt ezekbe az ellentmondásokba, kimerült, kiegészítve, lelke súlyosan sérült. Douglas Murray szerint: „Az ilyen jól látható

³²⁷ LORENZ 1988: 75, 81.

³²⁸ BOLBERITZ 2014.

bukás és a biztos pontok elvesztésének érzete mind az egyén, mind pedig a társadalom számára nemcsak aggodalmat okoz, hanem érzelmileg kimerítő is. Az értelem és a *racionalizmus* ahhoz vezetett, hogy az emberek végül a legirracionalisabb dolgokra lettek képesek. Csak újabb eszközzé váltak annak érdekében, hogy egyes emberek képesek legyenek mások felett uralkodni.”³²⁹

Szentségtelen – embertelen

A deszakralizált, szentségtelen *ember* egyre nagyobb mértékben kiüresedhet, értékek nélküli, „istentelen” és ezáltal *embertelen* emberré, szeretetlenné válhat, és félő, hogy ez a 21. században is folytatódik, netán súlyosbodik vagy ismétlődik. Gallai Sándort idézem: „Európában található a világon a legnagyobb arányú szekuláris populáció és ez az egyetlen olyan kontinens, ahol fogy a népesség. Úgy látszik, hogy a szekularizáció és a materialista szemlélet térnyerése vésszen leértékelte a családokat és olyannyira visszavetette a termékenységet, hogy az európai társadalmak nettó népességvesztése aggasztó mértékűvé vált.”³³⁰ Pokol Béla szerint ez *demográfiai összeroppanáshoz* vezet.³³¹ Douglas Murray szerint ez *Európa furcsa halála*. „Bár elvesztettük történetünket, még mindig itt vagyunk, és élünk a hitünk törmelékei között. A Párizson áthaladó tömegben kevesen vannak, akik a Notre Dame-ba mennek imádkozni, de ettől még a katedrális áll. A westminsteri apátság és a Kölni Dóm jelenléte még mindig meghatározó, s bár már nem zarándokhelyek, még mindig szimbolizálnak valamit; habár pontosan nem tudjuk már, hogy mit. [...] De természetesen a hit töredékei nemcsak fizikai szinten

³²⁹ MURRAY 2018: 217.

³³⁰ GALLAI 2019: 16.

³³¹ POKOL 2011: 185.

léteznek, hanem a morálban és a képzeletben is.”³³² Jogászként azonnal felmerült bennem a kérdés: és a jogban léteznek-e (még) a hitünk törmelékei? Az egzakt fogalmakat kedvelő tanult jogászhoz illő módon azonnal ellent is mondok magamnak: de hiszen még azt sem tudjuk, mi az a hit! Bölcs öregként pedig replikázok: miért, azt már tudjuk, hogy mi az a jog? Azt azonban tudjuk, ami közös bennük, hogy mindkettő *jobbítani, emelni* akarja az embert, előbbre akarja segíteni az *emberséges emberré* válás civilizációs fejlődési útján. Ez a közös céljuk, ezért nem jó, ha a cél elérésében hátráltatják egymást, vagy ha egymással harcolnak ahelyett, hogy a közös cél elérése érdekében együttműködnének. Közös bennük az is, hogy a hit is, a jog is alapvető értékek, magatartási normák, rendezőelvek rendszere, csak a módszerük más: a hit normái az ember szívébe írva *belülről* próbálnak hatni (ösztönözni a jóra, visszatartani a rossztól), míg a jog inkább a *külső*, közhatalmi kényszerrel operál. Az erkölcsi törvény, a *jó erkölcs*, ezek részeként a keresztény erkölcs is a jognak szilárd alapot és egyben keretet adnak, amelyen belül az erkölcs és a jog *együtt hatnak*. Az alkotmányos alapjogok és az emberi jogok mai áradatában létezik-e még a keresztény hit és erkölcs értékrendje, vagy a jog (már megint) csak önmagában, a saját (valójában – mint láttuk – innen-onnan összeválogatott) értékeiben hisz, miként az ateista nemzetiszocialista vagy a kommunista jog is tette? Nálunk az ateista kommunizmus után, az önző individualizmus korában is, újra és újra, minden egyes emberben fel kellene hogy merüljön a kérdés: van-e nekem hitem, vannak-e alapvető elveim és értékeim, amelyek mentén sorsomat magam irányíthatom és az életemet élhetem? Társadalmi szinten ugyanez a kérdés: vannak-e még, lehetnek-e még közös alapvető értékeink, rendezőelveink, amelyek mentén az egyéni önzés folytán lassan, de biztosan atomjaira bomló

³³² MURRAY 2018: 210.

társadalmunkat és államunkat berendezzük és működtetjük? Az egyetemes érvényű alapvető szabadságok és az emberi jogok igényt tartanak erre a szerepre, sőt, a beléjük vetett hitre is, de mi motiválta ezeket az *egyetemes* normákat, történetileg mi a hátterük? Ezeket az *erkölcsi világrend, a világvallások, az emberi kultúra és civilizáció* elemeiből kellett összerakni. Magyarország Alaptörvényében, a Nemzeti Hitvallásban a kérdéseinkre közelebbi (európai és magyar) választ kapunk. 1. deklaráció: „Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a *keresztény Európa* részévé tette.” 12. deklaráció: „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet.” Ezekkel az immár alkotmányos értékekkel kapcsolatban azonban újabb kérdések merülnek fel. Keresztény-e még Európa, szilárd-e még ez az alap? Van-e még hűség a házasságban, a családban, a nemzetben? Van-e még hitünk, hiszünk-e még, merünk-e még hinni egyáltalán valamiben, valakiben? Tudjuk-e még, mit jelent szeretni valakit, mire képes a szeretet ereje? Alaptörvényünk vélelmezi a pozitív válaszokat, és nevével is kifejezi, hogy személyes életünk és közösségi (családi, társadalmi) együttélésünk *alapja* kíván lenni. Ezt az alapot és értékeit kell erősíteni és szilárdítani, ezt a személyes és közösségi értékrendszert kell védelmezni. Azért, hogy ezek az értékek erősítsenek és szilárdítsanak, szükség esetén meg is védelmezzenek bennünket.

A hit ereje

A hit erőforrás, az emberré, a *jó emberré*, sőt az *egyre jobb emberré* válás segédeszköze és megmaradásának garanciája. Az emberi méltóság mércéjével mérhető élethez az is kell, hogy legyen

az embernek hite, legyen *jó Istene*, akinek képmását viseli, akihez méri magát, akihez méltónak akar bizonyulni. Legyen, aki mértéket szab az életének, szavainak és tetteinek, különösen, ha maga az ember nem képes a *mértékletesség* (*temperantia*) erényét gyakorolni! Csányi Vilmos szerint a humánétológusok nagy része egyetért abban, hogy „a vallásos hitre való képességnek fontos evolúciós szerepe lehetett a közösségek kialakulásában”, tegyük hozzá: az ember *emberséges* emberré válásában. „Az ember motívációit, örömrészét befolyásoló agyi ingerületátvivő anyagok egy csoportját szabályozó gének között találtak egyet, a VMA2 gént, amelynek egy bizonyos változata sokkal gyakrabban fordul elő a spirituálisok esetében, mint a spiritualításra kevésbé hajlamosak csoportjában. A sajtó az eredményeket fel is kapta, és elkezdtek az »Isten génről« beszélni. [...] természetesen szó sincsen arról, hogy ez a gén Isten léteiről vagy nemléteiről szolgálna bármiféle utalást. Ez csupán azt mondja, hogy vannak olyan emberek, akik *genetikai okok* miatt fogékonyak arra az elgondolásra, hogy van valami fölöttük lévő, őket meghaladó transzcendens világ.” Az ember – konstrukciós készségének köszönhetően – „a spiritualitásból vallást épít”. És hogyan viszonyul ehhez a többi ember? „Természetesen, amikor egy vallási közösség kialakul szabályokkal, ideákkal, saját kultúrával, akkor azokat az embereket, akik kevésbé hajlamosak a spiritualításra, szintén magával ragadja a kultúra, és kialakul a megformált, szociális technológiákkal operáló vallás.”³³³ Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Európában az ateisták is keresztények. Azt pedig a koncentrációs- és kényszermunkatáborok túlélőitől tudjuk, hogy leginkább két dolog volt, amely segített a borzalmakat túlélni: *a hit és a család*.

³³³ CSÁNYI 2018: 137–139.

Hit és tudomány

Az ma már köztudomású, hogy Isten létét tudományosan sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. De miért is kellene? A világ legismertebb genetikus, Francis S. Collins, az emberi genom feltérképezője a hit és a tudomány békés együttműködésének a híve.³³⁴ „Mind a tudományos, mind a spirituális világkép sokat adhat az embernek. Különböző, de egymást kiegészítő válaszokat kínálnak a világ legfontosabb kérdéseire, és boldogan megférnek egymás mellett egy 21. századi, intellektuálisan érdeklődő ember elméjében. [...] a tudomány önmagában nem képes megválaszolni az összes fontos kérdést. Albert Einstein is jól látta a tisztán naturalisztikus világkép elégtelenségét. Óvatosan megválogatva a szavait úgy fogalmazott: *A tudomány vallás nélkül béna, a vallás tudomány nélkül vak.*” De mit jelent konkrétan a „megférnek egymás mellett”? „Igenis megteremthető a tudomány és a hit közötti harmónia. [...] a tudomány Isten tiszteletének egyik formája lehet. A hívőknek ott kellene állniuk az élvonalban azok között, akik az új tudást kutatják. Isten nem fenyegeti a tudományt, sokkal inkább gazdagítja. És biztosan állíthatom, hogy a tudomány sem fenyegeti Istent. [...] küzdjünk együtt azért, hogy visszaszerezhessük a biztos alapot, amelyre az összes nagy igazság intellektuálisan és spirituálisan kielégítő szintézisét építhetjük.”

A humánetológus és az orvosgenetikus véleményét most vetítsük rá az állam- és jogtudományra, ami annál inkább indokolt, mert a jogászok hajlamosak a társadalom *mérnökeinek* képzelni magukat, akik az állami és a társadalmi (emberek közötti) életviszonyok kiváló konstruktőrei! Holott sem tökéletes államot, sem tökéletes társadalmat (pláne tökéletes embert), sem hibátlanul

³³⁴ COLLINS 2020: 246–253.

működő gazdaságot, sem tökéletes jogot nem konstruált (alkotott) még közülük senki. Miért is? Mert maga a konstruktőr, továbbá az államot és a társadalmat alkotó és működtető emberek is tökéletlenek. Vallási parancs előírhatja, hogy „legyetek tökéletesek, miként a ti Atyátok tökéletes”, vagy hogy „legyetek feddhetetlenek, hogy megállhassatok az Úr ítélőszéke előtt”, de ezek csupán *törekvésre köteleznek*, miként a törekedjétek a jóra, kerüljétek a rosszat, a rosszat jóval győzd le, és így tovább. A magyarázat az, hogy a valláserkölcsei törvény szigora és az előre látható törvényszegést megbocsátó szeretet egyaránt Isten útjára terelik a hívő embert. Ami az ember fölött van (a hit és a szeretet), az önmaga fölé emeli, Istenhez közelíti az embert, ami alatta van (a „ragadozó” gonoszság és az erőszak), az lejjebb, az ösztönvilág felé taszítja. Ha lejtős úton járunk, azon könnyebb lefelé csúszni, mint felfelé kapaszkodni. A hit és a szeretet útja fáradságos, de egyenes és felfelé vezet. Ahogy egy zarándokének mondja: „Az Isten útja biztos út, / Csak Őrá bízom életem, / Szent ígéje tiszta kút, / Mely üdít s táplál engem.” (Evangélikus Énekeskönyv 352.) Mindezek alapján mind az állam és az egyházak elválasztását, mind a tudomány és a válás viszonyát, összefogását és együttműködését – az alapvető értékek érvényesülése és védelme érdekében – alaposan újra kell gondolni. Különösen és kiemelten igaz ez a házasságra, a gyermekvállalásra és a családra mint alapvető értékekre és az ezek által hordozott járulékos értékekre (hűség, bizalom, önzetlenség, hála, szolidaritás, áldozatos szeretet, kölcsönös tisztelet stb.). Csak példaként említem a házasság felbonthatatlanságát: ha ezt nem is adja fel a katolikus egyház, a válások számára és arányára (mint tényekre) tekintettel tovább enyhíthetné az érvénytelenítés gyakorlatát.

A jó ember projekt

A földön az élet mintegy 4 milliárd (4000 millió!) évvel ezelőtt kezdődhetett. Az emberré válás folyamata – ha az első előemberek megjelenésétől számítjuk – „mindössze” 2,5 millió évvel ezelőtt kezdődhetett, de még nem ért véget, sőt, soha nem is érhet véget. Szerintem ugyanis az *emberré válás* a természetes és a társadalmi evolúciós fejlődés következtében kiegészült egy jelzővel: *jó emberré válás* lett belőle. Ez a jelző pedig mindig *fokozható*, minden ember mindig lehet *jobb*, aztán *még jobb*, az *eddig legjobb*, az *abszolút jóság* egyre jobban megközelíthető, de soha el nem érhető. A jóság tartalma folyamatosan változik is, gazdagszik, tisztul, értékekben gyarapszik. Az *emberi jóság* más, rokon értelmű szavakkal is leírható: *jó ember az emberséges, becsületes, tisztességes, derék, rendes, szelíd, barátságos, igazságos, érelyes ember is*. Az ilyen „sokrétegű” jó emberré válás egy *projekt*, program és feladat, amelynek minden egyes ember a résztvevője, jogosultja és kötelezettje is. A *jó ember projekt* megvalósulási folyamatában siker csak akkor remélhető, ha ez minden egyes ember *egyéni életprogramja*, és ha minden család legfőbb célja tagjai ezen életprogramjának a támogatása. Jó emberek alkotnak jó családokat, jó családok alkotnak jó társadalmat és jó államot. Ez kölcsönösségi alapon, oda-vissza működik. A jó állam is megpróbálja (törekszik) a polgárait jobb emberekké formálni. Ahogyan azt már Arisztotelész megírta: „az államkormányzás a legnagyobb gondot éppen arra fordítja, hogy a polgárokat valamilyenekké, és pedig jókká tegye, s alkalmassá tegye őket arra, hogy az erkölcsi jót cselekedjék. Mert az erkölcsös ember mindent helyesen ítél meg, s mindenben felismeri az igazságot.”³³⁵ Az erkölcsösség, a tisztesség tehát a jó ember legfőbb

³³⁵ Arisztotelész 1987: 23, 67.

erénye, a kritériuma, amely magával hozza az igazságosságot, az észszerűséget, a mértékletességet, azaz a többi sarkalatos erényt is.

Nem csupán az állammá szerveződött társadalom, de annak minden kisebb közössége is igyekszik jó (jobb) emberré nevelni, formálni a tagjait, mind az egyén, mind a közössége javára. Különösen és elsősorban igaz ez a *családra* mint a társadalom legkisebb, *természetes és alapvető* alkotóelemére. Ki tudná megszámolni és megmondani, hányszor hangzik el egy házasságban és egy családban az intelem és ajánlás: légy jó férj és jó apa, jó feleség és jó anya, légy jó gyerek, jó kislány és jó kislány, jó testvér, jó nagyszülő és jó unoka! Mindezt nem kényszerrel, különösen nem erőszakkal, hanem a *szeretet erejével* próbáljuk elérni. A szeretet ereje viszont *a hit erejéből* táplálkozik. Kiszeretni egymásból a rosszat, beleszeretni egymásba a jót. Szent Ágoston szerint: szeretni kell a másikat vagy azért, mert jó, vagy azért, hogy jó legyen. A jó ember projekt Bibó István *az európai társadalomfejlődés legfőbb értelmének* tekintette.³³⁶ Európában a kereszténység „alakította ki a jó fejedelem, a jó hűbérúr, a jó lovag, a jó polgár, a jó földművelő ember ideáljait. [...] hogy mindegyik adjon is valamit, és kapjon is valamit, s hogy a legalacsonyabb rendűek számára is az emberi önbecsülésnek valamilyen formája létezzék. [...] Ez a világgép nemcsak igazolta a fennálló hatalmi különbségeket és a társadalmi lehetőségek kiáltó ellentéteit, hanem ugyanakkor kritikát és – távoli szóval élve – forradalmi kritikát is lehetővé tett ezekkel a hatalmakkal szemben.” A keresztény értékrend *a testvériség és a felebaráti szeretet értékrendjéhez* már átvehetett és át is vett két emberi ideálképet a megelőző európai kultúrából: az *erényes ember* ideálképét a görög filozófiából és a *bonus et diligens pater familias* ideálképét a római magánjogból. A jó és gondos családapa megfelelője lett a magyar

³³⁶ BIBÓ 1986b: 31, 44.

magánjogban a *jó gazda*, akit Szladits Károly *rendes embernek és derék embernek* is nevezett.³³⁷ Ez a három emberkép (ideál), az erényes ember, a jó és gondos családapa és a jó ember (Isten képmása) összefonódott az európai társadalomfejlődés során, és még ma is aktuális mindhárom. A görög filozófia, a római magánjog és a keresztény erkölcs az Európai Unió *értékforrásai* és tartópillérei. „Jó volna ezt mint történeti tény az eddiginél komolyabban venni, és a gyakorlatban hasznosítani, érvényesíteni is.”³³⁸ Mert *jónak lenni jó*, különösen, ha a jóság szeretetből fakad.

Gazdátlan természet, apátlan társadalom

Evolúciós szemléletű tudósok szerint az emberiség történetének eddigi legnagyobb életmódváltása (*paradigmaváltása*) a *neolitikus, vagy mezőgazdasági forradalom* volt, mintegy 10–12 ezer évvel ezelőtt. Az addig vadászó-halászó-gyűjtögető, a természetben és a természettel együtt élő, vándorló ember birtokába vette (bibliai szóhasználat: uralma alá hajtotta) a természet egy darabját, letelepedett, növényeket termelt és állatokat tenyésztett, termelési eszközöket és használati tárgyakat készített, házat, istállót és gazdasági épületeket épített, és rengeteget dolgozott és tanult. Művelte a földet, de a föld is művelte őt. Állatokat szelídített, de ő maga is szelídült. Belépett a természetes körforgásba, tisztelve és betartva annak törvényeit. Megtanult fenntartható módon gazdálkodni. Amit elvett a természettől, azt vissza is pótolta, az erőforrásokat egyensúlyban tartotta. A saját munkáját és az azzal előállított javakat is a sajátjának, a tulajdonának tekintette, ennek elismerését mindenkitől elvárta, mások tulajdonát viszont ő is elismerte. Munkájába a családját bevonta, a nagyobb munkákban a tágabb

³³⁷ SZLADITS 1941: 365.

³³⁸ LENKOVICS 2022: 238.

rokonság egymást segítette. A külső munkákat a férj, a ház körüli teendőket a feleség végezte. A termények és az állatállomány feleslegét elcserélte vagy eladta, ami hiányzott, azt másoktól vette vagy cserélte. Megtanult a pénzzel bánni, abból – csakúgy, mint az élelemből, takarmányból, tűzifából – tartalékot felhalmozni, családjáról egész évre gondoskodni. Gyerekeit munkára nevelte, tudását velük megosztotta, gazdaságát, vagyonát rájuk örökül hagyta. Volt – mert kiérdemelte – atyai és férji tekintélye. A magángazdasági rend alapegysége a családi gazdaság volt. A jó gazdának volt jó hírneve, becsülete és megszolgált (tulajdoni és munkaalapú) emberi méltósága, *önbecsülése*. Voltak jogai, de terhei, kötelezettségei és kockázata is. Ezzel együtt szabad ember volt, mert nem függött senkitől és semmitől, a természet törvényeit kivéve.

Ezen emberkép és családmodell alapján mondhatta Pulszky Ágost, hogy „[a] magántulajdon az egyéniség kifejlődésének szükségképpen folyománya és követelménye”.³³⁹ Hasonlóan mondta ki a magyar Alkotmánybíróság is, hogy az alkotmány a tulajdonhoz való jogot mint az egyéni cselekvési autonómia anyagi alapját részesíti védelemben [64/1993. (XII. 22.) ABh.]. Navratil Ákos pedig 1905-ben még úgy vélte,³⁴⁰ hogy a szocializmus azért nem győzhet, mert ahhoz meg kellene változtatni az ember „gazdálkodó természetét”. Sajnos tévedett. A szocialista államosítás és kényszerkolhozosítás, majd a kapitalista ipar és az iparszerű nagyüzemi mezőgazdaság sikeresen megváltoztatta, sőt kifejezetten megszüntette a családi gazdaságokat és az ember gazdálkodó természetét. Ezeket az ember *bérmunkás és fogyasztói* természete váltotta fel, a család mint háztartás a fogyasztás alapegysége lett. A családról, az anyákról, a gyermekekről *társadalmi tulajdoni* alapon a *paternalista állam*, kapitalista

³³⁹ Idézi LENKOVICS 2018a: 303.

³⁴⁰ NAVRATIL 1905: 56.

piacgazdasági alapon pedig a *jóléti jogállam* gondoskodik. Ahol szociális biztonság van, ott nincs szükség jó gazdákra, jó férjekre és apákra, nélkülük is meg lehet élni. Az általánossá vált „kétke-resős családmódel” nem igényli, sőt nem is túri a férfiuralmat, igaz, a nőuralmat sem. A „gyermekét egyedül nevelő anya” egyre elfogadottabb, már-már privilegizált és ezáltal ösztönzött státusz lett. Gazdag országokban a gyermekek 40–60%-a *apa nélkül nő fel*, összesítésben ez az *apátlan társadalom problémája*. Pszichológusok szerint hiányzik a gyermekek életéből az *apai tekintély* és az *apai – fegyelmező, feladatot adó, számonkérő – szeretet*, az apába vetett feltétlen *bizalom*, az apa iránt érzett *hála*, aminek a hosszabb távú negatív hatásait csak most kezdik kutatni. Tényként annyit kimondható, hogy a jó gazdák és a jó apák eltűnésével a természet gazdátlanná, a társadalom apátlaná vált.

Családi és társadalmi szolidaritás

Az ősi emberi közösségekben a legfőbb törvény még az *élelem kötelező megosztása* volt.³⁴¹ Ez volt az életben maradás feltétele és garanciája. Senki sem csak magának ejtett el egy vadat, fogott ki egy halat vagy gyűjtött be ehető növényeket. Mindenkinek megvolt a közösség által vezetett *önzetlenség számlája*, és annál többet ért a közösség számára mint ember, minél több „megosztás” volt ezen az önzetlenség számlán. Ez volt az egyén életbiztosítása, másokban a hálaérzet és a viszonzási kötelezettség keltése. Ez ma is az ember *emberségének* fokmérője. Az ember értéke: a feléje sugárzó hálaérzetek összessége. Ma már nemcsak az ételme, hanem főszabály szerint általában „a javakat” kell megosztani a társadalmi *esélyegyenlőség* és a *szociális biztonság* érdekében. Ezt szolgálják az *intézményesült* nagy társadalombiztosítási

³⁴¹ MICHEL-SCHAIK 2019: 62.

elosztórendszerek: az ingyenes alapfokú és a támogatott közép- és felsőfokú *közzoktatás* intézményrendszere; a *közegészségügyi* ellátórendszer; a *nyugdíjrendszer*; a *szociális ellátó- és támogatási rendszer*. Ezekért – a társadalmasodás folytán – már senki nem hálás senkinek. A szocializmusban – társadalmi tulajdoni alapon – nálunk ez még tágabb kör volt. Idetartozott a lakásállomány körülbelül 40%-át kitevő állami és helyi tanácsi *bérlakásrendszer*, a *közművelődési rendszer*, az *üdültetés rendszere*, a *kulturális támogatási rendszer*, a *tömegközlekedés* támogatása stb. „Társadalmi tulajdonosként” még inkább úgy érezte mindenki, hogy ez neki jár (*járandóság*), sem köszönet, sem hála nem jár érte senkinek. Ennek történelmi lenyomata az úgynevezett *második generációs* emberi jogok rendszere, az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, amely nem kis mértékben a „kétpólusú világrendszer” rivalizálásának eredménye. E jogok köre és főleg a mértéke országonként mindig is jelentősen eltérő volt, a szocialista pólus összeomlása után pedig globálisan vissza is esett. A visszaesés érzékenyebb terület a volt szocialista országokban, ahol a *járandóságszemlélet* és a *tömegdemokrácia* alacsonyabb szinten, de életben tartja ezeket. Témánk szempontjából mindez azért érdekes, mert a második generációs emberi jogok kiterjedt rendszere és jelentős mértéke hatalmas terheket vett és vesz le a családok, a gyermekeket nevelők és az öregeket, betegeket gondozók válláról. Ezt a rendszert a teherviselő állam szemszögéből akár egészében családtámogatási rendszernek is nevezhetnénk, amely elvileg több gyermek vállalására is ösztönözhetett volna. De nem ez történt, hanem az ellenkezője. A közkiadásokból adódó magánmegtakarításokat a házaspárok, illetve az egygyermekes családok inkább saját jólétük növelésére (nagyobb lakás, külföldi nyaralás, drágább autó, szórakozás) fordították. A volt szocialista országokban ehhez járult még a *jóléti felzárkózási kényszer* is. A tanulság ebből az, hogy a házasságkötés, a családalapítás

és a gyermekvállalás társadalmi és állami támogatása csak *célhoz és feltételekhez kötött és ellenőrzött* lehet. Ugyanakkor még semmilyen tanulság nincs arra vonatkozóan, hogy hogyan hatnak mindezek az illegális migrációra, a valódi és az álmenekültekre, a globális népvándorlókra. Annyi tapasztalható, hogy a migránsok oldalán hatalmas családi szolidaritás, összefogás szükséges az embercsempészet finanszírozásához, valamiféle jövőbeni megtérülés, visszatérítés reményében, döntően a befogadó ország szociális támogatásából. Holott az nyilvánvalóan nem erre a célra való.

Felebaráti szolidaritás

Európa története döntő mértékben *a háborúk története*, az országok és népek közötti és az országokon és népeken belüli háborúk története. A háborúk leggyakoribb oka pedig *határvita*, hol húzódik az ország, a fejedelemség, a város, a birtok határa, ami mögött a lényeg persze az *uralom*, a szuverenitás határa. Az uralom szerzését, nagyobb területre és több emberre való kiterjesztését pedig a gazdasági és politikai *érdekek* motiválják. Ennek a történetnek a csúcsa – remélhetőleg a vége – pedig a 20. századi, Európából kiinduló két borzalmas világháború volt. Az Európai Unió eddigi legnagyobb teljesítménye és érdeme az, hogy fennállása óta nem volt háború sem a tagországai között, sem azokon belül, és nem indult ki innen újabb világháború. Mindez az alapító atyák – különösen Robert Schuman – keresztény és demokrata értékrendjének és szellemének köszönhető. Az *erőszakgesztusokat szeretetgesztusokkal váltották fel, a fegyverek szeretetét a szeretet fegyverére cserélték*. Be kellett látni, hogy ha gyűlöletre gyűlölet a reakció, akkor az egyre halmozódik a világban, előbb agresszióban, majd erőszakban tör ki, míg végül háborúba torkollik. A harag, a megvetés, a lenézés, a lealacsonyítás, a megalázás, a nemzetgyalázás, a vallásgyalázás és a vallásüldözés, a fajgyűlölet, az osztálygyűlölet, a bosszúállás,

a revans és a retorzió végtelenített láncolatát meg kellett tehát végre szakítani, és ők megtették, megszakították. Kezdték a háborúban nagy szerepet játszó nehézipari érdekek egyeztetésével (Szén- és Acélközösség), ezt kiszélesítették a gazdaság egészére (Gazdasági Közösség), majd folytatták a politikák összehangolásával (Európai Unió), lényeges kérdésekben a szuverenitás közös gyakorlásával, a határok szabad átjárhatóságával, a perifériák felzárkóztatásával. Ez a kör bővül a közös oktatási, tudományos, kulturális, környezeti együttműködéssel. A további „egységesítést” (főleg pedig a „birodalmi álmokat”) azonban erőltetni (burkoltan erőszakolni) nem szabad (Nagy-Britannia számára már az eddigi is sok volt!). Európa további egységesülésének természetes időigénye, „kihordási ideje” van, azt ki kell várni. Az unión belüli „népvándorlás” (a munkaerő szabad áramlása) keletről nyugatra már így is működik, ami Nyugat-Európában a munkaerő és a népesség részleges pótlása miatt előnyös, a keleti periférián a népességfogyás mértékét és hátrányait növeli.

A béke mellett az európai civilizáció másik nagy értéke a *társadalmi szolidaritás intézményesülése*. Ez a polgárosodás „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszavának harmadik tagjából, a testvériségből nőtt ki. Oda viszont a keresztény hitből került. Ha minden ember Isten teremtménye, nem szolgálja többé, hanem Isten gyermeke, akkor pedig minden ember testvér, veleszületett és tőle el nem idegeníthető méltósága van: köteles tisztelni a saját „ember mivoltát”, azaz emberi méltóságát, és ugyanígy minden másik ember méltóságát is. Vagy ahogyan ezt az ENSZ EJENY Bevezetőjének első, indító mondata hangsúlyozza: „[...] az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon.” Tartalmilag ugyanezt mondja és egyetemes érvényű magatartási normával egészíti ki az 1. cikk: „Minden emberi lény szabadon születik

és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben *testvéri* szellemben kell hogy viseltessenek.” Csányi Vilmos humánetológus akkora jelentőséget tulajdonít ennek a mondatnak, hogy a „globális elme globális gondolatának” minősíti.³⁴² A *testvéri szellem* (a *testvériség*) bármely világvallás hívői és a hitetlen emberek számára is érthető és elfogadható. Az európai keresztények nyelvén azonban *testvéri szeretet* a neve, minden emberre kiterjesztve a *felebaráti szeretet*. Az Isten szeretetét követően mindjárt másodikként ez a legnagyobb parancsolat. *Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!* Tiszteld embertestvéred emberi méltóságát, mint a sajátodat.

De hogyan vélekedik a felebaráti szeretetről a modern pszichológia? Erich Fromm azt mondja: „A legsarkalatosabb szeretetfajta, amely a szeretet összes típusainak alapjául szolgál, a *felebaráti szeretet*. Ezen a bármely emberi lény iránti felelősségérzetet, gondoskodást, tiszteletet, ismeretet értem, a kívánságot, hogy az életét segítsük. Erről a szeretetfajtáról beszél a Biblia, mikor azt mondja: Szeresd felebarátodat. A felebaráti szeretet minden emberi lény szeretete; az a jellegzetessége, hogy senki sincsen kirekesztve belőle. Ha kifejlődött bennem a szeretet képessége, akkor nem tudom nem szeretni a felebarátaimat. A felebaráti szeretetben megvalósul a minden emberrel való egyesülés, az emberi *szolidaritás*, az emberi eggyé válás élménye. A felebaráti szeretet azon az élményen alapul, hogy mindnyájan egyek vagyunk. A tehetség-, intelligencia- és tudásbeli különbségek elhanyagolhatók a minden ember számára közös emberi lényeg azonosságához képest. Hogy ezt az élményt átélhessük, a felszíntől a lényegig kell hatolnunk.”³⁴³ E fajsúlyos és tartalmas definíció alapján jobban értjük Krisztus és követői egyházának

³⁴² CSÁNYI 2018: 20.

³⁴³ FROMM 1993: 64–65.

egységét, a szőlőtő és a szőlővesszők példázatát, az aktív szeretet gyümölcseinek, hétköznapi gesztusainak (az éhezőnek enni adni, a szomjazónak inni adni, a ruhátlanak ruhát adni, a hajléktalant befogadni, a beteget látogatni, a fogolyhoz elmenni) jelentőségét, a felebaráti szeretet *erejét*, annak egyetemes érvényét is. Aktív gyakorlásához „mindössze” az kell, hogy *kifejlődjön* bennünk *a szeretet képessége*. Ehhez viszont nélkülözhetetlen a család szeretetközössége.

Már Erich Fromm definíciójában is benne van, hogy a felebaráti szeretetben megvalósul *az emberi szolidaritás*. Az európai felvilágosodás és polgárosodás hármas jelszavából az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikke a szabadság és egyenlőség mellett *a demokráciát, a jogállamiságot, az igazságosságot és a szolidaritást, valamint a nők és a férfiak egyenlőségét* nevezi értékeknek. A szocialista „egyenlősdí” negyven évének tapasztalati tudásával a hátunk mögött az *egyenlőség igazságossággal* való kiegészítését jobban értjük. A *testvériség szolidaritásra* cserélésével kapcsolatban azonban – különösen, ha az a szekularizáció jegyében történt – már nem ugyanez a helyzet. De én osztom Zlinszky János felfogását,³⁴⁴ aki szerint „a szolidaritás a keresztények nyelvén a felebaráti szeretet”. Miután Európában sem minden ember Krisztus követője, sőt egyre több a nem hívő és a hívő, de nem keresztény, a felebaráti szeretet kihagyható egy uniós dokumentumból, főleg azért, mert rokon értelmű szóval helyettesíthető. A testvéri szellem, testvéri szeretet, felebaráti szeretet, emberi szolidaritás logikai nyomvonalán haladva ugyanoda juthatunk. A szolidaritás és a szolidáris közösség ugyanolyan létfeltétel, mint az élelem és az ivóvíz, az interperszonális egyesülés (a szeretet) vágya ugyanolyan erős és ösztönös, mint az éhség és a szomjúság. Erre a közösséghez tartozási szükségletre az *önző individualizmus*

³⁴⁴ ZLINSZKY 2007: 20.

elvakult hívei is tekintettel kell hogy legyenek. Ugyanúgy, mint az ateisták a keresztények hitére. A társadalmi szolidaritást tehát nyugodtan nevezhetnénk mi itt Európában *felebaráti szolidaritásnak*. Az erre való nevelés, szocializálás elsődleges színtere is a házasság és a család. Ugyanez a magasiskolája, az egyeteme is. A szinte lehetetlen krisztusi parancsok – dobd vissza kenyérrel; tartsd oda a másik arcodat is; a rosszat jóval győzd le – gyakorlóműhelye és -terepe a család mint *szeretetközösség*. Amit ott sikerül begyakorolni, ami ott működik, az működni fog társadalmi méretekben is. És fordítva: ami a családban csődöt mond, azt valószínűleg kár erőltetni társadalmi szinten is. De csak valószínűleg, tehát próbálkozni mindig lehet és érdemes.

Uralmi rátelepedés

A házasságokban, az azt megelőző viszonyokban (jegyesség, „együtt járás”), az élettársi kapcsolatokban az egyik leggyakoribb konfliktusforrás, szakítási vagy válóok az egyik fél *uralma* a másik felett, nem egyenjogú és mellérendelt félként, hanem *alárendeltként* való kezelése. Súlyosabb minősítéssel: a másik *tárgynak*, és nem *alany*nak, *nem személynek* tekintése. Erich Fromm idézi Max Stirnert, aki „a polgári *tulajdonmegszállottság* kitűnő ábrázolását adta”: „Az emberek tárgyakká lesznek, egymáshoz való kapcsolatuk tulajdonviszony jelleget ölt.”³⁴⁵ Ez pedig az emberi méltóság nyilvánvaló megsértése. Az emberi méltóság emberi jogi és alkotmányos alapjogi védelmének lényege szerint egy ember soha nem lehet *jogtárgy*, csakis *jogalany* (személy). Márpedig az emberi méltóság *sérthetetlen*. Védelmére különös gondot kell fordítani az alá-fölé rendeltségi, közhatalmi, közigazgatási

³⁴⁵ FROMM 1994: 75.

jogviszonyokban és egyes hasonló magánjogi viszonyokban is (munkajogban, házassági és családi jogban, iskolákban, bentlakásos gyermek- és öregotthonokban).

A „tulajdonmegszállottságot” és az abból fakadó uralmi rátelepedést Bibó István is észlelte, sajátos módon a „szocialista állami tulajdonnal” kapcsolatban. Már akkor, amikor a gazdaság alapegysége a *családi gazdaság* lett (a mezőgazdaság mellett ideértve a kisipart és a magánkereskedelmet is), nyilvánvaló volt, hogy aki tulajdonosként a gazdálkodás stratégiai és taktikai döntéseit hozza, az egyúttal a *család* sorsáról, jövőjéről is dönt. Ez tipikusan a férfi, a *férj és apa* volt, aki *jó gazdaként* felesége és gyermekei sorsáról is döntött. A tulajdonosi *rendelkezési* hatalom férji és atyai hatalomként is funkcionált. Ha a jó gazda egyúttal jó férj és jó apa is volt, akkor – és csakis akkor – ez nem okozott problémát. A *matriarchátust patriarchátus* váltotta fel. A magántulajdon és a gazdasági egység méretnövekedésével, koncentrációjával és centralizációjával a tulajdonosi (gazdasági) hatalom mértéke is arányosan növekedett, egyre kevesebb ember kezében koncentrálődott és centralizálódott, munkások tucatjainak, százainak, majd ezreinek a sorsára is kiterjedt. A tulajdoni *tárgyak feletti* jogi hatalom *emberek feletti* döntési hatalommá lényegült át. Ma, a transznacionális monopolkapitalizmus (TMK) és a globalizáció korában az óriáscégek vezetőinek döntései emberek százazreinek, millióinak, egész nemzeteknek és országoknak a sorsát befolyásolják. Ez is egyfajta *uralom*, látható birodalom, összeesküvés vagy totális politikai diktatúra nélkül is. A tulajdonosi (gazdasági) hatalom azonban a leglátványosabban a szocialista *állami* tulajdon és a politikai *közhatalom* összeolvadásával vált emberek feletti teljes és korlátlan *uralommá*. Ezért írta és javasolta Bibó: „Valójában a tulajdonnak nem az államosításában kell a megoldást megtalálni, nem is szükségképpen a kollektivizálásában,

hanem a tulajdoni viszonyok *felbontásában és humanizálásában.*"³⁴⁶ Harcolni tehát nem a tulajdon ellen kell, hanem az *emberek feletti uralom jelensége*, újabban a *globális uralmi gócok* létrejötte ellen. Az európai társadalomfejlődés értelmét keresve Bibónak úgy tűnt,³⁴⁷ hogy „a forradalmi reformok nyomán megjelenő új meg új *uralmi rátelepedések* a történelem szükségszerű fejleményei, s ezek ellen hiábavaló mindennemű hadakozás [...] A helyzet azonban az, hogy ez ellen muszáj hogy legyen orvosság. A feladat nem egyszerű *uralomváltás*, hanem az *uralom jelenségének a megszüntetése.*” E nélkül ugyanis „olyan politikai tömeghisztériák jelentkeznek, amelyek rendkívül veszedelmesek, mert az embereket a végső kétségbeesett erőszak ideológiájához sodorják”. Ez a gondolat már az ENSZ EJENY preambulumaának harmadik deklarációjában is megfogalmazódott: „Tekintettel annak fontosságára, hogy az emberi jogokat a jog uralma védelmezze, nehogy az ember végső szükségében a zsarnokság és az elnyomás elleni lázadásra kényszerüljön.” Zsarnokság és elnyomás, leigázás és uralom azonban nemcsak ideológiai–politikai–közhatalmi alapon, de – mint a bevezetőben láttuk, már a mezőgazdasági forradalom kezdetétől fogva – családi gazdasági alapon, a házasságban és a családban is létrejöhet. Bibó ehhez hozzáteszi: „amióta a társadalmi szabadságprogram komolyan megfogalmazódott, azóta nem lehet megállni az emberiségnek addig, amíg meg nem találja azokat a szervezeti formákat, azokat az *erkölcsi beidegződéseket*, amelyek mellett ezt a szabadságprogramot *uralmi rátelepedés nélkül* meg tudja valósítani.”³⁴⁸ Bibó igazi demokrata volt, tehát a kommunista diktatúrában sem félt kimondani, hogy „a modern demokrácia az uralom

³⁴⁶ BIBÓ 1986b: 70.

³⁴⁷ BIBÓ 1986b: 93.

³⁴⁸ BIBÓ 1986b: 94.

fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul. A modern demokrácia erkölcsi követelménye az *egyenlő emberi méltóság*, ez pedig azt jelenti, hogy a szabadságprogram jegyében minden embernek joga van kinyilvánítani azt a szándékát, hogy az őt irányító és kormányzó kisebbséggel nincs megelégedve, és joga van részt venni annak elmozdításában.”³⁴⁹ Egy másik kisebbség választása azonban – bár esély – nem garancia az újabb uralmi rátelepedés ellen. Ha az uralmi rátelepedés (bármilyen uralom, legyen az állami-közhatalmi, tőketulajdonosi vagy akár civil mozgalmi) megalázó, akkor az méltóságsértő is, ami viszont tilos! Vagyis az egyenlő emberi méltóság tiszteletének – nemcsak mások méltósága, de minden ember saját emberi méltósága feltétlen tiszteletének is – *erkölcsi beidegződéssé* kell válnia. Ezzel válna a méltóságsértés tilalma az *uralmi rátelepedés tilalmává*. Ez a tilalom így módon *természetjogi elvként* az ember „szívébe íródna”, mondhatni az ember természetévé, embersége belső lényegévé válna. Most, a 21. század elején, még mindig, újra meg újra, az uralmi rátelepedés az ember természete, az ellenkezőjére váltás paradigmaváltás volna. De mi az uralom, az uralmi rátelepedés ellenkezője? A szolgálat, a szolgáló és áldozatos szeretet, a szolidaritás, a kölcsönös együttműködés és egymás támogatása. Emberségesnek lenni egymáshoz, *áldássá lenni* egymás számára. Lehetséges ez? Ahogy Bibó mondta: muszáj hogy az legyen, nincs más alternatíva. Az uralmi rátelepedés és az uralom jelensége elleni küzdelmet is a házasságban és a családban kell elkezdeni és megvívni, majd a családokon keresztül az egész társadalomban sikerre vinni.

³⁴⁹ Bibó 1986b.

Nem tulajdonosi uralom

A házasságban és a családban akkor is gyakori az uralmi rátelepedés, ha annak nincs is tulajdoni alapja, ha a többire rátelepedőnek nincs is tulajdona. „Miképpen érezheti magát az ember tulajdonosnak anélkül, hogy tulajdona lenne?” – tette fel a kérdést Erich Fromm a *Birtokolni vagy létezni?* című könyvében. A válasz kissé talányos: „A legnagyobb élvezet talán nem is anyagi dolgok, hanem élőlények feletti uralomban van. A patriarchális társadalomban még maga a legszegényebb férfi is felesége, gyerekei és jószágai tulajdonosa volt, azok abszolút urának érezhette magát. Erre a társadalomtípusra feltétlenül igaz: a sok utód az egyetlen útja annak, hogy embereket birtokolj anélkül, hogy kénytelen lennél dolgozni, vagy tőkét befektetni ennek érdekében. Ha meggondoljuk, hogy mindennek a terhét a nőnek kell viselnie, aligha tagadható, hogy az utódok felnevelése a nők durva kizsákmányolásának folyamata. Azonban az anyának is van egyfajta tulajdona: a gyermeke, amikor az még kicsiny. Ördögi kör ez: a férfiak kizsákmányolják feleségüket, a nők kizsákmányolják gyerekeiket, a felnövekvő férfiak csatlakoznak apjukhoz és kizsákmányolják a nőket. A férfi uralma a patriarchális rendszerben mintegy hat-hét évezreden át tartott, s ha elkezdett is bomlani, korántsem tűnt el, különösképp a szegény országokban és a társadalom alsó osztályaiban nem. A nők, a gyerekek, a fiatalok emancipációja, úgy tűnik, az életszínvonal emelkedésétől függ.”³⁵⁰ Legfeljebb azt tenném ehhez hozzá, hogy – nyugdíjrendszer, egészségügyi ellátás és szociális otthonok hiányában – a sok gyerek egyfajta öregkori életbiztosítást is jelentett, illetőleg jelent ma is.

Ami pedig a más élőlények feletti uralom élvezetét illeti, Bibó István ennek okát az ember halálfélelmében, általánosabban

³⁵⁰ FROMM 1994: 74–75.

a félelemben látta. „A másik ember tudja bennem a legnagyobb félelmet okozni [...] Ha azt akarom, hogy az engemet fenyegető halálveszedelmek ellenére is, az engemet gyötrő félelem ellenére is hatalmasnak, erősnek érezzem magamat, akkor ennek a legelsődlegesebb útját az látszik megnyitni, ha embertársaimat kényszeríteni tudom saját akaratom alá vetni, és ugyanakkor a más által gyakorolt kényszer az, ami többszörösen fel tudja fokozni a bennem élő félelmet. És ezzel szemben merül fel az a szükséglet, hogy a más kényszerétől mentes, vagyis szabad legyek.”³⁵¹ Ha ez volna is az uralom oka, ezt Bibó maga is tévútnak tartja: „A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.”³⁵² Ezt a tanácsot jó volna minden házasságban és családban megfogadni. Ebből és az eddigi gondolatmenetekből már most több lényeges következtetés is levonható.

- a) A leggazdagabb országokban jutott a legmagasabb szintre a nők, a gyerekek és a fiatalok emancipációja, jogegyenlőségük és jogaik védelme, valószínűleg azért, mert ezekben kevesebb *családfői*, tulajdonosi uralom kell a létfenntartáshoz, egzisztenciális félelem nélkül lehet élni.
- b) A világ legszegényebb országaiban és társadalmi rétegeiben jellemző a „túlnépesedés”, a férfiuralom, a nők (feleségek és anyák) és a gyerekek alárendeltsége.
- c) A túlnépesedett országokból kiinduló globális népvándorlással, a „népességcsere” és a „civilizációcsere” következményeként visszatérhet a nyugati világba a patriarchális rendszer és a férfiuralom.

³⁵¹ BIBÓ 1986b: 11–13.

³⁵² BIBÓ 1986b: 12.

- d) A nemek teljes (biológiai) „kiegyenlítése” ezt a súlyos problémát nem oldja meg, viszont súlyosbítja, a megoldását nehezíti.
- e) A probléma megoldása: az uralom jelenségének a megszüntetése a hagyományos házasságban és a családban, benne a férfiszerep „újratervezésével”, uralmi rátelepedés nélküli szereposztással.

Szereplők és szerepek

A férfiak és a nők mint férjek és feleségek, mint apák és anyák *szereposztása* (valójában: *teherelosztása*) a házasságban és a családban az elmúlt 100-200 évben már óriási változáson ment keresztül, de még nem jutott nyugvópontra, sőt ez a változás ma is intenzíven zajlik. A változások iránya részben pozitív, részben negatív. Pozitív, ha a nők és a férfiak törvény előtti egyenlősége, teljes társadalmi egyenjogúsítása, a házasságon belül a felek egyenrangúsítása, a kötelességek és terhek igazságosabb elosztása irányába mutatnak. Negatív, ha a nemek háborújához, a férfi nem (vagy mindkét nem) eltörléséhez, a nemek biológiai kiegyenlítéséhez, „az emberek” teljes egyformaságához vezetnének. A negatív változások mind az ember személyiségében (természetében), mind a társadalomban beláthatatlan következményekkel járhatnak, „a nemek háborúját”, sőt akár „a civilizációk összecsapását” idézhetik elő. A pozitív változásokat viszont stabilizálni kell, egyetemessé tenni, továbbiakkal kiegészíteni. A változások pozitív-negatív minősítéséhez látni kell azok mögöttes kiváltó okait is, a társadalmi-gazdasági életben és az emberek, a családok mindennapi életében bekövetkezett szerepmódosulásokat is. Az *ipari forradalom* jelentősen átalakította a gazdaság *mezőgazdálkodó* jellegét és szerkezetét. A *családi gazdaság* mára már sem a mezőgazdaságban, sem az iparban, sem a szolgáltató szektorban

nem a nemzetgazdaság meghatározó, alapvető építő-alkotó eleme, maga a *nemzetgazdaság* is a globális gazdaságba integrálódott, amelyet viszont a transznacionális monopolkapitalizmus (TMK) óriáscégei uralnak. Ez is – globális – *uralmi rátelepedés* a nemzetgazdaságokra (sőt, a nemzeti jogrendszerekre, a nemzeti alkotmányokra és az emberi jogokra is). A saját tulajdonban végzett saját munkát döntő mértékben a más tulajdonát működtető *idegen munka* (bérmunka) váltotta fel, *bérmunka-társadalom* alakult ki. A férfiak (mint férfjak és apák) többé nem egyedüli családfenntartók, nem családfők, a római jogból ismert „jó és gondos családapa” és vele együtt a magyar *jó gazda* is jogi fogalmakká, jogeszmékké, általános magatartási mértékké absztrahálódtak. Szerepük a családban alapos átgondolásra, újratervezésre szorul. Hasonlóan átalakult a nők társadalmi-gazdasági szereposztása, a családi és a társadalmi munkamegosztásban való részvétele. A bérmunkás férfjak (apák) soha nem kaptak annyi bért, amennyiből a családjukat képesek lettek volna eltartani (sőt tartalékot is képezni), ezért a nők is integrálódtak a bérmunka társadalmába. Ráadásul ezt a folyamatot a női emancipációs mozgalmak is szorgalmazták, szembeállítva a „karriert” és a családot. Uralkodóvá vált a *kétkeresős családmodell*, amelyben a nő ugyanolyan családfenntartó, mint a férfi. Gyakran azonban ketten együtt sem keresnek annyit, amennyi a tisztességes megélhetéshez – a gyermeknevelést is ideértve – szükséges. Fogyasztási hiteleket vesznek fel, aztán közösen törlesztenek, ha tudnak. A női munkavállalás és családfenntartás mellett lényegesen kevesebb idejük és energiájuk maradt a családra, a gyermeknevelésre, a háztartásvezetésre, ezért fokozódik az igény a férfiak (férjek és apák) bevonására ezeken a területeken. Vagyis a külső, társadalmi-gazdasági-szociális körülmények lényeges átalakulása *átalakítja* a házastársak és a családok belső, egymás közti viszonyait is. A nemek közötti munkamegosztás, feladat-, kötelesség- és teherelosztás, a közéleti és minden más

szereposztás változása számos tudományterület (családi jog, szociológia, pszichológia, közgazdaságtan, humánetológia stb.) új kutatási témája. Már külön *férfikutatás* is létezik. A *genderkutatások* is specifikusan erre a területre, ezekre a változásokra irányulnak. Amíg a *sex* szó a *biológiai nemet* jelenti, amelynek a meghatározása sokkal könnyebb és egyértelműbb, addig a *gender* jelentése *társadalmi nem*, összetettebb és bonyolultabb, ráadásul állandóan változó is, időtől, tértől, kultúrától és vallástól, neveltetéstől függő fogalom. A biológiai nemek (*hímnem és nőnem*) az élőlények világában általánosan ismertek, a *férfiség* és a *nőség* genetikailag rögzült, míg a társadalmi nem, a *férfiasság* és a *nőiesség* kizárólagosan emberi, tértől és időtől függő társadalmi jelenség. „Azokat a tulajdonságokat foglalja magába, amelyek a társadalmi, kulturális hagyományok, szerepek változásai következtében jellemzik magatartásunkat, melyeket születésunktől fogva nevel belénk a környezetünk, és nagymértékben meghatározzák a viselkedésünket.”³⁵³ Felesleges, sőt ártalmas – történeti visszatekintésben is – minden, a nőket ért sérelem miatt kizárólag a férfi nemet okolni és kárhozthatni. Nem kis mértékben ezzel magyarázható, hogy a férfiak nem akarnak hosszú távra elköteleződni, házasságot kötni és gyermeket (az apaságot) vállalni. Holott a lassan apátlanná váló társadalomban éppen a házasságot, a családot, a gyermeket kellene számukra – ismét, de más módon, mint eddig – vonzóvá tenni. „Ha ugyanis a férfiak értékrendjében is fontossá válik a család, a gyermekkel való foglalkozás, ez felszabadítja őket az alól, hogy kizárólag a munkahelyi, társadalmi helyzet miatt aggodalmaskodjanak. Ennek szellemében a *Pelenkázsz, tovább élsz!* jelszó nagyon is megszívlelendő a férfiak számára.”³⁵⁴ „A genderkutatások epidemiológiai vonulatának célja objektív

³⁵³ KOPP–SKRABSKI 2020: 58, 69.

³⁵⁴ KOPP–SKRABSKI 2020: 62–63.

módszerekkel elemezni, hogy a XXI. század új kihívásai között milyen módon biztosítható a legjobb életminőség, a legegészségesebb és leginkább értelemmel teli élet mind a nők, mind a férfiak számára. Ennek megfelelően ma már nem annyira *feminizmusra*, mint inkább *familizmusra* van szükség. [...] Ennél fontosabb kérdés nemigen van napjainkban. Legalább annyira lényeges ez, mint amilyen fontos volt a XIX. század végén a szociális kérdés, melyet a kereszténység sajnálatos módon átengedett a marxizmusnak. Ilyen ma a gender ügye, következésképp, ha a kérdést átengedjük kizárólagos használatra másféle értelmezések képviselőinek, akkor annak következményei is hasonlóak lehetnek.”³⁵⁵ A *férfi-nő* viszony újratervezése, a *család* megerősítése azért elsőrendű feladat, mert ez a *természetes és alapvető alkotóeleme* a kisközösségekből újjáépítendő társadalomnak, az uralom nélküli, demokratikus nagyközösségnek. Mivel azonban a legkisebb közösség is egyes emberekből, szuverén személyiségekből áll, meg kell akadályozni az *önző individualizmus* további terjedését, meg kell változtatni az egyes ember *uralkodó természetét*, a másik (mások) feletti *uralmi hajlamát*.

Bibliai gyökerek

Popper Péter a kutakodást a teremtetéstörténettel kezdi. „És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra; és *uralkodjék* a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön, és a földön mozgó mindenféle állatokon. Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfivá és asszonnyá teremté őket. És megáldá Isten őket, és monda nekik Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá; és *uralkodjatok* a tenger halain,

³⁵⁵ KOPP-SKRABSKI 2020: 62–63.

az ég madarain, és a földön mozgó mindenféle állatokon.” (1Móz 1,26–28) Ráadásul: „És látá Isten, hogy minden, amit teremtett vala, ímé igen jó.” (1Móz 1,31) Popper Péter olvasatában: „Ímé a boldog kezdet. Az ember ura lett az egész teremtett világnak, minden élőlénynek, kivéve a másik embert. Az ember nem kapott hatalmat senkifia másik ember felett. Ember nem uralkodhat emberen. S ezzel eljutottunk a Sátán legfőbb szerelmi kísértéséhez. Sajnos, az emberi szívekben nincs felírva a jelmondat: *Az ember nem tulajdon!* [...] A Sátán gyűlöli a szabadságot! Minden szabadságot gyűlöl, csak az alávetettséget, a függőséget, a rabszolgaságot kedveli. A szabad, az egyenrangú, a szimmetrikus kapcsolatokat is gyűlöli.”³⁵⁶ Az ember a bibliai felhatalmazást az uralkodásra *a birtok és a tulajdon* társadalmi és jogintézményei segítségével gyakorolja. A birtok lényege a *tényleges* (fizikai) *uralom* a birtokolt dolog felett, a tulajdon lényege a teljes és kizárólagos *jogi hatalom* a tulajdonjog tárgya felett. Az ember ezeket – érdeke szerint – *tárgan értelmezve* kiterjesztette uralmát és hatalmát más emberekre is. Ezzel magyarázható, hogy „a legtöbb halálos küzdelem a szerzés és a birtoklás körül alakul ki. Akármilyen furcsa, úgy tűnik, hogy emberi viszonylatban éppen a szerzés-birtoklás ösztönvilága humanizálódott a legkevésbé.” Pedig – írja Popper *Az Írás. Az Ószövetség* című könyvében – „[a]z emberek feletti hatalmat Isten magának tartja fenn. Ezért [...] mindenféle testi, anyagi, politikai, lelki-érzelmi birtoklás, emberi hatalom gyakorlása ember felett, tiltott és istenkáromló.”³⁵⁷ Ez persze vonatkozik a házasságon és a családon belüli akár férfi-, akár nőuralomra is. Sőt a szülőuralomra a gyermek felett, de a gyermeki uralomra a szülő felett is! Uralom helyett a férfi és a nő *egysége a cél*: „Annakokáért elhagyja a férfiú az ő atyját és anyját, és ragaszkodik feleségéhez:

³⁵⁶ POPPER 2002: 69–71.

³⁵⁷ POPPER 2004a: 82.

és lesznek egy testté.” (1Móz 2,24) Ez az egység kizárja az uralmi rátelepedést a másik félre, és ennek az egységnek kellene jótékonyan áthatnia a család életét, és azon keresztül kisugározni a társadalmi közösségi élet egészére is. Ha ettől még nem is szűnne meg teljesen az uralom jelensége, az uralmi rátelepedés elviselhetetlen, nyomasztó mértéke azonban a még elviselhető szintre vagy az alá csökkenhetne. Bibó Istvánhoz hasonlóan Erich Fromm sem kerget illúziókat: „Ha mások birtoklásának régimódi, patriarchális formája lassanként elenyészik, hogyan fogja a fejlett ipari országok átlagpolgára a tulajdon felhalmozására, megtartására és gyarapítására irányuló vágyát csillapítani? A válasz a tulajdonlási terület kiterjesztésében rejlik: a barátokra, a szerelmi partnerre, egészségre, utazásra, műtárgyakra, Istenre és a saját éltre. Az emberek tárgyakká lesznek, egymáshoz való kapcsolatuk tulajdonviszony jelleget ölt. Az *individualizmus*, amely pozitív értelemben a társadalmi bilincsektől való felszabadulást jelentette, negatív értelemben *ön-birtoklást* jelent, jogot (és kötelességet) arra, hogy az ember az energiáit saját boldogulásának a szolgálatába állítsa. A birtoklásérzés legfontosabb tárgya saját énünk.”³⁵⁸ Ez a negatív értékelés azonban csak az *önző*, mások rovására érvényesülő individualizmussal szemben indokolt. A *nem önző*, a saját énje értékét gyarapító, személyiségét tartalmilag gazdagító, másokat is ösztönző és ezáltal a közösség (a család és a társadalom) szabadságfokát növelő, boldogulását előmozdító *önzetlen individualizmus* nem csupán elviselhető, de hasznos is. A személyiség ilyen értelmű kibontakoztatása, önmegvalósítása többnyire fáradságos, küzdelmes folyamat, amely sok lemondással, *önuralommal* lehetséges. Ez egyúttal kijelölheti az uralom mint önbirtoklás jelensége pozitív irányba és mederbe való áterelésének, átalakításának egy lehetséges útját. Akkor

³⁵⁸ FROMM 1994: 75.

hát mi is a Genézis könyvében a Teremtő parancsának (*uralkodjatok!*) a jelentése és a helyes értelmezése? Ehhez három részkérdést kell jól megválaszolni: *min, miért és hogyan uralkodjatok?* A természetben, dolgokon és tárgyakon, de nem más embereken, mert ők alanyok (személyek), nem tárgyak! Azért, hogy az élő természet megmaradjon, hogy több és jobb legyen. Gondoskodó, féltő és óvó szeretettel kell uralkodni. Az ilyen uralom alatt az élő természet *áldássá válik* az ember számára, de az ember is a természet és a többi ember számára.

A szeretet civilizációja

A bírói gyakorlat szerint minden gyermeknek joga van a *családban élethez*, a harmonikus, békés szeretetközösséghez, a szülői, testvéri, nagyszülői szeretethez. *A szeretet*hez való jog tehát egy igazi, sőt „*az igazi*” emberi jog, személyiségformáló és társadalomszervező erő, mondhatni ember feletti erő. Nem üres, kigondolt absztrakció, hanem az életviszonyokból merített, sok évezredes tapasztalati tudáson alapuló közösségi érték, a szeretetgesztusok hasznosságából és hatékonyságából *általánosított eszme*. Olyan belső hajtóerő, amelyet külső támogatással, a jog erejével is lehet (lehetne jobban) ösztönözni és fokozni. Mivel a szeretet önmaga fölé képes emelni az embert, érthető és indokolt, hogy az ember a szeretetet *isteni erőnek* ismerte el, és ilyenként értékelve tiszteli. A szeretet útján az ember eljut Istenhez, és az Isten is eljut az emberhez. A szeretet aktív, konkrét cselekedetek formájában és elvont, absztrakt fogalomként, társadalmi rendezőelvként egyaránt, oda-vissza működik, a szeretet *nyertes-nyertes* játszma. Ebből kifolyólag a szeretet az egyes emberek között és így társadalmi szinten is *békességet teremt*, a hiánya vagy az ellentéte, a gyűlölet viszont erőszakhoz, háborúsághoz vezet. Ezért mondhatjuk, hogy a szeretet mint

egyéni életviteli alapelv és mint társadalmi rendezőelv egyaránt a *legnagyobb érték*.

Krisztus követőinek, a szeretet vallásának az Istene maga a szeretet: *Deus caritas est*. Ez a nemrég meghalt XVI. Benedek pápa első enciklikájának a címe. Eszerint, ha egy ország alkotmányában alapvető értéként, társadalmi rendezőelvként jelen van a szeretet, ott jelen van Isten is. Tekintsük át ezért ezt az enciklikát alaposabban! A keresztény hit és vallás lényegét kifejező címet a pápa János apostol első leveléből vette: „Az Isten szeretet, és aki megmarad a szeretetben, Istenben marad, és Isten őbenne marad.” (1Jn 4,16) Ezek a szavak „a keresztény istenképet és a belőle következő emberképet, valamint az ember útját egyedülálló világossággal mondják ki”. Ez annak ellenére igaz, hogy a *szeretet* szó a különböző nyelvekben, de még egy nyelven belül is sokféle jelentéssel használatos. „Beszélünk hazaszeretetről, hivatásszeretetről, barátok közötti szeretetről, a munka szeretetéről, a szülők és gyerekek közötti szeretetről, a testvérek és rokonok közötti szeretetről, a felebaráti szeretetről és az Isten iránti szeretetről. E sokféle jelentés közül kiemelkedik a férfi és a nő egymás iránti szeretete, melyben a test és a lélek összjátéka szétválaszthatatlan, és az embernek a boldogság ígérétét adja. Ez az általánosan értett szeretet *őstípusa*, amely mellett minden egyéb szeretet elhalványul.” Ennek a görögök az *érosz* nevet adták. A baráti szeretet a *philia*. A keresztényi szeretet az *agapé*. Ez szelídíti meg az előző kettőt, de különösen az *éroszt*, ha az nem felemeli, hanem letaszítja az embert. Ehhez a felemeléshez és tisztuláshoz az ószövetségi Énekek éneke ad gyakorlati eligazítást. Az embert felemelő és tiszta szerelem *véglegességet akar*, kettős értelemben: a kizárólagosság értelmében – „csak ez az egy ember” – és az „örökre” értelmében. Íme a férfi és a nő *holtomiglan-holtodiglan monogám házasságának szentsége*. Ebben az *érosz* és az *agapé* „soha nem szakítható el egymástól”. Az *érosz* a fölemelő, vágyódó, egyre inkább a másik boldogságát

akaró, arról gondoskodó, önmagát ajándékozó, a másikért élő szerelmi szeretet. Szimbolikus értelemben ugyanez a szeretet és erős vágyódás hatja át Isten és teremtménye, az ember, valamint Krisztus és az Ő Egyháza viszonyát is. Ezt a kölcsönös szeretetet „nevezhetjük érosznak, mely ugyanakkor teljesen agapé”, egyúttal megbocsátó szeretet, olyan egység, amelyet a szeretet teremt, „melyben mindketten – Isten és ember – önmaguk maradnak, s mégis teljesen egyek lesznek: »Aki az Úrhoz tartozik, egy lélek lesz vele« – mondja Szent Pál (1Kor 6,17)”. Ugyanígy a férfi és a nő egységében válik az ember „egésszé”. „Ezért elhagyja a férfi atyját és anyját, és feleségéhez kapcsolódik, és ketten egy test lesznek.” (Ter 2,24) Ebből két fontos következtetés adódik. „Az első: az *érosz lényegszerűen tartozik az emberhez*. A második: az érosz a teremtésből eredően az embert a házasságra rendeli, egy olyan kapcsolatra, amelyhez hozzátartozik az egyetlenség és a véglegesség. A monoteista istenképnek megfelel a monogám házasság.” Egyre többeknek – ateistáknak és többször házasodóknak is – az a véleménye, hogy mind a kettő (az egyetlenség és a véglegesség is) *fikció*. Hankiss Elemér szerint azonban az ember nem képes fikciók nélkül élni.³⁵⁹ A legtöbb emberi eszmény, idea, vezérelv nem más, mint fikció, tudjuk, hogy a valóság más, de kezelhetőbb a fikció által. Lehet, hogy a fikciók légváarak, amelyek azonban gyakran erősebbek a kőváaraknál. Feljűk törekedve és általuk jobbák, emberségesebb emberek lehetűnk.

Fikciónak tűnhet az aktív szeretetgesztusok *lefegyverző ereje* is az erőszakgesztusokkal szemben. Sokan tartják teljesíthetetlennek a „dobd vissza kenyérrel” és a „tartsd oda a másik arcodat is” jézusi parancsát. Ez Bibó szerint sem azt jelenti, hogy „bambán tűrűk el, ha megdobnak kővel, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kővel dobálóban felkelti a saját cselekedete

³⁵⁹ HANKISS 2014: 405–412.

feletti szegyenkezést". Ha nem tudjuk megtalálni, „akkor nem tehetünk mást, minthogy megvédelmezzük azokat, akik reánk vannak bízva, erőnk szerint és az adott esetben rosszabb megoldásként az erőszak eszközeivel”.³⁶⁰ Ez a *jogos védelmi* helyzetben, *ultima ratióként, kivételesen alkalmazott ellenerőszak esete*. „Egy pusztító ellenséggel szemben jobb szembeállni, mint semmit sem csinálni vele. És egy elviselhetetlenül zsarnoki hatalommal szemben jobb fellázadni, mint semmit sem csinálni vele.”³⁶¹ Elviselhetetlen zsarnoki hatalom lehet a házasságban és a családban is. A megfelelő szeretetgesztusnak leginkább a családban, esetleg az iskolában lehet lefegyverző, nevelő ereje.

Van (ismert) olyan szeretetgesztus is, amely a polgárait elnyomó állammal vagy az államot elnyomó idegen (például gyarmatosító) hatalommal szemben is alkalmazható. Az erőszakgesztusokkal operáló gyarmatosító hatalommal szemben Mahátma Gandhi az *erőszakmentes ellenállás* és az *együtt nem működés* szeretetgesztusát alkalmazta – nem áldozatok nélkül, de – sikerrel. *A szeretet fegyverével* a világot győzte meg, és állította maga és a hazája mellé, és győzte le a sokkal erősebb elnyomó hatalmat. Gandhi sokat tanult Jézustól, a keresztény világ sokat tanulhatna Mahátma Gandhitól. „Az erőszak-nélküliség tehát alkalmazásában nem egyéb, mint jóakarat minden étellel szemben. *Tiszta szeretet*. Fölleltem a hinduk szentírásaiban, a Bibliában és a Koránban. Az erőszak-nélküliség a tökélynek egyik állapota. Jelenti a célt, amely felé az emberiség természettől fogva, bár talán öntudatlanul, halad. Az ember nem válik istenivé, ha eléri azt a fokozatot, hogy hibátlanság megtestesítője lesz. Talán csak akkor válik igazán emberré. És ha világosabban, mint valaha felismerem is, mily messze vagyok még a céltől, a tökéletes

³⁶⁰ BIBÓ 1986b: 44–45.

³⁶¹ BIBÓ 1986b.

szeretet törvénye akkor is létem törvénye marad. És minden ballépésnek csak annál erősebben kell törekvésemet sarkallnia.”³⁶² Gandhi hitvallása a *tiszta szeretetről*, avagy a *tökéletes szeretet törvényéről* sokkal nagyobb figyelmet érdemelne a nemzetközi politikában és a nemzetközi jogban, az *erőszaknélküliség* sokkal nagyobb szerepet játszhatna a konfliktusok, különösen a háborúk megelőzésében és kezelésében. (Itt jegyzem meg, hogy Lev Tolsztoj is a *békés szeretetmegoldások* híve volt.) Meggyőződésem, hogy az *erőszakmentesség* rendkívül hatékonyan alkalmazható a házassági, családi konfliktusok, háborúságok megelőzésében és kezelésében is. A házasságok, a családok, a társadalmak és a világ szelídítése, *humanizálása* a járható út a *szeretet civilizációjának* építéséhez. A *szeretet törvénye* időtől és tértől függetlenül *egyetemes érvényű*. A szeretet nem a nagy világvallások és nem a hívő emberek kiváltsága, de nem is a kizárólagos kötelezettsége. A szeretet törvénye a családi élet és a társadalmi élet legfőbb *erkölcsi törvénye és alapvető értéke*, amely a szolidáris és redistributív államot, a demokratikus és szociális *jogállamot is kötelezi*. A szeretet koncentrikus köreinek középpontjában a *család mint szeretetközösség áll*, az neveli tagjait szeretetet adni és elfogadni (meghálalni) képes emberekké. Szent II. János Pál pápa szerint³⁶³ „[a] család alapvető része annak, amit VI. Pál pápa a *szeretet civilizációjának* nevezett. [...] a család a szeretet civilizációjának *szíve és középpontja*.” Maga a civilizáció pedig végső fokon nem más, mint „a világ humanizálása”. A globalizáció korában ez pedig nem jelent mást, mint egy sajátos, globális szolidaritási (szeretet-) intézményrendszer kiépítését, illetőleg az ENSZ ilyen funkciókat is ellátó szakosított intézményrendszerének a bővítését, továbbfejlesztését. Ezt szolgálhatná egy *quasi* világkormány és egy ehhez a funkcióhoz

³⁶² GANDHI 1998: 63–64.

³⁶³ VEREB 2010: 174, 194–195.

kötött *redisztributív pénzügyi vilárendszer* (nem pedig a globális tőkét, annak profitszerzését, az egyre több szupergazdag világéccé és tulajdonosaik további gazdagodását).

Boldogságkutatás

Minden ember leghőbb vágya, hogy boldog legyen. A *boldogságkutatás* az embertudományok körében mégis csak éppen elkezdődött. Y. N. Harari szerint: „A tudósok mindössze néhány éve kezdték el a boldogság történetét kutatni, és még mindig a kiinduló hipotéziseket alakítjuk ki, és a megfelelő kutatási módszereket keressük. [...] Úgy vélem, ez a legnagyobb fehér folt történelmünk megértésében. El kellene kezdeni kitölteni.”³⁶⁴ Például a „boldogságindex” mutatószámainak használatával, az anyagi gazdagság mutatószámai – nemzeti össztermék, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon egy főre eső hányada – helyett, jelezve, hogy vannak ezeknél nagyobb és fontosabb értékek is. Ilyenek a tiszta levegő és a tiszta ivóvíz, a nem szennyezett termőföld, az egészséges élelmiszerek, az erős családi kötelékek, a sűrű és megtartó szociális kapcsolati háló, a gyermekek születése stb. Nem véletlen, hogy ez a gondolat a világ – materiális értelemben – egyik legszegényebb országából, Bhutánból indult ki. Nálunk Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád fordítottak kiemelt figyelmet a boldogság kutatására. A *boldogságkeresés útjai és útvesszői* című könyvükben³⁶⁵ írták: „A valódi boldogság – az arisztotelészi meghatározás szerint – nemcsak hangulat, nem is állapot, hanem állandó törekvés. Az embert az állatvilágtól a közös értékek, az erények különböztetik meg, és egyben ezek tesznek boldoggá minket, mint a bölcsesség és tudás, a bátorság, a szeretet

³⁶⁴ HARARI 2020a: 335, 352.

³⁶⁵ KOPP–SKRABSKI 2020: 12.

és az emberségesség, az igazságosság, a mértékletesség, valamint a spiritualitás és a transzcendencia élmény. Az élet céljának és értelmének a keresése valójában a boldogság lényegét jelenti. Amennyiben ezt tartjuk a legfontosabbnak, úgy, ha mindenünket elveszítjük is (anyagi javakat, egészséget), akkor is élhetünk teljes, harmonikus, »egészséges« életet.” Eszerint az egyes emberek életében a boldogság a legnagyobb érték, *az értékek értéke*, amelynek a jelentősége felbecsülhetetlen. Értékeit nem dobja ki az ember, nem is rongálja, ellenkezőleg: nagy becsben tartja és gondosan őrzi. Mint láttuk, a *Deus caritas est* pápai enciklika ilyen értéknek tekinti a férfi és a nő egymás iránti vonzalmát, vágyát és szerelmét, amely szeretetté nemesedik, és „a boldogság ígérését adja” mindkét félnek, a gyerekeiknek, a családjuknak. Ez a „szeretet őstípusa”, amely mellett minden egyéb szeretet elhalványul. Ez az „egyre inkább a másik boldogságát akaró szeretet”, amely átsugárzik a család mint szeretetközösség többi tagjára is, szülők a gyermekeik, nagyszülők az unokáik boldogságát akarják. A kiindulópont azonban – és ezt nem lehet elhallgatni, pláne letagadni – a *fajfenntartás ösztöne*, a férfi és a nő vágya egymás iránt, a szexualitás. Az 1960-as évek óta – mondhatni *permanens* – szexuális forradalom zajlik, amely napjainkban új irányokban terjed, új lendületet vesz. Ennek is vannak *hivatásos forradalmárai*, akiket Bibó ugyanúgy a demokrácia legnagyobb ellenségének tartott, mint a *hivatásos reakciókat*. Hol a határ e kettő – szerelem és szexualitás – között, és melyiknek hol van a saját határa? Érdemes a témát – öreg fejjel, bölcsen és higgadtan – alaposabban körüljárni.

Az érosz forradalma

Ismét Kopp Máriát és Skrabski Árpádot idézem: „A szexualitás képes az embert a transzcendens világba emelni, de állattá is tenni.

Ez a választás a partnerek közti személyes kapcsolat minőségén múlik. Nemcsak a nemi erőszak teszi állattá azt, aki elköveti ezt a cselekedetet, de a párkapcsolaton belül és kívül minden olyan aktus, amelyben a szexualitás öncélúvá válik. Sokakban ez utálatot vált ki, és így a házasságon belül is, bár megengedett, de rossz dolognak tartják a szexualitást. Ez a prudéria forrása, ami igen sok párkapcsolatot tett már tönkre. Gyóntatási tapasztalatai alapján ezért írt Nyíri Tamás katolikus teológia professzor *a szégyenkezés démonáról és az erotika angyaláról* [kiemelés tőlem: L. B.]. Az életközösségben a szexualitás az embert a transzcendens, isteni világ részévé tudja tenni, amennyiben egy nő és egy férfi teljes, azaz testi és lelki egyesülésének az eszköze. A párkapcsolatban az ember felismerheti a másik transzcendens dimenzióit, megsejtheti a másikban Isten jelenlétét, és az így felismert istenszerű lénnel szeretne egyesülni. A Bibliában az Énekek éneke, valamint a misztikusok versei a lélek és Isten egyesüléséről szólva a szexualitás képeit használják.”³⁶⁶

Hasonlóan írt erről Popper Péter is. Az Énekek éneke „[s]zerelmi és nász dalok egybe szerkesztett gyűjteménye. [...] Hogyan került be mégis a kanonizált iratok közé? A hagyomány szerint annak idején rabbi Akíba ragaszkodott az Énekek éneke kanonizálásához, mert értelmezése szerint allegóriáról van szó. Szulamit Izrael, a Pásztor az Isten szimbóluma, s a szerelem Istent és Izraelt egymás felé sodró misztikus vonzást ábrázolja. A keresztény értelmezés e szimbólumokat Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatja.”³⁶⁷ Szent Pál apostol Efézusbeliékhez írt levelében ezt így olvashatjuk: „Annakokáért elhagyja az ember atyját és anyját, és ragaszkodik az ő feleségéhez; és lesznek ketten egy testté. Felette nagy titok ez: de én a Krisztusról és az egyházzal szólok.”

³⁶⁶ KOPP-SKRABSKI 2020: 158.

³⁶⁷ POPPER 2004a: 185.

(Ef 5,31–32) Az ember Isten iránti vágyakozása és Krisztus ember iránti önfeláldozó szeretete ezzel a férfi és nő közötti legerősebb vágygal és egyesüléssel írható le a legszemléletesebben.

A szexuális vágy teológiai (át)értelmezésére Csányi Vilmos is kitér az Avilai Nagy Szent Terézről írt, *A tökéletesség illata* című könyvében:³⁶⁸ „Példának itt van Salamon király szép, esztétikus erotikus költeménye, az *Énekek éneke*. Beleszerkesztették a Szentírás ószövetségi részébe, nyilvánvalóan isteni sugallatra. Évezredekig tartó magyarázkodást eredményezett. Origenész, a legjelentősebb korai szövegmagyarázó szerint az *Énekek éneke* csupán szavai, formája szerint erotikus szöveg, valójában az allegorikus értelme fontos az olvasó számára, amely szerint a vőlegény Isten, és a versben vágyakozó szép menyasszony rövid ideig a zsidó nép, majd együtt vele minden más nép is, amely a végső megváltásra vágyakozik. Origenész vaskos köteteket írt az *Énekek éneke* allegorikus értelmezéséről. Később, aki csak a szó szerinti egyszerű értelmezést fogadta el, azt börtönbe való eretneknek tekintették.” Csányi Vilmos szerint a történetből kitűnik, hogy az egyház és a társadalom mennyire fontosnak tartotta a szöveg értelmezését. „Ez érthető is, az értelmezések hálózatán nyugodott az akkori társadalom, mint ahogy a modern értelmezésekre épül a mai is.” Éppen a *modern értelmezések* tartalma, célja és határa napjaink egyik fő vitakérdése. A biztos eligazodáshoz nézzünk további véleményeket!

Nobel-díjas tudósunk, Szent-Györgyi Albert így írt ugyanerről: „A nemiség és az éhség jelenti a legerősebb vágyat az emberben, és ezek váltják ki a legerősebb érzéseket is. Az éhség gyakran vezetett háborúhoz és forradalmakhoz, a nemiség alig. Nincs politikai jelentősége, csak ökológiai szempontból jelentős. Emellett az élet legerősebb hatóereje, nélküle nyilván kialudna

³⁶⁸ CSÁNYI 2013: 95–96.

az élet. A szexben a magasztost a közönségestől csupán egy hajszálnyi választja el. A keresztény vallásoknak sohasem sikerült következetes álláspontot kialakítani ezzel kapcsolatban: bűnként ítélik el a házasság előtt, és szentséget tulajdonítanak neki a házasságban. Minden, aminek valamilyen köze van a házasságon kívüli nemi élethez, az bűnös; ez az érzés az örökség, melyet a vallás hagyott ránk. Úgy látszik, fiataljaink ma lerázták magukról ezt a természetellenes örökséget, ennek eredményeképpen remélhetőleg már a közeljövőben helyesebben, fogékonyabban, ésszerűbben ítéli meg a világ a nemiséget.”³⁶⁹ A szexuális forradalom az 1960-as években kezdődött, és döntő szerepe volt benne két fontos tudományos eredménynek: az antibiotikumok és a fogamzásgátló tabletták elterjedésének. Az ember felszabadult a nemi betegségektől és a nem kívánt terhességtől való félelem lelki terhe alól. Ez a *felszabadulásérzés* aztán – kiterjesztő értelmezéssel – maga is szimbólum lett: bármely más vallási, erkölcsi, törvényi, hagyományból vagy szokásból eredő korlátozás vagy előírás, elvárás, félelem és szorongás alóli felszabadulás szimbóluma. A totális és a nem totális diktatúrák, hatalmak és uralmak alóli *totális felszabadulás* szimbóluma. Ez a totális felszabadulásérzés gyűrűzött aztán tovább – még inkább kiterjesztve – a házassági és családi *elköteleződéssel szemben*, tartós és súlyos szabadságkorlátozásnak tekintve azt. Külön a *gyermekvállalást* egyre több férfi és nő egyenesen önkéntes *rabszolgaságnak* minősítette, amelyet a legegyszerűbb úgy elkerülni, ha nem vállalnak gyermeket. Ők persze emiatt – utódok nélkül – kihalnak, és ha túl sokan vannak, kihalnak mint emberfajta és mint társadalom is. Jogos tehát a kérdés, vajon *felszabadulhat-e* az ember bármely, avagy minden természeti törvény, emberi erény (például az okosság, a belátás, a mértékletesség és az önuralom erénye) alól? Felszabadulhat-e

³⁶⁹ SZENT-GYÖRGYI 1983: 264–265.

az emberi méltóság (az istenképűség), az emberség és az emberiség parancsa, kötelezettsége, a *ne ölj, ne lopj, ne hazudj, ne paráználkodj* tilalma, a *szeresd és tiszteld atyádat és anyádat, szeresd felebarátodat* parancsa alól? A válasz nyilvánvaló: nem! A felszabadulás sem lehet mérték nélküli, a szabadság nem önmagában és nem önmagáért való. Emberi és társadalmi *rendeltetése van*, amelyet kötelező tiszteletben tartani és ezáltal a szabadságot is mederben tartani. És ez vonatkozik az *erotika angyalának szabadságára, a szexuális szabadságra is*.

Szabadság, nem szabadosság

Amilyen könnyű persze általánosságban kimondani, olyan nehéz a szexuális szabadság határát esetenként, szituációnként megvonni. A problémát súlyosbítja az árnyalatok gazdagsága a határvonal innenső és túlsó oldalán: szimpátia, vonzalom, vágy, szexus, bujaság, kicsapongás, promiszkuitás, fajtalanság, perverzió, paráznaság, (*soft* és *hard*) pornográfia stb. Pedig milyen egyszerűen hangzik a hetedik parancsolat: ne paráználkodj! A *Tízparancsolat* című könyvében Cseri Kálmán erről³⁷⁰ így írt: „Leginkább itt érezhetjük vétkesnek magunkat mindnyájan. Ha szüksége van az életünknek reformációra, megújulásra, akkor ezen a ponton egészen bizonyosan van. A nemiség, a szerelem, a házasság, a család kérdésében szinte mindenkinek fáj valami. Fáj annak, aki még előtte van, fáj annak, akinek már elege van belőle, fáj annak, aki nélkülözi, és fáj annak, aki már túl van rajta.” Cseri szerint szűken és eredetileg a „paráználkodni egyébként azt jelenti: áruba bocsátani, eladni valamiért”. De már maga a Szentírás sokkal tágabb értelemben használja (szodómia, kicsapongás, fajtalanság, házasságtörés stb.). Jézus pedig a hegyi beszédben még inkább

³⁷⁰ CSERI 1994: 157, 160.

kiterjeszti: „Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek: Ne paráználkodjál! Én pedig azt mondom nektek, aki kívánsággal tekint egy asszonyra, immár paráználkodott azzal az ő szívében.” (Mt 5,27–28) Jézus persze következetes: „Mert a szívből származnak a gonosz gondolatok, gyilkosságok, házasságtörések, paráznaságok, lopások, hamis tanúskodások és az istenkáromlások” (Mt 15,19), már a gyökerénél akarja elválni a bűnt. A szentségi házasságban mindez valóban átlényegül, *szeretetmegnyilvánulás lehet* akár a nyers szexus is, még inkább *a kifinomult erotika*, sőt akár ezek megvonása a másiktól lehet a bűn.³⁷¹ „Ne fosszátok meg egymást magatoktól, legfeljebb közös megegyezéssel egy időre, hogy szabadá legyetek az imádkozásra, de azután legyetek ismét együtt” (1Kor 7,5). „Tisztességes minden tekintetben a házasság és a szeplőtelen házasság” (Zsid 13,4). Mi tehát a helyes mérték, hol a határ, mindenkinek személyesen és a házasságában megegyezéssel kell megvonnia. Csak annyi biztos, hogy az ember szexuális szabadsága nem lehet a benne lakó ösztönlény szabadosága, nem válhat öncélúvá és nem tekintheti, kezelheti tárgyként a társát. Nem könnyű feladat, ahogyan emberré válni, embernek lenni sem az. A ne paráználkodj parancsa nem véletlenül került a *ne ölj* és a *ne lopj* parancsa közé, van benne ebből is egy kicsi, abból is egy kicsi. Holott önmagában is a szégyenkezés démonát szabadíthatja az emberre. Gyötörte az ifjú korában kicsapongó életet élő Szent Ágostont öreg hittudós korában is. A tőle származó egyik citátum szerint: „Uram, jobb utat tanácsoltál, mint amit engedélyeztél.” Pál apostolnak is ez lehetett a *tövis*: „És hogy a kijelentések nagysága miatt el ne bizakodjam, *tövis* adatott nékem a testembe, a Sátán angyala, hogy gyötörjön engem, hogy felettebb el ne bizakodjam. Ezért háromszor könyörögtem az Úrnak, hogy távozzék el ez tőlem; És ezt mondá nékem: Elég néked

³⁷¹ CSERI 1994: 169–170.

az én kegyelemem; mert az én erőm erőtlenség által végeztetik el. Nagy örömmel dicsekszem azért az én erőtlenségeimmel, hogy a Krisztus ereje lakozzék én bennem.” (2Kor 12,7–9) A Sátán angyala, a szegyenkezés démona, az önmarcangoló büntudat helyett válasszuk tehát bátran és hívjuk segítségül életünkben *az erotika angyalát*, legyen örömünk benne. És akár hálát is adhatunk érte, de nem megfélemlítve a szexualitás humanizálásának eddig elért szintjéről, a mértékletesség és az önuralom erőnyeiről.

Összefoglalás

- a) Az általános értékválság erősíti a hagyományos (tradicionális) házasság és család válságát, ami visszahatva erősíti az általános értékválságot.
- b) Az alapvető szabadságok és az emberi jogok eredetileg az ember védelmét szolgálták az állam túlhatalmával szemben, majd tevőleges érvényesítésre kötelezték az államot. Legújabbban az egyesek és kreált kisebbségek támadóerejei a többség és a többségi értékek, így a házasság és a család, valamint a többségi demokrácia ellen.
- c) A család mint gazdálkodó-termelő közösség fogyasztási közösséggé változott, a jóléti jogállam feleslegessé tette a gazdálkodó embert, a jó apát és jó gazdát; ezáltal a természet „gazdátlaná”, a társadalom „apátlaná” lett.
- d) A nők tömeges munkába állása, integrálása a bér munka társadalmába leértékelték az anyaságot, felborította a házasságon és családon belüli teherelosztás egyensúlyát, túlterhelte a nőket.
- e) A létfenntartás „szociális biztonsága” felértékelték a másik erős ösztönt, a fajfenntartást, de annak csak az örömszerző funkcióját, amely így a hedonista élet- és érték szemlélet döntő eleme lett.

- f) A politika és szövetségese, a média túl nagy manipulatív hatalomra tettek szert a társadalom, a családok és az egyes emberek, különösen a gyerekek felett.
- g) Erősödött a szekularizáció (az állam semlegesítése és „egyházatlanítása”) és az emberek értékrendjének deszakralizációja („szentségtelenítése”), amely valójában a társadalom „értékmentesítése”.
- h) A túlnépesedett országokból elindult globális nép-vándorlás nem munkaerő- és népességpótlást, hanem népességcserét, sőt civilizációcserét hozhat.
- i) A hit hozzáadott érték a társadalom értékrendjéhez, természetes és megújuló erőforrás. Hit és tudomány közös célja a „jó ember projekt” sikere.
- j) Európa példakép és működő minta a globális világ számára: a társadalmi szolidaritás és felebaráti szeretet civilizációja, ennek alkotóeleme a család mint szeretetközösség. A *harmonikus* családban éléshez mindenkinek, különösen a gyerekeknek joga van.
- k) A nő és a férfi szerelme (*érosz*), a házasságban létrejövő teljes egysége (*agapé*) és a család mint szeretetközösség: alapvető értékeink. Ezek és járulékos értékeik (hűség, bizalom, önzetlenség, hála és tisztelet) boldogságforrások, védelmük a gyermekek (a jövő generáció) mindenek fölött álló érdeke.

Következtetések

Ebben a dolgozatban a népességcsökkenésnek – a társadalmi reprodukció hiányának – az okait (háttérét) próbáltuk hosszabb időtávban és szélesebb összefüggérendszerben feltárni, de legalábbis az ilyen gondolkodásmódot és a továbbgondolást inspirálni. Ha a népességcsökkenés tünet, amely a „nyugati”

(fejlett és gazdag) világ betegségére utal, nem elegendő a tünetet kezelni, a beteget a maga teljességében kell „orvosolni”. Ahogyan az embergyógyászatban mondják: nem a betegséget, hanem a beteg embert kell – egészében, testi, lelki és szellemi állapotára is tekintettel – gyógyítani. Ehhez nem elég egy általános orvos, több szakorvos konzíliumára is szükség lehet. Ugyanígy szükséges a jogtudomány *társadalomtudományosítása*, sőt még szélesebb értelemben a *tudományosítása* is egy ilyen komplex háttérű probléma diagnózisának felállításához és a hatékony és célzott terápia előírásához.

A vizsgálatot könnyíti és nehezíti is egyben az a *globális paradoxon*, hogy a világ nagyobb része (összességében a föld), a fejlődőnek mondott és szegény háromnegyede egyidejűleg *túlnépesedési gondokkal küzd*. Ott a megújuló természeti erőforrásokhoz és a fenntartható fejlődés követelményeihez mérten sokkal kevesebb gyermeknek kellene születnie. Népesedéspolitikai beavatkozást igényel az *alul-* és a *túlnépesedés* egyaránt, mégpedig az egyéni–családi–társadalmi értékrendet, az *értékprioritásokat* érintően, csakhogy ellenkező előjellel. Nyugaton a gyermekvállalást *növelni kell*, a világ más részein *csökkenteni*. Nyolcmilliárd embert a jelenlegi átlagos életszínvonalon nem képes eltartani a föld. (Nem beszélve a „vágynót” életszínvonalról!) Az élhető természeti környezet szempontjából tehát a „nyugati” népességcsökkenés kifejezetten előnyös, a kultúra és a tudomány, az emberi civilizáció eddig elért színvonala szempontjából azonban hátrányos és veszélyes. A *társadalmi reprodukció* ugyanis sokkal többet jelent, mint a társadalom lélekszámának szinten tartását. A nyugati civilizáció összeroppanása, netán a pusztulása hatalmas kulturális visszaesést okozna. És ebben a feltételezésben nincs semmi „fehér felsőbbrendűség”. Ahogyan a természet és az élővilág védelmének alapelve ma már a *non-derogation principle*, a visszalépés tilalma, ugyanúgy védendő az egész emberiség eddig elért

civilizációs színvonal, az emberiség szintje is, amelyben a keresztény erkölcsöknek és az európai humanizmusnak jelentős szerepe volt, van, és lehet a jövőben is. Példaként elegendő az egyetemi oktatásra és a tudományok művelésére, ezeken a területeken a szegény országok segítésére, támogatására utalni, de sok más (egészségügyi, szociális, technológiai stb.) területen is rengeteget tud a nyugat a „fejlődő” világnak adni, azt segíteni. Ugyanez elmondható az egyes nemzetállamokról, azok társadalmáról és kulturális identitásáról is: sokszínűségük gazdagítja a világot, hordozza és őrzi, egyúttal bővíti is az egyetemes civilizáció értékeit. Ezért is kell kezelni ezeknek a demográfiai válságát, előmozdítani a tágran értelmezett társadalmi reprodukciójukat, mert értékhordozók, értékeik méltók a megmentésre, a reprodukálásra.

Az egyes emberek, családok, generációk *életelvei*, az ezekből összeálló és kirajzolódó társadalmi *rendezőelvek értékkeretet* alkotnak, amelyen belül érvényesülhetnek az individuális szabadságok és az alapvető társadalmi szabadságok anélkül, hogy szabadosságba torzulnának, önmaguk ellentétébe, a visszájukra fordulnának. A jogi tankönyvek gyakran nevezik a jogi *alapelveket habarcsnak* (malternak), amely összeragasztja, és szilárdan egyben tartja a jogi normákat, ezáltal azokból rendszert – *jogrendszert* – építve. Ahogyan a téglákból épülnek a katedrálisok. A jogrendszer szilárd alapja *az alkotmány értékrendszere*. A nemzeti alkotmányokba már „beépültek” az egyetemes érvényű alapvető szabadságok és az emberi jogok mint civilizációs *alapértékek* és „globális gondolatok”. Ezek a társadalmakat *egyben tartó* és az egyént *megtartó* erőként működhetnek. Miként az *abroncsok* szorítása egyben tartja a hordót, amely ezáltal jófajta borral tölthető meg. Aki a hordódongák „felszabadítására” hivatkozva szétvágja az abroncsokat, az megsemmisíti a hordót, és szétfolyik annak értékes tartalma. Ugyanígy az egyéni szabadság túlhajtása, az *önző individualizmus* atomjaira bontja szét a társadalmat és az azt alkotó kisebb

közösségeket, a házasságokat és a családokat is. Márpedig egyetemes érvényű norma és érték az, hogy „a család a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme”. Ezért méltó a társadalom és az állam védelmére. A család már eredendően – sok ezer évvel a kereszténység előtt – *szeretetközösségként* jött létre, olyan értékekre alapozva, mint *a hűség, a bizalom, az önzetlenség, a hála, a szolidaritás, az együttműködés, egymás kölcsönös támogatása, az áldozatvállalás, a másikért való lét*. Ezek lettek *a keresztény erkölcs* alapvető értékei és *a társadalmi tőke* alkotóelemei is. És mindezek alapja, minden más szeretet, így a minden emberre (az egész emberiségre, az emberi nemre) kiterjedő *felebaráti szeretet ősforrása is*: a férfi és a nő *szerelme* (az *erosz*), a szerelmi házasság, amelynek jellemzője *a kizárólagosság és a véglegesség*. Ezzel a házassággal jön létre egy *emberpár teljes* (testi és lelki) *egysége* (*agapé*), *a házaspár és a szülőpár egysége*, méghozzá oly módon, hogy közben mindkettő *önmaga marad*, megőrzi személyiségét és egyéniségét. Sőt, a jó házasságban teljesedik ki mindkét fél személyisége, egymást kölcsönösen gazdagítva. „Kiszeretik egymásból a rosszat, beleszeretik egymásba a jót”, és ugyanezt teszik szülőként a gyermekeikkel. A családi *szocializáció*, az egymást kiegészítő *szigorú apai* és a feltétel nélkül elfogadó *anyai szeretet* egysége által válik minden gyermek felnőtté, érett személyiséggé, aki tud és képes szeretni, szeretetet adni és elfogadni (meghálalni) is. Erre a nevelésre, szocializációra a családon kívül semmilyen más intézmény azonos mértékben nem képes. A személyiség fejlesztése, emberségének és emberiségének, műveltségének, kultúráltságának, civilizáltságának (röviden és egyben: *emberi minőségének*) növelése, emelése lett a házasság és a család fő funkciója. Ez *a familizmus lényegi tartalma*. Ezért lett a gyermekek alapvető joga *a családban éléshez való jog*, és ezért is kell a házasságot és a családot megvédeni, *az apaság és az anyaság rangját, értékét* megőrizni, illetve visszaállítani. *A társadalmi reprodukció* jól láthatóan tágabb fogalom, mint a több

gyermek vállalása, kiterjed *a férfiség és a nőség, az apaság és az anyaság reprodukciójára is*. Sőt, a család mint szeretetközösség reprodukcióján túl kiterjed a kulturális identitás, a civilizációs értékközösség reprodukciójára is. Ezzel esélyt ad a szeretet és a felebaráti szolidaritás civilizációjának további építésére is. És persze mindemellett kiterjed a házasság és a család által hordozott (teremtett, megőrzött, generációról generációra átadott), a társadalmi tőkét alkotó alapvető értékek (hűség, bizalom, önzetlenség, hála) reprodukciójára is. Ezek az értékek egyúttal az *egyéni és társadalmi boldogság* fokmérői.

Ez a komplex szemlélet új kihívás és új feladat elé állítja a jogot is. A házasság és a család nem szimpla jogintézmények, hanem természeti (természetes) és társadalmi (a jogon túli) intézmények is, gazdag értékforrások és értéktárak, ezért a jogi védelmet, annak eszköztárát is bővíteni, gazdagítani kell. Ugyanez vonatkozik a gyermekvállalásra és a gyermekvédelemre is. A házasságot, a családot, a gyermekvállalást *övező alapvető értékeket* jogi értékekké, *jogelvekké*, az egyének és a társadalom életét *rendező elvekké* kell transzformálni. Magyarország Alaptörvénye, különösen annak Nemzeti Hitvallása elindult ezen az úton, amelyen tovább kell menni. Az immár alkotmányos értékek – *kereszténység, hit, hűség, szeretet* – körét bővíteni kell, tartalmukat konkretizálni kell, és meg kell védeni a visszaélésektől, az eróziótól és a szándékos rombolástól, a szabadoosságra torzulástól. Az európai civilizáció idealizált emberképe – amely három elemből rakható össze – még messze van a megvalósulástól: az *erényes* (humánus, emberséges) ember; a *jó és gondos családapa* (a „jó gazda”, jó férj és jó apa); az *áldozatos szeretetre képes jó ember* eszménye. Ez az *emberkép* a görög filozófiából, a római magánjogból és a keresztény erkölcsből régóta ismert, de reprodukcióra vár. A rehabilitált és megújított házasság és család a maga gazdag értéktartalmával képes lehet ilyen emberek (férjek és apák, feleségek és anyák, gyermekek és unokák) kinevelésére, társadalmi reprodukciójára. Az életerős családok

éltető erőforrások a tagjaik, a társadalom egésze és a nemzet számára. A családok mint *szeretetközösségek* menthetik meg Európát lelkét is. Európa mint *a szeretet civilizációja* pedig megmentheti a globális világot.

6. Áldás vagy átok?

Napjainkban ez a kérdés elsősorban a gyermekvállalásra vonatkozik, sőt, mivel fogy a fehér (nyugati, keresztény) népesség, ennek a civilizációnak ez lett a fő kérdése. Hite alapján két évezreden át a *gyermek áldás* volt. A hitehagyott (előbb szekularizált, majd deszakralizált) fehér civilizációban – a „gyermekjogok” túlzott mértékű (és gyermeki kötelességek nélküli) kiterjedése (kiterjesztése) következtében – a szülő vált rabszolgává, a saját gyermeke rabszolgájává. De senki nem akar rabszolgasorba sülyedni és eszközként, tárgyként az urát szolgálni, fel akar szabadulni. Így lett a fehér gyermekből „átokfajzat” „sárkányfog-vetemény” (Vörösmarty), rabszolgatartó zsarnok, akinek uralma alól egy módon tudnak a szülők „felszabadulni”: eleve nem vállalnak gyermeket. Nem vállalják a túlzott mértékű terheket, a jogok nélküli kötelességeket, az állandó pszichés nyomást, a szociális hátrányokat, a jóléti leszakadást, egy szóval a gyermeket, akit már világra sem hoznak. Így lett a gyermek *áldásból átok*, a gyermekhiányból pedig demográfiai *összeroppanás*, civilizációs katasztrófaveszély. A hiányt sokan legális és illegális bevándorlókkal kívánják pótolni. Párizs, és lassan egész Franciaország, majd az egész Nyugat is „lángokban áll”, a migránsok *irreguláris inváziója* elpusztít mindent, ami az útjába kerül. És hogy „[...] sorstotok előre nézzétek, / Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” (Batsányi) A „beözönlés” valójában a befogadó, nyugati, keresztény civilizációt pusztítja el. A népességpótlásból népességcseré,

abból pedig *civilizációcsere* bontakozik ki. Az egész emberiség szempontjából civilizációs zuhanás, összeomlás, katasztrófa. Meg lehet még állítani ezt a folyamatot? Vagy akár csak lefékezni és mederbe terelni? De miféle mederbe, milyen eszközökkel, milyen erővel? A családtámogatási rendszer, a gyermekvállalás támogatása – ha az alapproblémát, az átokká válást nem oldjuk meg – önmagában kevés és gyenge eszköz. A szülői jogokat is egyensúlyba kell hozni a gyermeki jogokkal, a szülői kötelezettségeket a gyermeki köteleességekkel. „Korszerű”, új szereposztás kell, új tartalommal és új módszerekkel. Ez nem lesz könnyű, mert közben a fajfenntartás ösztöne és a szexualitás is új értelmet és tartalmat nyert, az örömszerzés, az öncélú élvezethajszolás átvette az uralmat az ember felett. A szex- és pornófüggőség is társadalmi betegség, az is új rabszolgaság, a *szükségletek* átstrukturálása, a piac és a profithajszla kiterjedése, az ember árucikké, tárgyá, eszközzé válása. A monogám házasság szentsége éppúgy átok lett, mint az abból születő gyermek. A „szexuális jogok” kiterjedése, sőt eltúlzott és torz, erőszakos kiterjesztése megállítható, visszafordítható, mederbe (a természetes, biológiai, evolúciós medrébe) terelhető még? Vagy a „szexuális identitás” („szexuális emberi méltóság”), a *genderideológia* és az *LMBTQ-mozgalmak* totális uralmat szereznek és gyakorolnak az egyes emberek és az emberi társadalmak felett? A szerelem áldás még, vagy már az is átok? Az „*ember* lenni mindig, minden körülményben” (Arany János) áldás még, vagy már szintén átok? Az „isten képmása” embert miféle kreált „emberkép más” váltja fel? Az emberi intelligencia, a természetes, józan ész vagy a mesterséges intelligencia, a művi úton kiagyalt, emberek által konstruált emberimitátum válaszolja meg ezt a kérdést? Elegendő-e az evolúció, a túlélés törvényében bízni, vagy isteni erő, „hit, remény és szeretet” is kell hozzá? Lehet választani! Illetőleg lehetne, ha a gondolat és az akarat még szabad volna. Szabad még? Vagy már a gondolat és az akarat is szolgál,

sőt *rabszolga*? A rabszolga-felszabadításhoz is *öntudatos*, lélekben szabad rabszolgák kellenek, nem a testi élvezetekben tobzódó, függő hedonisták. Te magad áldás vagy átok vagy? Ha még egyik sem, akkor áldás vagy átok akarsz-e lenni?

7. Neveletlenek

Amikor Marcsi lányunk iskolába kezdett járni, 1980 szeptemberében, az osztályfőnöke (a „tanító nénije”) Magdi néni lett, aki nagy, több mint 40 éves tapasztalati tudással, közvetlenül a nyugdíjba vonulása előtt még tanított. Amikor feleségem – ugyanabban a „radnótis” tantestületben gimnáziumi történelemtanár – megkérdezte tőle, milyen az új osztály, azt válaszolta: „Nagyon aranyos gyerekek, csak egyetlen szó hiányuk van: a szüleik nem tanították meg nekik azt a szót, hogy NEM! De majd itt az iskolában megtanulják.” Megtanulták? Jíří Menzel könyvének címével válaszolva: *Hát nem tudom!* Mára lassan az akkori elsősök gyermekei készülődnek házasságot kötni, családot alapítani, gyermeket vállalni. Három generáció, felnőttek és gyerekek többségének szótárából hiányzik a NEM szó ismerete. Nem tudják, mit szabad, és mit *nem szabad* (gondolni, akarni, szólni és cselekedni). Nem tudják, mi jó, és mi *nem jó*, mi a rossz. Mit illik, mit *nem illik* mondani, tenni. Együtt és egyidejűleg vannak a *nem*(ek), a tilalmak, tiltó normák mint legfőbb parancsolatok (ne ölj, ne lopj, ne hazudj, ne paráználkodj) és az *igen*(ek), az előírások, elvárások, a kötelező normák, kötelességek (légy jó, becsületes, tisztességes, igazságos, szorgalmas; szeresd az Istent, szeresd felebarátodat; szolgálj az Istent, a családot, a hazádat). És ezekből fakadóan, a tiltó parancsolatok és a tevőleges kötelező normák teljesítése, a tényleges emberi *teljesítmény* ellentételezéseként jönnek az emberi jogok, a személyes (alanyi) jogosultságok, járandóságok.

Az USA-ban egy iskolai lövöldözést követően megkérdezték Benjamin Spockot, a *Csecsemőgondozás – gyermeknevelés* című világsikerű könyv szerzőjét, mit szól ehhez. A liberális szellemű gyermeknevelés atyja (akkor már elmúlt 90 éves) bölcs és szomorú humorral azt felelte: „Úgy látszik, felnőttek az első neveletlen szülők neveletlen gyermekei.” De hiszen ezeket a generációkat az ön könyve alapján neveltük! „Lehet, hogy tévedtem!” Az egyre több – indulatból és/vagy gyűlöletből lövöldöző – felnőtt és gyerek még azt sem tudja, hogy *nem szabad* az iskolában (utcán, áruházban, parkolóban stb.) lövöldözni, *nem szabad* embert ölni! Egyre több a vallási fanatikus, az ideológiai fundamentalista, a nemzetközi terrorista, a vaktában bárkit gyilkoló, akiknek a szótárából hiányzik a NEM! És még mindig túl sok a háborúra vonatkozó tilalmat *nem* ismerő politikus is, az igazi tömeggyilkos! De hát akkor mit tudnak ők valójában, és amit tudnak, az mit ér? Kik és mire tanították, nevelték őket? A *neveletlen ember embertelen* tettekre képes, a *nevelés* tehát *emberségre* nevelés kell hogy legyen. Az egyéni szabadság az *emberség szabadsága és kötelezettsége* egyben! Az emberséges embert illetik meg – rá lettek modellezve – az *emberi* jogok.

8. Légy jó!

A gyermeknevelés során ez talán a leggyakoribb szülői felszólítás: légy jó gyerek (jó kisfiú, jó kislány)! Pláne ha hozzáadjuk ennek a negatívját is: ne légy rossz (ne rosszalkodj)! Amire a *dacos* gyermeki válasz: de én nem akarok jó gyerek (jó kisfiú, jó kislány) lenni! A *jó* és a *rossz* ismerete, tanítása és tanulása, tudása és hasznosítása, a rossz helyett a jó választása: minden egyes ember egész életén át tartó feladata, életprogramja. És ez minden egyes emberi *generációra is igaz*, az emberré válás kezdete óta, avagy a Biblia

szerint az ember *teremtése* és a paradicsomból való kiűzetése óta. Ez a kiűzetés éppen azért történt, mert a Teremtő tiltása ellenére szakított, és evett a *tudás fájáról*, és rögtön el is bízta magát: azt gondolta, hogy rögtön a jó és a rossz tudásának birtokába jutott. De nagyot tévedett, még ma sem tudja, mi jó, és mi rossz, és ezért van az, hogy szabad akaratával, *tévedésből*, a rosszat választja. Vagy – és ez sem ritka – tudja, mi a jó, de *gyermeki daczból* a rosszat választja és cselekszi. Eszerint az ember mind a mai napig nem nőtt fel, nem nőtt ki a dackorszakból, nem akar jó felnőtt, jó ember lenni. Vagy ha akar is, nem tud, nem képes jónak lenni. Eszerint *rossznak lenni jó*, „legszebb öröm a káröröm”, gonosznak lenni élvezet? Pál apostol szerint a rossz választása az emberben lakó Gonosz öröme, amely addig tart, amíg az ember meg nem bánja bűnét, és bocsánatot nem nyer. A bűnbánat azonban legalább olyan nehéz, mint a jó választása, és azzal szemben is ott a dacos ellenállás, amelyet szintén le kell győzni. Az ember tehát *életfogytig tartó* büntetésként tanulja a jó és a rossz ismeretét, a közöttük való helyes döntést, a rossz döntés belátását, a bocsánatkérést és a megbocsátást. Tanulja, tanulja, de egy élet kevés arra, hogy megtanulja.

Mit tett a szülő régen, és mit tehet ma, hogy *nyomatékokat adjon* a „légy jó” kérésének? Régen vissza sem szólt a gyermek, mert a *dac*, a *feleselés* bűn volt a szülővel szemben, és a bűn büntetést vont maga után. A „bűn nem maradhat büntetlenül” alapvető erkölcsi elv volt, az *erkölcsi világrend* része, követése a nevelés kemény magja, avagy szilárd alapja. (Itt közbevetem, hogy az 1989–1990-es társadalmi-gazdasági-politikai rendszerváltás egyik – de nem az egyetlen – nagy hibája és tévedése az volt, hogy a kommunista totális diktatúra és terror bűnei, különösen az 1956-ot követő megtorlás sortüzei büntetés nélkül maradtak!) Egy gyereknek persze sokat elnézünk (néha talán túl sokat is!), pusztán azon az alapon, hogy „hiszen még gyerek”. De mi a helyzet a felnőttekkel, ha – tévedésből vagy daczból – nem akarnak

jó felnőttek, jó emberek lenni? A felebaráti szeretet morális és vallási parancsa alapján őket akkor is, annak ellenére is szeretni kell, ha ellenállnak, ellentmondanak, feleselnek. Például így érvelnek: a jók örök vesztesek; a rosszak átverik, becsapják, kihasználják a jókat; a jók lúzerek, a rosszak a nyerők stb.

VI. Pál és Szent II. János Pál pápák szerint Európa *a szeretet civilizációját* kell hogy építse, ami nem jelent mást, mint a világ *humanizálását*. Ferenc pápa szerint a világot *evangelizálni* kell, Krisztus megváltó kereszthalála, az irgalmas és kegyelmes Jó Isten emberszeretete egyetemes érvényű, örömhír minden ember számára, aki a világon él. De mi van akkor, ha más vallások és civilizációk emberei (tömegei) erre azt válaszolják: köszönjük, de ebből nem kérünk! A keresztények hittérítőként jöttek már egyszer közénk, bőkezűen osztották színes üveggyöngyeiket, majd hódító gyarmatosítóként leigázták őseinket és elrabolták kincseiket. Nem kérünk ebből a „civilizálásból”, ebből a „humanizálásból”, vagy nevezzék bármi másnak, akár az *emberi jogok* terjesztésének és érvényesítésének. *A fehér ember, ha még kereszténynek is mondja magát, nem jó ember, ha eddig nem vált azzá, belátható időtávban már nem is válik azzá. Nincs joga másoktól azt követelni, amit maga sem volt képes vagy hajlandó teljesíteni. A „Nyugat” kénytelen lesz a szavainak más módon hitelt szerezni, nyomatékot adni. Például „személyre szabott” támogatásokkal, tévőleges segítségnyújtással azért, hogy a világ megtapasztalja a szeretet erejét és igazát, és ne csak elfogadja, viszonzza is az erőszakmentes szeretetgesztusokat. Akkor majd valóban egyetemes érvénnyel mondhatjuk, hogy légy jó, mert jónak lenni jó, és hogy jobb adni, mint kapni.*

XI. Köszöntések, megemlékezések

1. Gondolatcsokor Eörsi Gyula 100. születésnapjára

Személyes bevezető

Stephen Hawking kozmológus szerint: „Az Univerzumban minden harangütés hangja hallatszik még valahol.” Szerintem ez igaz minden jó tanár, igazi professzor („gondolathordozó”) hangjára is, legfeljebb nem az univerzumban, hanem hallgatói, tanítványai, kollégái emlékezetében, gondolataiban és szavaiban. És ez jobb is így, mert az univerzum élettelen, rideg és üres, míg az emlékezet élő, eleven és tartalmas. Ahogyan hatottak a professzor szavai egykor a katedráról, úgy hatnak ma is az emlékezők és hallgatóik személyiségén átszűrve. Én Eörsi-évfolyamra jártam, az ő polgári jogi előadásait hallgattam, mindig telt házas előadóteremben. Ült a tanári asztal mögött, hétköznapi munkaruhában, mustársárga vagy kávébarna nejlon-dzsörzé ingpulóverében, néha belepillantott a rózsaszín könyvtári katalóguscédulákra bolhabetűivel írt „kulcsszavas” előadásvázlatába, kissé előrehajolva, vastag fekete szemüvegkerete fölött elnézve figyelte hallgatóságát, értik-e, amit mond, mikor kell másként fogalmazva megismételni ugyanazt, azért hogy mindenki értse, mikor kell illusztrációnak egy izgalmas jogeset, mikor egy jó poén, hogy a lankadó figyelmet felfrissítse. Legjobban az asszociációit szerettük. Ha külföldön járt,

akkor friss élményeit, ha valamelyik könyvét írta, akkor az éppen aktuális gondolatait, de leggyakrabban a hatalmas műveltségéből merített irodalmi, filozófiai, történelmi, közgazdasági, aktuálpolitikai ismereteit szőtte előadásaiba, anélkül, hogy túl messzire, vagy túl hosszan elkalandozott volna. Kifejezetten nevelő célzatú közbevetései nem voltak, a tudásával nevelt, formált minket. Mint fiatal kollégájával velem figyelmes is volt. Első komolyabb (környezetvédelmi) tanulmányomat meghivatkozta a Ptk. „három kötetes” kommentárjában, hogy szerepeljen a nevem. Most én idézem meg őt, ahogy szakmai pályám során oly sokszor, hogy gondolatai ne csak bennem, de általam az én hallgatóimban is tovább éljenek és hassanak, ne csak az univerzumban legyenek hallhatók valahol. A számtalanból három gondolatát hivatkozom meg és kommentálom röviden: az ember jogképességéről; a jog rendeltetéséről; és a polgári jogi kodifikációról.

Az ember jogképessége

a) „Jogképes az, aki tulajdonos, vagy legalább potenciális tulajdonos.” Klasszikus, szép, tömör jogi fogalommeghatározás.³⁷² Ez akkor is igaz, ha nem tökéletes, ha több okból is vitatható. De hát az emberi alkotások, kreációk, kreatúrák, eszmék, ideológiák, hiedelmek végtelen sokaságában (megannyi tökéletlenség között) miért éppen egy jogi fogalom volna tökéletes? Különösen az absztrakció magas fokán, ahol minden fogalom már-már *fikció*, de működő (érvényesülő) fikció. Vannak filozófusok, akik szerint működő fikciók, a valóságra hatást gyakorló („ható”) hiedelmek, eszmék, értékek és rendező elvek nélkül az ember nem képes (emberként) élni, az emberi társadalmat (emberi közösségeket) működtetni. Ilyen a jogképesség fogalma is, amely

³⁷² VILÁGHY–EÖRSI 1968.

Eörsi szerint nem más, mint a *tulajdonosi képesség* absztrakciója, fogalmi kiterjesztése a polgári jogon mint döntően vagyonjogon túl, az ember minden más jogképességére (jogalanyiságára). A *neolitikus forradalom*, a mezőgazdálkodásra áttérés és a letelepedés volt az emberiség történetének eddigi legnagyobb *paradigmaváltása*, amelynek következtében – körülbelül 2,5 millió éves vadászgyűjtögető életmód után, mintegy tízezer évvel ezelőtt – kialakult a *magántulajdon* intézménye, amelyet a párhuzamosan kialakuló állam és a jog vagyoni *státuszjogként* szentesített. Az akkor még kevés embernek bőven volt tere, módja és lehetősége, hogy a természet egy darabját birtokába vegye, megmunkálja és megművelje, és ezáltal a *sajátjának* tekintse, abból mindenki mást kirekesszen, azt mindenkiel szemben megvédje, egyszóval hogy tulajdonossá váljon. A munkamegosztás, az árucsere, a kereskedelem és a pénz megjelenésével a vagyon *dinamizálódott*, a vagyonjog dinamikája (a kötelmi jog) ráépült a vagyonjog statikájára (a dologi jogra). A tulajdonnal való *rendelkezés szabadsága* és a *szerződési szabadság* az ember és a társadalom szabadságának kiindulópontjai, mintái és garanciái lettek. Ahogyan elvileg minden embernek volt tulajdonosi képessége, még ha gyakorlatilag nem is mindenkinek volt tulajdona, ugyanúgy elvileg minden ember szabadnak születik, és az is marad, még ha gyakorlatilag szolga is. Eszerint minden ember jogképes is, hiszen jogai és kötelezettségei mindenkinek lehetnek, az embernek ez a jogképessége pedig általános, egyenlő és feltétlen. Ezen az elvi tulajdoni alapon születtek, és állnak fenn mind a mai napig a polgárosodás nagy eszméi, a szabadság és az egyenlőség, a tulajdon nélküliek iránti testvériséggel kiegészülve. Az elvi tulajdonosi képesség alkalmasnak bizonyult arra, hogy az ember, minden egyes ember általános, egyenlő és feltétlen jogképességének *átírási kulcsa* legyen a polgári jogban és azontúl „a jogban”, a nemzeti alkotmányokban és az egyetemes emberi jogokban is.

b) A „nem mindenki tulajdonos” problémáját a nagy egyenlőségeszmék próbálták megoldani a magántulajdon eltörlésével, a tulajdon társadalmazásával (államosításával), sikertelenül. A „társadalmi tulajdonos” állampolgárok mint (magán)emberek nem lettek valóságos *társtulajdonosok*, sőt magánszemélyként kirekesztődtek a tulajdon intézményéből. Jól látta a korszak másik nagy reprezentánsa, Világhy Miklós, Eörsi tankönyvíró szerző-társa, hogy „a szocialista tulajdon és a szocialista demokrácia egymástól elválaszthatatlanok”: egyik sem volt igaz, sem igazi tulajdon, sem igazi demokrácia. Ezért az 1989-es, rendszerváltó Alkotmány deklarálta: „A Magyar Köztársaság mindenki számára biztosítja a tulajdonhoz való jogot.” Az Alkotmánybíróság ezt szűkítően értelmezte, a „biztosítja” nem jelentette a „visszaszerzési garanciát”, az egyébként jogtalanul elkobzott, rekvirált magántulajdonok reprivatizációját, az egyébként soha el nem évülő tulajdoni igények érvényesíthetőségét, az azokért járó részleges kártalanítás is csupán *ex gratia*, az állam politikai akaratától függő juttatás lett. A tulajdonhoz való *alkotmányos alapjog* csak arra a tulajdonra vonatkozott, amely éppen megvolt, kinek-kinek már megvan. Arra nézve is csak az *értékgarancia biztosított*, kisajátítás esetén kártalanítás formájában. Ettől persze még mindenki változatlanul „potenciális tulajdonos” maradt, és ezáltal tulajdonszerzési garancia nélkül is jogképes. A kérdés is változatlanul „csak” az maradt, tulajdon nélkül miféle és mennyi joga, esélye és tényleges lehetősége van a jogképes embernek?

c) Az ember *tulajdonosságának* és jogalanyiségének, tulajdonosi képességének és jogképességének összefüggését a nemzetközi emberi jogi dokumentumok és azok nyomán a nemzeti alkotmányok ma is megerősítik. Az ENSZ EJENY 17. cikke szerint „minden személynek, mind egyénileg, mind másokkal együttesen joga van a tulajdonhoz”. A „közösségi” (másokkal együttes) tulajdonosi képesség a Szovjetunió hatása, de részletes tartalmi

és formai kifejtésével sehol nem találkoztam. Szent II. János Pál pápa a *Laborem Excersens* enciklikájában foglalkozott ezzel a kérdéssel, tényként tudomásul is vette a tulajdon „társadalmasítását”, de azzal a feltétellel, ha sikerül a csak állampolgári minőségében *társadalmi tulajdonos* emberből valódi *társtulajdonost* csinálni. Nem sikerült. A tudományban egyetlen ember próbálkozott a „fából vaskarikát csinálni” („a kört négyszögesíteni”), és talán nem véletlen, hogy éppen egy kreatív magyar: Liska Tibor. Az ő „szocialista vállalkozási rendszerében” bárki *személyes társadalmi tulajdonos* lehetett volna. Történelmi esélyt azonban az ő elmélete sem kapott, de koncepcióját nyugodtan be lehet írni az elvetélt *emberarcú* közgazdasági, jogi és politikai kísérletek rekord-könyvébe. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye kiszélesítette, és ezzel képlékennyé is tette a tulajdonhoz való jogot, amikor úgy fogalmazott, hogy „mindenkinek joga van javai tiszteletben tartásához”. Ezzel egyfelől megnyitotta az utat az USA nyomására univerzalizált „szellemi tulajdonjogok” (mint új világuralmi eszköz) előtt, másfelől az alkotmányos tulajdonfogalom kiterjesztéséhez a „vásárolt” társadalombiztosítási jogokra, ugyanakkor viszont összemosta a dologi és a kötelmi jogosultságokat mint javakat, kisebb dogmatikai káoszt idézve elő. Így aztán az Európai Unió Alapjogi Chartája vissza is tért a római jogi klasszikus triáshoz, vagyis a tulajdonhoz való joggal mint emberi joggal és alkotmányos alapjoggal az ember jogképességének tulajdonjogi megalapozása terén nem sikerült előbbre jutni.

d) Hasonló a fejlődésvonal a tulajdonnal együtt járó közkötelezettségek vonatkozásában is. Kezdődött az *arányos közteherviselés* elvével: akinek sok a tulajdona, az sok adót fizessen (amit a magyar nemesek oly nehezen és kényszeredetten fogadtak el). Az adó a civilizáció alapja, a nélkülözhetetlen közkiadások bevételi forrása. Erre rakódott rá a munkásmozgalmak (sztrájkok, forradalmak) hatására a tőketulajdon szociális terhelése. A weimari alkotmány

összefoglalóan és egyértelműen úgy fogalmazott, hogy „a tulajdon kötelez”. Ezzel viszont a náci Németország állama és joga élt vissza, a magántulajdont túlzott mértékben kiüresítette és/vagy túlterhelte, a magánérdeket teljes mértékben az államérdeknek rendelte alá. Ezt fejlesztették aztán oly módon tovább a kommunisták (Lenin és Sztálin tanai alapján), hogy a magántulajdont teljesen, a magántulajdonosokat részlegesen kiirtották. Nálunk például *a jó gazdák* kuláklistára kerültek, „önként” felajánlották tulajdonukat – amely életveszélyessé vált számukra – a népi demokrácia államának, és kolhozparasztnak álltak. Ahogy nagyapám és apósom (mint kulákok) fogalmaztak, „csak a cselédek akartak »komonizmust«, de a komonizmusban mindenki cseléd lett”! Liska Tibor ezt az ipari bémunkásokra, a proletárookra is kiterjesztve „állami bérabszolgásznak” nevezte.

Ide jutott az ember tulajdonosi képessége és vele a jogképessége, a jogegyenlősége is a *történelmi emberkísérletek* eredményeként.

e) Ma már globális méretekben beszélünk *bérabszolgáságról, fogyasztásfüggőségről* (amely szintén szolgaság) és ezek kiegészítéseként *adórszolgáságról*. Nem csoda, hogy a történelmi kudarcokból okulva Sólyom László már 1986-ban a tulajdonosi képesség helyett az ember jogképességéhez *új átírási kulcsot* keresett. Ezt az absztrakt általános személyiségi jogban és annak szinonimájában, az emberi méltóság fogalmában találta meg. Minden embernek van abszolút-negatív szerkezetű személyiségi joga és veszületett és tőle el nem idegeníthető méltósága. Minden ember méltósága – a legelvetemültebb gonosztevőé is – egyenlő és sérthetetlen. A személyiség és a méltóság joga mint jogi kreációk értéksemleges kategóriák, nincs közülük a konkrét ember valóságos értékéhez, értéktartalmához. Én is úgy tanítottam, hogy ezeken keresztül a jog többet véd az egyes emberben, mint amennyi abban valóságosan megvan. Ezzel esélyt kíván adni az embernek a többre és a jobbra, emberségének a kiteljesítésére

és megvalósítására. De nyitva van a kérdés, mi van akkor, ha az ember nem kíván élni ezzel a lehetőséggel? Ahogyan nem kíván mindenki potenciális tulajdonosból valóságos tulajdonossá válni, mert az fáradsággal, küzdelemmel és kockázattal jár, ugyanúgy nem küzd és fárad mindenki személyisége gazdagításáért, és nem tiszteli kellő alázattal sem mások, sem önmaga méltóságát. Amit ingyen kapott az ember, azt nem becsüli meg úgy, mint amiért megdolgozott, fáradozott, amit kiküzdött magának. A jog bőkezűségének tehát vannak és lehetnek diszfunkcionális mellékhatásai, amelyeket nagy figyelemmel tanulmányozni kell. Sokan nem tudnak még a kapott jogokkal helyesen élni, de már tudnak azokkal visszaélni akár mások, akár önmaguk kárára. Mint ahogy azt sem tudják, sőt nem is gondolják sokan, hogy a jogok forrása a kötelezettségek teljesítése, hogy jogok nincsenek kötelezettségek nélkül, a személyiségi jogokért éppúgy, mint a tulajdonjogért meg kell dolgozni, azokért küzdeni kell. Ráadásul az *individuális* jogokért egy *közösségben* (családban, társadalomban), annak tagjaként kell megküzdeni. Ezt mondja ki az EJENY 29. cikk (1) bekezdése: „A személynek kötelességei vannak a közösséggel szemben, amelynek keretében egyedül lehetséges a személyiség szabad és teljes kifejlődése.” Eszerint is a személyiség szabadsága *közösségben való szabadság*, nem a közösségtől való, nem azzal szembeni szabadság. A közösségen belüli szabadság tartalmát és határait pedig *demokratikus diskurzus* alapján maga a közösség határozza meg.

f) A politikai demokrácia és a demokratikus diskurzus azokban az országokban a legfejlettebb és a legerősebb, ahol széles *vagyonos és művelt polgári réteg* alakult ki. Tulajdonos polgárság (*Besitzbürgertum*) és „kiművelt emberfők sokasága” (*Bildungsbürgertum*), és az sem nagy baj, ha ez a kettő széles átfedésben, kéz a kézben együtt jár. A materiális és az immateriális (szellemi) tulajdon ma már egyébként is a javak tekintetében

fele-fele arányt tesz ki. A baj ott kezdődik, ahol mindkettő kevesek kezében koncentrálódik, és túl sokan kimaradnak mindkettőből. Ez a probléma ma már globális méretű, de az egyes nemzet-államok között is óriási különbségek vannak. Az Oxfam évente kiadott „egyenlőtlenségi jelentései” szerint a Föld népességének 1%-a gazdagabb, mint a 99% együttvéve. Ötven alatt van azon szupergazdagok száma, akik a javak több mint felét birtokolják. Hasonlók az arányok a nemzetállamok nagy többségén belül is. Milyen esélye van ilyen körülmények között egyfelől a tulajdonjogok széles körű, társadalmi méretű kiegyenlítésének, másfelől minden ember egyenlő méltóságának? A válasz függvényében milyen esélye van az ember általános, egyenlő és feltétlen jogképességének, a jogképesség akár tulajdonosi, akár személyiségi (emberi méltósági) megalapozásának? És végül mindezekre tekintettel milyen esélye van a fejlett és erős, demokratikus jogállam építésének? Az ember jogképessége és tulajdonosi képessége, e kettő összefüggése vonatkozásában még mindig bőven van min hosszán és alaposan elgondolkodni.

A rendeltetésszerű joggyakorlás elve

Mindig is vita tárgya volt, melyek a polgári jog alapelvei, hány ilyen alapelv van, melyek szerepelnek megszövegezve a Ptk.-ban, melyek „csak” a tudomány által kimunkált elvek, melyek az *operatív*, és melyek csupán *deklaratív* elvek, és végül hogy mi az alapelvek funkciója a jogalkotásban és a jogalkalmazásban? A régi Ptk. 5. §-ában két alapelv egymáshoz kapcsolva (mint az érem két oldala) szerepelt: a joggal való *visszaélés tilalma* és a rendeltetésszerű joggyakorlás *követelménye*. A törvény egyiket a másikkal definiálta: „Joggal való visszaélésnek minősül a joggyakorlása, ha az a jog társadalmi rendeltetésével össze nem férő célra irányul, különösen ha a népgazdaság megkárosítására,

az állampolgárok zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előny szerzésére vezetne.” Sárándi Imre kandidátusi disszertációja (*Visszaélés a joggal*) részletesen feltárta az elv alig egy évszázados történetét és korabeli bírói gyakorlatát. Eörsi az első Ptk. novellához kapcsolódva írt tanulmányt a polgári jog fogalmáról és alapvető elveiről. Ebben a rendeltetésszerűség elvét *a szabadságprobléma megoldásának* nevezte a polgári jogban, ahol is az alanyi jogok szabad gyakorlása a *társadalomban* való szabadságot jelenti, nem pedig a *társadalomtól* való szabadságot. Minden szabadság és alanyi jog gyakorlásának szélső határa és egyben korlátja mások ugyanilyen szabadságának és alanyi jogainak sérthetetlensége, a törvény feltétlen követése és az alapvető elvek tisztelete és betartása. Az utóbbi kettővel azonban volt egy kis bökkenő. Az 1. § (1) bekezdése a törvény céljaként említette „a szocializmus építését” is. Az 1. § (2) bekezdése értelmezési alapelvként ehhez hozzátette, hogy: „A törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni.” Ennek mintegy a folytatásaként a 2. § (2) bekezdése pedig kimondta, hogy: „A törvény biztosítja az állampolgároknak és szervezeteiknek az őket megillető jogok szabad gyakorlását, e jogok társadalmi rendeltetésének megfelelően.” A rendkívül tág és nyitott generálklauzulák ideológiai tartalma egyértelmű, szigorú értelmezésük és alkalmazásuk lebéníthatta a privát autonómiát és az alanyi jogok magánérdek szerinti szabad gyakorlását. Szladits korában a magánjognak még – *a bonus et diligens pater familias* nyomán – emberképe volt, a jó gazda, aki a magángazdasági rend gazdálkodó alanya, mindenkor a magánérdek szilárd talapzatán állva cselekszik, akinek magatartása egyben zsinórmérték is. Eörsi korában a szocialista polgári jognak csak *társadalomképe* volt, az egyén szabadsága és érdeke ennek a társadalomképnek rendelődött alá. Tehát ha volt is hibája a rendeltetésszerűség alapelvének, az nem az 5. §

(2) bekezdésének szövegezési vagy tartalmi hibája volt, hanem sokkal inkább a „szocialista polgári jog” egészét átható ideológiai rendszer hibája, amely rendszer túllépett a társadalmi-gazdasági szükségesség, a józan ész és a politikai realitás határain, majd 1989–1990-ben össze is omlott. Az új Ptk. mégis kihagyta alapelvei sorából a rendeltetésszerűséget, az legfeljebb a joggal való visszaélés törvényi tilalmából értelmezhető ki ma is mint az érem másik oldala. Egyébként pedig ahogyan a joggal való visszaélés tilalma az Alkotmánybíróság gyakorlatában az egész jogrendszer alapelve lett, úgy a rendeltetésszerűség követelményét is tartalmazzák a nemzetközi és az európai emberi jogi dokumentumok is, nem bevezető, hanem záró rendelkezésként, a megelőzően biztosított alapvető szabadságok és emberi jogok védelmében. Itt csupán az EJENY 29. cikk (2) és (3) bekezdését, valamint a 30. cikkét idézem (ebben a sorrendben), a többi dokumentum ezek mintáját követi. „Jogainak gyakorlása és szabadságainak élvezete tekintetében senki sincs alávetve más korlátozásnak, mint amelyet a törvény kizárólag mások jogai és szabadságai elismerésének és tiszteletben tartásának biztosítása érdekében, valamint a demokratikus társadalom erkölce, közrendje és általános jóléte jogos követelményeinek kielégítése érdekében megállapít.” „Ezeket a jogokat és szabadságokat semmi esetre sem lehet az Egyesült Nemzetek céljaival és elveivel ellentétesen gyakorolni.” „A jelen Nyilatkozat egyetlen rendelkezése sem értelmezhető úgy, hogy az valamely állam, valamely csoport, vagy valamely egyén részére bármilyen jogot adna arra, hogy az itt kinyilvánított jogok és szabadságok megsemmisítésére irányuló tevékenységet fejtsen ki, vagy ilyen cselekményt elkövessen.” Ezek tehát ma már „a szabadságprobléma megoldásának” és a rendeltetésszerűség követelményének (alapelvének) immár univerzális érvényű (*ius cogens*) normái. Mivel egyre több a visszaélés az alapvető szabadságokkal és az emberi jogokkal, jó volna ezeket a nemzeti

alkotmányokba és jogrendszerekbe átültetni, az új Ptk.-ba „visszaértelmezni” és ténylegesen érvényesíteni is. Annál is inkább, mert a „balliberális” politikai korrektség, a woke-kultúra, a genderelmélet és egyes szexuálisidentitás-mozgalmak gondolat- és véleményunifor-misba akarják öltöztetni a világot, ismételten túllépik a józan ész, a demokratikus többségi érdek és akarat határait, a jog egyetemes rendeltetését. Nem kellene megvárni, míg – ki tudja milyen áron – ez az emberekkel kísérletező új („neomarxista”?) eszme-rendszer és gyakorlat is összeomlik, védendő értékek sokaságát romba döntve és maga alá temetve.

A kodifikáció értéke

Mikor joghallgatóként a Polgári Jogi Tudományos Diákkörbe kezdtem járni, annak vezető tanára Eörsi professzor úr volt. Egyik alkalommal arról beszélt, hogy Európában 1804, a francia *Code Civil* óta egy-egy ország fejlettségének, civilizáltságának az is a fokmérője, hogy van-e polgári törvénykönyve, és ha van, milyen annak a színvonala. Magyarország – az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése folytán – ebben a tekintetben (is) a megkésett polgárosodás perifériaországa volt. Történelmi paradoxon, hogy első polgári törvénykönyvünket egy másik forradalmunk és szabadságharcunk (az 1956-os) leverése után, a kádári konszolidáció engedékenységi hullámában fogadta el az Országgyűlés. Ennek minőségi színvonalával azonban – hála a klasszikus magyar magánjog tudományának és a Szladits-tanítvány kodifikátoroknak – a „szocialista” jelző és a szocialista tartalmi elemek ellenére nem volt semmi baj. A kódex lényeges részei segítettek az „új gazdasági mechanizmus” (a *piaci szocializmus* és a *második gazdaság*) kibontakozását és sikerét, „átmentették” az egyenjogúság és mellérendeltség elvét, a privát autonómia garanciális elemeit (a jogképességet, a tulajdonosi rendelkezés,

a szerződés és a végintézkedés szabadságát, a klasszikus magánjog szerkezetét, fontos elveit és alapvető szabályait) a szocializmus utáni időkre. Ebben nagy szerepe volt Eörsi „autonóm struktúra” és Világhy „áruviszony” elméletének is. A 2013-as új Ptk. pedig már minden tekintetben behozta lemaradásunkat, és szinkronban van a legújabb nyugat-európai kódexekkel (sőt mintaként szolgál számos, nálunk keletebbre lévő „posztkommunista” ország kódexe számára). Önmagában a kodifikációnak sok szempontból nagy jelentősége van, elsősorban a jogban, de a jogon túl is, társadalmi, gazdasági és kulturális értelemben is. Én – Vékás Lajostól idézve a gondolatot – két értéket emelek ki: a *kanalizáció* és a *kanonizáció* jelentőségét.

A *kodifikáció* egybefoglalást, rendszerezést jelent, a *kódex* egy-egy nagy jogterület (esetünkben a magánjog) vagy egy jogág (például a munkajog) joganyagát tartalmazza. A *kanalizálás* becsatornázást jelent, a népies szokások, gazdasági és kereskedelmi szokások és szokványok, a bírói szokásjog és a szétszórt tételes joganyag becsatornázását a kódexbe, mindezeket az *egyes–különös–általános* logikai rendjébe, a kódex rendszerébe *illesztve*. Ezzel erősíti a *jogbiztonságot*, könnyíti a *jogalkalmazást*. A magánjogi kodifikáció láthatólag *alulról* – szilárd alapokra – *építkezik*, végső forrása – a *diszpozitivitás* elvére is tekintettel – a szabályozni kívánt életviszonyok alanyainak érdeke és akarata, tapasztalati úton szerzett és alkalmazott tudása. Ebben az értelemben a magánjogi kodifikáció és a kanalizálás *demokratikus* döntési folyamat, a *népuralom* sajátos megnyilvánulása, amely viszont a *joguralom* alapvető politikai feltétele. Meglehet, ez az összefüggés sokak számára túl távolinak tűnik, megfontolásra akkor is érdemes.

Más a helyzet a *kanonizálással*, amely a kodifikáció korának nagy eszméit „fordítja le” a jog nyelvére, és írja be a kódexbe. A történelmi minta itt is a francia *Az ember és polgár jogainak nyilatkozata* (1789) és a Code Civil (1804) kodifikációja volt. A felvilágosodás,

a természetjogi gondolkodás és a polgárosodás deklarált eszméinek alapvető tételeit a kódex emelte törvényerőre (minden ember jogképessége és törvény előtti egyenlősége, a magántulajdon szentsége és a szerződés szabadsága, a diszpozitivitás elve, a felek egyenjogúsága és mellérendeltsége stb.). Hajnóczy József már 1793-ban listát állított össze ezekből javaslatában a magyar törvényhozó számára, de őt még mint magyar jakobinust kivégezték ezért, javaslatainak egy része viszont több mint 200 év elteltével ma is aktuális. Ami pedig nálunk a kanonizálás szempontjából igazán tanulságos és nagy fokú óvatosságra int, az a szocializmus mint nagy és történelmi egyenlőségeszme dogmákká merevedett tételeinek beírása a kódexbe 1959-ben. Csak a példa kedvéért említem a fontosabbakat. „1. § (1) bek.: [A törvény célja] [...] a társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek tervszerű, egyre növekvő mértékű kielégítése, a szocializmus építése [...] 3. § (2) bek.: A társadalmi tulajdon a törvény fokozott oltalma alatt áll. Tervszerű felhasználása és gyarapítása, gondos kezelése és védelme alkotmányos kötelesség. [Közbevetve és a lényegre rövidítve: *a tulajdon = kötelesség!*] 4. § (2) bek.: A polgári jogi viszonyokban [...] a szocialista együttélés követelményei szerint kell eljárni. 31. § (2) bek.: Az állami vállalat a [...] rábízott vagyonnal a népgazdasági terv teljesítése érdekében önállóan gazdálkodik. 44. §: A szövetkezet az állampolgárok önkéntes társulása útján jön létre. 89. §: Az állami szocialista tulajdon a munkásosztály vezette dolgozó nép államának tulajdona. 200. § (2) bek.: Semmis a szerződés akkor is, ha nyilvánvalóan a dolgozó nép érdekeibe vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütközik. 571. § (2) bek.: [A polgári jogi társaság] kizsákmányoló tevékenységet nem folytathat.” Az illusztrációk szemléltetik, hogy a politikai-ideológiai deklarációk hogyan roncsolják a letisztult magánjogi dogmatikát, hogy nyilvánvaló hazugságok is a törvénybe

írhatók, hogy mennyi értelmezési vita merülhetett fel az üres általánosságok körül stb. Más szavakkal: a társadalmi tulajdoni alapú, direkt, majd indirekt tervgazdaságban a magánérdek nagy jogterületén (a polgári jogban) „*gúzsba kötve kellett táncolni*”, ami lehetetlen ugyan, mégis muszáj. Ezzel próbálkozott – sok más kortársával – Eörsi Gyula is.

Ma a nemzetközi közjogi (*ius cogens*) dokumentumokba foglalt alapvető szabadságokat és az emberi jogokat tekintjük korunk nagy eszméinek, amelyeket – tényleges érvényesítésük érdekében – a kodifikációk során kanonizálni illene. Szelekció nélkül azonban ez is veszélyes, vagy a jogági dogmatikát roncsoló hatásuk miatt, vagy a szögesen ellentétes értelmezések lehetősége miatt. Előbbire példa a már említett tulajdonhoz való jog, illetve a javak zavartalan élvezetéhez való jog alkotmányjogi dogmatikája, utóbbira a szólásszabadság kontra jóhírnév- és becsületvédelem vagy az emberi méltóság és az általános személyiségi jog viszonya. Vannak viszont aggálytalanul kanonizálható, a kodifikáció színvonalát emelő eszmék és értékek, például a családi jogban a házasulók szabadsága, a férfi–női egyenjogúság, illetőleg a gyermekjogok és a gyermekvédelem terén. De már itt is más a helyzet a *genderideológiával* vagy a szexuálisidentitás-mozgalmi követelésekkel kapcsolatosan, amelyek *nem illeszkednek* a magánjogi kodifikációba. Főszabályként azt lehet tehát mondani, hogy ami csak szubjektív vélekedés, vagy legfeljebb ajánlat a sok más ajánlat között, az maradjon is az. Ami *imperatív parancs vagy tiltás*, annak a közjogban a helye. Ami a magánjog alapvető elveiből is kiolvasható, azt felesleges a kódexbe írni, megismételni. A kódex létét és minőségét éppen azért kell változatlanul gondosan óvni, hogy az ország civilizáltságának fokmérője lehessen és maradjon.

Ahogyan a jogra általában, úgy a magánjogi kódexre különösen igaz, hogy az emberért van, nem pedig fordítva. Elvégre

„a civilizztika a mindennapok joga”³⁷³ (Asztalos László). Ha az *emberért* szót felbontjuk (értelmezzük), annak több jelentése, gazdag értéktartalma tárul elénk. A jog az egyes emberért és az ő kisebb-nagyobb közösségeiért (családjáért, nemzetéért), globálisan az emberiségért, esszenciálisan az emberi nemért van; a jog az egyén szabadságáért (a privát autonómiájáért – lásd privát szféra, magánlakás, a magánélet védelme) és ezzel együtt a társadalom (benne a kisebb-nagyobb autonómiák, nonprofit és civil szervezetek) szabadságáért van; a jog az ember jólétéért és jóllétéért, a boldogságáért van; a jog az ember emberségéért, összesítésben a társadalom és az emberiség emberiségéért van; a jog az emberi civilizáció természetes (evolúciós) és társadalmi (tudományos, racionális, normális) fejlődéséért van; a jog az ember fejlődésének helyes irányáért és céljáért van, amely felé az embernek *törekednie kell*. Ebben a törekvésében kell hogy segítse az embert a jog, a kodifikáció, a tudomány és a tudomány eredményeit a hallgatóknak átadó egyetemi oktatás is. Erre törekedtem egyetemi oktatóként magam is, többek között egyik legkiválóbb professzoromtól, Eörsi Gyulától a katedráról kapott és a közelében, a tanszéken szerzett tudásom felhasználásával és gyarapításával.

Kívánok minden mai és holnapi joghallgatónak Eörsi Gyulához hasonló kiváló professzorokat.

2. Sólyom László emlékére

(*Tulajdon, személyiség, emberi méltóság*)

Most, hogy több hónappal Sólyom László halála után rászántam magamat erre az emlékező írásra és előadásra, az első

³⁷³ ASZTALOS 1987: 13.

gondolatom az, hogy az emlékezés a túlélők kötelessége. Különösen azokra kötelességünk emlékezni, akik – a sors különös kegyelme folytán – részei lettek az életünknek, akik *hatottak ránk*, akik beépültek a személyiségünkbe, ezért bennünk és velünk együtt még élnek, a rájuk emlékezésen és rajtunk keresztül is *hatnak még tovább*. Ezért halála után kötelességemnek éreztem, és elmentem a Sándor-palotába is, hogy beírjak a részvétkönyvbe. Kosztolányi Dezső *Halottak* című verséből idéztem, a saját érzéseimet kifejező gondolataim előtt.

„Volt emberek.

Ha nincsenek is, vannak még. Csodák.

Nem téve semmit, nem akarva semmit,
hatnak tovább.”

Búcsúzó, mint kolléga és barát.

Jobb lett általad a világ.

Volt közös utunk, hitünk és értékrendünk.

Emlékedet hálás szívvel és szeretettel őrzöm.

Sólyom László nekem a barátom volt, de talán úgy pontosabb, hogy én őt a barátomnak tekintettem, amennyire ő ezt igényelte és lehetővé tette, amennyire ő engem a barátságába fogadott és a barátjának tekintett. Ő ugyanis nehezen barátkozott, volt benne valami hűvös „távolságtartás”. Ez azonban semmi esetre sem volt valamiféle „felsőbbrendűség-tudat”, sokkal inkább egyfajta félszegség. Személyisége alapvetően egy „szobatudós” személyisége volt, más tudósok gondolatait, nézeteit, véleményét kereste, kutatta, azokat továbbgondolva fejtette ki a saját gondolatait – mert voltak saját, egyéni, eredeti gondolatai –, és ezekből formálta tudományos nézeteit, alapvető elveit, építette gondolati konstrukcióit. Ebben az emlékező írásban (előadásban) elsősorban Sólyom László három fő *magánjogi* kutatási témáját, az azokhoz kapcsolódó néhány gondolatát idézem meg: a tulajdont,

a személyiséget és az emberi méltóságot. Majd érintőlegesen említtem magánjogi tárgyú könyveit.

A tulajdon mint társadalmi intézmény, mint jogintézmény és a tulajdonjogviszony abszolút-negatív szerkezete nemcsak a vagyoni jogra, a társadalom vagyoni berendezkedésére, de a polgári jog egészére meghatározó befolyást gyakorolt. Csak a legfontosabb példákat említem: az ember tulajdonosi képessége és *jogalanyiséga*, *jogképessége és szerzőképessége*; a rendelkezés szabadsága és a *szerződési szabadság*, a *vállalkozás és a társulás szabadsága*, a *végintézkedési szabadság*; a *személyiségi jogok szerkezete és védelme*; a *szellemi tulajdonjogok rendszere*. (Részletesebben kifejtve lásd a *Dologi jog* című tankönyvemben.)³⁷⁴ Sólyom László is foglalkozott a tulajdon társadalmat és gazdaságot szervező erejével, politikai és szociális jelentőségével, különösen a mindenkit megillető „tulajdonhoz való alkotmányos alapjoggal”. Láta és tapasztalta, hogy a tulajdonból egyre nagyobb tömegek kiszorulnak, miközben a tulajdon – a vele járó, dolgok és emberek feletti közvetlen és közvetett *uralommal* és a legteljesebb jogi hatalommal együtt – egyre kevesebbek kezében koncentrálódik.³⁷⁵ Ezért úgy vélte, a szabad magántulajdon egyre kevésbé alkalmas arra, hogy az ember jogalanyiségének és jogképességének az *átírási kulcsa* (ez Sólyom László kifejezése) legyen a polgári jogban. Holott, írta monográfiával felérő nagy jelentőségű tanulmányában: „A klasszikus polgári jog azért lehetett a liberális rendszer reprezentánsa, mert az *absztrakt tulajdonjogban* megtalálta azt az »átírási kulcsot«, amelynek segítségével az egész magánjog hibátlanul illeszkedett a liberális társadalommodellbe. A »polgári társadalom« szférájában ez a tulajdon volt a szabadság és az autonómia anyagi biztosító és belső garanciája. (A külső garanciát a tulajdon biztosítására rendelt állam és a klasszikus

³⁷⁴ LENKOVICS 2006: 59–60.

³⁷⁵ SÓLYOM 1984: 666.

alkotmányok jelentették.)”³⁷⁶ A tulajdon és a hatalom egy kézben való koncentrációjának problémáját az *államosítás* útján történt *társadalmasítása* sem oldotta meg, sőt, abból az egyes emberek éppúgy kirekesztődtek, mint a koncentrált tőketulajdonból. A *társadalmi tulajdonos* állampolgárok nem váltak valódi *társ tulajdonosokká*, hiába hangoztatták a szocialista jogtudósok a társadalmi tulajdon *bevonó* jellegét. A *földosztás–tulajdonosztás–hatalmosztás* (sajnálatos módon) a rendszerváltás során sem vált társadalmi, politikai programmá, a társadalom a *privatizációból* is kirekesztődött. Ugyanakkor a társadalmi szabadság és a *privát autonómia* védelme érdekében a tulajdon *biztosíték- és garanciafunkcióját* Sólyom és az Alkotmánybíróság „átmentette” a privatizáción túlra. A *tulajdon mint tulajdonhoz való jog* alkotmányos alapjog lett, a tulajdon alkotmányos védelmének „kulcsmondata” – mondhatni az alkotmányjogi *átírási kulcsa* – ugyanaz maradt. A 64/1993-as AB határozat nemcsak kijelölte a tulajdon *alkotmányos funkcióját* („az egyéni cselekvési autonómia hagyományos anyagi alapja”), de azt el is oldotta és ki is szélesítette a polgári jogi tulajdonfogalomhoz képest: „Az alkotmányos védelemnek úgy kell követnie a tulajdon szerepének változását, hogy közben ugyanezt a védelmi feladatot elláthassa. Amikor tehát az egyéni autonómia védelméről van szó, az alapjogi védelem kiterjed a tulajdon egykori ilyen szerepét átvevő vagyoni jogokra, illetve közjogi alapú jogosítványokra is (például társadalombiztosítási igényekre).” Ez a határozat lett az alkotmányos tulajdonvédelem legtöbbet hivatkozott „alaphatározata”, amely fontos szerepet játszott például a 43/1995-ös úgynevezett „Bokros-csomag” határozatban is (a hosszú időre *szerezett és a vásárolt jogok* tekintetében).

Sólyom László az egyéni szabadság és autonómia további megerősítése és védelme érdekében – új „átírási kulcsot”

³⁷⁶ SÓLYOM 1983.

keresve – tért át a személyiségi jogok kutatásának területére.³⁷⁷ Ez azért is kézenfekvő volt, mert – ahogyan könyvében Locke és Hobbes gondolatát idézi – „a legelső és eredeti tulajdon az ember saját magán való tulajdona”.³⁷⁸ Ha minden ember *személy*, akkor vannak *személyhez fűződő*, azaz *személyiségi* jogai is, amelyek – születésénél fogva – valóban minden egyes embert megilletnek, akkor is, ha nincs tulajdona, nincs vagyona. Ezáltal a jogban minden egyes ember személyiség, a jogon túl pedig az élet „csodája”, egyedi, egyszeri és megismételhetetlen. Ahogyan Ady Endre írta: „Vagyok, mint minden ember: fenség, / Észak-fok, titok, idegenség” (*Sem utódja, sem boldog őse...*). Ugyanez, másként, Kosztolányi Dezsőtől: „Ilyen az ember. Egyedüli példány. / Nem élt belőle több és most sem él / s mint fán se nő egyforma-két levél, / a nagy időn se lesz hozzá hasonló.” (*Halotti beszéd*) A személyiség jogi fogalma a költészethez képest szegényes, és éppen olyan „üres” absztrakció, mint a *személy*, a *jogalany* vagy a *tulajdon* fogalma. A magyar nyelvben a *személyiség* és az *egyéniesség* rokon értelmű szavak: mindkettő művelt, képzett, értékes (értékeket hordozó), hasznos embert jelent, akivel jó barátkozni, egy társaságban lenni, aki gazdagítja mások személyiségét, akitől és aki által jobb lesz a világ. (Az ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszékén – amikor Sólyom László ott tanított – tíznél több ilyen *személyiség és egyéniesség* dolgozott együtt. Micsoda „csillagállás”! Vajon lesz-e még egyszer ilyen, és mikor?) Részben az egyéntől önmagától, részben a családi háttérétől, a társadalmi és munkahelyi közegétől, a szocializációjától függ, hogy a személyiség mint absztrakt jogi forma milyen tartalommal és milyen mértékben töltődik meg, és hogy ezt a tartalmat mire és hogyan használja. A *személyiségi jogok elmélete* című könyvében erről így írt: „Az autonóm emberi személyiség

³⁷⁷ SÓLYOM 1983.

³⁷⁸ SÓLYOM 1983: 96.

megvalósítása azonban kivételes teljesítmény és ugyanakkor legszemélyesebb is, mert mértéke maga az egyén.”³⁷⁹ Mindezekről függ a *becsülete* és a *jó hírneve*, az önbecsülése és a közösség általi *megbecsülése*, *elismerése*. Személyiségi jogi előadásaim elején meg szoktam kérdezni hallgatóimat: hány személy van jelen? Majd a számolás után azt, hogy: és hány személyiség? Így érzékelhető a különbség. Előadásomat pedig azzal szoktam zárni, hogy: „a személyiségi jogokon keresztül a jog többet véd az emberben, mint amennyi aktuálisan és konkrétan benne már megvan.” Ez a jog *pedagógiai célzata*, megadja az esélyt arra, hogy minden ember értékes személyiséggé váljon, hogy többet hozzon ki magából. Nagy kérdés, hogy a tömegek élnek-e ezzel az eséllyel, vagy visszaélnék vele, megelégedve azzal, hogy már úgylis, erőfeszítés nélkül is védettek. „A jog itt olyasmit ígér, amit nem adhat.”³⁸⁰ (A kérdést részletesebben kifejtettem Faludi Gábort köszöntő tanulmányomban.)³⁸¹ Az *embervédelem* átírási kulcsának azonban a személyiség absztrakt jogi fogalma így is, úgy is tökéletesen megfelel. Ez az átírási kulcs, „a személyiségi jog: megóvhat a teljes beolvasztástól”.³⁸² Nem véletlenül lett a könyv mottója Illyés Gyula *Óda a törvényhozóhoz* című versének egy sora: „Jogot tehát az árnyalatnak”, ami így folytatódik: „melyben a holnap rajza áll / s a kivételnek / mely holnapra talán szabály”. Illyés Gyula féltőn óvta az embert a *zsarnokságtól*, akár a törvényhozó vagy a *törvény zsarnokságától* is: „Úgy volna jó a törvény, úgy egyforma hatályu, / ha akként gyártódnánk, mi emberek, / akár a vályog, mit a vályu / billiószám is egyformára vet.” Szörnyű vízió, amelytől csak az árnyalatok gazdagsága ment meg! Súlyom ugyanerről: „a társadalom szörnyű öntőformái talán nem annyira szörnyűek, ha

³⁷⁹ SÓLYOM 1983: 313.

³⁸⁰ SÓLYOM 1983: 313.

³⁸¹ LENKOVICS 2018b: 254–263.

³⁸² SÓLYOM 1983: 328.

nagyon sokfélék és választani is lehet köztük. A jog ennél többet nem tehet – a személyiség azonban nincs a jogba bezárva.”³⁸³ És mégis születnek újra és újra ideológiák, amelyek az árnyalatok jogegyenlősége helyett az emberek *teljes egyformaságát* erőszakolják fondorlatos zsarnoki módszerekkel. Ez ellen véd meg az érett személyiség.

Sólyom László a személyiségvédelem gondolati útján haladt tovább a minden emberrel veleszületett, tőle el nem idegeníthető és sérthetetlen *emberi méltóság*, az egyenlő ember mivolt, az *emberi rang* felé. „Mivel minden ember méltósága teljes és teljességében egyenlő, ezért minden embernek egyformán sérthetetlen és elidegeníthetetlen joga van az élethez, mely jogot az állam nem sértheti meg” – írta a halálbüntetést eltörlő 23/1990-es AB határozathoz fűzött párhuzamos indoklásában. Ezen méltóságfelfogás alapján a „legelvetemültebb gonosztevő” és egy akadémikus között sem lehet alapjogi értelemben különbséget tenni. Méltóságára tekintettel mindkettőt tilos kínozni, megalázní, becsmérelni, lealacsonyítani. Ebből azonban jól látszik, hogy az emberi méltósághoz való jognak, a méltóság sérthetetlenségének elsődleges funkciója az *embervédelem*: a sértő és a sérelmet szenvedő védelme egyaránt. Sőt, úgy tűnhet, hogy ehhez a védelemhez nem szükséges *értéktartalom*, hogy a személyiségtől és az egyéniségtől eltérően a méltóság egy *értéksemleges, sőt értékmentes* jogi absztrakció. Ez a látszat azonban az isteni irgalom és kegyelem világa, a hit világa, annak áthatása a tudományba. Nem az emberi ráció és nem az emberi igazságosság világa. Az isteni igazságosság más, mint az emberi (lásd Jézus példázatát a szőlőmunkásokról, akik *egyenlő bért* – irgalmat és kegyelmet – kapnak, akárhány órát dolgoztak is a szőlőben; vagy a bűnbánó latorral szembeni irgalom és kegyelem gyakorlását az utolsó percben a keresztfán).

³⁸³ SÓLYOM 1983: 12.

Az emberi igazság szerint mindenki csak azt kapja meg, ami neki érdemei szerin jár, sem többet, sem kevesebbet. Az ember és a jog igazsága szerint vannak *embertelen*, *méltóságsértő* bűnök, amelyek soha el nem évülnek, és vannak bűnös emberek, akiknek nem jár sem irgalom, sem kegyelem. Mármint emberi irgalom és emberi kegyelem nem, de isteni igen. Napjaink (az orosz–ukrán és az izraeli–palesztin háború) eseményei felvetik azt a kérdést, hogy ha az ember nem él az őt mindenkiel egyenlően megillető *emberi méltósághoz való jogával*, ha a saját méltóságát sárba tiporja, ha brutális, könyörtelen és kegyetlen tetteket elkövetve – Arisztotelész erre vonatkozó minősítését használva – *elállatiasodik*, vagy ahogyan a jogi minősítés szól: *dehumanizálódik*; akkor mi történik az ő emberi méltóságával? Ha – ahogyan Radnóti Miklós írta – „az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra” (*Töredék*). Az absztrakt méltóság lehet, hogy sértetlen marad, az áldozatoké pedig még fel is erősödik, de a gátlástalan, erkölcs nélküli és mások méltóságát (emberi méltósághoz való jogát) megsemmisítő gonosztevő *személyes méltósága is megsemmisül*. A *személyes* (személyiségi, egyéni) *méltóság* mindig konkrét magánjogi kategóriája a *személyiség* (egyéniség) *értéktartalmát* „beviszi” az absztrakt emberi jogi méltóságfogalomba. Egyébként ez ad tartalmat a méltóság teológiai (*istenképűség*) fogalmának is. Aki saját személyes méltóságát, *emberségét*, úgy is mint *Isten képmását* bemocskolja, meggyalázza, annak nem jár sem irgalom, sem kegyelem, mert az egyéni szabadságát, a méltóságát a visszájára fordította, súlyosan (a legsúlyosabban) visszaélt vele: másokat az életüktől és a méltóságuktól megfosztva a saját irgalomhoz és kegyelemhez való jogát is ő maga semmisítette meg. Különben az alapvető értékek relativizálása, eróziója és derogációja utoléri az emberi méltóság jogát is. Vallási és világi mozgalmak és ideológiák születnek az individuális szabadság és a közösségi/kisebbségi csoportok szabadsága, sajátos, *aktivista*

méltóságértelmezése jegyében, de megengedhetetlen módon a haragra, a megvetésre, a kirekesztésre, a gyűlöletre és az erőszakra alapozva, más emberek, más csoportok (akár a többség) kiirtását, megsemmisítését célul tűzve. Mi, magyarok nemrég éltünk túl egy ilyen ideológiát: marxizmus-leninizmus (sztálinizmus, maoizmus) volt a neve. A gondolat, a szóolás, a vélemény, a lelkiismeret és a vallás szabadságát mint alapvető értékeket hirdető embervédő tudósok, nemzetközi és nemzeti jogrendszerek, az államok közrendért és közbiztonságért felelős politikusai és közszolgái pedig értetlenül állnak az egyeduralomra törő, erőszakos új ideológiák és individuális méltóságfelfogások jelensége előtt. Minél toleránsabbak ezekkel szemben, annál nagyobb veszélynek teszik ki magukat. Minél többször „dobnak vissza kenyérrel”, és „tartják oda a másik arcukat is”, az elvetemültek annál kéjesebb, démoni gonoszsággal és örömmel dobják meg kővel és ütik arcul őket újra meg újra. Sólyom László, ha még élne, ezzel a problémával biztosan foglalkozna. Így most mi kaptuk a feladatot, nekünk és utódainknak kell az új kihívásokkal szembenézni, az új kérdésekre a megfelelő – akár új, akár régi, de helyes – válaszokat megkeresni.

Az *emberi jogokról* vallott eddigi felfogásunk frissítése nagy valószínűséggel magával hozná az *emberi kötelességek* rendszerének újragondolását is. Ahogyan régen a *nemesség*, úgy ma már az *egyetemes emberség* (a *személyiség és a méltóság*) is kötelez! A helyes sorrend eszerint: a *jogok forrása a kötelességek teljesítése*. Aki előbb megkapja a jogot, mint hogy a kötelességét teljesítette volna, az már nem fogja törni magát a jogért, legfeljebb ímmel-ámmal, úgy-ahogy, tessék-lássék stb. Szerzett jogot pedig visszavonni általában nem lehet, vagy nagyon nehéz. Mint például az illegális migránst kitoloncolni, ha már egyszer beengedtük, majd kiderül, hogy nem jogosult a menekültstátuszra. Előbb kellett volna a beengedés/befogadás feltételeit, kötelezettségi elemeit

meghatározni, ezek teljesítését ellenőrizni. Még szélesebb körben és egyre nagyobb tömegben vetődnek fel a *kötelem–kötelesség–kötelességszegés–felelősség kérdései*. A *kötelességtudat* és a *felelősségtudat* egyre hanyatlik, és hogy el ne tűnjön végleg és teljesen, mindkettőt külön-külön és együttesen is alaposan újra kell gondolni. Sólyom László (Marton Géza, Eörsi Gyula, Mádl Ferenc nyomdokain haladva) már 1977-ben könyvet írt a polgári jogi felelősség hanyatlásáról.³⁸⁴ Ezt a kutatási irányt is indokolt volna folytatni a polgári jogon belül, és azon túl, alkotmányos alapjogi és emberi jogi összefüggésekben is.

Az 1976:II. tv. megjelenését követően Sólyom László elkötelezett környezet-, természet- és életvédő lett, könyvet is írt *A környezetvédelem polgári jogi kérdéseiről*.³⁸⁵ Ebben a környezeti károkkal összefüggésben vette sorra az *objektív és/vagy szubjektív felelősség* dilemmáját, a jogellenesség és a szennyezési határértékek viszonyát, a kármegelőzési és a kárenyhítési kötelezettség felerősödését, a lehetséges új kárfedezési technikákat (biztosítás, alapok), a környezetpolitika és a populáris akciók lehetőségeit. Új megközelítésben és szélesebb összefüggésben tárgyalta a *birtokvédelem*, a *tulajdonvédelem*, a *szomszédjogok* kérdéseit, a személyhez fűződő jogok közül az *élethez*, az *egészséghez* és a *testi épséghez fűződő jogokat*, felvetette a *csoportos keresetindítás (class action)* lehetőségét, és mindehhez szorgalmazta az állampolgárok és a bíróságok *bátorságát*, a *civil kurázsit*. Azt, ami Benne a Duna-körben és a Zengő-hegy és a *bánáti bazsarózsa védelmében* – aztán sok más kérdésben is – mindig megvolt. Ebből a bátorságából juttatott nekem is, ő hívott a Duna-körbe, és biztatott a Zengő-hegy védelmére, amikor ombudsman voltam. Nagyrészt neki köszönhetjük a *non-derogation principle* elvének hazai bevezetését (szokásos fordításban: a *visszalépés*

³⁸⁴ SÓLYOM 1977.

³⁸⁵ SÓLYOM 1980.

tilalmát): a természet, az élővilág, a környezet védelmének jogszabályokban biztosított, eddig elért szintjéről *visszalépni tilos*. További „legújabb” kutatási témája biztosan az volna, hogyan lehetne ezt az elvet kiterjeszteni és alkalmazni az alapvető alkotmányos értékek, az alapvető szabadságok és az emberi jogok, a *joguralom* és a *jogállamiság* védelmére is. Különbözik ugyanis egy kulturális, civilizációs és evolúciós visszaesés, visszazuhanás, összeroppanás vár ránk, a gyermekeinkre és az unokáinkra. Gondozzuk és védelmezzük, fejlesszük tehát tovább szellemi-morális hagyatékát, hitét az Istenben és hitét az emberben, az élet szeretetét és védelmét, bizalmát és reményét a gazdag és értékes emberi személyiségben, a mindenki által feltétel nélkül tisztelt emberi méltóságban! Gondozzuk tudományos hagyatékát, gondoljuk tovább a gondolatait! Az ember és a szabadság védelmében keressük és találjuk meg az új „átírási kulcsokat”! Azért, hogy mi magunk jobbá váljunk, és hogy általunk is jobb legyen a világ.

3. Kozma Imre atyára emlékezve

Mély gyász és fájdalom érzése, szomorúság és ugyanakkor egy kis öröm is költözött a szívembe, amikor ma (2024. október 17-én) reggel bemondták a rádióban: meghalt Kozma Imre atya, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat alapító elnöke. Két reflexió kavargott bennem. Az egyik, hogy „de hiszen még csak 84 éves volt, és gyorsan romló világunkban egyre nagyobb szükségünk volna még rá”! A másik, hogy „életének már a 85. évében járt, hosszú, szép, értékes és tartalmas életet élt, így már meg lehet halni”. Melyik a helyes viszonyulás a halálhíréhez? Nem kell választani, mindkettő igaz, de társadalmi-közösségi szempontból az első a jobb választás. Azért is, mert pár nappal ezelőtt halt meg Jelenits István atya is, igaz, ő már 92 éves volt. Mindketten apostolok

voltak Ők, az élő hit és a cselekvő szeretet apostolai. Emberségükben önmaguk fölé emelkedtek, és már a jelenlétükkel, még inkább a gondolataikkal, szavaikkal, tetteikkel önmaga fölé emeltek mindenki mást is, aki kapcsolatba került velük. Mert valóra váltották a Szentírás szavait: „Legyetek azért ti tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes.” (Mt 5,48) „Hanem amiképen szent az, aki elhívott titeket, ti is szentek legyetek teljes életetekben.” (1Pét 1,15) Ahhoz, hogy mi is önmagunk fölé emelkedjünk, legalább törekedjünk arra, hogy tökéletesedjünk és megszentelődjünk. Mindkettejük halála pótolhatatlan veszteségünk, de vesztesége hazánknak, népünknek, sőt, az értékeit vesztő egész – valaha keresztény – európai civilizációnak. Az a kis öröm, amely a gyász érzésébe vegyült, személyes jellegű, és azzal magyarázható, hogy Kozma Imre 2001 karácsonya előtt a barátságába fogadott, még pontosabban: *kitiűntetett a barátságával*. Olyan barátsággal, amelyre büszke az ember, amelyet gondosan őriz élete végéig, amelyhez illik *hű maradni*, azért *hálásnak lenni*, mert *javított* emberi minőségén, az emberségén. Akkor, karácsony előtt, egy hatalmas fűtött sátorban Imre atya vendégül látta a budapesti hajléktalanokat. Azokat, akiknek a zöme nem remélhette, hogy bárki más vendégül látja őket karácsony szent estéjén. Nekik ott és akkor volt az *ünnep*. A Szeretetszolgálat – amelynek a neve összeforrt Kozma Imre nevével – enni adott az éhezőknek, inni adott a szomjazóknak, ruhát osztott a ruhátlanoknak, meleg hajlékot nyitott a fedél nélkülieknek. Krisztus tanítását követve, nem egyszer és nem egynek. Én akkor „ombudsman” voltam, és *hivatalból* látogattam a rendezvényre, amivel – az atya szerint – emeltem annak „rangját”. Én viszont inkább szégyenkeztem, miért nem vagyunk mi ott legalább társrendezőként. Látogatásom, hosszú, nyílt és őszinte beszélgetésünk eredményeként szoros és tartós együttműködés alakult ki intézményeink között, egy *állami* és egy *egyházi* intézmény között. (Itt köszönettel kell megemlítenem Vecsei Miklós

nevét, akinek szakértelmére nagy mértékben támaszkodtunk.) A sátorban hosszan beszélgettünk Jézus példájáról, egyszerű, mondhatni „hétköznapi”, életszerű példázatairól, tanításáról és annak nélkülözhetetlenségéről a tőle eltávolodó emberek számára. Imre atyától hallottam és tanultam meg ott és akkor Jézus négy fő hivatását: kenyeret szaporított és *enni adott* az éhező tömegnek (szociális gondoskodás); *tanított* – egyszerű példázatokban, hogy a tanulatlan tömeg is értse; *gyógyított* – olykor csodákat is téve; *prédikált és térített* – jó papként hirdette a megváltás örömhírét, amit kereszthalálával hitelesített. Ezek ma is a legszebb hivatások, nemcsak Krisztus követőinek, a keresztényeknek, hanem a világban ma élő minden (bármelyik) ember számára.

A Szeretetszolgálat – a *tanítás* sajátos módjaként és eszközeként – minden év karácsonyára kiad egy értékes könyvet (*Máltai Könyvek* sorozat), amelyekhez Kozma Imre ajánlást írt. Ezeket nekem *karácsonyi ajándékként* mindig megküldte, egy-egy újról köszöntő levelet is mellékelve a könyvhöz. Már több mint egy tucat ilyen könyvem van. Az ajánlások rövidek, de ugyanolyan értékesek, mint maguk a könyvek. Ezen könyvek közül most kettőt kiemelek, és ezek ajánlásából idézve emlékezek Kozma Imre atyára. Elsőként említtem René Lejeune *Politika és életszentség* című, 2015-ben kiadott könyvét, alcíme szerint *Robert Schuman, Európa atyja* életéről szól. Ennek ajánlásában írta Imre atya: „Sürgősen választ kell adnunk a XXI. század drámai problémáira. [...] Már nemcsak Európa és a világ lelkét kell megmenteni, hanem a Teremtő művét, a minden ember és élőlény életét hordozó és tápláló földet is. Mindezt nem helyettesítheti a semmire sem kötelező emberjogi szövegek áradata.”³⁸⁶ Ami Európa és a világ lelkének megmentését illeti, az egy utalás Robert Schumannnak a könyvben idézett gondolatára: „Ez a közösség nem maradhat csak közös

³⁸⁶ LEJEUNE 2015: 6.

gazdasági és technikai vállalkozás: lelket kell neki adni.”³⁸⁷ Persze nem akármilyen lelket, nem valami új ideológia kreált lelkiületét, semmi esetre sem a gyűlölet, az agresszió, az erőszak démoni, gonosz lelkét. Hanem azt, ami Európa sajátja, amitől Európa „európai”, azaz Európa marad. „Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani.”³⁸⁸ Hívó keresztényként, magyarként és európaiként ezzel csak egyetérteni tudok. A gondolat, úgy is mint európai stratégia ma időszerűbb, mint a második világháború borzalmi után volt. A szekularizáció és a deszakralizáció következtében Európa lelkét nem sikerült feltámasztani, sőt, kómás állapota tovább romlott, egyre többen tülekednek az életben tartó technikákról lekapcsolni. Egyre több a hitetlen, *lelketlen ember*, akinek lélek hiányában nincs lelkiismerete, nincs lelkipurdalása sem, mert nincs büntudata sem. Emiatt nem tud különbséget tenni Jó és Rossz között, jogosnak, sőt erénynek tartja a bűnt, bűnnek az erényt. A lelketlen ember gonosz, önző, kíméletlen és könyörtelen, agresszív és erőszakos, ami kizárja a békét az emberi kapcsolatokban, a házasságban és a családban, a társadalomban és Európában. Holott az európai egység, az unió célja éppen az (ami az Egyesült Nemzetek Szervezetének célja is), hogy „soha többé háborút”, se Európán belül, se onnan kiindulva, se mást a háborúra biztatva, más háborúját finanszírozva (lásd *proxiháború*), a harmadik (nukleáris) világháborút kockáztatva.

Engem azonban – aki fél évszázadon át jogot tanítottam, az alkotmányos és az emberi jogokat oltalmaztam – Imre atya záró gondolata talált szíven: „Mindezt nem helyettesítheti a semmire sem kötelező emberjogi szölamok áradata.” Az igaz, hogy a 20. század második felében az emberi jogi jogalkotás és jogvédelem

³⁸⁷ LEJEUNE 2015: 245.

³⁸⁸ LEJEUNE 2015: 249.

kortűnet és kórtűnet lett, sajátos versengés alakult ki, amiben egyetlen ország sem akart lemaradni, a politikusok és a törvényhozók (alkotmányozók) pedig az ötletelésben egymásra licitáltak. Ontották az emberi jogi normákat, előzetes és utólagos *hatásvizsgálat nélkül*, a jogérvényesítés feltételeivel, képességével és készségével mit sem törődve. Különösen az úgynevezett második generációs emberi jogok (a gazdasági, szociális és kulturális jogok), majd a harmadik generációs jogok (környezet- és természetvédelem, állatvédelem, a fogyatékkal élők védelme, egyenlő bánásmód, menekültjog) területén sokkal többet ígértek, mint amennyit teljesíteni ténylegesen képesek (vagy hajlandók) voltak. A világunk tele van állami és civil társadalmi (nem kormányzati, NGO) emberi jogvédő intézményekkel és szervezetekkel, éppen azért, hogy a kötelezőnek vélt jogokat ténylegesen érvényesítsék. Az is igaz, hogy ahol az állam teljesíteni nem képes, vagy nem elégséges színvonalon teljesít, ott kötelességsszegőnek minősíthető, amiért perelhető. Ami perelhető, arra ügyvédek, egyesületek, alapítványok szakosodnak, és „perlési biznisz” alakul ki. Ha például egyes kisebbségeket erős jogok illetnek meg a többséggel szemben, akkor találékony, furfangos, fondorlatos emberek maguk is kreálnak kisebbségeket, követelik az erős jogokat maguknak, vádolva, zsarolva és fenyegetve a többséget. Hasznot húznak a joggal való visszaélésből. A többség persze ezt nagyon nem szereti, félti a többségi demokráciát, és az emberi jogokat okolja, sőt elfordul azoktól, esetleg szembefordul azokkal. A jogok értéke, értéktartalma elrelativizálódik, értékbizonytalanság, sőt értékkaosz alakul ki. A rendetlenségben felerősödnek a „rendpárti” követelések, a diktatúra veszélye fenyeget. Márpedig az alapvető szabadságok és az emberi jogok éppen a diktatúrák ellen fogalmazódtak meg. Nagy paradoxon alakult tehát ki, amelyet fel kellene oldani, de ez eddig még nem sikerült. Az új, radikális baloldali mozgalmak és az ugyancsak radikális jobboldali ellenmozgalmak tömegeket

vonzanak, és ez a „széthúzó” vonzerő „a tömegek tébolyával” fenyeget (lásd Douglas Murray azonos című könyvét). A kevesebb, de hatékonyabban érvényesíthető jog több volna, ehhez azonban legalább az értékminimumokban meg kellene egyezni, mégpedig immár globális szinten, egy „sokpólusú” világban, amely éppen most kezdi kiépíteni önmagát, véres háborúk által motiváltan, egy atom-világháború veszélyétől fenyegetve. És csak ezek után következik a többi 21. századi drámai problémára adandó válaszok sürgős keresése.

A másik könyv 2017-ben jelent meg, II. János Pál pápa „beszélgetős könyve” *Emlékezet és azonosság* címmel, *Beszélgetések az ezredfordulón* alcímmel. Ennek ajánlásában Kozma Imre atya azt írta: „a törvényeken és a szabályokon túl a társadalmi igazságosság felé kell haladnunk.”³⁸⁹ Ebben is és ismét *túlnézett és túllátott a jogon*: önmagában a jogok szaporítása és cizellálása nem haladás! *Iustitia regnorum fundamentum* – az igazságosság az országok talpköve, a szikla, amelyre a társadalom „házát” építeni kell. Azért, hogy szilárdan álljon, és megmaradjon, ha jön az ár, és tombol a szél. Sok uralkodó és politikus jelszava volt már az igazságosság, törekedtek is rá sokan, de tökéletesen megvalósítani még senkinek nem sikerült. Ez nem baj, a törekvés a lényeg, és az, hogy minél közelebb jussunk a célhoz. És ez más nemes célokra, eredményekre, eszmékre és eszményekre is igaz. A fontos *a küzdés maga* – ahogyan Madách (egy másik Imrénk) megírta. És persze a küzdők bizalma önmagukban és egymásban. A küzdelmet feladni nem lehet, nem szabad, akkor ugyanis összedől a ház.

Az atom-világháború és a klímakatasztrófa veszélye után a globális világ harmadik legsúlyosabb (Imre atya szavával: drámai) problémája: az immár globális társadalmi igazságtalanság. Az oxfordi egyetem kutatóintézete (Oxfam) által évente kiadott

³⁸⁹ II. János Pál 2005: 7.

egyenlőtlenségi világjelentés szerint egyre drámaibb a helyzet. A már eddig is „szupergazdagok” még válságok és katasztrófák idején is tovább gazdagodnak, számuk egyre nő, számarányuk viszont – a szegények „népességrobbanása” következtében – egyre csökken. Ma már a világ népességének 1%-a vagyonosabb (gazdagabb), mint a 99% együttvéve. A szociális (és egyúttal *morális*) szakadék egyre szélesedik és mélyül, amíg bele nem zuhan a világ. Ez a szakadék az igazságérzettel bíró emberek tömege számára elviselhetetlen. Ezt a szakadékot sem a 19. századi hatalmas civilizációs előrelépés, a *törvény előtti egyenlőség*, sem a 20. századi *egyenlő szabadság és méltóság*, sem pedig a *szociális biztonság*hoz való jog nem „hidalta át”, nem tette elviselhetővé, sőt – a jogok és a valóság kontrasztja miatt – az igazságtalanság még láthatóbbá és elviselhetlenebbé vált. Akkor pedig a jogok önmagukban üres frázisok, sőt, egyesek szerint megtévesztő, porhintő hazugságok. Ebben is igaza van Imre atyának, a jogon, a törvényeken és a szabályokon túl kell nézni és túl kell látni, sőt túl kell lépni, ha a megoldást keressük. Ha majd a megoldást megtaláltuk, akkor és azt kell törvénybe, nemzetközi emberi jogi egyezménybe foglalni. Az okoz egy kis gondot, hogy – látszólag – már van ilyen „jogunk”, több is, mint ami elég. Ilyen jogi dokumentum az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948), a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1976), európai uniós dokumentumok az EU Alapjogi Chartája és a Szociális Chartája. Ezek tele vannak szebbnél szebb, eleve teljesíthetetlen, vagy teljesíthető, de teljesíthetlen deklarációval (jó szándékkal, célkitűzéssel, ajánlással). Például az EJENY szerint „minden személynek joga van” a szociális biztonság (22. cikk), a méltányos és kielégítő fizetéshez [23. cikk (3)]; a maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz [25. cikk (1)]. A GSKJNE szerint „a részes államok elismerik” a munkához való jogot (6. cikk);

az igazságos és kedvező munkafeltételekhez való jogot, az egyenlő munkáért egyenlő díjazást (7. cikk); a szakszervezet alakítását és a sztrájkjogot (8. cikk); mindenki alapvető jogát arra, hogy ne éhezzen (11. cikk); hogy a testi és lelki egészség elérhető legmagasabb szintjét élvezze (12. cikk) stb. Ezeket a magasztos elveket a kétpólusú világ hidegháborújának enyhülése idején, illetve a két pólus *konvergenciáját feltételezve* fogalmazták meg. 1990 – az egyik pólus összeomlása és a másik pólus „győzelme” – után azonban a tőke és a szabad verseny kapitalizmus erőfölénye az elveket zárójelbe (átmenetileg[?]: félre-) tette. Erre tekintettel is joggal mondhatta Imre atya, hogy ezek a jogelvek semmire sem köteleznek senkit. Mintha mindent előről kellene kezdeni (géprombolást, bérharcot, sztrájkokat, szociális jogalkotást), a leggazdagabb országok szegényeinek éppúgy, mint Ázsia, Afrika, Dél-Amerika legszegényebb országainak, a világ népessége $\frac{3}{4}$ -ének. De ha a jog eddig nem hozta meg a remélt sikert, most mitől hozná meg? Mi van a *jogon túl* (a jogon kívül, a jog mellett, a jog fölött), aminek segítségével sikeresebb lehet? Kozma Imre – a hívő ember – azt írta: „Mégis valljuk, hogy az ember alapvetően jó. Hajlandó számolni a másikkal, tud békét teremteni, [...] de elvadul, ha nem szerethet, ha nem szeretik.” Akinek van hite, az remél. „Aki remél, az hisz a dolgok jobbrafordulásában.”³⁹⁰ Aki hisz és remél, az tud szeretni, szeretetet adni és szeretetet elfogadni. Az tudja, hogy a versenynél van fontosabb: a *szolidaritás*. A társadalmi szolidaritás nem más, mint a *társadalmi igazságosság* többség által elfogadott mértéke. A nagy társadalmi szolidaritási intézmények, ezek összefüggő rendszere csak az állami *redistribúció*, elvonás és újraelosztás, átcsoportosítás eszközével működtethető. A gazdagoktól elvonás, a szegényeknek juttatás, mindkettő arányos és igazságos mértékben. Nem béníthatja meg a gazdaságot, de nem szolgálhatja

³⁹⁰ II. János Pál 2005: 8.

a parazitizmus terjedését sem. A szolidaritás – Zlinszky János szerint – a keresztények nyelvén a *felebaráti szeretet*. Erich Fromm szerint ez a *szeretet* legmagasabb foka. A második legnagyobb parancsolat. XVI. Benedek pápa szerint: *Deus caritas est*. Szent II. János Pál pápa szerint Európa a *szeretet civilizációját* építi, ami nem más, mint a *világ humanizálása*. Ez mind a jogon túl, a jog fölött van. A szeretet az, ami önmaga fölé emeli az embert, képes igazságossá tenni a társadalmat és a feltámasztott lelkű Európát is. Kozma Imre atya gondolatai, tettei, hite önmagunk fölé emelt mindannyiunkat, egész Európát is. Örök halálával tartozunk érte.

4. Nagy Árpád barátomra emlékezve

2024. május 24-én, pénteken reggelre meghalt az egyik legjobb barátom, volt gimnáziumi osztálytársam, Nagy Árpád. Este elaludt, reggel nem kelt fel, átaludta magát a halálba. Egy kicsit mindannyian ilyen halált vágyunk magunknak, ha már úgyis muszáj meghalni. Szinte hallom még a hangját, amint fanyar humorával azt mondja: „Csak ne siessetek utánam, van még dolgotok a világban, ne akarjátok elbliccelni!” Élete a barátság, az áldozatos szeretet, a házastársi hűség és támogatás lenyűgöző példája. Nevezhetjük emberi helytállásnak is. Ahogyan Arany János írta: „Legnagyobb cél pedig itt, e földi létben, / *Ember* lenni mindég, minden körülményben.” Árpád barátunk elérte ezt a célt: tudott embernek megmaradni, szeretetet adni és elfogadni, mert ő maga is szeretetre méltó személyiség, egyéniség volt.

Amikor 1964-ben Tiszanagyfaluból Nyíregyházára, a Zrínyi Ilona Gimnáziumba (ZIG) kerültem, tele voltam kisebbségérzeti komplexussal, szorongással. Az egyik ember, aki ezt feloldotta bennem, Árpád volt, aki a barátságába fogadott, és elfogadott

annak, aki vagyok. Gimnáziumi osztályközösségekben gyakran születnek életre szóló barátságok, fiúk és lányok között nem ritkán házasságok is. Négy év együtt, egy közösségben elég nagy idő ahhoz, hogy alaposan megismerjük egymást, hogy *összebarátkozzunk*. A jó osztályközösség baráti közösség, tagjai nemcsak a tanároktól, egymástól is tanulnak, a jóra inspirálják egymást, többek és jobbak lesznek egymás által. Ezért is, ennek folytatásaként szeretik az akár évente ismétlődő osztálytalálkozókat. Akik egymást szeretik, szívesen találkoznak.

Akik egymást szeretik, egymás felebarátai. Árpád barátom nekem igazi *felebarátom* volt. Elgondolkoztam ezen a különbségen. Vajon mitől *felebarát* egy barát, mitől több és más, mint egy egyébként jó barát? Fellapoztam Erich Fromm *A szeretet művészete* című világsikerű könyvét, amelyben így ír erről: „A legsarkalatosabb szeretetfajta, amely a szeretet összes típusainak alapjául szolgál, a *felebaráti szeretet*. Ezen a bármely emberi lény iránti felelősségérzetet, gondoskodást, tiszteletet, ismeretet értem, a kívánságot, hogy az életét segítsük. Erről a szeretetfajtáról beszél a Biblia, mikor azt mondja: Szeresd felebarátodat. A felebaráti szeretet minden emberi lény szeretete; az a jellegzetessége, hogy senki sincsen kirekesztve belőle. Ha kifejlődött bennem a szeretet képessége, akkor nem tudom nem szeretni a felebarátaimat. A felebaráti szeretetben megvalósul a minden emberrel való egyesülés, az emberi szolidaritás, az emberi egygyé válás élménye. A felebaráti szeretet azon az élményen alapul, hogy mindnyájan egyek vagyunk. A tehetség-, intelligencia- és tudásbeli különbségek elhanyagolhatók a minden ember számára közös emberi lényeg azonosságához képest. Hogy ezt az élményt átélhessük, a felszíntől a lényegig kell hatolnunk. Ha felületesen érzékelem a másik embert, akkor főleg a különbségeket érzékelem, amelyek elválasztanak minket egymástól. Ha a lényegig hatolok, észreveszem az azonosságunkat,

azt a tényt, hogy testvérek vagyunk.”³⁹¹ Fennkölt gondolatok ezek, méltók Árpád barátunkhoz, mint ahogy ő is méltó volt ezekhez a gondolatokhoz. Nemcsak a barátunk volt, hanem a felebarátunk is, mert testvérként fogadott el engem, minket, és mi is testvérként szerethettük őt is. Ettől lettünk egész életre szólóan jó osztályközösség, embertestvéri közösség.

A „fele” jelző, önálló jelentéstartalommal még egy ember-társunkat, az *emberpárunkat* illeti meg: a házastársat, a „feleséget”; azt, akivel a férj, a férfi egy testté és egy lélekké egyesül. Egy *emberpár*, akinek egyik fele a feleség, másik fele a férj: ez a teljes *eggyé válás* a szeretet legmagasabb foka, teljes önátadást, olykor önfeláldozást is követel. Árpád barátom (barátunk) nem csak a barátságban, a házasságában is példát adott nekünk. Holtomiglan-holtodiglan kitartott élete párja mellett, amikor felesége hét éven át egy betegotthonban élt. Alzheimer-kórban szenvedve már senkit nem ismert meg, de egyedül Árpádtól fogadott el ételt. Ezért ő minden nap bement az otthonba, hogy enni adjon a betegnek, és ezzel életben tartsa. A beteget meglátogatni, az éhezőnek enni adni: ezek Istennek tetsző szeretetgesztusok, akkor is, ha valaki nem vallásos, nem templomba járó ember. Bőjte Csaba szerint az ilyen ember *rejtőzködő hívő*, nem mondja, de teszi, cselekszi a jót, mert hisz a szeretetben, az emberi jóság erejében. János apostol nyomán XVI. Benedek pápa szerint: *Deus caritas est*, az Isten: szeretet. Aki hisz a szeretetben, és gyakorolja a szeretetet, annak tehát van istene, az is hívő ember. Igaz ember. *Emberséges ember* és igazi felebarát. Akinek igaz barátja van, az akkor is értékes ajándékot kap az élettől, ha adni nem képes, vagy ha kevesebbet ad. A felebaráti szeretet mértéke Szent Ágoston szerint az, hogy az ember nem méricskéli, akkor is adja, ha nem kapja vissza. Egy önző világban a jó házasság és az önzetlen felebaráti szeretet

³⁹¹ FROMM 1993: 64–65.

múzeumba való emlékeknek tűnhetnek, reményeink szerint azonban még élő és elevenen ható értékeink, jövőnk biztosítékai. Amíg van remény a szeretet megmaradására, addig van jövőnk is. Amíg hiszünk a szeretetnek a Rosszat, a Gonoszt, az erőszakot, a háborút „lefegyverző erejében” addig van esélyünk az ember-séges életre, gyermekeink és unokáink jövőjére, a megmaradásra. Árpád barátunknak volt elég ereje, kiállta a próbát, egész élete, élete példája erősíti ezt a mi szeretetbe vetett hitünket ma is és holnap is.

Őrizzük tehát ezt a mi *hitünket*, ezt a *reményünket*, a felebaráti *szeretetet*, ezt a hármat, amelyek közül legnagyobb: a szeretet!

Kedves Árpád barátom! Szeretni tudó és szeretett felebarátom! Isten áldjon meg halálodban, legyen áldott az emléked is! Hálások vagyunk az életedért, a barátságodért.

5. *Fair player*

Kukorelli István – akivel immár fél évszázados barátság köt össze – *igazságos, tisztességes, becsületes* játékos. Ezek a *fair* angol szó elsődleges magyar jelentései. Ezeket tőle – mint igazi jó tanár-embertől – nemcsak a diákjai, hallgatói, hanem bárki tanulhatja, még a legjobb barátai is. A játék pedig, amelyet mindannyian játszunk, maga az életünk, benne a szakmánk, a hivatásunk. Az élet nevű játékot is igazságosan, tisztességesen és becsületesen kell játszani, ahogyan Kukó barátom kedvenc játékát, a futballt is. A *fair play*hez, a tisztességes játékhoz tisztességes szabályok és tisztességes játékosok kellenek. No és persze tisztességes bíráskodás is. Ezekről szólt kedves barátom egész eddigi pályafutása, és erről szólok most én is. Hiszen a tisztességes játék lehet a cél maga. Ahogyan Madách Imre mondatja Ádámmal *Az ember tragédiájában*: „az élet küzdelem, s az ember célja e küzdelem maga.”

A mondás szerint – amelyet Coubertin báró, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnöke tett világszerte ismertté –: „Az olimpiai játékokban nem annyira a győzelem a fontos, mint inkább a részvétel, mert az élet lényege nem a hódítás, hanem a harc maga!” A „hódítást” fordíthatjuk *uralomnak*, a „harcot” *küzdelemnek* is, és akkor a mondat vége: az élet lényege nem a (más emberek feletti) uralom megszerzése, hanem a küzdelem maga! Ugyanerről így írt Vörösmarty Mihály a *Gondolatok a könyvtárban* című versében: „Mi dolgunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért.” Ami pedig a küzdelemben való részvételt illeti, ezzel kapcsolatban azt is hangsúlyozni kell, hogy nem akárhogyan lehet és kell részt venni és küzdeni: akik résztvevők kívánnak lenni, azoknak már *előzetesen teljesíteniük kell* egy részvételi szintet (szintidőt, magasságot, távolságot, gyorsaságot stb.), bizonyítva a felkészültségüket, majd pedig szigorúan be kell tartani a *játékszabályokat*. A játék, így az élet nevű játék is komoly dolog, kell hogy legyenek szabályai, és hogy azokat minden játékos betartsa. Erre a játékosok például az olimpia előtt esküt is tesznek. A *szabályszegő* játékos tehát egyúttal *esküszegő* is. Az elfogadott játékszabály mindenkire egyaránt kötelező norma, mintegy a résztvevők közmegegyezése a játék mikéntjében, lebonyolításában. Mint a jó, letisztult játékszabály, minden jó törvény is közösségi egyetértés abban, hogy mi a mindenkitől elvárt, a megengedett magatartás. A megegyezés (*pactum*) kötelez, *pacta sunt servanda!* Ez nem csupán olimpiai, szerződési jogi, de *civilizációs* alapelv is. Az egész társadalomra kiterjesztve: *társadalmi szerződés*. A többség akarata, a jogi norma, a törvény, a játékszabály ha érvényesül, az a *jog uralma*. A kipróbált, tapasztalati úton bevált norma észszerű, igazságos, hasznos és tisztességes is, alkalmas arra, hogy a kollektív (emberi, társadalmi) játék kerete legyen. A keret túllépését versenybírók felügyelik, a szabályszegést büntetik, a súlyos szabályszegőket kizárják a versenyből. Ellenben

a játékszabályok betartása, az *önkéntes jogkövetés*, a tisztességes játék önmagában is érték, mert „győzelem” a szabályszegés és a tisztességtelen játék, a tisztességtelen előny szerzésének kísértése felett. Minden *fair play* tehát önmagában véve is győzelem, minden ilyen játékos győztes. Így értendő a nem annyira a győzelem, sokkal inkább a részvétel fontossága.

A sportban érvényesülő játékszabályok tekintetében szigorú a jogegyenlőség: nincs helye sem eseti méltányosságnak, sem pozitív diszkriminációnak, kizárólag a teljesítmény és a *fair play* számít. A férfiak és a nők – eltérő biológiai adottságaik miatt – elkülönítve versenyeznek, a parasportolóknak rájuk szabott játékszabályok alapján külön versenyeket szerveznek (így *paralimpiát* is). A játékszabályok nem diszpozitívek, azoktól a versenyzők sem egyéni értelmezéssel, sem az ellenfelek – közös megegyezéssel – nem térhetnek el. Ha nem így lenne, a játék helyett is szabályalkotási és értelmezési vita folyna, győztest sem lehetne hirdetni, ellenben mindenki vesztes volna. Kis unokáimnál gyakran tapasztaltam ilyen – véget nem érő – játékszabály-alkotási és -értelmezési vitákat. Az újabb generációk általában is át akarják írni vagy egyéni elképzeléseik, önös érdekeik szerint át akarják értelmezni a régi játékszabályokat. Játékosonként változó, önző individuális szabály persze nem létezhet, az a mindenkire egyaránt kötelező norma, a jog halálát jelentené, ami viszont a társadalmi közösség atomjaira bomlását, teljes szétesését okozná. Visszatérne a *homo homini lupus est, a bellum omnium contra omnes állapot*, az emberré válást megelőző állapot. Az *öntörvényűség* követelése a szélsőséges önző individualizmus megnyilvánulása, az *önkény* és az *önkénturalom* sajátos, új jelensége, az egyéni szabadság félreértése és túlhajtása. Valójában erőszakos egyének és szűk, kreált kisebbségek zsaroló hatalma alakulna ki a többség felett, az alapvető szabadságokat és az emberi jogokat a visszajukra fordító *zsarnokság*, amelyben nincsenek

rendezőelvek, igazságos, rendet teremtő és fenntartó normák. De ahol nincsenek mindenkire egyaránt kötelező játékszabályok, ott nincs tisztességes játék sem, ott nincs jog sem, nincs joguralom és jogállam sem. Az „individuális jog” uralmi eszközzé válhat egyes zsarnokságra hajlamos egyének és erőszakos kisebbségek kezében a többség felett.

Ahogy a magántulajdon, ugyanúgy a személyiségi jog, az egyes ember irányultsága és identitása, önrendelkezési szabadsága és önmegvalósítása is *társadalmi felelősséggel jár*. Az egyesek emberi rangja, embersége, műveltsége, civilizáltsága, „értéktartalma” összesítésben a családok és az egész társadalom minőségét, civilizáltságát adja. A „kiművelt emberfők sokasága”, ha egyúttal a tisztességes játékosok sokasága is, az a *szabálytisztelő és szabálykövető* játékosok sokasága! Ez minden tisztességes emberi játék lényege: abban minden játékos nyertes, az is, aki lemarad a dobogóról. Ebben a vonatkozásban a *fair play* nyertes-nyertes játék. A tisztességes emberek *emberségének* és az egész emberiség *emberiességének* is van egy eddig elért – nem túl magas, nem teljesíthetetlen – szintje, amely mindenkire kötelező, amely alá tilos visszamenni, visszasüllyedni. Ez a természet és az élővilág védelmében kimunkált, de az ember és az emberi társadalom védelmében is használható *non-derogation principle* jogelve, az eddig elért minőségi és védettségi szint lerontásának tilalma. Az igazi nagy probléma ezzel kapcsolatosan az *ochlokrácia* problémája, ha a társadalom többsége nem képes vagy nem hajlandó teljesíteni ezt a mindenkire kötelező minimumszintet sem. A lefelé tendáló tömegdemokrácia többségi akarata is minden esetben törvény? Vagyis a tömegdemokrácia valójában ochlokrácia? És a legnehezebb kérdés, hogy ennek ellenszere egy *élcsapat* legyen-e, egy ideológiai, mozgalmi, politikai elit, amely a nép helyett, a nép nevében és érdekében jobban tudja, mi is (kellene hogy legyen) a valódi népakarat! Ez maga a bolsevizmus, ilyen

élcsapatok voltak a (marxista-leninista, maoista) kommunista pártok. Ezeknek ma is akadnak követőik, akármilyen politikai irányzatot, ideológiát vagy érdeket követnek is. Ők a hivatásos forradalmárok, valójában *toleranciahiányos* – gyakran emberi joginak álcázott – *mozgalmárok*, megélhetési aktivisták, akiknek egzisztenciális érdeke a permanens forradalom, sőt az anarchia is. A zavarosban a legkönnyebb halászni, például politikai közhatalomra szert tenni, közpénzből lázadni, kártérítésért perelni, a perlésből bizniszt csinálni, a jogvédelemből hasznot húzni. Kevésbé kockázatos, mint a tőzsdei spekuláció. Ha pedig a hivatásos forradalmároknak – akiket Bibó István a demokrácia legnagyobb ellenségének tartott – önjelölt vezére is akad (mindig akad!), készen áll a személyi kultusz és a totális diktatúra jól ismert receptje. Ők mondják meg, mi a te véleményed, mit és hogyan szólj, sőt azt is, hogy miről mit gondolj. Ezek egyikét most *politikai korrektségnek* hívják, brosúráit és oktatását *érzékenyítésnek* nevezik. Mármin *újbeszélül*, amely nyelvet jól beszélték már a 20. századi totális diktatúrák is. Ha a nép nem tanul a saját múltjából, nem lát át a fondorlatos hazugságokon, újra és újra zsarnokot választ maga fölé. Holott a *csapatkapitány* tisztessége első számú feltétele a csapat tisztességének és a tisztességes csapatjátéknak. *A fair playnek*. Ami a politikában is fontosabb, mint a győzelem. Mert tisztességes játékkal szabad veszíteni, tisztességtelennel győzni is tilos!

Ha egyesek vagy kevesek akarata is joggá válhat, nagyon is indokolt még mindig és újra feltenni a kérdést: mi a jog? Most olvastam Brian Z. Tamanaha azonos című tanulmányát³⁹² a digitális, online Univerzális Tudástár jogtudományi tanulmányai között, és megtudtam, hogy a kérdésre nincs egyetlen és kizárólagos egzakt válasz. Jogtudósok, jogfilozófusok százai-ezrei

³⁹² TAMANAHA 2015.

könyvtárakat írtak tele a kérdésről, mégsem tudjuk pontosan, *mi a jog*. Enélkül azonban azt sem tudhatjuk pontosan, mi a *jogállam*, és mi a *joguralom*! De hát hasonlóan vagyunk az idővel vagy a szabadsággal is, tudjuk és érzékeljük, hogy vannak, és különösen megérezzük a hiányukat. Szabadság nélkül, ugyanúgy, mint a levegő nélkül, megfulladunk, nem tudunk élni, létezni. És idő kell hozzá – gyakran túl hosszú idő –, míg erre rájövünk. A jogról is tudjuk, hogy van, anélkül nem létezne az emberi társadalom, sem annak kisebb közösségei, sőt nem „működne” – mert nem vált volna emberré – maga az ember sem. Ahogyan szabályok nélkül nem lenne sport és más játékok, az élet nevű játék sem. Ilyen legtágabb értelemben a jog: *rendezőelv*, amely elvek, azaz értékek mentén kialakítja, és fenntartja a társadalmi rendet, és elrendezi az emberek életviszonyait. Neveli, jobbítja az embert. A jog az értékalapú rendezettség garanciája. Aki megtartja a rendet, azt megtartja a rend is. Aki a jogot és a kiforrott és letisztult társadalmi értékrendet követi, az biztos úton jár, a jó és közös cél felé halad. Akinek vannak elvei, értékei, az maga is értékesebb lesz azok által. De nem mindegy, kitől ered, honnan származik, hogyan születik a jog, ki és mi a forrása, ki mondja meg, melyek a rendezőelvek és értékek, mi a jog tartalma. A nagy számú magyarázat három fő csoportba sorolható.

Az első, hogy a jog az emberek közötti életviszonyokból, a szokásos, tipikus magatartásokból nő ki, a sokak által helyeselt *jó szokások* válnak mindenki által követendő normákká. Ez a jog *alulról építkezve* válik jogrendszerre. A felek és a bírók által kimunkált jó eseti megoldások (precedensek) válnak absztrakt normákká. Az új élethelyzetekben, változó körülmények között nagy a felek szabadsága az új megoldásokra, új szokások, új jog alkotására. Ez nagyobb társadalmi szabadsággal, de egyúttal nagyobb felelősséggel is jár. Az ilyen jog uralma (*rule of Law*) rokon a nép uralmával, a demokráciával; a joguralom és a népuralom ikertestvérek.

Amióta a többségi elven és képviseleti alapon működő állam átvette a jogforrás szerepét és a jogalkotás feladatát, elterjedt az a nézet, hogy a jog: *állami parancs*, kötelező előírás. Ez a jog *felülről építkezik* és válik koherens jogrendszerre, amely lefedi a társadalom életét, sőt – ha túl részletező a szabályozás – a hétköznapi emberek mindennapi életét is. Az ilyen jog az állam totális uralmává fajulhat a társadalom (és benne minden egyes ember élete) felett. Az ilyen elfajulás megelőzésére született a 20. század totális diktatúráival szemben a *jogállam (Rechtsstaat) eszméje, a korlátok és ellensúlyok szervezeti rendszere*. A jogállam azért paradoxon, mert ezt az eszmét is a jogalkotó állam teszi valósággá. A paradoxon feloldásához itt is fejlett és erős demokráciára, kiművelt emberfők sokaságára és főleg a szervezetrendszert kiépítő és működtető tisztességes politikusokra, *fair playerekre* van szükség.

A harmadik nézetcsoporthoz szerint a jog az isteni és a természeti törvényeknek, a jó erkölcsöknek, sőt magának az *erkölcsi jónak* a megvalósítási eszköze. Mivel ez a forrás az ember szívébe van írva, az ilyen jog *belülről építkezik és oda is hat* vissza, célja az ember mint erkölcsös lény (*homo ethicus*) tökéletesítése. Ez nem a jog és a jogállam uralma az ember és a társadalom felett, hanem a *jó erkölcs uralma* a jog és az állam felett, és persze közvetve az ember felett is. Ezt a nézetet az előző két nézet hívei – többnyire – vehemenssen tagadják. Azok esetében az emberek magukat képzelhetik elveket, értékeket, normákat *teremtő hatalomnak*, utóbbi esetben azonban maguk is alá vannak vetve egy ilyen – tőlük független – külső teremtő erőnek.

Az igazság persze e három fő nézetcsoporthoz részigazságaiból tevődik össze. Kár lenne bármelyik nézet kizárólagosságára törekedni. Az emberiség történelme során már mindhárom jogfelfogással sikerült súlyosan visszaélni, a jogot a gyengébbek, a kiszolgáltatottak, a függő (alárendelt) helyzetben élők, a hátrányos helyzetűek, általánosságban *az ember ellen* fordítani. Holott

amiben egyezsége kellene jutni, az éppen az, hogy – eredjen akárhonnan – *a jog van az emberért*, nem az ember a jogért (főleg nem a jogalkotó állam hatalmáért). Mindhárom nézetcsoporthól a pozitív elemeket kellene *ötvözn*i. Az arányokra és a hatékonyságra, a várható hatásokra persze nagy figyelmet kell fordítani. A közös mérce az ember *embersége*, az ember szolgálata. Jó jog az, ami az ember javát szolgálja. Sőt csak az nevezhető jognak, ami által az emberből még jobb ember lesz.

Végezetül röviden szólnék még a *bíráskodásról*, mivel a barátommal két évig bíráskodtunk együtt az Alkotmánybíróságon. Milyen legyen a jó bíró? Van bíró, aki *mindent lefúj*, amit ő szabálytalanságnak gondol, széttördeli a játékot, ilyenkor a mérkőzés nem a játékról, hanem a bíráskodásról szól. Nem véletlenül vesznek igénybe újabban a bíráskodáshoz technikai (objektív) eszközöket is. „Határesetekben” persze a videofelvételt is a bíró értelmezi. A végső szó kimondásának joga azonban nem a végső és legfőbb hatalmat, hanem a végső és legfőbb felelősséget jelenti. Van bíró, aki *semmit nem fúj le*, mindent elnéz, engedi a kemény játékot, olykor a durva *belemenéseket* is. Így a játékosok, akik nem tudnak focizni, egyre agresszívebbek lesznek, a játék eldurvul és a szabálytalanságokról szól. És vannak bírók, akik keresik az arany középutat. Tudják, hogy a bíráskodás is a játék része, de a meccset a játékosok játsszák, és a mérkőzésnek a játékról kell szólnia. Mi igyekeztünk jó bírók lenni. A barátomnak ez könnyebb volt, mert ő nemcsak szeretett, tudott is focizni, jó játékos is volt. Hidegkuti, Bozsik, Göröcs jutnak róla az eszembe: kiváló középpályások, irányítók, karmesterek, előkészítők, gólpasszt adók. Kiszolgálják a csatársort, de ha kell, gólt is lőnek, besegítenek a védekezésbe is. Intelligens, technikás, finom játékosok. Példaképek. A legértékesebbek a pályán, ők a *tisztességes játékosok*, akiknek leginkább köszönhetően tisztességes a játék.

6. Lovaglás egy képzelt lovon

A vészterhesen felgyorsult időben azt is mondhatnám, Kisfaludi András *nemrég még* a szemináriumi hallgatóm volt, most meg *már nyugdíjas professzor* kollégám. Harminc évig tanítottunk egy tanszéken – „a Tanszéken” –, én a klasszikus polgári jogot (magánjogot), ő azon belül a társasági (kereskedelmi) jogot. Most, hogy *összeöregedtünk*, elmondhatjuk, hogy nagy idők tanúi voltunk: megéltünk egy társadalmi *rendszer-váltást* (azon belül egy gazdasági és tulajdoni rendszer-váltást), egy századfordulót, amely egyben ezredforduló is volt. A diktatúrát demokráciára, a totális államot jogállamra, a tervgazdaságot piacgazdaságra, a társadalmi tulajdoni rendet magántulajdoni rendre cseréltük. A látszat tehát az, hogy hatalmasat fejlődtünk. Látva azonban a szomszédunkban folyó orosz–ukrán háborút, érezve a harmadik (atom-) világháború rémének fenyegetését, tapasztalva a globális népvándorlás és a klímakatasztrófa veszélyeit, az újabb és újabb tömegpusztító ideológiák erőszakos kisebbségek általi terjesztését, a fenntarthatatlanná vált fejlődés irányát tekintve mintha visszafejlődtünk volna. „A történelem az élet tanítómestere” helyett azt tapasztaljuk, amire már Hegel figyelmeztetett: a történelem arra tanít meg bennünket, hogy az emberiség semmit sem tanul a történelemből.³⁹³ Egy célunk azonban lehet – de az a legnagyobb, amelyre Arany János tanított: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindég, minden körülményben.” Andrisnak eddig ez sikerült, mást a hátralévő időre sem kívánhatok sem neki, sem magunknak, sem az európai civilizációnak, sem a globális világnak.

Ember lenni és annak megmaradni nem könnyű feladat, sőt, hogy mennyire nehéz, azt kívánom illusztrálni a címben jelzett rejtélyes gondolat továbbgondolásával. A gondolatot a tanszéki

³⁹³ HEGEL 1966: 144.

legendáriumból merítettem, konkrétan Beck Salamontól, akit mi már személyesen nem ismerhettünk, de szellemes és tartalmas gondolatait – emlékezetből és az *Öreg jogász tövistermése* című könyvéből³⁹⁴ – gyakran idézték öregjeink, így azok ma is köztünk, bennünk élnek, lehetőségünk és kötelességünk tehát azokat továbbadni. Ő a kereskedelmi és váltó jogot is művelte ügyvéd-ként, majd egyetemi oktatóként és tudósként is. Hogy mi a *váltó*, azt „képes beszéddel” így magyarázta: „Egy képzelt lovon nem lehet lovagolni, a váltóval azonban pénz módjára lehet fizetni.” A váltó *kibocsátása* absztrakt jogügylet, maga a váltó egy *értékpapír*, méghozzá *pénzpapír* (*de nem papírpénz!*), amely egy vagyoni jogi (tipikusan kötelmi) követelést, „kintlévőséget” testesít meg (*inkorporál*), és ezzel fokozza a vagyoni jog *dinamikáját*. Már akkor lehet fizetni vele, amikor a követelés *még nem* vált esedékessé, és így nem folyt be. Kibocsátásának, forgalomba hozatalának, átruházásának, leszámítolásának, óvásának szigorú garanciális szabályai vannak, nemzetközi egyezményekben is, tekintve, hogy a világkereskedelem mindig is „átjárta” a nemzeti határokat. A váltó azért nem képzelt ló, mert létezik a valóságban az az *alapügylet* és az *abból fakadó követelés is*, amelyet a váltó abból kiemel, absztrahál, amelytől azonban teljes mértékben nem szakad el, amelyet nem hagy figyelmen kívül. A váltó tehát jogi garanciákkal övezett hasznos absztrakció, mondhatni „képzelt pénz” (*fikció*), tudjuk, hogy nem pénz, de úgy használható, *mintha pénz volna*, annak általános egyenértékes szerepét képes betölteni.

A *részvény* is egy értékpapír, az is lehet (feltéve, hogy szabadon átruházható) speciális egyenérték, azzal is lehet pénz módjára fizetni, de az nem kötelmi követelést, hanem tulajdonjogot, a részvénytársaságban fennálló résztulajdonosi hányadot és az ahhoz kapcsolódó *tagsági jogokat inkorporálja, testesíti*

³⁹⁴ BECK 1969.

meg. A részvénytársaság tulajdonosi stratégiai döntéseit elvileg a részvényesek közgyűlése hozza meg. Ha azonban túl nagy az a részvénytársaság, ráadásul *multinacionális vagy transznacionális*, valahol egy offshore paradicsomban bejegyezve, és túl sok benne a (jellemzően anonim) kisérsvényes, akiket valójában csak az *osztalék* érdekel (feltételezve és remélve, hogy az magasabb, mint a banki kamat), a stratégiai tulajdonosi döntések egy (vagy néhány) nagyrésvényes, illetőleg az igazgatóság, a vezérigazgató kezébe csúsznak át. A közgazdászok nyelvén a *menedzsment*, illetőleg a *csúcsmenedzser* a valódi tulajdonos, a jövedelmük is extra magas. Ez egyfajta *menedzsmenttulajdon*, amellyel szemben a kisérsvényesek tömegeinek érdekeit törvénnyel kell megvédeni. (A jelenség az állami vállalatok és azok menedzsmentje relációjában is felmerült, még bonyolultabb jogi konstrukcióban, a „társadalmi tulajdonosok” részvétele nélkül.) Ezen *elmélkedett és álmélkodott* Eörsi Gyula professzor úr utolsó írásában.³⁹⁵ A kisérsvényeseknek és a társadalom tagjainak tulajdonjoga *képzelt tulajdonná változott*. A valódi tulajdonosi hatalmi döntéseket, a *plena potestas*, a rendelkezés, a hasznosítás és a hasznok szedésének részjogosítványait a *sztármenedzserek* gyakorolják, és ha jól gyakorolták (értsd: nagy profitot realizáltak), mesés jövedelem a jutalmuk. Éppen úgy, mint a *sztárjátékosok és -edzők* jövedelme a profi futballklubokban, ahol szintén csak az eredmény számít, más szempontok „nem rúgnak labdába”. A *profithajsza* és a *profitmaximálás* szempontjainak alárendelődtek nemcsak a munkások, de a kisérsvényesek érdekei is, a menedzseri hatalom kiterjedt mindkettőre.

De ha ezt a *reáliáktól* – a munkások által a gazdaságban ténylegesen működtetett tőketulajdontól – *elszakadt*, absztrakt részvénytulajdont mint képzelt (mondhatni: fiktív) lovat ilyen jól meg lehet lovagolni, akkor ez másnak, másoknak is sikerülhet.

³⁹⁵ EÖRSI 1982.

Azoknak, akiknek a menedzserekénél is nagyobb hatalmi eszköz van a kezükben. Ők pedig a világban az elmúlt ötszáz évben, a gyarmatosítás és a kapitalizmus kezdete óta felhalmozódott hatalmas és egyre növekvő mértékű szabad pénztömeg tulajdonosai. Azok, akik nem herdálták el az örökölt vagy szerzett („ne firtassuk”, hogyan szerzett) pénzüket, hanem megtanulták, hogy a sok pénzzel lehet még sokkal több pénzt csinálni. Ehhez persze éppúgy speciális szaktudás szükséges, mint a tőke reálszférában való működtetéséhez. Ahol ezt a speciális szaktudást meg lehetett szerezni, az a koncentrált tőkepiac színtere, a tőzsde volt, akik pedig megszerezték, azok a brókerek. A tulajdon tovább távolodott (absztrahálódott) a gyárpülettől, a gépektől, az alapanyagoktól és a késztermékektől, sőt a részvényektől és a részvényesektől, és végül a menedzserektől is, és a globális pénzpiacon *bróker-tulajdonná* változott. Mivel a tőzsde és a tőzsdék immár globálisan összefűzött hálózata mindig is egy viszonylag szűk réteg zárt köre volt, ismereteik, eszközeik, módszereik és jogügyleteik is belterjesek, jellemző rájuk az *önszabályozás*: maguk alkotják meg szervezeti és működési szabályaikat csakúgy, mint – a magánjogi *diszpozitivitás* elvét kihasználva – a *tőzsdei ügyletek* szabályait. Jogász és állami (nemzeti) tőzsdefelügyelet legyen a talpán az, aki ezeket átlátja, aki ellenőrizni, felügyelni és korlátozni képes. A laikus ember pedig csak az Oxfam évente kiadott egyenlőtlenségi világlelőíréséből (Inequality World Report) hallja, hogy a szupergazdagok vagyona a brókereknek és a tőzsdéknek köszönhetően már megint – a pénzügyi világválság vagy a Covid-világjárvány ellenére – 10–12%-kal növekedett. Hallja persze azt is, hogy *digitalizált pénz és dematerializált értékpapír*, meg azt, hogy *portfólió, shortolás meg derivatívák, offshore cégek, kriptovaluták*, no meg persze azt, hogy *jelzáloglevelek*. Mára ezek alkotják a *jogi absztrakciók galaktikus birodalmát*. De az egyszerű ember érteni igazán azt a neki nagyon is fájó konkrétumot sem érti, miért

akarják őt a hitelből vett lakásából kilakoltatni, most, amikor ezernyi dolgozótársával együtt csoportosan elbocsátották, mert a *transznacionális* cége Közép-Ázsiába települt, ahol még nála is olcsóbb a *human power* és a *természeti környezet*. Ez a két „rejtély” egy tőről fakad.

Eörsi professzor úrnak tehát napjainkban is bőven volna min elmélkednie és álmélkodnia, Sala bácsi pedig revideálhatná az álláspontját: képzelt lovon is lehet lovagolni, abban az értelemben, hogy a valóságtól teljesen elszakított absztrakt jogintézmények és ügyletek segítségével is lehet gazdagodni, a képzelt tőketulajdon (valójában nyers pénzügyi hatalom) segítségével is lehet busás hasznokat szedni. Mindezzel lehet a magánjog mint az *önzés bibliája* Máté-effektusát erősíteni és növelni: akinek van, adatik annak, és még inkább bővülködik, de akinek nincs, attól az is elvétetik, amije van (Mt 13,12). Szladits Károly pedig, aki a *jó gazda* klasszikus magánjogának *etizálásában és szocializálásában látta a jövőt*, foroghat a sírjában.³⁹⁶ A globális kapitalizmus, úgy is mint *transznacionális monopolkapitalizmus* (TMK) a szocialista világrendszer összeomlását követően ellensúly és korlát nélkül, új erőre kapva rászabadult a világra, ismét megmutatta a valódi arcát. „A tőkés társaságok világuralma” lassan, de biztosan épül. A világ száz legerősebb gazdasági (és így közvetve politikai) hatalma közül több mint egyharmad már nem állam, hanem transznacionális cégbirodalom, és ezek aránya folyamatosan nő. A bér munkás („bérrabszolga” és fogyasztásfüggő „adós-rabszolga”) tömegek pedig nem ellenük harcolnak, nem erős szakszervezeteket alapítanak és nem kollektív szerződéseket kötnek, hanem egymásra uszulnak a *transzнемűiek jogai*, a *genderideológia*, az *LMBTQ-mozgalmak* nyomulása körüli vitákban. *Képzelt (fiktív) problémák körüli* – figyelemelterelő – *képzelt (fiktív) viták* ezek is,

³⁹⁶ SZLADITS 1941: 33–34.

lovaglás képzelt (fiktív) lovakon. Ezek nem az ember javát szolgáló, hanem az emberre veszélyes, fertőző fikciók. És ugyanez elmondható a *woke*-, a BLM-mozgalomról, a *cancelkultúráról*, lassan az egész *képzelt ménésről*, amelyet fondorlatos elmék azért konstruáltak, hogy legyen a tömegeknek min lovagolni, miközben elterelik a figyelmét a valódi és egyre súlyosabb problémákról.

Képzelt (fiktív, mai szóval: virtuális) tulajdon az, aminek a lényege már nem valamely dolog, a tulajdonjog *tárgya* feletti teljes és kizárólagos jogi hatalom, hanem a más *emberek feletti* tényleges *uralom*, ahogyan Bibó nevezte: az *uralmi rátelepedés*³⁹⁷ más emberekre, akár az egész társadalomra, sőt akár az egész globális világra. „Teljesen nevetséges a tulajdon személyiséggyarapító és szabadsággyarapító hatásáról beszélni olyan mamutbirtokok és mamutvállalatok esetében, amelyek egyetlen embernek emberek ezrei fölötti korlátlan hatalmi lehetőséget biztosítanak. Ebben van a tulajdon védelmezőinek a csalása.” Bibó 1973-ban ki merte mondani azt is, hogy ez a *csalás* csalás marad akkor is, „hogya a magántulajdon helyébe az egyetemes kollektív tulajdont léptetjük”, mert azzal megmaradunk a nagy méretű tulajdon *bűvkörében*, sőt, a gazdasági és a politikai hatalom egy kézben egyesítve totális diktatúrát tett lehetővé. Az államosítás nem szocialista vívmány, ha szocialisták csinálják ugyan, „de a nagyobb hatalomkoncentráció irányában”. Ez az állami hatalomkoncentráció „a legintenzívebb elnyomás lehetőségét, a magántulajdoni elnyomást többszörösen meghaladó félelmes elnyomás lehetőségét rejtí magában”.³⁹⁸ Persze ma már Bibó István is elmélkedhetne és álmélkodhatna azon, hogy a globális „mamutvállalatok” és a szupergazdag pénztulajdonosok hatalma az, ami sokszorosan meghaladhatja az elvileg szuverén

³⁹⁷ BIBÓ 1986b: 93.

³⁹⁸ BIBÓ 1986b: 67–70.

nemzetállamok politikai közhatalmát, hogy az absztrakt tulajdonkonstrukciók révén éppen a „magántulajdoni elnyomás” vált igazán félelmetessé. Ennek megoldását Bibó még „a tulajdoni viszonyok felbontásában és humanizálásában”³⁹⁹ látta, amelynek konkrét programját azonban nem fejtette ki. A társadalmi (állami össznépi és szövetkezeti csoport) tulajdon felbontásának és egyéni vállalkozókra bízásának koncepcióját Liska Tibor dolgozta ki,⁴⁰⁰ „szocialista vállalkozáskísérletei” sikeresek is voltak, de a dogmatikus politikai hatalomtól, majd a rendszerváltástól sem kapott történelmi esélyt a széles körű megvalósításra. A *személyes társadalmi tulajdon* ezzel bekerült a tudományos kuriózumok múzeumába, majd feledésbe merült. Nem volt összeegyeztethető a liberalizáció, dereguláció, privatizáció „rendszerváltó” dogmaival sem. A „dolgozó nép”, a társadalom az *állami bérabszolgaságból a multinacionális bérabszolgaságba*, mondhatni „cseberből vederbe” fejlődött át. Ahogyan a „túlállamosítás”, ugyanúgy a „túlprivatizálás” eredményeként is *uralomváltás történt*, nem pedig az uralom jelenségének a megszüntetése.

A „túlméretes tulajdon” és az emberek fölötti uralom problémájával behatóan foglalkozott Ernst Schumacher is, aki szerint *A kicsi szép*. „A nagyméretű vállalat esetében a magántulajdon fikció, amely arra szolgál, hogy a tényleges funkció nélküli tulajdonosok mások munkáján élősködhessenek. Ez nemcsak igazságtalan, hanem olyan irracionális tényező, amely a vállalaton belül minden viszonyt eltorzít.” Ma már tudjuk, hogy a vállalaton kívül is, társadalmi, sőt globális méretekben is minden viszonyt eltorzít. Megoldásként ő még az államosítást ajánlotta, de az alatt mást értett, mint amit a marxista-leninista proletárdiktatúra csinált. „A tulajdon nem egyetlen jog, hanem jogok egész

³⁹⁹ BIBÓ 1986b: 70.

⁴⁰⁰ LISKA 1963, 1988: 236–247.

csomagja. Az *államosítás* nem egyszerűen csak annyi, hogy ezt a jogcsomagot A-ról B-re ruházzuk át. Az államosítás alkotmányozási probléma. Mihelyt sikerült megszüntetni a magántulajdont szentesítő törvényes megoldásokat, megnyílik a lehetőség, hogy mindent szabadon újra elrendezzünk – hogy összeötvözzünk vagy különválassunk, centralizáljunk vagy decentralizáljunk, hogy a hatalmat összpontosítsuk vagy szétterítsük, hogy nagy egységeket vagy kis egységeket, egységes rendszert vagy szövetségi rendszert hozzunk létre, vagy hogy egyáltalán semmilyen rendszert ne hozzunk létre.”⁴⁰¹ A lényeg az, hogy megvalósuljon a köztulajdon decentralizálása, de mondhatnánk azt is, hogy a *diverzifikálása*, de leginkább a *demokratizálása*, vagy ahogyan Bibó javasolta, a *felbontása és humanizálása*. Olyan megoldás, amely az ember emberek feletti uralmát, az uralom jelenségét szünteti meg. De fogalmazhatunk úgy is, hogy a *képzelt*, a *virtuális*, avagy *fiktív* tulajdonok helyett *valódi*, emberléptékű és emberközpontú, az ember személyiségét és a szabadságát gyarapító tulajdoni rend jöjjön létre! Ez persze szép idea, egy *eszme*, *célkitűzés*, amely felé törekedni kell, még ha *in concreto* tökéletesen kivitelezni lehetetlennek tűnik is.

Eszmék ugyanis mindig voltak, sőt lesznek is, mert szükség van rájuk, mert eszmék (eszmények) nélkül nem képes az ember élni. Eszmék alatt értve azokat a célkitűzéseket, alapvető értékeket, társadalmi *rendezőelveket*, amelyek az ember javát szolgálják, amelyek elérésére törekedhet, amelyekért érdemes küzdeni. Akkor is, ha eleve elérhetetlenek, sőt, ha fikciónak tűnnek is. Szladits a magánjog egyik *irányító eszméjének az igazságosságot nevezte*, és azt a szivárványhoz hasonlította: mindig távol marad tőlünk, még ha feléje tartunk is.⁴⁰² Mint a sarkcsillag az éjszaká-

⁴⁰¹ SCHUMACHER 1991: 274–276.

⁴⁰² SZLADITS 1941: 40.

ban, vagy a világítótorony, mutatja a helyes irányt a hullámozó tengeren, ellenszélben is, a saját célja felé tartó hajós számára. A tulajdoni rend lehetne *igazságos* is, amellet, hogy emberséges, észszerű, hatékony és ugyanakkor természetbarát és fenntartható is. Ezt még ki kell találni, ezt kellene igazán megkonstruálni. Nem könnyű feladat, amelyet a *Rerum Novarum* szerint maga a Teremtő sem vállalt, hanem inkább rábízta az emberre. (Ha már evett a tiltott fa gyümölcséből, és ezzel jónak és rossznak a tudója lett, hát csinálja, ha – jobban – tudja, mi neki a jó!) „A magántulajdon létjogosultságának az sem mond ellent, hogy Isten a földet az egész emberi nemnek adta, hogy használja és gyümölcseit élvezze. [...] nem mintha azt akarta volna, hogy annak birtoka egyformán mindenkié legyen, hanem mert Ő maga közvetlenül senkinek sem jelölte ki a részét, hanem az emberek szorgalmára és a népek intézményeire bízta a birtok felosztását. Egyébként pedig a föld, még ha magánemberek között osztják is fel, ezáltal nem szűnik meg a köz javát szolgálni. Akiknek nincs birtokuk, azoknál ezt munkaerejük helyettesíti. [...] Az állam első feladata, hogy a szegény munkásokat kimentse azoknak a telhetetlen embereknek a zsarnokságából, akik haszonéhségükben az embert élettelen tárgyként kezelik és mértéket nem ismerve kizsákmányolják.”⁴⁰³ Birtokfelosztás, adózás és munkásvédelem: ezek lettek a háborúk, polgárháborúk és forradalmak leggyakoribb okai, ölni nagyon megtanult értük és miattuk az ember, testvériesen megosztózni, igazságosan megegyezni azonban még nem. Ami nem csoda, ha még azt sem tudja pontosan, mit is nevezzen tulajdonnak, mi a *valódi*, és mi a hamis, az áltulajdon, amelyet csak annak képzelünk, úgy teszünk, mintha valódi – és ezáltal szent és sértetetlen – tulajdon volna, holott a valóságban egy olyan fikció,

⁴⁰³ XIII. Leó 1991: 15, 47.

amely nem kezelhetőbbé, hanem éppen hogy kezelhetetlenné teszi a javak igazságos felosztását.

Hankiss Elemér szerint a fikcióról jól tudjuk, hogy nem azonos a valósággal, de úgy teszünk, *mintha az volna*, mert a valóság jó irányban kezelhetőbb általa. Még ha légvár építésének tűnik is, az néha erősebb, mint egy kővár. Ez az igazi *emberi kaland*. „Teremteni valamit a semmiből, csillagképeket építeni szimbólumokból, talán a semmiből, fölépíteni a szabadság, az értelem és a méltóság világát egy néma és üres univerzumban: ez, úgy hiszem, emberhez méltó munka volt. Igazi emberi kaland.”⁴⁰⁴ Mindehhez tudni kell azonban *jó és rossz között, jó fikció és rossz fikció között* is eligazodni és helyesen választani. Csak a példa kedvéért nézzük néhány jónak és maradandónak bizonyult, ám sokak szerint lehetetlennek tűnő *civilizációs fikciónkat!* „Jónak lenni jó!” „Jobb adni, mint kapni.” „A rosszat jóval győzd le!” „Dobd vissza kenyérrel!” „Tartsd oda a másik arcodat is!” „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!” „Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet.” És ez a sor még hosszan folytatható. Vannak olyan tiltó parancsok is, amelyekről tudjuk jól, hogy a valóságban betartani képtelen az ember, mégis társadalmi rendezőelvekként ragaszkodunk ezekhez is: „Ne ölj! Ne lopj! Ne hazudj! Ne paráználkodj!” Tulajdonképpen képzelt (fiktív) lovak ezek is, és mégis: „lovagoljunk” rajtuk bátran! Ezek ugyanis az *ember javát* szolgálják, segítik emberséges emberré válni és annak meg is maradni. Ezek valósággá válásáért vagy legalább a valóság ezekhez való közelítéséért érdemes küzdeni. Ahogyan Madách Imre ajánlotta az Úr hangján, a folyton új eszmékért lelkesedő Ádámnak: *ember, küzdj, és bízva bízzál!*

⁴⁰⁴ HANKISS 2014: 412.

7. A rendes ember időszerűsége

A címben jelzett *rendes ember* természetesen Szladits Károly, az ő időszerűségéről kívánok most szólni. Az ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszékének (a féleleleti 110-es) szemináriumi termében – amely egyúttal a tanszéki könyvtár is – az 1970-es évek közepétől ott volt (és ott van ma is) Szladits Károly arcképe, egy kis méretű színes olajfestmény. Ez a kép Asztalos László jóvoltából az egyik könyvtárszekrény alsó, zárt ajtós részében vészelte át az 1950-es, 60-as évek „kemény diktatúrájának” időszakát, amikor nemcsak a *burzsoá jogtudós*, de még az arcképe is száműzve volt a *szocialista polgári jog* tudományából és az egyetemről. Az 1968-as *piaci szocializmus* („lánykori nevén” *új gazdasági mechanizmus*), Világhy Miklós *áruviszony-elmélete* és Eörsi Gyula *autonómstruktúra-elmélete* lehetővé tette a klasszikus magyar magánjog és Szladits Károly fokozatos rehabilitációját. Nemcsak arcképe került fel a szemináriumi szoba falára, de gondolatait, tanait is egyre többen, egyre gyakrabban idézték. Aki belép a szemináriumi terembe, Szladits Károly szemébe nézhet, és ha a gondolatát is idézik, személyisége valóságosan is jelen van. Ahogyan itt Duna-szerdahelyen, a szobrán és a rá emlékezésen keresztül is jelen van. Korábbi – különösen tulajdonjogi, de néha alkotmányjogi, emberi jogi tárgyú – írásaimban én is gyakran idéztem Szladits Károly gondolatait, a *klasszikus* magyar magánjog értékeit, jelezve, hogy *szerintem* Szladits ma is időszerű, remélve, hogy holnap is az lesz. Az *Ember és tulajdon* című könyvemben *A magánjog ember- és társadalomképe* időszerűségét próbáltam bizonyítani.⁴⁰⁵ Az *Ember és jog* című könyvemben az *Emberi jogunk: a tulajdonjog!* bizonyításával próbálkoztam.⁴⁰⁶ Ahol a magántulajdon még időszerű, ott a jó

⁴⁰⁵ LENKOVICS 2013: 294–312.

⁴⁰⁶ LENKOVICS 2018a: 296–314.

tulajdonos, a *jó gazda* is az. A jó gazda egyúttal természetsszerűleg *jó ember, jó férj, jó és gondos családapa* is. A római magánjog ember-eszménye a görög filozófia *erényes ember* fogalmával egyesítve vált a keresztény erkölcsnek köszönhetően „jó emberré”, az európai civilizáció absztrakt emberképévé, a *jó* (irgalmas és kegyelmes) *Isten* képmásává. Jó ember az, aki képes a rosszat jóval legyőzni, ahogyan Bibó írta: az erőszakgesztust szeretetgesztussal viszonzni, és ami azon belül is a legnehezebb, „odatartani a másik arcát” is, és „kenyérrel visszadobni”. Azért, hogy az erő szeretetét a szeretet erejére, a másik ember feletti uralmat a másik ember szolgálatára, emberségének fejlesztésére cserélje. Felebarátját így is, úgy is szereti, vagy azért, mert (már) *jó ember*, vagy azért, hogy *jó(vá)* legyen. Mert jónak lenni jó, sőt nagyon jó, de nem könnyű, sőt nagyon nehéz. Nem csoda, ha az európai kereszténység *jó ember projektje* elakadt, sőt visszaesni látszik. Sokan ennek okát a szekularizációban és annak folytatásaként a *deszakralizációban* látják. Elegendő ezt egyetlen példával illusztrálni: ha a házasság többé nem szentség, akkor a gyermek nem áldás, az anyaság és az apaság nem hivatás és érdem, nem a legfőbb értékek az életben, az ezt az értékrendet megtagadó, korábban európainak és kereszténynek is nevezett emberfajta lassan, de biztosan kipusztul. Pedig a *jó ember projekt* az „emberré válás” evolúciós lépcsőfoka: *jó emberré válás*, amely nem érhet véget soha, sőt, ezen az úton a visszalépés sem, pláne a hátramenet nem megengedhető.

A „jó ember” ideálképéhez képest a *bonus et diligens pater familias*, a jó és gondos családapa, Szladits és a magyar magánjog *jó gazdája* is egy emberkép, racionális és objektivizált *mérték*, magatartása az általánosan követendő norma. Ez az emberkép mint iránymutató eszme az egész emberiség eddigi legnagyobb paradigmaváltásának, a mezőgazdasági forradalomnak köszönhető. A monogám házasságban élő, gazdálkodó, saját magántulajdonában a saját munkájával önmagáról és a családjáról gondoskodó,

más embertől nem függő, szabad ember eszményképe. Az európai felvilágosodás és a polgárosodás, a nagy magánjogi kódexek emberképe és jogeszméje. Olyan cél, amelyet elérni és teljes mértékben valóra váltani nem lehet, de törekedni az elérésére és a valóra váltására minden egyes ember kötelessége és a társadalom programja, az lehet. Csakhogy előbb az ipari forradalomnak, a tőketulajdon koncentrációjának és centralizációjának, majd pedig a szocialista állami tulajdonnak és tervgazdaságnak a következtében a *családi gazdaság* megszűnt a nemzetgazdaság alapvető egysége lenni, a klasszikus magánjog és annak független polgára ellenséggé vált, a jó gazdák *kuláklístára* kerültek, többségükből ipari bérmunkás lett. A család pedig termelőből *fogyasztó* közösséggé változott. Ezért a Szladits Károly dunaszerdahelyi szobrának felavatását követő ünnepi konferencián (2021. december 10.) elhangzott előadásomnak már a *Rekviem a jó gazdáért* címet adtam. (Megjelent az *Ember és emberség* című könyvben.) Előadásomat azzal a halvány optimizmussal zártam, hogy azért őrizzük meg a jó gazda emlékét, mert – a *globális* ellensúlyaként emlegetett *lokális* gazdaságban – még szükségünk lehet rá a jövőben is. A fenntarthatatlan fejlődés egyre súlyosbodó tüneteit (klímakatasztrófák, globális népvándorlás, a szociális egyenlőtlenségi szakadék mélyülése) látva és veszélyeit meg tapasztalva azóta is sokszor gondoltam Szladits és a magánjog ember- és társadalomképére, a jó gazdára és a jó emberre. Szladits is gondolt mind a kapitalizmus, mind a szocializmus fejleményei következtében a „családi magángazdasági rendet” és a jó gazdát fenyegető veszélyekre. A 20. századi totális diktatúrák, a tömegek feletti *totális uralom* körülményei között szinte lehetetlen volt *jó embernek megmaradni*. A német harmadik birodalom és a „Szovjet Birodalom” egyaránt minél nagyobb terület és minél több ember (nagyobb népesség) feletti tulajdonosi, gazdasági, politikai és ideológiai (szellemi és spirituális) *uralomra* törekedett.

A fasizmus és a kommunizmus rémtettei az emberi civilizáció szégyenfoltjai. A *birodalomépítési, uralmi törekvések* jellemezték a rivalizáló, *kétpólusú* világrendszert, és – sajnos – jellemzik napjainkat, az egymással rivalizáló *geopolitikai érdekérvényesítőket* is. És újra születtek és születnek *tébolyult eszmék* is, és *vannak tébolyult tömegek* is. Ebben az értelemben a 21. század még el sem kezdődött, csak a 20. század folytatódik (erre utal az esztelen orosz–ukrán *proxyháború* is). Szladits persze erről már semmit sem tudhatott, de érzékeny emberként és tudósként valamit sejtethetett. A *megérzés (intuíció)* a tudományban ugyanolyan fontos, mint a *tapasztalás* útján szerzett és a könyvekből *tanult tudás*. Ezért is vethette fel a *jó gazda* – már nála is általános magatartási mértékké absztrahálódott – jogi fogalmának a további kiszélesítési lehetőségét.

A magánjogi vétkességről szólva ezt írta: „A gondatlanságot rendszerint *tárgyi, objektív* zsinórmértékkel mérjük. A római jog mintájára beszélünk a rendes családapa (*bonus paterfamilias*) gondosságáról; újabban inkább a *rendes embert* említjük gondossági mértékként (avagy a *derék embert*, aki kellő figyelemmel van mások érdekeire). A rendes ember gondossága valójában szimbolikus értékelő fogalom, melyet különböző élethelyzetekhez viszonyítva alkalmazunk (rendes kereskedő, rendes fuvarozó stb.); értjük vele a társadalomban kialakult felfogást arról a körültekintésről és megérőltetésről, amelyet az *átlagembertől* az *illető* élethelyzetben méltán el lehet várni, anélkül, hogy ezzel az élet normális lefolyását, az egyén szükséges cselekvési szabadságát gátolnók. Ennek a gondosságnak az elmulasztása az *átlagosan felróható gondatlanság (culpa in abstracto)*.”⁴⁰⁷ Ez a gondolatmenet több kérdést is felvet, amelyekre a választ nekünk kellene megadni, holott csak Szladits Károly adhatná meg. A római jogi mintában a *bonus* miért lett *jó* helyett

⁴⁰⁷ SZLADITS 1941: 365.

rendes, és miért maradt ki a *diligens*, a gondos jelző, ami gondoskodót, gondozót, oltalmazót és védelmezőt is jelenthetett. A *jó gazda* fogalmában a *jó* helyett a *rendes* az többet vagy mást jelent? A *gazda* helyett az *ember* egyértelműen több, hiszen minden – gazdálkodó és nem gazdálkodó, termelő és fogyasztó – embert felölel, átfog, lefed. Rendes az, aki (ami) nem rendetlen, nem rendhagyó, és nem is rendkívüli. Míg a „jó” rokon értelmű szavai inkább a jóságos, szelíd, gyengéd, szerető, önzetlen, addig a „rendes” rokon értelmű szavai inkább a józanul gondolkodó, megfontolt, tisztességes, igazságos, becsületes, körültekintő. A „rendes” jelzőt nem csak emberekre használja a jog. A szerződési ajánlat megfontolási ideje annyi, amennyi idő alatt a válasz *rendes körülmények között* várható. Léteznek rendes és rendkívüli felmondási okok. Vannak *rendes körülmények* között előre látható változások, kockázatok és károk is. A rendkívüli körülmények rendkívüli jogalkotást, rendhagyó jogi megoldásokat indokolhatnak. A haszonélvező, a haszonbérlo *a rendes gazdálkodás szabályai* szerint köteles eljárni. A bérlo a dolgot rendesen, azaz rendeltetésszerűen köteles használni. Van rendes és rendhagyó letét stb.

Az ember jelzőjeként a *rendes* leginkább a *becsületes, tisztességes, igazságos, tiszteletre méltó*, tehát a pozitív értéktételeket jelenti. A rendes jelző kitüntető jellegű, egyfajta rangot ad az embernek. Magasabb emberi minőséget, emberséget jelöl. Magatartási mértékként húzó, ösztönző szerepe van: igyekszik feljebb emelni az embert, de minimum egy átlagos szintet tartani, ami az átlag alattiakat szintén emeli, az átlag felettieket pedig nem akadályozza a felülteljesítésben. A mérték: viszonyítási pont, az attól való távolság pozitív és negatív irányban is mérhető és jogilag értékelhető; jutalmazható vagy szankcionálható; mindkettő nevelő céllal. A mérték: korlát és kötelesség is egyben. Korlátozza

a rendetlenséget, a hanyagságot, a mulasztást, a rendeltetés elle-
nességet, a szabadosságot, a visszaélést a joggal. Kötelez a mér-
tékhez igazodásra, a norma követésére, a rendre, a törvényességre
és azon túl is, a tisztességre. Mindarra, ami *egy rendes embertől*
az adott helyzetben általában elvárható. Nyugodtan mondhatnánk
tehát, hogy Szladits felfedezte a *jó gazda jogutódját, a rendes embert*,
úgy is mint új, kiszélesített általános magatartási mértéket.

Rövid elmélkedésem befejezéseként idézek egy Deák Fe-
rencről – a győri kar névadójáról – szóló legendát. Amikor
a kiegyezés után Ferenc József a legmagasabb kitüntetést akarta
neki adományozni, azt mondta: felség, nem fogadhatom el,
idehaza mindenki árulónak tartana. Értem, mondta a király, de
akkor fogadjon el legalább egy festményt a királyi párról, tudom,
hogy a magyarok nagyon szeretik Erzsébet királynét. Nem lehet,
felség, idehaza mindenki azt mondaná, biztosan tömör arany
a kerete, és azért csináltam az egész kiegyezést. Jó, jó, de akkor
hogyan hálálhatnám meg mindazt, amit tett? Felség, ha meghalok,
mondja majd azt, hogy *Deák Ferenc rendes ember volt*. A politikus
és államférfi, a haza bölcse a legnagyobb kitüntetésnek annak
kimondását tartotta, hogy ő rendes ember volt. Ez egy élő népi
bölcsség is, hiszen ha egy temetésen azt mondják a halottról,
mintegy mérlegre téve az egész életét, hogy igazán rendes
ember volt, az a legnagyobb elismerés, amelyért *érdemes* volt
élni. Mert nem az a fő kérdés, van-e élet a halál után, hanem
hogy érdemes volt-e élni a halál előtt! Ezért érdemes és időszerű
mindig – különösen egy rendetlen, felbomló, atomizálódó, rend
nélküli világban – *rendes embernek lenni, rendes életet élni*. A *rendes*
ember nem egyszerűen *mindig időszerű*, hanem *egyre időszerűbb*,
ennyire időszerű talán még sohasem volt. Szladits Károly tehát
nem csupán rendes ember volt, de bölcs és előrelátó is. Tanuljunk

tőle szakadatlanul! Ahogyan vannak el nem évülő jogok és bűnök, úgy legyenek el nem évülő *érdemek és értékek* is, legyenek arra érdemes rendes emberek a példaképeink! Az *egyik* – nekünk, magánjogászoknak az *első* – ilyen példaképünk: Szladits Károly. Hiszünk benne, és reméljük, hogy példakép is marad, ameddig a szeretetünk életben tartja.

XII. Ima

A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme! A jó emberré válás előfeltétele és garanciája is az Úr félelme. A hit a bölcsesség kezdete!

Félek,

- hogy magamra hagysz Uram, vagy én hagylak el;
- hogy egymagam elveszek, elmerülök a rossz mocsárban;
- hogy nincs elég erőm a jót választani és megcselekedni;
- hogy nem ismerem meg, vagy elutasítom a Te igazságaidat;
- hogy nincs bennem elegendő jószág és szeretet felebarátaim iránt;
- hogy a tömegben én is „feszítsd meg”-et kiáltok;
- hogy gyenge és esendő vagyok, nincs elég erőm a gonoszt legyőzni.

Félek, de remélek, remélem, hogy elegendő nekem a Te kegyelmed!

A reményhez nélkülözhetetlen az Úrnak félelme – a bölcsesség kezdete.

Felhasznált irodalom

- A szeretet tanítása. Kézikönyv az élethez* (2007). Budapest: Kassák.
- ARISZTOTELÉSZ (1987): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Európa.
- ASZTALOS László (1987): *Polgári jogi alaptan*. Budapest: Akadémiai.
- BECK Salamon (1969): *Öreg jogász tövistermése*. Magánkiadás.
- XVI. Benedek pápa (2005): *Deus caritas est*. Budapest: Szent István Társulat.
- BENOIST, Alain de (2003): Az emberi jogizmus. Egy új, egyetemes uralmi eszköz. *Demokrata*, 42, 34.
- BIBÓ István (1986a): A magyar demokrácia válsága. In NAGY Endre – HUSZÁR Tibor – VIDA István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Budapest: Magvető, 13–80.
- BIBÓ István (1986b): Az európai társadalomfejlődés értelme. In NAGY Endre – HUSZÁR Tibor – VIDA István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. Budapest: Magvető, 7–123.
- BOLBERITZ Pál (2014): Szekularizáció és szekularizmus. *Korunk*, 25(5), 58–62.
- BREGMAN, Rutger (2020): *Emberiség. Mégis jobbak lennénk, mint hittük?* Budapest: HVG.
- COLLINS, Francis (2020): *Isten ábécéje*. Budapest: Akadémiai.
- CSÁNYI Vilmos (2013): *A tökéletesség illata*. Budapest: Libri.
- CSÁNYI Vilmos (2014): *A tökéletesség illata*. Budapest: Libri.
- CSÁNYI Vilmos (2015): A 7 és fél milliárd ember természetellenes. *Magyar Narancs*, 2015. június 20.
- CSÁNYI Vilmos (2018): *A globális elme. Elmélkedések a világról*. Budapest: Libri.
- CSÁNYI Vilmos (2024): *Teremtő képzelet. A kreativitás evolúciója*. Budapest: Open Books.
- CSERI Kálmán (1994): *Tízparancsolat*. Budapest: Harmat.
- DEÁK Ferenc (1889): *Gondolatok 1833–1873*. Budapest: Ráth Mór.

- EÖRSI Gyula (1982): Elmékedések és álmélkodások. *Jogtudományi Közöny,* 37(11), 833–842.
- FREUND Tamás (2005): Az önzés és az elmagányosodott ember. *Magyar Szemle,* 14(3–4), 113–131.
- FROMM, Erich (1993): *A szeretet művészete.* Budapest: Háttér.
- FROMM, Erich (1994): *Birtokolni vagy létezni?* Budapest: Akadémiai.
- FUKUYAMA, Francis (2000): *A Nagy Szétbomlás.* Budapest: Európa.
- GALLAI Sándor (2019): A családpolitika helye a demográfiai válsággal küzdő Európában. In *Családpolitikai kitekintő.* Budapest: KINCS.
- GANDHI, Mahátma (1998): *Az erkölcsiség vallása.* Farkas Lőrinc Imre Kiadó.
- HANKISS Elemér (2014): *Az emberi kaland.* Budapest: Helikon.
- HARARI, Yuval Noah (2019): *21 lecke a 21. századra.* Budapest: Animus.
- HARARI, Yuval Noah (2020a): *Sapiens. Az emberiség rövid története.* Budapest: Animus.
- HARARI, Yuval Noah (2020b): *Homo deus. A holnap rövid története.* Budapest: Animus.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1966): *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Budapest: Akadémiai.
- HESSE, Hermann (2012): *Az üvegyöngyjáték.* Budapest: Cartaphilus.
- HOUELLEBECQ, Michel (2015): *Behódolás.* Budapest: Magvető.
- II. János Pál (2005): *Emlékezet és azonosság.* Budapest: Európa.
- II. János Pál (2010): *Minden napra egy gondolat.* Budapest: JLX.
- JAKAB András (2021): 11/1992. (III. 5.) AB határozat – Zétényi-Takács-féle elévülési törvény. In GÁRDOS-Orosz Fruzsina – ZAKARIÁS Kinga (szerk.): *Az alkotmánybíróági gyakorlat.* I. kötet. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – HVG-Orac. 187–201.
- KARÁCSONY András – TÉGLÁSI András – TÓTH J. Zoltán szerk. (2021): *Philosophus trium scientiarum – Pokol Béla 70.* Budapest: Századvég.
- KOPÁTSY Sándor (2013): *Történelemszemléletem.* Győr: Vincze Papírmerítő Műhely.
- KOPP Mária – SKRABSKI Árpád (2020): *A boldogságkeresés útjai és útvesztői.* Budapest: L'Harmattan.
- KOVÁCS József (2007): *Bioetikai kérdések a pszichiátriában és a pszichoterápiában.* Budapest: Medicina.
- KUNCZ Ödön (2017): *Életem.* Budapest: ELTE Eötvös.
- LÁSZLÓ Ervin (2002): *Meg tudod változtatni a világot.* Budapest: Magyar Könyvklub.
- LEJEUNE, René (2015): *Politika és életszentség. Robert Schuman, Európa atyja.* Budapest: Máltai Könyvek.

- LENKOVICS Barnabás (1980): A környezetszennyező magatartások polgári jogi szankciói. In ASZTALOS László – GÖNCZÖL Katalin (szerk.): *Felelőség és szankció a jogban*. Budapest: KJK.
- LENKOVICS Barnabás (1991): *Tulajdonjogi rendszerváltozás*. Kandidátusi értekezés. MTA Könyvtára, Kézirattár, Budapest.
- LENKOVICS Barnabás (1992): *Tulajdonjogi rendszerváltozás*. Kandidátusi disszertáció. MTA Kézirattár.
- LENKOVICS Barnabás (2006): *Dologi jog*. Budapest: Eötvös József.
- LENKOVICS Barnabás (2013): *Ember és tulajdon*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- LENKOVICS Barnabás (2018a): *Ember és jog*. Budapest: Dialóg Campus.
- LENKOVICS Barnabás (2018b): Személy, személyiség, alkotó ember. In *Liber amicorum. Studia G. Faludi dedicata*. Budapest: ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék, 254–264.
- LENKOVICS Barnabás (2022): Jó emberek jó állama. In *Gubernatio, Constitutio, Communitas. Ünnepi írások a 65 éves Stumpf István tiszteletére*. Budapest: Századvég.
- LENKOVICS Barnabás (2023): *Ember és emberség*. Budapest: Ludovika.
- XIII. Leó pápa (1891): *Rerum Novarum*. Budapest: KDNP.
- LISKA Tibor (1963): Kritika és koncepció. *Közgazdasági Szemle*, 10(9), 1058–1076.
- LISKA Tibor (1988): *Ökonosztát*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- LORENZ, Konrad (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Sopron: IKVA.
- LORENZ, Konrad (1996): *Ember voltunk hanyatlása*. Budapest: Cartaphilus.
- LORENZ, Konrad (2000): *A tükör hátoldala*. Budapest: Cartaphilus.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich (1965): *A kommunista kiáltvány*. Budapest: Kossuth.
- MESZLÉNY Artúr (1917): *A polgári törvénykönyv szocializálása*. Budapest: Franklin-Társulat.
- MICHEL, Kai – SCHAIK, Carel van (2019): *Az ember három természete*. Budapest: Typotex.
- MURRAY, Douglas (2018): *Európa furcsa halála*. Pécs: Alexandra.
- MURRAY, Douglas (2020): *A tömegek tébolya*. Pécs: Alexandra.
- MURRAY, Douglas (2022): *Háború a Nyugat ellen*. Budapest: Alexandra.
- NAVRATIL Ákos (1905): *A gazdasági élet és a jogi rend*. Budapest: Pallas.
- PETERSON, Jordan (2021): *Túl a renden*. Budapest: 21. Század.
- POKOL Béla (2011): *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Budapest: Kairosz.
- POPPER Péter (2002): *A Sátán a XXI. században*. Budapest: Saxum.

- POPPER Péter (2004a): *Az írás. Az Őszösvetség*. Budapest: Saxum.
- POPPER Péter (2004b): *Az Írás. Az Újszösvetség*. Budapest: Saxum.
- PÓDÖR Lea (2018): *Roscoe Pound jogszociológiája*. Oktatási segédanyag. Győr: SZE DFK Jogelméleti Tanszék.
- RASPAIL, Jean (2022): *A szentek tábora*. Budapest: Jogállam és Igazság.
- RAWLS, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris.
- RUPPERT, Fiedelis (2019): *Időskor és növekedés*. Pannonhalma: Bencés.
- SCHUMACHER, Ernst (1991): *A kicsi szép*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- SÓLYOM László (1977): *A polgári jogi felelősség hanyatlása*. Budapest: Akadémiai.
- SÓLYOM László (1980): *Környezetvédelem és polgári jog*. Budapest: Akadémiai.
- SÓLYOM László (1983): *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- SÓLYOM László (1984): Polgárjog és polgári jog. (A személyiségi jogok lehetőségei). *Jogtudományi Közlöny*, 39(12), 663–669.
- SOROS György (2001): *A nyílt társadalom avagy a globális kapitalizmus megreformálása*. Budapest: Sclar.
- SZÉCHENYI István (1830): *Hitel*. Pest: Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató-intézet.
- SZELÉNYI Iván (1990): Új osztály, állam, politika. *Replika*, 1(2), 24–46.
- SZENT-GYÖRGYI Albert (1983): *Válogatott tanulmányok. Az őrült majom*. Budapest: Gondolat.
- SZLADITS Károly (1941): *Magyar magánjog I*. Budapest: Grill.
- TAMANAH, Brian Z. (2015): *What Is Law?* Washington University in St. Louis Legal Studies Research Paper No. 15-01-01. 2015. január 9. Online: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2546370>
- TÓTH J. Zoltán (2021): 23/1999. (X. 31.) AB határozat – halálbüntetés. In GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – ZAKARIÁS Kinga (szerk.): *Az alkotmánybírósági gyakorlat*. I. kötet. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – HVG-Orac. 43–73.
- VEREB, Jerome (2010): *Minden napra egy gondolat. II. János Pál*. Budapest: J LX Kiadó.
- VERES Péter (1948): *A paraszti jövőendő*. Budapest: Sarló.
- VILÁGHY Miklós – Eörsi Gyula (1968): *Magyar polgári jog*. I. kötet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- ZLINSZKY János (2007): *Közéleti- és jogász etika*. Budapest: Szent István Társulat.

Tartalom

Útravaló gondolatok	7
Szerzői előszó a második Füveskönyv elé	7
I. Gondolatok és társítások	13
1. Még több csokit!	13
2. Még több pénzt!?	15
3. Abszolutizmus	16
4. Szeress, ne háborúzz!	20
5. Ösztön és tudat	22
6. Játék – gondolatokkal	24
7. Ez itt a kérdés!	27
8. Könyvbemutató	30
9. Anyaföld	32
10. Agresszív futball?	35
11. Gondolatgyűjtögetés	36
12. Ráncfelvarrás	38
13. Méltóság és szabadság	40
14. Legszebb öröm?	43
15. Jóvátétel	44
16. Óvónő, védőnő, ápolónő	45
II. Tulajdon és gazdaság	47
1. Szerencsekártya	47
2. Felügyelet	49
3. Választékbővítés	51
4. Szabadság és tulajdon	53
5. Bírvágy	56

6. Mindenki felelős önmagáért	59
7. A tulajdon ösztöne	64
8. Koncentráció és centralizáció	65
III. Globalizáció – fenntarthatóság	67
1. Globális	67
2. Kiáradás	68
3. Jövevények	71
4. Fordítás	77
5. Zsákutcás fejlődés	79
6. Nyílt társadalom	82
7. Éhbér	85
8. <i>Rewild</i>	88
IV. Jog, politika, demokrácia	90
1. Uralmi rátelepedések	90
2. <i>Non-derogation principle</i>	113
3. <i>Pacta sunt servanda</i>	141
4. Bírói hatalom vagy bírouralom?	149
5. Emberi jogizmus	169
6. Passzív rezisztencia	191
7. Aktivizmus	195
8. Relativizmus	197
9. A természet rendje	200
10. EEÁ – Mennyország?	203
11. Dominancia	205
12. Hátrányos egyenlősítés	207
13. Intézményesülés	209
14. Totális individualizmus?	211
15. El az abszolútumig	213
16. Alkotás és alkotmány	214
17. Örökkévalósági klauzulák	219
18. A méltóság forradalma	220
V. Emberség – emberiség – méltóság	231
1. Csonkítás	231
2. Csúcsragadozó kutyuli	232
3. Nácik és nációk	235

4. Testvéri szeretet	237
5. Gátlás	240
6. Fogyatékkal élni	240
7. Csoportterápia	241
8. Veleszületett	243
9. Majomember vagy embermajom?	245
10. Méltósággal viselni...	251
11. Módszerváltás	252
12. Megszemélyesítés	256
VI. Személyiségfejlődés és -fejlesztés	260
1. Számadás	260
2. Identitásválaszték-bővítés	262
3. Falánkság	264
4. Elaljasulás	267
5. <i>Hand made</i>	269
6. Mindenki önmagáért	273
7. Magának való	275
8. Szocializáció	277
9. MI – mesterséges intelligencia	281
10. Edzés	283
11. Szóló játék – nagyzenekarban	285
12. Egyszemélyes közösségek	288
13. Megfelelni	291
14. Tehetséggondozás	292
15. Csalódás	295
VII. Istenkereső – pokoljáró	299
1. Jóság és szeretet	299
2. Testvéri szellem	300
3. A szeretet tanítása	302
4. Mindent megbocsátani?	304
5. A lélek temploma	306
6. Az ördög lakhelye	308
7. Öröm és ünnep	309
8. Hit – költészet – jog	310
9. Hinni hitetlenül is	315
10. Tiéd az ország!	318

11. Megbocsátó élet	319
12. Jó úton	323
13. Helyreállítás	324
14. Hallottátok, hogy ... pedig dehogy!	325
15. <i>Rerum Veterum</i>	329
16. Halálos bűnök	338
VIII. Hit – tudomány – filozófia	344
1. Hitünk felújítása	344
2. Deszakralizáció	349
3. Változás – váltás – emberré válás	352
4. Szent Ágoston-parafrázisok	355
5. Káin és Ábel	358
6. Megszentelődés	359
7. Tökéletesedés	361
8. Az idő	364
9. Világkép	366
10. Liturgia	369
11. A Te országod	373
12. Csaba testvér	375
13. El nem múló gondolatok	377
14. Jó gondolat, jótett	379
15. Új kihívások	380
16. Elsötétülés	384
17. Ima a házasságért	399
18. Ima a méltóságért	399
19. Ima Jézushoz	400
20. Krisztofóbia	400
21. Prófétálás	403
22. Egyre szilárdabban	406
IX. Béke és háború	411
1. Szent a béke?	411
2. Ferenc pápa üzenetei	420
3. A keresztény megoldás	432
4. Igazságos békét – biztonságos világot	446
5. Diktátum	467
6. Európa lelkének feltámasztása	472

7. A háború démona	519
8. Hadiipar	521
9. <i>Casus belli</i>	522
10. Háború vagy béke	524
11. Csodafegyver	526
12. Igazságos béke	529
13. Totális háború?	531
X. Család és társadalom	535
1. Anyaság a jogon túl	535
2. Család és apaság	560
3. A családi viszonyok sokszínűsége	573
4. Jó emberek jó állama	591
5. A népességcsökkenés háttere	604
6. Áldás vagy átok?	660
7. Neveletlenek	662
8. Légy jó!	663
XI. Köszöntések, megemlékezések	666
1. Gondolatcsokor Eörsi Gyula 100. születésnapjára	666
2. Sólyom László emlékére	680
3. Kozma Imre atyára emlékezve	690
4. Nagy Árpád barátomra emlékezve	698
5. <i>Fair player</i>	701
6. Lovaglás egy képzelt lovon	709
7. A rendes ember időszerűsége	719
XII. Ima	726
Felhasznált irodalom	727

Egykönyvű ember vagyok, aki-
nek egy témája van, és könyvei
ezt a témát dolgozzák fel. Ese-
temben ez a tulajdon témája:
alapvető jog, jogosultja pedig
az ember. Első kötet: *Ember
és tulajdon*. Azt, hogy miként
él tulajdonjogával, embersége
dönti el. Máris két új, kiágazó
téma, két újabb könyv: *Ember és
jog*, *Ember és emberség*. Ezeken
a témákon gondolkodni adja a negyedik kötet témáját:
Ember és gondolat. Végül pedig mindezeket foglalja egy
közös értékkeretbe a jelen, ötödik könyv: *Ember és hit*.

Istennek képzeli-e magát az ember (*homo Deus*)
vagy megelégszik azzal, hogy Isten képmására teremtet
lény, akinek arra kell törekednie, hogy tökéletesedjen és
megszentelődjön, hiszen Teremtője tökéletes és szent, és
neki méltóvá kell válnia Teremtőjéhez. Ettől lesz emberi
méltósága, amelyet tisztelni köteles. Ki meddig jut ezen
az úton élete során, erről kell számot adnia – ha meghal –
Istennek és az embereknek.

Lenkovics Barnabás

ISBN 978-963-653-254-3

9 789636 532543